

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Pierre Dardot
Christian Laval

Dünyanın Yeni Aklı

**Neoliberal toplum
üzerine deneme**

Kavramlar^{ve}
Pratikler

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

PIERRE DARDOT - CHRISTIAN LAVAL
DÜNYANIN YENİ AKLI
NEOLİBERAL TOPLUM ÜZERİNE DENEME
ÇEVİREN IŞIK ERGÜDEN

LA NOVELLE RAISON DU MONDE
ESSAI SUR LA SOCIÉTÉ NÉOLIBÉRALE
© ÉDITIONS LA DÉCOUVERTE, 2009

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 387
KAVRAMLAR VE PRATİKLER 1

ISBN 978-605-399-244-8

1. BASKI İSTANBUL, TEMMUZ 2012

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, No: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14 • SERTİFİKA No: 11237

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FERHAT TAYLAN
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ REMZİ ABBAS
DİZİN ÖZGÜR YILDIZ

BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 No: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46 • SERTİFİKA No: 12064

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Dardot, Pierre.
Dünyanın yeni akli: neoliberal toplum üzerine deneme / Pierre Dardot, Christian Laval;
çeviren Işık Ergüden.
476 p.; 16x23 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-244-8

1. Free enterprise. 2. Liberalism. 3. Neoliberalism. 4. Capitalism.
 5. Political Philosophy - Economic Liberalism. I. Title. II. Laval, Christian. III. Ergüden, Işık.
- HB95.D3819 2012

PIERRE DARDOT - CHRISTIAN LAVAL

**DÜNYANIN YENİ AKLI
NEOLİBERAL TOPLUM ÜZERİNE DENEME**

ÇEVİREN
IŞIK ERGÜDEN

İçindekiler

ix Teşekkür

xi Yayına Hazırlayanın Önsözü

1 GİRİŞ Akılsallık Olarak Neoliberalizm

2 Bir “Bırakınız Yapsınlar” İdeolojisi mi?

5 İdeoloji Tuzağı ve Devlet Fetişizmi

8 Yönetimselliğin Doğası

10 Neoliberalizmin Yeniliğini Sorunsallaştırmak

17 BİRİNCİ KISIM Yönetimin Sınırları

19 BİRİNCİ BÖLÜM Toplumsal Mekanizma ve

Çıkarların Akılsallığı

20 Politik İktisat Bilimi

22 Çıkar Öznesi

23 Çıkar ile Ahlâk Arasındaki Gerilimler

29 Çıkarlar Sistemi

32 “Şeylerin Gelişimi”yle Sınırlı Yönetim

37 Doğa Yasalarının Bilinmesi Yoluyla Yönetim

41 İKİNCİ BÖLÜM Tarihin İlerleyişi ve

İnsan Doğasının Tek Tipliği

42 “Sivil Toplum”un Anlamı

44 Sivil Toplum ve Tarih

48 Toplumsal Bağın Çürümesi

51 Adam Smith’te İki Arzu

54 İlerlemeciliğin Sonraki Maceraları

61 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Bireyin Haklarıyla Sınırlanmış Yönetim

62 Rousseau, Locke ve “Hukuksal-Çıkarsamacı” Yol

65 Bireysel Hakların Temeli: Teolojiden Totolojiye

66 Yaratıcıyla Bağı Kopartılan Doğal Haklar

70 Mülkiyet Hakkının Temeli Olarak Kendinin Mülkiyeti

75 Locke’tan Sonra Mülkiyet

79 “Yüce İktidar”ın Doğası

83 Yönetimin Sınırları

84 “Büyük Yönetim Sanatı”

- 89 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Yararın Denetimi Altında Yönetim**
- 93** Kamusal Eylemin İlkesi Olarak Doğal Hukukun Eleştirisi
 - 97** Kamusal Eylemin Biricik Ölçütü Olarak Fayda İlkesi
 - 102** Kendiliğindenliği İnşa Etmek
 - 105** Toplumsal Reformculuğa Açılan Yol
- 109 BEŞİNCİ BÖLÜM Liberalizmin Krizi ve Neoliberalizmin Doğuşu**
- 111** Fazla Dar Bir İdeoloji
 - 113** Tocqueville ile Mill'in Vakitsiz Kaygısı
 - 117** Serbest Piyasanın Savunulması
 - 119** Devlet Batıl İnanca Karşı
 - 121** Yüzyıl Sonu Rekabetçiliğinin Doğuşu
 - 126** "Yeni Liberalizm" ve "Toplumsal İlerleme"
 - 132** Karl Polanyi'ye Göre Devletin İkili Anlamı
 - 136** Neoliberalizm ve Liberalizmin Uyumsuzlukları
- 139 İKİNCİ KISIM Entelektüel Yeniden Kuruluş**
- 141 ALTINCI BÖLÜM Walter Lippmann Kolokiyumu ya da Liberalizmin Yeniden İcadı**
- 143** Liberal Doğalcılığa Karşı
 - 148** Neoliberalizmin Özgünlüğü
 - 154** Yeniden İcat Edilen Liberalizmin Ajandası
 - 157** Neoliberalizm ve Kapitalist Devrim
 - 161** Yasanın Egemenliği
 - 165** Seçkinler Yönetimi
- 169 YEDİNCİ BÖLÜM "İktisadi Politika" ile "Toplum Politikası" Arasında Ordoliberalizm**
- 169** Politik Amaç Olarak "Düzen" (Ordo)
 - 174** İktisadın Devleti Meşrulaştırması ve "Toplumsal İlavesi"
 - 177** Rekabet Düzeni ve "İktisadi" Oluşum
 - 179** "Düzene Koyma" Politikası ve "Düzenleyici" Politika
 - 182** Tüketici Yurttaş ve "Özel Hukuk Toplumu"
 - 185** "Toplumsal Piyasa Ekonomisi": "Toplumsal"ın İkircil Yanları
 - 188** Ordoliberalizmin "Toplum Politikası"
 - 192** Proleterleşmeye Çare Olarak Küçük Şirket
 - 194** "Üçüncü Yol"

197 SEKİZİNCİ BÖLÜM Girişimci İnsan

- 200 Müdahaleciliğin Eleştirisi
- 202 Yeni Bir Piyasa Anlayışı
- 205 Piyasa ve Bilgi
- 207 Kendini Yönetme Tarzı Olarak Girişimcilik
- 211 Yeni Kitlesele Girişimciyi Yaratmak
- 213 İşletme-İnsan'ın Evrenselliği

217 DOKUZUNCU BÖLÜM Özel Hukukun Bekçisi Olarak Güçlü Devlet

- 218 Ne "Bırakınız Yapsınlar"... Ne "Toplumsal Amaçlar"
- 220 "Piyasanın Kendiliğinden Düzeni" ya da "Katallaksi"
- 224 "Garanti Edilmiş Özgürlük Alanı" ve Bireyler Hukuku
- 229 "Yönetimsel Faaliyetlerin Meşru Alanı" ve Hukuk Devleti Kuralı
- 238 Demokrasi Yerine Güçlü Devlet

243 ÜÇÜNCÜ KISIM Yeni Akılsallık

245 ONUNCU BÖLÜM Büyük Dönemeç

- 249 Rekabet Yoluyla Yeni Bir Düzenleme
- 254 Mali Kapitalizmin Atılımı
- 259 İdeoloji (1): "Serbest Kapitalizm"
- 263 İdeoloji (2): "Refah Devleti" ve Bireylerin Ahlâksızlaşması
- 269 Disiplin (1): Yeni Bir Disiplin Sistemi
- 275 Disiplin (2): Seçme Özgürlüğü
- 277 Disiplin (3): Neoliberal Şirket İdaresi
- 281 Akılsallık (1): Uzmanların ve Yöneticilerin Pratiği
- 284 Akılsallık (2): Neoliberal Solun "Üçüncü Yol"u

295 ON BİRİNCİ BÖLÜM Avrupa'nın İnşasının Ordoliberal Kökenleri

- 299 Avrupa Anayasa Antlaşması'nın İlkelerinin Arkeolojisi
- 304 Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Ordoliberalizmin Hegemonyası
- 308 Avrupa'nın Etki Altında İnşası
- 311 Yasaların Rekabete Sokulmasına Doğru mu Gidiliyor?

317 ON İKİNCİ BÖLÜM Girişimci Yönetim

- 321 "İşyeri Yönetişimciliği"nden "Devlet Yönetişimciliği"ne
- 330 Küresel Yönetimsiz Küresel Yönetişim
- 332 Şirket Modeli
- 335 Bencil ve Akılsal Aktör Hipotezi

- 339 Public Choice ve Yeni Kamu İdaresi
- 344 Kamusal Faaliyetin Merkezinde Rekabet
- 349 Solcu Bir Politika mı?
- 354 Bir Denetim Teknolojisi
- 357 İşletmecilik ve Politik Demokrasi

XXX 361 ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Neoliberal Öznenin İmalı

- 362 Çoğul Özne ve Alanların Ayrılması
- 365 Toplumun Şirkete Göre Şekillendirilmesi
- 367 “Şirket Kültürü” ve Yeni Öznelik
- 371 Öz-Değerlendirme *Ethos*’u Olarak Kendilik Girişimi
- 376 “Performans Çilecileri” ve Teknikleri
- 379 “Ruhun İşletilmesi” ve Şirketin İşletilmesi
- 383 Risk: Bir Yaşam Boyutu ve Dayatılan Bir Yaşam Tarzı
- 386 “Accountability”
- 389 Yeni “Performans / Haz” Düzenegİ
- 392 Verimlilikten Performansa
- 396 Neo-Öznenin Klinik Durumları
- 397 Çalışma Hayatına Bağlı Sıkıntı ve Bozulan Özerklik
- 398 Kişilik Erozyonu
- 399 Moral Yitimi
- 400 Genelleşmiş Depresyon
- 401 Sembolsüzleşme
- 403 “Sıradan Sapkınlık”
- 405 Neo-Öznenin Benlik Hazzı
- 407 Neoliberal Öznenin Yönetimi

409 SONUÇ Liberal Demokrasinin Tükenişi

- 410 Demokratik-Olmayan Bir Akılsallık
- 415 Stratejik Nitelikte Bir Düzenek
- 419 Bir Başka Yönetimsellik İcat Etmek
- 425 Özneleşme Pratikleri Olarak “Karşı-Tutumlar”

243 SÖYLEşİ

- 435 “Neoliberal Normlar ve Ortaklığın Politikası”
Christian Laval ve Pierre Dardot ile Söyleşi

453 Kişi Dizini

457 Kavram Dizini

TEZ
politik
inlan

Teşekkür

Bu kitabı öncelikle, neoliberalizm üzerine araştırmalarımızın sunulup tartışıldığı “Question Marx” seminer çalışmasına bu son yıllarda katılmış olan herkese borçluyuz. Özellikle, aralarında Gilles Dostaler, Agnès Labrousse, Dominique Plihon, Pascal Petit ve Isabelle Rochet’nin de bulunduğu ve müdahaleleriyle bu kolektif düşünme sürecini zenginleştirmiş olanlara teşekkür etmeyi bir borç biliriz. Yayıncımız Hugues Jallon’a da çok şey borçluyuz. “Question Marx” seminerinin küçük macerasının başından itibaren bize eşlik etmiş ve eserin şekillenmesinde öğütleriyle büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Elyazmasını sabırla ve dikkatle okuyan Bruno Auerbach’a da teşekkür ederiz.

Fakat daha başından itibaren bu kitabın yazımına eşlik etmiş olan El Mouhoud Mouhoud’un sadık dostluğu ve entelektüel desteği; keza katlandığı zahmetten asla kaçınmadan elyazmasını defalarca okumuş ve şekillendirmiş Anne Dardot’nun sebatkâr ve değerli yardımı olmasa hiçbir şey mümkün olmazdı.

Yayına Hazırlayanın Önsözü

Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın yeni başlattığı Kavramlar ve Pratikler dizisinin ilk kitabı *Dünyanın Yeni Aklı, Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*'yi yayınlamaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Dardot ve Laval'in eseri, herhalde neoliberalizmin eleştirisinin en bütünlüklü ve derin biçimde yürütüldüğü metinlerden biri olduğu için, Fransa'da 2009'da yayınlanmasının ardından büyük bir ilgiyle karşılandı. Yalnızca akademi dünyasında değil, neoliberal normlara her gün şiddetle maruz kalan "beyaz yakalı" çalışanların dünyasında da geniş yankı buldu ve onların mücadeleleri için teorik bir dayanak noktası haline geldi. Gerçekten de, büyük Fransız şirketlerinde, rekabet ve *management* baskısı altında ezilen çalışanların kitlesel sayılabilecek intiharlarının, genel olarak "işyeri patolojilerinin" sebeplerini ve bağlamını anlamak için son derece yararlı bir metin var elimizde. Türkiye'de de, "beyaz yakalıların" işletme mantığına ve onun getirdiği değerlendirme yöntemlerine karşı örgütlü bir direnişe giriştikleri bir dönemde yayınlanıyor bu kitap¹.

Ancak, *Dünyanın Yeni Aklı* yalnızca büyük şirket çalışanlarının pratiklerini ilgilendirmiyor. Metnin bütün iddiası ve gücü, neoliberalizmin iktisadi bir ideoloji değil, genel bir akılsallık (rasyonalite), bireylerin kendileriyle kurduğu ilişkileri belirleyen bir "varoluş normu" olduğunu gösterebilmesinden geliyor. Gerçekten de, 1960'lardan itibaren Gary Becker gibi ekomistler, ekonominin insanın bütün davranışlarını konu alan ve dönüştürmeye gayret

1 Bu hareket için bkz. <http://plazaeylem.org>

eden bir bilim olması gerektiğini savundular. İnsanın kendisini (*insan sermayesini*) bir şirket yönetir gibi yönetmesi gerektiği, bütün davranışlarını rekabet ilkesi uyarınca düzenlemesi gerektiği fikirleri, işletme teknikleri aracılığıyla yalnızca şirketlerle sınırlı kalmayan ve toplumsal alanın bütününe yayılan bir “akıl” halini aldı.

Dardot ve Laval, genel bir neoliberal akılsallığın varlığını gösterirken, bu konudaki her tür “komplo teorisi”ni de reddediyorlar. Onlara göre, Avrupa ve daha genel olarak dünya solunun, neoliberalizmi eleştirirken içine düştüğü en büyük tuzaklardan biri, rekabetçi piyasa normlarını insan varoluşunun ve davranışlarının bütününe yayan bu akılsallığı, “dünyanın bir kaç kişi tarafından yönetildiği” yönündeki bir komplocu algıya indirgemek olmuştur. Bu bağlamda, neoliberalizmin temel aktörlerinin, yani büyük şirketlerin ve uluslararası finans kurumlarının isimlerinin zikredilmesi de, taşıyıcısı oldukları pratiklerin ve akılsallık biçimlerinin tartışılmasını gereksiz kılma işlevini üstleniyor. Daha da kötüsü, tartışmayı yalnızca belirli isimler üstünden yürütmek -bu isimler IMF ya da Nike olsa bile-, neoliberal akılsallığın her birimizin varoluşunda, okullardaki performans tekniklerinde ya da piyasaya uyumu amaçlayan bir psikolojide ortaya çıkan tezahürlerini görmeyi engelliyor.

Elbette, neoliberal aklın Türkiye’deki veçhelerini gözler önüne seren, örneğin sağlık ve mahremiyet gibi alanlara nasıl nüfuz ettiğini konu alan kapsamlı çalışmalar yapıldı². *Dünyanın Yeni Aklı*’nda da, tam da bu neoliberal akılla öznenin kurulması arasındaki ilişkiye dair önemli araştırmalar var. Bu alanda, Laval ve Dardot, Michel Foucault’nun “yönetimsellik” (*gouvernementalité*) kavramına başvuruyorlar : İnsanların yönetilmesi, bireyler üzerindeki dışsal bir dayatmadan ziyade, öznelerin kendi kendilerini yönetme, yani davranma biçimlerini belirlemeye yönelik bir harekettir. Neoliberal yönetim tekniklerinin gelip yerleştikleri, müdahale ettikleri alan, öncelikle insanın kendi kendisiyle kurduğu ilişkidir ve bu anlamda bir “neoliberal özne”den söz edilebilir (Bölüm 13). Bu açıdan bakıldığında, yönetimsel bir pratik olarak neoliberalizm, klasik “bırakınız yapsınlar” ideolojisinden çok uzaktır: nüfusun farklı kategorilerinin davranışlarını önceden hesaplamaya ve bunlar üzerinde etkide bulunmaya yönelik yönetim stratejilerinden oluşur. Dardot ve Laval, Foucault’nun 1977-78 senelerinde yapmış olduğu liberalizm ve neoliberalizm çözümlemelerini güncelleyerek, bu düşüncüyü günümüzde solda yaşanan tartışmaların merkezine koyuyorlar.

2 Bkz. Özbay, Terzioğlu ve Yasin, *Neoliberalizm ve Mahremiyet. Türkiye’de Beden, Sağlık ve Cinsellik*, Metis, İstanbul, 2011.

“Kavramlar ve Pratikler” dizisinde, Michel Foucault’nun Collège de France’ta verdiği *Leçons sur la volonté de savoir*, 1970-71 [Bilgi İstenci Üzerine Dersler], *Sécurité, territoire, population*, 1977-1978 [Güvenlik, Toprak, Nüfus] ve *L’Herméneutique du sujet*, 1981-1982 [Öznenin Yorumbilgisi] derslerinin Türkçe baskılarının hazırlandığını da haber verelim. Özellikle *Sécurité, territoire, population* dersi, *Dünyanın Yeni Aklı*’nın temel referanslarından biri olarak, bu kitapla birlikte okunabilir. Kitabın sonunda ise, 2009’da yayınlanmasından sonraki olaylara, okurların neoliberalizmi norm koyucu bir akılsallık ve “inşacı” bir pratik olarak okuma yönündeki tercihlerine, Foucault’yu okuma biçimleri üzerine yazarlarla yapılan söyleşiyi bulabilirsiniz.

FERHAT TAYLAN

GİRİŞ

Akılsallık Olarak Neoliberalizm

Neoliberalizmle işimiz bitmedi. Birçok kişi ne düşünürse düşünsün, neoliberalizm mali krizle birlikte yokolup gidecek geçici bir ideoloji olmadığı gibi; ticarete ve maliyeye başat yer veren bir iktisadi politika da değildir yalnızca. Sözkonusu olan bundan daha fazla ve başka bir şeydir: Yaşama, hissetme ve düşünme biçimimizdir. Sözkonusu olan tam da *varoluşumuzun biçimidir*, yani itildiğimiz davranma biçimi, başkalarıyla ve kendimizle ilişki kurma biçimimizdir. Neoliberalizm gerçekten de Batı toplumlarındaki ve daha ötesinde, “modernite” yolu üzerinde onları takip eden bütün toplumlardaki belli bir yaşam normunu tanımlar. Bu norm herkese genelleşmiş bir rekabet evreninde yaşamayı buyurur, halkların birbirleriyle iktisadi mücadeleye girmesini emreder, toplumsal ilişkileri piyasa modeline göre düzenler, birey dahil her şeyi dönüştürür. Birey artık kendini bir şirket olarak tahayyül etmek durumundadır. Yaklaşık otuz yıldan bu yana bu yaşam normu kamusal politikaların başını çekmekte, dünya çapındaki iktisadi ilişkileri yönetmekte, toplumu dönüştürmekte, özneliği yeniden şekillendirmektedir. Bu normatif başarının koşulları bugüne dek sıkça betimlenmiştir. Kimi zaman politik veçhesiyle (iktidarın neoliberal güçler tarafından fethi), kimi zaman iktisadi veçhesiyle (küreselleşmiş mali kapitalizmin atılımı), kimi zaman toplumsal veçhesiyle (kolektif dayanışmalara zarar verecek şekilde toplumsal ilişkilerin bireyselleştirilmesi, zenginlerle yoksullar arasında aşırı kutuplaşma), kimi zaman ise öznel veçhesiyle (yeni bir öznenin ortaya çıkışı, yeni ruhsal patolojilerin gelişmesi) tanımlanmıştır. Bunlar *dünyanın yeni aklını* tamamlayan boyutlar-

dır. Buradan yola çıkarak bu aklın *global* olduğunu –bu terimin bürünebileceği iki anlamda– anlamak gerekir: Derhal dünya ölçeğinde geçerli olmasıyla “küresel”dir; dahası, iktisadi alanla sınırlı kalmaktan kaçınarak, bütünleştirme, yani insan varlığının *bütün* boyutlarını bütünleştirme gücüyle “dünya yaratma” eğilimi gösterir. Dünyanın akli, aynı zamanda bir “akıl-dünya”dır.¹

Dolayısıyla neoliberalizm günümüzün egemen akılsallığıdır. Bu terim, burada, “kapitalizm” kelimesini telaffuz etmekten kaçınmayı sağlayan bir örtmece olarak kullanılmamıştır. Neoliberalizm *çağdaş kapitalizmin aklıdır*, kendisini tarihsel oluşum olarak ve yaşamın genel normu olarak tamamen kabul etmiş ve arkaikleştirici referanslarından kurtulmuş bir kapitalizmin *aklıdır*. Neoliberalizm, insanların evrensel rekabet ilkesi uyarınca yönetilmesinin yeni bir tarzını belirleyen söylemlerin, pratiklerin, düzeneklerin bütünü olarak tanımlanabilir.

BİR “BIRAKINIZ YAPSINLAR” İDEOLOJİSİ Mİ?

Böyle bir tanım şaşırtabilir; çünkü artık “neoliberalizmin ölümü”nü ilân eden, sağın olduğu kadar solun da büyük ölçüde paylaştığı yepyeni bir *doksa*’ya doğrudan karşı çıkmaktadır. Gerçekten de, mali krizin en keskin evresinde (Eylül-Ekim 2008), kendisini tartışmaya gerek olmayacak kadar açık-mış gibi gösteren bir söylem aşağı yukarı her yerde kendini dayattı: “Devletin geri dönüşü”, “Keynes’in rövanşı”, “neo-klasik teorisinin ölümü” ve “neoliberalizmin sonu”ydu bu.² Aniden bambaşka bir dünyaya, düzenleme ve korumacılıktan, ulusallaştırma ve devlet müdahalesinden ibaret yeni bir “paradigma”ya girmiş olduğumuz söyleniyordu..

Dünya çapındaki mali kaosla birlikte “neoliberal parantez”in kesin olarak kapandığı fikri gerçekte hem yanlış hem de tehlikelidir. Kimi zaman en yetkin zihinlerin bile 18. yüzyılın “bırakınız yapsınlar” ilkesinin yavan söyle-

1 Dış dünyayı oluşturan bir akıl fikri Max Weber’de bulunur; ancak esasen kapitalist *iktisadi* düzenle, “piyasanın tuzağına düşürülmüş bireye kendi iktisadi faaliyetinin normlarını dayatan” bu “engin kozmos”la sınırlıdır. (*L’Éthique protestante et l’esprit du capitalisme*, Flammarion, “Champs”, Paris, 1999, s. 93-94) Bununla birlikte, Calvincilikte kişinin yakınına duyduğu sevginin “nispi” ve “kişisiz” karakterine adanmış aynı eserin bir bölümünde, “toplumsal kozmosun akılsal konfigürasyonu” (*a.g.e.*, s. 175) ifadesine rastlanır. Bir anlamda (ve toplumsalı insan varlığının başka boyutlarından birine kesinlikle indirgememek koşuluyla), neoliberal aklın özellikle *bizim* “toplumsal kozmos”umuzun akli olduğu söylenebilir.

2 Çok az sayıda kişi buna direnebilmiştir. Bunlar arasında Denis Sieffert sayılabilir. O dönemde şunu söylüyordu: “Nihai kriz bir masaldır. Burada kapitalizmin çöküşünden söz bile etmeyelim (geniş bir konudur bu), neoliberalizm dokuz canlıdır. Ne utançtan ne de yenilgilerinin tekrarından ölür. Krizlerini insanların sırtından yapay olarak çözümleyen devlet müdahalelerine kusursuzca uyum sağlar.” (“La fable de la crise finale”, *Politix*, 25 Eylül 2008).

miyle karıştırdıkları neoliberalizmin tarihinin ve doğasının tuhaf bir biçimde bilinmiyor oluşu, bu duruma kanıttır. Tek bir örnek verirsek, Joseph Stiglitz Temmuz 2008’de neoliberalizmi, “piyasaların kendi hatalarını düzelttiği, kaynakları etkin şekilde dağıttıkları ve genel çıkara hizmet ettikleri şeklindeki köktenci nosyona dayalı her türlü fikri kapsayan bir kap”³ olarak tarif ediyordu. Genel olarak *doksa*, *neoliberalizmi* Chicago Okulu’nun iktisadi doktrinine dayanan ve en uzak kökeni Adam Smith’in “görünmez el” inancı olan bir *ideoloji* olarak kabul eder. Bu şekilde ele alındığında, iki özelliğinin olduğu söylenir: Piyasa özgürlüğü kaynakların optimal paylaşımını güvence altına alır; kamusal müdahale, öngörülerini düzensizleştirerek piyasaların otomatik dengelenmesine zarar verir. Bu ideolojinin sert çekirdeği, piyasanın doğal bir gerçeklikle özdeşleştirilmesidir.⁴ Bu doğalcı ontolojiye göre, denge, istikrar ve büyüme sağlayabilmek için bu gerçekliği kendi başına bırakmak yeterlidir. Buna göre, her şeye rağmen belli bir “müdahale”ye yer verilecekse, bu, daha önceden devlete emanet edilmiş olan kamu hizmeti görevlerini zayıflatarak devletin kendi varlığının temellerini dinamitleyen bir eylem anlamındadır. Münhasıran olumsuz “müdahaleciliğin” devletin kendi geri çekilmesini örgütlemesinin aktif politik veçhesinden başka bir şey kesinlikle olmadığı söylenebilir; dolayısıyla ilkesel bir müdahalecilik-karşıtlığıdır.

Böyle bir ideolojinin varlığını ve yaygınlığını tartışmak bizim amaçlarımız arasında değildir; keza bu ideolojinin Reagan ve Thatcher yıllarından beri teşvik edilen iktisadi politikaları kalıcı bir şekilde beslediğini de inkâr edecek değiliz.⁵ Burada hata neoliberalizmi bu yavan söyleme ve bunun doğrudan esinlendiği iktisadi politikaya *indirgemek* olur. Neoliberalizm tarihte özellikle *doğalcı bırakınız yapınlar ideolojisine* karşı liberalizmi yeniden temellendirme teşebbüsü olarak ortaya çıktığı ölçüde –bu eserde görüleceği gibi– bu paradoks önemlidir.

Ancak bu, kendi kendini düzenleyen piyasa söyleminin gerçek etkileri olmadığı anlamına gelmez. Gerçekten de bu durum, 2008 sonbahar felâketine dek, her yerde mevcut ve her şeye kadir piyasa fantazmasını dünyanın *yegâne*

3 J. E. Stiglitz, “La fin du néolibéralisme”, *Les Échos*, 21 Temmuz 2008.

4 Adam Smith’ten ziyade Jean-Baptiste Say ile Frédéric Bastiat’a ait olan bu doğalcı *amentü*, Alain Mic tarafından eşsiz terimlerle kusursuz biçimde şöyle ifade edilmiştir: “Kapitalizm çökemez, toplumun doğal halidir o. Demokrasi toplumun doğal hali değildir. Piyasa doğaldır” *Cambio* 16, Aralık 1994.

5 Reagan, Frédéric Bastiat’nın kitabı *La Loi*’yı 1960’lı yılların başında başucu kitabı yapmıştı. Bkz. A. Laurent, *Le libéralisme américain. Histoire d’un détournement*, Les Belles Lettres, Paris, 2006, s. 177.

gerçekliği olarak sunan gerçek bir “ideolojik balona” dönüşmüştü. Bu haliyle, küresel maliyenin genişlemesini ve özellikle New York ve Londra gibi önemli yerlerin mali kesimlerine bağlı gelirlerin büyük miktarda artışını tartışmasız biçimde teşvik etmiştir. Bu borsa ideolojisi çok sayıda denemeci, köşe yazarı ve uzman tarafından tüm dünyaya yayılmış, medya, mide bulandırıcı biçimde ve tika basa, “etkin piyasa”nın ve “iyi niyetli şirket”in erdemlerine yönelik eski büyümlü inançlara dair söylemlerle dolmuştur. “Piyasa çözümleri”nin sözcüsü olmuş bütün bu ekonomistlerin yanısıra, sağcılar kadar solcu politik sorumlular da bu ideolojiyi memnuniyetle devralmışlardır. Bunlar, örneğin Avrupa’da, koro halinde kamusal müdahalenin “aşırı maliyeti”ni ve aşılmış bir “toplumsal model”in “arkaikliğini” çekiştirerek, Amerikan ve İngiliz “mucizeleri”ni övmüşlerdir. Elbette bu ideoloji mali krizde de üzerine düşen rolü oynamış ve mali tahakkümün dolaysız zararlarını (eşitsizliklerin iyice derinleşmesi ve üretim aygıtının yerinden edilmesi) ele almayı engellediği gibi, özellikle sistemden kaynaklı riskleri küçümsemiştir. Bu ideolojinin ilk “zehirli maddesi” aktörlerin öngörülerinin mutlak akılsallığına olan inançtı ve bu inanç, risklerin daima güvence altına alınacağını düşündürüyordu.

Bize bu borsa ideolojisinin en iyi tanıklıklarından birini bırakan Alan Greenspan’dır. Reagan’ın 1987’de Federal Reserve Bank’ın (Fed) başına atadığı bu “büyücü” 2006’ya kadar, yani on sekiz yıl boyunca bu görevde kalmıştır. Anılarında ifade ettiği *amentü* gayet kabadır: Adam Smith’in “görünmez el” tezinin basitleştirilmiş bir versiyonu. Örneğin tam bir naiflikle şöyle yazmıştır: “Rekabetin verimliliği üzerine fikirlerimizin, özellikle tek bir insanın –Adam Smith’in– zihninden doğduğu haliyle 18. yüzyıldan bu yana değişmeden kalmış olması bana çarpıcı gelmektedir.”⁶ Bu ezeli hakikatten çıkardığı büyük ders, A. Smith’in önermiş olduğunu varsaydığı gibi, “olayları doğal akışına” bırakmak gerektiğidir. Hepsi bundan ibarettir. Dünya çapındaki ticaret ve maliyenin “açık istikrarı” Smith’in iyimserliğinin tarih tarafından doğrulanması olarak yorumlanmıştır.⁷ Daha kesin ifade edersek, Smith’in doktrininin çocuklar için olan bu versiyonunun, yeniliğin ve rekabetin başat işlevi üzerinde temellenen Schumpeterci evrimcilik sosuyla karıştırıldığını da eklemek gerekir. Mali piyasaların kendiliğinden dengelenmesi, böylece eski, yararsız ve uyumsuz olanı ortadan kaldıran “yaratıcı yıkım”la uyum halinde olacaktır.⁸

O halde, böyle bir dengeyi sağlayacak olan şey kamusal regülasyon de-

6 A. Greenspan, *Le Temps des turbulences*, J.-C. Lattès, Paris, 2007, s. 338.

7 A.g.e., s. 472.

8 A.g.e., s. 347-348.

ğil, özel sektördeki aktörlerin karşılıklı gözetimidir. Fakat aktörler arasındaki etkileşimlere izin veren bu esneklik yalnızca maliye için geçerli değildir, aynı zamanda ücret, fiyat ve faiz piyasaları için de geçerlidir.⁹ Dünya çapındaki iktisadi büyümeye katkısıyla ölçülen düzensiz mali piyasanın başarısı, böylelikle, *bütün* piyasalar için emsal değeri taşır. A. Greenspan kendisini bir “is-yankâr” olarak, mali sistemin “çoğu regülasyonuna karşı liberter muhalefet” yandaşı olarak tanıtır.¹⁰ Kamusal regülasyon yalnızca zararlı olmakla kalmaz, piyasaların çapı, karmaşıklığı ve evrilme hızları bakımından da imkânsız hale gelmiştir.¹¹ Bu cüretkâr sözler, “Wall Street’in *maestrosu*”nun ihtiyatsızlığı aradan geçen zamanla ortaya çıkan bir analizini tamamlayıcı niteliktedir: “Örneğin ufukta bizi hangi sorunların ve kaygı verici dengesizliklerin beklediği sorulduğunda, şaşmaz biçimde piyasa aktörlerinin öngördüğü mali krizlerin ender olarak meydana geldiği cevabını veriyorum. Bir borsa balonunun çöküşün habercisi olduğu hissedilirse, spekülâtörler ve yatırımcılar önceden satmaya çalışacaklardır. Böylelikle balon söner ve çöküş önlenir.”¹² Öyleyse neden müdahale edilsin ki? Kuşkusuz ki, Ekim 1987 borsa çöküşü gibi ya da 1997-1998 mali krizleri gibi bazı “mali spazmlar” vardır, fakat piyasaların aşırı tepkiselliği, sanki “uluslararası bir görünmez el”in yönetimindeymişler gibi uyum sağlamalarına imkân tanır.¹³

IDEOLOJİ TUZAĞI VE DEVLET FETİŞİZMİ

Bununla birlikte, serbest piyasanın bu yavan söylemi, birçok kişinin inandığı gibi, bize neoliberalizmin pratiklerinin ve düzeneklerinin bütün hakikatini söylemekte midir? Neoliberalizmin, yirmi ya da otuz yıl boyunca medya ve politika çevrelerini istila etmiş olan basitleştirici bir doktrinden daha öteye gitmediğini kabul mü etmeliyiz? Daha doğrudan bir ifadeyle, devlet gerçekten de sahneden çekildi mi? Gerçekten de hiç rol oynamadı mı?

9 A.g.e., s. 623.

10 A.g.e., s. 478.

11 A.g.e., s. 620-621. A. Greenspan, sözlerinin nereye gittiğini dikkate almadan, “20. yüzyılın otoriter denetleme ve düzenlemeye dayalı mali modeli, 21. yüzyıl maliyesinin hacim ve karmaşıklığı altında kalma yolunda” diye belirtir. “[...] Süpersonik hızda işleyen piyasa davranışlarını gözetleme ve etkileme çabaları başarısız kalacaktır. Kamu sektörü aracılığıyla gözetim bu görevi yerine getirebilecek çapta değildir. Dünya çapındaki işlemleri takip etmek için gerekli olacak analistler ordusu, müdahaleleriyle geleceğimiz için son derece gerekli olan mali esnekliği kösteklerler. Sağduyu bize piyasaları kendi başına işlemeye bırakmaktan başka şans sunmaz. Piyasamın başarısızlığı istisnadır ve sonuçları esnek bir iktisadi ve mali sistem tarafından amorti edilebilir” (a.g.e., s. 624).

12 A.g.e., s. 592.

13 A.g.e., s. 619.

“Paradigma değişimi”nden söz etmeden önce “neoliberal model”in ne olduğu konusunda net bir görüşe sahip olmak gerektiği kabul edilecektir. Bu “neoliberal model”, piyasanın her şeyi bilen ve her şeye kadir olduğu şeklindeki “çılgin fikre” indirgenemez; keza, ne dünya çapındaki mali yapının kredi uygulamaları denetlenmediği için dizginlerinden boşalmış yayılmasıyla ne de teknolojik, mali veya gayrimenkul “balonlar”ı beslemiş olan körlükle özetlenebilir. Ayrıca borsadaki tahvil fiyatlarını mal varlıklarının değerinin tek göstergesini haline getiren mali mantığın “gerçek ekonomi” üzerindeki tahakkümü olarak da açıklanamaz.

Gerçekte mali “kaos”, her türlü akılsallık biçimine yabancı saf bir “delilik”ten ziyade, kurumları, toplumsal ilişkileri ve yönetim biçimlerini global olarak dönüştürmeye kalkışmış devletlerin sürekli, her yerde mevcut ve çokbiçimli eyleminin meyvesidir. “Mali piyasaların dereğülasyonu” asla kuralların yokluğu anlamına gelmemiştir; işe yaramaz olduğu ortaya çıkan bir ihtiyat kuralları sisteminin (II. Basel anlaşmaları gibi) yerleşmesi de buna eşlik etmiştir.¹⁴ Öyle ki mali kriz, *kural yokluğundan ziyade belli bir regülasyon tarzının başarısız olmasının* sonucudur. Dahası, yüksek riskli krediler üzerine spekülasyon yapan ticari bankaların ve “toksik” tahvillerin satın alıcılarına güvence poliçesi sunan sigortacıların kaçması, Amerikan Merkez Bankası’nın kolay para politikasıyla ve hazinenin son kertede verdiği koruma güvencesiyle alakasız değildi.

Daha iyi örnekler de vardır. Mali karışıklığın tam ortasında, Nicolas Sarkozy seçim kampanyasındaki vaatlerine şaşmaz biçimde sadık kaldı.¹⁵ Tutarlılık mı? Manipülasyon mu? Aldatmaca mı? Hiçbiri değil. Argümentsiz kalmış belli bir solun iddialarının tersine, Avrupa Birliği başkanının uluslararası ölçekte yeni kurallar yerleştirme çağrısı ile Fransa cumhurbaşkanının ulusal planda girişilen reformları sürdürme iradesi arasında en ufak bir çelişki yoktur. Reformlar (kamu harcamalarının azaltılması, posta hizmetlerinin özelleştirilmesi süreci, emeklilik yaş sınırının tartışma konusu edilmesi vs.) bir rekabet politikası tarafından dikte edilmiştir, fakat dünya çapında mali regülasyon çağrısı, rekabeti “verimli” ve “dürüst” kılma dışında bir kaygıyla dayatılmış değildir.¹⁶ Hedeflenen kurallar asla rekabete karşı değildir, tersine, bunların işlevi

14 Bu temel noktada bkz. Bölüm 10 ve 12.

15 “Kriz reformların hızını yavaşlatmayı değil artırmayı gerektirmektedir” diye vurgulamıştır 25 Eylül 2008’de Toulon’da yaptığı konuşmada.

16 Aynı Toulon konuşmasında N. Sarkozy şöyle söylüyordu: “Evet, rekabetin etkisiz ya da dürüst olmaması da mümkündür. Bu durumda devlet müdahale etmelidir, kurallar dayatmalıdır, yatırım yapmalıdır, ortaklık kurmalıdır; yeter ki müdahalesi artık gerekli olmadığına geri çekilmeyi bil-

rekabeti örgütlemek, kolaylaştırmak ve teşvik etmektir. Rekabetin iyi işlemesi için kuralların gerekli olduğu fikri neoliberalizmin *tam kalbinde* yer alır.

Daha genel olarak, devlet piyasanın yerine geçmez; bunun nedeni, basitçe, devletin gerçekte daima mevcut olmuş olmasıdır; çünkü devlet, Marx'ın kendi döneminde vurgulamış olduğu gibi, sermaye birikim sürecine yönelik her türden engeli parçalayan güçlü bir kaldıraç olmaktan bir an bile vazgeçmemiştir. Neoliberalizmin en önemli yeniliklerinden biri piyasanın doğal haline hayali geri dönüş değildir; bütün ülkelerde kamusal kurum ve müdahalelerin ortadan kalkmasını değil dönüşümünü gerektiren mantığıyla, dünya çapındaki piyasa düzeninin hukuksal ve politik olarak yerleşmesidir. Sahneden “devleti yok eden” ideolojik hokkabazlık, devletin genel rekabet ilkesine bütünüyle tabi olan ve piyasaların yaygınlaşması, desteklenmesi ve belli ölçülerde regüle edilmesine yönelik bir tür “büyük şirket”e fiilen dönüşümünü özellikle maskeleymektedir. Devlet yok olmadığı gibi, hiç olmadığı kadar şirketlerin hizmetine girmiş, dahası şirket tarzında bir yönetime dönüşmüştür.¹⁷

Devlet müdahalesinin “Keynesçilik” ya da “sosyalizm” olduğu fikri analize dayanıklı değildir. Öncelikle, Slavoj Žižek’le birlikte “hedefi yoksulların değil zenginlerin, borç alanların değil borç verenlerin yardımına koşmak olan”¹⁸ bir önlemi “sosyalist” diye adlandırmakta nasıl bir anlam olduğunu sorabiliriz. Ardından, Amerikan hazinesi ve Avrupa hükümetleri tarafından yatırım bankalarının kurtarılmasının, gerçekte, bankalar tarafından aşırı komisyonlar pahasına tezgâhlendiği saptanacaktır.¹⁹ Dolayısıyla, mali kapitalizmin, son tahlilde borç verme işlevini yeniden gündeme getiren ve paradoksal bir şekilde güçlü durumdaki “müflis”lerin baskısı altında vaad ve güvencelerini artıran *neoliberal devlet* tarafından kurtarıldığını görmemek için fazlasıyla saf olmak gerekir. Bu durumda bu devlet yeni bir çehreyle ortaya çıkmıştır: Bu çehre, hiçbir şekilde “utangaç sosyalist” çehre değil, mecburen “sistemi kurtarmak” için geçici olarak yeniden satın alınan çürük tahvillerin rayicinin yükseleceğine bahse giren *spekülatör* çehredir.

Günümüzde “devletin geri dönüşü” teşhisinde bulunan *doksa*, gerçekte, yalnızca kaba piyasa ideolojisi alanında kalma hatasını işlemiş bir *karşı-ideolojidir*. Tıpkı o kaba piyasa ideolojisi gibi bu da tutarsız ve yüzeysel karşıtlıklara mahkûmdur: *Ya liberalizm ya müdahalecilik, ya devlet ya piyasa vs.*

sin.”

17 “İşletmeciler yönetimi” hakkında bkz. Bölüm 12.

18 S. Žižek, “Lutte des classes à Wall Street”, *Le Monde*, 9 Ekim 2008.

19 Marc Roche, “Les banques d'affaires s'enrichissent en conseillant les États pour qu'ils sauvent... les banques!”, *Le Monde*, 9 Ekim 2008.

Tıpkı onun gibi bu doksa da tek bir ölçüte bağlı kalır: Devlet müdahalesinin varlığı ya da yokluğu sorunu (bu müdahalenin içeriği ya da doğası sorusuyla ilgilenmez). Pratik bir çözüm kendini dayatır: İktisadi yaşamın her türlü regülasyonu, tanım gereği “liberal olmayan” ya da “liberalizm karşıtı” kabul edildiğinden, bu regülasyonu –içeriğine bakmaksızın, daha kötüsü, bu içerikten yana önyargıda bulunarak– desteklemek bir görev kabul edilecektir.²⁰ Son tahlilde, bu tür bir tutum gerçek bir *devlet fetişizmi* ortaya serer.

Aslında, günümüzde “bırakınız yapsınlar” ideolojisinin derin değer yitimi, neoliberalizmin, farklı öznelere fiili pratiğini içeriden biçimlendirmeye muktedir akılsallık olarak hiç olmadığı kadar öne çıkmasını engellemektedir. *Bırakınız yapsınlar’ın ideolojik balonunun* 2008’de patlaması neoliberalizmin normatif mantığının yenilgisinin *ipso facto* habercisi olmadığı gibi, bu mantık günümüzde öyle iyi yerleşmiş ve yaygınlaşmıştır ki, mali kaostan ortasında bile yenilmiş olarak algılanmaz, hatta düşünülmez bile.

Dolayısıyla, “neoliberalizm”i ciddiye almak gerekir. Bu eserin tüm amacı budur, yoksa ne neoliberalizme basit bir tanım vermek, ne de bu kelimenin ardında, kolay kavranılır bir doktriner, politik, iktisadi, tarihsel ve sosyolojik “gerçeklik” olduğunu düşündürmek amaçlanmıştır. Tam tersine, “neoliberalizm” kelimesinin belirli bir kavramsal içeriği olsa da, bunun ne olduğunu anlamak için asla kolay olmayan bir okuma ve yorumlama çalışmasına rıza göstermek gerekir. Tek kelimeyle, bundan böyle, solda “liberalizm”den ya da “neoliberalizm”den söz ettiğimizde karşımızda neyin olduğunu bildiğimizi düşünmekten artık vazgeçmeliyiz. “Anti-liberal” hazır düşünce, özetleri ve yaklaşık ifadeleriyle bize fazla zaman kaybettirdi.

YÖNETİMSELLİĞİN DOĞASI

Bu eserin savunduğu tez, neoliberalizmin bir ideoloji ya da iktisadi politika olmadan önce öncelikle ve temel olarak bir *akılsallık* olduğu ve bu sıfatla, yalnızca yönetenlerin eylemini yapılandırmaya ve örgütlemeye yönelmekle kalmayıp, yönetilenlerin de tutumlarını yapılandırıp örgütlediğidir.

Michel Foucault’nun 1978-1979 yılında Collège de France’ta verdiği derste *–Naissance de la biopolitique*²¹ [Biyopolitiğin Doğuşu] adı altında ya-

20 Bilindiği gibi, Fransa’daki referandum kampanyası sırasında Avrupa Anayasası Sözleşmesi’nin onaylanmasından yana açıkça tavır almış sosyalist sorumluların 2005 yılında en sık başvurdukları argümanlardan biri bu oldu.

21 M. Foucault, *Naissance de la biopolitique*, Seuil/Gallimard, Paris, 2004; bundan böyle *NBP* olarak notlandırılmıştır. Bu ders, elinizdeki eserin bütün neoliberalizm analizlerinin düzenlendiği ana referanstır.

yımlandı- neoliberalizmin incelenmesi için seçilen “analiz planı”nın bir sunumu bulunur. Foucault öz olarak şunu söyler: “Olası bir analiz planıdır bu; ‘yönetimsel aklın’, yani insanların tutumlarının bir devlet idaresi aracılığıyla yönetilmesinin usülleriyle gerçekleşen akılsallık biçimlerinin planı.”²² Demek ki neoliberal akılsallık bu anlamda “yönetimsel” bir akılsallıktır.

Bu “yönetim” nosyonu üzerinde de anlaşılmak gerekir: “Burada söz konusu edilen [...] ‘hükümet’ kurumu değil, insanların tutumunu belli bir çerçevede ve devlet aygıtlarıyla yönetme etkinliğidir.”²³ Foucault “yönetim”in “kurum”dan ziyade “etkinlik” olduğu fikrine defalarca geri döner. Örneğin, Collège de France’taki *Du gouvernement des vivants* [Canlıların Yönetimi] başlıklı dersin özetinde, bu “yönetim” nosyonu “geniş anlamda, insanların tutumunu yönetmeye yönelik teknik ve usüller” olarak anlaşılır.²⁴ Dahası, *Histoire de la sexualité*’nin [Cinselliğin Tarihi] önsözünde, cezalandırıcı pratiklerin analizine yönelik geriye dönük açıklamada Foucault her şeyden önce iktidar usülleriyle ilgilendiğini söylemektedir; yani “17. yüzyıldan itibaren, bireyleri okul, ordu, atölye gibi farklı alanlarda ‘yönetme’, yani ‘tutumlarını yönlendirme’ tekniklerinin oluşturulması ve yerleşmesi.”²⁵ “Yönetimsellik” terimi, bir “yönetim”e mensup olan ya da olmayan insanların başka insanların tutumlarını yönlendirmeye, yani yönetmeye yönelik bu etkinliğinin çeşitli biçimlerini belirtebilmek için özellikle icat edilmiştir.

Bu tespit öylesine doğrudur ki, yönetim, bireye en derinden ulaşabilmek için yalnızca disipline bel bağlamaktan uzak durarak, nihai olarak bireyin öz-yönetimini sağlamayı, yani belli bir tür kendiyile ilişki üretmeyi hedefler. 1982’de M. Foucault “benlik teknikleri aracılığıyla kişinin kendi üzerinde uyguladığı eylem tarzı”yla giderek daha fazla ilgilendiğini söyleyecektir; böylelikle başkaları üzerinde iktidar uygulama tekniklerine fazlasıyla odaklanmış olan ilk yönetimsellik anlayışını genişletecektir. O dönemde şunu yazacaktır: “Başkaları üzerinde uygulanan tahakküm teknikleri ile kendilik teknikleri arasındaki buluşmayı ‘yönetimsellik’ diye adlandırıyorum.”²⁶ Yönet-

22 A.g.e., s. 327, akt. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, 1976-1988, Gallimard, “Quarto”, Paris, s. 823.

23 A.g.e., s. 324, yeni baskı *Dits et Écrits II*, a.g.e., s. 819.

24 *Dits et Écrits II*, a.g.e., s. 944.

25 A.g.e., s. 1401.

26 M. Foucault, “Les techniques de soi”, *Dits et Écrits II*, a.g.e., s. 1604. “Yönetimsellik” terimi burada bu genişlemiş anlamda ele alınacaktır. Keza *yönetimsel* akılsallığı, Wendy Brown’ın keskin ve uyarıcı küçük denemesinde (*Les Habits neufs de la politique mondiale. Néolibéralisme et néoconservatisme*, Les Pairies ordinaires, Paris, 2007) yaptığı gibi dar anlamda *politik* bir akılsallıkla özdeşleştirmekte kararsızdır: Öznenin kendini yönetmesine eklenen yönetimsellik, yalnızca politik alanın, yurttaşlarla devlet yöneticileri arasındaki ilişkiler alanının çok ötesine uzanır.

mek, insanların tutumunu yönlendirmektir, ancak bu tutum başkasına yönelik olduğu kadar insanın kendine de yöneliktir. Bu nedenle yönetim, kendi mümkün olma koşulu olarak özgürlüğe ihtiyaç duyar: Yönetmek, özgürlüğe karşı ya da özgürlüğe rağmen yönetmek değildir, özgürlük *aracılığıyla* yönetmektir, yani bazı normlara kendiliğinden uyum sağlamaları için bireylere bırakılan özgürlük alanı üzerinde aktif olarak etkiye bulunmaktadır.

Bu genişlemiş anlamda ele alındığında, yönetsellik nosyonu, “ya özgürlük ya tahakküm”, hatta “ya rıza ya da zorlama” alternatifinin dışına çıkarak, iktidarın tahakkümle doğrudan doğruya özdeşleştirilmesini güçleştirir. Bu haliyle, özgürlükler arasındaki ilişkilerin açık ve tersine çevrilebilir durumu olarak anlaşılan ilksel bir iktidar türü ile bu ilişkilerin hiyerarşik ve istikrarlı dağılımları içinde sabitlenip bloke edilmesiyle tanımlanan “tahakküm durumları” arasında yer alır.²⁷ Bu nosyonun içerdiği başkaları üzerinde uygulanan iktidar biçimi, ancak kişilerin özgürlükleri sayesinde işler. Böyle bir yönetim analitiği, öznelerin özgürlüğünün iktidar ilişkilerinin ve tahakküm biçimlerinin *dışında* bulunduğu fikrini doğrudan doğruya tartışma konusu eder.²⁸

NEOLİBERALİZMİN YENİLİĞİNİ SORUNSALLAŞTIRMAK

Elinizdeki eser, neoliberal yönetselliği liberal yönetsellikten ayıran farklı nitelikleri incelemeyi amaçlamaktadır. Yaklaşım tarzı, M. Foucault’nun terime verdiği belirgin anlamda “soykütüksel”dir. Dolayısıyla burada, sıkça yapıldığı gibi, liberalizm ile neoliberalizm arasında basit bir süreklilik kurmaya çalışılmaz. Burada “neo”liberalizmi yeni kılan şey vurgulanmaktadır: Bu yenilik ancak, 18. yüzyılda “çıkarların yönetimi”yle gerçekleşen ilk kopuşa gönderme yapılarak kavranabilir.²⁹

Dolayısıyla, ilk liberalizmin “entelektüel” çatlaklarına dahil olmayan, ama yeni bir söylem rejimi kurmuş olmasını bazı tarihsel koşulların olumsal-

27 İktidar ilişkilerinin sabitlenmesi olarak “tahakküm durumları” üzerine bkz. M. Foucault, *Dits et Écrits II, a.g.e.*, s. 1529-1530.

28 Bütün bu noktalarda Mitchell Dean’ın analize başvurulabilir: *Governmentality, Power and Rule in Modern Society*, Sage, Londra, 1999, s. 35 ve 46-47.

29 Retort kolektifinden Amerikalı akademisyenler “neo” önekinin kapitalizmin pek sevdiği yenilik retorikine fazlasıyla prim verdiğini savunmaktadırlar: “Askeri” olarak niteledikleri güncel neoliberalizm “(kısmen) kılık değiştirmiş ilkel birikimden başka bir şey değil”dir (*Des images et des bombes*, Les Prairies ordinaires, Paris, 2008, s. 111). Bize öyle geliyor ki bu, önemini kendilerinin de gayet haklı olarak belirttikleri kimi dönüşümleri göz ardı etmektir: “20. yüzyıl boyunca devlet gündelik yaşamın mikro-idaresine iyice dahil olmuştur”; keza, “tüketicilerin uysallığının gündelik bir şekilde araçsallaştırılmasına da giderek daha fazla dahil olmaktadır” (*a.g.e.*, s. 44-45). “İşletmeciler yönetimi”nden kaynaklanan bu devlet dönüşümlerinin özellikle neoliberal yönetselliğin özgül işareti olduğunu belirtmeyi öneriyoruz.

lığına borçlu olan, böylece hakikat ile hakikat olmayan arasında olduğu kadar söylenebilir olan ile söylenebilir olmayan arasında da yeni bir paylaşım tarzı gerçekleştiren bir “olay”ın tekilliği anlatılmaya çalışılmaktadır.³⁰ Bu amaca ulaşabilmek, neoliberalizmi başlangıçtaki liberalizme bir “geri dönüş” olarak ya da 1890-1900 yılları krizini izleyen uzun gerilemeden sonra bu liberalizmin bir “restorasyonu” olarak sunmaktan ibaret yokuşu tersinden çıkamayacağı gerektirir. Bu *revival* ya da “rönesans”³¹ tezi elbette ki övücü literatürde yaygındır: Bunun mantıksal sonucu, kötü niyetli bir düşmanlığın işareti olarak görülen “neo” önekinin değer yitimi, hatta doğrudan doğruya reddidir.³² Aslında gerçek bir simetri etkisine bağlı olan görünüşteki bir paradoks sayesinde, bu temel *continuum* algısı, kendini seve seve “antiliberal” olarak adlandıran sol tarafından çok geniş ölçüde paylaşılmaktadır. Bunda şaşırtıcı bir yan yoktur, çünkü her iki yanda da ideolojik temsil akılsallıkla karıştırılmaktadır. “Büyük iktidar makinelerinin ideolojik üretimlere eşlik etmesi”,³³ söylem kurallarının ya da iktidarın teknik ve usüllerinin, işlevi “vahşi kapitalizm”in çıplak gerçekliğini örtmek olan bir “üstyapı” oluşumuna indirgenmesine izin vermez. Buna inanmak, neoliberalizm doktrincilerinin yaymaktan hoşlandıkları doğalcı yanılsamayı beslemek anlamına gelir: Piyasa toplumun doğal halidir, yani yönetimin müdahale etmekten kaçındığı her seferinde toplumun sürekli geri döndüğü haldir. Neoliberalizmin en dogmatik yandaşlarıyla en naif küçümseyicilerini karşı karşıya getiren şey, onları bir araya getiren şeyi gizleme eğilimindedir, çünkü birinciler neoliberalizme tamamen yararlı bir doğallık atfederken, ikinciler temelde kötücül bir doğallık atfederler. Fakat işin özü, her iki taraf açısından da piyasanın her türlü yönetim müdahalesi dışında kendi kendini sürdürebilen bir gerçeklik olarak kabul edildiğidir; öyle ki, piyasa sistemi ile kamusal müdahalenin bir arada olamayacağı düşünülür. Dolayısıyla, akılsallık olarak “neoliberalizm”i ideoloji ola-

30 Bu anlamda, neoliberal akılsallığı *söylemsel* bir akılsallık olarak kabul etmekte haklıyız. Bkz. W. Brown, *a.g.e.*, s. 40: Politik akılsallıklar “özneleri ve politik kurumları (dolayısıyla devleti, ama yalnızca onu değil), keza politik söylemin normlarını biçimlendiren aklın söylemsel düzenleri olarak” analiz edilmelidir. M. Foucault’ya göre, öznal temsiller ortaya koymaktan uzak olan söylemlerin özgül kurallarını yönettiği “pratikler” olduğunu da unutmayalım (*L’Archéologie du savoir*, Gallimard, Paris, 2005, s. 182).

31 “Liberal rönesans” deyiimi Friedrich A. Hayek’in gözde deyimlerindendir. Bkz. Özellikle 1951 tarihli metin: “La transmission des idéaux de la liberté économique”, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, çev. Christophe Piton, Les Belles Lettres, Paris, 2007.

32 “Sözde ‘neo’liberalizm” ve “‘neo’nun aldatıcı niteliği...” ne (*a.g.e.*, s. 161 ve 177) karşı Alain Laurent’in daha önce sözü edilen eseri iyi bir örnektir.

33 M. Foucault, “*Il faut défendre la société*”, Gallimard/Seuil, Paris, 1997, s. 30.

rak “libertaryanizm”den ayıran şeyleri anlamaktan kaçınılır. Libertaryanizm, en azından Robert Nozick’in tanımladığı haliyle,³⁴ piyasanın adaleti kendi kendine gerçekleştireceği gerekçesiyle, her türlü yeniden-dağıtım biçimini önleyen bir “minimal devlet”i savunur. Murray Rothbard’ın radikal libertaryanizmi ise, *her yönetim politikasını* prensip olarak reddederek daha da öteye gider.³⁵ Dolayısıyla bu aşırı biçimiyle libertaryanizmin neoliberal akılsallığın *negatifi* olduğu söylenebilir. Çünkü neoliberalizme yönelik eleştirisi özellikle *yönetimsellik*ti; yani arzu edilir bazı amaçlara erişecek şekilde bireylerin tercihini içerden yönlendirmek amacıyla yönetim aygıtlarına başvurmasıdır. Serbest piyasanın bütünlüklü ve çekincesiz olması gerektiği fikri buradan kaynaklanır; hatta “serbest çocuk piyasası”na³⁶ bile izin verilmelidir. Bir tür solcu “anti-liberalizmin” ileri sürdüğünün tersine, ticari akılsallığı “her şey piyasa!” ilkesiyle karıştırmamak gerekir: Neoliberalizm ticari akılsallığı insan yaşamının her alanına yayar, fakat her şeyin piyasaya dökülmesini asla dayatmaz; dahası, bu yayılma “piyasa bu haliyle kendi özgüllüğünü korumalıdır”³⁷ diye varsayar ve dolayısıyla her şey piyasaya *dökülmez*. Önemli olan, piyasa normunun piyasanın ötesinde kendini dayatmasıdır, yoksa piyasanın bütün gerçekliği yiyip yutması değil. Bütün olarak sol açısından, bu düşünce karışıklığının politik sonuçlarını kolaylıkla görebiliriz.

Bu politik hedefin ötesinde, liberalizm ve neoliberalizm incelemesini yönetimsellik sorunuyla birlikte ele almak, egemen yaklaşımlar ya da en yerleşik ayırım çizgileri karşısında elbette kimi kaymalar yaratmaktadır. Bu kitapta “liberalizmin entelektüel tarihi”ni³⁸ aramak boşuna olacaktır. “Ekonomik liberalizm” ile “politik liberalizm” şeklindeki geleneksel ikiliğin izinin –temel ortaklıklarını savlama bahanesiyle bile– bulunmaması da belki şaşırtacaktır. Bunun nedeni yalnızca –belli bir noktanın ötesine çekildiğinde– bu ayırımın makullüğünün, Bernard Manin’in belirtmiş olduğu gibi,³⁹ kuşku verici olmaktan da öteye geçmesi değildir; gerçekten de, arzu edilir belli bir politik düzen fikrinden kopmuş, tamamen ekonomik bir liberalizm yoktur. Ay-

34 *Anarchy, State and Utopia*’nın (1974) yazarı. Özellikle 3. Bölüm’de kendisinden söz edilecektir. (Türkçesi: *Anarşi Devlet ve Ütopya*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006)

35 Bunun temeldeki nedeni her yönetim politikasının tanımı gereği bir saldırganlık olduğudur; bu demektir ki, her devlet, minimal bile olsa, anti-liberal’dir. Bkz. M. Rothbard’ın “anarko-kapitalist” manifestosu, *For a New Liberty*, The Macmillan Company, New York, 1973.

36 M. Rothbard, *L’ethique de la liberté*, Les Belles Lettres, Paris, 1991, s. 139.

37 W. Brown, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e., s. 50.

38 P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Hachette Pluriel, Paris, 1987.

39 B. Manin, “Les deux libéralismes: marché ou contre-pouvoir”, *Intervention*, no 9, Mayıs-Haziran-Temmuz 1984, s. 10-24.

nı şekilde, yönetimin eyleminin sınırları sorunu “ekonomik” liberalizmin olduğu kadar “politik” liberalizmin de konusudur. Piyasa liberalizmi ile karşı iktidarların liberalizmi arasındaki, elbette daha incelikli ayrımı da bunun yerine koyacak değiliz.⁴⁰ Bunun nedeni, bütün bu ayrımların, söylem ve pratiklerin mantığına değil, yalnızca entelektüel ya da doktriner tutarlılık arayışına gönderme yapmasıdır.

Neoliberalizmi, genel normativite olarak, küresel akılsallık olarak anlamak, aynı zamanda, ve belki de özellikle, farklı nedenlerle de olsa onu basit bir *ideolojiye* indirgeme ortaklığına sahip, yetersiz üç teorik yaklaşımı reddetmektir.

Birincisi, neoliberalizmi her türlü köstekten kurtulmuş bir kapitalizm ideolojisi olarak gören bir Marksizmden kaynaklanır. Bu yaklaşım, başlı başına ele alınan neoliberalizme genel olarak cılız bir önem atfeder. Basit ve yanıltıcı “Adam Smith’e dönüş”le birlikte bu ideoloji hem bir deyim halini alır hem de toplumun “ticarileşmesi”nin ve piyasaların serbestleşmesinin kaynağı olur. Aslında burada tek önem taşıyan şey, kapitalizmin kendine özdeşliğinin özcü bakımdan yeniden olumlanmasıdır. Solcu “anti-liberalizm”i oldukça geniş ölçüde destekleyen bu şematizm, liberalizm ile neoliberalizmi ayırmakta çok güçlük çeker. Neoliberalizmin bu teşhirinin radikal görünümündeki paradoks, yürürlükteki toplumsal ve politik ilişkilerin dönüşümünü önemsizleştirilmesi, bu dönüşüme öncülük eden genel mantığı algılamaması ve “liberal yanılısama”nın hızla dağılacığı umudunu beslemesidir. Dolayısıyla bu yaklaşım, neoliberal düzene direnenleri teorik olarak silahsız bırakmaktadır.

İkinci yaklaşım, neoliberalizmin analizine daha az yer verir. Günümüzün egemen ideolojisinde 17. ve 18. yüzyılın bireysel haklar devriminin uzantısını ve bunun şiddetlenmesini görmek isteyen yöntemsel bir idealizmden kaynaklanır. Toplumumuzun büyük kötülükleri, politikanın krizi ve yurttaşların ahlâk yitimi bireyci ideolojinin aşırılıklarına bağlanır. Burada, daha önce sözünü ettiğimiz Marksist tutumdan farklı olarak, kapitalizm ve geçirdiği dönüşümler hiç rol oynamaz. Politik fikirlerin saf hükümlerinde buluruz kendimizi; bu fikirler kendilerine özgü hareketlerle, kurumların ve demokrasinin dağılmasına yol açmaktadır. Marcel Gauchet’in yazılarında⁴¹ karşımıza çıkan bu tez, tehlikeli politik sonuçlara neden olabilen bir perspektif hata-

40 Bernard Manin, piyasayı iktidarı sınırlandırma ilkesi yapan liberalizmin birinci türü için Hayek’e, bu sınırlandırmayı gerçekleştirme çabasını “aracı iktidamlar”a emanet eden ikinci tür için de Madison’a gönderme yapar, *a.g.e.*

41 M. Gauchet, *La Crise du libéralisme*, c. I ve II, Gallimard, Paris, 2007, bkz. Bölüm 5.

sına dayanır: Değerlerin içinin boşalması ve normların çözülmesi karşısındaki kaygı, kolaylıkla düzenin restorasyonuna çağrı olabilir.

Son olarak, üçüncü bir yaklaşımı da –ilk ikisinden daha özgün olsa bile– uzak tutmak gerekmektedir. Luc Boltanski ile Ève Chiapello’nun başlattığı bu yaklaşım kapitalizmin yeni “ideoloji”sini tanımlamaya çalışır.⁴² Bu yaklaşımın ana kategorisi *haklılaştırma*dir: Yeni-işletmeci [*néo-managérial*] literatür kapitalizmi “haklılaştırma”nın yeni biçimlerini gün ışığına çıkarmayı sağlamaktadır. Bu biçimler Mayıs 68’den doğan “artistik eleştiri”nin türevleridir. Bireyci hedonizme verilen önemle ikinci yaklaşıma yakınlaşılırken, kâr arayışının ahlâki bakımdan doğrulanmasının önemini vurgulayan Max Weber’in esinine de sadık kalınır. Bu yaklaşımın iki önemli sınırı vardır. İlk olarak, daha ileride ortaya koyacağımız gibi,⁴³ “kapitalizmin yeni ruhu”nu 1968’in liberter temalarına kadar götüren tarihsel perspektif hem çok dar hem de çok yüzeyseldir. İkinci olarak, “ideoloji”yi bir doğrulamalar bütünü olarak gören yöntem, Weber’in tezinin asıl gücünü oluşturan şeyi bir yana bırakır: Weber’e göre “kapitalizmin ruhu” toplumsal öznelerin fiili tutumunun belli bir şekilde *düzene konulması*dır.⁴⁴

Elinizdeki eser, Birinci Kısım’da, ilk liberalizmin ana kalıbı olarak adlandırılabilir olan şeyi, yani yönetimin sınırları sorununun oluşumunu sergilemeye çalışacaktır. Böylelikle, bu oluşumun insana, topluma ve tarihe dair belli bir anlayışa dayandığı ortaya çıkacaktır. Ne var ki, bu sorunun birliği, “klasik”⁴⁵ liberalizmin homojenliği anlamına gelmemektedir; 19. yüzyıl sonunda kesinliklere dair büyük krize varan farklı yollar bunu göstermektedir.

İkinci Kısım’da, neoliberalizmini, doğuşuyla birlikte 19. yüzyılda kendini dayatan dogmatik liberalizm versiyonlarıyla arasına bir mesafe koyduğu, hatta açıkça bir kopuş olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Çünkü bu dogmatizm krizinin ciddiyeti, eski “bırakınız yapsınlar”ın belirgin ve açık bir revizyonunu getiriyordu. Entelektüel bir yeniden kurma çabası burada da bütü-

42 L. Boltanski ve È. Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme*, Gallimard, “NRF Essais”, Paris, 1999.

43 Bkz. Bölüm 10, 12 ve 13.

44 Şu ifade bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “İktisadi yaşamda üstünlüğünü kabul ettirmiş olan güncel kapitalizm, ihtiyaç duyduğu iktisadi özneleri –işverenler ve işçiler–, iktisadi ayıklama dolayısıyla, kendisi için yetiştirir ve üretir” (M. Weber, *L’Éthique protestante et l’esprit du capitalisme*, a.g.e., s. 94).

45 Didier Deleule, ikna edici bu homojenliğin sonradan uydurulmuş bir mit olduğunu bir şekilde savunur (*Hume et la naissance du libéralisme économique*, Aubier Montaigne, Paris, 1979, s. 282 ve devamı).

nüyle birleşik bir doktrine yol açmaz. İki büyük akım daha 1938'deki Walter Lippmann kolokyumundan itibaren kendini gösterecektir: Esasen Walter Eucken ile Wilhelm Röpke'nin temsil ettiği Alman ordoliberalizm akımı ile Ludwig von Mises ile Friedrich A. Hayek'in temsil ettiği Avusturya-Amerikan akımı.

Üçüncü Kısım ise esasen 1980-1990 yıllarında yayılan neoliberal akılsallığın, 1930'lu yıllarda hazırlanmış doktrinin basitçe uygulanması olmadığını saptamayı sağlayacaktır. Bu kısım ile birlikte, teoriden uygulamaya geçilir. Bilinçli ve kasıtlı bir ayıklamadan kaynaklanmayan bir tür filtre verili bir tarihsel durumdaki işlevsel ya da stratejik değerlerine bağlı olarak bazı öğeleri öne çıkartırken, diğerleri geri planda kalır. Burada, (ideolojiden ekonomiye doğru; ya da tersi) tek nedenli bir eylemle değil, yeni bir yönetsel akılsallığın yerleşmesi anlamına gelen, "pıhtılaşma, destek, karşılıklı teşvik, bağdaşma, bütünleşme bu "küresel etki"ye olguları"yla bu "küresel etkiye" varmış heterojen süreçlerin çokluğuyla karşı karşıya geliriz.⁴⁶

Neoliberalizm, birinci liberalizmin doğal mirasçısı olmadığı gibi; ona ihanet ya da onun açılımı da değildir. Yönetimin sınırları sorusunu kaldığı yerden alıp sürdürmez. "Piyasa, haklar ya da yarar hesabı, politik yönetime ne tür bir sınır atfeder?" (Birinci Kısım) sorusunu değil, bunun yerine "piyasa, insanları yönetmenin olduğu kadar kendini yönetmenin de ilkesi haline nasıl getirilebilir?" (İkinci Kısım) sorusunu sorar kendine. Akılsallık olarak kabul edilen neoliberalizm, özellikle, devletten özelliğinin en mahrem yanına dek piyasa mantığının normatif mantık olarak genişlemesidir (Üçüncü Kısım). Sonuç olarak, burada yürütülen araştırmanın sürekliliğine dikkat etmek gerekir. Bununla birlikte, kitabın üç kısmını ayrı ayrı okumanın önünde –her biri kendi tutarlılığını koruduğu ölçüde– hiçbir engel yoktur.

46 M. Foucault, *Sécurité, territoire, population*, Gallimard/Seuil, "Hautes Études", Paris, 2004, s. 244. Yazar bu bölümde tek bir nedenin ya da kaynağın saptanması sorununun yerine, tarih içinde kavranılabilirliğin yerleşmesinin ayrıcalıklı aracı olarak küresel etkilerin oluşumu ya da bileşimi sorununu koyar.

BİRİNCİ KISIM

Yönetimin Sınırları

BİRİNCİ BÖLÜM

Toplumsal Mekanizma ve Çıkarların Akılsallığı

Klasik liberalizm, kamu gücünün uygulanmasına getirilen sınırlamayı düşünme tarzlarının yenilenmesiyle nitelenir. İki dizi argüman kimi zaman iç içe girerken, kimi zaman da birbirinden ayrılır: Birinci dizi birey hakları diliyle konuşurken, ikinci dizi bireyin çıkarları diliyle konuşur. Birinci durumda, sınırlamanın temeli hukuksaldır: Bireyin taşıdığı doğal hakların varlığı, ege-men otoritenin kendisine ihlal etmeyi yasakladığı sınırlar koymaya yeter. İkinci durumda, temelin bilimsel olduğu iddia edilir: Bir insan doğasının, sivil toplumun kendi düzeninin, evrensel bir tarihsel ilerlemenin varlığı, devlet müdahalesinin kapsamını “doğal olarak” belirlemektedir. Böylelikle, bu müdahalenin sınırları çizen şey, bilinebilen yasalara boyun eğen güçlerin eylemi olur. ?

Hukuksal-politik ve bilimsel bu iki argümantasyon tarzı yazarlara ve akımlara göre iç içe geçer ya da ayrışır. Yine de, bu iki argümantasyon tarzından birinin, ayrıcalıklı kılındığı, hatta dışlayıcı biçimde öne çıkarıldığı iki büyük “yol” –M. Foucault’nun düşüncesini sürdürerek– saptanabilir.

Birincisi “hukuksal-çıkarsamacı” yoldur. Fransız Devrimi’nin yolu “belli bir noktaya dek” buydu. Öncelikle her bireye ait doğal haklar (ya da “insan hakları”), ardından bu haklardan bazılarının devredilme koşulları tanımlanır, dolayısıyla devredilemez haklarla vazgeçilmesine izin verilen haklar arasında bir ayırım yapılır ve son olarak da, bu feragatten kaynaklanan ege-menlik alanının sınırlarından, yönetim yetkisinin sınırlandırılması çıkarsanır: Bu alandan kaynaklanmayan haklar (“başkasına devredilemez” denen haklar), her yönetme eyleminin ihlâl etmekten kaçınması gereken bir tür “hudut”

çizer. Bu sınırları ikili bir çizgi niteler: Bunlar hukukun sınırları olduklarından yönetim pratiğinin dışındaki sınırlardır.

İkinci yol ise kendine tamamen farklı bir çıkış noktası bulur: Bu kez, hukuk terimleriyle değil faydalılık terimleriyle tanımlanmış sınırları, yani yönetim pratiğinin içindeki sınırları ortaya çıkarmak için bizzat bu pratikten yola çıkmak gerekmektedir. Bu yer değiştirme esasen Bentham'dan kaynaklanan "İngiliz radikalizmi"nin tüm özgünlüğünü ortaya koyar. M. Foucault bu ikinci yolu "radikal faydacı" yol olarak tanımlar.

Bu iki yol ancak yasanın ve özgürlüğün iki heterojen anlayışını içererek ilerler. Öncelikle iki farklı yasa anlayışı: "Devrimci aksiyom" yolunda yasa öncelikle "ortak" ya da "genel" bir iradenin ifadesi olarak anlaşılmışken, "faydacı radikal" yolda yasa bir "anlaşma etkisi" olarak görülür, yani bu anlaşma kamu gücünün müdahale alanını bireylerin bağımsızlık alanından yalnızca yarar ölçütüne göre ayırır. Ardından, iki özgürlük anlayışı gelir: Bir yandan, "devrimci aksiyom" yolunda, devredilemez doğal hakların kabulünden kaynaklı hukuksal bir özgürlük anlayışı; diğer yandan, "faydacı radikal" yolda, "yönetilenlerin yönetenler karşısındaki bağımsızlığı"¹ şeklindeki bir özgürlük anlayışı. Bununla birlikte bu heterojenlik bu iki sistem arasında "bitmek bilmez bağlantılar", dolayısıyla "bir dizi köprü, geçit, eklem"² olmasını engellememiştir. Örneğin "insanın doğal hakları"na referans liberalizmin söyleminde etkili olmaya devam ederken, faydalılık problemi de çoktan *de facto* başat problem olmuştu. Tarihsel-politik gerçekliğin son derece ayrı biçimlerde sunmaya devam ettiği "melezlikler" hakkında önyargıda bulunmadan, iki yolun ayrımının, öncelikle liberalizm söylemini oluşturan iki büyük mantığı tanımlama kaygısıyla hareket ettiğim asla gözden uzak tutmamak gerekir.

POLİTİK İKTİSAT BİLİMİ

Bu ikili yolla kıyaslandığında politik iktisat söyleminin yeri tam olarak neresidir? Tartışmasız biçimde bu söylemi harekete geçiren bilimsellik talebi, onu bu ayrımda ikinci yolun yanına yerleştirecektir; kelimenin tam anlamıyla faydacılık yolu, ancak politik iktisat özgül bir disiplin halini aldıktan sonra açılmış olsa bile bu böyledir. Çünkü önemli olan şudur ki, bu oluşumdan itibaren politika dinlerin vahyettiği İlâhi Yasa'ya en azından doğrudan doğruya boyun eğmediği gibi, Antik düşünürlerin ahlâk buyruklarına da boyun eğmez. Politika "doğal yasalar"a göre düzenlenir; bunlar da, kaynağı Tanrı'da

1 "İki yol"un bütün bu sunumları için bkz. M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 40-45.

2 A.g.e., s. 45.

bulunan “doğanın yasası”nın tersine, buyruk değildir ve bizzat şeylerin içine kayıtlı bir zorunluluğu ifade ederler. Sonuç olarak, politikaya “doğal”, “iktisadi”, “bilimsel” denecektir. Yönetim kendi eylemini üçlü bir mülâhazaya tabi kılacaktır: bireyin doğası, toplumun düzeni, tarihin ilerlemesi. Yöneticilerin uyması gereken modeli hiçbir aşkın iyilik sunmayacaktır. Yöneticiler eylemlerini nesnel bir güç oyunu içinde yürütmelidirler; bu oyun, aklın sorgulaması ve aydınlığı aracılığıyla bilinebilir. Güçler arasında bir güç olan her yönetme eylemi, etkin çıkar ve etkileşimlerin yerleşik sistemi üzerine düşünmeyi de kapsamalıdır. İnsanı, toplumu, tarihi tanımanın önemi buradan kaynaklanır; gelecek toplumların mutluluğunun bağlı olacağı bir insan doğası bilimi oluşturmanın aciliyeti de buradan kaynaklanır.

İnsan, toplum ve tarih fikirleri arasındaki eklemleme yazarlara göre değişir. İskoçya geleneğine, Hume’un, Ferguson’un ve Smith’in ya da fizyokratların geleneğine bağlı kalınmasına göre bu eklemleme çok farklı görünüm alır. Fakat tutku ve çıkar sahibi insan üzerine kurulu bir antropolojik söyleme, dengedeki güçlerin mekanik oyununa dayalı iktisadi söyleme, yüz yıllar içerisinde ardışık geçim tarzı evrelerinden geçmiş toplumların şaşmaz akışı fikrine dayalı tarihsel bir söyleme neredeyse her yerde rastlanır. Çıkar antropolojisi, toplumsal mekanizma ve tarihsel ilerlemecilik tarzındaki bu üç tür mülâhaza, insanlık tarihinin önceden çözümlenmiş bir planı gerçekleştirmediği ve insanların iradesinin dışına çıktığı fikrinde birleşir. Bu kısmın ilk iki bölümü bu söylemin incelenmesine ayrılacaktır.

Bununla birlikte, politik iktisat, klasik liberalizmin iyice dallanıp budaklandığı söylem alanını en ince ayrıntısına kadar incelemeyiz; durum tam tersidir. Politik iktisat, yönetim eyleminin sınırlarını bir “doğa”nın kesinliğine bağlı olarak düşünür; fakat iktisat *biliminden* kaynaklanan şey ile yönetme *sanatından* kaynaklanana açık seçik ayırt etmesini engelleyen tam da bu sorgulanmamış doğalcıktır; tabii sanatı* bilime az çok indirgemediğinde... Sanat doğal yasaların bilinmesine indirgenemez: Gerçekten de doğa yasası, yapılması gerekeni ve nasıl yapılması gerektiğini kendi başına buyuramayacak kadar güçsüzdür, sanat tam da bunu belirlemeyi kendine amaç edinmiştir. Sınırların bu saf anlamda doğalcı belirleniminin yetersizliği, bizzat liberalizmin içinde, kâh birey hakları üzerine pre-liberal esinli bir söylemi liberal bir yönde yeniden etkinleştirmeye ve böylelikle yönetim sanatını bu tür hakların

(*) Sanat (*art*) burada “zanaat” anlamına daha yakın, bir tür “yapıp etme bilgisi/hüneri” anlamında kullanılıyor. Bu anlamdaki “yönetim sanatları” hakkında bkz. M. Foucault, *Sécurité, Territoire, Population*, age, 1 Şubat 1977 dersi – yay.haz.

oluşturduğu dışsal bir sınıra tabi kılmaya, kâh fayda ilkesini sonradan içsel bir sınırlamanın ilkesi olarak, yani *yönetme sanatının pozitif ilkesi* olarak harekete geçirmeye yönelinmesini büyük ölçüde açıklamaktadır. Birinci teşebbüs, yönetme sanatını çok kısıtlayıcı bir hukuksal çerçeveye kapatmasının ötesinde, hak sınırlarının tanımını “tacir toplumlar” a özgü dinamizmin tanınmasına eklemler: Böylelikle liberalizme, üçüncü bölümde sözü edilecek olan “hukuksal-çıkarşamacı” yolu açar. İkincisi ise, iktisat bilimini –deyim yerindeyse– “yerli yerine” oturtturarak, yönetim sanatının kendi uzamını açar.

ÇIKAR ÖZNESİ

Liberal politikanın ufku ve referansı, kendi çıkarının peşinde koşan, özsevgisini tatmin etmeye çalışan ve kendisini harekete geçiren tutkulu motivasyonlarla tanımlanan bir yeni insandır. Bu noktada önceki oluşumların mirasçısı olan liberal politika bir insan doğasını veri kabul eder: Tutkularına zincirlerle bağlı, kazanç ya da övünme zevkleriyle hareket eden arzu varlığı. Ahlâkların ve dinlerin zaaf olarak gördüğü çıkar ve tutku bundan böyle eylemin devindirici gücüdür. Böylelikle insan hem arzusunu tatmin etmek için hareket edendir, hem de ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan, kendi kullanmadığı şey karşılığında sahip olmadığı şeyi elde etmek için ticaret yapandır.³

Liberalizmin ekonomik mülâhazaları, insanın ve başkalarıyla ilişkilerinin temsiline dayanır. Bu temsil, yalnızca ekonominin mekanizmalarını kavramanın çok ötesine giden felsefi varsayımlara gönderme yapar. 18. yüzyılda yalnızca politik yazılarıyla değil, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*’siyle de John Locke’un önemini çok ciddiye almak gerekir. Bu eserin iktisatçıların yazıları üzerindeki etkisi ne kadar dolaylı olsa da, liberal politik iktisadın en önemli felsefi referansı olarak kabul edilebilir. “Kendinin sahibi”⁴ olan, kendini koruma ve Tanrı’ya şükretme görevine adanmış insanlar toplu-munda hareket etmesini sağlayacak eylem ilkelerini içinde taşıyan yeni insan figürünü bu eser şekillendirmiştir. *Deneme*, baştan sona, insanın her şeyi bilemeyeceği, ama Tanrı’yı ve ona karşı görevlerini bilebilecek kadar bilgi sahibi olabileceği fikriyle hareket etmektedir.

İnsan bilgisi var olan her şeyi evrensel ve kusursuz olarak kavramakta belki yetersizdir: Yine de [insanlara] temel çıkarlarını sağlar: Yaratıcılarının bilgisine ve kendi görevlerinin algısına erişebilecek yeterli aydınlık onlarda var-

3 Bkz. C. Laval, *L'Homme économique. Essai sur les racines du néolibéralisme*, Gallimard, “NRF Essais”, Paris, 2007.

4 Bu “kendinin sahibi” fikri hakkında bkz. Bölüm 3.

dır. İnsanlar, kendi yaratılışlarına yüzüzce öfkelenmedikleri ve her şeyi kavrayacak kadar büyük olmadıkları bahanesiyle ellerine dolan nimetleri reddetmedikleri sürece, düşüncelerini neyle meşgul edebileceklerini ve ellerini değişik, hoş ve tatminkâr biçimlerde nasıl kullanabileceklerini bilebilirler.⁵

Daha ileride belirttiği gibi, tek gerçek soru, neye muktedir olduğumuzu bilmek ve davranışımızı ilgilendiren her şeyi bilebileceğimizin farkına varmaktır.

Locke'un tezi bilinmektedir: Tutkularımızı harekete geçiren, bizi eyleme teşvik eden ve davranışımızı yönlendiren şey duyumlardır. Bizi harekete geçiren arzu, bir nesnenin eksikliğiyle birlikte hissedilen kaygı ve rahatsızlığa (*uneasiness*) bağlıdır.⁶ Bu rahatsızlık "insan faaliyetinin temel, hatta tek itici gücüdür"; böylelikle arzu eylemin tek gerçek devindiricisi olur. Demek ki insan iradesi ne "en büyük pozitif iyiliğin" etkisi altındadır, ne de öteki dünyada "ahiret mutluluğu"na kavuşacağı fikrinin rehberliğindedir; bütün bunlar yerine, gündelik yaşamın ufak tefek binlerce ıstırabının ve nahoşluğunun damgasını taşır. Bu nokta, dinsel idealizmi ve antik "iyi hükümler" temsiliyi yıkması bakımından elbette önemlidir.

Bu şekilde arzusunun yönlendirdiği insan dünyayı öğrenir ve kendini dönüştürür. Sabit meşguliyeti aracılığıyla kendi servetini yaratır, dünyayı güler yüzlü bir bahçe haline getirir. Onu çalıştıran, özgür insanın çalışmasına yönelen şey arzudur; James Steuart bunu köle emeğinden ayırt eder.⁷

ÇIKAR İLE AHLÂK ARASINDAKİ GERİLİMLER

En kışkırtıcı ifadesini Mandeville'in ünlü "Arıların Masalı"nda (1714) bulan ve belirgin bir başarı kazanacak olan bu çıkar güden insan anlayışı kimilerini ürkütecektir. Gerçekten de, bir yandan yeni inancın ifadelerini saptarken, diğer yandan da piyasa dünyasının muzaffer kıldığı değerler karşısında en aşırı çekinceleri belirtenler çoğu zaman aynı yazarlardır. Öyle ki "klasik liberalizm" diye adlandırılan şey, bütünsel olarak tek yanlı ve yekpare eserlerden doğmadığı gibi, *başlangıçtan itibaren*, daha sonra ideolojilerin, ahlâkların, politikaların, hatta bilimlerin açık muhalefetine dönüşecek gerilim ve bölünmelerle kat edilmiştir.

5 J. Locke, *Essai sur l'entendement humain*, Vrin, Paris, 2001, Kitap I, Bölüm 1, § 4, s. 61. (*İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 4 cilt, çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000)

6 A.g.e., Kitap II, Bölüm 20, § 6, s. 368.

7 J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, Dublin, 1770, c. 1, kitap II, X, Bölüm 1, s. 166.

Adam Smith ve David Hume’le birlikte “İskoç Aydınlanmacıları”na mensup olan Adam Ferguson’un *Essai sur l’histoire de la Société civile*’si [Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Deneme] (1767) bu gerilimlere iyi bir örnektir. Bu eserin birinci bölümü “insan doğasının genel karakterleri”ni keşfetmeye çalışmaktadır. İkinci kısımda “kendini koruma ilkeleri” (en başta da benlik sevgisi, *self-love*) sergilemekte ve bütün tutkuları özsevgiden (*self-liking*) türeten –ki bu da benlik sevgisinden türemiştir– Mandeville’e karşı, çıkarın bu ilkelerin doğal gelişiminden değil “çürümesinden” nasıl doğduğunu göstermektedir.⁸ Bu bölümün üçüncü kısmı “insanlar arasındaki birlik ilkeleri”ne, yani toplumsal dokuya gücünü ve sağlamlığını veren duygusal bağlara yöneliktir. Dördüncü kısım “savaş ve anlaşmazlık ilkeleri”yle, yani kıskançlık, haset ve kötülük tutkularıyla ilgilidir. Altıncı kısım “ahlâk duygularına ayrılmıştır. A. Ferguson burada “tacir uluslar”da insanların çıkarın egemenliğinde olduğunu kabul eder, fakat bu durumdan insan doğasında iyilik, merhamet ve iyiniyet yetilerinin olmadığı sonucunu çıkarmayı reddeder. “Mutluluğun, en büyük miktarda servet, mal ve şerefe sahip olmaktan ibaret olduğu şeklindeki egemen kanıya rağmen” bu yetinin hâlâ etkili olduğunu gösterir. A. Ferguson’a göre insan davranışı en derindeki güdülenimlerinde bile çıkara indirgenemez.

Fakat, geriye dönük olarak bakıldığında liberal politik iktisadın kurucusu olarak görülen Adam Smith’in eserinde, ahlâki duygudaşlık [*sympathy*] ilkesi ile iktisadi çıkar güdüsü arasında bir gerilim bulunur. 19. yüzyıl sonunda “*Das Adam Smith Problem*” olarak adlandırılan şey aslında bütün Aydınlanmacıların problemidir: Erdemlerin çıkara ve özsevgiye indirgenmesiyle ahlâki yargının özgüllüğü nasıl bağdaştırılabilir? Gerçekten de, *Théorie des sentiments moraux*’da [Ahlâki Duygular Teorisi], insanların davranışına yönelik ahlâk yargısının temeli olarak duygudaşlık görülmektedir. Bu kavram Smith’te “merhamet” şeklindeki yaygın anlamından çok daha geniş bir anlamdadır: Kendini hayali olarak ötekini yerine koyma eğilimini belirtir ve bu anlamda, “duyguların kişiler arasında hayali iletişimi”ni açıklar.⁹

Jacob Viner’in fikrini takip ederek uzun süre boyunca, Smith’in iktisadi analizinde ve ahlâk düşüncesinde iki uzlaşmaz düşünme tarzı olduğu düşünülmüşse de, yakın tarihli ve daha incelikli çalışmalar durumun bu kadar basit olmadığını farklı biçimlerde gösterdiler. Smith’e göre, insanın çalışma ça-

8 Bir sonraki bölümde A. Ferguson’da çıkarın doğuşuna geri döneceğiz.

9 C. Marouby, *L’Économie de la nature. Essai sur Adam Smith et l’anthropologie de la croissance*, Seuil, Paris, 2004, s. 179.

basını, azla yetinmesini, yarar hesabını, işbölümünden kaynaklanan iktisadi gelişmeyi açıklayan, kendi durumunu iyileştirmeye yönelik doğuştan gelen arzusu, ötekinin onayını sürekli aramaktan, bireyi harekete geçiren bu kabul ve sevgi arayışından bütünüyle ayrılabilir değildir. Sanayinin gelişmesinin insanların doyumsuz havailiklerine ve hayran olunma ihtiyaçlarına bağlı olduğu saptaması 17. yüzyıldan beri çok yaygın bir fikirdi; sonraki yüzyılda ise günün zevkine uyarlanarak yeniden değerlendirilmişti. Voltaire'in *Mondain*'ini ve gösteriş savunusunu hatırlamak yeterlidir. Bu durum, politik iktisadın, Smith'le birlikte kendine doğalcı, hatta biyolojik temeller bulmaya çalıştığı dönemde bile hâlâ genel antropolojiye bağlı olduğunu düşündürür; bu antropoloji, tutkulu eylem güdülere ve yargılar hakkında, yeni bilimin sonunda uğraşmaya koyulduğu maddi çıkarların çok ötesinde, çok kapsayıcı bir tanım vermektedir.¹⁰ *Théorie des sentiments moraux* [Ahlâki Duygular Teorisi] gibi *Milletlerin Zenginliği* de geniş bir ahlâk sisteminin iki dalıdır; bu eserler, konuları kuşkusuz farklı olsa da benzer bir yöntem kullanırlar. İnsanlar arasındaki mübadeleye öncülük eden kural, –bir durumda duyguların hayali iletişimi, diğer durumda servetlerin dolaşımı olsa da– insan doğasına kayıtlı ilkelere, özdeşleştirici eğilimlere, iletişimde bulunmaya meyletmeye ve çeşitli tutkulara bağlıdır; bunlara, en azından belli bir noktaya dek saygı duymak uygun olur. Bu insani ilkeler bir yandan ahlâki bir düzen, diğer yandan ise iktisadi bir düzen doğurur ve bunların da kendine has dengeleri ve gelişim yolları vardır. Toplumsal bağ sağlamak için dışsal bir politik otoriteye hiç ihtiyaç duyulmaz: Toplumsal bağ bizzat insan doğasının kalbindedir.

Fakat iyiniyet, adalet ve çıkar nasıl bağdaşabilir? A. Smith'in kurmayı amaçladığı eksiksiz ahlâk felsefesi sisteminin hedefi bu soruya cevap vermektir. Ancak bu soruya eksiksiz bir cevap veremez ve duygudaşlığın güçlerinin ürettiği ahlâki düzen ile çıkarların aranmasından doğan iktisadi düzen arasındaki uyumla ilgili çetrefil problemi yorumcularına bırakır. “Adam Smith problemi”nin çözümü yine de, ahlâkın alanıyla iktisadın alanını bütünüyle ayırma kolaycılığında değildir. Smith'in önceki yüzyılın ahlâkçılarının ve kendi döneminin filozoflarının okuru olması boşuna değildi. Smith, son evresine, yani ticari evreye varmış bir toplumda en zorunlu arzusunun temel ihtiyaç mallarına değil, saygınlık ve hürmete yol açan ve –Smith'in söz dağarcığıyla–

10 Bkz. bu konu hakkında aydınlatıcı bir tartışma için C. Marouby, *Économie de la nature, a.g.e.*, Bölüm 6. Ayrıca M. Biziou'nun tezine de başvurulabilir: *Adam Smith et l'origine du libéralisme*, PUF, Paris, 2003. Biziou Smith'in politik iktisadının çok daha geniş bir felsefi bütünün bir kısmını oluşturduğunu göstermektedir.

ötekinin onayım alan ayırt edici, prestij sağlayıcı mallara duyulan arzu olduğu fikrini benimsiyordu. Örneğin bizim için önem taşıyan şey, bizi başkalarının duygularına dahil eden duygudaşıktan ziyade başkalarının duygudaşlığını kazanma arzusudur:

Toplumun farklı kesimleri arasında yayılan bu olumlu rekabet nereden doğar? Yaşam koşulumuzun iyileşmesi olarak adlandırdığımız insan varlığının bu büyük niyeti aracılığıyla kendimize ne tür avantajlar sunarız? Elde edebileceğimiz en önemli avantajlar, saygı görmek, fark edilmek, duygudaşlıkla karşılanmak, memnuniyet ve onaydır. Bizi ilgilendiren şey, sağlık, mutluluk ya da haz değil, böbürlenmektir. Böbürlenme ise başkasının dikkatini ve onayım çekmemiz gerektiği inancı üzerinde temellenir.¹¹

Smith'e göre, böbürlenme sağlayan bu malların en değerli şey olduğuna, çünkü sevgiye yol açtığına inandıran yanılsama insanlığın çalışmasının ve ilerlemesinin ilk devindiricisidir. Daha genel bir deyişle, *Théorie des sentiments moraux*'da benlik sevgisinin, başkalarına olan sevgimizden ayrılmadığı gibi, başkalarının sevgisi ve başkalarının bizi sevmesi için hissettiğimiz arzudan da asla ayrılmadığı söylenebilir.¹² Adam Smith'in eseri okunduğunda ortaya çıkan asıl problem, *Milletlerin Zenginliği*'nde, duygudaşlık oyunuyla birlikte gelen esasen hayali boyutun, "içinde bulunduğu durumu iyileştirme arzusu"nda bu kadar net görülebilmesidir.¹³ Onun gözünde, tamamen ahlâki ve mutlu bir toplumun tacirlerin bencil çıkarlarıyla tatmin olamayacağına ise hiç kuşku yoktur. Bu çıkarlar iktisadi alanın nedensel zincirleşmesini açıklamaya yeter, fakat ahlâki ve politik açıdan bununla yetinilemez. Bu nedenle, Ferguson misali, Smith de Mandeville'in "düzensiz sistem"ini reddedecektir.

Ne var ki, bu çıkar öznesi anlayışının kendi başına ahlâki ve politik bir boyutu vardır; bunu iyi kavramak gerekir. Çalışma, kişinin eksiklikten kurtulmasının ve kendi üzerinde iktidar kurmasının aracıdır. Çıkar peşinde koşarak ve çalışma aracılığıyla benliği disipline etmek, ahlâki ve politik rejimin modern dönüşümünü tanımlar. Dinin buyruklarından bekleyecek bir şey kalmamıştır artık, hükümrânın kaprislerine de bel bağlamamak gerekir. Kişinin düzgün davranışı ve iyi politika yalnızca doğal insani mekanizmalardan kay-

11 A. Smith, *Théorie des sentiments moraux*, PUF, Paris, 2007, s. 92-93 (vurgu bize ait).

12 C. Marouby, *a.g.e.*, s. 196.

13 Bazı okumalar bizi *Ulusların Zenginliği*'nin kasap ve fırıncı üzerine ünlü bölümünü bu anlamda yeniden yorumlamaya davet etmektedir: Biz yalnızca fırıncıdan ekmek almaya çalışmıyoruz, aynı zamanda onun rızasını elde etmeye, piyasanın "duygudaşlık alışveriş yeri" olarak işlemlerini sağlayacak şekilde karşılıklı onay duygusu hissetmeye çalışıyoruz, C. Marouby, *a.g.e.*, s. 217.

naklanır. Albert O. Hirschman çıkar iktisadının toplumu yatıştırmak ve hükümdarın iktidarını sınırlandırmak için nasıl “sömürüldüğünü” (bu kelimeyi kullanır) gayet iyi gösterdi.¹⁴ Montesquieu’nün pek sevdiği bir fikir olan, tehlikeli tutkuların iktisadi çıkarla etkisizleştirilmesi üzerinde Hirschman da ısrarla durur. Bu çıkar insan enerjisini “kanalize eder”, gelenek ve görenekleri yumuşatır, “otoritenin büyük darbeleri”ni önler.

Bu aynı zamanda ve özellikle kendini yönetmenin yeni şeklinin de temelidir. Arzunun öteki adı olan çıkar, kendi iç düzenlemesi olan bir eylem ilkesidir. Kendini yönetmenin liberal tarzı, eylem sonuçlarının doğru hesaplanmasına bağlı olarak, acıyı azaltmaktan ve hazı artırmaktan ibarettir. Davranışımızın ilk düzenleyicisi –artık yeterince etkili görülmeyen cehennem ve cennetin dinsel temsilleri zararına– bu hesaplama yeteneği olacaktır.¹⁵ O zamana dek insanı zincire bağlayan tutkunun, insanı özgürleştirecek şey olarak görülebilmesi ve böyle görme gerekliliğinin kanıtlanması elbette bir paradokstur. Yeni ahlâk tutkuların kölesi olmaktan kurtulmak için kurulmuş değildir; eski ahlâkın önyargılarından kurtaran şey tutkulardır.

Mekanist bir 17. yüzyıl, yolu kuşkusuz göstermiştir. Hem büyük bir örnek, hem de bir tiksinti kaynağı olarak görülen Hobbes, politik yapıyı arzu mekanizmaları üzerinde kurmuştur.¹⁶ Alasdair MacIntyre’in belirttiği gibi, “Hobbes belki de *pleonexia* terimini hak ettiğinden daha fazlasına sahip olma arzusuyla açıklamış İngilizce yazar ilk yazardır (*Leviathan*, 15).”¹⁷ Bu terim Aristoteles’te adaletsizliğin (*dikaiousune*) iki biçiminden biri olan ve hiçbir türde sınır tanımadan, yalnızca daha çok elde etme hedefiyle kazanma yeteneğinden oluşan bir karakter kusurunu belirtir. A. MacIntyre, Hobbes’un tercümesinin, basit bir arzu ile kendi için sahip olmaya yönelik faal eğilim arasındaki –Aristoteles’e göre temel önemdeki– farklılığı göz ardı ettiğinden, “gerçekten yanlış olmasa da hataya yol açtığını” ustalıkla bir şekilde belirtir. MacIntyre burada bir tersyüz edilmeyi fark eder; buna göre, Antik düşünürlerin bir kusur olarak gördükleri “sahip olma açlığı” artık iyi bir şey olarak

14 A. O. Hirschman, *Les Passions et les intérêts*, PUF, Paris, 1980.

15 Jeremy Bentham, insanın bu yeni ahlâki iktisadından kaynaklanan “meslek ahlâkı” içinde dinsel cezayı pek önemsiz görecektir.

16 Bkz. Hoş nesneye yönelten iştah ve arzu ile hoş olmayan nesneden uzaklaştıran tiksintinin yeri, in *De la nature humaine*, tercüme Baron d’Holbach, Actes Sud, “Babel”, Arles, 1997, s. 53. Hobbes’a göre, uzak bir amaç ara amaçlar gerektirir ki bunlar araçtır: “Eski filozofların mutluluğu yerleştirdikleri en uzak amaca gelince, bu, dünyada yoktur ve oraya götüren yol yoktur” (s. 54). *Conatus* ya da çabanın analizi *Leviathan*’da bulunur, Bölüm 6.

17 A. MacIntyre, *Quelle justice? Quelle rationalité?*, PUF, “Léviathan”, Paris, 1993, s. 120. (Türkçesi: *Leviathan*, çev. Semih Lim, YKY, İstanbul, 2005)

kabul edilmektedir: “Aristoteles’e göre ahlâk kusuru olan *pleonexia* artık modern çalışmanın devindirici gücüdür.”¹⁸ Kuşkusuz, ilk liberal yazarlardan başlayarak bu konuda kimi çekinceler ifade edilmiştir. Örneğin A. Ferguson çekincelerini açıkça ortaya koyar: Ticari alanda “özel çıkar, yönetimin bütün spekülasyonlardan daha emin bir rehberdir” demesine rağmen, “adaletsizliklerin önemli kaynağı kâr arzusudur” diye de belirtecektir.¹⁹ Fakat Hobbes’un başlattığı tersyüz etme daha ilerde Benjamin Franklin tarafından açıkça yüceltilecektir. Kendi kişisel kullanımı için bir erdemler listesi hazırlayan Franklin, Yunan Antikçağı’ndan kaynaklanan bütün geleneğinin tersine, mal edinme istencini açık seçik bir erdem olarak kabul edecektir.²⁰

Eksikliğe dayalı bu insan iktisadı, politik eylemin temelidir. Bu eyleme genel amaçlar (refah artışı), ölçü (yasaların yararı) ve eylem araçları (hayalgücünün dönüştürdüğü esnek duyum malzemesi) sağlar. İnsan eyleminin ilk devindiricilerine doğrudan ya da dolaylı olarak hitap ederek insanlar üzerinde etki sağlanır; yoksa onların merhametine ya da şereflerine –bunları gayet belirgin bir çıkara indirgemek dışında– hitap ederek değil. Eylem yasalarının bu mekanizmasının rahatlıkla ahlâk buyruğuna dönüşebilmesi bizi şaşırtmaz: Çünkü eğer kişi kendisi için çalışırken başkaları için çalışıyorsa, başkaları için çalışırken de kendi için çalıştığını göstererek konuyu tersine çevirmek pek güç değildir. Özgeçilik bir anlamda güçlerin birbirine eklemlenişinin ve bileşimlerinin analizinde yatmaktadır. Kişi çıkarını daha iyi garanti edebilmek için bunların bir bölümünü daima feda etmek durumunda değil midir?

Fakat bu “eylem yasaları”nın özü, hiç kuşkusuz, bireyin başkasıyla alışverişinde, çıkarının kavranmasında, kendisi ve başkaları üzerindeki ahlâki yargılarında görece bağımsızlığının ileri sürülmesidir. Başka deyişle, hükümler iktidarın sınırı, her bir kişinin kendi çıkarını hesaplama kapasitesinde, bu çıkarı yerine getirme imkânında ve bu çıkardan beklenecek sonuçlarda yatmaktadır. Bu yargı kapasitesi yalnızca kişisel çıkarlara gelip dayanmakla kalmaz, ötekinin ve bütün toplumun çıkarlarına da uzanır. Tersine, ahlâki hesaplama kapasitesi üzerinde temellenen bu bağımsızlık, ötekinin bakışı altında olan, kamusal yargıya sunulmuş eylemlere yönelir. Eğer birey kendi başına davranıyorsa, kendi tutkuları tarafından yönlendiriliyorsa, bu durumda, bireysel eylem planlarının nasıl uzlaşacağı ve *kendi içinde* iktida-

18 A. MacIntyre, *Après la vertu*, PUF, “Léviathan”, Paris, 1997, s. 220.

19 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, C. Gautier, PUF, “Léviathan”, 1992, s. 241 ve 251.

20 A. MacIntyre, *Après la vertu*, a.g.e., s. 179.

ra sınır oluşturan bir düzen oluşturmanın yeterli olup olmayacağı sorusu sorulur.

ÇIKARLAR SİSTEMİ

İnsan doğasında “etkin bir gücü”, “kendi durumunu iyileştirme arzusunun” ayırt etmek yeterli olmaz; bu çıkar ve özsevgi antropolojisinin genelleşmiş sa-vaşa değil, uyumlu bir toplumsal düzene götürdüğünü de kamtlamak gerekir.

Klasik liberalizm ulusal düzeyde, hatta dünya çapında çıkarların karşılıklı bağımlılığı saptamasında bulunur; çıkış noktalarından biri budur. İşleyebilmek için kamu müdahalesine gerek duymayan, üstelik bu müdahalenin gerekliliğini sorgulayan ve sınırını saptayan bir düzen ya da bir sistem vardır. Bu ekonomik düzen mübadele içinde karşılıklı yarar üzerinde temellenir; genel üretime katılımından en büyük yararı sağlama arzusuyla hareket eden her bir kişinin, kendi işlevine ve uzmanlığına göre toplumsal yararlılığa katkıda bulunduğu bir alanı tanımlar.

Petites Écoles de Port-Royal’de yetişmiş Descartesçi ve Augustinusçu iktisatçı Pierre de Boisguilbert, Pierre Nicole ile Jean Domat’nın izinden gide- rek bunu ifade etmiştir:

İster toptan olsun ister perakende her toprak ticareti, hatta tarım ancak iş- letmecilerin çıkarına göre yönetilir. Bunlar sözleşme yaptıkları kişilere tica- retleri yoluyla hizmette bulunmayı ya da onları yükümlü kılmayı asla hayal etmemişlerdir. Keza yoldan geçenlere şarap satan her meyhaneci onlara faydalı olmayı asla amaçlamadığı gibi, onun meyhanesine uğrayan yolcular da onun erzağının tükenmesinden kaygı duymamışlardır. Dünyanın uyumunu ve devletlerin varlığını sürdürmesini sağlayan şey bu karşılıklı fayda- dır; herkes kendi kişisel çıkarını en üst derecede ve mümkün olan en kolay şekilde sağlamayı düşünür.²¹

Liberal ekonomik düşüncenin çerçevesi böylece tanımlanmıştır: Mü- badelede bulunanların tatminlerinin fiyatların oyunuyla nasıl dengelendiğini daha kesin biçimde göstermek yeterli olacaktır.

“İşbölümü” 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumsal örgütlen- menin ilkesi olarak ve maddi gelişimin nedeni olarak ortaya çıkar. Piyasa ekonomisinin, bu işbölümü nedeniyle bölümleri birbirine bağlı bir sistem ol-

21 Akt. S. Latouche, *L’Invention de l’économie*, Albin michel, Paris, 2005, s. 157. *Factum de la France*, 1705, Pierre de Boisguilbert, *Œuvres*, INED, Paris, 1966, s. 748-749. Bkz. G. Faccarel- lo’nun yorumu: *Aux origines de l’économie politique libérale*. Pierre de Boisguilbert, Anthropos, Paris, 1986.

duğu, bu sistemin bilinebilir yasalarca yönetildiği, sistemin dengede olduğu ve sürekli yayılmakta olan bir üretime yol açtığı fikri, klasik politik iktisadın gelişimini önceleyen bir keşiftir. Bu, 17. yüzyıl sonunda, İngiliz idareci ve iş adamlarının çok sayıdaki *Discourses of Trade*'lerinin oluşturduğu “merkantilist” literatürde olduğu kadar Jansenizme ya da Calvinçiliğe bağlı filozof, ahlâkçı ve teologların yazılarında da rastlanan neredeyse basmakalıp bir düşünce olmuştur. Çıkarların ve çalışmanın bu karşılıklı bağımlılık anlayışı dönemin bilimine de borçludur. Serge Latouche’un sözünü ettiği “iktisadın icadı”, gerçekten de, ticari pratiğin ve fizik biliminin evladıdır: Mekanığın kuvvet ve hareket analizi yöntemlerini topluma uygulayan bir mekanizmadan kaynaklanır; toplumu karmaşık çarklara sahip korkunç bir makineye ya da her bir parçası bütünü hareketine katılan büyük bir saate benzeten metaforların yaygınlığından da bu anlaşılır.

Bu fikir bilim olarak politik iktisadın oluşumundan önce gelse de, aynı zamanda onun koşuludur. Louis Dumont politik iktisadın, ahlâki ve politik düşüncenin diğer düzlemlerinden, kendine özgü bir antropoloji nedeniyle değil, fakat belli bir fenomenler düzenine özgü bir sistemin varlığı düşüncesinden yola çıkarak ayrılabilmesini vurgularken kuşkusuz haklıdır: “Böyle bir ayrımın vuku bulabilmesi için, bu özel maddenin bir sistem olarak, diğer maddelerden ayrı bir bütünü bir şekilde oluşturuyor olarak görülmesi ya da hissedilmesi gerekiyordu.”²²

Burada da bilimsel yaklaşım, ahlâki ve dinsel kaygıdan uzak değildir. Mübadelede bulunan herkesin kazanmasını sağlayan mübadele içindeki karşılıklılık üzerine kurulu bu sistemin uyumu, Jansenistlerin ve onların ardından iktisatçıların düşünecekleri gibi, serbestçe işleyen insan eyleminin devindiricilerinin oyunundan kaynaklanabilir mi? Buna inanmak, Tanrı’nın bir makineyi kesin şekilde yaratıp ortaya attığını ve ardından bununla ilgilenmeye ihtiyaç duymadığını düşündürmektedir.

Korkunç bir körlükle, bu uyumu bozmak için bütün gücüyle çalışmayan tek bir tacir bile yoktur; bu uyum, satarken ya da alırken, ancak kılıcın ucunda sürer; tüm tebaaya yiyecek sağlayan kamu refahı ancak yüksek bir inayetle varlığını sürdürebilir; bu inayet bu refahı desteklediği gibi toprağın ürünlerini de verimli kılar, etkide bulunması gerekmeyen tek bir an ya da tek bir piyasa bile yoktur, çünkü savaşılmayan tek bir karşılaşma olmaz.²³

22 L. Dumont, *Homo aequalis*. 1. *Genèse et épanouissement de l'idéologie économique*, Gallimard, Paris, 1977, s. 43.

23 P. Boisguilbert, *Dissertation sur la nature des richesses*, E. Daire (der.), *Économistes financiers du XVIIIe*, 1843, Guillaumin, Paris, s. 404.

Fakat bu koruyuculuk, bu yüksek otorite, herkesi satın almak için satmaya zorladığı ölçüde tekelleşmeyi ve oranların yükselişini engelleyen rekabet mekanizmasından başka bir şey asla değildir. Herkesin arasındaki denge ancak herkes satıcı olmaya zorlandığında mümkün olur. Bir denge ihtimalini sağlayan şey bu yüksek yasadır, olumlu rekabet yoluyla refahı sağlayan şey bu genel yasadır, çünkü kazanç arzusuyla harekete geçen herkes piyasanın oyun kuralları çerçevesinde kendine azami yarar sağlamaya çalışır.

Gilbert Faccarello'nun gösterdiği gibi, piyasanın yüksek yasası devlete yalnızca rekabet koşullarını “düzenleme” rolü tanır. Bu durum elbette devletin artık bir işi olmadığı anlamına gelmez ve bu açıdan, 17. yüzyıl anlayışından kopuştan söz etmek yanlış olur. Devlet, kendi alanında temel olan şeyi yapmaktadır: Kişilerin ve malların korunması, açık şiddetin yasaklanması. Bu liberal mekanizmanın sınırlarını en iyi çizenlerden biri hiç kuşkusuz Pierre de Boisguilbert'dir: Her bir kişinin elindeki fazlalığın karşılıklı değişimi eğer doğal, sürekli ve uyumlu ise, her türlü dış müdahale bu uyumu bozmaktan başka bir şey yapmaz. Dolayısıyla, buraya ek olarak katılacak ahlâki buyruk ya da dinsel politika yoktur: Pierre Nicole'un ifadesiyle “elde etmek için verilir” ve bu da yeter. Adam Smith bu argümanın özünü yeniden ele alacaktır: Bireylerin kendi çıkarlarına dair dolaysız algılarının peşinden gitmesine izin verilirse ekonomi kendi uyumlu akışını sürdürür. Ünlü “görünmez el” teması, onu gelecek kuşaklar için de sorunsalın mucidi haline getirmiştir. Kişiler, kendi kaynaklarını en avantajlı şekilde kullanmaya çalışırken –bilinçli bir amaç olmasa da– bütün olarak topluma daha iyi hizmet ederler. Burada doğaüstü güçlerin nüfuz edilemez bir eylemi asla söz konusu değildir. Tersine, bunlar gayet doğal güçlerdir; koşulların iyileştirilmesi yönündeki genel arzunun sonucudurlar.²⁴ Mübadeleye, uzmanlaşmaya, üretim artışına teşvik eden de bu devindirici güçtür.

Çıkarların uyumu fikri 18. yüzyıldan önce ortaya çıksa da ve bu fikrin mucidi Smith olmasa da elbette bu fikri küçümsememek gerekir.²⁵ İktisadi li-

24 Bkz. J.-C. Perrot, “La Main invisible et le Dieu caché”, *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, (XVIIe-XVIIIe siècle)*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1992, s. 333 ve devamı.

25 Özel çıkar ile ortak çıkarın buluşması fikrini Smith, Lemercier de la Rivière'de okumuş olabilir: “Bu büyük özgürlüğün teşvik ettiği kişisel çıkar, özel olarak her insanı sattığı şeyleri yetkinleştirmeye, çoğaltmaya sürekli olarak ve coşkulu bir şekilde yöneltir; bu yolla başka insanlara sağlayabileceği haz kütlesini büyütebilir, bu yolla başka insanların da karşılığında ona sağlayabileceği haz kütlesi büyüyebilir. Bu durumda dünya kendiliğinden hareket eder; haz alma arzusu ile haz alma özgürlüğü üretimlerin çoğalmasını ve sanayinin büyümesini sürekli teşvik ettiğinden, mümkün olan en iyi durumuna doğru daimi bir eğilim halini alan bir hareketi bütün topluma dayatırlar.” P.-P. Lemercier de la Rivière, *L'Ordre naturel des sociétés politiques*, E. Daire (der.), a.g.e., s. 617.

beralizm genellikle bu fikirle özetlenir. Karl Polanyi'nin gösterdiği gibi, 19. yüzyılın ilk yarısında hükümetlerin somut politikalarını destekleyecek olan şey bu "kendi kendini düzenleyen piyasa" anlayışıdır.

Smith'in gerçek yeniliği ahlakta ve politik iktisatta her türlü teleoloji-nin kesin reddidir.²⁶ "görünmez el" in koruyuculuğu, insan doğasına kayıtlı ilkelerin ve güdülerin yönettiği eylemlerin istenmeyen sonuçları dizisinden başka bir şey asla değildir. Eylemler nihai amaçlarla güdülenmez; bunların fa- illeri, dolaysız etkilerinin ötesinde sahip olabilecekleri sonuçlardan haberdar bile değildirler. İnsanlar, yaptıklarının sonuçları konusunda körçesine hare- ket ederler.

"ŞEYLERİN GELİŞİMİ"YLE SINIRLI YÖNETİM

Peki buradan yönetimin pratiği hakkında ne tür sonuçlar çıkartılabilir? Ya- zarlar ile akımlar arasındaki farklılıklara rağmen, genel bir ilke kendini gös- terir. Devlet etkisiz kalmamalıdır, ilgisiz kalmamalıdır, fakat "sakin" olmalı- dır. "*Be quiet!*"; yüzyıl sonunda Bentham politik iktisat dersini bu yönetim özdeyişiyle özetleyecektir. Tanrı kendi tasarladığı saati kendi kurmasa da, devlet mekanizmayı düzenli olarak, son derece özenle ayarlamalıdır.

James Steuart, hem ticaretin ve sanayinin işleyişine yardım etmeyi bi- len, hem de iktidarının keyfi uygulamasını engelleyen, "günümüzün karmaşık iktisat"ından tamamen haberdar aydın bir idareci portresi çizmişti. Bu "mo- dern idareci" dönün hükümdarından daha güçlüdür, çünkü "bütün bir hal- kın yapıp ettikleri üzerinde gayet güçlü bir etki" uygulayabilir, "önceki yüz- yılların en mutlakiyetçi yönetim koşullarında bilinmeyen bir otorite" kulla- nır. Onun yönetimindeki tüm idare, sahip olduğu tüm vergi gücü, her alan- dan alabildiği yasalar toplamı onu korkunç bir düzensizlik unsuru haline ge- tirir. Bununla birlikte, eski hükümdarda olmadığı kadar, kendi iktidarı için- de bizzat iktisat tarafından sınırlanmıştır: "Modern iktisat, despotizmin çılgınlığına karşı bugüne dek icat edilmediği kadar etkili bir frendir."²⁷ Hüküm- darların kendilerini kendi güçlerinin köklerine zincirlemiş olması tarihin bir cilvesidir. Komşularından daha güçlü olma isteğiyle ticareti ve sanayiye teşvik etmişlerdir; bu da, toplumsal mekanizmanın çarklarına çok daha saygılı bir "yeni idari plan"ı mecbur kılan karmaşık bir iktisadın doğmasına yol açmış-

26 Bununla birlikte, tarihin ilerlemesini düşünürken teleolojiyi göz ardı etmediği bir sonraki bölüm- de görülecektir.

27 J. Steuart, *Inquiry...*, a.g.e., Kitap II, Bölüm XXII, s. 322, akt. A.O. Hirschman, *Les Passions et les intérêts*, a.g.e., s. 79.

tır. Değişim topyekundur: Daha önceleri, keyfi iktidar her konuda özgürlüğü sınırlandırmayı hedeflerken, günümüzde Hükümdar kendi otoritesini kamusal özgürlüğü yaymakta kullanır.²⁸ Olguların intikam almasına boyun eğmez, çünkü bundan böyle hükümler “kendi politik iktisadının yasalarıyla bağlanmıştır; öyle ki bu yasaların her ihlali onu yeni güçlüklerle karşı karşıya bırakır.”²⁹ Hükümler aldığı vergilerle “bağlanmıştır.” Kendi gücü bile o zamana dek insanların görmediği çok sayıda eyleme tabidir³⁰; iktisadi failer arasındaki bu sayısız etkileşime, üreticiler, tüccarlar ve alıcılar arasındaki bu çok sayıda ilişkiye bağlıdır. Bu karmaşıklık aynı zamanda makinenin dayanıksızlığıdır da: “Makineler kadar yönetimler için de durum aynıdır; ne kadar basit olurlarsa o kadar sağlam ve dayanıklı olurlar; ne kadar ustalıklı yapılmışlarsa o kadar faydalı olurlar, fakat düzensizliğe de o ölçüde açık olurlar.”³¹ Smith, “özel şahısların sanayisini denetlemek ve onları toplum çıkarına en uygun istihdamlara yöneltmek” için “hiçbir insan bilgeliğinin ya da bilgisinin asla yeterli olmayacağını” vurgularken başka bir şey dememektedir.³² İktisadi özgürlük ancak yasa koyucunun güçsüzlüğüyle kendini dayatır.

Liberaller açısından politik sorunun biçimini bu mekanik imge oluşturur: Bu iktisadi mekanizmada hükümlerin yeri neresidir? Hükümler zaman-sız müdahaleleriyle makinenin doğal hareketini kösteklemeyi mi? Fakat makinenin parçalarından biri zayıflarsa ya da diğerlerini rahatsız ederse, onun müdahale etmesi gerekmez mi? J. Steuart saat imgesini kullanmayı sever. Çok kaba bir el, saati bozma riski taşıyabilir; fakat sürekli olarak düzeni bozulduğunda, idarecinin zaman zaman yayı ve çarkları gözden geçirmesi gerekli olur.³³

Böylelikle, hükümlerin yerinin değişim geçirdiği görülür. Bu yer artık politik düzenin statüye dayalı hiyerarşisi tarafından belirlenmemektedir; ayrıcalıklı sınıflar arasındaki herhangi bir özel ayrımla hiç belirlenmemektedir. Onun yeri, makinenin içerisinde meslek işlevlerinin karşılıklı yararlılığıyla belirlenmektedir. *Ontolojik* hükümlerlik anlayışından yönetimselliğin *işlevsel* anlayışına geçişi niteleyen budur.

Steuart'ta olduğu gibi Smith'te de yönetimsel iktidar, iktisat yasaları

28 A.g.e., kitap II, Bölüm XIII, s. 248.

29 A.g.e., s. 249.

30 A.g.e., Kitap II, Bölüm XXII, s. 321.

31 A.g.e., kitap II, bölüm XIII, s. 249.

32 A. Smith, *Richesse des nations*, Paulette Taieb'in edisyonu ve çevirisi, PUF, Paris, 1995, s. 784. (Türkçesi: *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Sunuş, Gülsen Kazgan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.)

33 Bkz. A.O. Hirschman, a.g.e., bu yorum için.

tarafından ne kadar sınırlanmış olsa da, yine de etkisiz kalmaz. Devletin silinmesi ya da eksilmesi gerektiği bile söylenemez. Bu yazarlar, gelişiminin nihai evresine varan toplumun, başka hiçbir toplumun tanımadığı kadar yaygın yetkilere sahip bir kamu idaresinin büyümesine tanık olduğunun gayet bilincindedir. Ne var ki, yönetimin bütün eylemleri ancak toplumsal mübadelenin kuralları ve özel olarak da piyasa işleyişi karşısında anlam taşımaktadır.

Smith'e göre, adaleti ve iyi yürekliliği tebaanın mutluluğu amacıyla kullanması gereken hükümrânın *-Milletlerin Zenginliği'*nin 5. kitabında açıkladığı gibi- üç görevi vardır: Ülke savunması, adaletin idaresi, kamusal faaliyet ve kurumlar. Fakat burada durmak işin özünü kaçırmak olur. Bununla, daha ileride, *Lectures on the jurisprudence*'de [Hukuk İlmi Üzerine Dersler] karşılaşılacaktır. Burada Smith yönetimin iki türlü görevini birbirinden ayırır: *Adalet* yasaları ve *polis* tüzükleri.³⁴ Bütün yönetim sisteminin ilk ve temel niyeti, adaleti korumak, başkalarının mülkiyetine karışılmasını önlemek, herkesin kendi mülküne barışçıl ve kesin olarak sahip olmasını sağlamaktır. "İç barış" (*the internal peace, or peace within the doors*) amacı bir kez gerçekleştiğinde, yönetim devletin refahını geliştirmeyi arzulayacaktır. Mübadele, ticaret, tarım, imalat gibi alanları ilgilendiren bütün "düzenlemeler" kaynağını "polis"ten alır. Yasaların bizzat toplumun temellerini ilgilendirdiği ve insanları eksikliğini çektikleri adalete ve ihtiyata mecbur bırakan genel yasalar biçimini aldığı görülürken, polisin ya da idarenin tüzükleri genellikle iyiniyet görevlerinden esinlenen özel hedeflerin peşinden gider. Birinci durumda yasalar, sıklıkla olduğu gibi, özel çıkarlardan yana tarafsızlıkla hiçbir şekilde lekelenmemelidir. Smith'in özellikle salt kendilerinden yana yasalar kabul ettirmeye hazır tüccarlardan çekindiği bilinmektedir. Düzenleyici yasalar ise çok çeşitli alanları ilgilendirir; yalnızca ticaret, tarım, imalat, mal ulaşımı değil, din ve ahlâk eğitimi bile bunlardan etkilenir. *Milletlerin Zenginliği'*nin birçok sayfası bu konulara ayrılmıştır.

Smith'in, "her yaştan insan"ın eğitimine verdiği önem bir yana, her toplumsal mevkiden çocukların, özellikle halktan çocukların eğitimine verdiği önem de çarpıcıdır. Smith'e göre, toplumsal ilişkilerin kalitesi, başkalarına saygı, adabı muaşeret ve ortak tartışma, yönetimin peşinden koşması gereken amaçların parçasıdır. Önyargılardan ve heyecanlardan kaynaklanan düzensiz-

34 A. Smith, *Lectures on Jurisprudence*, yayına hazırlayanlar R.L. Meek, D.D. Raphael ve P.G. Stein, Clarendon Press, Oxford, 1978, s. 5 ve devamı. Yorum için bkz. Knud Haakonssen, *The Science of a Legislator. The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*, Cambridge University Press, 1989, s. 95.

likler önlenmek isteniyorsa halkı eğitmek gerekir: “Yönetimin güvenliğinin halkın yönetimin tutumuna dair oluşturduğu olumlu yargıya fazlasıyla bağlı olduğu özgür ülkelerde, halkın bu yönetimi düşünmeden ya da kaprisle yargılamaya kalkışmaması elbette son derece önem taşımaktadır.”³⁵ Dini mezhepler konusunda söylediği gibi, “bilim, fanatizmin ve batıl inançların zehrine karşı en büyük panzehirdir.” Örneğin yasa yalnızca bireysel eylem başkalarına zararlı olduğunda bu eyleme sınır getirmek için yapılmış değildir. Yasa koyucunun görevi daima bütün olarak “toplumun çıkarı”nın rehberliğindedir. Devlet soygunculuk yaptığı ve çok karmaşık bir makineyi düzensizleştirdiğinde, politik eylemin sınırı adalete zarar verebilecek olması olgusuyla belirlenir.

“Yasa freni”nin temel işlevinin, kişi güvenliğine yönelik saldırıları önleyerek adaleti güvenceye almak olması, A. Ferguson’un da ileri sürdüğü şeydir. Gurur, kötü niyet, haset ve kin gibi başka saiklerin yanında, “kazanç arzusu adaletsizliklerin temel kaynağı” olduğundan, yasa “bizzat bu ilkeleri kökünden kazımaya ya da *en azından* etkilerini önlemeye” çalışır.³⁶ Fakat bu yolla yurttaş huzurunu sağlamanın çok ender rastlanır bir durum olduğunu ve en huzurlu devletlerde hüküm süren barışın bu “fren”den ziyade, yurttaşları arasındaki duygusal bağların gücüne borçlu olduğunu kabul etmek gerekir. Birçok cumhuriyet –aralarında Atina ve Roma da yer alır– geçmişte “servetin az sayıda kişinin elinde aşırı birikmesini önleme”ye teşebbüs etmişlerdir. Hedef övgüye değerdi; fakat tarih bize, “mülkiyetin paylaşımında eşitsizliğin olduğunu, servetin mevki ve ayrıcalık sağlayacak kadar etkili olduğu her devlette bu hedefe bütünüyle erişmenin imkânsız olduğunu”, “hatta, ne şekilde davranılırsa davranılsın bu yozlaşma kaynağını engellemenin oldukça güç olduğunu” öğretir.³⁷ Yalnızca Sparta yurttaşlarına “çıkartı küçümseme”yi öğreterek bunu başarmıştır. Ama bu örnek şimdiki zamana aktarılamaz: “Önemli biri olmak için zengin olmanın gerektiği, genellikle zevkin bile sivilme isteğinde arandığı, varsayılan bir mutluluk arayışının tutkuların en tehlikelisini körüklediği ve bizzat bahtsızlık kaynağı olduğu, kamusal adaletin, pranga vurulan kişi gibi, ancak suçluların kolunu bağladığı, doğruluk ve dürüstlük duyguları esinlemediği toplumlarda yaşıyoruz.”³⁸ Sonuç kendiliğinden ortaya çıkar: “insanları karşılıklı olarak birbirlerine zarar vermeye yönelik duyguları” kökünden kazımak mümkün olmadığından, yasalar esasen bu

35 A. Smith, *Richesse des nations*, a.g.e., Kitap V, Bölüm 1, s. 884.

36 A. Ferguson, *Essai sur l'histoire de la société civile*, a.g.e., s. 251 (vurgu bize ait).

37 A.g.e., s. 253.

38 A.g.e., s. 256.

tutkuların uğursuz etkilerini “bastırmayı” ve “önlemeyi” hedeflemelidir. Yasalar, birbirleri karşısında iyi duygular hissetmeyen insanlarda karşılıklı olarak bu duyguları doğurduklarını iddia ederek, kendi güçlerine tehlikeli bir iyiniyet beslerler. Kısacası, yasaların insanları adalete zorlaması gerektiği doğru olsa da, adil insanlar yaratmakta yine de başarısız kalırlar.

Fakat, yönetimin müdahalesinin ancak zararlı olabileceği bir konu varsa bu da nüfus artışıdır. *Deneme*’nin üçüncü bölümünün “Nüfus ve Servet Üzerine” başlıklı 4. kısmında ileri sürülen görüş “anti-merkantilist” öncülünden kaynaklanır. Buna göre, nüfus artışı “servet birikiminden kaynaklanır”; servet artışını sağlayan şey nüfus artışı değildir.³⁹ Bolluk hüküm sürdüğünde nüfus kendiliğinden artar; bunu kendilerinin meziyeti sanan politikacılar ise yapılmaktadır. “Bu politikacılar sanki hareketin nedeni kendileriymiş gibi kendilerini alkışlarlar, oysa ki hareketin peşinden gitmekten başka bir şey yapmamaktadırlar: Bu, büyük bir çağlayanın akışını kürekle, rüzgârların hızını yelpazeyle artırmayı iddia etmektir.”⁴⁰

Oysa, insanları zenginleşmeye yönelten şey çıkar güdüleridir olduğundan, yönetim öncelikle onları kendi başlarına hareket etmeye bıraktığı için kaygılanmalıdır: “Bu açıdan, devlet adamının nüfus karşısında fazla bir gücü yoktur, *ancak zarar vermekten kaçınabilir.*”⁴¹ Başka deyişle, hükümlerinin “en iyi yapabilecekleri şey, üzerinde neredeyse hiç etkilerinin olmadığı bir nesneye zarar vermemeye, kapatmayı başaramayacakları yarıklar açmamaya dikkat etmektir.”⁴² Buradan yola çıkarak, yönetim eyleminin sınırlarının burada özellikle *olumsuz* şekilde tanımlandığı saptanabilir: Bu konulara *doğrudan* müdahale etmemeyi dayatan şey, “şeylerin gelişimi”dir; öyle ki, zarar vermeden duramayana bırakılan tek iktidar, zarar vermemek için bir şey yapmama iktidarıdır. Bununla birlikte, yönetim mutlak bir eylemsizliğe mahkûm olmuş değildir. Bu, nüfus ile servetin ortak temelinin “kişilerin özgürlüğü ve güvenliği olduğunu” unutmak olur. Politik baskı nüfusun azalmasının temel nedenidir. Dolayısıyla, yönetim bu ikili temeli sağlamlaştırarak nüfus ve servet üzerinde *dolaylı* etkide bulunabilir. A. Ferguson’un dediği gibi: “Politikanın en önemli konusu, bu iki kaygı açısından, aileye barınma ve varlığını sürdürme imkânlarını sağlamak, kendisini ilgilendirdiği ölçüde sanayiye korumak, polisin dayattığı kısıtlamalar ile insan doğasının toplumsal etkilenmelerini bi-

39 A.g.e., s. 239.

40 A.g.e., s. 238.

41 A.g.e., s. 240 (vurgu bize ait).

42 A.g.e., s. 237.

reylerin çıkara dayalı ve tek tek eylemleriyle bağdaştırmaktır.”⁴³ Bu da bizi, bu dolaylı eylemin önemli aygıtı olarak “yasa freni”ne götürür. Demek ki, öz itibarıyla “huzurlu” devlet, doğrudan etkide bulunmakta güçsüz kaldığı şey üzerinde dolaylı olarak etkide bulunmaya kararlı olmalıdır.

DOĞA YASALARININ BİLİNMEŞİ YOLUYLA YÖNETİM

Fransız fizyokrasisi İskoçyalıların düşünce tarzından çok uzaktır. Dolayısıyla yönetimin eylemi sorusunu çok farklı bir şekilde ortaya koyar. Değişmez genel yasalara tabi iktisadi fenomenlerin özgül ve sistematik bir düzeninin varlığına kesin gözüyle bakanlar kuşkusuz ki fizyokratlardır. Eksiksiz ticaret özgürlüğünü en tek yanlı olarak talep edenler de onlardır. Mirabeau’nun, doktrini özetlemek için söylediği gibi, “iyi yapılan şey kendiliğinden yapılır.”⁴⁴ Bununla birlikte, iktidarın eylemsizliğe mahkûm olması Tanrı’nın her şeyi en kusursuz biçimde tasarlamış olmasından değildir. Paradoks şudur ki, fizyokratların anladığı anlamda “hiçbir şey yapmamak” yasa koyucunun sürekli ve temel bir eylemini gerektirir: Doğal bir düzen kurmuş olan Tanrısal yasaya saygı duyulmasını ve bu yasanın tanınmasını sağlamak. Fizyokratların dogmatik liberalizmi, “piyasa anarşisi” ya da “cangıl” hariç her şeydir. Gerçekten de fizyokratlar bir piyasa despotizmini savunurlar. Despotizm ve doğal düzenin tuhaf birliği olan fizyokrazi, iktisadın “yeni bilim”ini akılsal devletin referans doktrini yapar. Quesnay, Mercier de la Rivière, Dupont de Nemours, Tanrı’nın istediği ve yarattığı doğal düzeni, toplumu ortadan kaldırmadıkça zarar verilemeyecek bir düzen olarak görürler. Hükûmranın mutlak otoritesini tartışma konusu etmekten uzak olan ve bilimsel akıl tarafından bilinen bu düzenin varlığı, bu otoriteyi meşrulaştırır.

Fakat bilimsel temeller üzerinde yükselen bu iktidarın özelliği, tıpkı Tanrı’nın kendisinin yaratıcısı olduğu yasalarla tümüyle bağlı olması gibi, ona mutlak karakterini sağlayan yasalarla tamamen bağlı ve sınırlı olmasıdır.⁴⁵ Öyle ki fizyokrazi, insanın gelgeç heveslerinden ve cehaletinden doğma keyfi karşı-güçlerin sınırlandıramayacağı bir despotizmdir. Bu, “aşikâr olanın despotizmi”dir, yani –hükûmranın yalnızca icra eden olduğu– aklın aydınlatması sayesinde bilinen doğal düzen yasalarının despotizmidir. Liberal yönetim yasa yapmaz, bunların doğanın aklına uygun olduğunu kabul eder.

43 A.g.e., s. 240.

44 Akt. G. Weulersse, *La Physiocratie à l'aube de la Révolution 1781-1792*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1985, s. 190.

45 Quesnay’ın Malebranche’la ilişkileri uzun süredir saptanmıştır. Bkz. A. Kubota, “Quesnay, disciple de Malebranche”, *Quesnay et la physiocratie*, c. 1, INED, Paris, 1958.

Bunları müspet bir yasa içinde ifade eder ve uygulatır. Ahlak dünyasındaki işleyiş, fiziksel alandakinden farklı değildir. İnsanlara en uygun yönetim, doğru davranmak için bilmek gereken yasalarla düzenlenmelidir. Quesnay astromi ile iktisat arasında kusursuz bir paralellik kurar:

Zamanın ve mekânın düzenini anlamak için, denizciliği düzenlemek ve ticareti güvenceye almak için, göksel cisimlerin hareket yasalarını titizlikle gözlemlemek ve hesaplamak gerekir: Topluluk halinde bir araya gelmiş insanların doğal haklarının kapsamını bilebilmek için, olası en iyi yönetimi oluşturan doğal yasalara bakmak gerekir.⁴⁶

Yine Quesnay'in dediği gibi, müspet yasama, "topluluk halinde bir araya gelmiş insanlara en fazla yarar sağlama ihtimali olan düzeni oluşturan doğal yasaların ilanı" ise, bu durumda politik kurumların ilki ve en temeli "doğal düzen yasalarının kamusal ve özel alanda öğretilmesi"dir.⁴⁷ Hükümler otorite yasa yapmak için kurumlaşmış değildir, çünkü yasalar zaten hakları ve ödevleri yaratmış olan Tanrı eliyle yapılmıştır. Bu otorite, mülkiyet hakkının ve bundan ayrılamayan özgürlüğün müspet yasalar biçiminde korunduğunu ilan etmek için vardır.⁴⁸ "İktisadi yönetim", iktisat biliminin keşfettiği yasalar tarafından yönetilen yönetimdir. Bu "bilişsel yönetim", fizyokratların çok sayıdaki eğitim projesiyle geliştirecektir. Bilme ve itaat eşzamanlı gider; yasalara mutlak itaat ile iyi anlaşılmış özgürlük birlikte gider. İktisadi yönetim her alanda en iyi sonuçları verecektir:

İktisadi yönetim servetin kaynaklarını ortaya serer; servet insanları cezbeder; insanlar ve servet tanımı geliştirir, ticareti yayar, sanayiye canlandırır, serveti büyütüp sürdürür. İktisadi yönetim ulusun refahının ve güçlerinin çöküşünü önlemektedir. Krallık idaresinin diğer kısımlarının başarısı kaynak bolluğuna bağlıdır; iktisadi yönetim devletin gücünü artırır, başka ulusların saygı göstermesini sağlar, hükümlerinin şerefini ve halkın mutluluğunu temin eder. Bu yönetimin bakış açısı, otoritenin daima koruyucu, iyiliksever, hami ve tapılması olduğu kusursuz bir yönetimin bütün temel ilkelerini kapsar; sapmalara hiç uygun değildir, fazla yayılamaz, kaygılandırmaz, ulusun çıkarlarını, iyi bir düzeni, kamu hukukunu, hükümlerinin gücünü ve tahakkümünü her yerde destekler.⁴⁹

⁴⁶ F. Quesnay, "Le droit naturel", *Physiocratie*, Garnier - Flammarion, Paris, 1991, s. 82-83.

⁴⁷ *A.g.e.*, s. 84.

⁴⁸ P. S. Du Pont De Nemours, *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle* (1768), E. Daire (der.), *Physiocrates*, Guillaumin, Paris, 1846, s. 347.

⁴⁹ F. Quesnay, *Tableau économique*, *Physiocratie*, *a.g.e.*, s. 127.

Fizyokratlar aşırı bir doğalcılığı savunurlar: Politik örgütlenme, hareketsiz fiziksel düzenin türevi olan toplumsal bir düzene uymalıdır. Sınıfların asla özerkliği yoktur, daha ziyade doğal yasaların genel sistemine her biri bağımlıdır. Bunun politik ifadesi olan “yasal despotizm” doğa yasasının mutlak otoritesinden başka bir şey istemez. “Bırakınız yapınlar” aslında doğal hukuka mutlak saygıdır; öncelikle de mülkiyet hakkına ve ticaret özgürlüğüne. Hükümrana getirilen sınır, herkesin kendi haklarını bilmesidir, dolayısıyla kamusal eğitim ve fikirlerin dolaşım özgürlüğü yoluyla aydınlanmış kamuoyunun ağırlığıdır. Hükümranın otoritesi ile halkın eğitiminin birliği iktisadi yönetimin iki ayağıdır. İskoçyalılarda görüldüğü gibi, burada farkh çıkarlar arasında uyum, tutkular arasında uzlaşma, duygu ahşverişi, toplumsal bağ oluşturmak için talî hilelere başvurmak asla söz konusu değildir.

Böylelikle, çıkarların bu kendiliğinden düzeninin yönetim tarzı iki şekilde tahayyül edilebilir. Fizyokrat “tarzı” ile İskoçya “tarzı” esasen mekanizmaya ve mekanizmanın yaratıcısına dair fikirleriyle birbirinden ayrılır. Burada Michaël Biziou’nun ortaya attığı yararlı bir karşıtlığı yeniden ele alırsak,⁵⁰ birinci tarzın iktisadi makineyi, onu kusursuz çarklarla yaratmış olan Büyük Mekanisyen’in bakış açısından tahayyül ettiği ileri sürülebilir. İkincisi ise iktisadi makineye nedensel zincirleşmesi açısından bakmaktadır (elbette ki –Smith’in yaptığı gibi– bir Yaratıcı ya da Sürücü varsaymaktadır). Birincisi, herkesin doğa yasalarına itaatini sağlamak için iktisadi hakikatlerin evrensel bir eğitimini gerektirmektedir; ikincisi, çark düzeninin arzu edilir işleyişini sağlamak için, daha ziyade, nihaî sonucu dert etmeden, insan doğasına kayıtlı eğilimleri serbest bırakmayı ileri sürmektedir. Birinci durumda, Tanrısal yasaların eksiksiz bilinmesi, bu “aşikâr olanın despotizmi”ni sağlamak için gereklidir; ikinci durumda, Doğanın Yöneticisi’nin arzuladığı nihaî amaçları kişinin bilmemesi kendi duygu ve çıkarlarının peşinden gitmekle paralel gelişir.

Bu iki kol da açıkça ileri sürülmüş bir politik niyetle harekete geçirilir: Quesnay’in “yeni bilim”i hükümrana hitap etse de, Smith’in politik iktisadi bir “yasa koyucu bilimi” şeklinde gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Hükümrana ile yasa koyucu arasındaki fark özellikle bilgiye düşen role bağlıdır: Smith’in yasa koyucusu Solon örneğine çok şey borçludur, bir halkın katlanabileceği en iyi yasaları yerleştirmelidir, fakat, toplumsal mekanizmanın aşılmaz nüfuz edilemezliği nedeniyle, ondan “fizyokrat hükümrancı”na eş

bir dikkat ve hâkimiyet” bekleyemeyiz. Quesnay’e göre doğal düzenin yasalarının bilinmemesi “tarımsal krallığı” kaçınılmaz bir şekilde çöküşe mahkûm eder.⁵¹ Bu nedenle, politikayı iktisatçı gözüyle indirgemesi, onun bir yönetim *sanatının* özgüllüğünü kavramasına pek imkân tanımaz. Fakat şunu iyi görmek gerekir ki, bizzat Smith’te son söz *bilimindir*: Yasa koyucunun bilimi kendi temelini politik iktisadın biliminde bulur; “şeylerin doğal akışı” kavrayışını buna borçludur.

51 P. Steiner, *La “Science nouvelle” de l’économie politique*, PUF, Paris, 1998, s. 115-116.

İKİNCİ BÖLÜM

Tarihin İlerleyişi ve İnsan Doğasının Tek Tipliği

Liberal yönetimsellik insanlık tarihinin anlamına dair belli bir kavrayışa
Eklemlenmiştir: Çünkü, çıkarların oyunu, kendiliğinden bir düzen yarat-
tığından, toplumların kusursuzlaşmasının ilkesidir. İnsanları harekete geçme-
ye yönlendiren şeyin daima çıkarın itici gücü olması, bizzat insan doğasının
kimi eğilimlerinde bunun kök salmasındandır. Gerçekten de, ilk liberal düşü-
nürlerin hepsi Hume'un insan doğasının tek tipliği ilkesine fazlasıyla bağlıdır-
lar: Kimi eğilim ve duygular doğuştan ve evrensel kabul edilmektedir; tek de-
ğişen, zaman ve mekân koşullarıdır.

Bu durumda, insanların yaşam ve geçinme tarzında ilk çağlardan bu
yana meydana gelen değişimler nasıl açıklanabilir? İnsanlar eğer aynı kalmış-
sa, bu tür değişimlerin, sonunda işbölümünün ve mübadelenin damgasını ta-
şıyan "ticaret toplumu"nun yükselişine yol açması nasıl açıklanabilir? 18.
yüzyılın ortasında büyük bir yaygınlaşma gösteren ve gelecek kuşaklara da
kalıcı biçimde uzanan bir "antropolojik model" olduğundan güçlük iyice
çetrefil bir hal almıştır: İktisadi gelişimin ardışık evreleri boyunca insanlığın
evrensel gelişimi modelidir bu.

Bu teorik modelin soykütüğünün oluşturulmasını, Adam Smith'in
eserlerinin önemli Glasgow baskısını hazırlayan editörlerden biri ve sosyal bi-
limler alanında araştırmacı olan Robert Meek'e borçluyuz.¹ Meek bu mode-
li *Four Stage Theory*, yani "dört evre teorisi" olarak adlandırmıştır: "En öz-

1 *Social Science and the Ignoble Savage*, Cambridge University Press, 1976. Biz burada daha önce
sözünü ettiğimiz bir esere dayanıyoruz: C. Marouby, *L'Économie de la nature*, a.g.e., s. 25.

göl biçimiyle teori, zaman içinde toplumun ‘doğal olarak’ ya da ‘normal olarak’ birbirinden az çok ayrı ve ardışık dört evreden geçtiğini ileri sürmektedir; bunların her biri farklı bir geçim tarzına denk düşer, bu evreler avcılık, çobanlık, tarımcılık ve ticaret olarak tanımlanmıştır.”² Bu model Smith, Turgot ve Rousseau tarafından da aşağı yukarı aynı dönemde ifade edildi.³

Bu modelin üç özelliği dikkate değer. Öncelikle, bu evrelerin her biri bir geçim tarzıyla özdeşleştirilmiştir. Bu durum, evrelerin farklılaşmasının iktisatla sıkı ilişkide olduğunu düşündürür. Ardından, bir evreden diğerine geçiş “doğal” olarak görülür; son olarak da, farklı halklar, yalnızca beşeri bir coğrafyanın içine yerleştirilmektense, bundan böyle ideal bir zamansallık içindeki konumlarına göre, yani insan toplumlarının evrensel ilerlemesine göre düzenlenmişlerdir.⁴ Evrelerden geçen benzer bir ilerleme anlayışı belli bir süreksizlik de içermektedir; bu süreksizlik, insan doğasının her yerde ve her çağda aynı olduğunu ileri süren “tek tipleştiricilik” postulatıyla kolay kolay bağdaşmaz.⁵ Gerçekten de, böyle bir süreksizliği, bu farklı evrelere denk düşen insan türleri arasında indirgenemez bir başkalık olduğunu kabul etmek dışında, nasıl geçerli görebiliriz?

18. yüzyıl ortalarından itibaren bu soruyla doğrudan karşı karşıya gelen yazar Adam Ferguson’dur. M. Foucault’nun belirttiği gibi, daha önce adı geçen *Deneme*’sinde “sivil toplum” kavramına modern anlamını gerçekten veren ve örneğin Locke’da bulunan “sivil toplum” ile “politik toplum” özdeşliğini sona erdiren Ferguson’dur.

“SİVİL TOPLUM”UN ANLAMI

Bu “sivil toplum”un temel özellikleri nelerdir? M. Foucault dört özellik sıptar: Birinci olarak, sivil toplum “tarihsel-doğal bir sabit”tir; ikinci olarak, “kendiliğinden bir sentez ilkesi”dir; üçüncü olarak, “politik iktidarın daimi anakalibi”dir; dördüncü olarak, “tarihin motoru”nu oluşturur.⁶

Dördüncü ve sonuncu özelliğin, yani Ferguson’un insan doğasının sürekliliği ile farklı evrelerin tarihsel ardışıklığını birbirine bağlamasını sağlayan özelliğin anlamını daha iyi kavrayabilmek için ilk üçünü yeniden ele alalım.

2 Akt. C. Marouby, *A.g.e.*, s. 26, dipnot 1.

3 *A.g.e.*, s. 23-25. Örneğin A. Smith’te şu sava rastlanır: “İnsanlık dört ayrı evreden geçmiştir: İlki avcılar çağı; ikincisi çobanlar çağı; üçüncüsü tarım çağı ve dördüncüsü, ticaret çağı”, *Lectures of jurisprudence*, *a.g.e.*, s. 14 ve devamı.

4 *A.g.e.*, s. 26-27.

5 *A.g.e.*, s. 31.

6 *A.g.e.*, s. 302’den 312’ye.

Sivil toplumun “tarihsel-doğal sabit” olması öncelikle sivil toplumdan önce hiçbir şeyin olmadığı anlamına gelir: Ne kadar geçmişe gidilirse gidilsin daima sivil toplumla karşılaşılır; dolayısıyla bir tecrit ya da toplum-olmama durumu olan bir “doğal hal” biçiminde sivil toplum öncesini hayal etmek tamamen boşunadır. Böylelikle, toplum-olmayandan topluma geçiş sorunu, yani bütün sözleşme sorunu ortadan kaldırılmış olur. Bunun böyle olmasının sebebi, insan doğasını toplumdan ve tarihten ayırmanın imkansızlığıdır. Toplumdan ayrılamaz: çünkü, insanda, “toplumun birey kadar eski olduğu görülür.”⁷ Tarihten ayrılamaz: çünkü, “insana özgü özellik” sayesinde, “türün de birey gibi kendi gelişimi vardır”, öyle ki insan “kendi gelişim ilkesini kendi içinde taşır” (İngilizcede, “*has in himself a principle of progression*”).⁸ Topluma ve tarihe girilmesi gerekmez, çünkü daima toplumun ve tarihin içindeyizdir.

İkinci özellik, “sivil toplum bireylerin kendiliğinden sentezini sağlar.”⁹ Sentezin kendiliğinden olması, özellikle bir pakt ya da herhangi bir iradî birleşme sayesinde onaylanmış bir hak devrine ihtiyaç olmadığı anlamına gelir: Bireyler toplum *yapmak* zorunda değildirler, her kurumun ötesinde işleyen bağlarla derhal *bağlanmışlardır, işbirliği içindedirler*. Bu bağlar nelerdir? Bunlar özellikle, yukarda daha önce sözü edilen, duygudaşlık, iyiniyet, merhamet bağlarıdır, ama aynı zamanda tiksınme, rekabet ya da kıskançlık duygularıdır.¹⁰ Cemaatlerin dokusunu oluşturan bu duygusal ve tutkusal bağlardır, yani tarih boyunca sivil toplumun varoluş biçimleridir (aileler, köyler, kabileler, uluslar, vs.). Burada işin özü, bu farklı toplumları birarada tutanın iktisadi bağ olmadığını anlamaktır. Tersine, –Ferguson’un büyük özgünlüğü de kuşkusuz buradadır– ticari mübadelenin partnerleri arasında kurulan çıkar bağı, duyguların ve tutkuların oyunuyla oluşan kendiliğinden birliği sürekli olarak “bozmaya” yöneldiğinden, “ayırıcı bir ilke” olarak hareket eder. Duygusal bağların birleştirdiklerini çıkar bağları ayırtırmaya yönelir; öyle ki bütün tarihi boyunca sivil toplumun içinde ikili bir birleşme-ayırışma mekanizması işlemiştir.

M. Foucault’nun vurguladığı üçüncü özellik, sivil toplumun “politik iktidarın daimi ana kalıbı” olduğudur. Bu ifadeyi nasıl anlamak gerekir? Nasıl ki bireylerin kendiliğinden işbirliği, işbirliği paktının (*pactum unionis*) bü-

7 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, a.g.e., s. 111.

8 A.g.e., s. 110 ve 112.

9 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 304.

10 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, a.g.e., 1. bölüm, Kısım III ve IV. Ahlak duygularına ayrılmış olan VI. kısmı da unutmamak gerekir.

tün varlık nedenini ortadan kaldırıyorsa, iktidarın kendiliğinden oluşumu da itaat paktını (*pactum subjectionis*) bütünüyle gereksiz kılar. Bireyler arasında mevcut fiili bağlar, onları birbirlerinde keşfettikleri yeteneklere bağlı olarak rolleri ve görevleri kendi aralarında bölüştürmeye yöneltecektir. İktisat alanının ötesine uzanan bu “işbölümü” kendiliğinden farklılıklar üretecektir ve bunlar sayesinde bazı kişiler diğerleri üzerinde yavaş yavaş bir etki elde edecektir; öyle ki en önemli kararları onlara emanet etme alışkanlığı gelişecektir. Böylelikle, işbirliğiyle birlikte kendiliğinden oluşan şey, insanlara olduğu kadar topluma da özsel olan tabilik ilişkileridir: “Bir tabilik sisteminin insana olduğu kadar topluma gerekliliği de tartışmasızdır. Bu tabilik hem her yönetimin amaçlarına erişebilmesi için, hem de doğanın kurduğu bir düzene uyum sağlamak içindir.”¹¹ Demek ki iktidar her türlü politik kurumdan ve her tür hukuksal kodlanmadan önce üretilmiştir. “Kuzey Amerika yerlileri” örneğinin gösterdiği budur: Her türlü “sabit yönetim biçimi”nin yokluğunda, bu “uluslar” “oluşmuş uluslar”ın sergiledikleri “uyum”la davranırlar, “onların sivil toplumları, polisin ya da kısıtlayıcı yasaların yardımı olmaksızın düzenli bir şekilde örgütlenmiştir.”¹²

Fakat, bu koşullarda insanlığın, bu *sert ulusların*¹³ sadeliğiyle yetinmek yerine, bu durumdan çıkıp uygarlık durumuna kadar uzanabilmesini nasıl açıklamalı? M. Foucaut’nun ortaya koyduğu dördüncü özelliğin tüm kapsamı bu noktada kendini göstermektedir.

SİVİL TOPLUM VE TARİH

Sivil toplumun “tarihin motoru” olması, anlaşılması kolay olmayan bir önermedir: İnsanlığın ilk hali “kendiliğinden bir denge” gerçekleştiriyorsa; “insan doğasının genel özellikleri” bu başlangıçta zaten etkinse; dolayısıyla her türlü sözleşme varsayımı daha baştan geçersizse; bu durumda insanları “vahşi hal”i terk edip “barbar hal”e girmeye yönelten nedir? Gerçekten de, Ferguson’a göre sivil toplum, tarihi boyunca “vahşilik”, “barbarlık” ve “uygarlık” şeklindeki üç evreden geçmiştir. Bu perspektifte temel karşıtlık, *rudeness* - *uygarlık* karşıtlığıdır: *rude nations* bütünü, *savage nations* ile *barbarous nati-*

11 A.g.e., s. 162-163.

12 A.g.e., s. 186-187; İngilizce metinde tam olarak şu söylenir: “*their domestic society conducted with order*”. Hobbes’un bu aynı vahşiler konusunda söyledikleriyle karşılaştırabiliriz (*Léviathan*, Tercüme Tricot, Sirey, Paris, 1971, s. 125): “...Amerika’nın sayısız yerinde, denetimi doğal dünya isteklerine bağlı olan küçük ailelerin yönetimi bir yana bırakıldığında, vahşiler hiç yönetimsizdirler. Onlar günümüzde benim yukarıda söylediğim gibi neredeyse hayvan gibi yaşamaktadırlar.”

13 C. Gautier *sert*’i “kaba” diye tercüme etmiştir.

ons'a ayrılır.¹⁴ Birinci hal, belli-başlı geçim kaynaklarını avcılık, balıkçılık ya da toprağın doğal ürünlerinden çekip çıkaran ulusların halidir: “Bunlar mülkiyeti pek az dert edinirler; onlarda tabi olmanın ve yönetimin kimi nüvelerine rastlanır yalnızca.” İkinci hal, sürü sahibi olan ve geçim kaynaklarını otlaklardan sağlayan –örneğin İskitler ve Tatarlar– “uluslar”ın halidir: “Zenginliği ve yoksulluğu” bilirler, keza “patron ve müşteri, efendi ve köle ilişkileri”ni de bilirler. Kısacası, vahşi halde “her türlü mülkiyet fikri henüz bilinmemektedir”; barbarlık halinde ise “mülkiyet, yasaların güvencesinde olmasa bile, temel bir arzu ve ihtimam konusudur.”¹⁵

Birinci halden ikinci hale geçişte söz konusu edilen şey, mülkiyetin ve mülkiyetle birlikte de mülkiyet paylaşımında eşitsizliğin ortaya çıkışıdır. İnsan doğasında, böyle bir dönüşüme eylemiyle ilke olabilecek özel bir eğilim var mıdır? Daha doğrusu, doğamıza kayıtlı bütün eğilimler madem ki “türde tümüyle ortak”tır, o halde aynı eğilimin farklı kullanımlarının sonunda böyle bir dönüşüm yaratabileceğini düşünemez miyiz? Böylelikle “tektipçiliğin” sertliği yumuşatılabilir ve “bu doğanın farklı iklim ve dönemlere göre farklılaşması” kabul edilebilir; ama bu farklılığın, nitelik ya da eğilimlerin kendisine değil, kullanımlarına, hatta bölüşümlerine bağlı olması kesin koşuluyla.¹⁶ Gerçekten de Ferguson bu yola girmektedir. İkinci bölümün III. kısmının başında (“Mülkiyetin ve Çıkarın Etkisi Altındaki Kaba Uluslar” anlamalı başlığını taşımaktadır), önemli bir motif olan “çıkar” kavramı gündeme gelir. Bu terimle belirtilen şey, çoğunlukla iktisadi bencilliktir. Bunun sevgi bağlarını “parçalayan ilke” olarak hareket ettiğini daha önce belirtmiştik. Örneğin şu bölümde:

Birey işbirliği içinde olduğu kişilerde, her şeyi hep birlikte kullanma yönünde ortaklaşmada aynı kesinliği görmezse, herkesin kendine almaya özen göstermesi karşısında telaşa kapılır ve kendi kaderinden duyduğu endişe onu ele geçirir. Rekabet ve kıskançlık onu zorunluluk duygusu kadar kamçılar. Çıkar düşüncesinin kalbinde yeşermesine izin verir ve o anki ihtiyacı

14 Bu konuda ve daha geniş olarak, Ferguson’da uygarlık fikri hakkında M. Malherbe’in katkısına bakılabilir: “Quelques considérations sur l’idée de civilisation: Hume et Ferguson”, B. Binoche (der.), *Les Équivoques de la civilisation*, Champ Vallon, “Millieux”, Paris, 2005, s. 168. Ferguson’un tarımı ayrı bir evre yapmadığını, keza Rousseau’nun *Essai sur l’origine des langues*’da (Gallimard, “Folio Essais”, Paris, 1990, s. 98) yaptığı gibi uygar insanı çiftçiyle özdeşleştirmediklerini de belirtelim: “Vahşi avcıdır, barbar çobandır, uygar insan çiftçidir.” Dört evre ve çeşitli varyantları teorisi üzerine M. Foucault R. Meer’in kitabını okumuştur: *Economics and Ideology and Other Essays*, Chapman & Hall, Londra, 1967 (NBP, s. 319, diphott 22).

15 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile, a.g.e.*, s. 182.

16 *Essais*’nin birinci bölümünün II. kısmının başında harfiyen söylenen budur.

karşılandığında gelecekle ilgilenir, daha doğrusu, bir rekabet gerekçesi ve genel bir saygı ve hürmet konusu olan şeyi toplayarak kendini öne çıkartmakla ilgilenir.¹⁷

Bütün sorun, çıkar oyununun insan doğasının bir ilkesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmektir. Çünkü eğer durum böyleyse, vahşi haldeyken bu oyunun –kuşkusuz yokluğunu değil– sınırlı etkinliğini açıklamak gerekir. Ferguson, gerçekten de, “toplumun en basit hali”nde “çıkarcı özsel bir güdü değildir” diye açıkça belirtir.¹⁸ Joseph-François Lafitau ile François-Xavier Charlevoix’ya dayanarak,¹⁹ eşitlik sevgisinin Amerika’daki vahşiler arasında yüksek boyutlarda olduğunu gösterir. Bağışta bulunan birini bu bağıştan yararlanan kişiye bağlayan minnet duyma fikrinin bile onlara tamamen yabancı olduğunu belirttikten sonra ekler:

Minnet konusundaki katılığımız, görevi en kutsal ve en ihlal edilemez şey haline getirmeye yönelik bu ezeli sözler, yalnızca minnetin doğasını tanımadığımızı kanıtlar, çıkarcı olan duyarlılığımızı açık eder, bu duyarlılık bizi dostluğu ve cömertliği avantajlarına göre değerlendirmeye yöneltir, dahası bir duygu alışverişi olan şeyin içinde yasadışı bir ticaret anlayışını benimsememize yol açar.²⁰

Ferguson, şefkat ve cömertlik duygularının asla “kültür”ün sonuçları olmadığı, insan doğasının kökensel özellikleri olduğu sonucunu haklı olarak çıkarır.²¹ Bu durumda, vahşi halden barbar hale geçişin, bireyde özel bir çıkarın oluşumunun etkisi altında “toplum bağı”nın gevşemesine yol açması nereden kaynaklanmaktadır?²² Bu oluşumdan yola çıkarak, koşulların eşitsizliği bireylerin birbirlerine tabi olmasını “belirgin” ve “daimi” kılacak denli gelişim gösterir. Barbar halde baskın çıkanın şiddetli tutkular, talan ve zafar arzusu, şan şöhrat aşkı olmasını açıklamayı sağlayan da daima bu oluşumdur. Özel çıkar güdüsünün insanlık tarihine soktuğu çatlağı anlamak için birinci bölümün ikinci kısmında “kendini korumanın ilkeleri” diye belirtilen insan doğasının ilkelerine geri dönmek gerekir. Ferguson “çıkarcı tutkular”

17 A.g.e., s. 196.

18 A.g.e., s. 185.

19 Önemli etkisi olmuş iki anlatıyı şu iki seyyaha borçluyuz: J.-F. Lafitau, *Mœurs des sauvages américains, comparées aux mœurs de premier temps*, 1724 ve P.-F.-X. Charlevoix, *Journal d'un Voyage fait par ordre du Roy dans l'Amérique septentrionale*, 1744.

20 A. Ferguson, *Essai sur l'histoire de la société civile*, a.g.e., s. 188.

21 A.g.e., s. 193-194.

22 A.g.e., s. 197.

olarak adlandırdığı şeyin ikircikliğini ortaya koyar; bu tutkular “bizi mekanik sanatları ve ticareti geliştirmeye yöneltir”ken, aynı zamanda da “hakka-niyet duygularını ihlâl etmeye de yöneltir.”²³ Ardından, birkaç satır sonra, şu önemli bölümü ekler:

Herhangi bir çıkar güdüsü, fiziksel ihtiyaç ve arzu deneyimi üzerinde temelense de, hedefi özellikle bunlardan birini tatmin etmek değildir, hepsini birden tatmin etmenin yollarını sağlamaya çalışır. Genellikle de bu güdünün doğumuna neden olan arzuları en güçlü ve en sert şekilde bastırır, hatta bunu dinin ya da görevin yapabileceğinden daha iyi yapar. Kaynağını benliği koruma ilkelerinden almaktadır, ancak bu ilkenin çürümekten başka bir şey değildir ya da en azından, bu ilkelerin kısmi bir sonucudur ve birçok açıdan yanlış bir şekilde, benlik sevgisi (*self-love*) diye adlandırılır.²⁴

Ferguson’un kaygısının burada benliğin korunmasını çıkarla özdeşleştirmek olduğu açıkça ortadadır. Bunu yaparken de, iyiniyeti “kendini sevme”nin bir biçimine indirgeyen belli bir “bencillik felsefesi”nin tersine hareket eder. Böylelikle “çıkara” kelimesinin anlamını en yaygın kullanımıyla sınırlandırmaya çalışır: Bu durumda çıkar “kendini sevmek”ten başka bir anlama gelmez ve “genel çıkar” anlamını edinemez, çünkü her yararlı şey “çıkara dayalı” olamaz.²⁵ *Selfishness* –“bencillik”– kelimesinin kaynaklandığı *selfish* kelimesi Ferguson’da hem “çıkara dayalı” hem de “bencil” anlamına gelir. Bu şekilde anlaşılan çıkar kendini koruma ilkelerinden “kısmen kaynaklanıyor” olsa da, bu tür yetilerin vahşi halde işleyebileceği, onların kendiliğinden oyununun “özel çıkar”ın somutlaşmasına henüz yol açmayacağı gayet iyi hayal edilebilir. Yalnızca bu yetiler “düşünce ve öngörüyle kaynaştığında” “mülkiyetle ilgili fikirlerin filizlenmesine yol açarlar” ve insanın “önem verdiği bu nesneleri çıkar olarak adlandırabileceği”nin bilincine varmasına yol açarlar. Bu koşul yerine getirildiğinde, insan, “muhtemelen asla kullanmayacağı bir servet birikimi içinde, en fazla üstüne titrediği nesneyi ve kalbinin esas idolünü” bulur ve ancak o zaman “kendi kişiliği ile mülkiyeti arasında bir ilişki algılar; bu ilişki kendine ait gördüğü şeyi kendisinin bir parçasına dönüştürür.”²⁶

Dolayısıyla, M. Foucault’nun açıklığa kavuşturduğu dördüncü özelliği hangi anlamda anlamak gerektiği artık görülmektedir: “Ayrıcı birleştirme

²³ A.g.e., s. 117.

²⁴ A.g.e.

²⁵ A.g.e., s. 118-119.

²⁶ A.g.e., s. 116.

ilkesi[nin] aynı zamanda tarihsel bir dönüşümün de ilkesi”²⁷ olması, bencil çıkarın kör oyununun sivil toplumu tarihe sokmaması, fakat sivil toplumu bir evreden ötekine geçiren ilerleme mekanizmasını oluşturmasındandır. Sonuç olarak, M. Foucault’yla birlikte, “sivil toplum tarihin motorudur” demekten- se, dersinin dolambaçlı yollarında bizzat ileri sürdüğü bir ifadeden yararlanarak, çıkar oyunu “sivil toplum içinde tarihin motorudur”²⁸ demek daha doğru olur.

Bu sonuç vahşilikten barbarlığa geçişle ilgili olduğu kadar barbarlıktan uygarlığa geçiş için de doğrudur. “Çıkara dayalı tutkular”ın “mekanik sanatları ve ticareti geliştirmeye” yönelik olduğunu; insanlar “kendi çıkarlarını dikkate almayı öğrendiği” ölçüde, onlarda “çiftçinin, zanaatkârın ve tacirin alışkanlıklarının adım adım oluştuğu”nu gördük.²⁹ *Uygarlık haline iç-sel oluş* da aynı sonucun uzantısıdır. Gerçekten de, uygarlaşmış toplumların (*polished nations*) gelişimi ancak işbölümünün sürekli yetkinleşmesiyle mümkün olabilmıştır. “Sanat ile mesleklerin ayrımı” yöntemi esasen kişisel çıkarın gelişimi üzerinde etkili olur. “İmalat işletmecisi”, “işçilerinin görevlerini parçalara ayırdığı, işin her bir ayrıntısı için daha çok sayıda el emeği kullandığı” ölçüde kârının arttığını görürken, tüketici ise “çok sayıda iş için kullanılan el emekleriyle elde edilenden daha kusursuz bir şekilde yapılmış malları talep eder.”³⁰ Bu noktada, Ferguson’un analizi Smith’inkiyle doğrudan buluşur. “Mekanik sanatların sürekli olarak alt bölümlere ayrılması” genel servet artışının en emin yoludur; özel bir meşguliye kendini adanmış kişinin “devletin çıkarlarını”, devletin korunmasını ve büyümesini” “düşünmeden” çalışması sağlanır.

TOPLUMSAL BAĞIN ÇÜRÜMESİ

Bununla birlikte, Ferguson’un özgünlüğü, ticaret ve sanattaki ilerlemenin motoru olarak işbölümünün değer kazanmasıyla sınırlı kalmamasıdır. Onun me- ziyeti, tüccar ve uygar ulusların *çürümesinin* nedenleriyle ilgili çetrefil sorunla doğrudan yüzleşmesindedir. Ferguson’un “çıkara dayalı tutkular”ın çifte anlamlılığına Ferguson’un duyarlılığını yukarda belirttik: Bir yandan “mekanik sanatları ve ticareti geliştirmeye yönelik”tirler, diğer yandan –ve aynı hareket içinde– “bizi hakkaniyet yasalarını ihlale teşvik etmektedirler”; öyle ki, sivil

27 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 310.

28 A.g.e. (vurgu bize ait).

29 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, a.g.e., s. 196.

30 A.g.e., s. 278.

toplum yasalarının freninden başka bir şey değilken, insanları “şiddetli gelenekler”e mahkûm ederler. Çünkü yazarımız, ahlâki ve politik erdemlerin zayıflamasıyla at başı giden bir iktisadi ilerlemenin toplum bağı üzerinde oluşturduğu tehdidin tamamen farkındadır. Machiavelli’den esinlenen ve yeni-Harringtoncu eski bir argümanı³¹ yeniden ele alan Ferguson, modern cumhuriyetlerin çürümesinin gerçek faktörünü öncelikle savaşçı ile yurttaşın ayrılmasında görür. Bir yandan, askerlik mesleğinin profesyonelleşmesinin sonucu, “askerin, artık kamu yararı sevgisinden ya da ulusal ruhtan esinlenmeyen tehlikeli bir görevi, alışkanlıkla ve ceza korkusuyla yerine getirmeye alıştırılmasıdır.” Diğer yandan, tacire ya da zanaatkâra, muafiyet bedeli ödemesi karşılığında savaşçılık görevinden vazgeçme hakkı artık verilmiş olur.³²

Ama Ferguson, işbölümünde, *iktisadın politika üzerindeki yıkıcı üstünlüğü ilkesini* gösterdiğinde daha da öteye gider. Bunun nedeni, gelir getiren sanatların ve ticaretin uyguladığı etkinin “daima başka mesleklerin zararına olması” değildir yalnızca: “Kazanç sevgisi kusursuzluk sevgisini boğar, çıkar kalbi coştururken hayalgücüne, buz kestirir. Sağladıkları kâr miktarına ve kesinliğine göre meslek seçtiren bu kazanç sevgisi, dehayı ve hatta ihtirası bir tezgâhın ya da bir atölyenin dibine hapseder.”³³ Ama aynı zamanda –ve daha temel olarak– toplumsal bağlara varana dek saldırır:

Sanayinin ilerlemesine denk düşen ve ticaretin gelişimi nedeniyle her sanat üretiminin daha da kusursuzlaşmasını sağlayan gerçek neden olan mesleklerin birbirinden ayrılması yine de can sıkıcı sonuçlara yol açar: Her sanatın yaratıcı dehasının yerine kurallar ve biçimler konulur, toplum bağları bir anlamda parçalanır ve bireyler, ruhsal hareketlerin ve zihinsel güçlerin en fazla mutlulukla uygulanabildiği yer olan meşguliyetlerinin ortak alanından uzaklaşır.³⁴

Bireysel meşguliyetlerin dar çemberini aşırı ölçüde sıkı mesleklerin bölünmesi, sonunda iktisadi amaçların (kazanç sevgisi) kamusal eylem üzerindeki üstünlüğünü onaylar; özel çalışmaların birbirlerine olan bağımlılığını genelleştirir. Bu durum, bireylere, bir topluluğun bütününe aidiyet duygusu-

31 Bu argümanın bütün kapsamını J. G. A. Pocock yeniden ortaya koydu: *The Machiavellian Moment, Florentine Political Thought and The Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press, 1975. Biz burada Claude Gautier’nin analizlerini *Essai* tercümesinin Giriş bölümünden takip ediyoruz (A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, a.g.e., s. 77-78).

32 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, a.g.e., s. 247.

33 A.g.e., s. 316.

34 Agy.

nu vermek bir yana, onlardaki kamusal amaç kaygısını da kaybettirir. Yine Ferguson uygar ulusların dekadansının (*decay*) temel nedenini ortaya koyar: “Sivil toplumun bunca övülen kusursuzluklarının çoğu, bir halkın politik anlayışını dizginleyebilmek, insanların kaygılı ve taşkın eğilimlerindense aktif erdemlerini zincire vurmak için hayal edilmiş hilelerden başka bir şey değildir.”³⁵ Biraz daha ileride, Ferguson’un yargısı iyice kesindir:

Sıradan kurumlar sertliği gevşetir ve devletleri desteklemeyi başaramazlar, çünkü insanları erdemlerine değil sanatlarına güvenmeye alıştırmırlar, çünkü onları yalnızca bir servet ve refah artışı olan şeyi, insan doğasının kusursuzlaşması olarak görmeye teşvik ederler.³⁶

Bütün bu düşünceler aracılığıyla şekillenen şey, uygarlığın ilerlemesinin geri dönüşsüzlüğünün kabulüne bir tür karşılık oluşturan modern toplumların mahkûm gözüktüğü *decay* üzerine bir düşünmedir.

Fakat bu düşüncelerde, tarihin ikili bir süreçten kaynaklandığı kendini gösterir: İşbölümü aracılığıyla ve bencil çıkar oyunları ile gerçekleşen *sanatların ve ticaretin gelişim süreci* ile insan faaliyetinin ahlâki ve politik boyutunu etkileyen modern ulusların *dekadans* süreci. Dolayısıyla, Ferguson’un “ilerlemeciliğinin” anlamına dair her türlü basitleştirmeden kaçınmak gerekir. İnsan tarihinin gelişimi, ne kadar inkâr edilmez olsa da, insan doğasının *bütün* eğilimlerinin gerçekleşmesinin garantisi asla değildir; bu, daha ziyade, bazı eğilimlerini, örneğin çıkarın gücünü etkili kılanları ötekilerin zararına teşvik etmeye yöneltir. Bu nedenle, Ferguson’un geliştirdiği sivil toplum tarihi ile *Homo oeconomicus* teorisi arasındaki ilişki hakkında M. Foucault’nun yaptığı sunumu güçlü biçimde sorgulamak yerinde olur. Her bireyin kendi çıkarını aşan şey karşısındaki körlüğü yoluyla bir bütünleşmeye varılması şemasına tarih konusunda da rastlandığı yargısı elbette benimsenebilir.³⁷ Ferguson için tarihin Rousseau için olduğundan farklı olduğu, yani “kökensel bir şeffaflık”la tanımlanan doğal bir halden bir “yozlaşma ilkesi”ne varılmış olmadığı kabul edilecektir. Bu anlamda, burada “tarihin yozlaşmasız daimi üremesi”³⁸ söz konusudur. Modern devletlerin çürümesi kökensel bir biçime basitçe geri dönüş değildir; geri dönüşlü olmasına rağmen, ilerlemeyi tehlikeye atmaz. Yine de burada, bir anlamda, “”politik birlik bağlarının gevşeme-

35 A.g.e., s. 319.

36 A.g.e., s. 322.

37 M. Foucault, *NBP, a.g.e.*, s. 310.

38 A.g.e., s. 311.

si”, hatta iktisadi gelişme ile insan doğasının kusursuzlaşmasını özdeşleştirmeyi engelleyen, topluluğa dair bir anlam kaybı görülür.

ADAM SMITH’TE İKİ ARZU

A. Smith’te bulunan tarih teorisi az çok farklı bir gerilimle işler. Smith’in antropolojisi bütün insan güdülenimlerini iki temel arzuya indirger: (Smith’e göre kendini koruma içgüdüsünden türeyen) benlik sevgisine dayanan, kendi durumunu iyileştirme arzusu ile doğrudan doğruya duygudaşıktan kaynaklanan ötekinin onayına duyulan arzu.³⁹ *Théorie des sentiments moraux*’nın saptadığı şey şudur: “Kendi durumumuzu iyileştirme arzusu bizzat duygudaşlığın dolayımından geçer, toplumsal imgelemin harelenmelerine bağlıdır, kendini onaylama arzusuna bağımlıdır, öyle ki birinin arzusunu ötekinin arzusundan ayırt etmek imkânsızdır.”⁴⁰ Başka deyişle, kendi durumunu iyileştirme arzusu, toplumsal kabul arayışından ayırt edilmesi güç olan maddi servet arzusuna asla indirgenemez.⁴¹ İnsan doğasının tarihe eklemelenmesi sorunu, sonuç olarak, insan toplumlarının gelişiminde bu iki arzunun karşılıklı rolünü ilgilendirir. Oysa, birinci haldeki, vahşilik halindeki insanı düşündüğümüzde, Smith, C. Marouby’nin haklı olarak gerçek bir “indirgeme” diye adlandırdığı şeye düşer: “Avcılar” evresi şaşmaz biçimde “aşırı yoksunluk” durumu olarak, “sefalet ve yoksulluk” hali olarak tarif edilmiştir, öyle ki vahşi genellikle “saf yokluktan (*of pure want*)” ölür.⁴² Kısacası, birinci evre, yoksunluğun amansız mantığının bütünüyle egemenliğindeki, kısmen yaşanabilir bir evre olarak belirir. Oysa insanları birinci evreden çıkmaya yönelten şey bu mantıktır; çobanlar evresi olan ikinci evreye ve çiftçiler evresi olan üçüncü evreye geçişi hızlandıran da bu mantıktır; nihayet, dördüncü evre olan “ticaret” evresiyle üçüncünün aşılmasını teşvik eden de budur. İnsanlığı harekete geçiren arzu, gerçekten de, baştan sona, bütün tarih boyunca, insanın doğal ihtiyaçlarını (*Lectures on Jurisprudence*’ın bir bölümünün belirttiği gibi, yiyecek, içecek, giyinme ve barınma) karşılayacak en iyi imkânları aramanın buyruğundadır.⁴³ Nüfus artışı bu yoksunluk baskısına, aynı zamanda farklı evrelerin dinamik sürekliliğini garanti eden, acil ve hayati bir nitelik vermiştir, çünkü “nüfusun büyüme eğilimi,

39 C. Marouby, *a.g.e.*, s. 240.

40 *A.g.e.*

41 Bkz. önceki bölümde böbürlenmenin temel rolüne dair Smith’in alıntısı.

42 K. Polanyi’nin “kıtlık postulatı” (*the postulate of scarcity*) diye adlandırdığı şey budur. Akt. C. Marouby, *a.g.e.*, s. 62.

43 Akt. C. Marouby, *a.g.e.*, s. 81.

tıpkı arzusun mantığı gibi, bütün evreler boyunca varlığını sürdürür” ve “sonsuzdur.”⁴⁴ Bu şekilde, İngilizcedeki *stage*’in ikili anlamıyla her evre hem belli bir istikrarla nitelenen bir “dönem” olarak hem de sonraki dönemlere götüren ilerlemenin bir “etabı” olarak görülür.⁴⁵

Nüfus artışı ve kaynak yetersizliği açıklamasının öne çıkması Smith’i toplumların “ilerleme”sini (*progress*) büyümenin ya da artmanın (*increase*) tekyanlı tarzı üzerinden düşünmeye yöneltir, ki bu da genellikle “iyileşme”yle (*improve*) özdeşleştirilmiştir.⁴⁶ Yönetme eyleminin sınırlanması anlamında ilerlemenin bu *doğallaşmasından* yazarımızın çıkardığı sonuçlar yeterince bilinmektedir. “1755 Elyazması”nın bir bölümü bu açıdan gayet sarıhtır:

Proje yapanlar insan faaliyetlerindeki işlemleri içinde doğayı alt üst ederler; doğanın ise kendi hedeflerini gerçekleştirebilmesi için onu tek başına işler halde bırakmaktan, amaçlarının peşinde giderken saklısız gizlisiz hareket etmesini sağlamaktan başka bir ihtiyacı yoktur. [...] En geride kalmış barbarlıktan yola çıkarak refahın en yüksek mertebesine ulaşmış bir hale erişmek için barıştan, düşük vergilerden ve hoşgörülü ve adil bir idareden başka bir şeye pek gerek yoktur; geri kalan her şey olayların doğal akışı içinde tamamlanır. Bu doğal akışı önleyen, şeyleri başka bir kanala zorlayan ya da toplumun ilerlemesini belli bir noktada durdurmaya çabalayan bütün yönetimler doğaya karşıdır (*are unnatural*) [...].⁴⁷

Burada Smith’in yönetime atfettiği rolün doğrulandığı görülür: Büyüme koşullarının idaresi. Olayların doğal akışı öyle karşı konulmazdır ki –diye ısrarla belirtir *Milletlerin Zenginliği*– en baskıcı politikalar bile refah yolu üzerinde bir ulusun ilerlemesini “bütünüyle durdurma”yı başaramazlar, “geriye çevirmeyi ise hiç başaramazlar.”⁴⁸ İyi bir yönetim kendi eylemini doğanın akışına uyduransa eğer, doğaya karşı çıkan kötü yönetim, üstüne üstlük bir de güçsüzdür.

Liberalizmin yönetsel akılsallığı, çıkarlar mekanizmasının garanti ettiği toplumsal ilerlemeye dayandığı ölçüde, derin bir “doğalcılık”la hareket eder.⁴⁹ Ne var ki, Smith’te bu doğalcılık paradoksal bir şekilde insan doğasının tüm boyutunun etkisizleştirilmesini gerektirir: İlkel insanlığın durumu “kökensel kıtlık” durumu olduğundan, duygudaşlık ve bundan kaynaklı

44 A.g.e., s. 85.

45 A.g.e., s. 82.

46 A.g.e., s. 88.

47 Akt. C. Marouby, a.g.e., s. 90.

48 Agy.

49 M. Foucault bir “yönetim doğalcılığı”ndan söz etmektedir (bkz. Bölüm 1).

onay arzusu, birinci evrenin aşılmasına götüren güdü sıfatıyla müdahale edemez. Dolayısıyla, tarihsel ilerlemenin motoru rolünü oynamak, kabul görme arzusundan her türlü ilişkisi kesilmiş ve yalnızca “refah” arzusuna indirgenmiş “kendi durumunu iyileştirme” arzusuna düşer. Aynı zamanda, Smith bunu ahlâk duyguları ile refah arzusu arasında bir denge ileri sürmeye indirgemıştır; bu denge “Tanrı’nın planı”ndan kaynaklanır ve insanlığı aynı büyük amaca, ilerleme amacına yöneltir ve Smith bunu “doğanın iktisadı” (*the oeconomy of nature*) şeklindeki kendine özgü ifadeyle belirtir.⁵⁰

Bu durumda Ferguson’la aradaki mesafe daha iyi görülür. Ferguson’a göre, sanatların ve ticaretin gelişimi itkisini bencil çıkarların oyunundan almakla birlikte bu itki çift yanlıdır: Bir yandan, vahşi halin bağdaşıklığını sağlayan duygusal bağların (iyi yüreklilik, cömertlik, eşitlik sevgisi)⁵¹ öncelikle zayıflaması varsayılırken, diğer yandan, tüccar toplumlarda, kamusal erdemler üzerine saf anlamda özel amaçların tahakkümüne yöneltir. Smith’e göre, birinci evrenin dışına çıkış yalnızca kendi maddi durumunu iyileştirme arzusundan kaynaklanabilir, çünkü vahşiler esasen duygudaşıktan yoksundurlar. Her şeye rağmen, ahlâk duyguları (bunların ilk sırasında, adaletsizliği mahkûm etmemize yol açan tasvip görmeme duygusu gelir) insandaki bu arzunun eylemini dengeliyorsa da bu, doğanın planının parçası olan ve bir evreden diğerine ilerlemede açıklayıcı hiçbir rol oynamayan bir dengedir. Başka deyişle, insan doğasının iki boyutunun birliğini nihaî olarak garanti eden şey teleolojidir. Ferguson’da bu birlik daha baştan tehlikededir. Bu doğayı bütünsel olarak gerçekleştirmekten uzak olan ilerleme, bu boyutlardan birini ötekine kurban eder; öyle ki insan doğasının tektipliliği, fiiliyata dökülmesinin bir kusursuzlaşma anlamı edinmesini sağlayacak hiçbir şey içermez.

Doğrusu, burada Smith’te mal edinmenin boşunalığı üzerine bir düşünceye de rastlanır. Bu, hiç kuşkusuz, “stoacı felsefeye” belli bir bağlılıktan esinlenilmiştir. Christopher Lasch’ın belirttiği gibi, “kendi sistemi, insanların ortak iyiliğin aleyhine kişinin kendi kişisel çıkarları peşinde koşmalarını teşvik etse de, Smith böyle bir yaşam karşısında cumhuriyetçilere özgü bir küçümseme besliyordu,” çünkü “politika ile savaşın –yoksa ticaretin değil– kendine hâkim olmanın mükemmel okulu’ olarak işlev gördüğüne inanıyordu.”⁵² Ama bu düşünce onda yalnızca bir *decay* teorisini beslemiştir. Smith’te “iler-

50 C. Marouby, *a.g.e.*, s. 219-230.

51 Yine de vahşilere “tinin kendi üzerine geri dönüşleri”nin ürettiği tutkuların, örneğin duygudaşlık, hiçbirini erişemez (A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile*, *a.g.e.*, s. 190).

52 C. Lasch, *Le Seul et Vrai Paradis. Une histoire de l’idéologie du progrès et de ses critiques*, Flammarion, Paris,, 2006, s. 67.

lemecilik” olsa da, bu, öncelikle ve her şeyden önce şu savla ilgiliydi: “Doyurulamayan iştahlar ne çürümeye ne de dekadansa yol açıyordu; tersine, bunların tatmini için zorunlu olan üretim makinesinin sınırsız yaygınlaşmasına yöneltiyordu.”⁵³ Bu “ilerlemeciliğe” kendine özgü damgasını vuran şey, üretkenliğin ve servetin sonsuzca ilerleme olasılığına duyulan bu inançtır. Liberalizmi başından itibaren harekete geçiren “ilerleme inancı”nın özü, sonuç olarak, üretim güçlerinin gelişiminin potansiyel sınırsızlığı ile insan doğasının kusursuzlaşması arasındaki belli bir ayrışma biçiminden kaynaklanır; bu ayrışma bir dekadans teorisine yol açabileceği gibi (Ferguson), Tanrısal türdeki bir teleoloji tarafından ideolojik olarak “ödönlenebilir” de (Smith). Bu nedenle bu liberalizm “tarihin sonu” olarak tahayyül edilmiş bir ideal toplum ütopyasına asla düşmeyecek kadar bilinçlidir: Bu, sonsuz bir ilerleme beklentisidir, yoksa “tarihi mutlu bir sona götüren dünyevi bir ütopya vaadi”⁵⁴ değildir. Daima bir parça ahlâki ve politik kaygıyla cilalanan bu “ilerlemeciliğin” özgünlüğünü oluşturan da budur.

İLERLEMECİLİĞİN SONRAKİ MACERALARI

Onların ardından gelecek liberaller ilerleme övgülerinde aynı ölçüde sakıncalı davranmayacaklardır. Çünkü, örneğin Tocqueville’in “refah tutkusu”nun uğursuz politik etkileri üzerine düşünceleri kendisini bir anlamda Ferguson’u mirasçısı yapsa da, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir Spencer’in kehanetleri, insanlık tarihinin bütünüyle doğallaştırılmasına dayanır (bu Smith’in hayal edebileceğinden çok daha ötedir). Onun gözünde toplum bir *organizmadır*, her organizma gibi bir evrim yasasına tabidir. Böyle bir anlayışla, insanlık tarihi ilkel sürüden başlayarak askeri toplumdan geçip sanayi (üretim) toplumuna götüren bir oluşum olarak kavranmalıdır. Bu momentlerin her biri de biyolojik bir modele göre düşünülmelidir. Örneğin sürü, farklılaşmamış bir topluşmanın alt-organik modeline denk düşer: Bazı tekhücreli hayvan ve bitkilerin, örneğin miksamiplerin değişik boyutlarda ve jelatin kıvamında bir kitle halinde kaynaşmaları gibi –ki Spencer buna *plasmodium* adını verir–, sürü de bireyselliklerini unutan çok sayıda bireyin kaynaşmasını sağlar. Keza askeri toplum da bireysel *organizmanın* biyolojik modeline göre düşünülebilir: Despotik ya da monarşik rejimle birlikte, toplum merkezileşme ve hiyerarşisiyle nitelenen bir evreye erişir ki bu, bireysel organizmanın gerçekleştirdiği, parçaların merkeze tabi olma modelinin tıpatıp benzeridir. Spencer işbölü-

53 A.g.e., s. 65.

54 A.g.e., s. 56.

mü kavramım Smith'ten ödünç alarak bunu, her bireysel organizmanın kendine özgü farklılaşma/bütünleşme derecesini gerçekleştirmesini sağlayan "temel karakter" yapar. Son olarak da, zorunlu işbirliğinin yerine gönüllü işbirliğini geçirme özelliğine dayalı sanayi toplumu, yeni bir modelin oluşumunu gerektirir; *süper-organizma* modelidir bu. Organizma ile süper-organizma arasındaki farklılık şudur: Organizmada "bilinç katışmacın [agrégat] küçük bir bölümünde yoğunlaşmış"ken, yani merkezi sinir istemine denk düşen kısımdayken, süper-organizmada her ayrı birim bu yetiye sahiptir ve böylelikle, "mutluluk ve mutsuzluk kabiliyeti" mevcuttur.⁵⁵ Sanayi toplumunun sözleşme ve iradelerin onayı üzerinde kurulmuş olmasının nedeni, bu toplumla birlikte ve onun içinde, her organizmaya özgü olan "işbölümü"nün, bütünü her bir ögesinin bilince ve duyarlılığa sahip olduğu bir noktaya kadar itilmiş olmasıdır.

Hepsi bu değil. İnsan toplumlarının bu kendine özgü kavranışı, Ferguson'un ya da hatta Smith'in insan doğasına dair oluşturabileceği fıkirden çok uzak olan evrimci bir ahlâki harekete geçirir. Biyolojik bencillik burada ahlâki yaşamın hem temeli hem de amacı olarak ortaya çıkar. En zayıfların yetersizliklerini tazmin eden bütün biçimlerin tekrar tekrar mahkûm edilmesi buradan kaynaklanır:

Üstünlüğün avantajlarından yararlanma üstünlüğünü son derece engelleyen ya da ürettiği kötülöklere karşı aşağı olanı koruyan bütün düzenlemeler; yüksek ile alçak arasındaki her farklılığı ortadan kaldırmaya yönelik bütün düzenlemeler, örgütlenmenin ilerlemesine ve daha yüksek bir yaşamın ortaya çıkışına taban tabana zıt düzenlemelerdir.⁵⁶

Böylelikle "bırakınız yapsınlar", biyolojik evrimciliğin bilimsel teminatını almış olur: "Adalet", yüksek bireyleri en "değerli, mehiyetli" [*méritant*] yapan doğal avantajlardan yararlanma hakkının tanınmasını gerektirir.⁵⁷ Duygudaşlık ya da iyilik gibi bütün ahlâki duygular, bütün özgeci davranışlar, bu yaşamsal bencilliğin araçlarına ya da enstrümanlarına indirgenir.

55 P. Tort, *Spencer et l'évolutionnisme philosophique*, PUF, Paris, 1996, "süper-organizma" modeli üzerine s. 92-93 ve toplumların evrim şeması üzerine s. 98-102. Bu noktayla ilgili olarak Patrick Tort, Spencer tarafından toplumun bir organizmayla özdeşleştirilmesinin sınırlarını ortaya koyar. Bu özdeşleşme gerçekte ancak organizma "fizyolojik işbölümü"ne indirgenirse geçerlidir; bununla birlikte, toplumların evrimi düşünüldüğünde, Spencer bu özdeşleştirmeden hoşnut olamaz ve toplum denen bu özel türdeki katışmacın üyelerinin indirgenemez bireyselliğini açıklamak için "süper-organizma" kavramını oluşturmak zorunda kaldığını görür.

56 Akt. P. Tort, *a.g.e.*, s. 108.

57 *A.g.e.*, s. 103. Bu ücretlendirmenin "mehiyet"e orantılı olmasını haklı çıkarmaya yeterlidir.

Sanayi toplumu Spencer'e göre özgecilik ile bencillik arasında bir tür dengeyi kuşkusuz gerçekleştirir, fakat bu dengenin amacı bireyin mutluluğudur.⁵⁸

İlerlemenin “hayırsever olma zorunluluğu”nun bu yüceltilmesinin dik-kate değer son özelliği, ilk liberallerin tersine, Spencer insanın kusursuzluğunu yakın bir gelecekte erişilebilir bir hal olarak görmekte tereddüt etmez. 1851’de şunu ileri sürer: “Bizim kötülük ve ahlâksızlık olarak adlandırdığımız şeyin yok olması gerektiği kesindir; insanın kusursuz olması gerektiği kesindir.”⁵⁹ Spencerci yorumu içinde biyolojik evrimcilik, klasik liberalizmden üç açıdan ayrılır: Öncelikle, ilerlemeyi, “Tanrısal bir plan”a ya da doğanın esasen iktisadi nitelikteki kendiliğinden bir sürecine bağlamak yerine, yaşam yasasıyla çakışıkça amansızlaşan doğal bir zorunluluk niteliğinde görür. Ardından, ahlâki duyguların içinde insan doğasının özgül bir boyutunu saptamaya çalışmaktansa, bu duyguları bencillik temeline indirger. Son olarak da, iktisadi ilerlemenin sonsuzca sürme olasılığına açılmak yerine, insanlığı nihai bir kusursuzluk evresine yöneltir; bu evre sayısız ilerlemeci ütopyanın kutladığı “tarihin sonu”nun “iyimser-liberal” bir tür benzeridir.

“İlerleme”nin kutlanması, sonradan, bu “iyimserliğin” başka çeşitlemelerine yol açacaktır. Neo-liberalizmin en belirgin özelliklerinden biri, daha ileride göreceğimiz gibi,⁶⁰ *inşacılığdır* [*constructivisme*] : İlk liberalizmin doğal veri kabul ettiği şey, ona faili bizzat insanlar olan bir yapının sonucu gibi gelir. İlerlemenin temsili bundan doğrudan doğruya ve derinlemesine etkilenir. İlerlemenin doğallığı fikri yok olmuş değildir. Fakat bir başka eğilimle sıklıkla kesişir. Bu eğilim, bu kez, insan doğasının eğilimlerinin kendiliğinden oyununa bel bağlamak yerine, ilerlemeyi, uygulanma noktası insan olan bir teknolojinin Prometheusçu kaynaklarından türetir. Francis Fukuyama’nın savunduğu “tarihin sonu” anlayışı bu dönüşüme ve –teşvik ettiği– klasik liberalizmi bil-meme etkilerine yeterince iyi bir örnek sağlar. Bu yazarı böyle bir liberalizmin doğrudan mirasçısı yapan sunumun tersine, burada, onun inşacılığının bu liberalizmden uzaklaşması için yeterli olduğunu göstermeye çalışacağız. Bilindiği gibi, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*’da (1992) Fukuyama, evrensel tarihin iki “motor”u olarak “maddi malları sınırsız edinme” arzusunu ve kabul görmek için mücadeleyi alır. Platon’un ruhu üç parçaya (akıl, arzu, coşku) bölmesini yeniden ele alarak, “üretme ve tüketme arzusu”nu ruhun arzulayan kısmına –

58 A.g.e., s. 113.

59 H. Spencer, *Social Statics*, John Shapman, Londra, 1851, s. 65, akt. P.-A. Taguieff, *Du progrès*, Librio, Paris, 2001, s. 80.

60 Bkz. Bölüm 6 ve 7.

epithymia– bağlar; aynı zamanda da kabul görme arzusunu *thymos* adıyla belirtilen kısımla, öfkede olduğu kadar cesaretle de kendisini belli eden bu coşkuyla özdeşleştirir. Kabul görme arzusunun ortaya çıkışının iki biçimini de birbirinden ayırdığı bilinmektedir: Başkalarının eşiti olarak kabul görme arzusu –*isothymia*– ve başkalarından üstün olarak tanınma arzusu – *megalothymia*.⁶¹ *Megalothymia*’ya Makyavel tarafından şöhret arzusu olarak yeniden itibar kazandırıldığını hemen hatırlattıktan sonra, F. Fukuyama, “modern liberalizmin kurucuları”nı (bunlar arasına Hobbes, Locke, Adam Ferguson, James Steuart, David Hume ve Montesquieu’yü darımadığına bir şekilde yerleştirir) harekete geçirmiş olan projeyi inceler. Fukuyama’ya bakılırsa, bu sonuncu isimler, Makyavel gibi halkın *megalothymia*’sını Hükümdar’ınkiyle karşı karşıya getirmek yerine, “politik yaşamın *thymos*’unu kökünden kazımaya ve onun yerine arzu ile aklın bir bileşimini koymaya çalışmaktadırlar.” Başka deyişle, Hükümdarların aristokratik gururlarını mahkûm edişleri, onları, “bizzat insan doğasını değiştirerek toplumsal barış yaratmaya çabalayan bir toplumsal mühendislik çabası içinde” *megalothymia*’yı “bütünüyle aşma” çabasına yöneltir.⁶² Klasik liberalizmin bu okuması, başlı başına, F. Fukuyama’nın söylemini açıklamaya yeter. Çünkü, gördüğümüz gibi, hiç bir şey bir Smith’e ya da bir Ferguson’a “insanın doğasını değiştirme” projesi kadar yabancı olamaz. Dahası, onlara *megalothymia*’yı ilke olarak mahkûm ettirmek son derece basitleştirmek olur; daha doğrusu, bu yazarların düşüncesi söz konusu olduğunda, kuşku verici olan şey böyle bir kavramın –doğruluğu, güvenilirliği bir yana– akla yatkınlığıdır. Gerçekten de, bizzat F. Fukuyama’nın itirafıyla, başkalarından üstün olarak kabul görme arzusu, “bir Sezar’ın ya da bir Stalin’in tiranlık özlemi”nde olduğu kadar “en iyi Beethoven yorumcusu olarak tanınmak isteyen bir konser piyanistinde” de kendini gösterebilir.⁶³ Bu arzunun ikinci biçiminin politik yaşamdan “kökünü kazıma” şeklindeki çılgınca projeyi gerçekten liberalizmin kurucularına atfedebilir miyiz? Örneğin Smith bu biçimi, hiç tereddütsüz başkasının onayını alma şeklindeki gayet insani arzuya bağlamaz mıydı? Eğer böyle bir arzunun ifadelerine hiç yer ayırmasaydı, politikanın ne anlamı kalırdı? “Şöhret arzusu”na gelince –ki bu da her şeyi kapsayan böyle bir kavramın altında sınıflandırılmıştır–, liberalizmin tüm kurucuları tarafından ölçsüz bir kibrin göstergesi olarak elbirliğiyle kınanmış

61 F. Fukuyama, *La Fin de l'histoire et le dernier homme*, Flammarion, “Champs”, Paris, 1993, s. 215. (*Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev: Zülfü Dicleli, 2. Baskı, Gün Yayınları, İstanbul, 1999)

62 A.g.e., s. 218.

63 A.g.e., s. 215.

midir? Savaşta ün kazanma arzusunda kendini gösteren bu değil midir? Smith harp okulunda eğitilmiş askerin erdemlerini övmekten kaçınmıyordu. Ferguson, yeri geldiğinde, “en ünlü savaşçılar yurttaşlardı” diye hatırlatmayı bilmektedir; üstelik de buna üzülme yerine, “insanlar en güzel yeteneklerini sivil toplumun işleyişini sürdürebilmek için kullandılar”⁶⁴ görünüşü daha iyi savunabilmek için bunu söylemektedir. *Megalothymia* kavramı için geçerli olan şey, *thymos* kavramı için haydi haydi geçerlidir. Bu *thymos* “kendine saygının mütevazı biçimi”nde olduğu kadar “tahakküm arzusu” biçiminde de kendini gösterebiliyorsa, F. Fukuyama gibi, ilk liberallerin politik yaşamdan yalnızca *megalothymia*’yı değil *thymos*’u da “ortadan kaldırma” projesi içinde olduklarını ciddi olarak düşünebilir miyiz?

Daha geniş bir biçimde, Smith’in ve Ferguson’un eseriyle *Tarihin Sonu* gibi bir eserin bütün antropolojisini karşı karşıya getirmek gerekir. Böylece, büyüme arzusu ile kabul görme arzusunun iki “motor”u Smith’in ortaya koyduğu iki “güdülenim”le, kişinin kendi durumunu iyileştirme arzusu ile başkasının onayını alma arzusuyla yakınlştırılabilir. Böylelikle şu ortaya çıkar: Smith kişinin kendi durumunu iyileştirme arzusunun içten içe kabul görme arzusunun işlemesinden başka bir şey olmadığını görürken,⁶⁵ F. Fukuyama ise, en azından ilk başta, iki “paralel tarihsel süreç”⁶⁶ arasındaki yöndeşlik mantığına bağlı kalır; bu süreçlerden biri iktisadidir, diğeri ise iktisadi değildir: Kabul görme mücadelesi “tamamen iktisadi-olmayan bir itki”yle hareket eder; bu itki, “arzusu ve aklıyla yönetilen iktisadi hayvan”a “*İnsan olarak insanın*”⁶⁷ gerçek boyutunu vermeyi sağlar. Fakat en önemlisi kuşkusuz bu değildir.

Liberalizmin kurucularına bir “toplumsal mühendislik” projesi atfetmek paha biçilmez bir avantaj sunar. Bu, geriye dönük olarak, modern liberal demokrasiyi böyle bir projenin kısmen de olsa gerçekleştirilmesi diye sunmaktır. *Thymos*’un yerine “arzu ile aklın bileşimini” geçirmek mümkün olmadığından, bu demokrasi en azından *megalothymia*’nın yerine *isothymia*’yı geçirmiştir: “Liberal demokrasi, başkalarından daha büyük olduğunun kabulü şeklindeki akılsal olmayan arzusunun yerine, başkalarının eşiti olarak kabul görme şeklindeki akılsal arzuyu geçirmiştir.”⁶⁸ Fakat harfiyen ele alındığında bu önerme de “tarihin sonu” şeklindeki merkezi tezle güçlükle uzlaşır; çünkü bu son, mevcut haliyle kabul görme arzusunun *tam tatminini*

64 A. Ferguson, *Essai sur l’histoire de la société civile, a.g.e.*, s. 251.

65 En azından *Théorie des sentiments moraux*’da.

66 F. Fukuyama, *La Fin de l’histoire et le dernier homme, a.g.e.*, s. 325.

67 A.g.e., s. 163’ten 170’e.

68 A.g.e., s. 21 (vurgu bize ait).

varsayar,⁶⁹ yoksa biçimlerinden birinin doğrudan doğruya feda edilmesini değil. Keza F. Fukuyama da eserinin son bölümlerinde yargısının kesinliğini yumuşatmaya çabalar: “Demokrasinin *megalothymia*’yı uzaklaştırmak ya da onu *isothymia*’ya dönüştürmek için gösterdiği çaba –en iyi tahminle– eksiktir.”⁷⁰ Dahası, liberal demokrasinin istikrarının *megalothymia*’yı ortadan kaldırmaktan ziyade yönlendirme yeteneğine dayandığını kabul etmektedir: Belirtilen “çareler” arasında girişim ruhu, politik rekabet, spor, dağcılık, otomobil yarışı vs. yer alır.⁷¹ Bu durumda, başkalarından üstün olarak kabul görme arzusunun politik yaşamdan kaybolmamakla kalmadığını, “girişim ruhu” biçiminde iktisadi faaliyeti istila etmeyi de başardığını ortaya koymak çarpıcı olur. Bu da bizi elbette Smith’e yakınlaştırır, ama aynı zamanda modern liberal demokrasinin liberalizmin kurucularının başlangıçtaki projesini –yani “*thymos*’u politik yaşamdan temizlemek”– tamamlamış olduğu fikrinden de uzaklaştırır. Kısacası, hem liberal demokrasinin *thymos*’u politik yaşamdan temizlemeyi başardığı, hem de tam olarak bu aynı *thymos* içinde kök salan kabul görme arzusunu “tamamen yerine getirerek” tarihin sonunu gerçekleştirdiği savunulamaz.

Bununla birlikte, bu güçlükten kaçınmanın bir yolu vardır. Tarihin sonunu, insan doğasına kayıtlı arzuların tatmini olarak değil, kuruculara ait olduğu varsayılan projenin fiili gerçekleşmesi olarak, hatta “mevcut haliyle insanlığın” ortadan kaldırılması olarak düşünerek, yapıcılık mantığını sonuna kadar götürmekten ibaret bir yoldur bu. F. Fukuyama, biyo-teknolojinin “bugünden iki ya da üç kuşak sonra” “daha az şiddet kullanan, suça yönelik eğilimlerinden kurtulmuş insanlar yaratmayı” sağlayacağı fikrinden vazgeçmemektedir. Yazarımız bu yeni insanların *thymos*’larından ya da –en azından– *megalothymia*’larından kurtulmuş olup olmayacaklarını belirtmemektedir. Ancak şundan emindir: “Bu evrede, insan tarihine kesin olarak son vermiş oluruz, çünkü mevcut haliyle insan varlığını ortadan kaldırmış oluruz. O zaman, insan-sonrası yeni bir tarih başlayabilir.”⁷² Kuşkusuz ki, daha sonra, “insan-sonrası gelecek” “kehanet”ine açık bir hipotez anlamı vererek bu tür ifadelerini yumuşatacaktır.⁷³

69 A.g.e., s. 324-325.

70 A.g.e., s. 355.

71 A.g.e., s. 355-359.

72 F. Fukuyama, “La post-humanité est pour demain”, Fransızca tercüme B. Bibas, *Le Monde des Débats*, no 5, Temmuz-Ağustos 1999, s. 19-20 (akt. P.-A. Taguieff, *Du progrès, a.g.e.*, s. 120).

73 F. Fukuyama, *La Fin de l'homme*, La Table ronde, Paris, 2002, s. 317 ve devamı. Özgün adı *our Posthuman Future*’dür.

Yine de “tarihin sonu” fikri, insan doğasının tamamlanması veya insanlığın ortadan kalkması biçiminde de olsa, klasik liberal düşünceye organik olarak yabancıdır. Bu düşünce, olsa olsa, insan doğasının sonsuzca yetkinleşmesi olasılığını tahayyül eder. Bu da gayet doğrudur; çünkü, yukarda gördüğümüz gibi, Ferguson’a göre, bizzat adaletsizliğin kaynağı üzerinde, yani insanları adaletsiz davranmaya iten tutkular üzerinde etkide bulunmakta yasalar güçsüz kaldığından, bu yolla insan doğasını değiştirme yönündeki her teşebbüs önceden mahkûm edilmiştir. F. Fukuyama’nın da kabul ettiği gibi, A. Smith’e göre, “zengin insan servetinden şöhret elde etmeye devam ederken, yoksul insan da kendi yoksulluğundan utanmaya ve etrafındaki insanlar için ‘görünmez’ olduğunu hissetmeye devam edecektir.”⁷⁴ Öyle ki, kabul görme arzusu temelde karşılanmamış kalmaya mahkûmdur (*Tarihin Sonu ve Son İnsan*’ın modern liberal demokrasiye uyguladığı karmaşık ifadeyi ele alırsak, bu, “eksik karşılanma”yla asla aynı şey değildir). Yalnızca bu bakış açısından, F. Fukuyama’yı Adam Smith’in (hatta Benjamin Constant’ın) “manevi oğlu” olarak gören okuma, metinlerin sınavasından geçememektedir: İkinci-den birinciye götüren hiçbir “felsefi mantık” yoktur.⁷⁵

⁷⁴ A.g.e., s. 338.

⁷⁵ Jean-Claude Michéa’nın savunulamaz tutumu budur: *L’Empire du moindre mal*, Climats, Paris, 2007, s. 206-207.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bireyin Haklarıyla Sınırlanmış Yönetim

Liberalizmin açtığı “iki yol” konusunda M. Foucault’nun yaptığı sunumu takip edersek, kamu gücünün uygulanma sınırları sorusunu en derinden yenileyenin “yararcı radikal” denen ikinci yol olduğuna hiç kuşku yoktur. Çünkü, “hukuksal-çıkarsamacı” denen birinci yol tarihsel ve politik olarak devrimci bir yol olmuşsa da, özü itibarıyla, kamu gücünün sınırları sorununu 17. yüzyılda hukukçuların ve doğal hukuk teorisyenlerinin bırakmış oldukları yerden yeniden ele almakla sınırlı kaldığından, entelektüel ve söylemsel olarak “geriye dönük” ya da “tepkili”¹ bir yaklaşım olmuştur.

Gerçekten de, hükümlerliliğin sınırları meselesi çok erken ortaya atılmıştır. Örneğin, 16. yüzyılda bazı hukukçular, hikmet-i hükümet [*Raison d’Etat - devlet aklı*] savunucusu mutlakiyetçi teorisyenlere karşı, “krallığın temel yasaları”nın oluşturduğu engelden söz ederler. 1560’lı yıllarda Pasquier’nin, Du Haillan ve ilk döneminde Bodin’in² açıkladığı bu anayasacılık, Fransa’nın eski örf ve âdetleri ve anayasalarının tarihinde, tahtın mutlak iktidarına “polis”, “din” ve “adalet” gibi kimi “frenler” bulmaya çalışmıştır. “Polis” kavramı üç ögeyi kapsar: Krallığın iki temel yasası (krallık mülkünün devredilemezliği ve erkek verasetine göre tacın intikaline ilişkin Sal Franklarının yasası), adetlerin otoritesi ve kralın öğüt alma yükümlülüğü.³ Devletin oluşumunu be-

1 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 4.

2 1560’lı yıllardaki anayasacılık hakkında bkz. Q. Skinner, *Les Fondements de la pensée politique*, Albin Michel, Paris, 2001, s. 718 ve devamı.

3 A.g.e., s. 709.

lirleyen temel yasalara referans, sonraki yüzyılda Burlamaqui ve Pufendorf gibi birçok doğal hukuk yandaşı hukukçu tarafından ele alınıp genişletilecektir.⁴ Bu şekilde tanımlanmış hükümlerlik sınırlarının, hukukun sınırları olarak, her şeyden önce hükümlerliğin suiistimallerini önlemeyi hedefledikleri ve yönetim- sel pratiğin dışında oldukları gayet iyi görülmektedir. Aynı saptama, “doğal ya- sa” ile egemen iktidarın sözleşmeyle kurumlaştırıldığı “genel amaç” tarafından oluşturulan diğer iki sınır için de geçerlidir: Doğal yasa Tanrı’nın iradesinden kaynaklanır, dolayısıyla hükümdarlar tutumlarından dolayı “Tanrısal mahke- me” karşısında hesap vermelidirler; sivil toplumların genel amacı ise politik ik- tidarın uyum sağlaması gereken “kamusal iyilik”ten başka bir şey değildir.⁵ Bu koşullarda, M. Foucault’nun neden “faydacı radikal” yola ayrıcalık tanıdığı anlaşılır: Eski soru olan “hükümlerlik suiistimali”ni yeniden ele almaktansa, “yönetimin aşırılığı” sorusunu şekillendirerek yenilik yaratan bu yoldur; dola- yısıyla yönetsellik sorusuna kendine özgü söylemsel alanı açan da budur. Dahası, tarihsel olarak kendini dayatan da bu yoldur.⁶

ROUSSEAU, LOCKE VE “HUKUKSAL-ÇIKARSAMACI” YOL

M. Foucault’nun “devrimci” yolu belirtmek için kullandığı “aksiyomatik” terimi, insan haklarına yapılan bu referansa hemen bağlanan açıklık özelliği- ne işaret etme meziyetine sahiptir.⁷ 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi çok sayıda “aşikâr kabul edilen hakikat”i derhal ilân eder:

Bütün insanlar özgür doğar; Yaratıcı onları devredilemez bazı haklarla do- natmıştır; bu haklar arasında yaşamak, özgürlük ve mutluluk arayışı yer alır. Yönetimler insanlar arasında bu hakları garanti etmek için kurulmuş- tur ve onların meşru güçleri yönetilenlerin rızasından kaynaklanır.

1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi “basit ve tartışmasız ilkeler” sergilemeye çalışır: “Bütün politik birliklerin amacı insanın doğal ve zaman aşımına uğramaz haklarının korunmasıdır. Bu haklar, özgürlük, mül- kiyet, güvenlik ve baskıya direnmedir.” Yukarda tanımlanan sınırlardan iki- sinin birbirine nasıl bağlandığını ortaya koyanın Amerikan Bağımsızlık Bil-

4 Bu noktada bkz. R. Derathé, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, Vrin, Pa- ris, 1988, s. 328-332.

5 *A.g.e.*, s. 321’den 328’e.

6 M. Foucault, *NBP*, *a.g.e.*, s. 44 (Foucault’nun elyazmasının 18-20. sayfalarında sayfa altındaki not). Aynı anlayış içerisinde, *a.g.e.*, s. 45: bu iki sistemden “desteklenmiş ve güçlü olan, elbette ki kamu gücünün hukuksal sınırını yönetsel yararlılık terimleriyle tanımlayan radikal yoldur.”

7 “Aksiyom” nosyonunun kendinde aşikâr bir ilke fikrine gönderme yaptığı hatırlanacaktır.

dirgesi olduğu tartışmasız bir gerçektir: Bir yandan, doğal haklar insana Tanrı tarafından verilmişse, bu hakları “doğal yasa”ya bağlayabiliriz; diğer yandan, yönetimin “genel amacı”, teolojik teminatın bu doğal haklara atfettiği gerçeklikten çıkarsanır (çünkü bu teminat bu hakları güvenceye almaktan ibarettir). Karşılaştırmalı bir şekilde, kesin ifadelerine ve “Yüce Varlığın” adının geçmesine rağmen, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, “doğa hukukunun düzenleyici önceliği”nin aşıkârlığını aşındıran tartışmalarla anımsanır: Mecliste, doğal haldeki insanın haklarının olduğunu eleştirmek üzere, Rousseau’ya belirgin bir referanstan güç alan kimi sesler (özellikle Cr  ni  re’in sesi) yükselir.⁸ Gerçekten de bilinmektedir ki, Rousseau’ya göre hükümran otorite (söz konusu durumda yalnızca halka düşen yasama gücü) do  gal olarak bireylere ait devredilemez hakları ardında bırakarak oluşmaz: Bunun nedeni, birey haklarının aslında bireylere hükümdarın parçası nitelikleriyle (yani yurttaş sıfatıyla) verilmiş olmasıdır ve dolayısıyla, hükümdarın olu  mundan önce var olamazlar.⁹ Birey hakları hükümran gücü sınırlayıcı bir ilke olu  şturmaz; eğer yürütme gücünün (yönetim) eylemini sınırlandırıcı bir ilke olu  şturuyorlarsa, bu yalnızca yasa tarafından bütün yurttaşlara verildikleri içindir.¹⁰ Daha temelde Rousseau’nun problemi hâlâ “hükümranlığın sınırları”dır.¹¹ “Her koşulda, birkaç ‘başına buyru  n’¹² müdahalesiyle tarti  malarda yaratılan etkiyi abartmamak gerekir.” Burada önem taşıyan şey, Rousseau’nun d    ncesinin doğrudan etkisinden çok, Fransa’daki kurucu meclis üyelerinin bunu kullanma tarzıdır: Bu bakış a  ısında temel işlev, yasanın kaynağının ki  iselikten uzak oldu  nunu garanti etmek g  z  kt    nden, toplumun verdiği haklar fikrindense, özellikle “genel irade” kavramına başvurmak anlamlı gözükmektedir.¹³ Keza aksiyoma dayalı devrimci yolun “Rousseaucu yol” olarak nitelenmesini de aşırı yorumlamamak gerekir.¹⁴ M. Foucault burada Rousseau’nun d    ncesinden çok, bu d    ncenin belli bir politik kullanım altında ezildiği “Rousseauculu  ” belirtir.

8 M. Gauchet, *La R  volution des droits de l’homme*, Gallimard, Paris, 1989, s. 75 ve devamı.

9 Rousseau’da bir “do  gal hukuk”tan söz edilebilmesi, yalnızca kendini sevmek ve merhamet şeklindeki doğuştan gelen iki eğilime indirgen-di  i ölçüde mümkündür.

10 J.-F. Spitz, *La libert   politique*, PUF, Paris, 1995, s. 434-435.

11   ncellerinden farklı olarak, Rousseau egemenliği hem “sınırsız” (anayasal sınırları olmayan) hem de “hudutlu” (doğası tarafından “hudutlandırılmı  ”; ancak yasalarla, dolayısıyla “genel nesneler” üzerinde uygulanabilir) olarak d    nse bile böyledir.

12 Deyim Cr  ni  re i  in kullanılmıştır: M. Gauchet, *a.g.e.*, s. 77.

13 *A.g.e.*, s. 117-118.

14 M. Foucault, *NBP*, *a.g.e.*, s. 40. “Aksiyoma dayalı devrimci” yoldan söz ederken, M. Foucault şunu yazar: “Sonuçta Rousseaucu yol olarak da adlandırılabilir.”

Ne var ki bu niteleme temel bir noktayı sessizce geçiştirme sakıncası gösterir: “Aksiyoma dayalı devrimci” yol tarihsel olarak “Rousseauculuk”tan ziyade Locke’a borçludur. Locke’un Fransa’daki etkisi bu aynı “Rousseauculuğun” deforme edici filtresinden geçerek uygulanabilmiş olsa bile bu böyledir. Çünkü devlet teorisine yaslanmayan bir yönetim teorisini Locke’a borçluyuz.¹⁵ Buna karşılık, eski hükümlanlık sorununu yeniden gündeme getiren Rousseau öncelikle bir devlet teorisi yapar, öyle ki yasama gücüyle yönetimin eylemini sınırlandırma ilkesi, onun için özgül bir sorun oluşturmaktan çok uzak kalarak, hükümlanlık kavramından doğrudan doğruya çıkarsanmıştır.¹⁶ Buna karşılık, Locke’un düşünmeye çalıştığı şey, bizzat yasama gücünün (ki “yüce iktidar” olarak tahayyül edilir) sınırlandırılmasıdır. Bu yeniden ele alma, bu teorinin gerçekleştirdiği kırılma dengeye neredeyse her zaman zarar verse de, liberal gelenekte (Benjamin Constant ve John Stuart Mill’den Robert Nozick’e kadar) yönetimin sınırları sorununun sonradan her türlü ele alınmasında Locke’un teorisinin belirleyici önemini büyük ölçüde açıklayan şey tam da bu yaklaşımdır.

Gerçekten de, entelektüel olarak olmasa da, en azından tarihsel ve politik olarak, liberalizmin ana sorusu basit değil ikiliydi: Yönetimin eyleminin sivil toplumun kendiliğinden akışını engellememesi için bu eylemin nasıl sınırlandırılabilceğinin yanısıra, bu akış iktisadi ve toplumsal bir müdahalenin vesilelerini kendiliğinden çoğaltırken, bu eylemi tamamen kösteklemeden sınırlandırmanın nasıl mümkün olabileceği sorusu. 19. yüzyılda liberalizmin tanık olacağı kriz özellikle bu ikili soruya verilen cevapları birbirine bağlama güçlüğünden kaynaklanır. Bu ikili karakteri dikkate almamak, liberal düşüncenin derinden bağdaşmaz hareketini, yırtılmalarını, krizlerini, kopuşlarını gözden kaçırmaya mahkûm olmaktadır. Bu hareketi, ister övmek için ister yermek için “bireysel haklar”ın tedrici onaylanma hareketiyle özdeşleştirmek, “düşünce tarihi”nin idealizmine teslim olmaktadır. Modern neoliberalizme götüren hareketin kavranırlılık anahtarını da oluşturan belirleyici nokta, liberalizmin kendi temellerinin geçerliliğini *pratik zorunluluklarla* – nüfus yönetimi, kapitalizmin örgütlenmesi, toplumsal çatışmaların önlenmesi ve sınırlandırılması... – karşı karşıya gelerek sınavacağını kavramaktır. Locke’un momentini

15 M. Foucault da bunu kabul ederek şöyle yazar: “Locke bir devlet teorisi değil bir yönetim teorisi yapmaktadır”, *NBP, a.g.e.*, s. 92.

16 Bunun kanıtı, biçimlerinin tümdengeli mi olarak yönetimin incelenmesi *Toplum Sözleşmesi*’nin ancak III. kitabında, egemenlik kavramını II. kitapta tümüyle yeniden oluşturduktan sonra gündeme gelir. (*Toplum Sözleşmesi*, çev: Vedat Günyol, 7. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011)

incelemek, yalnızca kendi tutarlılığı açısından değil, bu meseleler açısından da yeri doldurulamaz gözükmetedir.

BİREYSEL HAKLARIN TEMELİ: TEOLOJİDEN TOTOLOJİYE

Bireyin doğal haklarıyla yönetimin sınırlandırılmasının ortaya attığı temel soru, bu hakların doğrulanmasıdır. John Locke'a göre bu doğrulama, doğal yasanın bildirdiği Tanrı iradesine referanstan vazgeçemez.¹⁷ Bugün, doğal hakların "aşikâr" varlığının, kökensel olarak, bizzat Tanrı tarafından "zihnimize kazınmış" gibi, "içimize işlemiş" olan "doğa yasası"nın "aşikâr" varlığına bağlı olduğunu unutmaya fazlasıyla meyilliyiz.¹⁸ Keza, doğa yasasının aşikâr varlığının bu aynı yasanın içeriğinin aşikârlığına gönderme yaptığını da gözden yitirdik: Hiçbir insan, hangi koşulda olursa olsun, bu yasayı ihlalini bağışlatmak için cehaletini ileri süremez, çünkü yasa akıl yoluyla derhal bilinebilir. Onun "akıl ortak yasası" olduğu ancak bu anlamda söylenebilir. Locke aklın, bu yasanın yaratıcısı olmadığını, yalnızca yorumcusu olduğunu ileri sürmektedir: Yalnızca Tanrı iradesi, bu yasayı buyurarak, istisnasız bütün insanları yükümlü kılabilir.¹⁹ Demek ki doğa yasası, mülk sahibinin eseri üzerindeki damgası gibidir: İnsanların hepsi, aynı sıfatla, eseri oldukları "Egemen Efendi"nin mülküdür ve doğa yasasının bütün işlevi onlara Mülk Sahipleri karşısındaki yükümlülüklerini hatırlatmaktır.

Bu yasa özellikle neye yükümlü kılar? Locke bu yasanın insana ikili bir koruma görevi verdiği karşılığını verir: Birinci görev: "Herkes kendini korumakla görevlidir" (intihar yasağı buradan kaynaklanır); ikinci görev: Herkes insanlığın geri kalanının korunmasına elinden geldiğince göz kulak olmalıdır (bir başkasının yaşamını ortadan kaldırmanın ya da onun varlığını sürdürmeye yönelik olan şeye zarar vermenin yasaklanması buradan kaynaklanır).²⁰ Dolayısıyla insan hakları hemen söz konusu edilmez; öncelikli olan şey insanın Tanrı karşısındaki görevleridir. Dolayısıyla, doğal halini, herkesin dilediği gibi davrandığı bir "izin" hali olarak kavramaktan uzak durmak gerekir.

17 J. Locke, *Second Traité du gouvernement* (bundan böyle *Second Traité* olarak belirtilecektir), PUF, 1994, § 135, s. 98. (*Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, çev: Fahri Bakırcı, Ebabil Yayıncılık, İstanbul, 2004)

18 Bu "doğa yasası" kavramının 16. yüzyılda Tomassoculuk tarafından (Vitoria, Suarez, Molina) yeniden keşfinin önemi konusunda ve bu akımın Locke üzerindeki etkisi konusunda bkz. Q. Skinner, *a.g.e.*, s. 566 ve devamı.

19 J. Locke, *Second Traité, a.g.e.*, dipnot 9, s. 178. Bu nedenle, "Tanrısal irade ahlâki sıfatların kökenini oluşturur" diyen "Locke'un iradeciliği"nden haklı olarak söz edilebilir (J.B. Schneewind, *L'Invention de l'autonomie*, Gallimard, Paris, 2001, s. 176).

20 *A.g.e.*, § 6.

Doğal özgürlük ancak doğa yasasının sınırları içinde geçerlidir.²¹ Sonuç olarak, doğal haklar görevlerden çıkarsanmış olacaktır.

Locke bize insanın doğal halde iki temel “güce” sahip olduğunu söyler: Birinci güç, “kendini korumaya ve insan türünün geri kalanını korumaya uygun gördüğü her şeyi yapmak”tır; ikincisi ise, “yasa karşısında işlenen suçları cezalandırmak”tır.²² Birinci güç bir tür “doğal yasama gücü”nü tanımlarken, ikincisi bir tür “doğal yürütme gücü”nü oluşturur; çünkü bir başka insan tarafından bu yasanın her türlü ihlaline karşı dururken, doğa yasasının icrasını da sağlayan bir güçtür. Ayrıca, haksız bir zarara uğrayan her kurban zararın yaratıcısından tazminat isteme hakkına sahiptir, dolayısıyla zararın telafisiyle ilgili bir hakkı vardır. Birinci hakkın doğa yasasının ikili yükümlülüğünü (kendini ve insan türünü koruma) dolaysızca sürdürdüğü açıktır. Fakat Locke aynı zamanda diğer iki hakkı da bu ikili yükümlülüğe denk düşürür: Suçluyu cezalandırma hakkı insan türünün korunmasını gözetme yükümlülüğünden çıkarsanır; tazminat elde etme hakkı kendi kişisel korunmasını gözetme yükümlülüğünden çıkarsanır. Gerçekten de, birinci durumda cezanın amacı suçun tekrarlanmasını önlemektir ve bu önleyicilik işleviyle insanlığın kendini koruması sağlanır; ikinci durumda, kendini korumayı sağlamak için sahip olduğu imkânların bu ziyandan etkilenmesine bağlı olarak, tazminin amacı bir insanın maruz kaldığı ziyana telafi etmektir.²³

Böylece, doğal hakların ve bunlara uyulması konusunda herkese getirilen yükümlülüğün son tahlilde doğa yasasına uymayı buyurduğu ölçüde Tanrı iradesinde temellendiği ortaya çıkar: Bir başkasının kendini korumak için iyi olduğuna hükmettiği şeyi yapma hakkına saygı göstermek –insanlığın korunmasını gözetme görevi kapsamında– herkesin görevidir. “Locke’da ‘doğal haklar’, ancak her bireyde, Tanrı’nın bütün insanları tabi kıldığı mutlak görevlerin karşılığı oldukları ölçüde zaman aşımına uğramazlar.”²⁴

YARATICI’YLA BAĞI KOPARTILAN DOĞAL HAKLAR

Oysa, sonraki liberalizmin Locke’tan en fazla ayrıldığı nokta doğal hakların temeli hakkındaki bu meseledir. Doğal yasanın Tanrı’nın buyurgan iradesinden “bağını koparma” yolu daha erken tarihlerde, 17. yüzyılda hem Grotius hem de Hobbes tarafından açılmıştır.²⁵ Hobbes doğal yasaları, ölüm korkusu

21 A.g.e., § 4 ve 6.

22 A.g.e., § 128.

23 A.g.e., 2, § 4’ten 15’e.

24 J.-F. Spitz, *La Liberté politique*, a.g.e., 1995, s. 58.

25 A.g.e., s. 59.

ve kendi varlığı içinde varlığını sürdürme arzusu gibi ilkel tutkuları tatmin etmek için uygulamaya koyduğu en iyi araçlar üzerine akılsal bir hesabın “sonuçları” olarak sunarak, bunlara referansı etkisiz kılmayı başarır.²⁶ Dahası, kurulmuş olan sivil otoriteyi de bu yasaların tek nitelikli yorumcusu yapar;²⁷ böylelikle bu otoritenin işlediği muhtemel suiistimallere karşı bu yasalara başvuruyu da engeller. Diğer yandan Grotius, doğrudan doğruya bütün insanlara verilmiş doğal bir eğilim olan kendini koruma arzusundan yola çıkarak, ikili bir hakka varır: Şiddeti reddetme hakkı ile yaşam için gerekli şeylere sahip olma hakkı.²⁸ Locke’un kabul etmeyi tam da reddettiği şey, bir arzu ya da ihtiyacın doğrudan doğruya hak halini alabilmesidir. Çünkü kişinin yapılmasını iyi olarak değerlendirdiği şeyi yapma hakkı ancak kendini koruma yönündeki ahlâki görevden yola çıkarak, karşılık sıfatıyla temellendirilebilir. Pierre Manent’in dediğinin tersine, Locke, “bireyin haklarını yalnızca açıktan doğurtmak” istemez; keza, sanki ihtiyacın doğallığı doğrudan doğruya beslenme hakkının doğallığıyla ilişkiymiş gibi, “aç insan”dan²⁹ yola çıkmayı da istemez. Locke ile Grotius arasındaki bütün farklılık, Grotius’un ihtiyacın ya da arzunun “doğallığından” yola çıkmasından ibarettir; oysa ki Locke ahlâki yükümlülüğün “doğallığı”ndan yola çıkar: Birinci durumda, doğa yaşamsal kendiliğindenliğe gönderme yaparken, ikinci durumda insanın Yaratıcısı ve Mülk Sahibi’yle ilişkisine gönderme yapmaktadır. 1672 yılında piskopos Cumberland esasen Hobbes’a yönelik yazdığı *De Legibus Naturae* adlı eserinde, Tanrı’yı olduğu kadar insanı da yöneten “iyi yürekli olma” şelindeki ezeli ahlâk yasasını deney üzerinde temellendirmeye girişecektir. Bu teşebbüsün farkında olan Locke, doğa yasasını yalnızca Tanrı iradesinden çıkarsamanın gerekliliğine öylesine ikna olmuştur ki bunu tartışmayacaktır bile.³⁰

Doğal hakların arzuların içinde yeniden temellendirilmesi yönündeki teşebbüs daha ilerde Spencer tarafından daha radikal bir başka yönde sürdürülecektir. Onun yaklaşımının özgünlüğü doğal haklar sorununu politik arenadan yaşam bilimleri alanına taşımaktır, başka deyişle hakları “yaşam yasaları”ndan çıkarsamaktır.³¹ Spencer’in tezi doğalcı hukukun basit bir ye-

26 A.g.e., s. 61.

27 P.-F. Moreau, *Hobbes, Philosophie, Science, Religion*, PUF, Paris, 1989, s. 102. Aynı anlamda, J. B. Schneewind, a.g.e., s. 112: “Hobbes, müspet yasayı eleştirmek için doğal yasaya başvurabileceğimizi kabul etmez; böylece, doğal yasaların klasik teorisinin önemli bir yanını iptal eder.”

28 J.F. Spitz, a.g.e., s. 60.

29 P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Hachette, “Pluriel”, Paris, 2004, s. 95-96 ve 102-103.

30 Cumberland’in tavrının incelenmesi için bkz. J.B. Schneewind, a.g.e., s. 122’den 140’a.

31 H. Spencer, “La grande superstition politique”, *L’Individu contre l’État*, Les Belles Lettres, Pa-

niden onayı olarak sunulur: “Bireysel hakların kaynağı asla yapay değil doğaldır.”³² Spencer yalnızca devletin yarattığı hakların var olduğunu düşünen Bentham’ın radikal faydacılığına karşı koymayı hedeflemektedir. Spencer, hakların (“hiçlikten bir şeyler çıkarma” anlamında) sözde “yaratılma” sının karşısına, (“önceden var olana şekil vermek”ten ibaret) geleneğin önceden yerleştirdiği yasanın onayını koyar.³³ Fakat, Alman hukuk ilminin gözde fikri olan *Natur-Recht*’i yeniden ele almanın ötesinde, Spencer’in niyeti geleneğin onayladığı hakların “doğal olarak topluluk halinde yaşayan insanların bireysel arzularından kaynaklandığını”³⁴ ileri sürmektir.

Bu amaçla, öncelikle bireysel yaşamın koşullarını, ardından toplumsal yaşamın koşullarını incelemiştir. Bireysel yaşamla ilgili olarak, yaşamın sürdürülmesi için gerekli faaliyetleri uygulama hakkı içerisinde, “pozitif öge”yi “negatif öge”den ayırt eder. Pozitif öge bütün yüksek hayvanlar için geçerlidir ve hiçbir ahlâki karakteri yoktur: “Hareket etme özgürlüğü”, besin arama ve edinmenin koşuludur ki bunlar olmadan hayvan yaşamı sürmez. Bu faaliyet kösteklememenin haklılığı buradan kaynaklanır. Bu hakka ahlâki, dolaşısıyla özgün anlamda insani bir karakter veren negatif öge, farklı bireylerin eylem alanlarının “karşılıklı sınırlanması”dır: Bireye izin verilen şey ile izin verilmeyen şey (yani eylem alanını ihlal etme) arasında ayırım yapmayı sağlayan bu sınırlandırma, her türlü yönetimden yoksun vahşi kabile geleneklerinin kanıtladığı gibi yine bir “doğal sınırlandırma”dır. Pozitif ögenin “yaşam yasalarından doğduğu” görülürken, negatif öge “toplumsal toplama”nın bireylerin faaliyetine dayattığı koşullardan kaynaklanır.³⁵

Ardından, toplumsal yaşam koşullarının incelenmesine geçen Spencer, ilkel insanların, “özellikle işbirliğinin olası avantajlarını deneyimleyerek”³⁶ grup halinde yaşamaya yöneldiklerini savunur. Oysa, böyle bir deneyim öncelikle örtük ya da açık seçik sözleşmelerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. “Gönüllü işbirliği” “zoraki işbirliği”nin yerini aldıkça, sözleşmelerin özgürlüğü ve uygulanmalarının garantisi “düzenli bir toplumsal varoluşun koşulla-

ris, 1993, s. 171. Spencer ömrünün sonunda, temel hedefi devlet müdahalesi olan bu ünlü makale derlemesini yayımladı (Jean Gerschel’in tercümesi). Bu eseri oluşturan metinlerin yakın dönemde yapılan yeni baskısı *Le Droit d'ignorer l'État*, a.g.e., adı altında yayımlandı. Spencer’e itibarını iade etmek olan bu yeni baskı en önemli makalelerden bazılarını ihmal eder. Biz iki referansı da kullanacağız.

32 A.g.e., s. 152 (s. 193).

33 Benzer karşı çıkış F. Hayek’te de görülür (bkz, Bölüm 9’da, *thesis* ve *nomos* karşıtlığı).

34 H. Spencer, “La grande superstition politique”, a.g.e., s. 137 (s. 163).

35 A.g.e., s. 146 (s. 180).

36 A.g.e., s. 146 (s. 181).

rı” olarak belirir. Kısacası, bireysel yaşamın koşulları ile toplumsal yaşamın koşulları aynı “yaşamsal zorunluluktan”³⁷ beslenirler. Dolayısıyla, hakların Locke’daki gibi teolojik olarak değil, biyolojik olarak kuruldukları bir durumla karşı karşıya geliriz.

Fakat, hakların Tanrı iradesinde oluşumundan bireyin arzuları içinde oluşumuna götüren sapmanın tam niteliği, örneğin bir Robert Nozick’in tutumunu ele alarak saptanabilir. Bu libertyen filozof,³⁸ gerçekten de Locke’un yaklaşımına en fazla başvuran kişidir. *Anarşi, Devlet ve Ütopya*’nın (1974) ilk cümlesi üslubu belli eder: “Bireylerin hakları vardır; hiç kimsenin ya da hiçbir grubun onlara yapamayacağı şeyler vardır (ancak haklarını engelleyerek bunu yapabilirler).” Bu bireysel haklar mutlak ve ihlal edilemezdir. Ötekinin bakış açısından bir bireyin hakları bu bireye yapabileceği şeyi sınırlandıran kesin bir ahlâki sınırlama oluşturur; hak sahibinin bakış açısından ise bir bireyin hakkı ötekinin zorlamasına maruz kalmadan hareket edebilme gücüdür. Bireysel hakların mutlak niteliği Nozick’e göre temel bir olguya gönderme yapar: Ayrı ayrı yaşamları olan farklı bireylerin var olması.³⁹ Burada, “toplum”un her türden varlık biçimini inkâr eden bir tür radikal nominalizm vardır: Toplumun bireyler üzerinde hiçbir hakkı yoktur çünkü toplum yoktur, dolayısıyla bireyleri “toplumsal bütünün” iyiliği, yani (Bentham’dan miras alınan yararcı ifadeyle) “genel toplumsal iyilik” adına feda etmek kabul edilir bir şey değildir. Nozick “Kantçı ilke”ye başvurmakta tereddüt etmez. Buna göre, “bireyler amaçtır, yalnızca araç değil.”⁴⁰ Böylelikle, bireylerin ayrımının onların ve haklarının ihlal edilemezliğine yol açtığı fikrini destekler. Bireyin kendi içinde bir amaç olması, rızası olmadan kullanılmasının engellenmesi için yeterlidir; hele ki fiziksel bir saldırının hedefi olmasının engellenmesine haydi haydi yeter. Buna karşılık, yalnızca iradi bir rıza bir bireyin herhangi bir başkası tarafından herhangi bir şekilde kullanımını meşrulaştırmaya yeter: Böylelikle bir kişi bir başkasının dilediğini yapmasına, örne-

37 A.g.e., s. 151 (s. 191).

38 “Libertaryanizm” “pazar mekanizmaları için olarak adildir” tezini savunur ve “minimal devlet” yanlısıdır (W. Kymlicka, *Les Théories de la justice: une introduction*, La Découverte, Paris, 2003, s. 109). Buna karşılık, Hayek gibi bir neoliberal açısından pazar ne adildir ne de adaletsiz (bkz. Bölüm 9).

39 R. Nozick, *Anarchie, État et Utopie*, PUF, Paris, 2003, s. 52-54: “Yalnızca bireyler vardır, farklı bireyler, kendine özgü bireysel yaşamları olan bireyler” (s. 52), “... her birinin sürdürdüğü kendi yaşamı olan farklı bireyler vardır...” (s. 54); “... sürdürdüğü özgün yaşamı olan ayrı ayrı bireyler vardır” (agy.). (*Anarşi Devlet ve Ütopya*, 2. Baskı, çev. Alişan Oktay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006)

40 A.g.e., s. 50.

ğın öldürmesine imkân tanıyabilir. Nozick rıza yoluyla bu iznin Locke'un gözünde hiçbir değeri olmadığını tamamen farkındadır: Doğal yasa, kişinin kendi yaşamından keyfi olarak yararlanamayacağı gerekçesiyle kendi hayatına kastetmeyi yasaklar, sonuç olarak kimse bir başkasına –kendisinin sahip olmadığı– kendi yaşamı üzerinde bir hak veremez.⁴¹

Son tahlilde bütün sorun, Nozick'in ayrı ayrı bireylerin varlığından bu bireylerin sahip oldukları haklara nasıl geçtiğidir; çünkü –tıpkı ötekinin eylemlerinin maruz kaldığı kısıtlamalar gibi– ötekine verilen izinleri temellendiren de bu haklardır. Bu “sıçrama” işlemcisi, Nozick'in itirafıyla, “kaçak ve güç” bir nosyondur: “Yaşamın anlamı.”⁴² Herkes, sürdürmeyi arzuladığı, yaşamının anlamına dair edindiği fikre uygun hareket etme hakkını ona veren yaşam bütünlüğü anlayışına göre hareket ederek kendi yaşamına anlam verme yeteneğine sahiptir. Öyle ki, başkasının eylemine verdiğim rıza, başkasına benim üzerimde verilen bir hakka denk olsa bile, bu rıza da benim kendi yaşamımın bütününe dair anlayışa göre hareket etme arzumdaki kaynaklarıdır. Fakat, yaşamına bir anlam verme yönündeki bu yetenek bireyleşmeyi oluşturan bir özelliktir, yoksa asla katma bir özellik değildir;⁴³ Nozick'in anladığı anlamda hareket etme hakkını bireye verenin bu yetenek olduğunu ileri sürmek, bir bireyin birey olduğu için hakları olduğunu söylemektir. Hakların teolojik temelini terki burada doğrudan doğruya tam anlamıyla totolojiye yönelir.

MÜLKİYET HAKKININ TEMELİ OLARAK KENDİNİN MÜLKİYETİ

Sonraki dönemin bütün liberalizminin –neoliberalizm de dahil– Locke'a borçlu olduğu bir noktanın varlığı tartışmasızdır: Bu, mülkiyet hakkının felsefi olarak onaylanmasıdır. Bununla birlikte, *İkinci İnceleme* iyi okunduğunda şu görülür: “Maddi mallar üzerindeki mülkiyet hakkı, öncelikle ve doğrudan doğruya doğanın içine demir atmış değildir: Herkesin kendi varlığını sürdürme görevinden kaynaklanır.” Öyle ki, bu hakkın doğrulanması, Locke'un

41 “Kimse kendisinin sahip olduğundan daha fazla hak veremez” aksiyomu için bkz. *Second Trait  , a.g.e.*,   23, s. 20. Nozick'in akıl yürütmesi ile Locke'un “paternalizm”inin eleştirisi için bkz. R. Nozick, *Anarchie,  tat et Utopie, a.g.e.*, s. 82. Ötekine verilen tek izin  l  t  olarak gönüllü rızanın değerlendirilmesinin, Nozick ne d   n rs  d     n , kendi başına bir amaç olarak Kant i kişi fikrinden çok uzak olduğunu da eklemek gerekir; dolayısıyla bu, izin verilen ile yasaklanan arasındaki sınıra (Locke'da olduğu gibi, intiharın yasaklanması buradan kaynaklanır) sonradan karar veren her aklı başında varlık için geçerli bir amaç edinme kapasitesidir.

42 *A.g.e.*, s. 73.

43 *A.g.e.*, s. 71-73.

akıl yürütmesinin teolojik öncüllerinden kopartılamaz.⁴⁴ Yine bu öncüllere göre, “Tanrı dünyayı insanlara ortak olarak verdiğinden”,⁴⁵ bu teşebbüs de o ölçüde güçtür.

“İlkel topluluk” tezi o dönemde doğal hukuk yandaşlarınca büyük ölçüde paylaşılıyordu. Örneğin Grotius ve Pufendorf, bu topluluğun “negatif topluluk” oluşturduğunu ileri sürüyordu. Burada hiçbir şey herhangi bir kimsenin değildi, bu yüzden özel mülkiyetin yerleşmesi bir anlaşmayı gerekli kılıyordu. Locke ise ilkel topluluğu “negatif topluluk”tan ziyade “pozitif topluluk” olarak düşünmektedir: Bütün insanlar Tanrı tarafından toprağın ve doğanın tüm nimetlerinin “ortak sahipleri” olarak yaratılmıştır,⁴⁶ dolayısıyla dünya başlangıçta “büyük ortak mülk” idi. Bu demektir ki, Locke’a göre, Grotius ile Pufendorf’tan farklı olarak, şeyler *res commune*’dür (herkesin malı), yoksa *res nullius* (hiç kimseye ait) değildir. *İkinci İnceleme*’nin V. bölümü, teorik bakımdan masraflı bir anlaşma hipotezinden imtina ederek mülkiyet hakkını doğrulamaya çalışacaktır. Böyle bir hipotezin temel sıkıntısı gerçekten de, “ortak mülk sahiplerinin kasti onayı”nı⁴⁷ gerektirmesidir. Bütün sorun şudur: Kökensel olarak bölünmeyen bir sahiplenme tezinden yola çıkarak özel sahiplenme hakkını bir anlaşmaya gerek duymadan nasıl doğrulayabiliriz?

Öncelikle şunu hatırlamak gerekir ki, Locke’a göre, insan yaratıcısının –Tanrı– mülküdür. Yaşamımız bize ait değildir, birincil yükümlülüğümüz hayatı korumaktır (doğal yasa). James Tully’nin yorumunun önemi,⁴⁸ mülkiyet sorununu bu teolojik bağlama yerleştirmesidir. Tully’yi takip edersek, Locke, Aquinolu Tomasso ve Suarez’le birlikte, iki mülkiyet kavramını birbirinden ayırmıştır. İlki (*possessio*) topraktaki her şey üzerinde bütün insanların ortak mülküdür: Böyle bir mülkiyet mündemiç bir hukuku belirler; şöyle ki, bütün insanlar yaşamlarının sürmesine gereken şeylerin kullanım hakkına eşit olarak sahiptirler. Bu kullanım hakkı, kendi kendini koruma görevinin mantıki sonucundan başka bir şey değildir. Herkes kendini korumalıdır, dolayısıyla herkes bu korumaya gereken şeyleri kullanma hakkına sahiptir. Fakat bu kullanım hakkı (*jus utendi*) yine de bir suiistimal hakkı (*jus abutendi*) değildir:

44 J. Locke, *Second Traité, a.g.e.*, dipnot 36, s. 182.

45 A.g.e., § 25-26, s. 21-22.

46 A.g.e., dipnot 57, s. 187.

47 A.g.e., § 25, s. 21.

48 J. Tully, *A Discourse on Property: John Locke and His Adversaries*, Cambridge University Press, 1978. J. Tully’nin yorumu J.-F. Spitz tarafından *Second Traité*’ye giriş bölümünde (a.g.e., s. LXXIX’ten LXXIII’e) çok açık sunulmuştur. Lock’un mülkiyet kavramıyla ilgili burada belirtilen tüm saptamaları bu sunuma borçluyuz.

Herkes kendine gereken için aynı hakka sahip olsa da, Hobbes'un ileri süreceği şeyin tersine, herkesin her şey üzerinde hakkı (*jus in omnia*) yoktur.⁴⁹

İkinci mülkiyet kavramı (*proprietas*), tersine, mündemiç değil dışlayıcı bir hakkı tanımlar; bir şey üzerinde başkasının her hakkını dışlar ve ayrıca mülk sahibinin bu şeyi keyfince kullanma imkânını –yok etme hakkı da dahil olmak üzere– kapsayan özel bir haktır bu. Dolayısıyla, “insanın ihtiyaç duyduğu şeye sahip olma hakkı ile edindiği şeye sahip olma hakkı”nı titizlikle ayırmak gerekir.”⁵⁰ Oysa, Locke'un tasarladığı haliyle, doğal haldeki ilkel topluluk ortak mülkiyete dayanır; bu durum her insana aynı kullanım hakkını verir ve bir şey üzerinde tekелci mülkiyet hakkını dışlar. Bu koşullarda özel ve tekелci mal edinmenin kökeni nedir?

Gerçekten de, eğer Tanrı dünyayı bütün insanlara ortak olarak vermişse, bunun amacı yalnızca kendi yaşamlarını korumaları ve sürdürmeleri için bunu kullanmalarıdır. Fakat bu kullanım insanlara Tanrı'dan alınma bu dünyayı bölünmez ortak sahiplenme içinde işlemelerini emreder. Çünkü doğal yasanın emrettiği amaç, bu amacın araçlarına da yükümlü kılar ve kendini korumanın temel aracı emektir. Oysa emek, doğal olarak verilen şeye emekçinin kişiliğinden bir şey katma ve böylece onu başlangıçta içinde bulunduğu bölünmezlik halinden çıkarmak gibi dikkate değer bir özelliğe sahiptir. Bir şey üzerinde tekелci hak olarak anlaşılan mülkiyete bir sıfat verebilecek tek şey, biçimi ne olursa olsun, yalnızca emektir. Emek yoluyla bu mülkiyet edinme, elbette, toprak örneğinde doğrulanır. Modern İngiltere'nin başlangıç tarihini belirlemiş olan ortak toprakların etrafının çitle çevrilmesi (*enclosure*) hareketi de bu durumla doğrulanır. Son tahlilde, mündemiç ortak mülkiyeti tekелci özel sahiplenmeye dönüştüren işlemci emektir ve bunu da her türlü rızadan ve dolayısıyla her sözleşmeden bağımsız olarak yapar: “Örneğin atımın otladığı otlak, uşağımın kestiği turba ve başkalarıyla ortak hakka sahip olduğum her yerden çıkardığım maden, kimse bana atfetmese de ya da rıza göstermese de, benim mülkiyetim olur.”⁵¹ Bizzat çalışma eylemi, üzerinde çalışılan şeyi kendinin kılmaktan, dolayısıyla onun sahibi olmaktan ibarettir. Dolayısıyla mülkiyet hakkının tamamen “doğal” bir hak önceliğine sahip

49 T. Hobbes, *Léviathan*, Sirey, Paris, 1971, Bölüm XIV, s. 129; Hobbes bu hakkın başkasının bedene kadar uzandığını belirtir.

50 *Second Traité, a.g.e.*, Giriş, s. LXX.

51 *A.g.e.*, § 28, s. 23. Locke'un daha ileride (§ 35), İngiltere gibi bir ülkede, ortak topraklara özel olarak sahip olmanın bütün ortak sahiplerin rızasını gerektirdiğini, çünkü bu toprakların “sözleşme yoluyla, yani ülke yasaları sayesinde” bu şekilde kabul gördüklerini belirtmesi kayda değerdir, *a.g.e.*, s. 26.

olamayacağı ileri sürülebilir: Elbette kökeni olan bir sözleşme değildir, fakat “bir yükümlülüğün yerine getirilme aracı sıfatıyla”⁵² işin içine katılmıştır.

Yine de bu akıl yürütme çalışma eyleminin, özü gereği, çalışılan şeyin mülkiyetini edinme eylemi olduğunu kabul etme koşuluna bağlıdır. Bu önermeyi ileri sürmek için, Locke anahtar bir kavram getirir: Kendine sahip olma (*self-ownership*). İnsanın kendi kişiliğine sahip olması, V. bölüm § 44’te, maddi mallar üzerindeki her mülkiyetin temeli olarak açıkça tanımlanmış olur: “Şurası açıktır ki, doğadaki şeyler ortak olarak verilmiş olsa da, insan yine de –kendinin efendisi olduğundan ve kendi kişiliğinin ve bu aynı kişiliğin eylemlerinin ya da çalışmasının efendisi olduğundan– mülkiyetin büyük temelini bile kendi içinde taşır.”⁵³ Bütün eylemler bunları yerine getiren kişinin uzantılarıdır. Fakat bu eylemlerin sonuçları da kişinin uzantılarıdır; bunun anlamı, benim çalışmamın ürettiği nesneler (örneğin benim çıkardığım maden) bir anlamda benim “parçam”dır ve bu anlamda benimdir. Demek ki kendi eylemlerimle ve sonuçlarıyla kurduğum ilişki temelde kendi bedensel güçlerimle kurduğum ilişkiyle homojendir: Bu mülkiyet ilişkisi sayesinde onlar üzerinde tekeli bir hakkı elimde bulundururum. Bu ilişki, sonuç olarak, benden başka kimsenin, bütün uzantıları da dahil olmak üzere, benim kişiliğim üzerinde hakkı olmadığını belirtir.⁵⁴

Burada Locke’un “efendi” terimini kullanımına dikkat etmek gerekir: Her insan “kendinin efendisidir ve kendi kişiliğinin mülk sahibidir” der, daha önce sözünü ettiğimiz § 44. Efendinin kölesi üzerindeki iktidarı kaçınılmaz olarak mutlak ve keyfi bir iktidardır ve özellikle de bu nedenle doğal yasayla çelişki halindedir: Bu yasa herkese kendini korumayı buyururken, bu beden bütün uzantılarıyla birlikte kendini korumanın aracı olduğu ölçüde, bedenini başkasının etkisinden serbestçe korumayı buyurur. Bu demektir ki, bedenim ve güçleri üzerindeki gücüm özellikle bu yükümlülükle sınırlandırılır; dolayısıyla bu mutlak ve keyfi bir güç değildir. Olsa olsa, keyfi olmadan mutlak olduğuna ikna olunabilir.⁵⁵ Kendimin üzerimde böyle bir güce sahip

52 J.-F. Spitz, *La liberté politique*, a.g.e., s. 57.

53 J. Locke, *Second Traité*, a.g.e., § 44, s. 34. § 27 kendinin mülkü kavramını şu terimlerle ifade ediyordu: “Toprak ve bütün aşağı yaratıklar ortak olarak bütün insanlara ait olsa da, her insan yine de kendi kişiliğinin sahibidir. Onun üzerinde kendinden başka kimse bir hakka sahip değildir. Bedenin çalışması ve ellerinin eseri, diyebiliriz ki, aslen ona aittir.”

54 *Second Traité* bu genişlemeyi onaylar ve “yaşam”, “özgürlük” ve “mallar”ı mülkiyet “türü adı” altında sınıflandırır (§ 123, s. 90).

55 Doğal haldeki insan “kendi kişiliğinin ve sahip olduklarının mutlak efendisidir” (J. Locke, *Second Traité*, a.g.e., § 123, s. 91), fakat “mutlak bir iktidar, gerekli olduğunda, mutlak olduğu için keyfi değildir” (a.g.e., § 139, s. 102).

olmadığından, sahip olmadığım bu gücü bir başkasına bırakamam; dolayısıyla bir başka insanın kölesi olmama izin verilmemiştir.⁵⁶ Son tahlilde, insanın Tanrı'nın mülkü olması, insanın kendi üzerindeki mülkiyetini sınırlandırır ve keyfi bir yönetimce özümşenmesini engeller. Kuşkusuz ki, insanın kendi uzantılarıyla ilişkisi Tanrı'nın insanla ilişkisini iki misline çıkartır: Tıpkı Tanrı'nın kendi yarattığı insanın mülk sahibi olması gibi, insan da kendi eylemlerinin ve emeğinin mülk sahibidir, çünkü yaratıcısıdır.⁵⁷ Keza, Tanrı'nın benim yaratıcım olması anlamında, ben kendi emeğimin yaratıcısı değilimdir. Tanrı beni yaratırken bana bir vücut ve bunu iyi kullanabileyim diye, yani O'na karşı yükümlülüklerimi yerine getirebileyim diye güçler verdi. Kendim üzerinde bana bırakmış olduğu mülk sahipliği, bir efendinin kölesi üzerindeki iktidarıyla aynı yapıda olmaktan ve sınırsız bir kullanım dengisini oluşturmaktan uzaktır, dolayısıyla bu niyete kesin olarak tabidir.

Doğal yasanın bu aynı sınırları, özel sahiplenme yasasına Locke'un getirdiği iki koşulun içinde de karşımıza çıkar. Birinci koşul, emeğin, bağlantılı olduğu şeye sahip olma hakkını yaratıcısından başka herkese yasakladığını ileri sürer: "En azından, başkalarına ortak bırakılan da yeterli miktarda ve aynı ölçüde iyi nitelikte olmalıdır."⁵⁸ İkinci koşul israf etmeme koşuludur. Bu sayede, herkesin ancak yararlanabildiği şeye sahip olmasına izin verilmiştir. Bu iki hükmün, doğal yasanın getirdiği koruma yükümlülüğüne sıkı sıkıya bağlı olduğu görülür. Özel sahiplenme, geçimlerini sağlamak için başkalarına gereken şeyleri bırakmadığında ya da geçinme amacı için onların kullanabilecekleri şeyi israf veya yok ettiğinde, yani bu yükümlülüğün gerçekleşmesine engel olduğu andan itibaren meşru olmaktan çıkar. Locke, sözleşme yoluyla paranın yerleşmesinin bu koşulları bozduğunu ve biriktirme arzusunun serbest bıraktığını gayet iyi biliyordu: Gerçekten de kişinin kendisinin kullanabileceğinden daha fazlasına sahip olmasına imkân verir, çünkü kişisel emek ürünlerinin fazlasını, altın ve paradan oluşan bu çürümez malların belli bir miktarına karşılık değiştirme imkânı sunar.⁵⁹ Yine de israf etmeme ve başkalarına yeterince şey bırakma şeklindeki iki koşulu ortadan kaldırmaz.

O dönemde İngiltere'de geliştiği haliyle "çitle çevirme" hareketiyle ilgili *İkinci İnceleme*'nin § 35'inde Locke'un ifade ettiği çekinceleri açıklayan da budur. Burada, gördüğümüz gibi, "sözleşme yoluyla" ortak olarak bırakı-

56 A.g.e., § 23, s. 20.

57 A.g.e., s. LXXI.

58 A.g.e., § 27, s. 22.

59 A.g.e., § 46-50, s. 35-38.

lan toprakların “ortak mülk sahiplerinin hepsinin rızası olmadan” özel olarak sahiplenilemeyeceğini kabul etmekle birlikte, şunu da ekler: “Ayrıca, böyle bir çitle çevirme uygulandığında geriye kalan şey, diğer ortak mülk sahipleri için, herkes hepsinden yararlandığı sıradaki bütün kadar iyi olmaz.”⁶⁰ Bunun anlamı, sahip olmanın meşruluğuyla ilgili birinci hükmün, yani başkasına bırakılan toprakların nicelik ve niteliğiyle ilgili hükmün yerine gelmeyeceğidir.⁶¹ Locke’un para kullanımının yarattığı yeni koşullarda özel mülk edinmeyi doğrulaması, emek yoluyla toprağın değerlendirilmesi toprakta çalışanın ihtiyaçlarını büyük ölçüde aştığında, toprağa sahip olmayanların kullanımına verilmiş mal varlığını önemli ölçüde arttırdığı içindir. Buna ikna olmak için Amerika’daki uluslara dönüp bakmak yeter. Doğanın bolca sağladığı verimli toprağı çalışarak verimli kılamadıklarından, “bu uluslar, bizim yararlandığımız rahatlıkların yüzde birine bile sahip değillerdir”; “orada, geniş ve verimli bir toprağın kralı, İngiltere’deki bir gündelikçiden daha az beslenir, daha kötü konutlarda yaşar, daha kötü giysiler içindedir.”⁶²

Dolayısıyla, özel mülkiyetin tarihinde iki büyük dönemi birbirinden ayırt etmek gerekir. Birinci evre: “Başlangıçta”, “bütün dünya bir Amerika’yken”, yaratıcısına, emeğin ürününü ortak mülkiyetten ayırmasına izin vererek, mülkiyet hakkı veren emektir; bu uzun dönem boyunca, ortak mallar en önemli payı oluşturuyordu ve özel mülk edinme herkesin kendi tüketimi için kullanabileceği şeylerle sınırlıydı. İkinci evre: Nüfusun ve kaynakların artışı, etkilerini paranın kullanımıyla birleştirerek, toprağı seyreltme ve ona daha önce sahip olmadığı bir değeri verme sonucuna yol açmıştır; bu durumda, farklı uluslar, “sözleşme ve anlaşma yoluyla” “ilk temelleri emek ve sanayi olan bu mülkiyeti kurmuşlardır.”⁶³

LOCKE’TAN SONRA MÜLKİYET

Hakların temelleri sorunu hakkında olduğu gibi, Locke sonrası liberalizm mülkiyet hakkını, doğa yasasının yükümlülüğünden türetmeden doğrulamaya çalışacaktır. “Doğa Hukuku” (1765) adlı makalesinde Quesnay, Hob-

60 A.g.e., § 35, s. 26.

61 A.g.e., dipnot 75, s. 190.

62 A.g.e., § 41, s. 32. Aynı anlamda § 37, s. 29: “Çünkü, doğal hale bırakılmış olan Amerika’nın vahşi ormanlarında ve işlenmemiş topraklarında, ıslah edilmeden, ekilip biçilmeden bırakılmış bu yerlerde, yoksul ve sefil insanlara verilecek bin dönümlük alanın, Devonshire’daki, yani gayet iyi ekili toprakların bulunduğu bu yerde, aynı ölçüde verimli bir toprağın on dönümünün sağlayacağı kadar geçim imkânı sağlayıp sağlamayacağını bilmiyorum.”

63 Bu iki evrenin ayrımı için bkz. § 45, a.g.e., s. 34.

bes'a karşı ve Locke'un ardından, her bir insanın doğal hakkının elbette "haz alabileceği şeylere" indirgendiğini ileri sürecektir. Bu, gerçeklikte, "emeğiyle edinebileceği miktar"a⁶⁴ denktir. Bu durumda emek, insanın yararlanmak için ihtiyaç duyduğu malları kendi kullanımına almasını sağlayan eylem olarak ortaya çıkar.

Fakat "doğa yasası"na başvuru artık çok genel olarak yapılmaktadır ve bu, Locke'a olduğu kadar Malebranche'a da borçlu olunan bir durumdur.⁶⁵ 19. yüzyıl başında Benjamin Constant'ın mülkiyet hakkını doğrulaması ile birlikte tamamen yok olur. *Principes de politique* [Politikanın İlkeleri] (1815) mülkiyet hakkına özel bir yer ayırır. XV. bölüm ("Mülkiyetlerin dokunulmazlığı"), "mülkiyetten yararlanma"nın "toplumsal ya da politik her otoriteden bağımsız" bireysel hakların parçası olduğunu hatırlattıktan sonra, mülkiyet hakkının diğer bireysel haklardan (kişisel özgürlük, dini özgürlük, düşünce özgürlüğü, keyfiyete ve zorbalığa karşı güvence) ayrılması gerektiğini de hemen ekler. Çünkü, bu hakkın her türlü toplumsal ya da politik haktan bağımsız olduğu doğru olsa da (Locke'un ileri sürdüğünün tersine) her türlü sözleşmeden bağımsız değildir. Mülkiyet, toplumsal bir sözleşmeden bağımsız değildir: "Toplum, herkes için ortak olan ya da oluşumundan önce herkesin çektiği mallardan üyelerini yararlandırmanın en iyi yolunun herkese bir parça vermek olduğunu, daha doğrusu herkesi işgal ettiği yerde tutmak –ve buradan yararlanma haklarını da korumak– olduğunu bulmuştur."⁶⁶

Fakat mülkiyetin kökeni sözleşmeye dayalı olsa da, aynı ölçüde "ihlal edilemez" ve "kutsal"dır. Kuşkusuz ki toplum diğer haklar (özgürlük, yaşam ve üyelerinin kanaatleri) üzerinde sahip olmadığı haklara mülkiyet üzerinde sahiptir. Ne var ki, "mülkiyet insan yaşamının diğer kısımlarına sıkı sıkıya bağlıdır; bu kısımlardan bazıları kolektif yargılama yetkisine asla tabi değilken, diğerleri buna sınırlı bir şekilde tabidir."⁶⁷ Burada, Locke'un türsel bir adlandırmayla "mülkiyet" adı altında bir araya getirmeye çalıştığı mülkiyet ile özgürlük nisbî bir şekilde ayırır: Siyasal otoritenin mülkiyet üzerinde hakları vardır, fakat kişilerin mallarına zarar vermenin tehlikeli olması, "mülkiyet üzerindeki keyfiliğin hemen ardından kişiler üzerindeki keyfiliğin gelmesi"ndendir,⁶⁸ yoksa mülkiyetin kişinin doğrudan bir uzantısı olmasından değil.

⁶⁴ F. Quesnay, *Physiocratie*, s. 73.

⁶⁵ P. Steiner, *La "science nouvelle" de l'économie politique, a.g.e.*, s. 98.

⁶⁶ B. Constant, *De la Liberté chez les Modernes*, Hachette, Paris, 1980, s. 375-376.

⁶⁷ A.g.e., s. 377.

⁶⁸ A.g.e., s. 377.

Buna karşılık, Locke'ta görülen kişinin kendinin mülk sahibi olduğu fikrinin R. Nozick'te doğrudan tekrarlandığı görülür. Fakat bu fikir doğa yasasının tanımladığı sınırlardan tamamen özerkleşmiştir. Oysa bu özerkleşme, Locke'un "kendinin mülkiyeti" ifadesi altında düşünmeye çalışmış olduğu kendiyle ilişkinin tözünü elbette değiştirmektedir. Nozick bu fikri doğrudan doğruya bireyin "başlı başına bir amaç" olduğu önermesine bağlamaktadır. Ona göre, böyle bir amaç olmak bir kölenin efendisi için kaynak olması gibi başkası için basit bir kaynak olma statüsüne indirgenmeyi dışlarken, kendinin efendisi olmayı içerir. Bununla birlikte, kendi üzerinde bu hâkimiyet, efendi ile kölesi arasındaki ilişkinin tam bir *analogon*'udur. Bu, Locke'un insan yaşamının kullanılabilir olmamasına dair tezinin taban tabana zıddı olan, kendi üzerinde mutlak ve keyfi bir mülkiyet hakkı fikridir. Çok mantıklı bir şekilde, Nozick, kendinin bu mutlak mülkiyetinden aynı ölçüde mutlak olan bir "doğal aktifler" (meziyetler, yetenekler, yetiler) mülkiyeti ile bu yetilerin uygulanmasından doğan ürünlerin mülkiyeti sonucunu çıkartır. Biçimsel olarak, Locke'un yaptığı gibi, mülkiyet eylemlerine ve sonuçlarına uzatılmıştır. Fakat nasıl ki kişinin kendi üzerinde sahip olduğu mülkiyet hakkı mutlak ve koşulsuz bir haksızlık, yeteneklerinin uygulanmasının ürünleri üzerinde sahip olduğu mülkiyet hakkı da mutlak ve koşulsuzdur. "Yeniden dağıtım adilce gerçekleştirme"yi ilkesel olarak mahkûm etmek her gerektiğinde bu argümana başvurulur: En zenginlerin gelirlerinden alınan paylarla "doğal aktifler" in bölüştürülmesindeki eşitsizlikleri ödünlemeyi hedefleyen her teşebbüs, gerçekten de, kendinin mülkiyeti ilkesiyle çelişen, ötekinin kişiliği üzerinde mülkiyet hakkını talep etmeye denktir.⁶⁹ Başka kişiler benim yeteneklerimin meyveleri üzerinde talepte bulunduklarında, aslında, yeteneklerimin meyvesi benim kişiliğimin ayrılmaz parçası olduğundan benim üzerimdeki mülkiyet hakkını kendilerine mal ederler. Fakat dahası da vardır. Nozick, özel mülk edinmeye Locke'un getirdiği ikili koşulu (israf etmemek ve hem nitelik hem nicelik bakımından başkaları için de yeterli miktarın kalması) çok serbest yorumlar. W. Kymlicka'nın çok haklı olarak "ilk mal edinme ilkesi" olarak adlandırdığı ve bir bireyden diğerine sonradan gerçekleştirilen mülkiyet aktarımlarını geçerli kılan şeyi açığa çıkartır. Bu tür aktarımlar, eğer başlangıçta dışsal mallar bireyler tarafından haklı biçimde elde edilmişse doğrulanabilir.

69 Özellikle Rawls'ın savunduğu dağıtımcı adalet ilkeleri konusunda Nozick'in dediği gibi: "Bu ilkeler, klasik liberallerin kendinin mülkiyeti ya da öz-mülkiyet kavramından yola çıkarak, başka insanlar üzerinde (kısmi) mülkiyet hakları kavramına doğru bir kaymayı gerektirir." (*Anarchie, État et utopie, a.g.e., s. 215*).

Demek ki başlangıçtaki mal edinme ilkesi, ilk mal edinmeleri doğrulayıcı bir ilkedir. Nozick'in oluşturduğu argümantasyon Locke'unkinden iki temel noktada farklılaşır. Öncelikle Nozick başlangıçta dış dünyanın kimseye ait olmadığı hipotezini ileri sürer, oysa ki Locke bu aynı dünyanın herkese ait olduğu hipotezinden yola çıkmaktadır. İnsanlara dünyayı ortak olarak verenin Tanrı olduğu hatırlanırsa, tek başına bu farklılık bile Tanrı'ya referansın ortadan kalktığını belirginleştirir. Dolayısıyla "tek başına kalmış birey"e tanınan kendi üzerindeki mülkiyet hakkının, nasıl başlangıçta mülkiyetten yoksun olarak görünen dış dünya üzerinde bir mülkiyet hakkına yol açtığını açıklamak gerekir. Nozick, emeği başlangıçta kimseye ait olmayan şeye özel olarak sahip olmanın temeli yapar: Birinin kendi çalışmasının sahibi olması, daha önce sahip olunmayan şeye sahip olmayı doğrulamaktadır.⁷⁰ İkinci olarak, Nozick Locke'tan yalnızca birinci sınırı alır; yani diğer sınırlar için yeterli olanı, kendisi tarafından "Locke şartı" olarak belirtileni ve bir mal edinmenin meşruluğunun ölçütü mertebesine çıkarılmış olanı. Bu koşulu anlamlı bir şekilde yeniden ifade eder: Bir kişinin daha önceden sahip olmadığı bir şeyi edinmesinin meşru olması için başkalarının konumunu saptırmaması yeterlidir. Bu konumu saptırması halinde ise durum gayrimeşrulaşır. Sahiplenmenin gayrimeşruluğunu açıklamakla yükümlü iki örneği unutmamak gerekir. Bir kişi, çölde bulunan bir su deliğine sahip olma ve suya keyfince bir bedel biçme hakkına sahip değildir; aynı şekilde, eğer bir kişi bir kuyuya sahipse ve bu kuyu hariç çöldeki bütün kuyular kurumuşsa, bu suyun bedelini yükseltemez. Bununla birlikte, Nozick sayfa altındaki bir notta şunu da belirtir: Bu kuyu, kurumasını engellemek için alınan özel önlemler nedeniyle kurumamışsa, durum çok farklı olur.⁷¹ Çünkü bu istisna, iklim değişimlerinin tesadüfleri sayesinde değil, emek sayesinde. Dolayısıyla, bu durumda suya keyfince bir bedel koyma hakkı olur; bunun sonucunda kişiler onun belirlediği fiyatı ödeyemediklerinden susuzluktan ölseler bile, bu böyledir. Başkaları için yeterli bir fazlalık olması gerektiğini söyleyen Locke'un koşulundan her durumda çok uzaktayız. Nozick'in mülkiyet hakkını doğrulama teşebbüsü, sınırı gayet inceltir; üstelik bu sınır, diğer insanları kendilerini koruma imkânlarından yoksun bırakmama yükümlülüğüne her türden referansın ortadan kalkmasıyla da iyice zayıflamıştır.

Kısacası, "kendinin mülkiyeti" kavramının Locke'un düşüncesinde kavşak bir yer işgal etmesinin sebebi, bunun emek aracılığıyla özel mülk edin-

70 "Mülkiyet geri kalan her şeyi içine çeker", *a.g.e.*, s. 218.

71 *A.g.e.*, s. 225.

meyi kendini koruma görevini gerçekleştirmenin aracı haline getirmeye izin vermesidir

“YÜCE İKTİDAR”IN DOĞASI

Doğa yasasından bu şekilde mülkiyet hakkının çıkarsanmasını yönetimin kuruluşuna nasıl eklemlemeli? Burada, hukukçuların genel olarak sözünü ettiği hükümlerliliğin üç sınırı üzerine yukarıda söylediklerimizi hatırlamamız gerekir; yani politik iktidara atfedilen “temel yasalar”, “doğal yasa” ve “genel amaç.” Locke, Whig partisinin ılımlı kesimlerinin öne çıkardıkları “Eski Anayasa” (“krallığın temel yasaları”nın İngiliz dengi) kavramına yaslanan tarihsel argümanı reddetmektedir.⁷² Dolayısıyla, diğer iki sınırı ayrılmaz biçimde birbirine bağlamaya yönelir: Sonuç olarak, yönetimin iktidarı, ikili bir temelde –doğa yasası ile kuruluşu sırasında ona emanet edilen misyon üzerinde– oluşur ve bu ikili temel ikili bir sınırlandırma oluşturur. *İkinci İnceleme*’nin “Yasama İktidarının Kapsamı Üzerine” başlıklı XI. bölümü, yönetimin bütün iktidarı arasında temel olan yasama gücünün “halk tarafından, Tanrı’nın ve doğanın yasası tarafından verilen misyonla”⁷³ sınırlandığı önermesiyle sonuçlanır. Demek ki bütün sorun bu misyonun doğasını belirlemektir. Bu tam anlamıyla, her yönetimin kurulma amacını belirlemek demektir; yani insanları doğal halden çıkarak politik toplum halinde birleşmeye güdülendiren neden budur.

Birbirleriyle alışverişte bulunmaya ve sözleşme yapmaya yatkın mülk sahibi bireyler arasındaki çıkar ilişkileri Locke’un tasarladığı şekliyle doğal hale zaten nüfuz etmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte, herkesin elinde bulundurduğu mülkten yararlanması, bu halde “çok belirsiz ve pek az garanti altında” kalır. Gerçekten de üç şey eksiktir: Öncelikle, bireyler arasında boy gösteren bütün anlaşmazlıkları çözmeyi sağlayan “yerleşik, istikrarlı ve kabul gören bir yasa”; ardından, bu anlaşmazlıkları yerleşik yasaya uygun olarak çözümleme yeteneğine sahip, “kabul gören ve yansız bir yargıç”; son olarak da, yargıcın verdiği hükmün infazını sağlayan iktidar.⁷⁵ İnsanın doğal halinde iki temel güce sahip olduğu hatırlanır: Kendini ve insan soyunun geri kalanını korumasına uygun olarak değerlendirdiği her şeyi yapma gücü ya da “doğal yasama

⁷² J. Locke, *Second Trait , a.g.e.*, Giriş, s. LXXV.

⁷³ *A.g.e.*, § 142, s. 103.

⁷⁴ *A.g.e.*, § 14, s. 12.

⁷⁵ *A.g.e.*, s. 90-91. Birinci eksiklik için, şu söylenebilir: İster üzerinde fazla kafa yormadıkları için olsun ister çıkarlarına uygun düşmediği için doğa yasasının doğrudan kavranabildiği insanların bunu bilmemesini engellemez. Buna karşılık, bu bilgisizlikten daima sorumlu oldukları anlamına gelir.

gücü”; buna ek olarak doğa yasasının ihlallerini cezalandırma ya da “doğal yürütme gücü.” Herkes burada “doğa yasasının icrasının hem yargıcı hem de faili”dir. İşte bu nedenle, insanlar “kaygılarla ve sürekli tehlikelerle dolu” bu koşulu yerine getiremezler.

Buradan hem doğal hali terk eden insanların izlediği amaç hem de bu amaca varmalarını sağlayan imkânlar çıkartılabilir. Önce “büyük amaç” gelir: “Bir cumhuriyet kurmak için birleşen ve bir yönetime boyun eğen insanların peşine düştükleri temel amaç, kendi mülkiyetlerinin korunmasıdır.”⁷⁶ Mülkiyet kelimesi burada yukarıda tanımlanmış olan “türsel” ad anlamında anlaşılmalıdır. Mülkiyetin korunması bu anlamda toplumun parçası olan kişilerin korunmasıyla özdeştir ve doğrudan doğruya doğa yasasına, kendinin ve başka insanların korunması yasasına gönderme yapar. Böylelikle, politik topluma girişle birlikte doğa yasasının değer kazanmaya devam ettiği saptanır. İkinci olarak “büyük aygıt” ya da “büyük araç” gelir: Bu korumayı yalnızca yerleşik yasalar garanti edebileceğinden, yasa yapma gücünün kimlere emanet edileceği konusunda zorunlu olarak uyum sağlamakla işe başlamak gerekir. Bunun ardından gelen sonuç şudur: “Bütün cumhuriyetlerde ilk ve temel pozitif yasa, yasama gücünün kurulmasıdır.”⁷⁷ Bununla birlikte, yasama gücüne emanet edilen misyon belli bir amaca erişmek olduğundan, yasa koyucu bu amaca aykırı hareket ettiğinde halk onu azletme yetkisine sahiptir.

Demek ki, cumhuriyetin (*civitas* ya da *commonwealth*) kuruluş edimi yasama gücünü yüce iktidar olarak yerleştirmektir. Bu edim sayesinde, her insan sahip olduğu iki gücü –kendini korumak için gerekli bulduğu şeyi yapma ve doğa yasasını ihlâl eden herhangi birini cezalandırma– doğa haline yerleştirir. Sözleşmenin klasik yapısı böylece kabul edilmiş olur. Her kişinin tüm diğer kişilere karşı sözleşme yaptığı bu yükümlülük, bundan böyle çoğunluğun kararlarına boyun eğmekle denktir; çünkü yalnızca “çoğunluğun rızası” bir topluluğa tek bir yönde hareket etme gücünü verebilir.⁷⁸ Sonuç olarak, yalnızca tek bir sözleşmeye yer vardır: Bu sözleşme sayesinde, her bir kişi, kendisi gibi “çoğunluk ilkesi”ni kabul eden herkesle birleşmeye karar verir.⁷⁹ Her bir kişinin çoğunluğun kararına boyun eğerek topluluğu ortak hakem yapma edimi politik bir gövde oluşturmaya yeter. Bu toplum bir kez oluştuğunda, yasama ve yürütme güçlerini bunun için kurulmuş mercilere

⁷⁶ A.g.e., § 124, s. 90.

⁷⁷ Agy.

⁷⁸ A.g.e., § 96, s. 71.

⁷⁹ A.g.e., § 99, s. 73.

emanet etmek zorunda olacaktır. Çoğunluk ilkesine her bir kişinin rıza göstermesi onu bir cumhuriyetin üyesi yapar; yönetimleri meşru kılan şey halkın rızasıdır.

Bu koşullarda, M. Foucault'nun 28 Mart 1979 tarihli dersinde açıkladığı gibi, çıkar öznesi ile hukuk öznesi arasındaki karşıtlığın kapsamı sorgulanabilir.⁸⁰ Sözleşme yapan öznenin, doğal olarak sahip olduğu iktidarların özel kullanımını reddettiği için bir hukuk öznesi olduğunu söyler bize; deyim yerindeyse onu “doğal haklar”ın sahibi olarak bölerek hukuk öznesi durumuna getiren şey, bu kendinden vazgeçmedir. Buna karşılık, çıkar öznesini niteleyen şey, özellikle kendi çıkarını sonuna dek takip etmesi, tüm imkânlarla bunu azamileştirmeye çalışmasıdır. Çünkü ancak herkesin böyle hareket etmesi koşuluyla, farklı özel çıkarlar herhangi bir feragat biçiminden geçmek zorunda kalmadan kendi aralarında kendiliğinden ve iradedışı uyum sağlarlar. Sonuç olarak, hukuksal sözleşme teorisi kendinden feragat etmeye bağlanırken, bu feragatin öznesinin “doğal özne” ve iradelerin uyumu karşısındaki aşkınlığı ve politik iktisadın yaptığı piyasa analizi, her türlü aşkınlığı dışlayan ve çıkarların kendiliğinden uyumuna açılan bencil çıkarın yaygınlaşmasından tamamen heterojen bir mantık ortaya çıkarmayı sağlar.⁸¹ Bu analizi takip edersek, “pazar ve sözleşme tam olarak birbirinin tersi yönde işler”; öyle ki pazar öznesi (*Homo oeconomicus*) ile sözleşme öznesi (*Homo juridicus* ya da *Homo legalis*) birbirleri karşısında kesinlikle heterojendir ve çakişmaz.⁸² *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Deneme*'nin, insanların davranışının belirlenmesinde zevk ve acı duygularına oynattığı başat rolün altını bizzat çizdik.⁸³ Bu durumda Locke'a, kâh zevk ve acı duygularıyla hareket eden çıkar öznesi olarak *İnceleme*'nin konusu budur– kâh kendinden feragat eden hukuk öznesi olarak *İkinci İnceleme*'nin konusu budur– ikili bir özne anlayışı vermeye kararlı olmamız mı gerekir? Gerçekten de, politik bir topluluk oluşturmak için sözleşme yapan özne bir anlamda her zaman “çıkara sahibi”dir; bu çıkar piyasanın aktörlerine rehberlik edeninki kadar dolaysız olmasa da bu böyledir. Rıza gösterdiği feragat eksiksiz olmasa da, bu özne kendi çıkarını feda etmekten çok uzak bir şekilde akılsallaştırır.⁸⁴

⁸⁰ M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 275-280.

⁸¹ Bu mantığa dair bkz. Bölüm 1.

⁸² M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 279-280.

⁸³ Krş. Bölüm 1.

⁸⁴ Başlangıçta Oxford'da öğrencisi olmuş Bentham'ın doğrudan karşı çıktığı hukukçu William Blackstone'un anlayışını anan M. Foucault, sözleşme yapan öznenin “bir anlamda arınmış, hesapçı olmuş, akılsallaşmış bir çıkarın öznesi” olduğunu söyler, *NBP*, a.g.e., s. 277.

Kökensel sözleşme yandaşları ile çıkarlara göre kesin olarak düzenlenmiş politik bir akılsallığın savunucuları arasında çok daha ciddi bir başka ayrılık vardır. Bu tartışmanın hedefini daha iyi belirleyebilmek için Hume'un *Of the Original Contract* adlı kısa denemede J. Locke'un sistemine yönelttiği eleştiriye gönderme yapmak uygun düşer. Gerçekten de, temeldeki sorun yükümlülüğün kuruluşudur. Kuşkusuz ki, Hume yönetimlerin kökeninin halkın rızası olduğundan kuşku duyarak işe başlar ve çoğunlukla yeni yönetimlerin fetih ya da gasp yoluyla, yani güç kullanarak oluştuklarını savunur.⁸⁵ Fakat çok kısa sürede, bu eleştirisi yüksek yargıçlara itaat görevi (*duty of allegiance*) temelinde yoğunlaşır: Herkesin yönetime itaat etmekle görevli olduğunu varsayarak, bu görevi, vaatlere sadakat görevi (*duty of fidelity*) üzerinde temellendirmeye ne gerek var? Çünkü, "niçin sözümüzü tutmak zorundayız?" diye sorarsak, tıpkı ilki gibi, bu zorunluluğun "toplumun genel çıkarları ya da genel ihtiyaçları"⁸⁶ üzerinde temellendiği ortaya çıkar. Buradan yola çıkarsak, sözde "kökensel sözleşme"ye uyma yükümlülüğünün her türlü aşkınlıktan yoksun olduğu görülür: Sözleşmeye, her anlaşılmaya içkin ahlâki zorlama nedeniyle değil, burada bulunan çıkar nedeniyle boyun eğmemiz gerekir. Bu durum, yükümlülüğün çıkardan kopması sonucunu getirir: "Çıkar öncelikle yönetime itaat üretiyorsa, çıkar -önemli bir derecede ve önemli bir miktarda- ortadan kalktığında itaat etme yükümlülüğü de ortadan kalkmalıdır."⁸⁷ Sözleşme öznesi ile çıkar öznesi arasındaki farklılık sözleşme öznesinin çıkardan vazgeçmesinden ibaret değildir, çünkü hukuksal özne çıkar aracılığıyla kendi doğal özgürlüğünden feragat eder. Bu, bir yandan dolaysız çıkar ile akılsallaşmış çıkar arasındaki farklılıktan, diğer yandan sözleşmeye uyma zorunluluğunun çıkara indirgenemez bir ahlâki özelliği olmasından oluşur ki, bu Locke'ta doğa yasasının aşkınlığına gönderme yapar. Her koşulda, hukuk öznesinin çıkar öznesine bu indirgenemezliği Locke'un öznesinin içinde işleyen gerilimleri ortaya koyar.⁸⁸

85 D. Hume, "Du contrat originel", *Quatre Essais politiques*, Éditions Trans-Europe-Express, Toulouse, 1981, s. 9.

86 A.g.e., s. 17.

87 D. Hume, *Traité de la nature humaine*, Fransızca çeviri A. Leroy, Aubier, Paris, Kitap III, II. Kısım, bölüm IX, s. 676, akt. M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 292, dipnot 19.

88 Daha geniş olarak, burada ana hatları belirtilen saptamaları, bu özneye tanımak gereken birlik türünün sorgulayarak sürdürmek gerekir. Gerçekten de, söz konusu edilen farklılıktan başka, devletin üyesi (yurttaş) ile bir kilise mensubu (mümin) arasında mevcut farklılığı da *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'un (1686) (çev. Metin Yürüßen, Liberte Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2005) argümanlarından yola çıkarak incelemek gerekir. Kuşkusuz ki, bu iki tür ortaklık arasındaki nitelik farklılığını saptamak kolaydır: Devlet halkın dünyevi çıkarlarını savunmak için zecri önlemler kullanır, kilise

YÖNETİMİN SINIRLARI

Eğer, her politik birliği temellendiren sözleşmenin doğası eğer böyleyse, yönetimin iktidardan kaynaklanan sınırlar hangileridir? Bu soru, “herhangi bir cumhuriyet”in yüce iktidarına, yani yasama gücüne dayatılan sınırları ele alan *İkinci İnceleme*’nin XI. bölümünde açıkça ele alınmıştır. Bu sınırlar ya da hukukun imkânsızlıkları dört tanedir. Birincisi, “özel durumlara göre değişmemesi gereken istikrarlı ve resmen ilan edilmiş yasalara göre yönetme”⁸⁹ gerekliliğinden ibarettir ve bu “hazırlıksız ve keyfi kararlara”⁹⁰ başvuruyu dışlar. Doğa haline içkin belirsizlikten gerçekten çıkmak isteniyorsa bu ilk gereklilik kendini dayatır: Bunun için herkesin kendi “mülkiyeti”nin nereye kadar uzandığını bilmesi gerekir, çünkü medeni hal yalnızca bu mülkiyeti korumak için kurulmuştur. Fakat pozitif yasaların “doğa yasası üzerinde temellendikleri ölçüde doğru oldukları, onları buna göre düzenlemek ve yorumlamak gerektiği”⁹¹ fikrine de gönderme yapar. Locke, “farklı ülkelerin medeni yasalarının büyük bölümü”nün⁹² hazırlanmasına öncülük etmiş gözüken hayali sertçe yargılar. Özellikle *Common Law* sisteminin ve yasalarının çoğalmasına düşman gözüktür. Ona göre bu sistem, esin kaynakları bakımından çok farklı olan yasaların, gelenek ve görenekler tarafından onaylandıkları gibi tek bir gerekçeyle tutarsızca birikmesine yol açar. Yasama iktidarına dayatılan ikinci sınır, yasaların “son tahlilde halkın iyiliğinden başka hiçbir amaçlarının olmaması”⁹³ gereğidir; daha doğrusu bu amaç “toplumun kamusal iyiliği”dir.⁹⁴ Başka deyişle, bu iktidar “halkın yaşamı ve malları üzerinde hiçbir şekilde keyfi bir iktidar değildir ve olamaz.”⁹⁵ Burada da, halkın iyiliğinden oluşan amaç bütün anlamını doğal yasanın ışığından alır. Her bir kişinin topluluğun ellerine verdiği şey, bizim yaşamımızın ve insan soyunun yaşamının korunmasına özgü araçları yargılama iktidarındır; bu iktidar, doğal hukuk tarafından kendi gerçekleşmesinin aygıtı olarak görülmüştür. Bunu yapar-

ise ruhun selameti amacıyla kurumlaşmış olduğundan bu yöntemlere başvurmaktan uzak durur. Ne var ki, vicdan ile yurttaşlık yasaları arasında çatışma durumunda, yurttaş vicdanının buyruğuna itaat etmelidir. 13. Bölüm’de göreceğimiz gibi, liberal demokrasi, yaşam alanlarının (iktisadi, siyasi, dinî) belli ölçüde ayrılığını benimseyerek, Locke’un öznesine içkin bu farklılıkları büyük ölçüde miras alacaktır.

⁸⁹ J. Locke, *Second Treatise, a.g.e.*, § 142, s. 104.

⁹⁰ *A.g.e.*, § 136, s. 98.

⁹¹ *A.g.e.*, § 12, s. 11.

⁹² *Agy.*

⁹³ *A.g.e.*, § 142, s. 104.

⁹⁴ *A.g.e.*, § 135, s. 98.

⁹⁵ *A.g.e.*, s. 97.

ken, kendi hayatına kastetme ya da bir başkasının yaşamını ve mülkiyetini elinden alma iktidarını kimse vermemiştir; bunun nedeni, böyle bir iktidarın doğa yasasının yükümlülükleriyle çelişmesidir. Yasama iktidarı, “özneleri ortadan kaldırma, onları köleleştirme ya da kasıtlı olarak yoksullaştırma hakkına”⁹⁶ sahip olamaz. Bu, doğa yasalarının toplumun oluşumundan sonra da değer taşımaya devam ettiğini belirtir yalnızca. Üçüncü sınır, “yüce iktidarın hiçbir insandan mülkiyetinin hiçbir bölümünü rızası olmadan alamayacağı”dır.⁹⁷ 17. yüzyılda mutlak monarşiye muhalefetin önemli ilkesi burada elbette görülür: *No taxation without consent*. Fakat işin özü, yönetimin kurumlaşmasının sonu ile doğal yasanın yükümlülüğünün bu sınırın onaylanmasında yeniden çakışmasıdır. Gerçekten de yönetim özel kişilerin mülkiyetini korumak ve garanti etmek için kurulmuştur. Dolayısıyla, “öznelerin birbirleri karşısında mülkiyetini düzenlemek için (*for the regulation of property*) yasa yapma iktidarı”na sahiptir; fakat tebaasının rızasını almadan mülklerinin tümünü ya da bir kısmını kendine edinme iktidarı hiçbir şekilde yoktur: “Gerçekten de, bir başkası hoşuna giden şeyi benden alma hakkına sahip olduğunda, benim nasıl bir mülkiyet hakkım kalır?”⁹⁸ “Temel mülkiyet yasası”nı bu şekilde ihlâl etmek, herkesin kendini koruması için gerekli olan her şeye emeğiyle sahip olmasını buyuran doğa yasasına aykırıdır. Dördüncü ve son sınır ise şöyledir: Yasama, “yasa yapma yetkisini başka hiç kimseye devredemez.” Bu yetki halkın “olumlu taviz”i sonucu yasa koyuculara aktarılmıştır; ancak bu vekillik sayesinde bu yetkiyi ellerinde tutarlar.

Sonuç olarak, yasa koyucu elbette yasa yapma yetkisine sahiptir, fakat yasa koyucu kılma yetkisi yasa koyucuda değil yalnızca halktadır.⁹⁹ Bu son sınır, “topluluk daima yüce iktidardır” doğrudan doğruya ilkesinden çıkarsanır. Yasa koyucuların eylemlerinin kendilerine emanet edilen misyona uygunluğunun tek yargıcı topluluktur, eğer bu misyonda başarısız kalırlarsa onları görevden alma yetkisine yalnızca topluluk sahiptir.

“BÜYÜK YÖNETİM SANATI”

Kıscası yönetim, halkın verdiği (mülkiyetleri korumak), doğa yasasının verdiği (kendini ve insan soyunu koruma yükümlülüğü) ve bireylerin haklarının yalnızca bu ölçüde–verdiği misyonla sınırlıdır. Hukuk sınırları–

⁹⁶ A.g.e., § 135, s. 98..

⁹⁷ A.g.e., § 138, s. 101.

⁹⁸ A.g.e., § 140, s. 103.

⁹⁹ A.g.e., § 141, s. 103.

nın bu belirlenimi ile M. Foucault'nun özgün bir biçimde "yönetimsellik" diye adlandırdığı şey arasında nasıl bir ilişki kurmak gerekir? Locke'un tamamen hukuksal olan yönetim teorisinin ona böyle bir soruyu unutturduğu düşünülebilirdi. Aslında durum böyle değildir. Locke'un anladığı anlamda politika, doğal hukuk terimleriyle kurulmuş basit bir yaklaşımın çok ötesine gider. *Some Thoughts Concerning Reading and Study for a Gentleman*'in bir bölümü bunu açıkça belirtmektedir:

Politika birbirinden çok farklı iki kısım içerir; ilki toplumların kökenini ve politik iktidarın doğuş ve kapsamını içerirken, diğeri toplum halindeki insanları yönetme sanatını kapsar... Yönetim sanatını içeren Politika'nın bu ikinci kısmına gelince, sanırım bunu öğrenmenin en iyi yolu deneyime ve tarihe başvurmaktır. ¹⁰⁰

Bu alıntıda sözü edilen birinci kısımla ikincisi arasında doğrudan bir bağ yok gibidir: Yönetimin iktidarının kökenini ve kapsamını saptamayı sağlayan akla dayalı kurallar, "yönetim sanatı"nı incelemek söz konusu olduğunda deneyime ve tarihe başvurudan muaf tutulamaz. Elbette ki bu yönetim sanatı, politik iktidarın doğasının önceden belirlenmiş olmasını gerektirir; bu da, doğal hukuktan türeyen yönetim teorisine özgü bir iştir. Bununla birlikte bu sanat, bu şekilde tanımlanmış sınırların içerisinde işlemek zorunda olsa da, hukuk kurallarının katı uygulanmasını büyük ölçüde aşar. Bu durumda karşımıza yönetim sanatının nesnesinin ne olduğu sorusu çıkar.

M. Foucault'ya göre, 18. yüzyıl başında yönetme sanatının serbest bırakılmasını sağlamış olan şey, "nüfus" sorununun ortaya çıkışıdır. Locke'ta bu sorun hâlâ oldukça kısıtlayıcı hukuksal bir çerçeveye tabi kalmaktadır. Locke'un "büyük yönetim sanatı" olarak adlandırdığı şeyi "nüfus bolluğu" hedefine açıkça eklemlediğini belirtmek önem taşımaktadır. *İkinci İnceleme*'nin § 42'sinin sonunda yer alan bir bölümde, ekilen toprağa gerçek değerini veren emek olduğunu gösterdikten hemen sonra şunu söyler:

Bu durum, nüfus bolluğunu mülklerin genişliğine ne ölçüde tercih etmek gerektiğini ve ekili toprakların artışının ve doğru kullanımının yönetmenin büyük sanatını ne ölçüde şekillendirdiğini gösterir. İktidarın baskısına ve partizan dar kafalılığına karşı insan soyunun dürüst sanayisini koruma ve teşvik etmeyi istikrarlı özgürlük yasalarıyla garanti edecek kadar bilge ve Tanrısal bir Hükümdar komşuları için korkutucu olacaktır; arada bunu da söylemiş olalım. ¹⁰¹

¹⁰⁰ Akt. J.-F. Spitz, *a.g.e.*, s. 237, dipnot 460.

¹⁰¹ *A.g.e.*, § 42, s. 32-33 (vurgu bize ait).

Bu bölümün ikinci cümlesinde politik baskı ile nüfus azalması arasındaki bağın ileri sürülmesi pek bir yenilik sayılmaz; ve daha önce görmüş olduğumuz gibi,¹⁰² sonraki bütün literatürde yer alır. *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*'nin § 33 ve 41'i bu konu üzerinde uzun uzadıya durarak, "Tanrı'nın büyük projesi"ne gönderme yapar: "Semereli olun, çoğalın ve toprağı doldurun." "Türk yönetimi" örneğinin iyi bir şekilde gösterdiği gibi, bu niyete hizmet etmekten uzak olan mutlak monarşi, geçim araçlarına erişimi tebaasının uysal olup olmamasına bağlı kılarak, üzerinde hüküm sürdüğü ülkelerdeki nüfusu azaltmıştır.¹⁰³ Bununla birlikte, tebaanın özgürlüğünü yasalarca garanti etmek yetmez; "yönetim sanatı", toprağın değer kazanmasını sağlayacak tek şey olan "dürüst sanayi"yi teşvik etmeyi de önemsemeyi gerektirir. Ekili toprakları artırmak ve iyi bir şekilde kullanımını sağlamak, genel zenginliği artırmanın ve sonuç olarak nüfus artışını teşvik etmenin en iyi yollarına bu şekilde sahip olunduğu içindir. Böylelikle, "yönetim sanatı" nihai amacını kendi dışında, yönettiği şeylerde bulur, yoksa eski hükümlerlik sorunlarında olduğu gibi, amacını kendi içinde bulamaz.¹⁰⁴ Fakat, aynı zamanda, Locke'un bu sanat hakkındaki düşüncesi, geniş ölçüde doğal hukuk teorisinin hukuksal çerçevesine bağlı kalmaktadır.

18. yüzyıl başında yönetimselliğin atılımı "taktikler" yararına yasanın geri çekilmesiyle ya da yasanın "taktikçi" kullanımıyla ifade bulurken,¹⁰⁵ Locke yasaya yönetim eyleminin aracı olarak temel bir işlev atfeder. Özellikle, "yönetimlerde yasaların mülkiyet hakkını kurallara bağladığını (*the law regulate the right of property*)"¹⁰⁶ ileri süren *İkinci İnceleme*'nin § 50'sinin son bölümü buna tanıklık etmektedir. Bu bölümün yorumu tamamen *to regulate* fiiline verilen anlama bağlıdır: Yasaların tek işlevi, politik toplumun yerleşmesinden önce edinilmiş mülkiyet sınırlarına saygı göstermek midir? Ya da, başka bölümlerin de düşünmeye yönelttiği gibi,¹⁰⁷ yasaların her bir kişinin mülkiyetinin kapsamını belirtme iktidarına sahip olduğunu mu anlamak

¹⁰² Bölüm 1.

¹⁰³ J. Locke, *Premier Traité du gouvernement*, tercüme Bernard Gilson, Vrin, Paris, 1997, § 33 ve 41, s. 43 ve 48. (*Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Kırılgaç Yayınları, Ankara, 2007)

¹⁰⁴ Yukarıda belirtilen *Second Traité*'nin § 42'sinde "düşmanlarının korktuğu" Hükümdar gücü için yapılan imada inkâr edilemez merkantilist vurgular olsa bile.

¹⁰⁵ M. Foucault, *Sécurité, Territoire, Population*, Gallimard/Seuil, Paris, 2004, s. 102.

¹⁰⁶ J. Locke, *Second Traité, a.g.e.*, s. 38. (*Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Eba-bil Yayıncılık, İstanbul, 2004)

¹⁰⁷ *A.g.e.*, § 120 ve 139. Tartışma terimleri J.-F. Spitz baskısının 108 ve 419. dipnotlarında açıkça belirtilmiştir.

gerekir? Bu durumda, israfı önleme ve herkesin korunmasını sağlama zorunluluğunun dayattığı belli bir yeniden dağıtım biçimini yasa aracılığıyla gerçekleştirmek politik iktidara kalabilir.¹⁰⁸ Özellikle çalışmayacak durumda olanlar yararına yeniden dağıtım, “mülklerin yaygınlaşması”ndan ziyade “nüfus bolluğu”nu sağlamaya çalışan bir yönetimin imkânlarından biridir. Bu ilişkide pozitif yasa, doğa yasasını gerçekleştirmenin bir aracıdır; bu durum, yönetim sanatının hâlâ doğal hukukun katı çerçevesine tabi olduğunu doğrular. J. Bentham’ın izlediği yol çok farklı olacaktır: Bu çerçeveyi çokertmeye çalışırken, aynı zamanda yönetme sanatı düşüncesine de yeni bir teorik alan açar.

Tamamen teorik olan bu meselenin ötesinde, Locke-sonrası liberal politik düşüncede J. Locke’a yapılan doğrudan ya da dolaylı referansın oynadığı role dikkat etmek gerekir. Çünkü Locke yönetime düşen özgül faaliyeti gözardı etmese de, ona referansta bulunanlar, politikayı yalnızca doğal bireysel hakların özellikle mülkiyet alanında savunulmasına indirgeme eğiliminde olacaklardır. 19. yüzyılda, ardından 20. yüzyıl libertaryenlerinde Locke’un tutumunun bu şekilde *dogmatikleştirilmesi* iki önemli sonuç getirecektir. İlki, liberal politikanın giderek mülkiyet haklarını savunmanın katı ve tutucu ifadeleri içinde kapanmasıdır; bu durum bu haklara zarar verme ihtimali olan her toplumsal müdahalenin reddine yol açar. J. Locke’ta bireyin Yaratıcısı karşısındaki görevlerini ilgilendiren her şeyin yitmesine sebep olan böyle bir “kutsallaştırma”, mülk sahiplerinin çıkarlarının kesin olarak savunulmasıyla karışma eğilimi içinde olacaktır. İkincisi, yukarıda anılan pratik zorunluluklar karşısında, yani nüfus idaresi, üretimin ve mübadelenin örgütlenmesi, özel şahısların inisiyatifine bırakılamayacak olan bazı mal ve hizmetlerin (ulaşım, kamusal aydınlatma, sağlık, eğitim) gelişimi ya da hareketli bir ücretli sınıfın acil talepleri karşısında benimsenecek tutum konusunda tamamen silahsız bırakmaktır. Bu güçlüğü ortadan kaldırarak “çözmek”, daha ileride, en tutarlı libertaryenlere düşecektir: Eğer yalnızca devredilemez bireysel haklar varsa, yönetimin varlık nedeni ortadan kalkar. Fakat bu, daha ileride neoliberalizmin de yapacağı gibi, liberalizmin büyük akımlarının reddedeceği bir çözümdür.

Görüldüğü gibi, yönetim faaliyetinin tekil bir biçimde yeniden yorumlanan bir “doğa yasası”na tâbi olması, her türlü reformcu girişimi engelleyen pratik etkisiyle, liberalizmin 19. yüzyıl ortasından beri görülen krizine yaban-

108 *Premier Traité*’nin § 42-43’ü de bunu düşündürür.

cı değildir. Diğer yolun, yani yönetsel politikayı koşullara uyarlamayı teşvik eden, fakat bunu da, “doğal” denen hakları budamaya yatkın toplumsal bir reformizm tehlikesi pahasına yapan faydacılık yolunun, tarihsel başarısını açıklayan da büyük ölçüde budur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Yararın Denetimi Altında Yönetim

Yönetimsel faaliyetin sınırı nedir ve neyin üzerinde temellendirilmelidir? Haz arayışı ve acıdan kaçışın yönettiği özneleri nasıl yönetmelidir? Bu iki soru, faydacılığın 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında üretmeye giriştiği teorik bir eklemlenmeyi gerektirir. Bu sorun yeni değildir; insanı iktisadi özne olarak yeniden tanımlamış yazarların uzun geleneği tarafından şekillendirilmiştir. Helvetius'un izinden giderek kurumsal "düzenlemeleri" ve bunların mantıksal uygulamalarını oluşturan yasaları geliştiren Jeremy Bentham, çıkarlara dayalı bu yönetim tarzı üzerinde şüphesiz en tutarlı düşünmeyi yürütmüş teorisyendir. Faydacı yönetim tarzı, hükümdarın iktidarını yönetimsel pratiğin uygulanması aracılığıyla ve bu uygulama içinde sınırlandırmaya çalışır; bunu doğuştan gelen ve kutsal haklar yoluyla değil, belirli hedeflere erişmek istendiğinde kendini dayatan fiili sınırlar yoluyla yapar. Bu sınırlar, yaratılmak istenen etkilerle oluşur; yerleşmiş bireysel çıkarlar sistemiyle ilişkide olan önlem ya da yasaların hesaplanabilir yararlılığıyla belirlenmişlerdir.

Bu düşünme tarzının tarihinde Bentham'ın önemi konusunda, M. Foucault'nun Collège de France'daki derslerinin katkısı –yukarıda belirtildiği gibi– çok büyüktür. Öncelikle de, liberalizmin doğal hukukçu eğilimiyle sınırlanmadığı, tarihsel hareketinin yalnızca birey haklarının ileri sürülmesiyle tanımlanamayacağı fikri gelir. M. Foucault'nun faydacı İngiliz radikalizmini yeniden değerlendirmesi, klasik liberalizmin heterojen karakterini anlamayı sağlar. Bu heterojen karakteri, politik liberalizm ile iktisadi liberalizm arasın-

da varsayılan kopukluk olarak değil, iktidarı sınırlandırmanın iki tür ilkesini –insan hakları ile yararlılık– karşı karşıya getiren kopukluk olarak anlar.

Fayda ilkesi ne dar anlamda iktisadi ne de dar anlamda politiktir. Tam da sınırları aşmayı ve insan faaliyetinin her alanına biricik bir açıklama ve yargılama tarzı uygulamayı sağlar. İnsan tektir: Bir yerde tacir, diğer yerde yurttaş değildir. Çıkarını, onu ifade etmek için kullandığı kelimeler dolayısıyla algılar ve her yerde kendi çıkarına itaat eden duyarlı ve konuşkan bir varlıktır. Bentham’ın yalnızca fayda ilkesi temelinde bütün kurumsal yapıyı yeniden inşaya kalkışmasını sağlayan şey özellikle bu homojenliktir.

Bu ilke, Locke’un *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde zaten kusursuz biçimde tanımlanmış olan bir fikrin, yani insanın haz arayışı ve acıdan kaçışla yönetildiğini ileri süren fikrin politika sanatına ve analizine uygulanmasından başka bir şey asla değildir. Bu, 18. yüzyıl Britanya literatürünün çok ötesinde ve İdeologlara dek varan önemli bir felsefi başarı gösterecek bir aksiyomdur. Bu uygulama çok sayıda güçlük de içerdüğinden, Bentham bütün eseri boyunca bunu çözmeye girişecektir. Düşüncesi çok sayıda yorumcuyla yolundan saptıran ve yorumların çeşitliliğini, hatta karşıtlığını açıklayan paradoksal bir çehre sunar.

Fayda ilkesi aracılığıyla devlet müdahalesine bir iç sınır atfetmek, aynı zamanda liberal yönetimselliğin farklı kipliklerine göre her alanda yayılımına imkân tanımaktır. Hiçbir dışsal yasaklama ve yabancı bir ilkenin önceden saptadığı hiçbir sınır olmadığından, bütün alternatif ilkeler titizlikle reddedildiğinden, tahayyül edilebilecek tek sınır faydanın kendisine bağlıdır, yani müdahalenin kâr ve zarar hesabından kaynaklanır. Yönetimin yapması gereken şey ile yapmaması gereken şey arasındaki ayrımı sağlayan şey bu hesabın sonucudur. Öyle ki, yönetimin mutlak görevinin, hakkında görüş belirtmemek olacağı *a priori* olarak verili hiçbir nesne yoktur.

Fayda, iki veçheli bir ilke oluşturur: Kamusal müdahaleyi bütün insani alana açar ama aynı zamanda da her türlü müdahaleyi, en zararsızını bile, mutluluk üzerinde nicelendirilebilir etkileriyle hesap vermeye zorlar. Adil olanla olmayan arasına kesin bir çizgi çekmek isteyen doğal hukuk yandaşlarına karşı, bir eylemin faydalılığının, daima kazananlar ile kaybedenler arasında bir anlaşmaya yol açacağı fikri burdan kaynaklanır. Bilindiği gibi, fayda hesabının bu anlaşmalı niteliği ve her şeyi yönetme iddiası, Benjamin Constant’ın *Principes de politique*’de yürüttüğü eleştirinin konusunu oluşturur. Bir yandan, “fayda bariz bir şekilde kanıtlanamaz. Bu, bireysel görüşe,

dolayısıyla sonsuz tartışmaya açık bir nesnedir. Her buyruk ve her yasak için fayda gerekçesi bulunabilir.”¹ Diğer yandan, her şey hesaplanabilir, çünkü her şey faydadan kaynaklanabilir: “Doğada hiçbir şey bu ifadenin kesin anlamında kayıtsız değildir. Her şeyin nedeni vardır, her şeyin sonuçları vardır. Her şeyin gerçek ya da olası sonuçları vardır, her şey faydalı olabilir, her şey tehlikeli olabilir.” Modern yönetimler kamu mutluluğu ve “muğlak yarar bahanesi” adına bu ilkeyi benimsediklerinde, bu ilkenin zararlı sonucu hükümlerinin yeniden sınırsız olmasıdır, fakat eski yönetimlerin izlediklerinden farklı bir yolla: “Toplumsal otorite bütün bu olasılıkların tek yargıcı olduğundan, bu sistem içinde hiç sınırı yoktur ve olamaz.”² B. Constant’a inacak olursak sanki her şey, faydadan anlaşılan şeyin belirsiz karakterinden destek alarak modern yönetimler, otoritelerini sonsuzca yaymakla tehdit ediyorlarmış gibi cereyan eder.

Bentham’ın doktrinine yönelik uzun bir dizi “liberal” eleştiriye giriş olan bu eleştiriyle, başını kuşkusuz Albert Venn Dicey’in çektiği ve Bentham’ı bencil eyleme bırakılan eksiksiz özgürlüğün mutlak savunucusu yapan eleştiri arasında epey mesafe vardır.³ Keynes bile, *La Fin de laisser Faire*’nin [Bırakınız Yapsınların Sonu] Bentham’ı, devletin “*ajanda olmayan*”ları –yapmaması gerekenleri– “*ajanda*” olanlara –yapması gerekenlere– tercih ettiği için serbest piyasanın dar kafalı yandaşı olarak görür. Çok uzun süre boyunca unutulmuş olduğunu söylediği bu ayrım, onun gözünde ortodoks liberalizmin en klasik düşünce şeması olur.

Bentham’a en bütünlüklü ekonomik özgürlüğün fanatik yandaşı gözüyle bakan bu anlayış, esasen çağdaş yorumcuların gayet kavradıkları bir okuma güçlüğüne bağlıdır. Öncelikle, Bentham’a göre politik iktisadın, yasa koyucuya çok sınırlı bir alan olan, maddi servet (*wealth*) üretimi alanında yardım eden bir bilim olduğunu hatırlamak gerekir. Oysa, Bentham’ın konusu çok daha geniştir, bütün veçheleriyle mutluluğu ya da refahı (*happiness* ya da *well-being*) azamileştirmeyi amaçlayan insan davranışının genel ekonomisini kapsamaktadır. Şunu da belirtelim ki, dar anlamda politik iktisat alanın-

1 B. Constant, *Principes de politique applicables à tous les gouvernements* (1806-1810), Hachette Littératures, Paris, 1997, Kitap III, Bölüm 1, s. 66.

2 A.g.e., s. 67.

3 Bkz. A. V. Dicey, *Lectures on the relations between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, Macmillan and Co, Londra, 1905 - Fransızca tercüme: *Leçons sur les rapports entre le droit et l'opinion publique en Angleterre au XIXe siècle*, V. Giard & E. Brière, Paris, 1906, A. V. Dicey 19. yüzyıl üç evreye böler: “I. *The period of the old toryism or legislative quiescence* (1800-1830)”, “II. *The period of benthamism or individualism* (1825-1870)” ve son olarak “III. *The period of collectivism* (1865-1900).”

da, yani maddi servetle ilgili alanda, Bentham'ın birbirine eklemlediği değişik türdeki düşünceleri birbirlerinden yalıtmak gerekir.

Ajanda ile ajanda olmayan [gündemde olan ve olmayan] ayrımı özel bir soruna karşılık verir ki bu, Smith'in "nesnelerin doğal akışı"na dair yaptığı tarifle fayda ilkesine göre yönetim pratiğini birbirine eklemleme sorunu-
dur. Bu eklemleme "dinginci" bir öğüde varır: Devlet sakin kalmalıdır, bireylerin eğilimlerine göre gerçekleştirdikleri eylemlerin gelişimine mümkün olduğunca imkân tanımalıdır;⁴ çünkü bireyler, eğer özgür bırakılırlarsa, önlerine koydukları özel amaçları gerçekleştirmekte politik otoriteden kesinlikle daha iyidirler. Fakat Bentham, uzun süre sanıldığı gibi, Smith'in takipçisi olmakla yetinmez; iktisatçıların söylemi karşısındaki konumunu değiştirerek politika sanatından bütünüyle bağımsız bir iktisat bilimi fikrini sorgular. Gerçekten de bir başka söylem iktisatçılarınkiyle karışmaktadır: Politika yalnızca kendiliğinden düzene bağımlı değildir; bu kendiliğinden düzenden bir neden-sonuç ilişkisi gibi tek yanlı olarak türemez. Dolaylı da olsa, bu düzene hükmeder ve hatta bunun yaratılmasına katkıda bulunur. Başka deyişle, liberal politika kendi sınırını piyasada buluyorsa, bu kendiliğinden düzen de kendi varoluş ve işleyiş koşulunu politikada bulur.

Bu demektir ki, Bentham'ın düşündüğü haliyle liberal politika kendi sınırını yaratma özelliğine sahiptir, kendi eylem alanını sınırlandıran hudutları hukuksal yasalarla ve politik kurumlar yoluyla oluşturmalıdır. Kendi sınırını bu şekilde kendi kendine yaratması, ancak politikanın kendine özgü amaçları varsa ve "serbest" iktisadi faaliyet de ancak bu amaçların gerçekleşme aracıysa mümkündür. En yüce kural olarak yerleştirilen fayda ilkesinin oluşturmaya imkân tanıdığı şey tam da budur. Piyasa, ancak politik toplumun hedeflerine cevap verebilen politik bir aygıt olarak düşünülebilir. Bu hedefler, bizzat insandan başka nerede olabilirler? Modern toplumların büyük normatif inşasının nihai temelini, evrensel anahtarını sağlayacak olan şey, iktisadi insanın antropolojisidir. Fakat, eğer bu antropoloji kurucu ise, yalnızca maddi varlıklarla sınırlı kalmayan bir mutluluğu kapsadığından, bundan kaynaklanan politika, toplumun tüm yüzeyinden taşma riski içermez mi? Liberalizm tarihinde önemli bir anlaşmazlığa yol açan şey bu genişlemedir ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Spencer bu anlaşmazlığın önde gelen sözcüsü olacaktır.

4 Bentham bu eylemleri *sponte acta* adıyla belirtir.

KAMUSAL EYLEMİN İLKESİ OLARAK DOĞAL HUKUKUN ELEŞTİRİSİ

Öncelikle hatırlamamız gereken şey, Bentham'ın insan hakları söylemini hangi terimlerle ve hangi argümanlarla reddettiğidir. Bentham 1795 yılında "Cambaz Bacakları Üstüne Tünemiş Anlamsızlık" (*Nonsense upon Stilts*) başlıklı bir elyazması kaleme alır. Burada Fransızların iki insan hakları bildirgesine de çatar. Bunlardan ilki 1791 Anayasası'nın, ikincisi ise 1795 Anayasası'nın girişinde bulunmaktadır.⁵ Ona göre, burada ifade edilen ilkelerin meşruluğunu geri almak gerekmektedir; çünkü bunların gerçeklik içinde hiç temelleri olmadığından, yapılabilecek her yoruma açıktırlar. Başka bir deyişle, bunları iki anlamda mahkûm eder: Bildirgeleri yapılandıran metafizik, insanın fiili pratiklerinden bihaberdir; dolayısıyla bu metafizik aynı tanınmayan pratiklerin tehlikesine maruz kalır.

Bentham'ın insan haklarına getirdiği eleştiri nedir? İnsanın ne olduğunu bilmemek, içgüçlerini, harekete geçme gerekçelerini tanımamak, her koşulda kendi çıkarının peşinden koştuğunu unutmaktır. İnsan hakları politik "*fallacies*"lerdir; bu terimin L. Dumont'un tercümesinden beri "*sophismes*" olarak karşılanması doğru değildir. Bentham'ın bütün bir kitabını ayırdığı politik "*fallacies*", hiçbir gerçek birime gönderme yapmayan deyim ve ifadelerdir, ama yine de bunların toplumsal ve politik dünyada tamamen gerçek etkileri vardır.⁶ Kendi özel çıkarlarını körleştirici ifadeler ardında maskeleye çalışan tüm kişilerin zararlı iktidarı, bu "*fallacies*"in sistematik kullanımıyla kurulur.

"İnsan hakları" sıradan olmayan politik "*fallacies*"tir. İlkesel statüleri dolayısıyla Bentham'm onlara vermiş olduğu özel yeri açıklayan da budur. İnsanları harekete geçiren şeyin bilinmemesine, dolayısıyla bir yönetimin amacının ne olduğunun bilinmemesine dayandığı için aldatıcı olabilen bir yönetsel ve yasal sistemin temelinde bunlar bulunur. Yönetimin tüm işlevlerinin en önemlisi, bütün olarak toplumu iyi idare etmek adına bireyleri bazı hazlardan vazgeçirmeyi bilmektir: "Toplum bağlarını ancak insanlar talep ettikleri avantajları feda etmeye hazırlarsa sürdürebilir: Onlardan bu fedakârlığı söküp almak yönetimin en büyük güçlüğü ve en büyük amacıdır."⁷ Ger-

5 Bu metin ancak 1816 yılında Étienne Dumont'un tercümesiyle yayınlanacaktır. Metnin yakın tarihli bir tercümesi için bkz. B. Binoche ve J.-P. Cléro (der.), *Bentham contre les droits de l'homme*, PUF, Paris, 2007.

6 Bkz. Bentham, *manuel de sophismes politiques*, Fransızcaya çeviren J.-P. Cléro, LGDJ, Paris, 1996.

7 J. Bentham, "L'Absurdité sur des échasses ou la boîte de Pandora ouverte ...", B. Binoche ve J.-P.

çekten de, faydalılık ilkesi, betimleyici yanıyla bize insanın haz ve acının yönetiminde olduğunu öğretir. Bizzat kendi mutluluğu için, kimi hazlara olan meylini terk etmesi gerektiğini insana nasıl anlatmalı? Bunu tek başarabilecek olan, çok sayıda insanın elde edeceği faydayı tatmin etmek için bütün bir çıkarlar malzemesi üzerinde çalışan yönetimdir.

Fransız devrimcilerinin temel politik hatası buradan kaynaklanır: İnsanlardan tamamen bihaber olarak nasıl onları yönetme iddiasında bulunulabilir? Bu deneyim anarşi ve despotizm içinde ancak yozlaşabilir, başlangıçtaki hata sondaki teröre yol açar. Buradaki hata, bu bahtsız devrime rehberlik etmiş olan metafiziktir. İnsan hakları modern yönetimlere rehberlik edemez, aksine, gerçek halleri içindeki insanların yönetimini imkânsız kılar. Bentham'ın eleştiri çizgisi buradadır. Karşı-devrimci saldırılarla ortak yanı yoktur. Onun bakış açısı kesin olarak fiili yönetim kaygısıyla sınırlandırılmıştır. Bentham kendine şu soruyu sorar: İnsan hakları gibi bir saçmalığı çürütmek için zaman ve kâğıt israfına ne gerek var? Var olmayan şey nasıl çürütölür? Cevap kaçamaksızdır:

Bir saçmalık olsa da, bu cevap dünyayı yönetmek gibi büyük iddialara eşlik etmektedir. Dünyanın bir bölümü, sayı bakımından ihmal edilemez bir bölümü, en azından onun [insan hakları] tarafından yönetilme eğilimi sergilemektedir. Saçmalığın iktidarını kırabilirsek, zaman ve kâğıt bütünüyle israf edilmiş olmaz.⁸

Gerçekten de, bireyleri en iyi şekilde göstererek onların hoşuna gitmek amacıyla yapılmış olan bu türden bildirgelerin bireyler üzerinde yarattığı büyülenmeyi parçalamak gerekir. Yüce kurallar diye bir Şark masalı ya da eğlendirici bir fabl şeklinde yazılmış bir metin oluşturma tehlikesi büyüktür:

Bir piyes ya da romanda uygunsuz bir kelime nihayetinde bir kelimedir; ve uygunsuzluk, fark edilse de edilmese de, sonuçsuz kalır. Yasalar bütününde, özellikle temel ve anayasal olduğu iddia edilen yasalardaki uygunsuz bir kelime ise ulusal bir felaket olabilir; iç savaşa yol açabilir. Düşüncesizce yazılmış bir kelimeden binlerce hançer fıskırabilir.⁹

Başka deyişle Haklar Bildirgesi, yerleşik yasaya karşı hayali bir doğal yasa adına isyanın daimî onayı anlamında "anarşist"tir. Pozitif yasa gerçek

Cléro (der.), *a.g.e.*, s. 22.

⁸ Akt. B. Binoche ve J.-P. Cléro, *a.g.e.*, s. 11.

⁹ J. Bentham, "L'Absurdité sur des échasses ou la boîte de Pandora ouverte ...", B. Binoche ve J.-P. Cléro (der.), *a.g.e.*, s. 23.

sonuçlarına göre kendini ayarlayabilecekken, bu Bildirge doğal haklar denen canavarlar yaratan hayal gücüne boyun eğmek zorundadır.

Toplum halindeki insanların gerçek durumu, politik topluma genel bir boyun eğmeden, politik toplumla özdeş fedakârlıklardan ve her türden eşitsizlikten başka bir şey göstermemektedir: Hiçbir yönetim hayali bir eşitlik ve özgürlük talebini karşılayamaz. Bu bildirgelerin etkileri önemlidir, çünkü yasal haklar sürekli olarak doğal haklara aykırı gösterilebilir. Doğal haklar yalnızca “cambaz bacakları üzerinde saçmalıklar” değildir, her yönetime karşı birer isyan davetiyesidir. Temel nokta buradadır: Bentham’ın saptadığı çelişki, aslında yönetimin düzenleyici ilkelerinin, bu uygulamaya getirilmek istenen bütün engelleri önceden meşrulaştırarak yönetim iktidarının gerçek uygulanmasını engellemesine bağlıdır. Vergi benim kutsal mülkiyetimin ihlali değil midir? Politik otorite bütün insanların eşitliğine aykırı değil midir? Eğer insan hakları “anarşist” ise, bu ancak “doğal özgürlük” üzerinde zor kullanarak hareket edebilen yönetimleri önceden teşhir ettikleri ölçüde böyledir. Birine yasa yoluyla bir şey yapma hakkını vermek, bu kişiyi başka bir şey yapmamaya zorlamak anlamına gelir. Fiili haklar daima yasa koyucunun dayattığı yasal yükümlülüklerin öteki yüzüdür.

Bentham’ın Fransız bildirgelerini eleştirisinde özellikle üzerinde durduğu şey, “kutsal retorığın”, özellikle mülkiyetle ilgilendiğinde, meşrulaştırmak iddiasında olduğu şey üzerinde olumsuz etkileri bulunduğunu göstermektedir.¹⁰ Hak dili mistifiye edicidir, büyülenme yaratır; bizzat hak kelimesi bile “bütün kelimelerin en büyüleyicisi”dir.¹¹ Doğal haklar adına yönetimi zayıflatmak, onu özgürlükler ve güvenlikten yana hareket etmekten alıkoymaktır. Mülkiyeti ihlâl edilemez kabul etmek, her vergiye hoşgörülemez bir baskı olarak itiraz etmeye imkân tanır.

Sonuç olarak doğal haklar, politik toplum üyelerinin yararlanabileceği yasal hakları tahrip eder; bu toplum üyeleri, yalnızca yönetimin sağlayabileceği zorunlu güvencelere yaslanabilirler. Tıpkı sözde bir “sözleşme”nin her mucidi gibi, bu bildirgelerin yazarlarının da bilmediği şey, tam da politik iktidarın doğasıdır. Ampirist geleneğe yaslanan Bentham, özgürlük, eşitlik ve güvenliğin yasalardan önce gelmediğini, yasanın evlatları olduklarını, yönetimin gücüyle korunan “hukuksal yaratıklar” olduklarını hatırlatır. Bunlar “havada”, “gökte”, “cambaz bacakları üzerinde” duran haklar değil, fiili haklardır. Mülkiyet hakkının evrensel bir hak olduğunu söylemenin bir anla-

¹⁰ A.g.e., s. 89.

¹¹ A.g.e., s. 120.

mı yoktur, çünkü bu hiçbir mülkü olmayı hiç ilgilendirmez. Mülkiyet hakkı, pozitif yasa sayesinde mülk sahiplerinin yararlandığı haktır ve bu nedenle farklı “sahip olunan nesneleri” (*subject matters of possession*) ayırt etmek son derece önem taşır. Bu noktada Bentham, J. Locke’a tavizsiz bir eleştiride bulunur. Gerçekten de, yaşam, beden ve maddi malları aynı türsel adlandırma olan “mülkiyet” içinde karıştırmaktan uzak duran Bentham, Locke’u “servet maddesi”ni (*matter of wealth*) cisimsiz mallardan (konum, ün, statü, vs.) ayırmamakla suçlar:

Locke bu vesileyle, aynı ölçüde değerli birçok başka sahip olunan nesneyi kavrayamadığını gösterdi; örneğin iktidar, ün ve avantajlı olduğu ölçüde toplumsal mevki¹² bunlardandır. Bedenin ya da ruhun merkezi olduğu her türlü acıdan muaf olmayı (ne yazık ki dil bu tür bir sahip olma için özlü bir kelime bulamamıştır), güvence altına alınmış sahip olmayı, adaletin işlev ve yükümlülüklerinin sağladığı güvenceyi de unutmamak gerekir: Bireylerin kötülük yapmasını yönetim eliyle yasaklama ve cezalandırmaya, böyle bir yasaklamanın (men etme de denir) kapsamına bağlı olarak bireylerin cürmüne yol açabilen sayısız nesnelerdir bunlar.¹³

Bütün bu “sahip olma nesneleri” yasa koyucunun titiz dikkatine ihtiyaç duydukları için, bunları daha da iyi ayırt etmek gerekir. Fakat eleştiri, yalnızca maddi servetlere yüklenen bu haksız değerın politik sonuçlarına da yönelir:

Mülkiyet, yönetimin özen göstermesine layık tek şeydir! Dolayısıyla mülk sahipleri de aynı özene layık tek kesimdir! Hükümler otoritenin bir kısmını ve bölümünü oluşturan temsili bir gövdenin içinde ve bu gövde aracılığıyla temsil edilmeye tek layık olanlar mülk sahipleridir! Yoksullar grubu, zenginler grubunun köleleştirmesine ve daima böyle muamele etmesine izin verilen varlıklar topluluğudur. Bireysel kölelikten belki de daha kötü bir durum olarak, grupsal kölelik üretimi ve sürdürülmesi yönetimin özgün nesnesini oluşturan bir durum oluşturur.¹⁴

Burada şiddetle tartışma konusu edilen şey, mülkiyetin sözde “doğal” hukuku adına toprak aristokrasisinin ayrıcalıklarının haklılaştırılmasıdır. Bu metnin kaleme alındığı dönemde Whigg ideologları bu haklılaştırmayı bir uzmanlık haline getirmişlerdir. Sahip olunan farklı nesnelerin birbirinden ayrıl-

¹² İngilizcesi tam olarak “*condition of life*”tır.

¹³ J. Bentham, “Article on Utilitarianism”, *Deontology*, der. Amnon Goldworth, Clarendon Press, Oxford, 1983, s. 314.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 315.

masının, “çok sayıda kişinin mutluluğu”nu artırmayı dert edinen bir yönetimin temel kaygısı olması gerektiği görülmektedir. Bu, doğa yasasından mülkiyet hakkını çıkarsamanın imkânsızlığını yeterince ifade etmektedir. Çünkü iktidar uygulamasını kurala bağlayan şeyin, bu uygulamanın öncesinde ya da dışında var olması ancak bir saçmalık olabilir. Yönetimin evliyatı yoksa, önceden var olan doğa yasaları yoksa, bu durumda yalnızca yönetsel pratiğin ele gelir, tutulabilir, hatta ölçülebilir etkisi, yönetim için kural oluşturmaya elverişli hale gelir.

Her türlü kutsal haklaştırmının terk edilmesi, yalnızca faydanın dikkate alınması sayesinde kendini dayatır. Kuşkusuz ki, avantajların ve sakıncaların hesaplanabilir bilançosu, sözleşmenin ve doğal hakların ateşli dili kadar heyecan verici değildir, fakat en azından ölçülebilir sonuçlar meydana getirir. Böylelikle, yıkıcı tutkuya olduğu kadar tutuculuğa da karşı duran kalıcı bir reformizmin yolunu açar. Geçmiş, yapılması ve yapılmaması gereken şeyin tartışmasız modeli olarak gören her türlü özdeyişe düşman olan Bentham, devrimcilerin yönetim ilkelerini tamamen kurgusal bir “doğa”ya dayandırmak istemelerine de saldırır. Geleneğe mutlak itaat kadar, isyanı meşrulaştıran hayali ilkelere itaat de aynı yanılısamadan kaynaklanır: Gelecek kuşakları verili bir dönemin inançlarına bağlayarak, müstakbel yönetimlerin davranış hattını sonsuza dek sabitleyecek dokunulmaz ilkeleri mermer taşta kaydetme isteği.¹⁵

Ne “doğal” ilkeler üzerinde temellenen sürekli devrim, ne ölümlere sadakat üzerinde temellenen daimi koruma: Modern yönetimlere kalan tek yol, kudretliler ile madun (ezilen) kitle arasında kesin olarak bölünmüş, hiyerarşik, eşitsiz bir toplum çerçevesinde fayda ilkesinin kurala bağladığı sürekli reform yoludur.

KAMUSAL EYLEMİN BİRİCİK ÖLÇÜTÜ OLARAK FAYDA İLKESİ

Yönetim, tutumunu faydalı olana yöneltmelidir. Çıkarların, mübadele oyunlarının, uluslararası ilişkilerin, kendini sürekli olarak teknik değişimlerin oynaklıklarına göre ayarlamının tek yolu budur. Bu aynı zamanda, genel toplumsal mutluluğun gelişimine etkin olarak katkıda bulunmanın da tek yoludur. Yönetimin silahı olan yasamanın yarattığı ve koruduğu hakların yarardan başka temeli olmayacaktır; yani, her politik zorlamanın bir bedeli olduğu dikkate alındığında, bu kötülükten çok iyilik yaratma eğilimidir.

¹⁵ Bkz. B. Binoche'un yorumu, “Critique des droits de l'homme”, B. Binoche ve J.-P. Cléro (der.), *a.g.e.*, s. 143-144.

Bir yandan zorunlu ve arzu edilir eylem ile diğer yandan gereksiz ve zararlı eylem arasındaki ayrımı yapacak olan şey fayda ilkesidir. Yönetim bu kuraldan kaçamaz. Bentham'ın fayda ilkesini insan eyleminin evrensel normu haline getirmesinin sebebi, yasa koyucunun eylemini en sistematik biçimde yeniden tanımlamaktır. "Ahlâk ve Yasama İlkelerine Giriş" son derece açık seçiktir: Fayda ilkesi, bir ontolojik veri olarak duyarlı varlık üzerinde temellenmiş olup, biricik ahlâki ve politik ilke haline getirilmiştir. Diğer rakip ilkelere olan çilecilik ilkesi ya da duygudaşlık ilkesi de reddedilmiştir.

Esasen siyasal iktisadın ilgilendiği maddi servet üretim alanı da, diğerleri gibi bu ilkenin hukuksal yetkisine tabidir. Bu açıdan hiçbir ayrıcalığı yoktur, çünkü faydacılık, bireylerin her tür eylemde daima aynı çıkar güdülerinin rehberliğinde olduğunu varsayar. Dolayısıyla, gerek iktisatta gerekse başka alanlarda, özel ve kamusal eylemleri fayda ölçütüne göre analiz etmeyi sağlayacak aletleri tanımlamak gerekir. Faydacı yönetimin malzemesi, hedef ve amaç olarak, her biçimiyle çıkarların bütün alanıdır. Bu, çıkarla birlikte, çıkarlar üzerine ve çıkarlar için bir yönetimdir. Yönetim faaliyetinin bireylerin gerçekleştirmeye çalıştıkları şeyleri kösteklememesi gerektiği için ve bireylerin kendiliklerinden ve gönüllü olarak yaptıkları şeyi onların yerine yapmaması gerektiği için, özel çıkarlar yönetsel faaliyetinin sınırını oluşturuyorlarsa, bu çıkarlar aynı zamanda yönetimin işlemesi gereken malzemedir, yönetimin oyunun kurallarını bozmadan bu malzemeye müdahale etmesi gerekir. Yönetimin belirleyici görevi özel çıkarlar ile genel çıkarı bir yasalar sistemiyle birbirine bağlamaktır. Bu yasalar, her bir bireyin, ihlâl durumunda maruz kalacağı cezayı göze alarak dikkat etmesi gereken zorlayıcı uygulamalardır. Politik ve idari kurumlarda uygulanması gereken ilke, "çıkarların kesişmesi ilkesi"dir (*interests junction principle*). Yönetim, doğru hesap yapmanın öğrenileceği yeni kurumları da teşvik edebilir (ünlü okul, hapishane, hastane, imalâthane "panoptikon"ları). Son olarak, kötü davranışları önlemeye yönelik "dolaylı yasama"yı oluşturan, ahlâki teşvik, uğraş ve yasaklamaları, bir kontrol düzenekleri bütününe de kullanıma sokabilir.

Yönetimin hizmetindeki araçlar zararlı çıkarlarla mücadele edebilecek düzeydedir. Normlar ve ceza sistemiyle birlikte yönetim, insan varlığını yöneten şeyin –imgelerdeki haliyle duyarlılık– hâkimi olabilir. Umutlar ve kaygılar üzerinde kullanabileceği bütün idare araçları sayesinde, her bir kişinin davranışları üzerinde hâkimiyet kurabilir, irade üzerinde etki gösterebilir, arzuları yönlendirebilir, çıkarları şekillendirebilir. Demek ki sorun, yönetimin muktedir olduğu her eylemi nasıl yönlendirebileceği ve buna nasıl hâkim ola-

bileceğidir. Eğer hedefi çok sayıda kişinin azami mutluluğu ise, insan duyarlılığına kayıtlı bu gerekliliğe uygun olarak, bu iktidarı tutarlı bir şekilde ve aşırı tutumlulukla kullanılmalıdır, çünkü yasanın müdahalesi birtakım kişiler için daima bir bedel oluşturur.

Genel mutluluk bireysel mutlulukların toplamı olduğundan, kamusal eylem herkesin kendi amaçlarını –bu amaçların genel refah ve mutluluğa eklenmesi koşuluyla– gerçekleştirebilmesini sağlamalıdır. Buradan, yönetsel faaliyetin genel amacına ancak özel çıkarların –genel amaca karşı gelmedikleri sürece– gerçekleşmesini sağlayarak ulaşabileceği sonucu çıkar. Bir yandan genel amaca uygun çıkarları teşvik edecek bütün önlemleri almak gerekirken, diğer yandan genel iyiliğe aykırı çıkarları önlemek için her türlü denetim ve cezalandırma önlemlerini sağlamak gerekmektedir.

En arzulanır siyasal iktisadın hangisi olduğu sorusu bu ikili yükümlülükten yola çıkarak sorulur. Bentham'ın *Manuel d'économie politique*'te [Siyasal İktisat Kitabı] (1793) birbirinden ayırdığı devletin *ajandası* ile *ajandası olmayanları*, doğrudan doğruya üretilen ve mübadele edilen zenginliği ilgilendiren eylemleri belirtir; bunlar devletin yerine getirebileceği, becerebileceği ve gelecekteki servet üzerinde olumlu ve olumsuz etkilerine göre titizlikle ayırt etmesi gereken eylemlerdir. Oysa bu üretimin temel bölümü, en sıradan meşguliyetleri servet birikimi ve ihtiyaçların karşılanması olan çıkarıcı bireylerin kendiliğinden eyleminden kaynaklandığından, yönetimin genel güdülenimlerle pek işi yoktur. Buna karşılık, iktisadi eylemi aydınlatmak, koşullarını ve sonuçlarını korumak ona düşer.

Bentham'ın siyasal iktisattan aldığı şey, *sponte acta*'ların, yani bireylerin kendi çıkarlarının peşinden gitmekte özgür olduklarında yaptıkları eylemlerin genel refah ve mutluluk üzerindeki olumlu etkisidir. Bu noktada yarılmayalım. Bentham iktisatta, başka yerlerde ve özellikle yasama alanında reddettiği bir bireysel özgürlüğün yandaşı değildir. Bentham'da iktisat yasamanın dışındaki bir alan, sivil toplumun ortasında etrafı çevrili bir tür doğal alan değildir asla. Onun söylemek istediği şey, kimi zaman sanılandan daha az çelişiktir. Yasa koyucu herkesin azami mutluluğuna göz kulak olur. Bu mutluluğu sağlamak için yasa araçlarına sahiptir; söz konusu alan hangisi olursa olsun, yasa her zaman özgürlüğün kısıtlanması, sınırlandırmasıdır, mutluluk açısından bakıldığında bir bedeldir. Dolayısıyla yasayı en itidalli şekilde kullanmak gerekir. İktisat alanında devletin faydalı faaliyetli ve mutluluğu artıran eylemleri teşvik etmek için yapması gereken şeyler *a priori* olarak pek azdır, çünkü bireyin kendisi zaten bu mutluluğu artırmaya çalışır. Bu ar-

tırmayı hedefleyen eylemler *kendiliğinden* yapılır. Fakat bu, devletin iktisadi yaşamın ve refah artışının koşullarını sağlamakta belirleyici bir rol oynamadığı anlamına gelmez.

Devlet, kendilerini harekete geçiren ihtiyaç ve arzuları yalnız kendileri hissedebilecek olan bireylerin yerine geçemez; buna karşılık, onlara kendileri için zaruri olan bilgileri verebilir, çünkü düzgün hesap yapmak, malumat ve rileri ve entelektüel kapasite gerektirir; bunlar da kamusal otoritelerin özgül bir eylemini gerektirir. Öncelikli olan bireylerin yasayı iyi bilmelerini sağlamaktır, böylelikle yasa ihlali durumunda cezaya çarptırılma riskini almadan hareket edebilirler. Bentham yasaların tanıtılmasını, en eksiksiz kurumsal şeffaflığı, basın ve kamusal tartışma özgürlüğünü her zaman önemseyecektir.¹⁶

Bentham buraya dek, *sponte acta*'nın bilimini oluşturmuş iktisatçıların dersini izliyor gibidir: "*Sponte acta* bölümü, genel olarak, servet artışının doğrudan üretildiği bütün işlemleri kapsar ve herkesin ortak olarak politik iktisat diye adlandırdığı şeyle az çok çakışır."¹⁷ Bu aynı zamanda siyasal iktisadın, oluşturulması gereken *iktisadi politika bilimiyle* tümüyle karışmadığını da söylemek demektir.

Smith ile Bentham arasındaki ilişkilerin tüm çetrefilliği buradadır; keza, piyasanın kendiliğinden düzeni ile liberal yönetim arasındaki eklemlemmeyi düşünmenin güçlüğü de buradan kaynaklanır. Bentham'ın *ajanda* ile *ajanda-olmayan* arasında yaptığı ayırım, ancak Smith'in tarif ve analiz ettiği haliyle devletin "şeylerin doğal akışı"na müdahale edip etmemesiyle bağlantılı olarak geçerlidir. Bu "şeylerin doğal akışı", tam anlamıyla, politik iktisadın tasarladığı haliyle, iktisadi güçlerin piyasa tarafından koordinasyonudur. Bentham'ın kendine sorduğu soru şudur: Smith'in ve onunla birlikte tüm diğer iktisatçıların, piyasanın yönettiği üretim ve değişim sisteminin kendiliğinden düzenlemelerle işlediğini düşünmekte haklı olduklarını varsayarsak, devlet nasıl, hangi koşullarda, hangi amaçlar için, hangi araçlarla hareket etmelidir? Devletin hiçbir şey yapması gerekmediğini dogmatik olarak onaylamak asla söz konusu değildir; yalnızca müdahalenin yararlılığı mülâhazasına yaslanarak, yani bu müdahalenin yol açabileceği avantajları ve sakıncaları karşılaştırarak, mümkün olan en kesin ve en ihtiyatlı şekilde nasıl ve hangi noktaya kadar hareket etmesi gerektiğini düşünmek gerekir.

16 Bkz. Bentham'ın basın özgürlüğü üzerine yazıları, J. Bentham, *Garanties contre l'abus de pouvoir*, çev. ve yay. haz. Marie-Laure Leroy, Éditions Rue d'Ulm, Paris, 2001.

17 J. Bentham, *Institute of Political Economy*, in *Jeremy Bentham's Economic Writings*, der. W. Stark, Allen & Unwin, Londra, 1954, cv. III, s. 324.

Dolayısıyla Bentham, Smith'in doktrininin "hakikat"ini benimsemekle yetinmez, bakış açısını yerinden eder, alan değiştirir. Bentham'a göre Smith esasen, olması gerekenin zararına, var olanı ele almıştır. Sanattan ziyade bilimle ilgilenmiştir; daha doğrusu ikisinin iç içe geçişini aydınlatamamıştır. Bentham'ın kendine koyduğu amaç şudur: Politika sanatı için politik iktisat biliminden ders çıkarmak istiyorsak, yönetimin pratik sorunlarına bağlı olarak bilimin konusunu yeniden tanımlamak gerekir. Smith bunu yapmaya girişmiş ancak gerçekleştirememiştir, bu durumun da teori üzerinde etkileri olmuştur. Çünkü, tutarlı faydacının gözünde, pratik bir problemi çözmeye çalışmayan hiçbir bilgi yoktur. Yarar, bilime yabancı bir boyut değildir, bilimi koşullardan hareketle, üstelik bizzat bilimin nesnesinin tanımından başlayarak bunu yapar:

Önemli konu, büyük *desideratum*, yönetim tarafından yapılması gerekenle yapılmaması gerekeni bilmektir. Yönetimin müdahalesi olmadan yapılan ve vuku bulan şeyin bilinmesi, bu perspektif içinde ve yalnızca bu perspektif içinde kendisine herhangi bir pratik kullanım yaratabilir.¹⁸

Institute of Political Economy'de (1801-1804) de aynı şeyi söyleyecektir. İktisat bilimi belirli bir politik hedefe erişmenin en etkili yollarının incelenmesidir.¹⁹ Yasa koyucunun en yüce amacı olan en çok sayıda kişinin en büyük mutluluğu hedefini, bu bilimi ilgilendiren alan olan maddi servetler alanında gerçekleştirmeye en yatkın yasa ve kurumları belirlemeye hizmet etmelidir; bu genel hedefin tali amaçları arasında geçim ve bolluk da bulunur. Demek ki, müdahale etmekle etmemek arasındaki ayrımı belirleyecek ölçüt, politik bir önlemin genel mutluluk üzerindeki etkinliğidir. Burada devlet müdahalesi ilke olarak mahkûm ediliyor değildir; yalnızca sürdürülecek eylemler kesin bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Bu, Smithçi tarzda politik iktisadın -iktisadi politika biliminin- elde ettiği sonuçları kapsasa da, ancak farklı bir bilimin konusu olabilir.

Devletin "şeylerin doğal akışı"na müdahalesi konusunda Bentham'ın kuralını bu bakış açısından anlamak gerekir. *Be quit!* Ona göre yönetimin tutumu böyle olmalıdır. Bu dinginciliği yöneten, *sponte acta*'ların iktisadi yaşamdaki önemidir. Maddi servetin üretiminde en önemli rolü bu *sponte acta* oynasa da, kamusal eylem daima "özel neden" için karara bağlanmalıdır.

18 Bkz. J. Bentham, *Manuel of Political Economy*, in *Jeremy Bentham's Economic Writings*, der. W. Stark, Allen & Unwin, Londra, 1952, c. 1, s. 224. Krş. C. Lavai, *Jeremy Bentham, les artifices du capitalisme*, PUF, Paris, 2003, s. 28-29.

19 J. Bentham, *Institute of Political Economy*, a.g.e., s. 307.

Yönetim ölçülülüğünü kanıtlamalıdır; yönetimi ihtiyatlı kılacak tek şey de yalnızca fayda hesabıdır. Kendine özgü amacı –maddi servetin gelişimini gerektiren genel mutluluk– gerçekleştirebilmek için, arzulanması gereken ve yine de sorumluluğunda olan bu ilave servetin nedeni olmamayı kabul etmelidir: “Yasa koyucuya düşen görev, amaçlanan hedefin –azami refah ve mutluluk– bütün topluluk tarafından izlenmesini sağlayacak faaliyetin azami düzeyde sürdürülmesine göz kulak olmaktır [...]. Fakat, en uygun akışın izlenmesi gerekliliğinin yasa koyucunun gücü dahilinde olması gerekirken, bundan, bu gelişimin her evresinin bu amaç doğrultusunda onun tarafından alınmış önlemlerin sonucu olması zorunluluğu sonucu çıkarılmamalıdır.”²⁰

Fakat bu, zorunlu politikanın yalnızca bir veçhesidir. Bentham bir başka soruyu da sürekli sormaktadır: *Sponte acta*’yı mümkün kılan nedir? Bir *sponte acta* düzeni ne ölçüde mümkündür? Refah ve mutluluğa duyulan evrensel özlem ya da çıkarların evrensel çekiciliği, hatta ticaret tutkusunu diye cevap vermek Bentham’a yeterli gelmez. Böyle bir düzenin hangi –yapay– koşullar içinde işleyebileceğini bilmek gerekir.

KENDİLİĞİNDENLİĞİ İNŞA ETMEK

Kendiliğinden edimlerin mümkün olan en serbest şekilde serimlenmesine izin vermek gerekiyorsa, bu “kendiliğindenliğin” kurumsal koşullarını da sağlamak gerekir. Bentham’ı genellikle Smith’ten çok Smithçi görmenin nedenlerinden biri bu eylemlerin “kendiliğindenliği”ni “doğallığı”yla karıştırmaktır. Oysa Bentham politik iktisadı, iktisadi düzende –zevki artırmaya ve acıyı azaltmaya iten bir itki dışında– “doğal” hiçbir şey olmadığını unutmakla itham eder açıkça.²¹ Fakat, çabalar ile fedakârlıkların sonucunu korumaya yetkin ve özellikle de gelecekte fayda sağlama umudunun ihtiyaç duyduğu güvenliği sağlamaya yetkin –ki bu umutlar olmadan iktisat alanında hiçbir şey yapılamaz– bir yasama sisteminin ve bir politik toplumun kuruluşu olmasaydı, her bir kişide mevcut olan bu eğilim refahı garanti etmeye yeterli olmazdı. Başka deyişle, Smith’in ve diğer iktisatçıların yeterince dikkate almadıkları şey, hukukun çıkarların oluşum ve gerçekleşme olasılığı üzerindeki etkisidir. Bireylerin, iktisatçıların saptadıkları ve övdükleri bu üretken kendiliğindenliği sergileyebilmesi, yasaların örgüsü ve yasalara kolaylık sağlayan cezalandırma sistemiyle mümkündür. Politik toplumda, duyarlılık eğilimlerinden başka “doğal yasa”

²⁰ A.g.e., s. 311.

²¹ Bu nedenle, Smith ya da Hume gibi “doğal akış”tan (*natural*) ziyade, “şeylerin fiili akışı”ndan söz etmeyi tercih eder. Bu konuda bkz. C. Laval, *Jeremy Bentham*, a.g.e., s. 49.

yoktur; bu eğilimler özellikle ahlâki norm ve yasa düzenekleri bütünü tarafından uygarlaştırılmalıdır. Eğilimlerin ahlâka ve yasamaya bu şekilde boyun eğmesinin bir başka adı vardır: Emniyet. Politikanın temel amaçlarından biri budur; bu aynı zamanda her kendiliğinden mübadele düzeninin de koşuludur. Yasa koyucu özellikle bu yol aracılığıyla refaha katkıda bulunur. Yönetimin *doğrudan* yapacağı şeyler az olsa da, *dolaylı olarak* yapacakları çoktur.

Bentham kendiliğinden düzenle doğal düzeni birbirinden ayırır. *Spon-te acta*, hiçbir zorlayıcı yasa karşı koymadığı sürece yalnızca yasa koyucunun izin verdiği eylemler değildir; bunlar, bu “kendiliğinden eylem”in kösteklenmesini yasaklayan haklar ve cezalar sistemi tarafından mümkün kılındığından, özellikle yasa koyucu tarafından oluşturulmuştur. Kısacası, harekete geçme hakkı, başkasının bu eyleme müdahalesini yasaklayan yükümlülükler bütününün dolaylı sonucundan başka bir şey değildir. Bu yükümlülükler “doğa”dan kaynaklanmaz, örgütlü toplumdan ve burada kurumlaşmış kuralardan kaynaklanır. En basit hareketler için olduğu kadar en yetkin ve in-celikli eylemler için de bu geçerlidir:

Yaşanın düzenlemekten ya da savunmaktan imtina ettiği bu eylemler karşısında [toplum] size pozitif bir hak verir: Özgürlüğünüzü kullanırken kimse tarafından rahatsız edilmeden bir şeyi yapma veya yapmama hakkı. Ayakta kalabilir ya da oturabilirim, içeri girebilir ya da dışarı çıkabilirim, yemek yiyebilir ya da yemeyebilirim, vs. Yasa bu konuda hiçbir hükümde bulunmaz: Bununla birlikte, kullandığım bu hakkı yasadan almaktayım, çünkü hoşuma gideni yapmamı engellemek isteyen her şiddeti suç haline getiren yasadır.²²

Kısacası, eğilimler üzerinde bir kısıtlama uyguladığından, her yasanın, “doğal özgürlüğe” aykırı olduğu söylenebilir; ama aynı zamanda kişi kendi yetilerini kullanabilme ve harekete geçebilme fiili özgürlüğünden de yalnızca yasa yoluyla yararlanabilir. Çıkar duyusu, faaliyetten zevk alma, bu faaliyete katılan enerji ve zekâ, kendini geleceğe yansıtma kapasitesi; bütün bunlar yararlanılabilecek ödüllerin yasal olarak korumasına tabidir. Zamanla ilişki, sanıldığı gibi doğal olmaktan uzaktır. Gelecek, kurumsal bir yaratımdır: Öncelikle emniyete bağlıdır; emniyet olmadan gelecekten herhangi bir yarar sağlama umudu besleyemem.²³ Böylelikle, çıkarlara göre yönetme-

22 A.g.e., s. 156-157.

23 Zaman ile kurum arasındaki ilişkinin analizi için bkz. S. G. Engelmann, *Imagining Interest in Political Thought. Origins of Economic Rationality*, Duke University Press, Londra, 2003. C. Laval, *Jeremy Bentham, a.g.e.*, Bölüm “L’État et le temps”, s. 84-103.

nin, “doğal” bir akışa göre gerçekleştirmeleri için çıkarları serbest bırakmak anlamına gelmediği görülmektedir; tersine bu yönetim, bireylerin davranışları üzerindeki etkilerine ve sonuçta kolektif mutluluk üzerinde bireysel tutumların etkilerine bağlı olarak gözden geçirilebilir bir “yasalar tuvali” oluşturmaktadır.

Keza, bütün olarak normatif sistemi düzenleyen fayda ilkesinin yalnızca yönetimi kapsamakla kalmayan bir sınırlandırma ilkesi olduğu da görülmektedir. İnsanlar, eğilimlerinin tezahürü ve gerçekleşmesi içinde sınırlandırılarak yönetilirler; bu da onların arzularını üretken faaliyetlere yönlendirmeyi sağlar. Böylelikle, politik öznelerin tutumu, varlık nedenlerini faydada bulan yasal bir kısıtlamalar bütünüyle çerçevelenmiş bulunur. Yönetim, bireylerin eğilimlerini sınırlandırma faaliyetinin kendisi tarafından sınırlanmıştır, bu sınırlandırmalar da her zaman fayda ilkesinde temellendirilebilirler. Yönetim iktidarının sınırlandırılması, bizzat bireysel eylemlerin kendilerine ve bunların üretmeye yatkın oldukları sonuçlara bağlı olarak bu eylemleri belli bir derecede kısıtlayıp kısıtlamama zorunluluğuna gönderme yapar.

Dolayısıyla, yalın bir şekilde yönetebilmek için bireyleri mümkün olduğunca az sınırlandırmak uygun düşer; bu da onların kendiliğinden eylem kapasitelerini daima artırmayı hedeflemeyi gerektirir. Liberal yönetim, yönetimin bireylerin tutumu üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmak yerine, muktedir olduğu azami mutluluğu sağlayabilmek için *her birinin kendi davranışı üzerinde uygulayabileceği hâkimiyeti* güçlendirmeye çalışan yönetimdir. Anayolların bakımını yaparak, sokakları temizleyerek, basını, düşünce ve bilgi dolaşımını teşvik ederek iktisadi faaliyetin dış koşulları üzerinde etkiye bulunmak; yasaları dikkate alarak ve panoptik eğitim, çalışma, ıslah kurumları oluşturarak bireylere çıkarlarını daha iyi hesaplamalarını öğretmek; çalışmaya ve yatırıma teşviki artırmak için emniyet sayesinde istikrarlı bir gelecek umudu yaratmak; herkesin başkalarının gözetmeni olması için karşılıklı gözetleme düzenekleri geliştirmek... Bütün bunlar kişinin kendini yönetmesine yardım etmektir, bunun düşünce tarihindeki simgesel adı da ünlü “zevk ve acı hesabı”dır. Fakat yönetim bu hesap yeteneğini ne kadar çok şekillendirirse, bizzat kendi yaratısı ve kendi eseri tarafından da o ölçüde sınırlandırılmış olur. Çıkarlar ne kadar istikrarlıysa, umutlar ne kadar güvenlik altına alınırsa, gelecekteki kendiliğindenlikleri caydırıcı ve ürkütücü ve bulaşıcı bir hastalık olan “hayal kırıklığı”na sürüklenmemek için çıkarlar sistemini fazla sarsmamaya da o kadar özen göstermelidir.

TOPLUMSAL REFORMCULUĞA AÇILAN YOL

Fiili hakların yerleşik otorite tarafından kamusal mutluluğu azamileştirmek amacıyla yaratılan kurgular olduklarını söylemek, yolu bütün yasaların, kurumların ve işlevlerin faydalılıkları açısından incelenmesine açmaktır. Bu yalnızca yürürlükteki yasaları değil, bütün toplumu, konumların dağılımını, iktidar ve servet eşitsizliklerini, değerleri ve kelimelerin kendisini yararın acımasız mahkemesinin önüne çıkarmak demektir. Bu, bakanlık yetkililerinin, parlamentelerin, memurların, yargıçların sürekli olarak halkın denetimi altında olmasını ve fiillerinin “kamuoyu mahkemesi” tarafından sürekli tartışılmasını istemektir. Bu, B. Constant’ın gayet iyi tahmin etmiş olduğu gibi, fayda anlayışını toplumsal yaşamın her alanına yaymaktır ve merkantilist Polis’in bile idare etmeyi hayal etmemiş olduğu alanları kamu müdahalesine açmaktır. Tek kelimeyle, “çok sayıda insanın azami mutluluğu” düsturu hem inayetçi bürokrasiyi, hem olabilecek en radikal politik demokrasiyi, hem de sürekli reforma dayalı politik bir yöntemi istemeye sevk eder. Genelleşmiş bu eleştirel gereklilik, yararcı postulatların mantıksal bir devamıdır.²⁴

Doğal hakları savunanlar tehlikeyi hissetmişlerdir. Belirli koşullarda politik topluluğa yararlı olmaktan ziyade zararlı olarak görülebilecek haklar, eğer “daimi” haklar olarak değerlendirilmezlerse, bu durumda yıkıma maruz kalabilirler. Örneğin Rahip Morellet’nin Bentham’a karşı polemğinde mülkiyet hakkı konusunda savunduğu tez budur. Mülkiyet hakkı basitçe bir yarar meselesiyse, mülkiyetin kendisi Bentham’ın ileri sürdüğü gibi yasanın bir yaratisıysa, bu durumda, bir yönetimin günün birinde bunun sınırlanmasının ya da hatta ortadan kalkmasının kamu yararı için işlevsel bir şey olduğunu hesaplama da mümkündür.²⁵ Doğmakta olan sosyalizm, ister Fransa’da Saint-Simoncuların ve Pierre Leroux’nun kaleminden çıkmış, isterse İngiltere’de Thompson gibi radikal Benthamcılarının kaleminden çıkmış olsun, yararcı derisi bu biçimde anlayacaktır. Kuşkusuz ki Bentham’ın kendisi, ekonomik kendiliğindenlik için güçlü bir temel oluşturan bu “emniyeti” korumaya fazlasıyla bağlı olduğundan, o kadar uçlara gitmeyecektir. Fakat, Bentham’ın teorisinin az çok öne çıkan reformcu potansiyellerinin farkına varmak için, radikal bir dönemece girmeden çok önce, eşitliği (emniyet, geçim ve bollukla

24 Bu konuda John Stuart Mill, Bentham’a ayırdığı risalesinde kayda değer bir ifade kullanarak onu “yıkıcı olabilecek her şeyi uzun süre önce terk etmiş bir yüzyılın [...] baş yıkıcı düşünürü” (*Essai sur Bentham*, PUF, Paris, 1998, s. 170) olarak niteler.

25 Abbé Morellet, *Traité de la propriété de l’homme sur les choses*, der. Eugenio di Rienzo ve Lea Campos Boralevi, Centro editoriale toscano, Floransa, 1990.

birlikte)²⁶ iktisadi politikanın dört hedefinden biri yapma tarzını dikkate almak yeterlidir.

Müdahale konularının, idari işlevlerin, çekip çevirme yöntemlerinin çoğalması, elbette ki modern yönetimin genel hedefi olan toplum mutluluğunun bireysel ve toplumsal yaşamın bütün yanlarını içerdiği ve dolayısıyla devletin bakış açısından hiçbir şeyin önemsiz olmadığı şeklindeki Benthamcı fikre bağlanmalıdır.

Bentham, asla ideal anlamda akılsal bir hapishanenin gardiyanına indirgenemez; nüfusa aşırı ihtimam gösteren bir “biyo-politiğin” en iyi düşünürüdür.²⁷ Çok sayıda insanın azami mutluluğu, çeşitli ve kalabalık bir nüfusun faaliyetlerini eğitebilecek, yönlendirebilecek, gözleyebilecek aygıtlara sahip olunmasını öngörür. Muhtaçlara, delilere, çocuklara, hastalara yönelik panoptik kurumlar özellikle hızlı sanayileşme yolundaki toplumların karşılaştığı yeni fenomenleri yönetmek için yapılmıştır. Toplumsal ve ekonomik yaşamın kendilerinden talep ettiği şeye herhangi bir nedenle uyum sağlayamayanların tedavisi amaçlanmaktadır; yani öncelikle onları kişisel çabalarıyla zenginleşmeye çalışmaya yönlendiren çıkarlar doğru hesaplanmalıdır. Özellikle ticaret toplumunun “ıskarta”sını (*refuse*) çalıştırmak ve sıkı sıkıya denetlenen bir meşguliyet yoluyla reforma tabi tutmak için uğraşmak gerekir. Panoptik öncelikle bir kapatılma yeri değildir, çalışmanın öğrenildiği bir yeniden-eğitim yeridir.²⁸ Bentham yoksullar için çalışma evleri ve panoptik hapishane projelerini, kökünden koparılmış, yerinden edilmiş ve sınıf düşmüş nüfus kitlesinin ne yapılacağını bilmediği, suça eğilimi ve dilencililiği besleyen 18. yüzyıl sonunda kaleme alır. Böylece panoptik, nüfusa ilgili problemler bütününe global idaresi için ekonomik bir çözüm olarak kendini gösterir: Herhangi bir nedenle hesap kurallarına kendiliklerinden itaat edemeyen ve yalnızca Panoptik gözetim ilkesiyle ele alınması gerekenlerin meşguliyeti, üretimi, ahlâklılığı, cinselliği, eğitimi, sağlığı.

26 Yasaya tabi dört amaç hakkında bkz. daha sonraki sayfalar.

27 Bentham’da kamusal müdahale için bkz. en iyi Bentham yorumlarından birinin yazarı olan ve “*for better or worse, the Benthamite State is our State*” [İyi ya da kötü, Benthamcı devlet bizim devletimizdir] diyen Ross Harrison (R. Harrison, *Bentham*, Routledge and Keagan Paul, Londra, 1983, s. 260).

28 Bkz. M. Dean, *The Constitution of Poverty. Toward a Genealogy of Liberal Governance*, Routledge, Londra, 1991 ve A. Brunon-Ernst, *Le Panoptique des pauvres. Jeremy Bentham et la réforme de l’assistance en Angleterre*, Presses de la Sorbonne nouvelle, Paris, 2007, s. 19. Ayrıca bkz. A. Brunon-Ernst’in internetteki makalesi “La fin de la misère? Jeremy Bentham et la réforme des secours aux indigents 1795-1798”, Bentham Merkezi’nin sitesi, 2006, <http://bentham.free.fr/Articles/Fin_misere.pdf>.

Bentham'ın 19. yüzyıldaki güçlü toplumsal reform hareketini etkilemiş olması, yukarda belirttiğimiz gibi Benthamcılığı bireycilikle özdeşleştirmiş olmasına rağmen, A. V. Dicey tarafından da görülmüştür.²⁹ Dicey, "Kolektivizmin Benthamcılığa Borcu" başlıklı bir bölümde, Bentham'ın yüzyıl sonundaki "demokratik despotizmi" ve "sosyalistik" politikaları istemeden teşvik ettiğini gösterir. Ayrıca Fabianlar ve 1880'li yılların "yeni liberalizmi" zaten Bentham'a açıkça referansta bulunmuştur.³⁰

Peki Bentham'ın politikası nedir? Bunu nasıl nitelendirmek gerekir? Bentham çıkış noktasını iktisadi öznenen, çıkar sahibi insandan alarak, hedefi insanın bu yeniden tanımlanmasına uygun olacak modern bir politika kurmak istemiştir. Bentham'daki her şey bu iktisadi insan politikasına yöneliktir. Bu da sorunsuz değildir.³¹ Benthamcı politika genel erekliliği olmayan bir oyun kuralının basitçe yasalaştırılmasına indirgenemez. Daha ziyade, toplumsal yaşamın idaresini ve bu yaşamın etkin hesapçıları olmaya yönelik öznelere eğitimi hedefler. Bu yönelim, devletin asgari etkisi şeklindeki tipik anlamda "liberal" bazı tavsiyeler ile çok sayıda toplumsal müdahaleye davetiye çıkaran bir mutluluk politikasını uzlaştırmakta güçlük çeken Bentham yorumcularının rahatsızlığını açıklamaktadır. Bentham'ı kimi zaman *free trade*'in öncüsü olarak, kimi zaman ise toplumsal reformculuğun esin kaynağı olarak görürler. A. V. Dicey gibi Bentham'm aynı anda ikisi birden olduğunu ileri sürenler de vardır. Bentham'm mirasının bu ikiliği önemlidir. 19. yüzyıl sonunda "eski radikaller" ile "yeni radikaller" arasındaki bölünmenin ilkesi bu ikilik olacaktır.³² "Eski radikaller" özellikle radikalizmden, toprak aristokrasisinin ayrıcalıklarına karşı mücadeleyi ve sözleşme özgürlüğü ile mülkiyete mutlak saygı üzerinde temellenen bir toplum modelinin yerleşmesi ilkelerini almışlardır. "Yeni radikaller" ise Bentham'dan kurumların bireyler arasındaki ilişkileri "düzenlemeye" yönelik insani yapımlardan başka bir şey olmadığı, dolayısıyla seçimlerde oy kullanmada ifade bulabildiği haliyle fayda ilkesi hükmüne göre değiştirilebileceği temel fikrini almışlardır. Birinciler demokrasi karşısında giderek daha kuşkucu olurken, ikinciler ise tersine, burada toplumsal kuralları çok sayıda insanın yararına yetkinleştir-

29 Bentham'ın İngiltere'deki reform hareketi üzerindeki etkisi sorununun tartışması için bkz. E. De Champs, "La postérité des idées de Jeremy Bentham: la notion d'influence à l'épreuve", *Cyber Review of Modern Historiography*, no 11, 2006.

30 Bkz. J. Dinwiddy, *Bentham*, Oxford University Press, 1989, s. 118-119.

31 Bentham'daki açıkça yapılandırmacı boyutu Hayek gayet iyi görmüştür. Bkz. Bölüm 9.

32 Bkz. Bu konuda M. W. Taylor, *Men versus the State*, Clarendon Press, Oxford, 1992. Özellikle Bölüm 2, "Rivals to the Benthamite Herita.g.e."

me yolunu görürler. Her şey öyle cereyan eder ki, yönetimin eyleminin ölçülebilir etkileriyle yönetimi sınırlandırmanın tamamen faydacı tarzı, ancak devlet müdahalesinin potansiyel olarak tanımsız yayılmasını doğurabilecek gibidir. Kutsanmış bireysel hakların mantığı ile fayda prensibinin mantığı arasında, liberalizmin bağrındaki çatışma liberalizmin krizinin merkezine yerleşecektir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Liberalizmin Krizi ve Neoliberalizmin Doğuşu

Liberalizm bir gerilimler dünyasıdır. Birliği, daha başından itibaren sorun yaratır. Doğal hukuk, ticaret özgürlüğü, özel mülkiyet, piyasa dengesinin erdemleri kuşkusuz ki 19. yüzyılın ortasında egemen olan liberal düşüncenin dogmalarıdır. İlkelere dokunmak ilerleme makinesini parçalamak ve toplumsal dengeyi bozmak olurdu. Fakat Batı ülkelerinde alanı tek dolduran şey, bu muzaffer Whiggcilik değildir. Bütün bir 19. yüzyıl boyunca doktriner planda olduğu kadar politik alanda da çok çeşitli eleştiriler gelişecektir. Çünkü “toplum”, her yerde ve her alanda, bireyler arasındaki sözleşmeye dayalı mübadelelerin toplamıyla özetlenemez. Yalnızca hayali olan bir eşitlik yalanını teşhir eden sosyalistler bir yana, Fransız sosyolojisi en azından Auguste Comte’tan bu yana bunu sürekli söyleyecektir. İngiltere’de radikalizm, yoksullara yardım eden en liberal reformlardan esinlendikten ve serbest mübadelenin gelişimine yardım ettikten sonra, bu doğalcı metafiziğin tartışılmasından beslenecek ve çoğunluğun yararına demokratik ve toplumsal reformlara kadar varacaktır.

Liberalizmin krizi aynı zamanda içsel bir krizdir. Liberalizmin tarihi sanki birleşik bir *corpus* söz konusuymuş gibi yapılmak istendiğinde, bu durum kasıtlı olarak unutulur. 19. yüzyılın ortasından itibaren liberalizm kırılma çizgileri sergiler ve bu çizgiler giderek derinleşerek Birinci Dünya Savaşı’na ve iki savaş arası döneme varır. İki tür liberalizm arasındaki gerilimler, ortak iyilik idealini savunan toplumsal reformcular ile mutlak amaç olarak bireysel özgürlüğü savunanlar arasındaki gerilim aslında asla yok olmamış-

tır.¹ Liberalizmin birliğini geriye dönük basit bir mite indirgeyen bu parçalanma, kelimenin tam anlamıyla, 1880'li yıllardan 1930'lu yıllara dek uzanan ve toplumsal reformcuların alan kazandığı bütün sanayileşmiş ülkelerde dogmaların yavaş yavaş eleştirilmesine tekabül eden "liberalizmin bu uzun krizi"ni oluşturur. Kimi zaman ekonominin yönetimiyle ilgili sosyalist fikirlerle uzlaşır gözükken bu eleştiri, 20. yüzyılın ilk yarısında neoliberalizmin doğuşunun entelektüel ve politik bağlamını yaratmıştır.

Bu "liberalizmin krizi"nin doğası nedir? Marcel Gauchet bunun veçheleri arasında başat bir problemi tanımlarken elbette haklıdır: Kendisinin tamamen tarihsel olduğunu keşfetmek isteğiyle tanrılardan kurtulan bir toplum, kendini yazgisal bir akışa nasıl terk edebilir ve böylelikle kendi geleceğine hâkimiyetini nasıl tamamen yitirebilir? İnsanın özerkliği kolektif güçsüzlükle nasıl eşanlamlı olabilir? M. Gauchet'nin sorduğu gibi: "Kendine hükmedemeyen bir özerklik olabilir mi?" Sosyalizmin başarısı, özellikle, geleceği inşa etme yönündeki iyimser iradenin cisimleşmesi olarak ortaya çıkmayı bilmesine bağlıdır ve bu konuda liberalizmin iyi bir takipçisidir.² Fakat bu, ancak liberalizm piyasaların kendiliğinden dengeye varmasının erdemlerine duyulan inanca indirgenirse ve çelişkiler yalnızca fikri alana yerleştirilirse doğrudur. Oysa, görmüş olduğumuz gibi, 18. yüzyıldan itibaren, yönetsel eylem sorunu bambaşka bir karmaşıklıkta ortaya konmuştur. Gerçekte, alışkanlık olduğu üzere "liberalizmin krizi" diye adlandırdığımız şey, M. Foucault'nun deyişiyle liberal yönetselliğin krizidir; yani esasen iktisadi ve toplumsal alana politik müdahale ve bunun doktriner olarak haklılaştırılması şeklindeki pratik sorunu ortaya koyan bir krizdir.³

Bu eyleme dışsal bir sınır olarak getirilen şey, özellikle de bireyin ihlâl edilemez hakları, "yönetim sanatı"nın hem yeni, hem de özellikle ivedi iktisadi ve toplumsal sorunlarla karşılaştığı bir dönemde bu "yönetim sanatı"nı engellemenin doğrudan bir unsuru olmuştur. Dogmatik liberalizmi "kriz"e sokan şey, yönetimin müdahalesinin kapitalizmin örgütsel dönüşümleriyle, "özel mülkiyet"i tehdit eden sınıf çatışmalarıyla ve yeni uluslararası güç ilişkileriyle yüzleşmek gibi pratik bir zorunluluğunun olmasıdır.⁴ Fransa'da da-

1 Liberalizmin bu iki biçiminin sunumu için bkz. M. Freedon, *Liberalism Divided. A Study in British Political Thought 1914-1939*, Clarendon Press, Oxford, 1986.

2 Bkz. M. Gauchet, *La Crise du libéralisme*, c. II, *L'Avènement de la démocratie*, Gallimard, Paris, 2007, s. 64 ve devamı ile s. 306.

3 Bkz. M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 71.

4 Her ülke, kendi politik geleneklerine uygun olarak, kendine özgü bir yolla liberalizmi yenilemiştir. Fransa, yönetsel görevleri yeniden düşünmenin kendine özgü tarzını elbette yüzyıl sonu cumhuriyetçiliğinde ve dayanışmacı doktrinlerde bulmuştur.

yanışmacılık ve radikalizm, İngiltere’de Fabiancılık ve toplumsal liberalizm, terimin Amerikan anlamında “liberalizm”in doğuşu, hem bu yönetim tarzı krizinin semptomlarıdır, hem de buna karşı koymak için üretilmiş cevaplardan birkaçıdır.

FAZLA DAR BİR İDEOLOJİ

1930’lu yılların Büyük Çöküntü’sünden çok önce, “yaşlı liberaller”in bir bölümünün bile en dogmatik önermelerinden vazgeçmek istemedikleri bir dönemde, sanayileşmenin ve şehirleşmenin uzun evresi boyunca geliştiği haliyle serbest piyasa doktrini, kapitalizmin yeni verilerini kapsayamıyordu.

“Liberalizmin çözülmesi” saptaması, kapitalizme en düşman sosyalist ya da gerici çevreleri büyük ölçüde aşıyordu. Yeni eğilim ve gerçekliklerin bütünü, iktisadın ve politikanın temsilini tepeden tırnağa gözden geçirme zorunluluğunu getirmişti. “Tarihsel kapitalizm” “iktisadi uyumları” idealleştirip üzerinde süsleme yapan liberal okulların teorik şemalarına giderek daha az uyuyordu. Başka deyişle, 19. yüzyıl ortasının liberal zaferi uzun sürmeyecektir. Yüzyılın ikinci yarısında doğan iki güç, yani Amerikan ve Alman kapitalizmleri, bağımsız, iyi anlaşılmış çıkarlar tarafından yönlendirilen ve kararları rekabetçi piyasa tarafından koordine edilen iktisadi aktörlerin çekirdek modelinin gerçekten mevcut sınai ve mali sistemin yapılarına ve pratiklerine artık pek denk düşmediğini kanıtlıyordu. İktisadın önemli dallarında giderek daha fazla yoğunlaşan, politik yöneticilerle sıkı bir şekilde iç içe geçmiş bir oligarşinin egemenliğindeki bu sistem, ortodoks iktisat teorisyenlerinin “arz ve talep yasası”nın kaba kavramlarıyla ilişkisi olmayan “oyun kuralları”nm yönetimindeydi. Amerika Birleşik Devletleri’nde demiryolu, petrol, bankacılık, çelik ve kimya sektörlerini denetleyen dev şirketlerin başındaki birkaç otokratın hâkimiyeti –o dönemde “hırsız baronlar” (*robber barons*) diye nitelenenler– belki de *self-made-man* mitolojisini yaratıyordu, ama aynı zamanda özel çıkarların uyumlu koordinasyonu fikrinin de bütün itibarını siliyordu.⁵ “Eksik rekabet”, firma stratejileri analizi ve oyun teorisinin oluşumundan çok önce bile kusursuz biçimde rekabetçi piyasa ideali, büyük boyutlu yeni kapitalizmin gerçeklerinden epey uzak gözüküyordu.

Klasik liberalizmin yeterince kendine dahil edemediği şey, tam da şirket olgusu, şirketin örgütlenmesi, hukuksal biçimleri, araçlarının yoğunlaşması ve yeni rekabet biçimleriydi. Üretimin ve satışın yeni gereklilikleri, kali-

5 Bu konuda bkz. M. Debouzy, *Le Capitalisme “sauvage” aux États-Unis, 1860-1900*, Seuil, Paris, 1991.

fiye ve kendini adanmış personel tarafından askeri türdeki hiyerarşik bir model üzerinden oluşturulan sanayi ordularını seferber eden bir “bilimsel işletmeyi [*management*]” çağırıyordu. Çok sayıda bölümü içine alan, örgütlenme uzmanlarının idaresindeki modern şirket, egemen iktisat biliminin henüz anlamayı başaramadığı ama dogmaları daha az dert edinen çok sayıda kişinin, özellikle de “kurumcu” iktisatçılar arasındaki kişilerin sınamaya tabi tuttukları bir gerçeklik haline gelmişti.

Kartelleşmiş büyük grupların ortaya çıkışı küçük birimlerin kapitalizmini marjinalleştiriyordu; satış tekniklerindeki atılım tüketicilerin egemenliğine olan inancı zayıflatıyordu; oligopollerin ve tekellerin [*monopoles*] fiyatlar üzerinde anlaşmaları ile bunların tahakküm kurucu ve manipüle edici uygulamaları, herkesin yararına olan bir rekabet temsilini tahrip ediyordu. Kamununun bir bölümü *businessmen*’i, ilerlemenin kahramanından ziyade, büyük hırsızlıklar yapan bir dolandırıcı olarak görmeye başlamıştı. Politik demokrasi, politik yaşamın her kademesinde görülen kütesel çürüme olgularının kesin tehdidi altındaydı. Politikacılar özellikle paranın iktidarını ellerinde tutanların kuklası görünümündeydiler. İşletmecilerin, para babalarının ve onlara bağlanmış politikacıların “görünür el”i, piyasanın “görünmez el”ine olan inancı büyük ölçüde zayıflatmıştı.

Liberal formüllerin ücretlilik koşullarını düzenleme zorunluluklarıyla bağdaşmaması ve toplumsal reform teşebbüsleriyle yer yer uyuşmaması, dogmatik liberalizmin bir başka kriz faktörünü oluşturmuştur. 19. yüzyılın ortasından itibaren, özellikle 1870’li yılların sonu ve 1880’li yılların başında Bismarck’ın ilk reformlarıyla birlikte giderek yoğunlaşan bir biçimde, Avrupa’da, ücretlilerin durumunu sağlamlaştırmaya ve bütün bir 19. yüzyıl boyunca varlığını sürdüren yoksulluğun içine düşmeye devam etmelerini mümkün olduğunca önlemeye yönelik düzeneklerin, tüzük ve yasaların artışına tanık olundu: Çocukların çalıştırılması üzerine yasalar, çalışma saatlerinin sınırlandırılması, grev ve örgütlenme hakkı, kaza tazminatları, işçi emeklilikleri... Kolektif koruyucu önlemlerle ve sosyal sigortalarla birlikte özellikle mücadele edilmeye çalışılan şey, iş döngüsünün çarkları arasına girmiş bu yeni yoksulluktur. Ücretlilik ilişkisinin bağımsız ve eşit iki iradeyi yükümlü kılan bir sözleşme olduğu fikri, büyük sinai ve kentsel yoğunlaşmaların yaşandığı dönemde, giderek toplumsal gerçekliklerden tamamen uzak bir kurgu halini almaktaydı. Sendikal düzlemde olduğu kadar politik düzlemde de tam olarak gelişen işçi hareketi, bu açıdan, ücretlilik ilişkisinin hem kolektif hem çatışmalı boyutunu sürekli hatırlatarak, liberal dogmatğin düşündüğü haliyle ça-

lışma sözleşmesinin kesinlikle bireysel ve “ahenkli” olduğu anlayışına meydan okuyordu.

Uluslararası planda 19. yüzyılın sonu, yüzyıl başında Ricardo’nun hayal ettiği haliyle, işbölümünün akılsal ilkelerine göre örgütlenmiş bu büyük evrensel ve barışçıl topluluğa pek benzemiyordu. Gümrük korumaları ve milliyetçiliklerin yükselişi, rakip emperyalizmler ve uluslararası para sisteminin krizi, liberal düzeni ilga teşebbüsleri olarak ortaya çıkıyordu. Serbest mübadelenin genel refah formülü olması gerektiği fikri bile artık doğru gelmiyordu. Friedrich List’in “eğitici koruma” üzerine tezleri daha güvenilir bulunuyor ve yeni gerçekliklere denk gözüktüyordu: Almanya gibi Amerika da yüksek gümrük duvarlarının koruduğu büyük birimlerin olduğu bir kapitalizm çehresi sunarken, İngiltere kendi sanayi önermelerinin tartışma konusu edildiğini görüyordu.

İngiltere’de “Manchester Okulu”nun ve Fransa’da ise Jean-Baptiste Say’ın takipçisi olan doktriner iktisatçıların yaydıkları “gece bekçisi” devlet anlayışı, yönetim işlevlerine dair özellikle dar bir bakış sunuyordu (düzenin korunması, sözleşmelere uyulması, şiddetin ortadan kaldırılması, malların ve kişilerin korunması, dış düşmanlara karşı toprak savunması, toplumsal ve iktisadi yaşamın bireyci kavranışı). 18. yüzyılda “despotizm”in olası farklı biçimlerinin eleştirisi olan şey, adım adım mülkiyet haklarının tutucu bir savunmasına dönüşmüştü. Smith’in hayal ettiği “polis yasaları”nın müdahale alanlarıyla Benthamcı devlet idaresi alanları karşısında bile fazlasıyla kısıtlayıcı kalan bu anlayış, 19. yüzyıl sonunun şehirleşmiş ve sanayileşmiş yeni toplumunun örgütlenme ve düzenlenme ihtiyaçları karşısında giderek ne yapacağını bilemez hale gelmişti. Başka deyişle, liberaller yüzyıl ortasından beri gelişmiş bulunan yönetim pratiklerinin teorisine sahip değillerdi. Daha kötüsü, toplumun hareketini temsil etme iddiasında bulunurlarken, dönemlerinin toplumunu anlamaktan uzak ve dar kafalı tutucular gibi görünerek tecrit oluyorlardı.

TOCQUEVILLE İLE MILL’İN VAKİTSİZ KAYGISI

Kimilerinin “liberalizmin kayıp cenneti” duygusu olarak adlandırdığı yüzyıl sonundaki bu “liberalizmin krizi” aniden patlak vermiş değildir. Sosyalistlerin ya da tutuculuğun açık yandaşları dışında, büyük liberal akımın içinde bile, çıkarların doğal uyumunun erdemlerine ve bireysel eylem ile yetilerin serbestçe gelişimine olan inancı erkenden sorgulayacak denli kaygılı kişiler vardı.

Tocqueville ile J. S. Mill arasındaki entelektüel alışverişler –yalnızca bu örneği ele alırsak– bu bilinçli kaygıyı açıklamaktadır. 1835-1840 arasında bu iki yazar modern toplumların derindeki eğilimlerinden ve özellikle de yönetimin toplumsal yaşama daha yaygın ve daha ayrıntılı müdahale eğiliminden söz ederler. Tocqueville’in demokrasi, merkezileşme ve tektiplik arasında ilişki kurmasını sağlayan şey, belki de Amerika’ya yaptığı yolculuktan ziyade, 1835 yılındaki İngiltere yolculuğu sırasında karşılaştığı şeylerdir.⁶ Bu ilişki ona göre demokratik topluma bağlıdır; onun kanaatine göre İngiltere ya da Amerika Birleşik Devletleri gibi bazı ülkeler yerel özgürlüklerin canlılığı nedeniyle daha iyi direnecek olsalar bile bu böyledir.⁷

Tocqueville’nin İngiltere yolculuğu sırasında oluşturduğu bu düşünceler 1840 tarihli *Démocratie en Amérique*’in [Amerika’da demokrasi] ikinci cildinde geliştirilmiştir. Özellikle de Kitap IV, Bölüm 2’de şu ifadeyi kullanır: “Demokratik halkların yönetim konusundaki fikrinin güçlerin tek elde toplanmasına doğal olarak yatkın olması.” Demokratik halkların “basit ve genel fikirleri” sevdikleri saptamasından yola çıkan Tocqueville, buradan, tek ve merkezi bir iktidardan ve tek tip bir yasamadan hoşlandıkları sonucunu çıkarır. Koşulların eşitliği, bireyleri gücünü halktan alan ama halkı her koşulda elinde tutan güçlü bir merkezi iktidar istemeye yöneltir. Demek ki, modern politik iktidarlardan birisi, yönetimin eylemindeki sınır yokluğudur, bu “her şeyi yapma hakkı”dır. Devletin temsil ettiği toplum, bireyin hakları aleyhine, kadir-i mutlaktır. Hükümdarlar sonunda “temsil ettikleri merkezi gücün, yekpare bir plan üzerinde bütün işleri ve bütün insanları kendi kendine yönetebileceğini ve yönetmesi gerektiğini”⁸ anlarlar. Böylelikle, politik çatışmaları ne olursa olsun, “hepsi de yönetimi tek, basit, inayetçi ve yaratıcı bir iktidar imgesiyle tasarlar.”

Bu gizli güç devleti bütün alanları ele geçirmeye yöneltir; bunu herkesin kendi özel işine gömülmesinden yararlanarak yapar. Sonuç olarak, tıpkı sanayiyle birlikte faaliyet ve mübadelelerin düzenlenmesi ve kamusal işler yapılması zorunluluğunun ortaya çıkması gibi, herkesin korunma, eğitim, yar-

6 Bkz. A. de Tocqueville, *Voyage en Angleterre et en Irlande de 1835*, *Œuvres I*, Gallimard, “La Pléiade”, Paris, 1991, s. 466 ve devamı.

7 Merkez ile yerel arasında bir dengeleme oyununa, zıt iki ilkenin –modern devletlerin merkezileşmesi ile yerel özgürlük– karşılıklı etkisizleşmesine çağrı yapar. 14 Ağustos 1834 tarihli yoksullarla ilgili İngiliz yasası ona göre devlet ile komünler arasındaki bu dengelenmenin bir modelidir. A.g.e., Ek II, s. 597.

8 A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, II, Kitap IV, Bölüm 2, *Œuvres II*, Gallimard, “La Pléiade”, Paris, 1992, s. 810.

dım ve adaletin yönetimi yönündeki talebi de artar. Bu yeni despotizm, Tocqueville'in adlandırdığı şekliyle bu "engin ve vasi iktidar" hem daha yaygın hem de daha yumuşak ve birey açısından hoşgörülebilirdir, çünkü herkes adına uygulanır ve halkın egemenliğinden kaynaklanır. Bu merkezileşme içgüdü-sü, idari alanın bireysel özgürlük alanının aleyhine bu atılımı herhangi bir ideolojik sapkınlıktan değil, toplumların eşitliğe doğru genel hareketinden kaynaklanır.

John Stuart Mill bu konudaki onayını belirtirken bazı itirazlar da ileri sürer. J. S. Mill'in tepkisi, babası James Mill'in ve Jeremy Bentham'ın "kendi kendisini düzenleyebilen temsili bir demokrasi" hayallerinin faydacı perspektifinden belirgin bir sapma gösterir.⁹ Tocqueville'in tahayyül ettiği tehlikelerin temellerinin yanlış bir demokrasi fikrinde yattığını savunur. Bu demokrasi, halkın doğrudan yönetimi değil, halkın herkesin iyiliğine uygun bir şekilde yönetileceği garantisidir, ki bu da, yönetenlerin eylemlerini yargılamaya muktedir seçmenler tarafından kontrolü gerektirir. Fakat Tocqueville'e yönelik esas eleştirisi, koşulların eşitliği ile veçhelerinden biri eşitlik özlemi olan bir "ticari uygarlığa" doğru ilerleyişi birbirine karıştırmasıdır. J. S. Mill'e göre temel eğilimi oluşturan şey, öncelikle iktisadi ilerleme ve "ara konumlarda bulunanların çoğalması"dır.¹⁰

Fakat bu büyüyen eşitlik, uygarlığın hareketini oluşturan öğelerden yalnızca biridir; sanayinin ve servetin ilerlemesinin tesadüfi sonuçlarından biridir: Yazarımızın gösterdiği gibi, diğerleri üzerinde binlerce şekilde etkide bulunan, ama nedenle karıştırılmaması gereken en önemli sonuçlardan biridir.¹¹

John Stuart Mill'e göre temel dönüşüm, servet arayışının, kimi entelektüel ve ahlâki değerlerin düşüşünü doğuran başatlığında yatmaktadır.¹² Thomas Carlyle'in kaygılarını yansıtarak, yüksek meziyetli kişinin kamuoyunun ağırlığı altında ezilmesine üzüldü; ticareti ele geçiren genelleşmiş şarlatanlığı tarif eder; sanat ve edebiyatta en yüksek ve en soylu şeylerin değer yitimi ni teşhir eder. Toplumun yeni durumu kitlelerin geri dönüşsüz iktidarlarının ve politik iç içe geçmelerin uzantısıyla belirleniyorsa, bu durumda, bireyin güçsüzlüğüne çare bulmanın yolu olabilecek her şeyi incelemek gerekir. Bunun iki temel çaresi olduğunu düşünür: Biri, Tocqueville'in daha önce ileri

9 Bkz. J. S. Mill, *Essais sur Tocqueville et la société américaine*, Vrin, Paris, 1994.

10 A.g.e., s. 195.

11 A.g.e., s. 195.

12 J. S. Mill, "Civilization", yeni baskı *Essays on Politics and Culture*, Peter Smith, Gloucester, 1973, s. 45 ve devamı.

sürmüş olduğu gibi, tek tek her bir atomda eksik olan gücü edinmek için cemiyetler kuran bireylerin “bileşimi”dir; diğeri ise kitlenin kanaatine direnebilmek amacıyla kişisel karakteri yeniden canlandırmak için tasarlanmış bir eğitimidir.¹³

Tocqueville ve J. S. Mill’le birlikte, liberal kampı oldukça erken ve özellikle *içerden* ele geçirmiş olan kuşku daha iyi anlaşılır. Yönetim yetkilerinin ticaret uygarlığıyla birlikte artması... İşte, bırakınız yapsınlarca dogmaların oybirliğine dayalı bir inanç konusu olmadığına tanıklık eden gözlemlerden biri. Tam tersine, 19. yüzyıl, yalnızca serbest mübadelenin ve mutlak özel mülkiyetin erdemlerinin muzaffer entelektüel ve politik tarihi olarak tembelce okunursa, bu yüzyıldan hiçbir şey anlaşılmaz. Bireysel özgürlük, ilerleme ve barış toplumunun yükselişine olan iyimser inanç erkenden çok büyük çekincelerin konusu olmuştur. Ama aynı zamanda radikalizm geleneği de yine çok erkenden müdahalesizlik dogmasında yarıklar açtı. John Stuart Mill’in izlediği yol, bu gelişme açısından önemlidir.

J. S. Mill, 1869 tarihli geç bir metin olan ve sağlığında yayımlanmamış *On Socialism* [Sosyalizm Üzerine] adlı eserinde, ekonominin bütünüyle denetlenmesi yönündeki sosyalist idealin ciddi bir eleştirisini yapsa da, aynı zamanda, başlığı Bentham’ın anlayışına çok sadık olan bir bölümde (“The Idea of Private Property not Fixed but Variable” [Sabitlenmemiş, Değişken Özel Mülkiyet Fikri]) “mülkiyet yasaları kamusal nitelikteki düşüncelere bağlı olmalıdır”¹⁴ görüşünü de savunuyordu. Onun gözündeki toplum, kamu yararı olmadığı gözlemlenen mülkiyet haklarında değişiklik yapmakta, hatta bunları yürürlükten kaldırmakta tamamen haklıdır.¹⁵ 18. yüzyılın sonundan beri tartışma konusu edilmekte olan şeyle yeniden karşılaşılır. Mülkiyet hakkını kutsal bir doğal hak olarak mı kabul etmek gerekir, yoksa bu hakka çoğunluğun mutluluğu üzerindeki etkilerine yani göreceli faydasına göre mi bakmak gerekir?

Faydacılığın politik müdahalenin haklılaştırılmasına ve hatta mülkiyet hakkının göreceliştirmesine varması, Herbert Spencer tarafından polemik bir şekilde hemen vurgulanmıştır. Spencer’ın 19. yüzyıl sonunda ekonomik ve toplumsal müdahaleciliğe karşı ve –ona göre doktriner temelini oluşturan– “ampirik faydacılığa” karşı şiddetli tepkisi, liberal yönetimselliğin bu krizinin temel bir belirtisidir. Spencer’ın evrimciliği, aynı zamanda, liberalizmin felse-

13 A.g.e., s. 63.

14 J. S. Mill, *On Socialism*, Prometheus Books, Buffalo, New York, 1987, s. 56.

15 A.g.e., s. 145 ve 146.

fi olarak yeniden kurulması yönündeki ilk teşebbüstür ve içine gömüldüğü unutmaya rağmen göz ardı edilmemesi gerekir. “Spencercilik” işin içine neo-liberalizmin en önemli temalarından bazılarını, özellikle toplumsal ilişkilerde rekabetin önceliğini katmıştır.

SERBEST PİYASANIN SAVUNULMASI

Spencercilik, nüfusun iyiliği adına toplumsal reformları destekleyen herkesi “sosyalizm”i savunmakla suçlayan ve hain ilan eden “bireyciler”in bir karşı saldırısına benzer.¹⁶ 1880’e doğru eski liberaller 1860 zaferinin geride kaldığını, “bırakınız yapsınlar” karşıtı geniş bir hareket tarafından yenildiğini hissederek. 1882 yılında kurulan Liberty and Property Defence League içinde gruplaşan bu kesim, Viktorya çağının ortasında sahip olduğu entelektüel ve politik etkiyi önemli ölçüde yitirmişti.

Spencer, “ampirik faydacılığın” sapmalarına çare bulmak için faydacılığı yeni temeller üzerinde yeniden şekillendirmenin gerekliliğini düşünür. Bilindiği gibi, Spencer’in felsefesi 19. yüzyıl sonunda İngiltere’de ve Amerika’da son derece popülerdi.¹⁷ É. Durkheim’a göre, teorik ve politik düzlemde en büyük rakibi olmuş H. Spencer bir faydacı prototipidir. Fakat bu hangi faydacılıktır? Spencer hukuksal ve iktisadi faydacılıktan ziyade evrimci ve biyolojik bir faydacılığı referans alır.¹⁸ Onun politik sonuçları aşikârdır: Benthamcılığın reformcu eğilimine karşı çıkmak için faydacılığın teorik temellerini dönüştürmek. Spencer, gerçekten de, halkın iyiliğine gönderme yaparak giderek daha çok sayıda baskıcı önlem almak isteyen reformcuların “ihaneti”ni bozguna uğratmaya çalışır. Bu sahte liberaller tarihin, askeri koordinasyon biçimleri aleyhine, sözleşmecî türdeki iradi işbirliğinin egemen olacağı bir topluma doğru ilerleyişini kösteklemektedirler.

Spencer her türden devlet müdahalesine, “evrim yasası”na¹⁹ bağlı olarak karşı çıkar; bu müdahale liberalizmlerini ilan eden devlet sorumlularından gelse bile. Yoksullara yasal koruma getiren düzenlemeleri ve kamusal kurumları yurttaşların yaşamını köstekleyen “karışma” ve “kısıtlamalar” olarak görür. Boya tezgâhlarında ya da çamaşırhanelerde kadınların ve çocukla-

16 M. W. Taylor, *Men versus the State*, a.g.e., s. 13.

17 Bkz. P. Tort, *Spencer et l'évolutionnisme philosophique*, a.g.e.

18 Doğa bilimlerindeki ilerlemeler sayesinde Bentham karşısında ne kadar “evrim” geçirdiğini kendisi belirtmektedir. Spencer’in doktrininin Saint-Simon’a ve Comte’a çok şey borçlu olduğu eklenebilir; ama elbette onların doktrinlerini dönüştürmüş ve çıkardıkları politik sonuçları tersine çevirmiştir.

19 Bkz. Bölüm 2, s. 64.

rm çalışmasını kısıtlayan yasalar, zorunlu aşlamayı dayatan, gazhanelerde müfettiş ve denetim birlikleri kuran yasalar, on iki yaşın altında çocuk çalıştıran maden ocağı sahiplerini cezalandıran yasalar, İrlandalı toprak işletmecilerinin tohum alımına destek veren yasalar... Yapılmaması gereken şeylere örnek olarak gösterdiği bütün bu yasalar yürürlükten kaldırılmalıdır, çünkü işbirliğini zorlayıcı bir şekilde örgütleyerek doğrudan doğruya iyilik yapmak istemektedirler. Katlanılmaz ve gerici olan şey bunların mecburi niteliğidir.²⁰ Spencer'in saydığı "zorlayıcı yasalar" listesi, aynı zamanda çok anlamlıdır, çünkü toplumsal, tıbbi ve eğitsel alanları kapsamaktadır: Çalışma, konut, sağlık, temizlik, eğitim, bilimsel araştırma, müze ve kütüphaneler, vs.²¹

Spencer bu ihaneti yoksulları bir an önce koruma çabasının talihsizliğiyle açıklar. Yanlış yol tutulmuştur. Gerçekten de bir iyilik elde etmenin iki yolu vardır. Ya zorlamayı azaltarak, yani dolaylı olarak elde edilir; ya da zorlayarak, yani dolaysızca:

Halkın iyiliğini sağlama belirgin bir dışsal özellik iken ve eski dönemlerde bütün liberal önlemlerde ortak olarak görülürken (ve o dönemde bu iyilik esasen zorlamanın azaltılmasından ibaretti), liberallerin halkın iyiliğini zorlamayı azaltarak bunu dolaylı olarak erişilmesi gereken bir hedef olarak değil, doğrudan erişilmesi gereken bir hedef olarak gördükleri bir dönem ortaya çıktı. Ve bu hedefe doğrudan erişmeye çalışırken, öz itibarıyla başlangıçta kullanılmış olan yöntemlere zıt yöntemler kullandılar.²²

Bu reformcu liberaller yoksul nüfusların toplumsal bakımdan iyileştirilmesi talebine cevap verirken *old whigs*'in yerleştirmek istemiş olduğu özgürlük ve sorumluluk sistemini yıktılar.²³ Bu durum özellikle yoksullara yardımıda gayet iyi görülmektedir ve Spencer bu konuda özellikle serttir.

Spencer bu tür yardıma karşı Malthusçu argümanları yeniden ele alır: "Hak etmeyen yoksulların sefaleti –ki çoğu durumda bu daha doğrudur– de-

20 A.g.e., s. 13.

21 A.g.e., s. 13-19. Karl Polany bu listeye çok değer verecektir, onu 1860'lardan itibaren ortaya çıkan "karşı-hareket" in özellikle belirticisi olarak değerlendirecektir (K. Polany, *La Grande Transformation*, Gallimard, Paris, 1983, s. 197). Bu nokta daha ilerde geliştirilmiştir, s. 149. (*Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, 10. Baskı, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011)

22 H. Spencer, *L'Individu contre l'État*, a.g.e., s. 10. Daha önce Bentham'ın kullandığını görmüş olduğumuz, olumlu özgürlük ile olumsuz özgürlük arasında Isaiah Berlin'in popülerleştireceği ayrımı geniş ölçüde kesişen ayırır.

23 Aynı açıklama şeması ("Kitlelerin Sabırsızlığı") F. Hayek'in *La Route de la servitude*'ünde de (PUF, Paris, 2005) görülecektir.

mek yerine hak etmiş yoksulların sefaleti”nden²⁴ şikâyet edilmektedir. Davranış kuralı olarak da hayırseverlik göreviyle olsa olsa uzaktan ilişkili bir “Hristiyan” özdeyişini önerir:

Bence, hakikati hem ortak kanaat tarafından hem de bilimsel inanç tarafından kabul edilmiş olan bir özdeyiş tartışmasız bir otorite olarak kabul edilebilir. Evet! ‘Kim ki çalışmak istemiyor, yemek de yemesin!’ buyruğu bu doğa yasasının Hristiyan ifadesidir ve yaşam bu sayede bugünkü düzeye erişmiştir. Bu yasaya göre, kendine yetecek kadar enerjik olmayan bir yaratık ölmelidir.

Fakat yoksullara yapılan bu yardım, toplumun bütün kötülüklerine çare bulmak istediğinde ucu bucağı kalmayan devlet müdahalesinin zararlı yanlarından biridir. Devlet müdahalesini sınırsızlaştıran ve neredeyse otomatik olan bu eğilim, geniş kitlelerin erişilmez arzularını arttıran eğitim kanalıyla ve politik vaadlere yönelten genel oy yoluyla güçlenmiştir. Spencer, sosyalizm denen bu “müstakbel kölelik”in bahtsızlığının kahini olmak istemektedir. Toplumun gerçek yasalarını sergileyecek bilimsel bir sosyoloji eseriyle sosyalizmin yükselişini engellemeye çalışır. Çünkü toplumun da, doğanın herhangi bir parçası gibi, temel yasaları vardır. Faydacılar, daha doğrusu “sahte faydacılar”, sözleşme, işbölümü, eylemin etik sınırlandırılması yasalarını bilmezler. Dolayısıyla sosyalizm yolunu farkında olmadan benimsemeleri cehaletten ve batıl inançtandır. Bu sahte faydacılar, çok dar bakışlı ampiristler olarak kalmıştır. Faydaya dair ampirik kavrayışları, “yasamanın sınırlarını buyuran temel olgulardan yola çıkmalarını engeller.” Sosyoloji bilimi ise, tersine, gerçek faydanın, yani kesin yasaları temel almanın ne olduğunu söyleyecektir: “Böylece, ampirik olarak değerlendirilemeyen ama akılsal olarak belirlenen fayda, bireysel hakları korumayı buyurur ve bunun sonucu olarak, bu haklara ters olabilecek her şeyi yasaklar.”²⁵

DEVLET BATIL İNANCA KARŞI

Ampirik faydacılığın sosyalist kaynaklarından biri, egemen mercideki metafizik inançtır. Devlet ve devletin meşruluğunu temellendiren politik kategoriler “büyük politik batıl inancı” oluşturur. Spencer, Hobbes’un, ardından da Austin’in hükümrânlığı nasıl Tanrısal hukuk üzerinden meşrulaştırmaya çalıştıklarını ifade eder. Bu demektir ki, bu filozoflar hükümrânlığın temellerini

²⁴ H. Spencer, *L’Individu contre l’État*, a.g.e., s. 26 (*Le Droit d’ignorer l’État*, a.g.e., s. 43-44).

²⁵ A.g.e., s. 156 (s. 201).

kendine, yani yerine getirmesi gereken işleve dayandırmayı başaramamışlardır. Modern demokrasiyi temellendirmeyi hedefleyen bütün bir politik teori buradan yola çıkarak yeniden ele alınmalıdır. Bu teoriyi niteleyen yönetimin kadir-i mutlakiyeti, parlamentoların Tanrısal hakkı batıl inancına yaslanır; bu hak aynı zamanda çoğunlukların Tanrısal hakkıdır, ki bu da kralların Tanrısal hakkını sürdürmekten başka bir şey yapmaz.²⁶

Dolayısıyla, Spencer'in hakların devlet eliyle yaratılması konusunda Bentham'a ve öğrencilerine saldırmasına şaşırılmamak gerekir. Spencer bu tezinin hakların *ex nihilo* yaratılmasına dayandığını –tabii eğer yönetim yokken halkın bütün haklara toptan sahip olamadığını söylemek istemiyorsa– göstererek, kapsamını hatırlatır. Spencer'e göre, Bentham'ın ve Austin'in hakların yaratılması teorisi yanlış, mantıksız ve tehlikelidir, çünkü bir *fallacy*'yi kullanmaktadır.²⁷ Aslında devlet önceden var olanı şekillendirmekten başka bir şey yapmaz.

“Doğal hukuk” a referansın, 17. ve 18. yüzyıllarda doğal hukuk yanlılarında sahip olduğu anlam artık yoktur. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, hukuk bundan böyle bireysel yaşam koşulları üzerinde olduğu kadar aynı yaşımsal zorunluluktan kaynaklanan toplumsal yaşam koşulları üzerinde de temellenir. Toplumsal yaşam koşulları konusunda, ilk insanları gruplar halinde yaşamaya yöneltenin “işbirliğinin olası avantajlarının deneyimi” olduğu hatırlanacaktır. Oysa Spencer'e göre, vahşi toplumların geleneklerinin tanıklık ettiği bu işbirliğinin koşulu, uyulması konusunda yükümlülük alman zımnı sözleşmelerin varlığıdır. “Evrim” burada muhtemel bütün yasamalar açısından sözleşme hakkının önceliğinin çok eskiye dayandığına tanıklık etmektedir. Devletin misyonu bu nedenle son derece sınırlıdır: Serbestçe rıza gösterilen sözleşmelerin uygulanmasının garantisidir yalnızca; asla *ex nihilo* yeni hakları yaratmaz.

Geçmişte liberalizmin işlevi kralların iktidarına bir sınır getirmektir. Gelecekte liberalizmin işlevi, eğitimsiz kitlelerin sabırsız baskısı altındaki parlamentoların iktidarını sınırlandırmak olacaktır.²⁸ Spencer Bentham'a saldırırken, liberalizmin müdahaleci eğilimlerinin ve faydacılıktan kaynaklanan İngiliz radikalizminin teorik köküne uzanır. Doğal yasaları, yani olgular arasındaki nedensellik ilişkilerini dikkate almadan halkın refah ve huzurunu devlet müdahalesinin nihai hedefi haline getirmekten ibaret bir yorumdur saldırdığı.

26 A.g.e., s. 116 ve s. 122 (s. 121 ve s. 132).

27 A.g.e., s. 132 (s. 153).

28 A.g.e., s. 158 (s. 206).

Ortaya atılan temel soru, genel olarak kavrandığı haliyle faydacı teorisinin hakikatiyle ilgilidir ve buna verilen cevap, genellikle kavrandığı haliyle doğru olmadığıdır. Faydacı ahlâkçıların kitaplarına ve bilinçli ya da bilinçsiz olarak onların yönelimini sürdüren politikacıların eylemlerine bakılırsa, faydalılığın doğrudan doğruya mevcut eylemlerin basitçe denetlenmesiyle ve muhtemel sonuçların değerlendirilmesiyle belirlenmesi gerektiği anlaşılır; yoksa eğer iyi anlaşılmışsa, faydacılığın önceden gözlemlenen olguların deneysel analizinin sağladığı genel sonuçların rehberliğinde olması gerekmez.²⁹

Evrimci bir sosyoloji çerçevesinde faydalılığın bu doğru kavranışı, evrimin önceki bir haline doğru –askeri çağ– gerilemekten başka bir şey olmayan sosyalist köleciliğin önlenmesini sağlayacaktır. Liberalizm bundan kaçınmak için, bilimsel bakımdan yetersiz olan Benthamcı reformizmin sürüklediği toplumsal yasaların ölümcül mantığından kaçınmalıdır.

YÜZYIL SONU REKABETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

Spencer'ın biyolojik evrimciliği, bazı neoliberallere referans kaynakları arasında zikretmeyi –reddetmek dışında– sıklıkla “unutacakları” kadar eskimiş gelse de, liberal doktrinin sonraki akışı içerisinde derin bir iz bırakmıştır. Hatta *Spencerciliğin gerçek bir dönemeç oluşturduğu* bile söylenebilir. Spencer'ın, Comte aracılığıyla, fizyolojik işbölümünü nasıl “felsefi sentez”inin önemli parçalarından biri haline getirdiğini yukarıda söylemiştik. İlk dönemde, evrim iki sürece itaat eden genel bir fenomen olarak açıklanmıştır: Bir “yığılma”ın içine dahil olma ve birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı tarafların farklılaşması. Her yerde gözlemlenen homojenden heterojene doğru geçişe dair bu sonuncu fikirle birlikte,³⁰ Spencer işbölümü ilkesini fiziksel, biyolojik ve insani gerçeklikler bütününe yayar; bu ilkeyi maddenin ve bizzat yaşamın evrensel gelişim ilkesi haline getirir.

Comte ve Darwin daha sonra insan türünün özgüllüğünü vurgulamışlardır ve Comte'un “bireysel iktisadın radikal tersine dönmesi” olarak adlandırdığı ve bencillik içgüdüleri üzerinde duygudaşlık güdülerinin başat olmasını sağlayan şeyi farklı yollardan da olsa göstermişlerdir. Spencer iktisadi işlevlerin farklılaşması fikrini yeniden ele almakla birlikte, insan türü için farklılaşmış faaliyetleri düzenlemeye yönelik politik bir merkezin gerekliliğini kabul etmeyi reddeder. Kuşkusuz ki, insan tininin evrimini “üstün ırklar” ile

29 A.g.e., s. 154 (s. 198).

30 Bkz. H. Spencer, “Progress: its law and causes”, *The Westminster Review*, c. 67, 1857.

“aşağı ırklar”ı karşılaştırarak incelediğinde, özgeciliği liberal ekonominin bencil atılımına bir tepki olarak gören Comte’un öğretisini unutmaz.³¹ Fakat, yönetimin herhangi bir düzenleyici görevi olduğu sonucunu çıkarmayı reddeder. Comte’tan ve daha sonra da Durkheim’dan farklı olarak, en gelişmiş toplumlarda sözleşme biçiminde gelişmiş olan “gönüllü işbirliğinin”, “toplumsal süper-organizma”yı koruyacak kadar istikrarlı birimler arasında karşılıklı bir bağımlılığı sağladığını düşünür. Bu öncül onu Darwinci doğal seçim teorisini kendince yeniden yorumlamaya ve kendi evrimci sentezine onu da katmaya yöneltecektir.³²

Darwin 1859 yılında *Türlerin Kökeni*’ni* yayımlamış ve herkesin bildiği gibi, doğal seçilimi türlerin dönüşüm ilkesi yapmıştı. Birkaç yıl sonra Spencer, *Principles of Biology* [Biyolojinin İlkeleri] (1864) adlı eserinde Darwin’e saygısını belirtirken, “en yeteneklilerin hayatta kalması” (*survival of the fittest*)³³ biçimindeki ünlü deyimini ortaya atacaktır. Bu da Darwin tarafından *Türlerin Kökeni*’nin beşinci baskısında yeniden ele alınacak ve “doğal seçim”in dengi olarak sunulacaktır. Spencer’le Darwin’i niteleyen karşılıklı çakışmaların ve yanlış anlamaların nedenlerine ayrıntılı olarak girmeden şunu belirtelim ki, Spencer’e göre Darwin’in teorisi, habercisi olduğu “bırakınız yapınlar” teorisini destekler gözükmektedir. İktisadi evrim ile genel olarak türlerin evrimi arasında *Principles of Biology*’de kurduğu paralellik bunu yeterince belirtmektedir. İktisadi evrim, onun gözünde, ortamlarına en iyi uyum sağlamış türleri öne çıkartan “yaşam kavgası”nın bir çeşididir. Önem taşıyan şey, türün hayatta kalmasına en fazla uyum sağlamış karakterlerin seçilmiş mirası değil, ırklar ve sınıflar arasında biyolojik terimlerle yorumlanan doğrudan mücadele olduğundan, bu paralellik doğrudan doğruya seçim teorisinin derin bir biçimde sapıtılmasına götürüyordu. Bu durumda rekabet sorunsalı üreme sorunsalına baskın çıkıyordu ve böylelikle çok uygunsuz bir şekilde

31 H. Spencer, “Esquisse d’une psychologie comparée de l’homme”, *Revue philosophique de la France et de l’étranger*, c. 1, 1876.

32 Bütün bu konularda bkz. Amerikalı tarihçi Richard Hofstadter’in 1944’te kaleme alınmış klasik tezi: *Social Darwinism in American Thought* (yeni baskı Beacon Press, Boston, 1992). O zamana dek pek az kullanılan “sosyal Darwincilik” terimini popülerleştirmiş olan bu eserdir. 1879 yılında *Popular Science* dergisindeki bir makalede Oscar Schmidt’in kaleminden çıkmış olan bu terimin bir anarşist olan Émile Gautier tarafından 1880 yılında Paris’te yayımlanan *Le Darwinisme Social* [Sosyal Darwincilik] başlıklı bir yazıda kullanılmış olduğunu belirtelim.

(*) *Türlerin Kökeni*, 3. Baskı, çev. Sevim Belli, Onur Yayınları, Ankara, 1996.

33 *Principles of Biology*’nin üçüncü kısmında Bölüm 12, § 165’te Spencer şunu yazar: “*This survival of the fittest [...] is that which Mr. Darwin has called ‘natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life’.*” Fransızca tercümesi *Principes de biologie*, Germer Baillière, Paris, 1880, c. I, s. 539.

“sosyal Darwincilik” olarak adlandırılan şeyi doğuruyordu. Patrick Tort’un gösterdiği gibi Darwin, uygarlığın, daha ziyade doğal seçilimin ayıklayıcı yanlarını etkisizleştirebilen “toplumsal içgüdüler”in başatlığıyla nitelendiğini ileri sürüyordu ve duygudaşlığın sonsuzca yayılacağını düşünüyordu.³⁴

Liberalizmin tarihinde Spencer’in düşüncesinin temsil ettiği dönemeci vurgulamak uygun olur. Biyolojik evrim yasasından politik sonuçlarına geçiş sağlayan belirleyici nokta, hayatta kalma mücadelesinin toplumsal yaşamdaki başatlığıdır. Malthus’a referans kuşkusuz ki Spencer’da önemini korumaktadır: Büyük “doğa şöleni”ne her insan davet edilmiş değildir. Fakat bu etkiye, bireyler arasındaki rekabetin –ki bu açıdan insan türü diğer türlerle aynıdır–, insanlığın ilerlemesinin ilkesini oluşturduğu fikri eklenmiştir. Evrimi engellemek için gelişmesine izin verilmesi gereken iktisadi rekabetin genel bir yaşamsal mücadeleyle bir tutulması buradan kaynaklanır; yukarda incelenen belli başlı politik sonuçlar, özellikle kendi kaderlerine terk edilmesi gereken en yoksun olanlara yardımı mahkûm eden sonuçlar buradan kaynaklanır.

Spencer böylelikle işbölümü modelinden yaşamsal zorunluluk olarak rekabet modeline geçerek liberal düşüncenin çekim merkezinin yerini değiştirecektir. Bu aşırı doğalcılık, ideolojik çıkarları tatmin edebilmesinin, şirketler arasındaki ve ulusal ekonomiler arasındaki acımasız ticari mücadeleleri açıklamasının ötesinde, ilerlemenin motoru anlayışını *uzmanlaşmadan seçilime* geçirmiştir, ki bunun aynı sonuçlara yol açmayacağı açıktır.

En iyi örneği Smith’te ve Ricardo’da bulunan fakat onlardan çok daha önce var olan birinci modelde, serbest mübadele, faaliyetlerdeki uzmanlaşmayı, atölyedeki görevlerin bölüşümünü ve ulusal üretimin yönelimini teşvik eder. Ulusal ya da uluslararası piyasa, kendine özgü oyunuyla birlikte, faaliyetler arasındaki zorunlu dolayımıdır, onların koordinasyon mekanizmasıdır. Bu ticari ve tacir modelinin ilk sonucu, uzmanlaşmadan kaynaklanan ortalama üretkenliğin genel artışı yoluyla, herkesin mübadelede kazandığıdır. Bu ekonomik öznelere en kötüsünü ayıklama mantığı değildir, ama üreticilerin en kötüsünün etkinliğini ve refahını bile iyileştiren tamamlayıcı bir mantıktır. Kuşkusuz ki, bu “oyunun kuralı”na boyun eğmek istemeyen kişi kaderine terk edilmelidir, fakat bu kurala uyan kişi kaybedemez. İkinci modelde ise, tersine, doğal seçilimin büyük mücadelesine katılan kişinin çabalarına, iyi ni-

34 Bkz. P. Tort, *Spencer et l'évolutionnisme philosophique, a.g.e.* Bu soruna dair P. Tort’un eksiksiz açıklaması için bkz. *L'Effet darwin. Sélection naturelle et naissance de la civilisation*, Seuil, Paris, 2008.

yetine, yeteneklerine rağmen hayatta kalmasını hiçbir şey garanti edemez. En az yetkin ve en zayıf olanlar, en iyi uyum sağlamış ve mücadelede en güçlü olanlar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Bu durumda yaşam seviyesinde genel bir yükselme mantığı değil, seçilimli bir ortadan kaldırma süreci söz konusudur. Bu model mübadeleyi, güçlenmenin ve iyileşmenin aracı yapmaz; çatışmanın ve hayatta kalmanın değişmez bir sınavı olarak görür. Bu durumda rekabet, ortodoks, klasik ya da neo-klasik ekonomide olduğu gibi, piyasa da mübadelelerin düzgün işleyişinin koşulu olarak kabul edilmez; rekabet doğrudan doğruya yaşamın acımasız yasasıdır ve en zayıfların ortadan kaldırılması yoluyla ilerlemenin de mekanizmasıdır. Malthus'un "nüfus yasası"nın damgasını güçlü biçimde taşıyan Spencer'in evrimciliğinden, toplumun ilerlemesinin ve daha geniş olarak insanlığın ilerlemesinin, bileşenlerinden bazılarının yıkımını gerektirdiği sonucu doğrudan doğruya çıkar.

Kuşkusuz ki bu iki model liberalizmin daha ileri argümanları içinde çakışmaya devam edecektir. Spencer'da, sanayi toplumunu niteleyen gönüllü işbirliği ile seçim yasası arasındaki sınırlandırma basit değildir. Spencer'in mübadele modelini rekabet modeline kaydırmasıyla birlikte, liberalizmin krizine "tepki"si, çoklu ve uzun süreli etkileri olacak teorik bir durumdur. Biyolojik evrimcilik terk edildiğinde bile, neoliberalizm, farklı dalları içinde bunun etkisini derinden taşıyacaktır. Rakipler arasındaki mücadele anlamında rekabetin toplumsal gelişimin motoru olduğu ve bu rekabete getirilen her engelin, özellikle şirketlere, bireylere, hatta en yoksul ülkelere verilen destek gibi engellerin yaşamın süregelen akışına bir engel olarak kabul edilmesi gerektiği doğal olarak anlaşılır. İktisadi rekabetin mağluplarının vay haline!

Gayet kötü bir adlandırma olan "sosyal Darwincilik", tam olarak bir "toplumsal rekabetçilik"tir³⁵ ve rekabeti bireysel ve kolektif varlığın, ulusal ve uluslararası yaşamın genel normu haline getirir.³⁶ Doğal olarak görülen bir rekabet durumuna uyum, böylelikle hayatta kalma mücadelesine indirgenen bireysel tutumun temel sözü olur. Büyük Viktoryen dönemde, yoksulluğu halk sınıflarının sorumsuz üremelerinin kaçınılmaz sonucu olarak gören

35 P. Tort Darwin'in teorisinin bu rekabetçiliğin tam zıddı olduğunu kesin olarak gösterdi, çünkü toplumsal insan için, biyolojik ayıklamanın yerini, en nasipsiz bireylerin zayıflık nedenlerini yapıyarak ortadan kaldıran "ödünlme teknolojileri" almıştır (P. Tort, *L'Effet Darwin, a.g.e.*, s. 110). Muhaliflerinin kullandığı polemik bir terim olan "sosyal Darwincilik", Darwin'le birlikte bakıldığında bir aldatmaca içerir. "Yaşam mücadelesi" ya da "en yeteneklilerin hayatta kalması" deyimlerinin tekrarı Darwin'in teorisinde ona sağlam bir temel sağlamaya yetmez.

36 M. Hawins, *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945. Nature as Model and Nature as Threat*, Cambridge University Press, 1997.

Malthusçuluğu sürdüren bu rekabetçilik, Avrupa'da ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük başarı kazanmıştır. Leş yiyicilik ve talan suçlamalarına cevap veren Andrew Carnegie ya da John D. Rockefeller gibi Amerikalı büyük sanayiciler, inşa etmekte oldukları dev kapitalist grupların büyümesini haklı göstermek için bu seçilimci retoriği kullandılar. Rockefeller ideolojisi şöyle özetler: “‘American Beauty’ denen gül çeşidi, onu seyredenleri heyecanlandıran görkemi ve rayıhası içinde, ancak etrafında biten ilk tomurcukları feda ederek üreyebilir. İktisadi yaşamda da durum aynıdır. Bu bir doğa yasasının ve bir Tanrı yasasının uygulanmasından başka bir şey değildir.”³⁷ Bu rekabetçi ideoloji, “bırakınız yapsınlar”ın dogmatizmini, ücretlilerin korunmasıyla ilgili bazı yasaları tartışma konusu eden Amerika Birleşik Devletleri'ndeki önemli politikaların uzantılarıyla birlikte yenilemiştir.

Fakat, teorik düzlemde, Amerikalı sosyolog ve Yale College'de profesör olan William Graham Sumner (1840-1910) bu rekabetçiliğin temellerini en belirgin şekilde ortaya koyan kişi oldu.³⁸ Sosyalizme ve “duygusal” toplumsal düşüncenin her türüne karşı kaleme aldığı *The Challenge of Facts* adlı denemesinde Sumner, erkeğin en eski zamanlardan beri kendisinin, karısının ve çocuklarının yaşamı için mücadele içinde olduğunu hatırlatmaya çalışır. Geçim imkânlarını cimrice kullanan bir doğaya karşı verilen bu yaşam mücadelesi, insanları çalışmaya, kendilerini disiplin altına sokmaya, cinsel bakımdan ılımlılığı tercih etmeye, alet imal etmeye, bir sermaye oluşturmaya yöneltmiştir. Kıtık insanlığın en büyük eğitmenidir. Fakat insanlık geçinme imkânlarının ötesinde üreme eğilimindedir. Doğaya karşı mücadele, aynı zamanda kaçınılmaz olarak insanların kendi aralarındaki bir mücadeledir. İlerlemenin kaynağı bu eğilimdir. Yurttaş özgürlüklerinin ve özel mülkiyetin egemenliğiyle nitelenen uygar toplumun özelliği, bu mücadeleyi, kazananları ve kaybedenleri zorunlu olarak üreten, servetlerin eşitsiz dağılımının kaynaklandığı özgür ve barışçıl bir rekabet haline getirmektir. Rousseau'dan bu yana görülen duygusal filozoflar gibi bu mücadelenin eşitsiz sonuçlarına üzülmünün hiçbir nedeni yoktur, diye vurgular Sumner. Adalet, mücadele içinde yeneğin ve meziyetin adil olarak ödüllendirilmesinden başka bir şey değildir. Başarısız olanlar bunu zaaflarına ve ahlâki kusurlarına borçludurlar. Sumner en önemli denemelerinden birinde şunu ileri sürer:

37 Akt. John Kenneth Galbraith, “Derrière la fatalité, l'épuration sociale. L'art d'ignorer les pauvres”, *Le Monde diplomatique*, Ekim 2005.

38 Bkz. W. G. Sumner, *The Challenge of Facts and Other Essays*, der. Albert Galloway Keller, Yale University Press, New Haven, 1914.

Görmüş olduğumuz gibi, yaşam mücadelesinin doğal koşullarına göre örgütlenmiş bir toplumun özelliği olan özel mülkiyet de insanlar arasında eşitsizlik yaratır. Yaşam mücadelesi doğaya karşı yönelmiştir. Doğanın cimriliğine rağmen ihtiyaçlarımızı tatmin etmenin araçlarını ondan çekip çıkarmayı bilmeliyiz, fakat dostlarımız doğanın bize sunduğu zayıf kaynaklara sahip olmak isteyen rakiplerimizdir. Sonuç olarak rekabet doğanın bir yasıdır. Doğa tamamen yansızdır, en enerjik ve en kararlı şekilde kendisine hücum edene boyun eğmez. Ödüllerini en yeteneklilere verir, dolayısıyla, ne türden olursa olsun başka mülâhazalara ilgi göstermez. Eğer özgürlük varsa, insanların özgürlükten elde ettikleri şey çalışmalarıyla aynı orandadır; sahip oldukları ve yararlandıkları şey, kendi oldukları, yaptıkları şeyle aynı orandadır. Doğanın sistemi böyledir. Onu sevmesek de ve onu ıslah etmeye çalışsak da, bunu yapmanın tek bir yolu vardır. En iyiden alabilir ve en kötüye verebiliriz. Kötü yapmış olanların cezalarını onlardan alarak iyi yapmış olanları bu cezalara çarptırabiliriz. İyi yapmış olanların ödülleri alabilir ve onları daha az iyi yapmış olanlara verebiliriz. Böylece eşitsizlikleri azaltırız. En yetenezsizlerin hayatta kalmasını (*the survival of the unfittest*) teşvik etmiş ve bunu da özgürlüğü ortadan kaldırarak gerçekleştirmiş oluruz. Bu alternatiften çıkamayacağımızı iyi anlamamız gerekir: Özgürlük, eşitsizlik ve en yeteneklilerin hayatta kalmasıdır (*the survival of the fittest*); özgürlüksüzlük ise eşitlik ve en yetenezsizlerin hayatta kalmasıdır (*the survival of the unfittest*). Birinci yol toplumu ileriye götürür ve en iyi üyelerini teşvik eder. İkinci yol toplumu geriye götürür ve en kötü üyelerini teşvik eder.

Burada, adının kullanılmasından başka hiçbir Darwinci yanı olmayan bu “sosyal Darwincilik”in kusursuz bir sentezi vardır. Fakat liberalizm, içinde bulunduğu krizden çıkmak için yalnızca bu yönde dönüşüme uğramayacaktır.

“YENİ LİBERALİZM” VE “TOPLUMSAL İLERLEME”

Yürürlükteki değişimler açısından anlamlı olan ve liberalizmin sonraki dönüşümlerini içinde taşıyan Spencerciliğin bu şiddetli tepkisi ne kadar önemli olsa da, yüzyılın ikinci yarısında yönetimin müdahalesindeki artışı tarif eden Tocqueville’in gözlemlerine ve John Stuart Mill’in ileri sürdüğü ekonomik ve sosyolojik argümanlara hak verenlerin sayısı da oldukça çoktu. Keza, liberalizme bağlılıklarını belirtenlerin safları da dahil olmak üzere, Comte’u ya da Darwin’i devam ettirerek duygudaşlık ve dayanışma içgüdülerini uygarlığın en yüksek ifadesi olarak görenler de çoktu. Dönemin ünlü bir kitabında, John Atkinson Hobson yönetim işlevlerinin artışını düşüncesinin önemli konularından biri haline getirmiştir; tıpkı Almanya’daki “kürsü sosyalisti” Adolf

Wagner gibi.³⁹ Devlet, birçok kişinin gözünde, ekonomiye ve topluma yalnızca meşru değil zorunlu bir müdahale unsuruydu. Her koşulda, kapitalizmin “örgütlenme” si ve hiç de tembel ve ahlâksız olmayan yoksulların durumunun iyileşmesi sorunu, 19. yüzyıl sonundan itibaren ana sorun halini aldı.

Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen krizler, 19. yüzyılın liberal dogmalarının genel olarak tartışma konusu edilmesini hızlandırmaktan başka bir şey yapmadı. Bütün toplumsal ve ekonomik denge sarsılmış gözüktüğünde, serbest mübadelenin eski imgelerini ne yapmalıyız? Tekrarlanan ekonomik krizler, spekülatif olgular, toplumsal ve politik düzensizlikler, liberal demokrasilerin dayanıksızlığını tümüyle gösteriyordu. Çok sayıda krizin yaşandığı dönem, piyasadaki aktörlere verilen esiksiz özgürlüğü savunan ekonomik bir doktrin karşısında çok geniş bir güvensizlik yaratıyordu. “Bırakınız yapsınlar” a, liberalizme bağlılıklarını bildirenler arasında bile özgürlüğün aşıldığını düşünenler vardı. Klasik doktrine bağlı ve devlet müdahalesine temelden düşman akademik iktisatçılar dışında, giderek artan sayıda yazar da kapitalist liberal sistemin dönüşümünü –sistemi yok etmek için değil kurtarmak için– bekliyordu. Dramatik bir iktisadi ve toplumsal durumu tek düzeltilecek olan ise devlet gibi gözükiyordu. K. Polanyi’nin ileri sürdüğü ifadeyle, 1930’lu yılların krizi, düzenleyici disiplinlerin, yasama çerçevelerinin ve ahlâki ilkelerin içine piyasanın “yeniden girme” çanını çaldı.

Büyük Çöküntü, görmüş olduğumuz gibi Anglosakson ülkelerde liberal temsilin daha radikal bir sorgulanmasının vesilesi olmuşsa da, kuşku çok önceden geçerliydi. “New Deal”, kapitalizme geleneksel olarak düşman çevreleri büyük ölçüde aşmış önemli bir eleştiri çalışması tarafından hazırlandı. 19. yüzyılın sonundan beri, Amerika Birleşik Devletleri’nde *liberalism* ve *liberal* kelimelerinin anlamları dönüşerek “bırakınız yapsınlar” ı reddeden ve kapitalizmde reform yapmayı hedefleyen bir doktrini belirtmeye başlamıştı.⁴⁰ Toplumsal ve iktisadi gerçekliklerin daha fazla bilincinde olan bir “yeni liberalizm”, uzun süredir liberalizmin ilkelerini anlayanın yeni bir tarzını tanımlamaya çalışıyordu; eleştirilerinin bazılarını sosyalizmden ödünç alıyordu ama bunu, liberal uygarlığın amaçlarını daha iyi gerçekleştirmek için yapıyordu.

“Yeni liberalizm”, liberal dogmaların, yönetimin müdahalesinin yeni sınırlarını yeniden tanımlamaktaki yetersizliği tespitine dayanır. Eski dogma-

39 Bkz. J. A. Hobson, *The Evolution of Modern Capitalism*, The Walter Scot Publishing Co., Londra, New York, 1894.

40 Bazı yazarlar bu kaymaya bir ihanet ya da liberalizmin bir “yön değişikliği” olarak bakarlar. A. Laurent bunlardandır: *Le Libéralisme américain. Histoire d'un détournement*, Les Belles Lettres, Paris, 2006.

ların bu yetersizliğinin en iyi ifadesi, J. M. Keynes'in küçük denemesinde görülür. Bu denemenin adı bile tek başına dönemin ruhuna dair bir işarettir: *La Fin de laissez faire* [Bırakınız Yapsınlar'ın Sonu] (1926). Keynes daha sonraları neoliberallerin gözde hedef tahtası olsa da, Keynesçilik ile neoliberalizmin bir süre aynı kaygıları paylaştığını unutmamak gerekir: Liberalizmi, kapitalist sistemin soktuğu halden, liberalizme rağmen nasıl koruyabiliriz? Bu sorgulama, iktisadi liberalizm geleneğinin ağırlığına göre önemli değişimlerle birlikte, bütün ülkeleri ilgilendirmektedir. Kuşkusuz ki, geçmiş yüzyılın saf liberalizmi ile sosyalizm arasında üçüncü bir yol arayışı modaydı, fakat bu "üçüncü yol"u "tam orta" olarak göstermek yanılgı olur. Gerçekte bu arayış tüm anlamını dönemin merkezi sorusu çerçevesine yerleştirildiğinde edinir: Yönetimin müdahalesini hangi temellerde yeniden düşünmek gerekir?⁴¹

Keynes'in tüm gücü, dönemin bu sorusunu yönetsellik terimleriyle ortaya koyabilmektir. Bir süre sonra dostu Walter Lippman da farklı bir anlamda aynı şeyi yapacaktır. E. Burke'nin sözlerini⁴² ve Bentham'ın *ajanda* ile *ajanda-olmayan* arasındaki ayrımını hatırlattıktan sonra, Keynes şunu yazmaktadır:

İktisatçıların temel görevi kuşkusuz ki günümüzde yönetimin *ajanda* ile *ajanda-olmayan* arasındaki ayrımı yeniden düşünmektir. Bu görevin politik muadili, *ajandaları* uygulamaya koyma yetkinliğindeki yönetim biçimlerini, demokratik çerçevede tahayyül etmek olur.⁴³

Keynes bütün olarak liberalizmi değil, liberalizmden kaynaklanmış dogmatik sapmayı tartışma konusu etmeye çalışmaktadır. Böylece, "bir yönetim için önemli olan, bireylerin zaten yapabildikleri şeyi biraz daha iyi ya da biraz daha kötü yapmak değil, günümüzde asla yapılmayana yapmaktır."⁴⁴ "Liberalizmin krizi"nin doğası konusunda bundan daha net asla olunamaz:

41 Gilles Dostaler Keynes'in politik bakışını şöyle sunmaktadır: "Keynes'in politik bakışı, ilk dönemde, olumsuz olarak kendini gösterir. Savunduğu şeyden ziyade reddettiğinde daha açık seçiktir. Keynes, bir yandan, aşırı biçimi altında faşizme dönüşebilen bir tutuculuğun elinde bulunan klasik liberalizme karşı mücadele yürütmektedir. Diğer yandan, sosyalizmin radikal biçimlerini de –sırasıyla Leninizm, Bolşevizm ve komünizm olarak adlandırarak– reddetmektedir. Propagandasını yaptığı ve sırasıyla yeni liberalizm, toplumsal liberalizm ya da liberal sosyalizm olarak nitelenen "üçüncü yol"un misyonu budur." G. Dostaler, *Keynes et ses combats*, Albin Michel, Paris, 2005, s. 166.

42 E. Burke, "hukukun en incelikli problemlerinden biri"nin "devletin kendi yükümlülüğüne alması ve kamuoyunun arzusuna göre yönetmesi gereken şeyin ve her müdahaleden mümkün olduğunca korunan özel inisiyatifte bırakılması gereken şeyin tam tanımı"nı yapabilmek olduğu kanısındadır.

43 J. M. Keynes, *The End of Laissez-faire*, Agone, Marsilya, 1999, s. 26.

44 A.g.e., s. 31.

ajanda ile *ajanda-olmayan* arasındaki ayrım, teorik, ahlâki ve politik olarak yeniden nasıl formüle edilebilir? Bu, cevabın, liberal ekonomi kurucularının, özellikle de Adam Smith'in cevabı olamayacağını bilerek, eski bir soruyla yeniden bağ kurmaktır.

Keynes iktisatçıların fiilen söyledikleri ile propagandanın yaydığı arasında bir ayrım yapmak istemektedir. Onun gözünde, “bırakınız yapsınlar”, farklı gelenekleri ve dönemleri, özellikle de 18. yüzyılın serbest rekabet savunuculuğu ile 19. yüzyılın “sosyal Darwinciliği”ni kaynaştırmış basitleştirici bir toplumsal dogmadır:

“İktisatçılar servetin, ticaret ve sanayinin serbest rekabetin ürünü olduğunu, Londra’yı serbest rekabetin kurmuş olduğunu öğretiyorlardı. Fakat Darwinciler daha öteye gidiyorlardı: Serbest rekabet insanı yaratmıştı. İnsanlık, her şeyi mucizevi bir şekilde iyi olacak şekilde düzenleyen Yaratılışın ürünü değildi, serbest rekabetin ve “bırakınız yapsınlar”ın koşullarına tabi kılınmış yüce tesadüfün ürünüydü. En iyi uyum sağlamış olanın hayatta kalması ilkesi bile Ricardocu iktisat ilkelerinin geniş anlamda genelleştirilmesi olarak kabul edilebilirdi.”⁴⁵

Keynes, öğrencilere temel eğitim olarak sunulmaya devam edilse de, bu dogmatik inancın 19. yüzyılın ortasından itibaren iktisatçıların çoğu tarafından büyük ölçüde reddedildiğini vurgular. Piyasaların ideal işleyişinin koşulu olarak en eksiksiz rekabeti gören “marjinalist” esinli iktisadın oluşumunu sessizce geçiştirerek, gözden geçirmenin kapsamını abartmış olsa da, kendisinin de bağlılığını belirttiği ve “yeni liberalizm” diye adlandırılan doktrinin yeniden kurulma anma işaret etmektedir. Bu yeni liberalizm, *ajandalar* ve *ajanda-olmayanlar* sorusunu politik müdahaleye uygun bir anlamın içine yerleştirerek, toplumsal ve politik anarşiden kaçınmak için iktisadi güçleri denetlemeyi hedeflemektedir. Devlet, bir “liberal sosyalizm” olarak da kendini gösteren şeyin içinde temel düzenleyici ve yeniden-dağıtıcı rolün kendisine düştüğünü görmektedir.⁴⁶

⁴⁵ A.g.e., s. 9.

⁴⁶ Gilles Dostaler bu “yeni liberalizm”i şöyle tarif etmektedir: “Viktorya döneminde toplumsal bedeli çok yüksek olmuş ve işçi sınıfının isyanını kışkırtma riski taşımış iktisadi bir liberalizmi derinden dönüştürmek kesin olarak gereklidir. Yeni liberalizm kolektivist ve Marksist sosyalizme bir alternatif olarak sunulur. Yeni liberaller toplumsal dönüşümün motoru olarak sınıflar mücadelesini reddederler. Daha ziyade, sosyal-demokrat olarak nitelenebilecek, en azından İkinci Dünya Savaşı’nın başında işçi partilerindeki bölünmelerden sonra bu deyim alacağı anlam içinde sosyal-demokrat denebilecek liberal bir sosyalizm biçiminden yanadırlar. Elbette ki bu yeni liberalizm günümüzde neoliberalizm diye adlandırılan ve öncelikle Keynesçi müdahaleciliğe karşı aşırı-liberal bir tepki olan şeyin tam zıddıdır.” (G. Dostaler, *Keynes et ses combats*, a.g.e., s. 179).

Gilles Dostaler'in gösterdiği gibi bu, gerekli olduğunda devlet müdahalesini daima savunmuş olan İngiliz radikalizmiyle özellikle yeniden bağ kurmaktı. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında John A. Hobson ve Leonard Hobhouse gibi yazarlar bu geleneğe dahildiler. Bunlar, politik demokrasinin normal uzantısı olarak görülen bir toplumsal demokrasiyi savunuyorlardı. Toplumsal reformların bu savunucularının kaleminde, ticaret ve mülkiyet özgürlüğü ilkeleri başlı başına birer amaç değil, araçlar arasından birer araç oluyordu. Bu durum Bentham'ı ve J. S. Mill'i hatırlatmıyor değildir. Dahası, bu hareket, iktisadi ve toplumsal mekanizmaların kavranışı içinde bireyciliğe karşı doktriner bir mücadele sürdürmeye çalışıyor, modern devleti despotik monarşik devletle karıştırmaya yönelmiş eski liberalizmin dogmatik naifliğine cepheden saldırıyordu.

L. Hobhouse 1911 yılında liberalizm tarihinin sistematik bir şekilde yeniden okunmasını önermişti.⁴⁷ Bireyin kişisel bağımlılıklardan yavaş yavaş ve adım adım özgürleştiği bu hareket, onun gözünde, son derece tarihsel ve toplumsal bir olgudur. Bu hareket, hepsi de toplumun dışında yetişmiş bireylerin hayali birleşimine indirgenemeyen belli bir örgütlenme biçimine yöneltmiştir. Bu toplumsal örgütlenme, iktisadi düzlem de dahil olmak üzere, kişiliğin gelişim koşullarını kolektif olarak üretmeyi hedeflemektedir. Bu ancak, eğer her bir kişinin başkalarıyla kurduğu ilişkiler kolektif olarak saptanmış kurallara itaat ediyorsa mümkündür. Orantılı temsil üzerinde temellenmiş en eksiksiz demokrasi, bu kendini gerçekleştirmenin fiilen var olabilmesi için şarttır: Herkes, fiili özgürlüğünü sağlayacak kuralların inşasına katılabilmelidir.⁴⁸ Çünkü özgürlük, emekçileri koruyan yasamayla birlikte yeni ve daha somut bir anlayışla karşılaşmıştı. L. Hobhouse'a göre, 19. yüzyılda toplumsal mübadeleleri yasamanın bir müdahalesiyle en yoksullardan yana yeniden dengelemek zorunlu görülmüştür: "Asıl rıza serbest rızadır ve rızanın tam özgürlüğü sözleşmeye katılan iki tarafın eşitliğini gerektirir."⁴⁹ Eski liberalizmin düşünmediği bu gerçek özgürlük biçimini devlet sağlamalıdır; Hobhouse'un en güçlülerin "toplumsal olmayan özgürlüğü"nün (*unsocial freedom*) karşısına çıkardığı bu "toplumsal özgürlüğü" (*social freedom*) garanti etmesi gereken devlettir. Yine fazlasıyla Benthamcı bir şekilde, Hobhouse gerçek öz-

47 Bkz. L. Hobhouse, *Liberalism and Other Writings*, edit. James Meadowcroft, Cambridge University Press, 1994.

48 Bu yeni liberalizmin, "çoğunluğun tiranlığı" karşısında Mill'de rastlanan kuşkuyu terk eden temelde demokratik bir hareket olduğunu belirtmek gerekir. Bu konuda Bentham'a daha yakın olduğundan, kitlelerin gücünden ziyade oligarşilerin yeniden inşasından çekinmektedir.

49 L. Hobhouse, *a.g.e.*, s. 43.

gürlüğün ancak başkalarının özgürlüğü için en tehditkâr olan üzerinde uygulanan kısıtlamayla sağlanabileceğini açıklar. Bu kısıtlama, özgürlüğe zararlı olmaktan uzak durarak, topluluğa, toplumsal uyumsuzluğu önleyerek bütün davranışlarda bir özgürlük kazancı sağlar.⁵⁰ Özgürlük zorlamanın tersi değildir, daha ziyade, güçlü olanlar üzerinde uygulanan zorlamalar ile en zayıfların korunmasının bileşimidir.

Bu perspektif içinde, sahici liberal mantık kolaylıkla özetlenebilir: Modern toplum sözleşmeli ilişkileri yalnızca iktisadi alanda değil, bütün toplumsal yaşamda çoğaltır. Dolayısıyla, herkesin ve özellikle en zayıfların özgürlüğünü sağlamak için yeniden dengeleyici ve koruyucu eylemleri artırmak uygun olur. Toplumsal liberalizm, yasama yoluyla özgürlüğün çoğunluğa azami bir biçimde yayılmasını sağlar. Tamamen bireyci bir felsefe olan bu liberalizm, herkesin kendi projesini gerçekleştirme imkânını sağlama yönündeki temel rolü de devlete vermektedir.⁵¹

İki dünya savaşı arasında, bu yeni liberalizmin Amerika Birleşik Devletleri'nde önemli uzantıları olacaktır.⁵² John Dewey, *Liberalism and Social Action*'da bir araya getirilmiş 1935 konferanslarında, klasik liberalizmin 19. yüzyılda kişisel özgürlük projesini gerçekleştirmekteki güçlüğüne, eski bağımlılık biçimlerinin eleştirisinden tamamen liberal ilkeler üzerinde temellenen toplumsal bir örgütlenmeye geçmeyi başaramayışı olduğunu gösterdi. Modern toplumlarda politik yaşam üzerindeki büyük tehdidi görmüş olma meziyetini ise Bentham'a tanır. Onun yerleştirmek istediği demokrasi, politikacıların kendi çıkarları için iktidarlarından yararlanmalarını önleyecek şekildeydi. Fakat Dewey onu –onu ve bütün liberalleri– aynı mekanizmanın iktisatta da etkili olacağını görmemekle ve sonuç olarak bu sapmayı önleyecek “kilitler” öngörememekle eleştirir.⁵³ Kısacası, Dewey'e göre, daha önce de Hobhouse'a göre olduğu gibi, 20. yüzyıl liberalizmi eski düzenin eleştirisine imkân tammış dogmalarla yetinemez; toplumsal düzenin ve iktisadi düzenin yapımı sorusunu kesin bir şekilde ortaya koymak zorundadır. Modern neoliberaler bir süre sonra buna canla başla girişeceklerdir; ama zıt yönde.

50 A.g.e., s. 44.

51 Bu liberal “yenilenme” elbette ki Atlantik Avrupa'sı dünyasındaki cumhuriyetçi geleneğe eklenmelidir. Bunun Fransa'daki dengi J.-F. Spitz'in incelediği modern cumhuriyetçi projedir: *Le Moment républicain en France*, Gallimard, “NRF Essais”, 2005.

52 Alain Laurent'e göre J. Dewey'in peşinden gelen “modern liberaller” Amerika Birleşik Devletleri'nde 1920'li yıllarda çok benzer bir operasyon gerçekleştirmişlerdi. Bu durum, “liberal” teriminin Amerikan politik sözlüğünde edindiği anlamda belirleyici olmuştur.

53 Bkz. J. Dewey, *liberalism and Social action, in the Later Works*, c. 11, 1935-1937, Southern Illinois University Press, Carbondale, 1987, s. 28.

Hobhouse, Keynes ya da Dewey, kapitalizmin reformunu düşünmeye girişen bir akımı, daha doğrusu 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında radikalizm ile sosyalizmin kavşağında bulunan dağınık bir muhiti temsil ederler.⁵⁴ Politikanın ortak bir iyiliğin rehberliğinde olduğu, kolektif ahlâki amaçlara tabi olması gerektiği fikri, bu akım açısından temel önemdedir. Sosyalist hareketle muhtemel kesişmeleri açıklayan da budur. Fabiancılık, dergiler ve çevreler aracılığıyla, bu buluşmanın kutuplarından birini oluşturur. Ama bu yeni liberalizm özellikle İngiliz radikalizminin tarihine dahil edilmelidir. Hobson, “fiziksel, entelektüel ve ahlâki tatminlerin hak ettikleri yeri bulacağı yeni bir yararcılık”⁵⁵ istediğini belirttiğinde, onu ciddiye almak gerekir.

Burada gerçek liberalizmden bir “sapma” görmek elbette ki liberalizmin özü olan bir kimlik varsaymaya dayalı bir hata olur.⁵⁶ 19. yüzyıl başından itibaren Benthamcı radikalizmin İngiltere’de olduğu kadar Fransa’da da doğmakta olan sosyalist hareketle temas bölgeleri olduğunu unutmaktır bu. Daha sonraları, doktriner yararcılığın saf bir hedonist mantık ile Sidgwick’te olduğu gibi çoğunluğun azami mutluluğu etiğini karşı karşıya getirmeye adım adım yöneltildiğini unutmaktır. Ama aynı zamanda, yukarda belirtmiş olduğumuz gibi, J. S. Mill’in kendi doktrinine verdiği belirgin bükülmelerin anlamını da bilmemektir.

KARL POLANYI’YE GÖRE DEVLETİN İKİLİ ANLAMI

Yönetimin müdahalesinin doğası sorunu, devlet ile piyasa arasındaki sınırların doğası sorunundan ayrılmalıdır. Bu ayrım, K. Polanyi’nin liberal devletin 19. yüzyılda olanın tersine ikili bir eylem sürdürdüğünü savunduğu kitabı *Büyük Dönüşüm*’de ortaya konan bir sorunu daha iyi kavramayı sağlar. Devlet bir yandan, piyasa mekanizmalarının yaratılmasından yana etkide bulundu; diğer yandan, piyasayı sınırlandıran mekanizmalar yerleştirdi; bir yanda, piyasa toplumuna doğru “hareket”i destekledi, diğer yandan, piyasa mekanizmalarına toplumun direnişi olan “karşı-hareketi” dikkate aldı ve teşvik etti.

K. Polanyi iktisadi faktörlerin piyasaya dahil edilmesinin kapitalist büyümenin koşulu olduğunu gösterir. Sanayi devriminin koşulu, insanların kendilerini, “açlık itkisi altında”, parasal mübadele yoluyla yaşamsal kaynaklarını elde edebilmek için hizmet satıcısı olarak algılamaları gereken bir ticaret

54 Bkz. P. Clarke, *Liberals and Social Democrats*, Cambridge University Press, 1978.

55 Akt. M. Freedon, *Liberalism Divided. A Study in British Political Thought 1914-1939*, a.g.e. Kaynağı: A. Hobson, *Wealth and Life*, Macmillan, Londra, 1929.

56 Bkz. A. Laurent, *Le libéralisme américain, Histoire d'un détournement*, a.g.e.

sisteminin oluşumudur. Böyle olabilmesi için, doğanın ve emeğin meta olması, insanın hemcinsleriyle ve doğayla ilişkisinin ticari ilişki biçimini alması gerekir. Bütün bir toplumun meta kurgusuna göre örgütlenmesi için, büyük bir üretim ve mübadele makinesinin oluşması için devlet müdahalesi kaçınılmazdır. Bu müdahale, yalnızca mülkiyet ve sözleşme hakkını belirlemek için yasama planında değil, toplumsal ilişkilerde rekabetçi piyasanın işleyişine gerekli çok sayıda kural oluşturmak ve bunlara uyulmasını sağlamak için idari planda da kaçınılmazdır. Kendi kendini düzenleyen piyasa kasıtlı bir politik eylemin ürünüdür. Bunun bellibaşlı teorisyenlerinden biri, K. Polanyi'ye göre, özellikle J. Bentham'dı. Burada *Büyük Dönüşüm*'den önemli bir bölümü aktaralım:

Bırakınız yapsınlar'da doğal hiçbir şey yoktu; olaylar basitçe kendi akışlarına bırakılmış olsalardı, serbest piyasalar asla ortaya çıkmazdı. [...] 1830-1850 arasında yalnızca kısıtlayıcı kuralları yürürlükten kaldıran bir yasa patlaması görülmekle kalınmaz, aynı zamanda, liberalizm yandaşlarının belirlediği görevleri yerine getirebilen merkezi bir bürokrasiyle artık donanmış olan devletin idari işlevlerinde büyük bir artış da görülür. Tipik bir yarırcı açısından, iktisadi liberalizm çoğunluğun büyük mutluluğu için uygulanması gereken toplumsal bir projedir; *bir şeyi gerçekleştirmenin kalıcı bir yöntemi değil, gerçekleştirilmesi gereken bir şeydir.*⁵⁷

Piyasa toplumu ile ekonomisinin yaratıcısı ve düzenleyicisi bu idari devlet, doğrudan doğruya, müdahalelerin kapsamını iyi ayırt edemeden, piyasanın kendiliğinden dinamiğini engelleyen ve toplumu koruyan idari bir devlettir. K. Polanyi'nin kanıtlamasındaki ikinci paradoks budur ve şu şekilde formüle etmektedir: “Bırakınız yapsınlar iktisadi, devletin kasıtlı eyleminin ürünüyken, sonraki kısıtlamalar kendiliğinden başlamıştır. *Bırakınız yapsınlar planlanmıştı, planlama ise planlanmamıştı.*”⁵⁸ 1860'dan sonra –ve örneğin Herbert Spencer'in savunduğunun aksine– bütün kapitalist ülkelerde, Avrupa'da olduğu kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde de bir “karşı-hareket” genelleşti ve çok çeşitli ideolojilerden esinlenerek, “toplumu koruma” mantığına cevap verdi. Kendi kendini düzenleyen piyasanın yıkıcı eğilimlerine karşı bu tepki hareketinin iki vechesi vardır: Ulusal ticari korumacılık ile 19. yüzyılın sonunda yerleştiği görülen toplumsal korumacılık. Dolayısıyla, tarih ters yöndeki “ikili hareket”e göre okunmalıdır: Piyasanın yaratılmasına yönelten hareket ile ona direnmeye yönelen hareket. Bu kendiliğinden gelişen

⁵⁷ K. Polanyi, *La Grande Transformation, a.g.e.*, s. 189; vurgu bize ait.

⁵⁸ *A.g.e.*, s. 191; vurgu bize ait.

özsavunma hareketi, Polanyi'nin dediği gibi, bütünsel piyasa toplumunun imkânsız olduğunu ve yol açtığı ıstırapların kamusal iktidarları "engeller" ve "siperler" kurmaya mecbur ettiğini kanıtlamaktadır.

Piyananın işleyişine bağlı her dengesizlik, piyasaya tabi olan toplumu tehdit eder. Enflasyon, işsizlik, uluslararası kredi krizi, borsanın çöküşü; bütün bu iktisadi olgular toplumu doğrudan doğruya etkiler ve politik savunmalara çağrı yapar. Birinci Dünya Savaşı öncesinden çıkartılabilecek bu ders anlaşılamadığından, politik sorumlular, düşmanlıkların durmasından sonra, (özellikle altın ölçüsü sistemini restore etme iradesiyle birlikte dünya çapında) piyananın yeniden inşası hareketi ile toplumsal özsavunma hareketi arasındaki gerilimleri biriktiren çok kırılğan bir liberal düzen inşa etmek istediler. "Piyasa toplumu"na içkin çelişkilerden kaynaklanan bu gerilimler iktisadi alandan toplumsal alana, toplumsal alandan politik alana, ulusal sahneden uluslararası sahneye (ve tersi) geçmiştir. Sonunda da faşist tepkiye ve İkinci Dünya Savaşı'na yol açmıştır.

1930 ve 1940'lı yılları niteleyen "büyük dönüşüm", "piyasa uygarlığının yok olması"na⁵⁹ büyük çapta bir cevaptır. Daha belirli olarak ise 1920'li yıllarda kendi kendini düzenleyen piyasayı oluşturma yönündeki nihai ve umutsuz teşebbüse bir tepkidir: "İktisadi liberalizm, sistemin kendi kendini düzenlemesini sağlamak için bir atılıma giderek, toprak, emek ve para piyasalarının özgürlüğünü tehlikeye atan bütün müdahaleci politikaları ortadan kaldırır."⁶⁰ Temel rolü paranın oynadığı bu atılımdan büyük dönüşüme uzanırken, çıkan sonuç ortadadır. Parasal istikrar ve dünya çapında ticaret özgürlüğü buyruğu, bu dönemde, kamusal özgürlüklerin ve demokratik yaşamın korunmasına baskın çıktı. Faşizm "işlemeyi reddeden bir piyasa toplumunun"⁶¹ belirtisiydi ve 19. yüzyılda icat edildiği haliyle liberal kapitalizmin sonunun işaretiydi. 1930'lu yılların büyük politik geri dönüşü, iktisadın şiddetli bir şekilde yeniden toplumsallaşmasıyla kendini gösterir.⁶² Her yerde eğilim aynıdır: Emek, toprak ve para fiyatlarını sabitleme kuralları rekabetçi piyasadan kurtararak, "toplumun korunması"nı amaçlayan politik mantıklara tabi kılınır. K. Polanyi'nin "büyük dönüşüm" diye adlandırdığı şey, onun gözündeki, 19. yüzyıl uygarlığının sonudur, iktisadi liberalizmin ve ütopyasının ölümüdür.

Bununla birlikte, K. Polanyi liberalizmin kesin ölümüne çok çabuk

59 A.g.e., s. 285.

60 A.g.e., s. 299.

61 A.g.e., s. 308.

62 Bkz. L. Dumont'un Önsüzü, in K. Polanyi, *La Grande Transformation*, a.g.e., s. 1.

inanmıştı. Bu teşhis hatasını neden işlemişti? Liberalizmin, bizzat kendisinin ortaya koyduğu bellibaşlı yanlarından birini küçümsemediği varsayımında bulunulabilir. Yukarda gördüğümüz gibi, devlet müdahaleciliğinin farklı biçimleri arasında, birbirlerine zıt hareket eden iki biçim vardır: *piyasa yaratma* müdahaleleri ile *toplumu koruma* müdahaleleri; “hareket” ve “karşı hareket.” Fakat üçüncü bir tür daha vardır ki bundan daha aceleyle söz eder: *piyasanın işleyişine* müdahaleler. Bunların diğerlerinden güçlükle ayırt edildiğini belirtse de, yine de bunları liberal yönetimin eyleminin bir sabiti olarak görür. Piyasanın kendi kendine düzenlenmesini sağlamaya yönelik bu müdahaleler, onu yönetmesi gereken rekabet ilkesine uyması için çalışırlar. Polanyi örnek olarak anti-tröst yasalarını ve sendikal birlik düzenlemelerini sayar. Her iki durumda da rekabet yasalarının daha etkili olması için özgürlüğe (söz konusu durumda, işbirliği yapma özgürlüğüne) karşı çıkış söz konusudur. K. Polanyi, “kendileriyle tutarlı liberaller”den söz eder. Bunlar arasında yer alan Walter Lippmann “bırakınız yapsınlar”ı rekabetçi piyasa yararına feda etmekten çekinmez.⁶³ Bu ikisi, onları kaynaştıran gündelik dile rağmen, eşanlamlı değildir. Özellikle anlamlı bir bölümü aktarabiliriz:

Kesin bir ifadeyle iktisadi liberalizm, sanayinin kendi kendini düzenleyen bir piyasanın oluşumu üzerinde temellendiği toplumun yönetici ilkesidir. Bu sistem bir kez az çok gerçekleştiğinde, belli bir türde müdahaleye daha az ihtiyaç duyulduğu doğrudur. Ancak, bunun ötesinde, piyasa sistemi ve müdahalenin birbirlerini karşılıklı olarak dışlayan terimler olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu sistem yerleşmemiş olduğu sürece, liberal iktisat yandaşları bunu yerleştirmek üzere, yerleştğinde de sürmesi için devletin müdahale etmesi gerektiğini talep etmek durumundadırlar ve bunu yapmakta da tereddüt etmezler. Liberal iktisadın yandaşı olan kişi, hiç tutarsızlığa düşmeden, devletin yasanın gücünü kullanmasını talep edebilir, hatta kendi kendini düzenleyen bir piyasanın ön koşullarını inşa etmek için şiddete dayalı güce, iç savaşa bile çağrı çıkarabilir.⁶⁴

Son dönemdeki bazı “haçlı seferleri”ni öngörmesi bakımından kayda değer olan, ancak pek az alıntı yapılan bu bölüm, bizi devlet ile liberalizme özgü olduğuna inanılan piyasa arasındaki “ayrım”dan uzaklaştırır. Amerikan kapitalizminin işleyiş kurallarını tek tipleştirmek amacıyla Kuzey’in Güney’e karşı yürüttüğü savaşa gönderme yapan Polanyi’nin göstermiş olduğu gibi, tarihsel gerçek aslen bambaşkadır.

63 A.g.e., s. 200.

64 A.g.e., s. 201.

Piyanın “sürmesi” için bu sabit müdahale biçimi, K. Polanyi’nin ve onu izleyenlerin hatasını aydınlatır. Bu, ateşli bir şekilde arzulanan bir amacın iyimser tahmininden ya da riski bizzat Polanyi tarafından saptanmış olan bir düşünce karışıklığından başka bir şey değildir.⁶⁵ İktisadi liberalizm “bırakınız yapsınlar”la örtüşmez; çoğu zaman sanıldığı gibi, “müdahaleciliğin” zıddı da değildir.

Gerçekte, devletin farklı türdeki müdahaleleri arasında bir ayırım yapmak gerekir. Bunlar, metalaşmanın heteronom ilkelerinden kaynaklanabilirler ve dayanışma, paylaşım, gelenek ya da dinsel kurallara saygı ilkelerine uyabilirler. Bu anlamda, büyük piyanın ana akımına karşı duran “karşı-hareket”e katılırlar. Fakat aynı zamanda, kimi kamusal politikalarla ya da kapitalist işletmelerin gelişmesini çevreleyen veya destekleyen kimi toplumsal harcamalar yoluyla üretimin ve toplumsal yaşamın bütün sektörlerini piyasaya (ya da kısmi piyasaya) yerleştirmeyi yaygınlaştırmayı hedefleyen bir programdan da kaynaklanabilirler. K. Polanyi, kendini “peygamber” olarak gördüğünde, bu ticari hareket ile toplumsal karşı-hareket arasındaki çelişkiden büyülenmiş gibiydi. Bu çelişki, onun gözünde, sonunda sistemi “patlama”ya yöneltmiştir. Fakat, eserin bağlamı kadar tanımlayıcı niyetlerinin de açıkladığı bu büyülenme, iyi bir şekilde ortaya koymuş olduğu kendi kendini düzenleyen piyanın işleyişine kamusal müdahaleleri ona unutturmuştur.

K. Polanyi’nin bu hatası, neoliberalizmin özgül doğasını gizleme eğiliminde olduğu için önemlidir. Neoliberalizmi, yalnızca “büyük dönüşüm”e yeni bir tepki, “devletin geri dönüşü”nden önce gelen bir “devletin azaltılması” olarak göremeyiz; onu, rekabetin yönettiği iktisadi ve toplumsal ilişkileri politik olarak şekillendirmeye yönelik belli bir müdahalecilik türü olarak tanımlamak daha doğru olur.

NEOLİBERALİZM VE LİBERALİZMİN UYUMSUZLUKLARI

“Liberalizmin krizi”, yönetim faaliyetlerinin gidişatında “bırakınız yapsınlar” dogmatik ilkesinin yetersizliğini ortaya çıkardı. “Doğal yasalar”ın sabit karakteri, onları, açıkça belirtilmiş hedefi azami refahı sağlamanın yanısıra toplumsal düzeni güvenceye almak da olan bir yönetime rehberlik etmede yetersiz kıldı.

Klasik liberalizmin ideallerine bağlı kalanlar arasında iki tür cevap ifade edilmiştir. Bunlar, tarihsel olarak kimi zaman birbirine karışmış olsa da, ayırt edilmeleri önem taşır. Kronolojik düzende bunların ilki “yeni libera-

lizm”in cevabıdır; ikincisi ise “neoliberalizm”inkidir. Bu iki yola verilen adlar bir çırpıda benimsenmiş değildir; tam tersine. Bunları sonradan ayırt etmemizi sağlayan şey, kullanımları, hazırlanmış olan içerikleri ve yavaş yavaş ortaya çıkan politik çizgilerdir. Adların birbirine yakınlığı öncelikle bir proje ortaklığının ifadesidir: Her iki durumda da liberal yönetim tarzının bir krizine cevap verilmektedir; kapitalizmin değişimlerinden, toplumsal çatışmalardan, uluslararası sürtüşmelerden doğan her türlü güçlüğü aşmak istenmektedir. Hatta, daha temelde, “kapitalizmin sonu” gibi bir momenti ortaya çıkaran şeye karşı koymak söz konusuydu. Bu “son” Birinci Dünya Savaşı sonrasında “totalitarizmler”in yükselişinde ifade bulmuştu. İki akımın da ortak olarak adım adım keşfettikleri şey –sertçe söylemek gerekirse– ortak bir düşmandır: Totalitarizm, yani liberal toplumun yıkılması. Yönetimin müdahalesine gerekçe, biçim ve anlam veren hem teorik hem politik bir söylem, yeni bir yönetsel akılsallık üreten yeni bir söylem oluşturmaya onları iten kuşkusuz budur. 19. yüzyıl boyunca aktarıldığı haliyle liberal doğalcılığı her iki tarafta da tartışma konusu etmeyi gerektiren budur.

“Yeni liberalizm” ve “neoliberalizm” adlarının ayrımı, görünüşte ne kadar belirsiz de olsa, hatta kimi zaman yönetim sanatının bu yenilenme biçimlerinin aktörleri için bile, aniden ortaya çıkmamış bir karşıtlığı ifade eder. İktisat teorisi düzleminde en gelişmiş ve geç dönemli ifadelerinden birini J. M. Keynes’de bulan “yeni liberalizm”, herkesin yararlandığı “bireysel özgürlük toplumunu” gerçekleştirmeyi sağlayan hukuksal, ahlâki, politik, iktisadi ve toplumsal araçlar bütününi yeniden incelemekten ibaretti. İki önerme bunu özetleyebilir: 1. Devletin *ajandaları*, eğer liberal bir toplumun yararlarının özünü kurtarmak istiyorsak, “bırakınız yapsınlar”ın dogmatizminin onlara dayattığı sınırları aşmalıdır; 2. Bu yeni *ajandalar*, piyasanın kendi kendini düzenleyici mekanizmalarına o zamana kadar atfedilen güveni ve eşit oldukları varsayılan bireyler arasındaki sözleşmelerin adaletine inancı pratikte sorgulamalıdır. Başka deyişle, liberalizmin ideallerinin gerçekleşmesi, liberal ilkelere görünüşte yabancı ya da karşıt araçları –bu ideallerin uygulanmasını daha iyi savunabilmek için– kullanmayı bilmeyi gerektirir: Emegın korunma yasaları, gelirler üzerinde tedrici vergiler, zorunlu sosyal sigortalar, aktif bütçe harcamaları, ulusallaştırmalar. Fakat bu reformizm kolektif çıkarı daha iyi koruyabilmek için bireysel çıkarları kısıtlamayı kabul etse de, bunu yapmasının tek amacı, bireysel hedeflerin gerçekleşmesinin gerçek koşulların daha iyi garanti etmektir.

“Neoliberalizm” daha geç gelir. Bazı açılardan “yeni liberalizm”in iyice durulaşması olarak görülürken, başka açılardan “yeni liberalizm”in sa-

vunduğu toplumsal reformizm ve iktisadi müdahale türlerine bir alternatif olarak görülür. [Yukardaki] birinci önermeyi onunla büyük ölçüde paylaşacaktır. Fakat, neoliberaler bir devlet müdahalesinin zorunluluğunu kabul ederken ve yönetimin saf pasifliğini reddederlerken, özel çıkarlar arasındaki rekabet oyununu engelleyen her eyleme karşı dururlar. Devlet müdahalesinin karşıt bir anlamı bile vardır: Piyasayı devletin düzeltici ya da ödünleyici eylemiyle sınırlamak değil, titizlikle benimsenmiş hukuksal bir çerçeve aracılığıyla rekabetçi piyasayı arındırmak söz konusudur. Bireysel çıkarlar arasında kendiliğinden bir anlaşma ileri sürmek değil, bu çıkarlar arasındaki rekabet oyunlarının kolektif çıkarı tatmin etmesi için optimal koşulları yaratmak söz konusudur. Bu açıdan, yukarda zikredilen iki önermeden ikincisini reddeden neoliberalizm kamusal müdahalenin uyumlanması ile kaynağının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Spencercilikte olduğunu gördüğümüz rekabet üzerinde odaklanan bir piyasa anlayışını birleştirir.⁶⁶ Rekabeti toplumsal ve bireysel yaşamın merkezi ilkesi yapan liberalizmin ekseninin yerini değiştirmiş olan dönemeci sürdürür; fakat Spencer'daki devlet fobisinin tersine, piyasa düzeninin doğanın bir verisi olmadığını, politik bir insanın ve tarihin yapay bir ürünü olduğunu kabul eder.

⁶⁶ M. Foucault, neo-liberalizmi klasik liberalizm karşısında niteleyen mübadeleden rekabete bu geçişe işaret etmiştir, *NBP, a.g.e.*, s. 121-122.

İKİNCİ KISIM

Entelektüel Yeniden Kuruluş

ALTINCI BÖLÜM

Walter Lippmann Kolokyumu ya da Liberalizmin Yeniden İcadı

19. yüzyıl sonundan beri giderek belirginleşen toplumsal bir reformizmin, liberalizmin krizinin belirtisi olduğu doğrusu, 19. yüzyıl sonundan itibaren gelişen yeniden-dağıtım, sigorta, planlama, düzenleyicilik, korumacılık politikalarına yönelimi, doğrudan doğruya kolektivizme götüren bir çözümme olarak görülen bu yönelimi köstekleyici bir teşebbüstür.

Neoliberalizmin doğuş eylemi olarak çoğu zaman 1947'de Mont-Pèlerin Cemiyeti'nin kuruluşunun gösterilmesi doğru değildir.¹ Gerçekte, neoliberalizmin kuruluş anı daha geridedir: 26 Ağustos 1938'de beş gün boyunca Paris'te, Paris'in merkezindeki Montpensier Sokağı'nda, (Unesco'nun atası) Uluslararası Entelektüel İşbirliği Enstitüsü çerçevesinde toplanan Walter Lippmann kolokyumu.² Paris toplantısı, katılımcılarının niteliği bakımından çok parlaktır. Bunların çoğu savaş sonrasının Batı ülkelerinde liberal düşünce ve politika tarihine damgasını vuracak kişilerdir: Aralarında, Friedrich Hayek, Jacques Rueff, Raymond Aron, Wilhelm Röpke, Alexander von Rüstow gibi isimler bulunmaktadır.

Kurucu bir amn yerleştirileceği tarih olarak bu ikisinden birini seçmek,

- 1 Mont-Pèlerin Cemiyeti'nin tarihi için bkz. Roland Max Hartwell, *A History of the Mont Pelerin Society*, Liberty Fund, Indianapolis, 1995.
- 2 Daha fazla ayrıntı için bkz. François Denord, "Aux origines du néolibéralisme en France: Louis Rougier et le Colloque Walter Lippmann de 1938", *Le Mouvement social*, 2001, no 195, s. 9-34. Daha yakın tarihli ve daha fazla belgeye dayalı bir kitap için bkz. Serge Audier, *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme*, Le Bord de l'eau, Latresne, 2008.

görülebileceği gibi önemsiz değildir. Neoliberalizme dair yapılacak analiz buna bağlı olacaktır.

Yine de bu iki olay ilişkisiz değildir. Walter Lippmann kolokyumu, liberalizmin yenilenmesi için bir uluslararası inceleme merkezinin kuruluş bildirgesiyle sonuçlanır. Merkez, Paris'te Las Cases Sokağı'nda bulunan Musée Social'e yerleşecektir. Bu merkez, o dönemde, her seferinde farklı bir ülkede düzenli toplanacak uluslararası bir entelektüel cemiyet olarak tasarlanmıştı. Avrupa'da yaşanan olaylar ise bu kararı farklılaştırdı. Bu açıdan bakıldığında, Mont-Pèlerin Cemiyeti 1938'deki inisiyatifin bir devamı olarak görülebilir. Ortak noktalarından biri –neoliberalizmin yayılmasında bunun önemsiz olduğu söylenemez– tanıklık ettiği kozmopolitizmdir. Bu kolokyum bir neo-liberal “enternasyonal” kurma yönündeki ilk teşebbüstür. Ardından, başka örgütler de bu teşebbüsü devam ettirmiştir. Son birkaç on yılda kurulan Tri-latéral ve Davos Dünya Ekonomik Forumu buna örnektir. Bir diğer ortak nokta, rakip ilkelere karşı zaferini daha sağlam kılabilmek için doktrinin yeniden kurulması yönünde entelektüel çalışmaya verilen önemdir. Liberal doktrinin yeniden inşası prestijli ve iyi finanse edilen akademik kurumlardan yararlanacaktır. Başta –en ünlüleri sayarsak– 1927 yılında Cenevre'de kurulan Uluslararası Yüksek İncelemeler Akademik Enstitüsü, London School of Economics ile Chicago Üniversitesi'nden 1930'lu yılların başında alınan destek gelir. Daha sonra ise bunlar, dünya çapında doktrini yayacak olan birkaç yüz *think tanks*'i doğurur.

Neoliberalizm, gerilimleri ayrı ayrı ölçülmesi gereken birçok güç hattına göre yayılacaktır. 1938 kolokyumu, neoliberalizme bağlılıklarını belirten entelektüelleri daha baştan itibaren bölen uyumsuzluklara tanıklık etmiştir. Hatta bunlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında az çok açık bir şekilde etkide bulunmaya devam edecek ayrılıkların da iyi bir göstergesidir. Bu görüş ayrılıkları çok çeşitlidir ve bunları birbirine karıştırmamak gerekir. Walter Lippmann kolokyumu öncelikle, liberalizmi yeniden inşa etme ortak gerekliliğinin, 1938 yılında “yeni liberalizm” eğilimi ile “neoliberalizm” eğilimini bütünüyle birbirinden ayırmaya henüz izin vermediğine tanıklık etmektedir. Serge Audier'nin gösterdiği gibi, kolokyumun Fransız katılımcılarının bazıları, Louis Marlio gibi “toplumsal liberalizm”e ya da Bernard Lavergne gibi “liberal sosyalizm”e referansta bulunurken tipik olarak birinci akıma bağlıdır.

Fakat “yeni liberalizm” kolokyumun ana eksenidir. Kolokyum, daha ziyade, “yeni liberalizm”le ortak yanı müdahaleyi kabul etmek olan ama bu müdahaleye yeni bir tanım vermeye ve dolayısıyla yeni sınırlar atfet-

meye çalışacak başka tür bir yeniden inşanın belirginleşme anıdır. Böyle söylemek yine de olayları basitleştirmek olur. İnşa edilmek istenen bu “neoliberalizm”in anlamına yönelik başka ayrılıklar da görülür: Liberalizme yeni bir temel vererek onu dönüştürmek mi gerekir, yoksa klasik liberalizme yeniden can vermek mi, yani “gerçek liberalizm”i yozlaştırmış sapmalara ve sapkınlıklara karşı “gerçek liberalizme geri dönüş” mü gerçekleştirilmelidir? Ortak düşmanlara karşı (komünist ve faşist biçimleri altında kolektivizm; keza başta Keynesçilik olmak üzere Batı ülkelerini bu yöne götürdüğü varsayılan reformcu politik akımlar ve entelektüel eğilimler), bu ayrılıklar ikincil olarak gözükecektir; özellikle de dışarıdan bakınca. Neoliberallerin entelektüel ve politik olarak yalnız kaldıkları dönemde, gerçekten de “devlet müdahaleciliği”ne ve “kolektivizmin yükselişi”ne karşı birleşik bir cephe çıkarmak önemliydi. Mont-Pèlerin Cemiyeti, neoliberalizmin farklı akımlarını bir araya getirerek bu karşıtlığı temsil etmeyi başardı: (“yeni-Avusturyacı” Friedrich Hayek ile Ludwig von Mises’ten güçlü biçimde etkilenmiş) Amerikan akımı ile Alman akımı. Böylelikle savaştan önce ifade edilmiş olan ayrılık çizgilerini silmesi de mümkün oldu. Neoliberallerin bu birleşmesi, özellikle modern liberalizmin tarihinde meydana gelmiş dönemecin önemli yanlarından birini perdelemişti: Tamamen liberal bir müdahaleciliğin teorileştirilmesi. Walter Lippmann kolokyumu özellikle bunu ortaya çıkarmıştı. Bu anlamda, bu kolokyum yalnızca bir doğum değil, neoliberalizmin ifşasıdır.

LİBERAL DOĞALCILIĞA KARŞI

Kolokyum 26-30 Ağustos 1938 tarihlerinde toplanır. Birçok ülkeden yirmi altı iktisatçı, filozof ve yüksek memurun bir araya geldiği bu uluslararası toplantının mimarı, bugün unutulmuş filozof Louis Rougier’dir. Rougier o dönemde Besançon’da felsefe profesörüydü, mantıksal pozitivizm yanlısıydı, Viyana Çevresi üyesiydi ve yeni temeller üzerinde “liberalizmin geri dönüşü”nü savunan çok sayıda eser ve makalenin yazarıydı. Bu toplantı iki şeye vesile oldu: Walter Lippmann’ın *An Inquiry into the Principles of the Good Society* adlı kitabının Fransızca tercümesinin *La Cité libre*³ adı altında yayımlanması

3 W. Lippmann, *La Cité libre*, Librairie de Médicis, Paris, 1938. Amerikan dış politikası ve kamuoyu analizleriyle ünlü Amerikalı gazeteci ve köşe yazarı W. Lippmann, iki savaş arası dönemde, “yeni liberalizm” ile “neoliberalizm”in kesiştiği noktadaydı. *Drift and Mastery*’de (1913) ekonomi ile toplumun bilimsel denetimini savunuyordu. Daha ileride, Büyük Çöküntü üzerine ve New Deal üzerine yazıları, yönetimin müdahalesi olmadan özgürlük olmadığı tezini sürdürmektedir. *The New Imperative*’de (1935), krize cevap politikalarıyla uygulamaya konmuş olan politik “yeni buyruğun” devlet için “yurttaşların yaşam koşullarının sorumluluğunu üstlenme”kten ibaret ol-

ve yazarın Paris'e gelmesiydi. Bu kitap, kolokyumun düzenleyicisi tarafından liberalizmin yeniden inşasının manifestosu olarak sunuldu; aynı yönde çalışmış olan farklı zihniyetteki insanlar bu kitabın etrafında bir araya gelebilirdi. Rougier'yi harekete geçiren fikir oldukça basittir: "Liberalizmin geri dönüşü" ancak liberal doktrin teorik olarak yeniden temellendirilebilir ve metafizik inancın "bırakınız yapsınlar" üzerindeki olumsuz etkilerini önleyecek aktif bir liberal politika çıkarılabiliyorsa mümkün olacaktır. Rougier'nin kolokyumda belirlemek istediği çizgi, yeniden icat edilecek liberalizmin "ajanda"sını aşağıdaki gibi tanımlayan Lippmann'ın eserinde çok kesin biçimde ileri sürdüğü inancın uzantısıdır:

Ajanda, liberalizmin, 'bırakınız yapsınlar' dogmasına ve klasik iktisatçıların anlayışsızlığına tabi olduğu dönemdeki kısır övgüden tamamen başka bir şey olduğunu kanıtlamaktadır. Bence liberalizmin, *statüko*'nun doğrulanması değil, sanayi devriminin gerekli kıldığı toplumsal yeniden düzenlemenin bir mantığı olduğunu kanıtlamaktadır.⁴

Rougier, kolokyumun çalışmalarını açan önsözünde, bu yeniden kurma çabasının henüz resmi adının olmadığını belirtir: "Yapıcı liberalizm" den, "neo-kapitalizm" den mi söz etmeli, yoksa kendisine göre kullanımda ağır basan "neoliberalizm" den mi?⁵ Bu kolokyumun amacının dağınık bir entelektüel hareketi toparlamak olduğunu vurgulayan L. Rougier'nin, başını çektiği toplantıya vermek istediği hedef, totalitarizmlerin büyük ölçüde yükselişle daha iyi mücadele etmek için liberalizmi yeniden kurmaktır.⁶ Bu kolokyum, aynı zamanda, onun açısından, yeni türde liberal bir doktrini oluşturmaya ve yaymaya yönelik uluslararası bir örgütlenmenin kuruluş adımıdır: Yukarıda sözünü ettiğimiz, Liberalizmin Yenilenmesi İçin Uluslararası İncelemeler Merkezi. Bu merkez birkaç tematik toplantı daha düzenleyecek fakat savaş ve Fransa'nın işgaliyle birlikte üyelerinin dağılmasıyla yok olacaktır.

duğunu vurgular. Hoover kadar Roosevelt tarafından da sürdürülen bu politikalar, onun gözünde, 1929 öncesinin "bırakınız yapsınlar" ideolojisinden koparak "daimi bir New Deal" başlattılar ve yönetime "ticari döngüyü düzenlemek için bütün yetkilerini kullama" şeklinde yeni bir görev verdiler. Modern ekonominin yönetimi kaçınılmaz olsa da, olası en iyi politikayı belirlemek gerekir. Onun bütün çabaları liberal bir yönetim tarzını yeniden düşünmeyi hedefleyecektir. Bkz. Ronald Steel, *Walter Lippmann and the American Century*, Little Brown, Boston, 1980.

4 W. Lippmann, *La Cité libre*, a.g.e., s. 272.

5 Bu deyim kolokyumdan daha önce, özellikle Gaëtan Pirou tarafından kullanılmıştı.

6 L. Rougier kolokyum tartışmalarına, liberalizme bağlılığını belirten ve ortak temaları "kapitalizmin krizi" olan, daha önce yayımlanmış bir dizi çalışmanın devamı olarak bakmaktadır. Şu çalışmaları sayar: Jacques Rueff, *La Crise du capitalisme* (1935); Louis Marlio, *Le Sort du capitalisme* (1938); Bernard Lavergne, *Grandeur et déclin du capitalisme* (1938).

L. Rougier, açılış konuşmasında, W. Lippmann'ın tezinin önemini de hatırlatır. Buna göre, liberalizm "bırakınız yapınlar"la özdeşleşemez. Bu özdeşleşme gerçekten de bütün olumsuz sonuçlarını göstermiştir, çünkü, "bırakınız yapınlar"ın doğurduğu kötülüklerin aşikâr hali karşısında, kamuöyü, faşizmden ancak sosyalizmle kurtulabileceğini ya da, tersine, yalnızca faşizmin sosyalizmden kurtarabileceği sonucunu çabucak çıkarmıştır; oysa ki bunlar aynı türün iki çeşididir. Aynı zamanda, "Manchester" doktrininin doğalcılığına dair W. Lippmann'ın yürüttüğü eleştiri üzerinde de ısrarla durur. *La Cité libre*, onun gözünde, liberal rejimin devletin hukuki müdahaleciliğini gerektiren yasal bir düzenin sonucu olduğunu hatırlatmak gibi büyük bir meziyeti de olan bir eserdir. Eserin merkezi tezini şöyle özetler:

İktisadi yaşam; mülkiyet, sözleşme, patent ve iflas sistemini, meslek birliklerinin ve ticari cemiyetlerin statüsünü, parayı ve bankayı, iktisadi denge yasaları gibi doğa vergisi değil, yasa koyucunun olumsal yaratıları olan her şeyi belirleyen hukuksal bir çerçeve içinde cereyan eder.⁷

Kolokyumun ana hattının ifadesi budur ve bu, davetlilerden bazılarının, özellikle "yeni-Avusturyacı" von Mises ve kuşkusuz Hayek'in çekincelelerinin, hatta itirazlarının konusu olacaktır. Hayek, tartışmalar sırasında fikir belirtmemiş olsa da, o dönemde ustası gözüyle baktığı kişiyle hemfikirdir. Fakat bütün katılımcılar, kolektivizmi, planlamacılığı ve totalitarizmi, komünist ve faşist farklı biçimleri altında hiç itirazsız reddetmektedirler. Bu, aynı zamanda, Fransa'da Halk Cephesi'nin yürüttüğü, gelirlerin yeniden dağıtımını ve sosyal güvenliği hedefleyen sol reformlar karşısında da geniş ölçüde paylaşılan bir reddir.⁸ Fakat bu eğilimlerle mücadele etmek için ne yapmak gerekir? Liberalizme yeni bir bağlamda yeniden güncellik mi kazandırmalı, yoksa derinlemesine gözden mi geçirmeli? Bu alternatif, "büyük kriz" in teşhisine ve nedenlerine sıkı sıkıya bağlıdır.

Bu durumda ifade bulan görüş ayrılıkları, farklı politik ve doktriner ufuklardan bazı yazarların "kapitalizmin krizi" olarak düşündükleri iki savaş arası dönemin ekonomik, politik ve toplumsal olgularını yorumlamakta

7 Liberalizmin Yenilenmesi İçin Uluslararası İnceleme Merkezi Çalışmaları, *Le Colloque Lippmann*, Librairie de Médecis, Paris, 1939, s. 15. Kolokyumun tutanakları yakın dönemde Serge Audier tarafından yayımlandı: *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme, a.g.e.*

8 Bu konudaki görüş birliği de bu kadar genel değildir. Serge Audier'in deyimiyle, "Fransız neoliberalizminin karmaşıklığı"nın kanıtı olarak, Walter Lippmann kolokyumunun bazı katılımcıları "toplumsal ilerleme" ve "toplumsal liberalizm" yandaşlarıdır. Louis Marlio'nun ya da Bernard Lavergne'in daha önce belirttiğimiz tutumudur bu. Serge Audier, *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme, a.g.e.*, s. 140-157 ve s. 172-180.

önemli bir farklılığa bağlanmalıdır. Yukarda gördüğümüz gibi, Karl Polanyi'nin gayet iyi tarif ettiği "liberalizmin güzel çağı" karşısında durumun derinden değiştiğine hiç kuşku yoktur.

Kapitalizmin "kaos"unun taban tabana zıt iki yorumu o günlerde çatışmaktadır. Bunlar o dönemde Avrupa'daki liberal çevreleri derinlemesine olarak bölmektedir. Kimilerine göre, "bırakınız yapsınlar" doktrini kuşkusuz yenilenmelidir, fakat özellikle devlet müdahalesi yanlılarına karşı savunulmalıdır. Bunlar arasında yer alan İngiltere'den Lionel Robbins ile Fransa'dan Jacques Rueff, "Avusturyalı" von Mises ve Hayek'le birlikte, doktrin alanında en tutucu olan yazarlardandır.⁹ Diğerlerine göre, liberalizm eksiksiz biçimde yeniden kurulmalıdır ve A. von Rüstow'un ya da Henri Truchy'nin kullandığı deyimle "liberal müdahalecilik" diye adlandırılan şeyi desteklemelidir.¹⁰ Büyük krizin analizleri üzerine görüş ayrılıkları özellikle bu iki olası seçenek bakımından anlamlıdır. İlkine göre, kaosun belli başlı faktörleri klasik liberalizmin ilkelerine adım adım ihanette aranmalıdır (Robbins, Rueff, Hayek, von Mises), diğerlerine göre krizin nedenleri bizzat klasik liberalizmde bulunmalıdır (Rougier, Lippmann ve Alman "ordoliberalizm" teorisyenleri).¹¹

Lionel Robbins *La Grande Dépression, 1929-1934* adlı eserinde krizin, fiyatların kendi kendini düzenleyici mekanizmasını bozmuş olan politik müdahalelerin sonucu olduğunu açıklıyordu. J. Rueff'in kitaba yazdığı ön-sözde vurguladığı gibi, felakete yol açmış olan şey, toplumsal reformcuların iyi niyetleridir. L. Robbins ile J. Rueff'in tepkisi, Batı toplumlarının altın çağında işlev göstermiş, eşzamanlı olarak kendi kendini düzenleyen bir piyasa özlemini göstermektedir. J. Rueff *La Crise du capitalisme* başlıklı kitapçığında, Birinci Dünya Savaşı öncesinin kısmi dengesini büyük krizin kaosuyla karşı karşıya getirerek, bunu gayet iyi ifade etmiştir.¹² Önce, der, "insanlar birbirlerinden bağımsız davranıyorlardı, kendi eylemlerinin piyasaların genel durumu üzerindeki sonuçlarını asla dert etmiyorlardı. Bununla birlikte, bireysel süreçlerin kaosu, olguların yarattığı kısmi dengenin ortaya çıkardığı bu kolektif düzeni doğuruyordu."¹³ Fakat, o zamandan beri, kamusal müdahaleler, güdümcülüğün bütün biçimleri, vergilendirmeler, planlamalar, kurala

9 Von Mises ve özellikle Hayek gibi yazarların, eski "bırakınız yapsınlar"la basitçe özdeşleştirilemeyecek özgün düşünceleri ne ölçüde geliştirdiği ilerde görülecektir.

10 Henri Truchy, "Libéralisme économique et économie dirigée", *L'Année politique française et étrangère*, Aralık 1934, s. 366 (akt. F. Denord).

11 Bu sonunculara 7. Bölüm'deki bir sunumu ayırdık.

12 J. Rueff, *La Crise du capitalisme*, Éditions de la Revue bleue, Paris, 1936.

13 A.g.e., s. 5.

bağlamalar “refahın neşe verici düşüşünü mümkün kılmıştır.”¹⁴ Von Mises’te ya da Hayek’te de bulunan bu yazarların önkabulü, politik müdahalenin birikmeli bir süreç olduğudur. Bir kez başladığında, ekonominin kaçınılmaz olarak kolektifleşmesine ve totaliter polis rejimine kaçınılmaz olarak götürür, çünkü bireysel tutumları ekonominin otoriter yönetim programının mutlak buyruklarına uyarlamak gerekir. Sonuç açıktır: Liberalizmin çöküşünden söz edilemez, çünkü krizi yaratmış olan şey müdahaleci politikadır. Fiyat mekanizması, işlemesi için serbest bırakıldığında, ekonomik faillerin kararlarının koordinasyonu ile ilgili bütün sorunları çözer.

Örneğin J. Rueff, liberalizmle toplumsal sorunlar arasındaki ilişkilere ayrılmış 28 Ağustos Pazar günkü kolokyum oturumu sırasında, emekçilerin maruz kaldıkları sosyal güvensizliğin en ortodoks tarzının, karşılığında hiçbir şey yapılamayan ve fiyat mekanizması kuralsızlaştırılmazsa otomatik olarak dengeye döndüğünden, görüldüğü kadar ciddi olmayan süreli ekonomik dengesizliklerden kaynaklandığını ileri sürer. Buna karşılık, eğer devlet müdahale ederse, otomatik makineyi parçalar:

Liberal sistem en yoksul sınıflara azami refah sağlama eğilimindedir. Devletin ekonomik düzlemdeki bütün müdahalelerinin etkisi emekçileri yoksullaştırmak olmuştur. Yönetimlerin her müdahalesi çoğunluğun koşullarını iyileştirme isteği gibi gözükmiştir, fakat bunun için, paylaşılacak ürün kitlesini artırmaktan başka yol yoktur.¹⁵

W. Lippmann’ın piyasa özgürlüğünün toplumsal iyilikleri üzerine kuşku sorgulamasına (“Özel bir piyasa sisteminin hareketliliğinin içerdği ıstırapları yatıştırmak mümkün müdür? Denge eğer daima kendi haline bırakılacaksa büyük ıstıraplar olacaktır.”),¹⁶ J. Rueff, hemen ardından kesin bir hükümle cevap verir: “Liberal sistem iktisadi sisteme bir esneklik bırakır; güvensizliğe karşı savaşmasını sağlayan da yalnızca budur.”¹⁷ Von Mises ise sigorta-işsizlik konusunda şunu hatırlatacaktır: “Kitlesel ve kalıcı olgu olan işsizlik, ücretleri piyasanın durumundan kaynaklanandan daha yüksek bir düzeyde tutmayı sağlayan bir politikanın sonucudur. Bu politikanın terki, işsiz sayısında derhal önemli azalma yaratır.”¹⁸

¹⁴ A.g.e., s. 6.

¹⁵ Liberalizmin Yenilenmesi İçin Uluslararası İncelemeler Merkezi Çalışmaları, *Le Colloque Lippmann*, a.g.e., s. 69.

¹⁶ A.g.e., s. 69.

¹⁷ A.g.e., s. 71.

¹⁸ A.g.e., s. 74.

Daha önceleri sorulan, “liberalizmin çöküşü iç nedenlere mi bağlıdır?” sorusu da gerilimleri açıklıyordu. Ordoliberal düşünür W. Röpke açısından, rekabeti çokerten sanayi temerküzü teknik nedenlere bağlıydı (sabit sermayenin ağırlığı), oysa ki von Mises daha ziyade kartellerin dünya çapındaki iktisadi alanı parçalayan korumacılığın ürünü olduklarını, ülkeler arasında rekabeti frenlediklerini ve dolayısıyla ulusal düzeyde anlaşmaları teşvik ettiğini ileri sürer. Ona göre, devletin temerküz konusuna müdahalesini savunmak saçma olur, çünkü kötülüğün nedeni tam da budur: “Tekellerin yerleşmesine uygun koşulları yaratan, iktisadi güçlerin serbest oyunu değil, yönetimlerin anti-liberal politikasıdır. Tekele olan eğilimi yaratanlar yasamadır, politikadır.”¹⁹

Kolokyumda ifade bulan bu mutlak müdahalesizlik hattı, görünüşte hiç dokunulmamış bir ortodoksluğun bu kalıcılık çizgisine kanıttır. Fakat M. Foucault’nun tam da “devlet fobisi” diye adlandıracağı şey, kolokyumun en yeni sözünü oluşturmaz.

NEOLİBERALİZMİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Çok sayıda konuşmacının sözleri, liberalizmin ortodoksları silahsız bırakan bir yeniden tanımlanışını ortaya koyar. Kolokyumun bu temel aksı, L. Rougier’nin esasen epistemolojik olan perspektifini, W. Lippmann’ın piyasa ekonomisinin işleyişi içinde hukuksal yapının önemini hatırlatan perspektifini ve Alman “liberal sosyologlar” W. Röpke ile A. von Rüstow’un, herkesin entegrasyonunu tek başına sağlayamayan piyasanın toplumsal yayılımına vurgu yapan perspektifini birleştirir.

Kolokyumun katılımcıları, aralarındaki görüş ayrılıklarının gayet bilincinde görünüyordular. Örneğin A. von Rüstow şunu söyler:

Burada, bizim çevremizde, iki farklı bakış açısının temsil edildiği inkâr edilemez. Kimileri geleneksel liberalizmi eleştirmeyi ya da değiştirmeyi temel önemde bulmuyor [...]. Bizler ise liberalizmin çöküşünün sorumlusunu biz-zat liberalizmde arıyoruz; ve sonuç olarak, çıkış yolunu liberalizmin temelden yenilenmesinde arıyoruz.²⁰

¹⁹ A.g.e., s. 37.

²⁰ F. Denord bu konuşmayı şöyle yorumlamaktadır: “Kamusal ortamda Rüstow akademik muaşeret kurallarına uyar, fakat özel ortamda Wilhelm Röpke’ye bütün kötülüğün Friedrich Hayek ile Ludwig von Mises’te olduğunu düşündüğünü itiraf eder: onların yeri müzedir, formollanmalıdır. Onlar gibi insanlar 20. yüzyılın büyük krizinin sorumlusudur” (F. Denord, “Aux origines du néolibéralisme en France: Louis Rougier et le Colloque Walter Lippmann de 1938”, *a.g.e.*, s. 88).

O dönemde, onlara göre “neoliberalizm”den anlaşılması gerekeni ve bundan kaynaklı görevlerin neler olduğunu özellikle L. Rougier ile W. Lippmann kolokyum sırasında tanımlamışlardır. İki yazar, daha önce, kendi eserlerinde oldukça benzer fikirler ileri sürmüş ve özellikle liberalizmi yeniden yaratma yönündeki aynı iradeyi geliştirmişlerdir. Bu yeniden yapımın doğasını daha iyi anlamak için, L. Rougier’nin ve özellikle W. Lippmann’ın yazılarını biraz daha yakından incelemek yerinde olur.

L. Rougier’nin savunduğu “liberalizme dönüş”, aslında liberalizmin teorik temellerinin yeniden oluşturulması ve yeni bir politikanın tanımlanmasıdır. Rougier özellikle doğalcı metafiziğin reddini rehber almaktadır. Onun için önemli olan, eski yapıdaki liberal bir doğalcılık ile yasal bir düzenin binçili kuruluşunu hedefleyen aktif bir liberalizm arasındaki ayrımı baştan ortaya koymaktır. Bu yasal düzenin içinde rekabete tabi kılınmış özel inisiyatif tamamen özgürce serpilip gelişebilir. Devletin bu *hukuksal* müdahaleciliği, işletmelerin eylem özgürlüğünü rahatsız eden ya da engelleyen *idari* bir müdahaleciliğe karşı durur. Yasal çerçeve, otoriter bir ekonomi yönetiminin tersine, tüketicinin rekabet halindeki üreticiler arasında piyasada hakemlik etmesine izin vermelidir.

Rougier’ye göre bu neoliberalizm ile eski liberalizm arasındaki büyük farklılık, ekonomik ve toplumsal yaşama dair anlayışlarında yatmaktadır. Liberaller yerleşik düzeni doğal bir düzen olarak kabul etme eğilimindeydiler; bu da onları mevcut ayrıcalıkları sürdürmeye yönelik tutucu eğilimlere sistematik olarak sahip çıkmaya yöneltir. Müdahale etmemek, temelde doğaya saygı göstermektir. Rougier’ye göre,

Liberal olmak, geçmiş yasamanın sonucu olan fiili ayrıcalıkların korunması anlamında asla tutucu olmak değildir. Tersine, yasal düzenin bilimsel keşiflere, toplum yapısının değişimlerine, çağdaş bilincin gerekliliklerine daimi uyumu anlamında esasen “ilerici” olmaktadır. Liberal olmak, “Manchesterli” gibi, arabaların her yönde keyiflerince dolaşmasına izin vermek değildir; bunun sonucu trafik tıkanıklıkları ve bitmek bilmez kazalar olur; “planlamacı” gibi, her arabanın yola çıkış saatini ve güzergâhını belirlemek de değildir; liberal olmak bir *Trafik Yasası* saptamak, ama aynı zamanda da bunun, yolcu arabaları dönemiyle hızlı taşımacılık döneminde aynı olmadığını kabul etmektir.²¹

21 Liberalizmin Yenilenmesi İçin Uluslararası İncelemeler Merkezi çalışmaları, *Le Colloque Lippmann*, a.g.e., s. 15-16.

Bu trafik yasası metaforu bütün neoliberalizmin en fazla kullandığı imgelerden biridir, hatta onun genel imzasıdır. Lippmann'da işlenip geliştirilmiştir,²² ama aynı zamanda Hayek'in savaştan sonra yayımlayacağı ünlü kitap olan *Kölelik Yolu*'nda* da.

Kolokyumun temel fikri, klasik liberalizmin maruz kaldığı krizin ilk sorumlusu olduğudur. Planlamacılığı ve güdümlü iktisadi teşvik etmiş olan, klasik liberalizmin yönetimleri sevk ettiği hatalarıdır. Bu hataların doğası neydi? Bu hatalar, esasen toplumsal bir sistemin işleyiş kurallarını dokunulmaz doğal yasalarla karıştırmaktan ibaretti. Örneğin L. Rougier, bu tür bir karışıklığın en açık ifadesini Fransız fizyokrasisinde görür.²³ Onun "liberal mistik" ya da hareketsiz bir doğaya inanç diye adlandırdığı ve gerçek iktisat biliminden titizlikle ayırt etmek istediği şey, serbest rekabetin yönettiği bir düzenin bilimsel niteliklerinin gözlemlenmesinden, bu düzenin dokunulmaz ve kusursuz olduğu, çünkü Tanrı'nın eseri olduğu fikrine geçişten kaynaklanır.²⁴ Bu karışıklığa bağlı olan ikinci yöntemsel hata, "ekonominin politika üzerindeki önceliği"ne inançtır. Bu ikili hata, Rougier'ye göre, şu ifadede özetlenebilir: "En iyi yasa koyucu, iktisadi güçlerin oyununa müdahale etmekten daima uzak duran ve bütün ahlâki, toplumsal ve politik sorunları onlara tabi kılan kişidir." "Bırakınız yapsınlar"ın ilkesi olan, doğal olduğu varsayılan bir düzene bu tabi oluş, iktisadın hukukun yönetemeyeceği ayrı bir alan oluşturduğu fikri üzerinde temellenen bir yanılsamadır. İktisadın toplumsal ve politik kurumlar karşısındaki bu bağımsızlığı, piyasa işleyişinin bir inşa olduğunu göz ardı ettiren liberal mistiğin temel hatasıdır.

W. Lippmann, *La Cité libre*'de, kendi adlandırmasıyla "son liberaler" in hatalarının çok benzer bir analizini yapmıştır. Kökeninin Gournay'de olduğunu hatırlattığı "bırakınız yapsınlar", olumsuz, yıkıcı, devrimci bir teoriydi; doğası gereği devletlerin politikasına rehberlik edemezdi. Bir program değil, "geçerliliği kalmamış yasalara tarihsel itiraz"²⁵ şeklindeki bir slogandı. Başlangıçta devrimci olan ve eski toplumsal ve politik rejimin kalıntılarını

22 W. Lippmann *Cité libre*'de memurların, nereye gitmek gerektiğini söylemek için değil, trafik yasasına uyulması için burada olduklarını açıklar (*La Cité libre*, a.g.e., s. 335-336).

(*) Friedrich A. Von Hayek, *Kölelik Yolu*, Liberte Yay., Ankara, 2004 [*La Route de la servitude*, PUF, Paris, 1985].

23 Bkz. L. Rougier, *Les Mystiques économiques. Comment l'on passe des démocraties libérales aux États totalitaires*, Librairie de Médicis, Paris, 1938.

24 L. Rougier'ye göre doğalcı inanç mistiktir, fakat kolektivist doktrinden daha az kabadır. Kolektivist doktrin toplumsal ve politik süreçler üzerine insan aklının mutlak yetkilerine saf bir büyülmü inançtır. Dolayısıyla mistiğin içinde dereceler vardır.

25 W. Lippmann, *La Cité libre*, a.g.e., s. 227 ve devamı.

yıkmayı ve bir piyasa düzeni kurulmasını sağlamış olan bu fikirler, “karanlıkçı ve ukalaca bir dogmaya dönüştüler.”²⁶ İlk liberallerin hukuksal-politik teorilerine nüfuz etmiş olan doğalcılık, bu dogmatik ve tutucu değişime gayet uygundu. Doğal haklar, bir dönemde, mülkiyetleri güvence altına almayı ve dolayısıyla birikimci tutumları teşvik etmeyi sağlayan liberal kurgular olmuşlarsa da, bu mitler, yasaların yararlılığı üzerine her türlü düşüncüyü engelleyen değişmez dogmalar halinde donmuşlardır, diye açıklar. Yasaların kapsamı üzerine düşünmeyi engelleyen “doğa”ya bu mutlak saygı, ayrıcalıklıların edindiği konumu rahatlatıyordu.

Bu analiz, 19. yüzyıl Fransız sosyolojisinin kurucularının tutumlarıyla sıkı bir akrabalığı beslemiyor değildir. İktisadi liberalizmin büyük kusuru, döneminde Auguste Comte’un göstermiş olduğu gibi, özünde olumsuz bir teori üzerinde yaşayabilen toplumsal bir düzen inşa etmenin imkânsızlığına bağlıydı. “Yeniden icat edilen” neoliberalizmin yeniliği, piyasa düzenini inşa edilmiş bir düzen olarak düşünebilmekte, dolayısıyla, yerleşmesini ve daimi gelişimini hedefleyen gerçek bir politik program (bir “*ajanda*”) saptayabilir durumda olmasında yatar.

J. S. Mill ya da H. Spencer²⁷ gibi “son liberaller”in en yanlış düşüncesi, yasanın var olduğu ve olmadığı alanların varlığını ileri sürmektir. Tarihsel akışın kavranışını deforme etmiş ve gerekli politikaları sürdürmeyi engellemiş olan şey, “doğal” eylem alanlarının, onların gözünde piyasa ekonomisinin de içinde yer aldığı hukuksuz toplumsal bölgelerin varlığına olan bu inançtır. Yine Lippmann’ın belirttiği gibi, liberal dogmatik, 19. yüzyılda yönetimlerin gerçek pratiklerinden adım adım koptu. Liberaller “bırakınız yapsınlar”ın kapsamını ve doğal hakların listesini ciddi ciddi tartışırken, politik gerçeklik, modern iktisadi yaşamın her türden zorunlu yasa, kurum ve normlarını icat etti: “Bütün bu anlaşmalar, herhangi bir yasaya, bazı haklara değer verme ve bazı garantileri koruma yönündeki devletin düzenlemesine bağlıdır. Sonuç olarak devlet alanının sınırlarının nerede olduğunu sormak, gerçeklikten hiç bir şey anlamamaktır.”²⁸ Mülkiyet hakları, en değişken sözleşmeler, işletmelerin hukuksal statüleri, sonuça ticaret hukukunun ve çalışma hukukunun tüm devasa yapısı, yönetenlerin fiili uygulamasını ve yasama külliyatının anlamını düşünemez hale gelmiş “son liberaller”in savundukları “bırakınız yapsınlar”ın fiili bir inkârıydı. Bu liberaller toplumsal örgütlenmenin *kurumsal* boyutunu anlayamıyorlardı:

26 A.g.e., s. 228.

27 W. Lippmann, Mill’in kuşkularını ve sapmalarını dikkate alamadığından, bu iki yazarı karıştırır.

28 W. Lippmann, *La Cité libre*, a.g.e., s. 230.

Yasal hakların devlet tarafından ilan edildiğinin ve uygulandığının tanınmasıyla, tikel bir hakkın değeri akılsal bir sınava tabi tutulabilir. Son liberaller bunun farkına varmadılar. Mülkiyetin, sözleşmelerin, toplumların, tıpkı yönetimler, parlamentolar ve mahkemeler gibi yasanın eseri olduğunu ve uygulanması talep edilebilecek haklar ve ödevler demeti olarak var olduklarını görmemek gibi ciddi bir hata işlediler.²⁹

Lippmann'ın neoliberal eleştirisinin, piyasa savunucusu literatürü istila etmiş doğalcı formüllerin ötesinde, Bentham'ın düşünmüş olduğu gibi, tam da yönetimselliğin zeminine dayandığı bu ifadelerde görülmektedir. Doğal hukukçu yanılısamaya yönelttiği eleştiri ile Bentham'ın eylem özgürlüğü ile hukuksal düzen arasındaki ilişkiyi düşünüş tarzı arasındaki bağı bütünüyle kurmadan, Lippmann, doktriner evrimi, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl sonu arasında, Bentham ile Spencer arasında meydana gelen bir *yozlaşma* olarak analiz eder.

Hukukçuların, mülkiyeti, mübadeleleri ve emeği ilgilendiren haklar ve yükümlülükler rejimini tanımlamak, sınırlarını çizmek, düzeltmek için yaptıkları çalışmalar karşısında geç dönem liberallerinin gösterdiği cehaletin, Lippman'ın açıklamaya çalıştığı nedenleri vardır. "Özel mülkiyetin ve sözleşmelerin, bireysel işletmenin, işbirliğinin ve anonim şirketin bütün rejimi, ayrılmaz olduğu hukuksal bir bütünün parçasıdır" şeklindeki olgunun bilinmemesi, söz konusu hukukun oluşum tarzında yatmaktadır. Ona göre, bu hukuk, uygun bir yasalaşma olmaktan ziyade kullanımı onaylayan bir hukuksal yetkinin ürünü olduğundan, burada yanlış bir bakışla, "şeylerin doğası üzerinde temellenen ve deyim yerindeyse insanüstü bir değere sahip bir tür doğal hukuk"un ifadesini görebilmişlerdir. Bu doğalcı yanılısama, onları, hoşlarına gitmeyen her hukuksal düzenlemede devletin katlanılmaz bir müdahalesini, doğal halin hoşgörülemez ihlalini görmeye yöneltiyordu.³⁰ Hukuk eserinin kendine özgü çalışmasını tanımamak, devlet müdahalesini teşhir edici retorikğin ilkesine dair bir başlangıç hatasıdır:

Mülkiyet unvanı yasanın bir eseridir. Sözleşmeler hukuksal aygıtlardır. Şirketler hukukun eseridir. Sonuç olarak, bunların yasanın dışında bir yaşamı olduğunu düşünerek ve ardından, onlara "müdahale etme"nin mümkün olup olmadığını sorarak hata işlenir [...]. Her mülkiyet, her sözleşme, her şirket, devletin zorlayıcı yetkisine başvurarak yasa yoluyla onaylanıp uygulanması sağlanabilecek haklar ve garantiler olduğu için vardır.³¹

29 A.g.e., s. 293.

30 Bkz. a.g.e., s. 252.

31 A.g.e., s. 320-321.

İlave bir hata kaynağı, iktisat biliminin zorunlu basitleştirmelerini uygulanabilir bir toplumsal model olarak görmektir. Lippmann'a göre, tıpkı Rougier'ye göre olduğu gibi, bilimsel çalışmanın, ilişkileri ve kurallara uygunlukları soyutlama yoluyla ortaya çıkarmak için toplumların gerçekliğinin döküntülerini ve melezliklerini ortadan kaldırması tamamen normaldir. Fakat liberaller bu yasalara doğal yaratılar olarak, gerçekliğin doğru bir imgesi olarak baktılar ve basitleştirilmiş ve arındırılmış modele uymayan şeyi kusur ya da sapma dışında bir şey olarak görmediler.³² Bu epistemolojik yanlış yorum ve bu doğalcı yanılsamanın birleşmesi, 19. yüzyıl başına dek liberal dogmatizmin kalıcı gücünü açıklar.

İnsanın özgürleşme idealini 18. yüzyıla taşıyan liberalizm, doğal düzene mutlak saygı adına toplumların ileriye doğru her türlü yürüyüşüne karşı duran sıkı bir tutuculuğa adım adım dönüşmüştür:

Bu hatanın sonuçları felaketti. Çünkü, içinde insanların çalıştığı, alış veriş yaptığı, sözleşmeler imzaladığı ve mallara sahip olduğu bu özgürlük alanını tamamen varsayımsal ve yanıltıcı olarak hayal eden liberaller, bu alanda hüküm sürüyor görünen hukukun savunucuları olmak için her türlü eleştiriden vazgeçtiler. Böylece bu alanın içerdiği bütün suiistimallerin ve sefaletlerin zorunlu savunucuları oldular. Yasaların olmadığını, ama Tanrı'dan gelme doğal bir düzenin olduğunu kabul ettiklerinden, neşeli katılımdan ya da stoacı tevekkülden başka bir şey öğretemezlerdi. Aslında, geçmişin hukuksal kalıntılarından ve toplumun en refah içinde ve en kudretli sınıflarının getirdiği çıkara dayalı yeniliklerden oluşan bir sistemi savunuyorlardı. Dahası, mülkiyet haklarını, sözleşmeleri ve toplumları yöneten insani bir yasanın olmadığını varsaydıklarından, bu yasanın iyi ya da kötü olup olmadığı, reform yapıp yapılamayacağı ya da iyileştirilip iyileştirilemeyeceği sorusuyla doğal olarak ilgilenmediler. Bu liberallerin konformizmiyle haklı olarak alay edildi. Muhtemelen onlar da diğer insanlar kadar duyarlıydılar, ama beyinleri artık işlemiyordu. Mübadele ekonomisinin 'serbest' olduğunu, yani devletin hukuksal etki alanının dışında bulunduğunu ileri sürerek bir çıkmaza girmişlerdi. [...] Bu nedenle, büyük ulusların entelektüel hâkimiyetini yitirdiler ve ilerici hareket liberalizme sırtını döndü.³³

Yalnızca liberalizm ile ilericilik ayrılmakla kalmadı, özellikle liberal kapitalizme ve yarattığı eşitsizliklere giderek güçlenen bir itirazın ortaya çıktığı da görüldü. Sosyalizm, egemen grupların ekonomik çıkarlarının hizmetine girmiş liberal doktrinin tutuculaşıp taşlaşmasından yararlanarak gelişti.

³² *A.g.e.*, s. 244.

³³ *A.g.e.*, s. 234-235.

Mülkiyetin tartışma konusu edilmesi, W. Lippmann için özellikle bu sapmanın semptomatığıdır: “Özel mülkiyet modern dünyada bu kadar ciddiyetle tehdit altındaysa, bunun nedeni, mülk sahibi sınıfların, haklarının her türden değişimine direnirken, kendilerini ortadan kaldırmaya yönelik devrimci bir hareket yaratmış olmalarıdır.”³⁴

YENİDEN İCAT EDİLEN LİBERALİZMİN AJANDASI

“Son liberaller”, sürekli değişen koşullara insanın daimi uyumunu hedefleyen, “çekimser olmaktan çok uzak olan liberal ekonominin aktif ve ilerici hukuksal bir düzen gerektirdiğini” anlamadılar. “Liberal müdahalecilik”, “yapıcı bir liberalizm”, kolektivist ve planlamacı bir müdahalecilikten ayırt etmek gereken bir devlet güdümcülüğü gerekir. Rekabetin yararlarının aşıkârlığına dayanan bu müdahalecilik, Spencer’in devlet karşısındaki fobisini terk ederek toplumsal rekabetçiliğin mirası ile artan devlet etkinliğini birleştirir. Bu müdahaleciliğin amacı, özellikle, “en yetkin olanların zaferi”ni garanti etmek amacıyla, serbest rekabeti engellemeye yönelik toplumsal mantıkların tehdit ettiği serbest rekabet koşullarını sürekli düzeltmektir:

Liberal devlet müdahaleciliği, özgürlüğü köleleştirecek değil koruyacak şekilde uygulanmasını; yararın, devletin ikiyüzlü desteği sayesinde en korunaklı ya da en tuzu kuru olanların ayrıcalığını değil, sadık bir rekabet içinde en yetenekli olanların zaferini sağlayacak şekilde kullanılmasını gerektirir.³⁵

“Daha iyi anlaşılan” bu liberalizm, bu “gerçek liberalizm”, devletin özel şahıslar karşısında yansız otorite kaynağı olarak onarılmasından geçer:

Liberalizme geri dönmek isteyen, işbirliği yapan özel çıkarların atılımına direnebilmeye yeterli bir otoriteyi yönetimlere vermelidir. Bu otorite yönetimlere anayasal reformlarla verilecektir; böylelikle kamu ruhu canlandırılmış olacak, müdahaleciliğin, güdümcülüğün ve planlamacılığın kusurları teşhir edilecektir. Bu kusurlar, genellikle, Rus deneyiminde fazlasıyla görüldüğü gibi, yurttaş-tüketicilerin büyük kitlesinin zararına, az sayıdaki ayrıcalıklı kişinin çok anlık yararına iktisadi dengeyi sistematik olarak kullandıran sanatından başka bir şey değildir.³⁶

Rekabeti öldüren müdahaleyi, rekabeti teşvik edenden ayırt etmek kuşkusuz ki basit değildir. Her koşulda, mekanizmayı kulsızlaştırmaya iten

34 A.g.e., s. 329.

35 L. Rougier, *Les Mystiques économiques*, a.g.e., s. 84.

36 A.g.e., s. 10.

politik ve toplumsal güçlerin varlığı saptanırsa, bir karşı-gücün de “risk ve sorumluluk zevki”ne³⁷ hak ettiği yer ve kuvveti teslim etmeyi amaçladığını kabul etmemiz gerekir. Rougier aslında iki farklı tutum benimser. Birine göre, devletin müdahaleciliği esasen *hukuksal* olmalıdır. Bütün iktisadi faillere evrensel kurallar dayatmak; ve özel kategorilere ayrıcalıklar ile korumalar bahşederek ya da avantajlar sunarak rekabeti çarpıtan bütün müdahalelere direnmek gerekir. Tehlike, devletin –ister en zenginler olsun ister yoksul kitleler– koalisyon gruplarının sultasına altına girmesidir.

Rougier’ye göre, toplum içinde rekabet oyunlarını kendi yararlarına saptırmaya yönelten güçler vardır. En başta da, seçmen oylarını ele geçirmek için, demagojik politikalar uygulamakta tereddüt etmeyen politik güçler gelir. Fransız Halk Cephesi ona göre bu durumun kusursuz bir örneğidir. Aynı zamanda, bu deformasyonlara yönelten toplumsal mantıklar da vardır. Çok sınırlı bir iktisadi düşünce bunları dikkate almaz: “[...] Bizler gaz molekülleri değil, düşünen ve toplumsal varlıklarız; çıkarlarımızı birleştiriyoruz, sürücül sürüklenmelere tabiyiz, örgütlü grupların (sendikalar, politik örgütlenmeler, yabancı devletler, vs.) dış baskılarına maruz kalıyoruz.”³⁸ Yasa karşısında eşit muameleyi garanti etmek için şantajlardan ve baskılardan korunan güçlü bir devlet gereklidir.

Fakat Rougier bir başka argümanı daha savunur. Ekonominin çarklarını daha iyi işletebilmek için müdahale etmeyi devlet kendine men etmemelidir. Yapıcı liberalizm şu anlama gelir:

İktisadi makineyi yağlamak, dengeyi kendi kendine düzenleyen faktörleri tıkanıklıktan kurtarmak; fiyatların, faiz oranlarının, aykırılıkların, üretimi tüketimin –ödeme gücüne sahip kılınmış– gerçek ihtiyaçlarına yeniden uyarlamasını sağlamak; tasarrufun talebin doğruladığı yatırım ihtiyaçlarına uyarlanması; dış ticaretin uluslararası doğal işbölümüne uyarlanması; ücretlerin işletmelerin teknik imkânlarına ve verimliliğine uyarlanması.³⁹

Bu düzenleyici müdahale, “doğal” olsa bile tek başına oluşmayan dengeleri yeniden oluşturmak amacıyla faillerin arzu edilir kimi davranışlarını teşvik etmeye kadar varır:

Liberal bir müdahalecilik, aşırı donanım evresinde, üretime değer kazandıracak tek şey olan tüketimi teşvik etmekle meşgul olmalıdır, çünkü üretim

37 A.g.e., s. 192.

38 A.g.e., s. 192.

39 A.g.e., s. 194.

hacmi tek başına maliyet fiyatının işlevi ise, ödeme gücüne sahip talep de üretimin ticari ve toplumsal değerini belirler; ve bunu, kredili satışların verimsizleştirici yöntemleriyle değil, bir işletmenin kârlarının önemli bölümünü hissedarlara temettü biçiminde ve işçilere de ücret biçiminde dağıtarak yapar. Bunu yaparken, devletin hedefi yapay dengeler yaratmak değildir; devlet bunu tasarruf ile yatırımlar arasındaki, üretim ile tüketim, ihracatçılar ile ithalatçılar arasındaki dengeleri yeniden oluşturarak yapar.⁴⁰

Rekabetçi kapitalizm doğanın bir ürünü değildir, sürekli gözetim ve düzenleme talep eden bir makinedir. Bununla birlikte, ortodoksluğa en yakın liberalleri endişelendiren, Rougier'nin versiyonuyla "liberal müdahaleciliği" çevreleyen bulanıklık görülmektedir. Rougier kamu politikasının yasamasında üç farklı boyutu birbirine karıştırmaktadır: Bir hukuk devletinin kuruluşu; değişen koşullara uyum politikası; "doğal dengeler" kurulmasına yardım eden bir politika. Bunlar aynı düzlemde değildir. Örnek olarak, Spencer'de kendini gösteren "devlet fobisi"nden kopmak başka bir şeydir, meşru müdahaleyi meşru olmayandan ayıran sınırı çizmek başka bir şey. "Demagog politikacılar"ın ve "meczip doktrinciler"in gidişatına düşmekten nasıl kaçınılır? Mutlak ölçüt, rekabet ilkelerine saygıdır. "Rekabet rekabeti öldürür" diye açıklayanların tersine, Rougier, tüm diğer liberallerle birlikte, rekabetin dengesizliklerinin esasen bir iç süreçten değil, devletin müdahalelerinden kaynaklandığını ileri sürer. Gümrük korumacılığında bir tekelin kurulmasına dek, çoğunluğun çıkarlarının aleyhine rekabetçi rejimin sınırlandırılmasının ya da ortadan kaldırılmasının kökeninde daima devlet –tek başına ya da değil– bulunmaktadır. Bununla birlikte, tutumlar arasında bir ayrım getiren şey, Rougier'ye göre rekabetin ancak devletin müdahalesiyle yerleşebileceğidir. Bu, aynı zamanda, kolokyum sırasında A. von Rüstow'un belirttiği gibi, Alman neoliberalizminin önemli bir eksenidir:

Rekabeti öldüren şey rekabet değildir. Daha ziyade devletin entelektüel ve ahlâki zayıflığı, öncelikle piyasayı denetleme görevlerini bilmezden gelip ihmal ederek rekabeti yozlaştırır, ardından da bu yozlaşmış rekabete nihai darbeyi indirmek için talancı şövalyelerin haklarını kötüye kullanmasına izin verir.⁴¹

L. Rougier'ye göre "liberalizme geri dönüş", bencilliklerin cangılı olarak değil, kendini gerçekleştirmelerin kuralı oyunu olan "liberal yaşam"a ve-

⁴⁰ A.g.e., s. 85.

⁴¹ Liberalizmin Yenilenmesi İçin Uluslararası İncelemeler Merkezi Çalışmaları, *Le colloque Lippmann*, a.g.e., s. 41.

rilen değerle anlam taşıır ancak. Böylelikle, “kuralları bilinen ve saygı gösterilen bir oyunun düzenli çerçevesi içinde, yaşamın bir risk içermesine bağlı olan tadı”nı⁴² savunur.

NEOLİBERALİZM VE KAPİTALİST DEVRİM

Lippmann ise neoliberalizmi aklamak ve tarihsel anlamını açıklamak için oldukça farklı ve kuşkusuz daha tutarlı bir argüman sergileyecektir. Onun gözünde kolektivizm bir “karşı-devrim”dir, Batı toplumlarında doğan gerçek devrime bir “tepki”dir. Çünkü, ona göre gerçek devrim bütün gezegene yayılmış kapitalist ve ticari ekonominin devrimidir, “çok uzmanlaşmış bir işbölümü üzerinde temellenen bir ekonomide uzmanların egemen düzenleyicisi”⁴³ olarak piyasayı görerek yaşam tarzlarını sürekli alt üst eden kapitalizmin devrimidir.

Son liberallerin unuttuğu ve “liberalizmin yeniden keşfi”ni zorunlu kılan şey budur. Gerçekten de, liberalizm diğerleri gibi bir ideoloji değildir, adım adım dönüştüğü toplumsal tutuculuğun o “soluk süsleme”si ise hiç değildir. Liberalizm, Lippmann’a göre, toplumun ve toplumu oluşturan insanların işbölümü ve çıkar farklılaşması üzerinde temellenen sanayi ve ticaret dönüşümüne uyumunu yönlendirebilecek tek felsefedir. Eğer iyi anlaşılırsa, “Büyük İşbirliği”ni kurabilecek ve uyumlu bir şekilde işlemesini sağlayabilecek tek doktrindir: “Liberalizm, kolektivizm gibi sanayi devrimine bir tepki değildir, bu sanayi devriminin felsefesidir.”⁴⁴ Liberalizmin *zorunlu* niteliği, toplumların hareketine dahil oluşu, sosyalizmi tarihin bir diğer zorunluluğu olarak gören Marksçı tezin benzeri gibidir.

İşbölümü üzerinde temellenen ve piyasalar tarafından düzenlenen ekonomi, temelde dönüştürülemeyecek bir üretim sistemidir. Bu, tıpkı avcı-toplayıcı ekonomi sistemi gibi, tarihin bir verisidir, tarihsel bir temeldir. Hatta dahası insanlığın Neolitik’te tanıdığına çok benzer bir devrimdir. Kolektivistlerin hatası, ekonomik süreçlere bütünüyle hâkim olarak bu toplumsal devrimin ortadan kaldırılabileceğine duydukları inançtır; Manchesterlilerin hatası ise hiçbir politik müdahaleye ihtiyaç duymayan doğal bir halin söz konusu olduğunu düşünmektir.

Lippmann’ın düşüncesinde önemli kelime, *uyum*’dur [*adaptation*]. Neoliberalizmin *ajanda*’sı, insanların ve kurumların içkin olarak değişken, genelleşmiş ve aralıksız bir rekabet üzerinde temellenen bir iktisadi düzene

⁴² L. Rougier, *Les Mystiques économiques*, a.g.e., s. 4.

⁴³ W. Lippmann, *La Cité libre*, a.g.e., s. 209.

⁴⁴ A.g.e., s. 285.

sürekli uyarlanma zorunluluğunun rehberliğindedir. Ayrıcalıklara, tekellere ve rantlara saldırarak bu işleyişi teşvik etmek için neoliberal politikaya gerek duyulur. Bu politika, rekabetçi sistemin işleyiş koşullarını yaratmayı ve geliştirmeyi hedefler.

Üretim yöntemlerinin ve yapılarının sürekli devrimine, yaşam tarzlarının ve zihniyetlerin sürekli uyumuyla karşılık verilmelidir. Bu da, kamu gücünün sürekli müdahalesini zorunlu kılar. Toplumsal ve politik reformların zorunluluğundan esin alan ilk liberallerin anlamış olduğu da, uyumdan ziyade korumayı dert edinmiş “son liberaller”in unuttukları da budur. “Bırakınız yapsınlar”cılar bu uyum sorunlarının büyüğü bir şekilde çözümlendiğini varsayıyorlardı, daha doğrusu bu soruları sormuyorlardı bile.

Neoliberalizm, kapitalizmin iktisadi düzende sürekli bir devrim dönemi açtığı, ama insanların bu değişken piyasa düzenine kendiliğinden uyum sağlayamadıkları, çünkü bir başka dünyada şekillendikleri yolundaki ikili bir saptamaya dayanır. Bu, W. Lippmann’ın ardından Alman ordoliberallerinin tekrar söyleyecekleri gibi, *bütün olarak bireysel ve toplumsal yaşamı* hedeflemesi gereken bir politikanın haklılaştırılmasıdır. Toplumsal düzeni işbölümüne uydurma yolundaki bu politika, “insanlığa yeni bir yaşam tarzı vermek”ten⁴⁵ ibaret engin bir görevdir. W. Lippmann, uygulanacak toplumsal dönüşümün sistematik ve eksiksiz niteliği üzerinde özellikle açık seçiktir:

Uyum kusuru, üretim tarzında bir devrimin meydana gelmesine bağlıdır. Bu devrim kökten farklı bir yaşam tarzını miras almış insanlar arasında gerçekleştiğinden, zorunlu yeniden uyarlanma bütün toplumsal düzene uzanmalıdır. Sanayi devrimi sürdüğü müddetçe neredeyse kesin olarak devam etmelidir. ‘Yeni düzen’in gerçekleştiği bir an olamaz. Şeylerin doğası gereği, dinamik bir ekonomi ister istemez ilerici bir toplumsal düzenin içine yerleştirilmelidir.⁴⁶

Üretici ve ticari faaliyetleri tedrici ilişkilerin içine dahil etmek, üretici uzmanlaşmayla ve ticari mübadelenin yaygınlaşmasıyla uyum içindeki normlarla onları çerçevelemek, devlete ve onun ürettiği –ya da güvence verdiği– yasamaya düşer. Piyasa ekonomisinin doğal varsayılan mekanizmalarının daha iyi etkide bulunması için toplumsal, ahlâki ve politik bir çerçevenin zorunluluğunu inkâr etmekten uzak olan neoliberalizm, yeni ekonomik yapıyla uyum içinde olan yeni bir çerçevenin yeniden tanımlanmasına yardım etmelidir.

45 A.g.e., s. 272.

46 A.g.e., s. 256.

Dahası, neoliberal politika *insanın kendisini değiştirmelidir*. Sürekli hareket halindeki bir ekonomide, uyum, yaşanan ve düşünülen tarz ile boyun eğilmesi gereken iktisadi zorunluluklar arasında bir ahengi yeniden yaratmak amacıyla daima güncel bir görevdir. Eski bir halde doğan, alışkanlıkların, geçmişe kayıtlı bilinç ve koşullanma tarzlarının mirasçısı olan insan, özgün yeniden-uyumlama ve modernleşme politikalarının nesnesi olması gereken kronik bir uyumsuzdur. Ve bu politikalar, ahlâki ıstırapları ve bireyler arası –ya da birey içi– çatışmaları önlemek için, insanın kendi yaşamını ve yazgısını temsil etme tarzına varana dek her şeyi dönüştürmelidirler:

Modern toplumların gerçek problemleri, toplumsal düzenin işbölümünün zorunluluklarıyla uyumlu olmadığı her yerde kendini gösterir. Güncel problemlerin gözden geçirilmesi bu uyumsuzlukların bir listesinden başka bir şey değildir. Liste kalıtımla başlar, bütün gelenekleri, yasaları, kurumları ve politikaları sıralar ve insanın yeryüzündeki kaderine dair sahip olduğu nosyonu, kendi ruhuna ve tüm diğer insanların ruhuna dair fikirlerini ele aldıktan sonra tamamlanır. Çünkü toplumsal kalıtım ile insanların yaşamlarını kazanma tarzı arasındaki her çatışma kaçınılmaz olarak onların işlerinde kargaşaya ve ruhlarında bölünmeye yol açar. Toplumsal kalıtım ile ekonomi homojen bir bütün oluşturmadığında kaçınılmaz olarak isyan ya da dünyadan feragat görülür. Bu nedenle, toplumun kendi varlık koşullarıyla çatışma içinde olduğu bizimki gibi dönemlerde, hoşnutsuzluk kimilerini şiddete, kimilerini ise çilecilığe ve öte dünyaya tapınmaya yöneltir. Kargaşa zamanlarında kimileri barikat kurar, kimileri ise manastıra kapanır.⁴⁷

Bu uyum krizlerinden kaçınmak için, Batı toplumlarında *insanlık durumunun gerçek bir politikasını* oluşturan toplumsal reformlar bütününü uygulamaya koymak gerekir. Lippmann rekabete uyuma yönelik bu global politikanın tamamen insani olan iki veçhesini belirtir: Öjenizm ve eğitim. Uyum, eski insanların sahip olduklarından yalnızca farklı olmakla kalmayan, fakat oldukça da üstün niteliklerle donanmış yeni insanlar gerektirir:

İktisat yalnızca insan türünün niteliğinin, insanların yaşamsal donanımının asgari nitelikte korunmasını gerektirmekle kalmaz, dahası bu niteliğin tedrici olarak iyileştirilmesini de gerektirir. Uzmanlaşmış çalışmanın artan bir şekilde karşılıklı bağımlılık içinde olduğu bir dünyada başarıyla yaşamak için, uyum yeteneklerinin, zekânın ve karşılıklı hak ve görevlerin aydınlık bir şekilde kavranışının, böyle bir yaşam tarzının iyilik ve olasılıklarının süregelen artışı da gerekir.⁴⁸

47 A.g.e., s. 256-257.

48 A.g.e., s. 258.

Özellikle de insanları, kendilerini bekleyen uzmanlaşmış iktisadi işlevlere ve “birbirine bağımlı mensuplarının Büyük Birliğinde, huzur içinde”⁴⁹ yaşamak için katılmaları gereken kapitalizmin ruhuna hazırlayan, kitlelere yönelik büyük bir eğitim politikası gerekir:

Büyük kitleleri eğitmek, insanları uzmanlaşmaları gereken ama aynı zamanda da uzmanlık değiştirmeye muktedir oldukları bir yaşam için donatmak; işte, henüz çözümlenmemiş dev problem budur. İşbölümü iktisadi, klasik iktisadın ele alındıklarını varsaydığı bu öjenizm ve eğitim problemlerinin fiilen ele alınmasını gerektirir.⁵⁰

Eğitimli küçük bir seçkin kesim için değil, kitlelerin yararına sürdürülen bu büyük eğitim politikasını gerekli kılan şey, insanların mesleki konum ve iş yeri değiştirmek zorunda olmaları, yeni tekniklere uyum sağlama zorunlulukları, genelleşmiş rekabetle karşı karşıya kalmalarıdır. Eğitim, W. Lippmann’da, geleneksel cumhuriyetçi argümandan değil, eğitim harcamalarını haklı çıkaran tek şey olan uyum mantığından kaynaklanır: “Liberalizm, insanları yeni yaşam tarzlarına yetkin kılmak için kamu bütçelerinin önemli bir kısmını eğitime ayırmalıdır.”⁵¹

Lippmann’ın savunduğu politikanın başka veçheleri de vardır. Bunlar bu politikayı, daha ileride görüleceği gibi, W. Röpke ile A. von Rüstow’un ordoliberal sosyoloji temalarına yakınlaştırır: Yaşam çerçevesinin, doğanın, mahallelerin ve şehirlerin korunması. İnsanlar, iktisadi olarak hareketli olmadıkları, ancak köksüz, geçmişsiz göçebeler gibi de yaşamamalıdır. Amerikan kültüründe fazlasıyla mevcut olan, yerel topluluklara toplumsal entegrasyon sorunu, ticari iktisadın gelişimi için gereken denge unsurlarının parçasıdır: “Sanayi devriminin, geniş insan kitlelerini atalarından kalma ocaklardan çekip çıkararak ve onları aşırı kalabalık viranhanelerle dolu, kasvetli ve anonim büyük kenar mahallelerde bir araya getirerek uygarlıktan çıkardığı kesindir.”⁵² Savaş sonrasının Alman ordoliberaleri gibi Lippman da, sürdürüldüğünü görmek istediği iktisat tipi ile –bunu aşılmaz bir tarihsel veri olarak kabul eder– bunun yaratabileceği toplumsal sonuçlar arasında çelişki görmez. Onun gözünde, tıpkı büyük holding şirketlerinin kolektivizmine karşı mücadelesinin, rekabeti korumak için bir zorunluluk olması gibi, bütünleşmiş ve is-

⁴⁹ A.g.e., s. 285.

⁵⁰ A.g.e., s. 258.

⁵¹ A.g.e., s. 285.

⁵² A.g.e., s. 260.

tıkrarlı bir toplumun savunulması da, toplumsal politikanın yetki alanı içindedir. Bazı açılardan, bir uyum politikası olma iddiasındaki bu neoliberalizm, büyük birimlerin kapitalizminin aldığı biçimler karşısında belli bir düşmanlığa yönelir. Tekellerin manipülasyonuna karşı mücadele iradesi ile ticari ve mali anlaşmaların daha yaygın denetlenmesi arzusu da böyle anlaşılmalıdır: “Liberal bir toplumda, piyasaların iyileştirilmesi süregelen bir inceleme konusu olmalıdır. Zorunlu reformların geniş alamıdır bu.”⁵³

Her koşulda şunu unutmayalım ki, liberalizmin bu yeniden icadı, gözleri piyasaların işleyişine bağlı politik zorunluluklara kapamayı reddeder; özellikle de iş gücünün seferber edilmesi, yetiştirilmesi, istikrarlı ve etkili toplumsal-kurumsal yapılar içinde yeniden-üretimi düzleminde bunu yapar. *Cité libre*’in temel kaygısı da budur. Başka şeylerin yanı sıra, üreticilerin eğitimine ve işten çıkarılma durumunda yeni koşullara uyum sağlamalarına, yer değiştirmelerine yardım etmek için zararlarının telafi edilmesine de yönelik olarak tedrici verginin doğru bulunması bunu göstermektedir: “Liberal bir devletin, kendi ilerlemesinin risklerine karşı insanları güvenceye almaması ve zararlarını tazmin etmemesi için hiçbir neden yoktur. Tersine, bunu yapmak için her türlü gerekçe sahiptir.”⁵⁴

YASANIN EGEMENLİĞİ

W. Lippmann’ın doğalcılığa yönelik neoliberal eleştirisinin, Bentham’ın yasanın yaratıcı rolü anlayışına –özellikle de iktisadi eylem alanında– ne ölçüde yakın olduğunu yukarıda belirttik. Mülkiyetin doğanın parçası olmadığı, karmaşık, değişken, farklılaşan haklar düğümünün ürünü olduğu fikri, her ikisinde de tartışmasız bir şekilde ortaktır. Doğal hukukçuların tutucu anlayışlarının karşısında, toplumsal ve iktisadi evrimlere bağlı olarak yasal çatının değişimine dair aynı kaygı görülür. Sürekli evrim halindeki bir iktisadi sistemde yasa, gerektiğinde değişmelidir. Fakat Lippmann, *Common Law*’ın içtihat uygulamasına Bentham’dan çok daha fazla sempati göstermektedir; yasanın parlamentoda yapılması karşısında da çok daha kaygılıdır. Hatta, Anglosakson uygulamasında yasa yapılma tarzı ile modern toplumlarda bireylerin koordinasyon zorunlulukları arasında bir zihniyet yakınlığı olduğunu bile –Hayek’ten çok önce– göstermiştir.

Yönetim sanatı sorunu temel bir sorundur. Kolektivistler ve “bırakınız-yapsıncılar”, bir işbölümü ve mübadele sistemine denk düşen politik dü-

53 A.g.e., s. 268.

54 A.g.e., s. 270.

zen hakkında zıt nedenlerle yanılmaktadırlar. Birileri insanlar arasındaki bütün ilişkileri idare etmek isterken, diğerleri ise bu ilişkilerin doğası gereği serbest olduğuna inanmak ister. Demokrasi herkes için yasanın egemenliğidir, insanlar tarafından yapılan ortak yasa aracılığıyla yönetmedir: “Özgür bir toplumda devlet, insanların işlerini idare etmez. Kendi işlerini kendileri yürüten insanlar arasındaki adaleti idare eder.”⁵⁵ 18. yüzyıl sonundan beri süren tartışmaların da kanıtladığı gibi, bu anlayış kolay oluşmamıştır.

İktidarı, kitlelerin çıkarlarına hizmet ettirmek için meşru olarak elinde bulunduranın halk olduğu bir dönemde devleti nasıl örgütlemeli? *Founding Fathers*’ın [A.B.D Anayasası’nın kurucu babaları] ortaya attığı anayasa sorunu tümüyle budur. Bu aynı zamanda Fransız cumhuriyetçilerinin ve İngiliz radikal demokratlarının da sorunudur. W. Lippmann’a göre liberal yönetim tarzı ideolojiden değil, yukarda belirtildiği gibi, yapı ihtiyacından kaynaklanır. Ticari toplumdaki toplumsal bağların bizzat doğasına da bağlıdır.

İşbölümü belli bir liberal politika türü dayatır; bireyleri canının istediği gibi kullanan bir diktatörlük iktidarının keyfiyetini yasaklar. Politik düzlemde iktisadi faillerden oluşan bir sivil toplumu, sanki hiyerarşik bir örgütlenme söz konusuymuş gibi buyruk ve kararnamelerle yönetmek imkânsızdır. Farklılaşmış çıkarlar ancak ortak bir yasa saptayarak, uzlaştırılabilir. “Liberal sistem bir insanın, devlet görevlileri de dahil olmak üzere, tüm diğer insanlardan ne bekleyebileceğini tanımlamaya ve bu beklentinin gerçekleşmesini sağlamaya çalışır.”⁵⁶ Toplumsal ilişkilere dair bu anlayış, keyfiliği sınırlandırılan ve bireyleri yönetme iddiasında olmayan özgür bir sitenin olası tek yönetim tarzını tanımlar.

Bir yasa, özel şahıslar arasındaki ilişkilerin genel kuralıdır; tek yapabildiği, insanlar arasındaki genel ilişkileri ifade etmektir. Yasa, ne aşkın bir gücün uzantısıdır ne de bireyin doğal özelliğidir. Toplumsal evrime bağlı olarak sürekli değişim geçiren bireylerin birbirleri karşısındaki hak ve görevlerini örgütlemenin bir tarzıdır. Ortak yasa yoluyla liberal yönetim, diye açıklar Lippmann, “emirler veren yüksek bir otorite tarafından değil, kişilerin karşılıklı hak ve ödevlerini tanımlayan ve onları, davalarını mahkemeye tabi kılarak yasayı uygulamaya davet eden ortak bir yasa yoluyla uygulanan toplumsal denetimdir.”⁵⁷ Yasanın bu kavranışı, özel haklar alanını, bireylerin birbirleri karşısındaki gö-reli yükümlülüklerinin kuruluşu olarak hukukun bütününe yayar.

55 A.g.e., s. 318.

56 A.g.e., s. 343.

57 A.g.e., s. 316.

W. Lippmann, ilk liberallerin anlayışı olan *ilişkisel* yasa anlayışıyla yeniden bağ kurar. Bizler, adada yaşayan Robinson gibi küçük bağımsız egemenlikler değiliz, diye açıklar; ilişkilerimize belli bir karşılıklılık getiren yükümlülük ve hakların yoğun bütününe bağlıyız.

Bu haklar doğadan kopya edilmiş değildir, kesin olarak ortaya konmuş bir dogmadan da kaynaklanmazlar; mutlak erk sahibi bir yasa koyucunun ürünü de değildir. Bireyler arasındaki sözleşmelerin çoğalmasından ve değişiminden doğmuş düzenleme ihtiyaçlarının kolektif deneyiminin, bir evrimin ürünüdürler. İskoç Hume ile Ferguson'un mirasçısı olan Lippmann, Hayek'ten çok önce, sivil toplumun oluşumunu, bireylerin karşılıklı ilişkilerini yönetmesi gereken ve böylelikle (*sivil hukuk* uygulamasının, onların ilişkilerindeki keyfiliği reddetmenin genel olduğu kadar basit ilkesine itaat etmesi anlamında) bireyleri *uygarlaştırmaya* katkıda bulunan genel kuralın keşif sürecinin sonucu olarak görmüştür. Bu uygarlık ilkesi, herkese insanın insan üzerindeki keyfi iktidarının uygulanmasını kısıtlamanın meyvesi olan bir özgürlük alanı sağlar. Karşımızdaki kişinin saldırganlık imkânlarının inkârı olan yasanın gelişimi, üretici yetenekleri ve yaratıcı enerjileri serbest bırakmayı sağlayacak tek şeydir.

W. Lippmann'a göre yeni yönetimsellik esasen *adlidir*: Yönetimsellik kendi kapsamı ve erişim alanı bakımından bütünüyle adli bir işlemden geçmedikçe, adaletin idari biçiminin yaygınlığına ve usüllerinin bütününe boyun eğmez. Liberal gelenek içinde fazlasıyla baskın olan, devlet müdahalesi ile müdahalesizliği arasındaki basit zıtlık, devletin hukuğun yaratılmasındaki fiili rolünü anlamayı engelledi ve uyum olasılıklarını bloke etti. Teamülün yarattığı normlar bütünü, yargıçların yorumu ve yasama, devletin güvencesiyle birlikte, sürekli bir uyum çalışmasıyla, sürekli bir reformla evrim geçirerek, liberal politikayı esasen adli bir işlev haline getirir. Yürütme, yasama ya da tam anlamıyla adli iktidarların işlemlerinde nitelik farkı yoktur: Bunların hepsi de, farklı çıkarları olan grup ve bireylerin genellikle çelişik taleplerini farklı sahnelerde ve farklı usüllere göre yargılamak durumundadır. Genel kural olarak yasa, özel çıkarların taşıyıcısı olan bireyler arasında hakkaniyetli yükümlülükler sağlamayı hedefler. Bütün liberal kurumlar çıkarlar üzerinde bir yargı uygular. Bir yasayı benimsemek, çatışan çıkarları çözüme bağlamaktır. Yasa koyucu, buyuran ve dayatan bir otorite değil, çıkarları çözüme bağlayan bir yargıdır. Demek ki, en saf model, modern egemenlik teorisinin kaynaklandığı Roma hukukuna zıt olarak, *Common Law* modelidir.

Esasen birbirinin yerine geçebilir olan adli yönetim, çıkar çatışmalarının kaçınılmaz olduğu toplumsal bir evrende yaşamsal bir yer edinir. İlk liberallerin sevdiği bir imgeye göre, “Büyük İşbirliği” içinde özel çıkarlar farklılaştığından, yönetim tarzı toplumsal denetimin “otoriter yöntem”inden “karşılıklı yöntem”ine geçerek değişmelidir. Normatif düzenlemeler, esasen yatay bir mantığa uygun olarak, karşılıklı yükümlülüklerin tanınması ve bunlara saygı yoluyla bireysel talepleri uyumlu kılmaya yöneliktir. Hükümran, karar-namelerle yönetmez, kolektif bir amacın ifadesi değildir, “çoğunluğun azami mutluluğu” da değildir. Liberal yönetim kuralı, bireylerin özel eylemine güvenmekten ibarettir; yoksa neyin yapılmasının ya da düşünülmesinin iyi olduğunu belirlemek üzere kamusal otoriteye çağrı yapmak değildir. Bu, devletin zorlamasına sınır oluşturan ilkedir. Daha ileride görüleceği gibi, bu, halkın halk üzerindeki iktidarı fikrinden çekinmeyi varsayar.

W. Lippmann’daki temel nokta, kuşkusuz ki iktisat ile normatif sistemin birbirinden bağımsız düşünüleceğidir. Bunların karşılıklı içerimleri, sivil toplumda çıkarların genelleşmiş karşılıklı bağımlılığının dikkate alınmasından kaynaklanır. Hukuk ilkelerinin tedrici keşfi, herkesin kendi çıkarının tatmini için bir diğerine bağlı bulunduğu bu “Büyük İşbirliği”nin hem ürünü hem de faktörüdür:

Giderek genişleyen piyasalarda uzmanlaşmış çalışmanın mübadelesi yoluyla birbirine bağımlı hale gelmiş insanlar, kararnamelerle düzenlemede bulunmaya değil, karşılıklı hakları ve yükümlülükleri tanımlamaya, yargılamaya ve bunlarda değişiklikler yapmaya yönelik bir toplumsal denetim yöntemini hukuksal ana dayanak olarak görürler.⁵⁸

Bu yeni yönetim tarzının uygulanması, karşılıklı bağımlılık alanını elbette büyütmede, giderek daha fazla sayıda kişiyi ve halkları sözleşme ve rekabet ağma sokarak, dünya çapındaki işbölümünün mantıksal sonucu olarak, dünya ölçeğinde “Büyük İşbirliği”ni hayal etmeyi mümkün kılmaktadır. Dünya çapında bir yönetim ya da imparatorluk oluşturmaktan uzak olan yeni sivil toplum, “farklı insan topluluklarını temsil eden bütün parlamentoların kendi koşullarının çeşitliliğine saygı gösterdikleri ve uyum sağladıkları ortak bir yasanın temel ilkelerinin bütün dünyada giderek kabulü”ne bağlı olan dünya çapındaki işbölümünün güçlendirilmesi sayesinde bağımsız halklar arasında barışçıl ilişkiler kuracaktır.

SEÇKİNLER YÖNETİMİ

Gayet liberal bir devleti, kolektivizmden ayırt eden nedir? Kolektivistler, modern toplum kadar farklılaşmış bir toplumda iktisadi ilişkiler bütününe yönetme yetenekleri konusunda yanılırlar. Birinci Dünya Savaşı deneyimi, ardından 1917 Devrimi, iktisadi ilişkilerin doğrudan ve eksiksiz idaresi olasılığına inandırmıştı. Oysa, çıkarların karmaşıklığı ve iç içe geçmesi nedeniyle insanlar toplumsal düzeni yönetemezler: “Yönetilmesi gereken çıkarlar ne kadar karmaşık olursa, yüksek bir otoritenin uyguladığı kısıtlama aracılığıyla bu çıkarları yönetmek o kadar az mümkün olur.”⁵⁹

Fakat burada yanılmayalım. Söz konusu olan, bu otoritenin güç miktarını azaltmak değildir. Söz konusu olan, otoritenin türünü, uygulama alanını değiştirmektir. Otorite, çıkarları dolaylı olarak yönetecek ortak bir yasanın güvencesiyle yetinmelidir. Yalnızca güçlü bir devlet bu ortak yasaya uyulmasını sağlayabilir. Lippmann’ın bütün yazılarında ısrarla belirttiği gibi, 19. yüzyıl boyunca yaygınlaştığı haliyle zayıf bir yönetsel iktidar yanılışmasından vazgeçmek gerekir. Bu belli belirsiz, gereksiz devlete duyulan büyük liberal inanç, 1914 ve 1917’den sonra artık geçerli değildir:

Barış sağlanmış gözüktüğü sürece, kamusal iyilik özel sözleşmelerin bir araya gelmesinde yatıyordu. Özel çıkarları aşan ve onları yöneterek verili bir düzen içinde tutan bir iktidara ihtiyaç yoktu. Bütün bunlar, şimdi biliyoruz ki, istisnai bir güzel dünya düşünden başka bir şey değildi. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde düş sona erdi.⁶⁰

Bu güçlü devlet tezi neoliberalleri, demokrasiden ve daha özel olarak “halk egemenliği”nden anlaşılması gereken şeyi gözden geçirmeye yöneltilir. Güçlü devlet, ancak nitelikleri kitlelerin büyüğü ve sabırsız zihniyetinin taban tabana zıddı olan yetkin seçkinler tarafından yönetilebilir:

Demokrasilerin yapısal olarak sürekli reform geçirmesi gerekir; öyle ki demokrasilerin iktidar sorumluluklarını emanet ettikleri kişiler, kendilerini iktisadi çıkarların ve halk iştahının temsilcileri olarak değil, özel çıkarlara karşı genel çıkarların güvencesi olarak görsünler; kendilerini seçimlerdeki vaat yarışının kışkırtıcıları olarak değil, sendikal taleplerin düzenleyicileri olarak görsünler; bireysel rekabetlerin ve kolektif anlaşmaların bütün ortak kurallarına uyulmasını sağlamayı görev bilsinler; etkin azınlıkların ya da aydınlanmış çoğunlukların, herkesin iyiliği için seçkinlerin seçilmesini

⁵⁹ A.g.e., s. 383.

⁶⁰ W. Lippmann, *Crépuscule des démocraties?*, Fasquelle, Paris, 1956, s. 18.

sağlayan mücadelenin adilliğini, kendi lehine çevirmesini engellesinler. Ortak bir işte elbirliği etmenin onurunu, yeteneklere saygıyı, yeni öğretmenlerin sesiyle kitlelere aşlamaları gerekir.⁶¹

L. Rougier'nin *La Mystique démocratique*⁶² adlı eserinde geliştirmiş olduğu politik tezleri ile W. Lippmann'ın seçkinler yönetiminden yana konumları⁶³ arasındaki ortak özellik budur. Demokrasinin bu yeniden tanımlanması Hayek'in "demarşı" anlayışında karşımıza çıkacaktır.⁶⁴ *La Cité Libre*'den çok önce, demokrasilerde kamuoyu ve yönetim sorunları üzerine yazılarında W. Lippmann, yansız oyunun kuralları sistemi ile kitlelerin yönetenlere kendi dileklerini dayatabildiği halk egemenliği fiili ilkesini uzlaştırmının imkânsızlığını uzun uzun incelemiştir.

Lippmann'ın 1920'li yıllardaki iki önemli eserinin konusu olan kamuoyu, yönetenlerin özellikle savaş ya da barışla ilgili dayatıcı önlemler almasını engeller. Kamuoyu ve genel oy hakkı dolayısıyla halkların fazla etkili olması, demokrasilerin doğuştan gelen zayıflığıdır. Bu demokratik dogma yönetenlerin, çoğunluğun fikrini, kalabalıkların çıkarlarını takip etmesi gerektiğini kabul eder. Bu, en hoş ve en az çetrefil istikamette gitmek demektir. Tersine, yönetenlerin yönetmesine izin vermek ve halk iktidarını, "Jeffersoncu" bir çizgide, yönetenlerin seçilmesiyle sınırlandırmak gerekir. Önemli olan, yürütme yönetimini, demokratik rejimlerin zayıflamasının ve istikrarsızlaşmasının nedeni olan nüfusların kaprisli müdahalelerinden korumaktır. Halk kendisini kimin yöneteceğini seçmelidir, yoksa ne yapılması gerektiğini her an söylemeye kalkmamalıdır. Devletin genelleşmiş ve sınırsız bir müdahaleye yönelmesini önlemenin koşulu budur. Parlamentarizmde olduğu gibi, devletin kişisel çıkarlara tabi olmasını önleyen bir politik teknolojinin zorunluluğu buradan kaynaklanır. Politikada "Platoncu" olduğu söylenebilecek olan Lippmann, en azından tutarlı olma meziyetine sahiptir.⁶⁵

Neoliberalizmin genel çerçevesi, F. Hayek'in *Kölelik Yolu* sonrasında

61 L. Rougier, *Les Mystiques économiques*, a.g.e., s. 18-19.

62 L. Rougier, *La Mystique démocratique (ses origines, ses illusions)*, 1929, yeni baskı Éditions de l'Albatros, Paris, 1983.

63 Bkz. Francis Urbain Clave, "Walter Lippmann et le néolibéralisme de *La Cité libre*", *Cahier d'économie politique*, c. 48, 2005, s. 79-110.

64 Bkz. Bölüm 8.

65 De Gaulle'e olan hayranlığı ve dostluğu, devletin özel çıkarların üzerinde bu somutlaşması üzerinde temellenmiştir. Özellikle Fransa'da başka birçok liberalin, J. Rueff'ten R. Barre'a, R. Aron'a dek De Gaulle'ü tipik anlamda neoliberal bir politik model olarak gördüklerini de belirtmek gerekir. Bkz. F. U. Clave, "Walter Lippmann et le néolibéralisme de *La Cité libre*", a.g.e., s. 91.

hareketin yönetimini ele almasından önce, 1930'lu yıllarda çizildi. Bu başlangıç evresi ile 1947 sonrasında neoliberalizmin gelişimi ve Mont-Pelerin Cemiyeti'nin kuruluşu arasındaki ilişkiler, yalnızca 1938'de ortaya çıkan müdahaleci sapmalara dair "radikalleşme" ya da "klasik liberalizme geri dönüş" terimleriyle anlaşılamaz.⁶⁶ Özellikle Hayek'in düşüncesinin gelişimi, basitçe eski ilkelerin "yeniden-olumlanması" olarak kavranamaz, çünkü eski "bırakınız yapınlar"ın eleştirisini, kesin ve katı bir "trafik yasası"nın zorunluluğunu kendine özgü bir şekilde işin içine katacaktır. Liberalizmin yeniden tanımlanmasının ortaya attığı sorulara özgün bir cevap olarak görülebilecek bu düşünce, Lippmann kolokyumunun çoğunluk ve azınlık tutumlarını bir araya getirmeye çalışacak ve böylelikle, en azından bir süre için, Alman ordoliberaleri ile Avusturyalı-Amerikalıları aynı akım içinde tutmayı sağlayacaktır.

⁶⁶ Alain Laurent'in (*Le Libéralisme américain. Histoire d'un détournement, a.g.e.*, s. 139 ve devamı) yaptığı hatalı yorumdur bu. Onun hatası, buna paralel olan "anti-liberaller" in hatası gibi "liberal-müdahaleciliğin" doğasını kavrayamamakta yatmaktadır. Bu durum onların Hayek'in neoliberalizmi sürdürüş ve saptırış tarzını anlamalarını engeller.

YEDİNCİ BÖLÜM

“İktisadi Politika” ile “Toplum Politikası” Arasında Ordoliberalizm

1930’lu yıllarda Fribourg-en-Brisgau’da Walter Eucken (1891-1950) gibi iktisatçılar ile Franz Böhm (1895-1977) ve Hans Grossman-Doerth (1884-1944) gibi hukukçuların yakınlaşmasından doğan ordoliberalizm, neoliberalizmin Alman biçimidir. Federal Almanya Cumhuriyeti’nde savaştan sonra kendini dayatacak olan biçimdir. “Ordoliberalizm” terimi bu teorisyenlerin, bir piyasa ekonomisinin ve toplumunun temeli olan anayasal ve usule ait *düzen* [*ordre*] üzerindeki ortak ısrarlarına bağlıdır.

POLİTİK AMAÇ OLARAK “DÜZEN” (ORDO)

“Düzen” teriminin kendisi iki anlamda anlaşılmalıdır: Farklı iktisadi “sistemler”in analizinden kaynaklanan tamamen *epistemolojik* ya da *sistemik* bir anlam ile belli bir iktisadi politikayı belirleyen *normatif* anlam. W. Eucken *Grundlagen der Nationalökonomie*’nin (1940) son bölümünde “iktisadi düzen” (*Wirtschaftsordnung*) ile “iktisadın düzeni” (*Ordnung der Wirtschaft*) arasında ayrım yapar: Birinci kavram “örgütlenme biçimleri”nin tipolojisine dahildir; ikincisinin ise modern yaşamın, yani rekabet düzeninin (*Wettbewerbsordnung*) krizinin birçok veçhesini aşmaya yetkin olabilecek bir iktisadi düzenin gerçekleşmesine ve savunulmasına gönderme yaptığı ölçüde normatif bir kapsamı vardır.¹ Bu sonuncu perspektif içinde, rekabet düzeninin, do-

1 Rainer Klump, “On the phenomenological roots of german ordnungstheorie: what Walter Eucken owes to Edmund Husserl”, Patricia Commun, *L’Ordolibéralisme allemand, aux sources de l’économie sociale de marché*, CIRAC/CICC, Cergy-Pontoise, 2003, s. 158.

ğal bir düzen olmanın ötesinde, “düzenleyici” ya da “düzene koyucu” (*Ordnungspolitik*) bir politika tarafından oluşturulması ve kurala bağlanması gerektiği ortaya çıkar.² Bu politikanın kendine özgü nesnesi kurumsal çerçevedir; bu özgül “iktisadi düzen”in düzgün işleyişini tek başına o sağlayabilir. Gerçekten de, uygun bir kurumsal çerçevenin yokluğunda, en iyi niyetli iktisadi politika önlemleri bile etkisiz kalmaya mahkûmdur.

“Das ordnungspolitische Problem” (“Düzene Koymamın Politik Problemi”) başlıklı 1948 tarihli bir makalede Eucken, bu çerçevenin belirleyici önemini vurgulamak için savaş sonrası Almanyasını örnek alır. 1947 yılında kartellerin yıkılma yasaları iktisadi iktidarı dağıtmak amacıyla resmen ilan edilmiştir. Fakat bu yasalar oluşturulduğunda, iktisadi sürecin denetimi merkezi yönetim bürolarının elindeydi. Böyle bir “iktisadi düzen” çerçevesinde, güdümlü iktisat çerçevesinde, bu önlemler etkisizdi: Çimento, çelik, kömür ya da deri gibi ürünler yönetim yoluyla dağıtılmaya devam edildi; öyle ki iktisadın yönetimi esasen değişmeden kaldı. Fakat “iktisadi düzen” farklı olmuş olsa da, başka deyişle fiyatlar düzenleyici olarak hizmet etmiş olsa da, tekel-karşıtı yasanın bambaşka bir sonucunun olduğuna hiç kuşku yoktur.³ Keza dönemin politik görevi, fiyat mekanizması üzerinde temellenen bir rekabet düzenini yerleştirecek ve bu amaçla, bir rekabet iktisadına özgül anlamda uyumlu bir kurumsal çerçeve yaratmaktır.

Nazizm karşıtı entelektüel çevrelerde doğan ordoliberalizm, insanların sorumluluğuna çağrı yapan bir toplumsal dönüşüm doktrindir. Totaliter devletçiliğin yanlıgılarından sonra liberal bir toplumsal düzeni yeniden kurmak için nasıl hareket etmek gerekir? Belli başlı temsilcilerinin çok erkenden ortaya attığı soru budur. Onlar için önemli olan şey, piyasa ekonomisini toplumun ve tarihin bilimsel analizi temelinde yeniden inşa etmektir.⁴ Fakat ahlâki bir boyut da bu analizden ayrılamaz: “Liberal düzen”, insanın, haysiyetine yakışır, adil bir toplumsal düzeni iradi ve bilinçli olarak yaratma yönündeki yetkesine tanıklık eder. Bir hukuk devletinin kuruluşu (*Rechtsstaat*) bu liberal düzenin koşuludur. Bu, kapitalizmin yerleşmesinin ve işleyişinin

2 Almanca *Ordnung* terimi aktif bir anlamda anlaşılmalıdır: Daha önceden oluşmuş bir sisteme kendine özgü tutarlılığını veren öğelerin düzenlenmesi değil, düzene koyma faaliyetidir, hatta bir düzenin yerleşmesidir. Sistemle ilgili anlamı “düzen”le, aktif politik anlamı da “düzene koyma” terimiyle veriyoruz.

3 W. Eucken, “Das ordnungspolitische Problem”, *Ordo-Jahrbuch für die Ordnung der Wirtschaft und Gesellschaft*, J. B. Mohr, Fribourg, 1948, c. 1, s. 65.

4 Bkz. Jean-François Poncet, *La Politique économique de l'Allemagne occidentale*, Sirey, Paris, 1970, s. 58.

önceden belirlenmiş olmadığı, politik eylemlere ve hukuksal kurumlara bağlı olduğu anlamına gelir. M. Foucault, haklı olarak bu anlayışı o dönemde egemen olan kapitalizmin tarihine dair Marksist anlayışla karşı karşıya getirmenin önemi üzerinde ısrarla durur.⁵ Gerçekten de, ordoliberalizm hukuksal olanın basit bir "üstyapı"ya indirgenmesinin her biçimine kesin olarak karşı çıkar; tıpkı bağıntılı fikir olarak iktisadın "altyapı"ya indirgenmesine de karşı çıkması gibi. Söz konusu edilen 1948 tarihli makalenin bu bölümü, özellikle bu duruma kanıttır:

İktisadi düzenin altyapı (der *Unterbau*) olarak görülmesi ve bunun üzerinde de toplum, devlet, hukuk düzenlerinin ve diğer düzenlerin yükseldiği anlayışı yanlıştır. Modern zamanların tarihi bize devlet düzenlerinden ya da hukuksal düzenlerden daha eski dönemlerin de iktisadi düzenin oluşumu üzerinde bir etkide bulunduğunu açıkça öğretir.

W. Eucken 1945 sonrasındaki Almanya'nın durumuna yeniden gönderme yaparak konuyu aydınlatır. Bir yandan, iktisadi düzenin tekelci iktidar gruplarının doğuşunun etkisi altında dönüşümü, devletin karar almasında önemli ölçüde etkili olabilir; diğer yandan, tekellerin oluşumu bizzat devlet tarafından, yakın dönemde sık sık meydana geldiği gibi, özellikle de gelir vergisi politikasıyla, ticaret politikasıyla, vergiler politikasıyla teşvik edilebilir, diye belirtir Eucken:

Öncelikle devlet özel iktisadi iktidarın oluşumunu teşvik eder, ardından kısmen ona bağımlı olur. Böylece, iktisadi düzen karşısında diğer düzenlerin tek yanlı bağımlılığı yoktur, fakat karşılıklı bir bağımlılık, 'düzenlerin birbirine bağımlılığı' (*Interdependenz der Ordnungen*) vardır.⁶

Bu analiz önemli bir karar getirir: O dönemde büyük ölçüde yaygın olan Marksist söylemin tersine, kapitalizmin geleceği bütünüyle sermaye birikiminin iktisadi mantığı tarafından belirlenmemektedir. Bu Marksist bakış açısından, "aslında tek bir kapitalizm vardır, çünkü sermayenin tek bir mantığı vardır"; fakat, ordoliberal bakış açısından –L. Rougier'nin bakışıdır bu–, "kapitalizmin tarihi ancak iktisadi-kurumsal bir tarih olabilir." Bunun anlamı, bizim bildiğimiz anlamda kapitalizmin "İktisadi-kurumsal bir figürün tarihsel tekilliğinden" kaynaklanmış olduğudur, yoksa sermayenin birikim

5 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 169 ve devamı.

6 W. Eucken, "Das ordnungspolitische Problem", a.g.e., s. 72.

mantığının dayattığı biricik figürden değil. Bu düşüncenin politik meselesi açıkça ortadadır: Kapitalizmin *bu* figürünün açmazı “kısaca kapitalizm”in açmazı asla olmadığı gibi, bütün bir olasılıklar alanı, bazı iktisadi ve politik dönüşümler sayesinde işlemesi koşuluyla, onun önünde açılır.⁷

Kör bir evrimin değil, iradenin eseri olan piyasa düzeni, ahlâka uygun kurumların tutarlı bütününe dahildir. O dönemde eski *free trade*’in doğalcı perspektifinden tek kopanlar ordoliberalaller değildir. Ordoliberallerin özelliği, her üretim ve mübadele faaliyetinin özgül bir iktisadi oluşum ve inşa edilmiş bir toplumsal yapı çerçevesinde uygulandığını göstererek, bu kopuşu teorik olarak sistematize etmiş olmalarıdır. Klasik siyasal iktisadın eleştirisi W. Eucken tarafından 1948’de belirtilen makalede özellikle net bir şekilde ifade edilmiştir:

Klasikler, işbölümünün iktisadi sürecinin güç ve farklılaşmış bir yönetim amacı dayattığını açıkça kabul ederler. Bu önemli bir sonuçtu ve sonraki dönem bu sonuç karşısında geride kalmıştır. Yine bu problemin ancak uygun bir iktisadi düzenle (*Wirtschaftsordnung*) çözümlenebileceğini de gördüler. Bu hem yeni, hem de gayet kapsamlı bir kabul oldu, ama bu da sonradan büyük ölçüde ortadan kalktı. Buna rağmen, iktisadi politika, her ne kadar klasikler tarafından etkilenmiş olsa da, düzene koyma problemiyle (*Ordnungsproblem*) yeterince ilgilenmemiştir. Klasikler, yönelim probleminin çözümünü, rekabet fiyatlarının süreci otomatik olarak yönlendirdiği ‘doğal’ düzende görüyorlardı. Doğal düzenin kendiliğinden gerçekleştiğini ve toplumun gövdesinin refaha erişmek için ‘kesin olarak belirlenmiş bir beslenme rejimi’ne (Smith), dolayısıyla iktisadın düzene konması için belirli bir politikaya ihtiyaç duymadığını sanıyorlardı. Böylelikle bir ‘bırakınız yapınlar’ politikasına ve bununla birlikte, iktisadi süreçlerin yönetiminin önemli zararlar verdiği düzen biçimlerinin doğuşuna varıldı. Doğal düzenin kendi kendini gerçekleştirmesine dair inanç çok büyüktü (*Das Vertrauen auf die Selbstverwirklichung der natürlichen Ordnung was zu groß*).⁸

W. Röpke doktrinin ruhunu daha kesin bir biçimde *Civitas Humana*’sında gayet iyi özetler. Burada, Lippmann’ın kolokyumunun yankısı olarak, “bırakınız yapınlar”ın reddi görülür:

Kesin ve tatminkâr bir piyasa ekonomisini hiçbir şey yapmayarak kıskırtamayız. Tam tersine, bu iktisat bilgiye dayalı bir oluşumdur, bir uygarlık hilesidir; politik demokrasiyle ortak yanı şudur ki, son derece güç bir iştir ve

7 Bütün bu açıklamalar konusunda bkz. M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 170-171.

8 W. Eucken, “Das ordnungspolitische Problem”, a.g.e., s. 80.

erişmek için inatla çabalamamız gereken bir yığın şey varsayar. Bu durum, yerine getirilecek görevlerin dikkat çekici bir listesiyle, olumlu ve kesin bir iktisadi politikanın geniş bir programını oluşturur.⁹

Piyasa ekonomisi ile politik demokrasi arasında işleyen yakınlaşma burada özellikle anlamlıdır: Her ikisi de asla doğal değildir, inşadır, hiledir.

Fakat klasik politik iktisadın doğalcı yanılsamalarının eleştirisi üzerine kurulan bu geniş mutabakat, modern toplumun ıstırabını çektiği kötülöklere getirilen çözümlerin doğası üzerine kimi farklılıkları, hatta görüş ayrılıklarını güçlölkle gizler. Yorumcular haklı olarak akımın birliğinin sorunlu oluşuna dikkat çekmişlerdir. Şematik olarak, iki temel grup ayırt edilebilir: Bir yandan, Fribourg Okulu'ndan iktisatçı ve hukukçuların grubu, ki bunların en başında W. Eucken ve F. Böhm gelir; diğ er yandan, belli başlı temsilcileri Alfred Müller-Armack, W. Röpke ve A. von Rüstow olan "sosyolojik" esinli bir liberalizm.¹⁰ Fribourg Okulu'nun kurucuları, *hukuksal-politik çerçeveyi* piyasa ekonomisinin temel ilkesi ve iktisadi oluşumun konusu yaparlar. Bunlar özellikle kurumsal "oyun kuralları"na dikkat kesilmiş gözökmektedirler. Politik sorumlular üzerindeki etkisi ilk gruptakilerden daha az olmayan ikinci grubun yazarları, iktisadi faaliyetin cereyan etmesi gereken *toplumsal çerçeve* üzerine daha fazla vurgu yapacaklardır. Sosyolojik kaygılı iktisatçıların, ama aynı zamanda W. Röpke ve A. von Rüstow gibi dini ve ahlaki kaygıları daha kesin olanların da durumu budur. Kısaca ifade edersek, birinci grup, toplumsal ilerlemeyi kendi içinde taşıdığı iddiasındaki iktisadi büyümeye öncelik verirken, ikincisi piyasa sürecinin toplumsal parçalayıcılık etkilerine daha dikkatlidir ve sonuç olarak devlete, bireyleri toplulukların içine yeniden dahil etmeye hizmet edecek bir "toplumsal ortam"ı (*soziale Umwelt*) hayata geçirme görevi atfeder. Birinci grup bir "iktisadi politika"nın (*Wirtschaftspolitik*) ilkelerini dile getirirken; ikincisi gerçek bir "toplum politikası" (*Gesellschaftspolitik*) oluşturmaya girişir.¹¹

9 W. Röpke, *Civitas humana ou les Questions fondamentales de la Réforme économique et sociale*, çev. P. Bastier, Librairie de Médicis, Paris, 1946, s. 65.

10 Önceki bölümde bu son iki kişi, Lippmann kolokyumunun tartışmalarında oynadıkları rolle söz konusu edilmişti; üçüncüsünü ise bu bölümde daha ileride ele alacağız.

11 Ordoliberal söylemin homojenliğini abartmada M. Foucault'nun çalışmasının sınırlarından birini gören Michel Senellart'ın vurguladığı budur. M. Senellart, "Michel Foucault: la critique de la *Gesellschaftspolitik* ordolibérale", P. Commun, *L'Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 48.

İKTİSADIN DEVLETİ MEŞRULAŞTIRMASI VE "TOPLUMSAL İLAVESİ"

Ordoliberalizm, piyasa ekonomisini liberal-demokratik devletin temeli yaparak, Batı Alman politik inşasını doktriner bir biçimde haklılaştırmıştır. Bu haklılaştırma, kendi içinde, biri olumsuz diğeri olumlu iki veçhe içerir.

Öncelikle, olumsuz veçhe: Nazizmin ordoliberal eleştirisi, Nazizmi planlı ve güdümlü iktisadın doğal sonucu ve hakikati yapar. Bir “gudubet” ya da “yabancı beden” oluşturmaktan uzak olan Nazizm, bazı öğeleri kendi aralarında ister istemez birleştiren bir tür değişmezi ortaya koyar: Koruyucu iktisat, yardım iktisadı, planlı iktisat, güdümlü iktisat.¹² W. Röpke’nin planlı iktisadı “komando iktisadı” (*Kommandowirtschaft*) olarak belirtmeye kadar gitmesi anlamlıdır!¹³ Fakat bu eleştiri daha da öteye gider. Nazizmde, devlet iktidarının sonsuz büyüme mantığını ortaya çıkarır ve böylece, bireyci burjuva toplumuna yöneltmeye devam ettiği eleştiriye Nazizme doğru yöneltmeye imkân tanır: Geleneksel organik bağların çözülmesinden ve bireylerin ayrışmasından sorumlu olan gerçekte piyasa ekonomisi değildir, devlet iktidarının, bireyler arasındaki topluluk bağlarını yok etme sonucunu yaratan büyümesidir.¹⁴ Bu Nazizm eleştirisine felsefi temelini verecek olan yine W. Röpke’dir: Ordoliberalizm açısından Nazizm, doğa bilimlerinde geçerli olan akılsallık türünün iktisada ve topluma sonuna dek uygular. İktisadi kolektivizm, bu perspektif içinde, “insanın bilimci olarak yok oluşu”nun iktisadi ve politik pratiğe uzanması olarak ortaya çıkar. Bu “iktisadi Napoléonculuk”, her bireyin yapmak zorunda olduğu bir planlamayla toplumun bütününe hâkim olmaya çalıştığı ölçüde, ancak “sıkıyönetim mahkemesinin gölgesinde”¹⁵ gelişebilir. İktisadi kolektivizm ve devletin zorbaca baskısı, tıpkı piyasa ekonomisi ile bireysel özgürlük gibi, birbirine bağlıdır. Tersine, piyasa ekonomisi, her türlü “iktisadi yaşamın politikleşmesi”ne kesin olarak engel teşkil eder; politik iktidarın tüketicinin yerine karar vermesini önler. “Serbest seçim” ilkesi burada yalnızca iktisadi bir etkinlik ilkesi olarak değil, aynı zamanda devletin her türden baskıcı sapmasına karşı da bir panzehir olarak kendini gösterir.

Olumlu veçhesiyle ele alındığında ise, ordoliberalizmin doktriner özgünlüğü, savaşın ertesinde Alman politik kurumlarının yeniden-inşasının tarihsel bağlamı içinde, M. Foucault’nun ifadesiyle, devlet ile iktisat arasındaki

12 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 113.

13 P. Commun, *L’Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 196, dipnot 59.

14 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 117.

15 W. Röpke, *Civitas Humana*, a.g.e., s. 57.

"ikili dolaşım"ı gerçekleştirmesinde yatar. Devlet, bireylerin kendi özel çıkarlarını sürdürebildikleri bir özgürlük alanının çerçevesini sağlasa da, iktisadın serbest oyunu, başka bir anlamda, kamu hukukunun kurallarını yaratacak ve meşrulaştıracaktır. Başka deyişle, "iktisat, ona güvence sağlayan devletin meşruluğunu üretir."¹⁶ Ordoliberallerin sorunu, bu anlamda, 18. yüzyıl liberallerinin karşı karşıya oldukları sorunun kesin olarak tersidir: Zaten kendi meşruluğu olan mevcut bir devletin içinde iktisadi özgürlüğe yer açmak değil, iktisadi özgürlüğün önceden mevcut alanından yola çıkarak bir devleti var kılmak.¹⁷ Devletin iktisadi büyüme ve yaşam düzeyinin gelişmesi yoluyla meşrulaştırılmasının önemi, elbette ki, Almanya'nın politik tarihine ve özellikle de travmatik III. Reich deneyimine yeniden dahil edilmek suretiyle anlaşılabilir.

M. Foucault'ya göre, 1948 yılında Batı Alman sorumlularının öne çıkardığı iktisadi hedefler etrafındaki "geniş ve sabit "konsensüs"ü açıklayan budur. Gerçekten de, Nisan 1948'de, Anglo-Amerikan işgal bölgesinde iktisadın Alman idaresi etrafında oluşan ve özellikle W. Eucken, F. Böhm ve A. Müller-Armack'ın da dahil olduğu Bilim Konseyi, iktisadi sürecin idaresinin fiyat mekanizmasıyla sağlanması gerektiği şeklinde bir raporu bu idareye vermiştir. Birkaç gün sonra, "çift-bölge"nin iktisadi idaresinin sorumlusu Ludwig Erhard¹⁸ bu ilkeyi benimser ve iktisadi devletin kısıtlamalarından kurtarma çağrısı yapar. Gerçekten de, fiyatların serbest bırakılması Haziran 1948'den itibaren bir para reformuyla desteklenecektir. Bu politik karar, o dönemde bütün Avrupa'da, esasen yeniden insanın gereklilikleri nedeniyle hâkim olan güdümcü ve müdahaleci iklime ters düşer.

Bu tür önlemlere karşı başlangıçta çekimser olan L. Erhard'ın görüş değiştirmesinde iki kişi belirleyici rol oynamıştır. Bunlardan ilki W. Eucken'den başkası değildir. 1947'de Eucken "Alman İktisadi Sefaleti" ("Die deutsche Wirtschaftsnot") adlı önemli bir metin yayımlar. Burada, güdümlü iktisadın üretim sisteminin dağılmasına nasıl vardığını gösterir ve bu durum karşısında müttefiklerin sorumluluğuna işaret eder. Onların politikasını Nazi politikasının doğrudan devamı gibi görmektedir: Fiyatların ve dağıtımın denetimi, parçalamalar, el koymalar, vs. Dolayısıyla, para reformunu fiyatların serbest bırakılmasıyla eşleştirerek güdümlü iktisat sistemini parçalamayı

¹⁶ M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 86.

¹⁷ A.g.e., s. 88.

¹⁸ 1951 yılında Adenauer'in iktisat bakanı olacak Ludwig Erhard "Alman iktisadi mucizesi"nin babası olarak kabul edilir.

savunur. Açık bir şekilde, W. Eucken'in 1947 yılı boyunca sürdürdüğü ikna çalışması para reformunun süratle gerçekleştirilmesini büyük ölçüde açıklar.¹⁹ L. Erhard'ı doğrudan etkilemiş olan ikinci düşünür W. Röpke'dir. 12 yıl sürgünden sonra 1947 yılında Almanya'ya geri dönüşünde, o da W. Eucken'le aynı analizi yapar: Alman iktisadının en önemli sorunu, "kıtlığın göstergesi olarak fiyatların işlevinin yitimi"dir.²⁰ Nisan 1948'de L. Erhard o dönemde Cenevre'de yaşayan W. Röpke'yi ziyaret etmiş ve biyografi yazarlarından birine göre, İsviçre'den dönüşünde para reformu kararını almıştır.²¹

Bununla birlikte, iktisadın meşrulaştırıcı merci düzeyine yükseltilmesi, yeniden inşa edilecek devletin politik örgütlenmesinin tam olarak hangi biçimi alması gerektiği sorununu asla düzenlemez. Piyasanın oluşumu, anayasal inşanın biçimini belirlemekte yeterli olmaz. M. Foucault'nun, devletin iktisatla meşrulaştırıldığı yönündeki tezini kabul etsek de, ordoliberalizm içinde, en azından yukarıda ayırt edilen iki grubun ikincisi içinde, "toplumsal misyonu" dolayısıyla politik otoriteyi meşrulaştırma yönünde bir teşebbüs olduğunu da unutmamak gerekir. Hem ahlâki hem toplumsal düşünceler, doktrini anlamalı biçimde saptırmayı sağlayacaktır. Yalnızca bireylerin hak ve özgürlüklerinin neler olduğunu söylemekle yetinilemeyeceğinden, onların yerine getirmesi gereken görevlerin somut köklerini ve ortamlarını da yerli yerine koymak gerekmektedir.

W. Röpke, totalitarizme varmış olan büyük uygarlık krizinin boyutlarından birinin, devletin meşruluğu krizi görünümünü aldığı üzerinde de özellikle durmuştur. Politik meşruluğu neye dayandırmalı? Meşru bir devlet, hukuka itaat eden, tercih özgürlüğü ilkesine saygı gösteren bir devlettir elbette; ama aynı zamanda, Katolik doktrinin savunduğu haliyle, yani hiyerarşikleşmiş doğal alanlarda bireylerin entegrasyon ortamlarına saygı gösteren haliyle, *yardımcılık ilkesine* uyan bir devlettir. Politik düzenin temeli yalnızca iktisadi değildir, sosyolojiktir. "Doğal topluluklar" hiyerarşisi fikri üzerinde temellenen yardımcılık ilkesine saygı gösteren federal türde ademimerkeziyetçi bir devlete sahip olmak tercih ediliyorsa, bunun nedeni, bireylere istikrarlı, güvenlik sağlayıcı, aynı zamanda da ahlâki bir toplumsal çerçeveyi yalnızca

19 P. Commun, *L'Ordoliberalisme allemand*, a.g.e., s. 194. 20 Haziran 1948'de başlayan bu para reformu eski Reichsmark'm yerine Deutsche Mark'ı geçirir ve Bank Deutscher Länder'e emisyon bankacılığı işlevi verir. Üçlü bir amacı vardır: Satın alma gücünün fazlasını emmek amacıyla para kitlesini azaltmak, paranın dolaşım hızını artırmak ve mübadelelerde kullanılmak üzere bir para ölçüsü oluşturmak (a.g.e., s. 207-208).

20 A.g.e., s. 195.

21 A.g.e.

böyle bir kurumsal biçimin verebilecek olmasıdır. Bireye, yokluklarında ne toplumsal bağın ne de gerçek mutluluğun var olabildiği sorumluluk duygusunu, başkası karşısında yükümlülük hissini, görevlerini gerçekleştirme hazzını verecek olan şey, aileye, komşuluğa, köye ya da mahalleye, bölgeye bu dahil olma durumudur. Daha ileride görüleceği gibi, devletin bu ahlâki ve toplumsal dayanağını sağlamak için "sosyolojik" türde özgül bir politika gereklidir; burada toplum ile devlet arasında bir "ikili dolaşım"dan söz edilebilir. Ademimerkeziyetçilik burada, devlet iktidarını sınırlandırıcı liberal doktrine dahil edilmiştir. W. Röpke "hiyerarşi ilkesi"ni şöyle açıklar:

Her bir kişiden yola çıkan ve devletin merkezine kadar uzanan kökensel hukuk alt basamakta bulunur ve her bir üst basamak için içine, yardımcı olarak, hemen alttaki basamağın yerine, bu sonuncunun alanını aşan bir görev ortaya çıktığında girer. Böylece, boyutun ve komünün ötesinde, kantona ve sonuçta merkezi devlete varana dek birey kademelenmiş olur. Bu kademelenme, aynı zamanda, ihlal edilemez özgürlük alanlarıyla birlikte, aşağı kademelerin hakkını devletin karşısına çıkartarak devleti sınırlandırır. Dolayısıyla, 'hiyerarşi'nin bu geniş anlamı içinde politik ademimerkeziyetçilik ilkesi en geniş ve en genel anlamıyla liberalizm programını zaten içerir. Bu program, sağlıklı bir devletin, gerekli sınırlamaları kendi kendine saptayan ve devletin özgür alanlarına saygı gösterirken, kendi sağlığını, gücünü ve istikrarını elde eden bir devletin temel koşullarının parçasıdır.²²

W. Röpke'nin bu toplumsal dayanağı "doğal" olarak nitelemesinin anlamı konusunda yanılmayalım: Bu sıfat, bireyin kendi ortamına "sağlıklı entegrasyon"unun koşulu olma niteliğini belirtmek içindir. 19. yüzyıldan beri Batı toplumlarının evrimi, bu toplulukların patolojik anlamda gittikçe çözülmeye yol açtı. Sonuç olarak, W. Röpke tarafından uzlaşabilir ve tamamlayıcı olarak sunulan iki hedefi bulunan –piyasa iktisadının toplumsal olarak sağlamlaştırılması ve bireylerin yakınlık topluluklarına dahil olmaları– özgül bir politika yoluyla, bu toplumsal çerçevelerin sürekli uyumunu gerçekleştirmek, devlete düşer.

REKABET DÜZENİ VE "İKTİSADİ" OLUŞUM

Görmüş olduğumuz gibi, tamamen normatif anlamı içinde "ordo", hem iktisadi bakımdan etkili hem de insanın ahlâki boyutuna saygılı bir örgütlenme-

22 W. Röpke, *Civitas humana*, a.g.e., s. 161. Avrupa'nın inşasının yardımcılık ilkesine nasıl bir yer ayırdığı bilinmektedir. Bu yapının ordoliberalizmle ilişkisi üzerine bkz. Bölüm 11.

yi belirtir; “işleme gücüne sahip ve İnsan’a layık”²³ bir örgütlenme. Bu örgütlenme ancak bir piyasa ekonomisinin örgütlenmesi olabilir. Bu ölçü içerisinde *Ordnungspolitik*, öncelikle, uygun bir iktisadi yasama yoluyla, istikrarlı bir “çerçeve” belirlemeyi hedefler; bu “çerçeve”nin içinde, fiyat mekanizması aracılığıyla iktisadi faillerin “planları”nın koordinasyonu ve serbest rekabet üzerinde temellenen iktisadi bir “süreç” optimal biçimde işleyebilir. Sonuç olarak, tüketicinin egemenliğini ve bozulmamış serbest rekabeti, her türlü “iktisadi oluşum”un temel ilkeleri haline getirir. Piyasa ekonomisinin olması diğer iktisadi düzenler karşısındaki iktisadi ve ahlâki üstünlüğünü temellendiren nedir?

Piyasa ekonomisinin üstünlüğü, onlara göre, hem malların enderliğini aşmaya (birinci ölçüt ya da “işleyiş kapasitesi” ölçütü), hem de bireyleri yaşamlarını diledikleri gibi yönetmekte (ikinci ölçüt ya da “insan haysiyeti” ölçütü) serbest bırakmaya elverişli tek biçimdir. Bu iktisadi düzenin merkezinde yer alan ilke rekabet ilkesinden başka bir şey değildir ve tam da bu nedenle, bu düzen tüm diğerlerinden daha üstündür. F. Böhm’ün terimleriyle söylersek, rekabetçi sistem “bireyin kendiliğinden planlarına eksiksiz bir şans bırakan tek sistemdir” ve “milyonlarca kendiliğinden ve serbest planın tüketicilerin arzularıyla uyumlu kılınmasını”, buyruksuz olarak ve yasal kısıtlama olmadan başarır.²⁴ Daha önce görmüş olduğumuz gibi, piyasa *mücadele* yoluyla değil *rekabet* yoluyla tanımlandığı için, rekabet ilkesinin bu şekilde öne çıkarılması elbette, klasik liberalizme kıyasla önemli bir yer değişikliğine yol açmaktadır. Mücadele denklikle işler, fakat rekabet eşitsizliği içerir.²⁵

Fakat en önemli olan, piyasa ekonomisini yöneten mantığın bu kabullünden kaynaklanan, temelde doğalcılık-karşıtı ve kadercilik-karşıtı olan tutumdur: Eski liberal iktisatçılar bundan devletin müdahale etmemesi gerektiği sonucunu çıkarmışken, ordoliberaller serbest rekabeti temel bir politik tercih konusu yaparlar. Çünkü rekabet onlar için doğal bir veri değildir, “yalıtcı soyutlama” yönteminden çıkan bir “öz”dür.²⁶ İktisat bilimi alanında uygulanmaya konulan şey, Husserl’in geliştirdiği “eidetik indirgeme”dir. He-

23 W. Eucken, *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1952 (6. baskı), s. 239. Akt. Laurence Simonin, “Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence: ordolibéralisme et théorie contractualiste de l’État”, P. Commun, *L’Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 71.

24 F. Böhm, “Die Idee des Ordo im Denken Walter Euckens”, *Ordo*, c. 3, 1950, s. 15. Akt. L. Simonin, “Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence...”, a.g.e., s. 71.

25 Bkz. Bölüm 5.

26 Almancasında tam olarak şöyle denir: “pointiert hervorhebende Abstraktion.”

def, olumsuzdan zorunlu olanı çıkarmak, böylelikle herhangi bir nesneyi, ondan ayırlamayacak olan bir yüklemi tek başına bırakana dek, imgelem yoluyla değiştirmektir: Bu şekilde elde edilen "değişmez", incelenen nesnenin özünü ya da *eidos*'unu ortaya çıkartır; bu yönteme verilen "eidetik" adı da buradan gelir. Liberalizm, doğal olguların gözlemine dayanmaktan uzak durarak, her türlü "doğalcı naiflik"²⁷ tutumundan kopar; belli bir iktisadi örgütlenme tercihini, bir hukuk devletinin ve bir piyasa düzeninin inşasına davet eden bütün bir akılsal argümantasyonla haklı gösterir.

Gerçekten de, ordoliberal politika, kurucu bir karara bütünüyle bağlıdır: Piyasa ekonomisini bir "iktisadi oluşum" biçiminde kelimenin gerçek anlamında kurumlaştırmak gerekir; bu "iktisadi oluşum"un kendisi de, en eksiksiz ve en tutarlı piyasa biçimini geliştirecek şekilde, devletin pozitif anayasal hukukunun ayrılmaz parçasıdır.²⁸ Fribourg iktisatçı ve hukukçuları, iktisadi rekabet hukukunun yasa koyucunun ve hukuk ilminin yerleştiği hukuk sisteminin önemli kanatlarından biri olduğunu açıklarlar. W. Eucken ile L. Erhard bu iktisadi oluşumu "taban kararı" ya da "temel karar" olarak adlandırırlar. Bunun ilkesi basittir: "Kusursuz bir rekabet fiyatı sisteminin gerçekleşmesi, her türlü iktisadi politika önleminin ölçütüdür."²⁹

İktisadi yasamanın bütün hükümleri bu "kusursuz rekabet" mantığının iyi işlemlerini sağlamalıdır. Modelin farklı parçaları, "kurucu ilkeler"ini (*konstituierende Prinzipien*) hazırlayan bilimsel uzmanların çalışması sayesinde birbirine eklemlenmiştir. Adlarından da anlaşıldığı gibi, bu ilkelerin işlevi biçimsel yapı olarak düzeni inşa etmektir. Bu ilkelerin sayısı altıdır: İktisadi politikanın istikrarı ilkesi, para istikrarı ilkesi, açık piyasalar ilkesi, özel mülkiyet ilkesi, sözleşme özgürlüğü ilkesi, iktisadi faillerin sorumluluğu ilkesi.³⁰

"DÜZENE KOYMA" POLİTİKASI VE "DÜZENLEYİCİ" POLİTİKA

Peki kurumsal kurallar saptandıktan sonra, yönetimin sürdürmesi gereken politika nasıl tanımlanır? Bu politika önem bakımından denk olmayan iki düzeyde uygulanmalıdır: Birinci düzeyde, yasama yoluyla toplumun çerçevesi-

27 M. Foucault tarafından gayet yerinde kullanılan Husserlci deyim için bkz NBP, a.g.e., s. 123.

28 Bkz. François Bilger, *La Pensée économique libérale dans l'Allemagne contemporaine*, Bölüm II, LGDJ, Paris, 1964.

29 Bkz. J.-F. Poncet, *La Politique économique de l'Allemagne occidentale*, a.g.e., s. 60.

30 Sylvain Broyer, "Ordnungstheorie et ordolibéralisme: les leçons de la tradition. Du caméralisme à l'ordolibéralisme: ruptures et continuités?", P. Commun, *L'Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 98, dipnot 73.

nin sağlam bir şekilde çizilmesiyle, hatta şekillendirilmesiyle; ikinci düzeyde ise, bir “piyasa polisi”nin uyanık eylemiyle.

Alman neoliberalleri her türlü devlet müdahalesi karşısında ilkesel bir düşmanlık duymaktan çok uzaktırlar. Buna karşılık, oluşumun önerdiği “model”e uygunluk ölçütüne göre, iyi müdahaleleri kötü müdahalelerden ayırt etmeye çalışırlar. Piyasa düzenine “uygun” eylemler ile “uygun olmayan” eylemler arasındaki ordoliberal ayrım, Bentham’daki devletin *ajandasında olanlar* ve *ajandasında olmayanlar* arasındaki ayrımıyla özdeşleştirilmemelidir. Ayırt edici ölçüt, eylemin sonucu değildir; rekabet düzeninin temel “oyun kuralları”na uyulup uyulmamasıdır. Mantık, sonuçtan ziyade usüle dayanmaktadır.

“Çerçeve” ile “süreç” arasındaki temel ayrım, ordoliberal politikanın iki düzeyi arasındaki ayrımı, yani “düzene koyma” politikası ile “düzenleyici” politika ayrımını temellendirir: Uygun eylemler “çerçeve”den kaynaklanabilir ve bunlar bu durumda “düzene tabi kılıcı” ya da “düzene koyucu” bir politikayı tarif ederler; fakat “süreç”ten de kaynaklanabilirler ve bu durumda “regüle edici” bir politikaya denk düşerler. W. Eucken’e göre “çerçeve” insanların tarihinin ürünüdür; dolayısıyla devlet aktif bir “düzene koyma” politikasıyla bunu şekillendirmeye devam edebilir; faaliyetin “süreci” bireysel eylemden, örneğin piyasa üzerindeki özel inisiyatiften kaynaklanır ve yalnızca ve kesin olarak piyasa ekonomisindeki rekabet kuralları tarafından yönetilmelidir.

“Düzene koyma” politikası, serbest fiyat politikası temelinde işleyen bir rekabet düzeninin hukuksal koşullarını yaratmayı hedefler. W. Eucken’in bir ifadesini tekrarlırsak, fiyat mekanizmasının kendiliğinden ve düzenli bir şekilde işleyebileceği şekilde iktisadi yaşamın çerçevesini çizmek amacıyla global “veriler”i, bireye dayatılanları ve piyasanın dışında kalanları şekillendirmek uygun düşer. Yönetimin müdahale etmesi gereken şey, piyasanın varlık koşullarını oluşturan bu verilerdir. Bunlar iki türe bölünebilir: Toplumsal ve iktisadi örgütlenmenin verileri ile maddi veriler. Birinciler, bireysel iktisadi aktörlere dayatılması gereken oyun kurallarıdır. Dünya çapındaki serbest mübadele bunun bir örneğidir. Buraya aynı zamanda zihinler üzerindeki etkinliği, hatta (Erhard’ın “*Seelen Massage*”³¹ diye adlandırdığı) psikolojik koşullandırmayı da dahil etmek gerekir. Maddi veriler bir yandan altyapıları (donanım) içerir, diğer yandan insan kaynaklarını (demografik, kültürel, ah-

31 Kelime anlamıyla “ruh masajı”!

lâki ve eğitimsel) içerir. Devlet, vergi sistemi ve toplumsal sistem üzerindeki etkisi sayesinde kişisel tasarrufu teşvik edebildiği gibi, yüksek öğrenimi ve araştırmayı teşvik ederek, teknikler üzerinde de etkide bulunabilir. W. Röpke, "liberal müdahaleciğin" tipik özelliği olan bu çerçevelendirme politikasının, "rekabete bu çerçeveyi, bu oyun kurallarını ve oyun kurallarının bu yansız gözetim aygıtını sağlayan kurum ve düzeneklere" dayandığını ileri sürer; "rekabet bunlara bir turnuvarın vahşi bir kavga halini almamak için ihtiyaç duyduğu gibi ihtiyaç duyar. Gerçekten de, gerçek, adil, sadık, işleyişi içinde esnek bir rekabet düzenlemesi, iyi tasarlanmış ahlâki ve hukuksal çerçeve olmadan, gerçek verimlilik rekabeti olarak rekabetin etkilerini yaratmasını sağlayan koşulların sabit bir gözlemi olmadan var olamaz."³²

Bu düzene koyma politikası ne kadar etkiliyse, süreci regüle edici politika da o kadar az etkili olmalıdır.³³ Gerçekten de, "regüle edici" politikanın işlevi, mevcut yapıları rekabet düzenine doğru geliştirecek ya da her türlü sapmaya karşı bu düzene uygunluklarını garanti edecek şekilde "ayarlamaktır"tır. Sonuç olarak, rekabet mantığına karşı gelmekten uzak durarak, gerçek bir piyasa polisi uygulamasıyla piyasanın serbest oyununa yönelik bütün engelleri kaldırmayı görev edinir; bunun örneklerinden biri kartellere karşı mücadeledir. Konjonktürel politika yasaklanmış değildir, ama fiyat istikrarının ve enflasyon kontrolünün yüksek anayasal kuralına boyun eğmelidir. Ne alım gücünün ya da tam istihdamın korunması, ne de ödeme dengesinin istikrarı, "kurucu ilkeler"e zorunlu olarak tabi birincil hedefler oluşturamaz.

Bundesbank'ın kurulmasıyla ilgili 1957 tarihli yasanın, Merkez Bankası'nın bağımsız olduğunu, yönetimin direktiflerine boyun eğmediğini ve temel misyonunun parayı kurtarmak olduğunu belirtmesi, bu yönelimin kusursuz bir örneğidir. Dolayısıyla, özellikle tam istihdamı gerçekleştirmek için, kâr oranlarının düşmesiyle abartılı biçimde oynayan, aşırı hoşgörülü bir para politikasıyla "sürece" müdahale etmeyi reddetmesi gerekir. Keynesçi türdeki aktif politika, ordoliberal ilkelerle haklı olarak bağdaşmaz. Gerçekten de, enflasyonu teşvik ederek piyasaları katılaştırmaktadır; oysa ki yapısal politika, tersine, ücretlerin ve fiyatların esnekliğini hedeflemelidir. Genel olarak, fiyatların sabitlenmesi, verili bir piyasa sektörünün desteklenmesi, sistematik

³² W. Röpke, *Civitas humana*, a.g.e., s. 66.

³³ J.-F. Ponce't'nin yazdığı gibi: "Emredici politika ne kadar aktif ve aydınlıksa, düzenleyici politika o kadar az kendini göstermek zorunda olacaktır" (*La Politique économique de l'Allemagne occidentale*, a.g.e., s. 61).

olarak istihdam yaratılması ve kamu yatırımı gibi planlamanın başvurduğu bütün aygıtlar yasaklanacaktır. İktisadi oluşum yasalarına tabi olmanın ötesinde, regüle edici politika, özellikle “düzenleyici” (*regulierende Prinzipien*) olarak tanımlanan bir miktar özgül ilkenin buyruğu altındadır: Kartelleri denetleyici bir ofisin kurulması, doğrudan ve tedrici vergi politikası, iktisadi faaliyetlere verilen plan özgürlüğünün yol açabileceği istenmeyen etkilerin denetimi.³⁴ Özetlersek: Düzenleme politikası, piyasanın varlık koşullarına ve “çerçevesi”ne, iktisadi oluşumun ilkelerini gerçekleştirecek şekilde doğrudan doğruya müdahale eder; regüle edici politika, “sürece” doğrudan doğruya değil, rekabetin serbest oyunundan bütün engelleri uzaklaştırmaya ve böylece “süreci” kolaylaştırmaya yönelik bir bilinç ve gözetimle müdahale eder.

TÜKETİCİ YURTTAŞ VE “ÖZEL HUKUK TOPLUMU”

Ordoliberalizm toplumsal ilişkinin belirli bir türü üzerinde toplumsal ve politik bir düzen kurmaya çalışır: Kendi yaşamlarına tamamen egemen bireyler arasında serbest ve adil rekabet. Rekabetin her türlü bozulması, ya devletin ya da bir grup özel çıkarın birey üzerindeki gayrimeşru tahakkümünün ifadesidir. Bu tahakküm, tiranlığa ve sömürüye benzetilebilir.

Ordoliberalizmin temel sorunu iktidardır: Hem her bireyin kendi yaşamı üzerinde sahip olduğu hakkın iktidarı –özel mülkiyet bu açıdan bir bağımsızlık aracı olarak anlaşılır–, hem de rekabet-karşıtı uygulamalarla bireylerin bu iktidarına zarar vermeye yatkın bütün çıkar gruplaşmalarının gayrimeşru iktidarı. W. Röpke’de olduğu gibi, kimi zaman fazlasıyla arkaikleştirici olan toplumsal ideal, hem küçük işletmecilerden oluşan bir topluma gönderme yapar (ki bunların hiçbiri piyasa üzerinde tekeli ve keyfi bir iktidar uygulayabilecek durumda değildir); hem de tercih ettikleri bireysel iktidatlarını gündelik olarak uygulayan bir tüketiciler demokrasisine gönderme yapar. En kutsuz politik düzen, hem politikada hem piyasada son sözü söylediklerini düşünen çok sayıda egemen bireyi tatmin eder gibi gözükür. L. Erhard şunu vurguluyordu: “Tüketim özgürlüğü ile üretim özgürlüğü yurttaşın zihninde dokunulmaz temel haklardır.”³⁵

Tüketicinin bu politik yükselişinin önemsiz bir olay olmadığını ve rekabeti oluşturan ilkeye doğrudan doğruya bağlanması gerektiğini iyi görmek gerekir. Kuşkusuz, bireyler kendi aralarında iktisadi eylemlerle bağlanmışlar-

³⁴ S. Broyer, “*Ordnungstheorie et ordolibéralisme: les leçons de la tradition...*”, a.g.e.

³⁵ Erhard, *La Prospérité pour tous*, Plon, Paris, 1959, s. 7 (*Herkesin Refahı*, Durum Yay., İstanbul, 1967).

dır; bu eylemlere hem üretici olarak, hem de tüketici olarak müdahale ederler. Farklılık, birey üretici olarak toplumun bir talebini karşılamaya çalışırken –bir anlamda onun “hizmetkârı”dır–, tüketici olarak, “emretme” konumunda olmasıdır. Ordoliberallerin tezi, üreticilerde olmayan “ortak anayasal çıkarlar”ın tüketiciler arasında olduğudur. Gerçekten de, bireylerin üretici olarak çıkarları, belirli kişi ya da gruplar için özel bir uygulama, yani bir “ayrıcalık” elde etmeyi amaçladıkları ölçüde korumacı türde çıkarlardır, yoksa herkes için tek tip olarak geçerli kurallara değildir. Tersine, tüketici olarak bireylerin çıkarları anlaşılmalı ve ortaktır; hatta farklı piyasalar üzerinde yoğunlaşsalar bile bu böyledir: Bütün tüketicilerin, tüketici olarak, rekabet sürecinden çıkarı aynıdır ve rekabet kurallarına saygısı vardır. Bu açıdan bakıldığında, rekabet düzeninin “İktisadi oluşumu”, tüketicinin egemenliğini kutsayarak genel çıkarı kutsadığı ölçüde, tüketici-seçmenler ile devlet arasında bir tür sözleşmeden kaynaklanıyor gibi gözükür.³⁶

Devlet elbette ki herhangi bir özel çıkara –diğerlerinin zararına– verilen bir ayrıcalık ya da korumaya benzer her şeyi ortadan kaldırıp, rekabet oyununda fırsat eşitliğine saygı göstererek işe başlamalıdır.³⁷ Doktrinin, diğer liberal akımlarda da bulunan önemli argümanlarından biri, kapitalizmin belli başlı araçlarından birinin, yani sanayinin aşırı temerküzü ve kartelleşmesinin endojen nitelikte olmadığı, ama kökenini, birkaç büyük özel çıkarın denetimi altında olduğunda devletin yürüttüğü ayrıcalık ve koruma politikalarında bulduğu yönündedir. Bu nedenle, bütün baskı gruplarına direnebilen ve asgari devletle ilgili “Manchester” dogmalarından kurtulmuş “güçlü bir devlet” şarttır.

L. Erhard, *La Prospérité pour tous* (Herkesin Refah Payı) adlı eserinde bu doktrinin özünü çok iyi özetlemiştir.³⁸ Devletin oynaması gereken temel bir rol vardır: “Temel yurttaşlık hakkı” olarak kabul edilen parasal istikrarın ve rekabetin en yetkin koruyucusu odur. Hak ve fırsat eşitliğinden ve bir “istikrarlı çerçeve”den yararlanma şeklindeki temel hak –ki bunlar olmazsa rekabet bozulmuş olur– kamu müdahalesini meşrulaştırır ve yönlendirir. Onun gözünde politika hiçbir özel gruba asla ayrıcalık tanımadan genel kurallara bağlı kalmaktan ibarettir, çünkü böyle bir ayrıcalık hem gelirlerin tahsisinde, hem de ekonominin bütününe kaynak sağlamada ciddi sapmalara yol açar.

36 Bütün bu açıklamalar için bkz. L. Simonin, “Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence...”, *a.g.e.*, s. 70.

37 Bkz. Viktor Vanberg, “L’École de Fribourg”, Philippe Nemo ve Jean Petitot, *Histoire du libéralisme en Europe*, PUF, Paris, 2006, s. 928 ve devamı.

38 L. Erhard, *La Prospérité pour tous*, *a.g.e.*

Ekonomi bir bütündür ve bunun parçaları kendi aralarında tutarlı bir şekilde bağlanmıştır: “Kişisel çıkarlar ve belli gruplara destek, bütün ekonomik olguların birbirine bağlılığı nedeniyle de olsa yasaklanmalıdır. Her özel önlem, birbirine hiç benzemez gözükten alanlarda, bu tür olayların meydana gelebileceğinin asla düşünülmediği yerlerde yankı bulur.”³⁹

Fakat F. Böhm’ün artık klasikleşmiş denemesi olan *Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft*’ta –“Özel Hukuk Toplumu ve Piyasa Ekonomisi”–⁴⁰ rekabet düzeni için “anayasal tercih”in hem en eksiksiz, hem de en özgün teorik meşrulaştırılması olarak görülür. Yazar, hukukçuların, bireyin hukuk düzleminde devletle doğrudan doğruya çatışacağı şeklindeki önyargısını eleştirir. Fransız Devrimi’nin, bireyi *toplumdan* özgürleştirmekten uzakta, aslında onu “toplumun içinde bıraktığı”nı gösterir: Bu durumda toplum, ayrıcalıklara dayalı feodal toplumdan “saf bir özel hukuk toplumu”na (*in eine reine Privatrechtsgesellschaft*) dönüşmüştür.⁴¹ “Özel hukuk toplumu”ndan ne anlaşılması gerektiğini şöyle belirtir: “Bir özel hukuk toplumu hiçbir durumda birbiriyle bağı olmayan bireylerin basit bir komşuluğu değildir, üniter bir düzene (*einheitlichen Ordnung*), daha doğrusu, bir hukuk düzenine (*Rechtsordnung*) tabi insanlar topluluğudur.” Bu özel hukuk düzeni yalnızca toplumun bütün üyelerinin kendi aralarında sözleşmeler yaptıklarında, birbirlerinden mal veya senet aldıklarında, birbirleriyle işbirliği yaptıklarında ya da hizmet alışverişinde bulunduklarında eşit biçimde tabi oldukları kuralları saptamakla kalmaz, öncelikle, hukuksal yetki alanındaki bütün kişilere çok büyük bir hareket özgürlüğü verir, planlarını tasarlamaları ve kendi yaşamlarını yakınlarıyla ilişki halinde sürdürmeleri için yeterlilik, özel hukuk toplumu içinde “doğanın lütfu” olmayan ama “toplumsal sivil hak” olan, “doğal bir yetki” değil ama “toplumsal izin” olan bir *statü* sağlar. Demek ki hukukun gerçekliği, bireyin doğrudan doğruya devletin karşısında olmasından değil, “özel hukuk toplumu aracılığıyla” devletine bağlı olmasındandır.⁴²

Burada, inkâr edilemez bir şekilde, “sivil toplum”u devlete tabi kılan Alman düşüncesinin belli bir eğilimine karşı “sivil toplum”un itibarını iade etmenin bir biçimi görülür.⁴³ Piyasa ekonomisinin yönetim sisteminin işleyişi, bir özel hukuk sisteminin varlığını gerektirdiğinden, bu nokta çok daha önemli-

39 A.g.e., s. 85.

40 F. Böhm, *Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft*, *Ordo Jahrbuch*, c. 17, 1966, s. 75-151.

41 A.g.e., s. 84-85.

42 A.g.e., s. 85.

43 Hegel’in *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*’nde devleti sivil toplumun gerçek kökeni yapma tarzını düşünen yeter.

dir.⁴⁴ Bu koşullarda, yönetimin görevi "düzen-çerçeveyi (*die Rahmenordnung*) sağlamakta, buna özen göstermekle ve buna uyulmasını zorunlu kılmakla" sınırlanır.⁴⁵ En kayda değer olan şey, F. Böhm'ün, Rousseaucu "genel irade" ile "özel irade" ayrımını –anlamından saptırarak– kendine katmakta tereddüt etmemesidir.⁴⁶ Devlet, kendi misyonundan kurtularak, yansız bir şekilde hareket eder ve "genel irade"nin farklı özel çıkarların sunağında kurban edilmemesini garanti eder. Bir yandan, özel hukukun kurallarının genelliği aleyhine özel bir çıkarı öne çıkartarak, devletin anayasal vekaletini zayıflatmaya çalışan profesyonel çıkarlar temelinde örgütlenmiş bütün baskı grupları; diğer yandan, özel hukukun yönettiği bir rekabet düzeninin yerleşmesi ve sürmesinde toplumun bütün üyelerinin genel çıkarı. Bu perspektif içinde, "genel irade" özel hukuk kurallarının genelliğini savunma iradesidir, "özel irade" ise herhangi bir çıkar grubunun yasa muafiyetleri ya da kendinden yana özel bir yasa elde etmek için etkide bulunduğu "profesyonel irade"dir. Rousseau'da genel irade, halkın kendisiyle ilişkisi olarak, kamu hukukunun temeliyken, Böhm'de bunun hedefi özel hukukun yerleşmesi ve korunmasıdır. Böylece özel hukuk kurallarının bekçisi olan yönetim, aynı zamanda da "genel irade"nin bekçisidir.⁴⁷

"TOPLUMSAL PİYASA EKONOMİSİ":

"TOPLUMSAL"IN İKİRCİL YANLARI

Ordoliberaller için "toplumsal" terimi, insani bağ türü olarak rekabet üzerinde temellenen bir toplum biçimine gönderme yapar. Bu toplum biçimini, A. Rüstow ile A. Müller-Armack'ın adlandırdığı gibi, bir *Gesellschaftspolitik*'in ("toplum politikası") kasıtlı eylemiyle inşa etmek ve savunmak gerekir. Kasıtlı bir politikanın konusu olan, tercihlerinde egemen olan bireylerden oluşan bu tür bir toplum, aynı zamanda, –görmüş olduğumuz gibi– bir hukuk devletinin nihai temelidir.

Fakat bu terim, aynı zamanda, daha klasik anlamda, piyasanın ekonomik sürecinin yararlı *sonucuna* belli bir inancı belirtir. L. Erhard'ın daha önce belirttiğimiz ünlü kitabının adı da, bu inancı gayet iyi özetlemektedir: *La Prospérité pour tous* (*Herkese Refah Payı*). "Toplumsal piyasa ekonomisi" deyimini yayan A. Müller-Armack⁴⁸ piyasa ekonomisine "toplumsal" den-

⁴⁴ F. Böhm, *Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft*, a.g.e., s. 98.

⁴⁵ A.g.e., s. 138.

⁴⁶ A.g.e., özellikle s. 140-141.

⁴⁷ Hayek'in yönetimin görevinin bu sınırlandırılmasından yararlandığı Bölüm 9'da görülecektir.

⁴⁸ Alfred Müller-Armack, Ludwig Erhard'ın yanında ekonomik politikaları uygulamaya en fazla girişmiş Alman ordoliberal ekonomistti. Aynı zamanda Avrupa'nın inşası sürecinde Alman koşulla-

diğini, çünkü bu ekonominin tüketicilerin tercihlerine itaat ettiğini, üretkenliği iyileştirmek için işletmeler ve ücretliler üzerinde baskı yaparak, tüketim yoluyla bir tüketim demokrasisi gerçekleştirdiğini açıklıyordu: “Tüketime doğru bu yönelim aslında piyasa ekonomisinin toplumsal yükümlülüğüne denktir.” Şunu da ekliyordu: “Rekabetçi sistemin garanti ettiği ve sürekli olarak dayattığı üretkenlik artışı, aynı şekilde, bir toplumsal ilerleme kaynağı olarak hareket eder.”⁴⁹

Sonunda bu görüşe katılmadan önce, Alman sosyalistleri bu kavramı piyasa ekonomisinin toplumsal olamayacağı, dayanışma ve toplumsal işbirliği üzerinde temellenen her ekonominin de ilkesel olarak tersi olduğu bahanesiyle eleştirdiler. A. Müller-Armack buna iki argümanla cevap veriyordu:

– Bir piyasa ekonomisi sistemi, refahı ve ekonomik güvenliği sağlamakta her türden ekonomiden üstündür. “Bir yandan piyasa kuralları, diğer yandan modern bir kitlesel sanayi toplumunun toplumsal zorunlulukları arasında bir sentez arayışıdır.”⁵⁰

– *Toplumsal piyasa ekonomisi liberal piyasa ekonomisine karşıttır.* Piyasa ekonomisi bir toplum tarafından istenmiştir, geri alınamaz kolektif bir tercihtir. Bir piyasa düzeni toplum hedeflerinin belirlediği “yapay düzen”dir. Bu, kurala bağlanması gereken toplumsal bir makinedir, bir hiledir, hiçbir yasanın piyasa kurallarına ters gitmemesi koşuluyla yararlı sonuçlar üretmesi gereken teknik bir araçtır.

O halde, “toplumsal”ın anlamı ikircildir: Kimi zaman politik eylemin inşa ettiği bir gerçekliğe doğrudan gönderme yapar, kimi zaman kusursuz rekabet sisteminin toplumsal yararlarına duyulan inançla hareket eder. A. Müller-Armack’a göre toplumsal bir piyasa ekonomisi aynı zamanda çok kapsayıcıdır, kültür politikasını, eğitimi ve bilimsel politikayı da kapsar. İnsan ser-

rını değerlendirmede en etkin kişilerden biriydi. Ekonomi profesörü ve maliye bakanlığında sorumlu olan Müller-Armack teori ile pratik arasındaki bağı kurar. 1946 yılında *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft* adlı kitabında “toplumsal piyasa ekonomisi” deyimini ortaya atan odur. Köln’de akademisyen olan Müller-Armack, 1957 yılındaki Roma Sözleşmesi’nin müzakerecilerinden biriydi ve bu sözleşmenin ikili imzalanmasını sağlayan uzlaşmanın da yaratıcısıdır. Daha sonra, 1958’den itibaren Avrupa’yla ilgili konularda müsteşar oldu ve Avrupa’nın inşasına bağlı çeşitli görüşmelerde Almanya’yı temsil etti.

49 Akt. Hans Tietmeyer, *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, Economica ve Bundesbank, Frankfurt, 1999, s. 6. Deyimin A. Müller-Armack’ın Hayek ile Röpke’nin Mont-Pelerin Cemiyeti’ne katılmasından bir yıl önce yaratıldığını belirtmek gerek (cemiyetteki ilk Almanlardan biri olacaktır).

50 A. Müller-Armack, *Auf dem Weg nach europa. Erinnerungen und Ausblicke*, Rainer Wunderlich, C. E. Poeschel, Tübingen ve Stuttgart, 1971, akt. H. Tietmeyer, *Économie sociale de la marché et stabilité monétaire*, a.g.e., s. 207.

mayesine yatırım, şehircilik, ekolojik politika bu toplumsal çerçeveleme politikasının parçasıdır.

Ordoliberal anlamı içinde "toplumsal piyasa ekonomisi", refah devleti ya da toplumsal devlet deyiminin doğrudan zıddıdır. "Herkes için refah" piyasa ekonomisinin bir sonucudur ve yalnızca bunun sonucudur; oysa ki zorunlu ama geçici olan ve mümkün olduğuna sınırlandırmak gereken toplumsal devletin verdiği sosyal sigortalar ve her türden tazminat, ekonominin faillerini demoralize etme riski taşır. Bireysel sorumluluk ve farklı biçimleriyle hayırseverlik, yoksulluk sorunlarına tek gerçek çaredir.

Ordoliberraller, savaşın sonundan itibaren Almanya'daki politik iktidarı fazlasıyla etkilemiş olsalar da, Bismarck'a dek uzanan bir sosyal sigorta sisteminden kurtulamadılar, hatta bunun gelişimini arzu ettikleri gibi engellemediler. Keza, savaş sonrasında Alman sendikalarıyla bir tür uzlaşma olarak, işletmelerin ortak yönetimine uyum sağlamaları gerekti. Fakat bu toplumsal müdahaleciliği ordoliberalizmle özdeşleştirmek tam bir yanlış yorum olur.⁵¹ "Toplumsal politika", doktrine göre, emekçileri koruyan asgari bir yasamayla ve herkesin "piyasa oyunu"na katılmaya devam etmesini sağlaması gereken çok ılımlı bir vergi düzenlemesiyle sınırlanmalıdır. Böylece dışlamaya karşı mücadeleyle, yani Hristiyan hayırseverlik doktrini ile "bireysel sorumluluk" yoluyla herkesin piyasaya entegrasyonu anlamına gelen neoliberal felsefeyi birleştirmeyi sağlayan temayla yetinmesi gerekir. W. Röpke, "liberal müdahaleciliğin" amacının bireylere istikrarlı ve güvenli bir çerçeveyi garanti etmek olması gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Bu, "koruma müdahaleleri"ni değil, ekonomik ve teknolojik değişimlerin sertliğine karşı en yoksulları gözetebilecek tek şey olan uyumlanma [*adaptation*] müdahalelerini gerektiriyordu.

Toplumsal ilerleme, "rezervlerin" oluşumu ve emek yoluyla elde edilen kişisel bir mal varlığının yaratılması yoluyla, bireysel sorumluluğu teşvik etmeye dayalı bir "halkçı kapitalizm"in kurulmasından geçer. L. Erhard muğlaklığa düşmeden açıklıyordu: "Serbest ve toplumsal terimleri örtüşür [...]; ekonomi ne kadar özgürse o kadar toplumsaldır ve ulusal ekonominin kârı da o kadar büyüktür."⁵² Her toplumsal ilerleme, serbest rekabetten doğacaktır: "Herkes için refah ile rekabet yoluyla refah" eşanlamlıdır.⁵³ Toplumsal politika alanında, herkesin korunması şeklindeki ayırsız ilkeyi red-

51 Bu konuda bkz. Avrupa'nın inşasına ayrılmış 11. Bölüm.

52 Akt. H. Tietmeyer, *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, a.g.e., s. 6.

53 L. Erhard, *La Prospérité pour tous*, a.g.e., s. 3.

detmek gerekir. Etik değer, rekabetçi mücadelenin içindedir, yoksa refah devletinin, “herkesin elinin komşusunun cebinde olduğu”⁵⁴ genelleşmiş koruması içinde değil.

ORDOLİBERALİZMİN “TOPLUM POLİTİKASI”

Yukarıda gördüğümüz gibi, doktrinin önemli yanlarından biri, insan gerçekliğinin bütün düzeyleri gibi bütün kurumların da *karşılıklı bağımlılığının* ileri sürülmesidir. Politik düzen, hukuksal temeller, değerler, zihniyetler, global düzenin parçasıdır ve ekonomik süreç üzerinde hepsinin bir etkisi vardır. Politikanın hedefleri, mantıksal olarak, topluma yönelik bir eylemi ve yaşam çerçevesini kapsayacaktır; amaç bunları piyasanın iyi işlemesine uygun kılmaktır. Dolayısıyla doktrin, klasik liberalizmde var olduğu haliyle, devlet, ekonomi ve toplum arasındaki ayrımı azaltmaya yönelir. İnsanın bütün boyutlarının, bir “ekonomik makine”nin (A. Müller-Armack) işleyişine gerekli parçalara benzediğini kabul ederek hudutları karıştırır. Piyasa ekonomisi, ancak kendisine gerekli olan varlık biçimlerini, değerleri, arzuları sağlayan bir topluma dayanırsa işleyebilir. Yasa yeterli olmaz, örf ve âdetler de gerekir. Bu ekonomiyi tutarlılığa sahip global bir varlık olarak kabul edersek, “toplumsal piyasa ekonomisi” deyiminin en derin anlamı kuşkusuz bu olur.⁵⁵

Ordoliberalizm toplumu bireyler arasındaki belli bir bağ fikrinden yola çıkarak tahayyül eder. Rekabet, toplumsal ilişki alanında, *normdur*. Özgürlükle at başı gider. Rekabet olmadan özgürlük yoktur, özgürlük olmadan rekabet yoktur. Rekabet, insanın özerk, özgür ve kendi eylemlerinden mesul bir varlık olarak kendini ileri sürmeyi sağladığı ölçüde, bireyler arası ilişkilerin hem ekonomik etkinliğe en uygun, hem de insandan beklenebilecek ahlâki gerekliliklere en uygun tarzıdır.

Bu rekabet, kendi yargı ve tercih yeteneklerini uygulayabilen bireyleri kapsadığı ölçüde adildir. Bu yetenek hukuksal yapılara bağlıdır, ama aynı zamanda toplumsal yapılara da bağlıdır. Doktrinin kurumsal oluşturanlarını mantıksal olarak tamamlayan “toplum politikası” fikri buradan kaynaklanır. Dolayısıyla, her türlü karışıklığı önlemek için, *Gesellschaftspolitik*’i “toplumsal politika” olarak değil, “toplum politikası” olarak tercüme etmeye özen göstermek gerekir: Nesnel tamlayanın burada, toplumun yönetsel

⁵⁴ A.g.e., s. 133.

⁵⁵ M. Foucault’nun okumasına gönderme yapabiliriz: *Naissance de la biopolitique*, a.g.e., s. 150. Ayrıca bk. M. Senellart’ın makalesi: “Michel Foucault: la critique de la *Gesellschaftspolitik*”, in P. Commun, *L’Ordolibéralisme allemande*, a.g.e., s. 45-48.

eylemin nesnesi ve hedefi olduğu ölçüsünde temel bir işlevi vardır ve bu eylem en yüksek gelirlerin en düşük gelirlere doğru herhangi bir aktarımını hiçbir şekilde önermemelidir. Bu nedenle, M. Foucault burada fizyokratların "ekonomik yönetim"ine karşıt olarak "toplum yönetimi"nden söz ederken gayet haklıdır.⁵⁶

W. Röpke, hiç tartışmasız, toplum politikasının bu özgüllüğünü en fazla teorileştirmiş olanlardan biridir. Piyasa ekonomisini kolektivizmin ölümcül zehrine karşı savunmak için –diye yazar çok sayıdaki eserinde–, tarihsel kapitalizmi, yani piyasa ekonomisi düzeni ilkesinin aldığı somut biçimi eleştirmek gerekir.⁵⁷ Piyasa ekonomisi düzeni en iyi ekonomik sistem olarak kalır ve –gördüğümüz gibi– gerçekten liberal bir devletin tek dayanağıdır. Fakat piyasa ekonomisi, "tekellilik ve devletin akılsal olmayan yetki aşmaları tarafından çarpıtılmış ve bozulmuştur";⁵⁸ öyle ki, güncel biçimi içinde kapitalizm "piyasa ekonomisinin kirlenilmiş, soysuzlaştırılmış bir biçimi"dir.⁵⁹ "Üçüncü yol" olarak da adlandırılan "ekonomik hümanizma", *sosyolojik liberalizme* (*soziologische Liberalismus*) dayanır. "Yalnızca ekonomik olan eski liberalizme karşı hazırlanan silahlar bunun karşısında körelir."⁶⁰ W. Röpke eski liberalizmin toplumu bilmediğini ya da piyasa düzenine kendiliğinden uyumunu varsaydığını kabul eder. Bu, suçlanası bir körlüktür; toplumsal bağı, biçimlerinin çeşitliliğini, dayandığı "doğal" çerçeveleri bilmeyen Aydınlanmacıların iyimser akılcılığının ürünüdür. Bu durumda, rekabet sisteminin işleyişinin toplumsal koşullarını tanımlamak ve bunları birleştirmek için girişilecek reformları dikkate almak yerinde olur. Bu "üçüncü yol"u, buyruğu, despotizmi ve bağımlılığı teşvik eden ekonominin iki türüne, hem kolektivizme hem de tekellci kapitalizme yabancı olan "inşa edici liberalizm" in ve "ekonomik hümanizma"nın yolu olarak özellikle gösteren budur.

W. Röpke'nin ortaya attığı soru şudur: Tüketicinin, kendisini en iyi tatmin edecek mal ve hizmetleri tamamen bağımsız bir şekilde seçme hakkını tam anlamıyla ve sürekli uygulayabileceği toplum, nasıl bir toplum olmalıdır?

Fribourg Okulu kurucularının daha dar anlamda hukuksal olan anayasacılığından çok belirgin bir ahlâki boyutla ayrılan bu "üçüncü yol", kapsama yalnızca iktisadi düzensizliklerden çok daha geniş olan bir meydan okumaya cevap vermelidir. "Toplumumuzun bütünsel krizi" ne çare bulmalıdır.

56 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 151 (vurgu bize ait).

57 Bkz. W. Röpke, *Civitas humana*, a.g.e., s. 26.

58 A.g.e., s. 37.

59 A.g.e., s. 65.

60 A.g.e., s. 43.

Bu durum, “bu yapı politikası”nın⁶¹ bir “toplum politikası” olarak, yani kolektivizmden elbette çok farklı bir anlamda, toplumun eksiksiz dönüşümünü hedefleyen bir politika olarak daha bütünlüklü bir şekilde tanımlanmasını açıklar. Önem taşıyan ifade *Civitas Humana*’da verilmiştir: “Fakat piyasa ekonomisi ancak yenilenmiş temele dayalı bir toplum politikasıyla sürebilir.”⁶² Sorumlu ve düşünülmüş tercihlerde bulunabilen bireyler yaratmak isteyen bu politika, politik kurumları ademimerkeziyetçileştirmeye, şehirlerin dolup taşmasını önlemeye, toplumsal yapıları proleterlikten ve ayrımcılıktan çıkarmaya, ekonomiyi ve toplumu tekelcilikten kurtarmaya çalışmalıdır: Tek kelimeyle, W. Röpke’nin örneğini Bernois köylerinde gördüğü, küçük ve orta tarım işletmeleriyle zanaatkâr işletmelerinden oluşan, onun kullanmaktan hoşlandığı deyimle “insani bir ekonomi” yaratmalıdır.

Bu sosyolojik liberalizmin arkaikleştirici ve nostaljik görünümü, bütün neoliberaler için temel bir probleme cevap vermesi gerektiğini gizlememelidir. Piyasa ekonomisini nasıl rehabilite edebiliriz? Sanayiye ve şehre dayalı kapitalist uygarlığın devasa koşullarında bireyin tam egemenliğine inanmaya nasıl devam edebiliriz? Hayek bu sorunla karşılaşmıştır: bireysel etkileşimlerin “kendiliğinden düzeni”ni kasıtlı istişarelere, özellikle kapitalist işletmelerde olduğu gibi devletin idari aygıtlarında da olan modern üretimin istişarelerine dayalı “örgütlenme”den ayırt etmek gerekir.⁶³ Tüketici ve üretici olan bağımsız birey, hangi ölçüde iktisadi piyasa düzeninin referans noktası olur? W. Röpke bu sorundan kaçmama meziyetine sahiptir. Büyük birimler ve kolektivizm kapitalizminin “karıncalar toplumu”ndan kaçınmak istersek, toplumsal yapıların bireylere kendi bağımsızlık ve haysiyetlerinin temelini vermelerini sağlamak gerekir.

M. Foucault bu “toplum politikası”nın ikircikliliğini iyi görmüştür.⁶⁴ Bu politika toplumun, piyasa mantığının eline tamamen geçmemesini sağlamalıdır (toplumun ekonomiden heterojenliği ilkesi), fakat aynı zamanda bireylerin rekabetçi bir düzenin gerçekleşmesini sağlayan mikro-işletmelerle özdeşleşmesini de sağlamalıdır (toplumun ekonomiye homojenlik ilkesi). “Piya-

61 A.g.e., s. 69.

62 A.g.e., s. 74. Yukarda açıklanan nedenlerle *Gesellschaftspolitik*’i “toplumsal politika” diye değil “toplum politikası” olarak çevirerek tercümei biraz değiştirdik. Almanca cümle şöyledir: “Die Marktwirtschaft ist aber nur zu halten bei einer widergelagerten Gesellschaftspolitik” (*Civitas humana. Grundfragen der Gesellschaft und Wirtschaftsreform*, Eugen Rentsch Verlag Erlbach, Zürich, 1944, s. 85).

63 Bkz. Bölüm 9.

64 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 246-247.

sa ekonomisi ile ticarileşmemiş toplum birbirini tamamlar ve birbirine destek olur. Bunlar, içi boş uzam ve çerçeve gibi, fotoğraf objektifini oluşturan içbükey ve dışbükey mercek gibi kendi aralarında anlaşırılar.”⁶⁵

Bu nokta dikkatle incelenmeyi hak etmektedir. Piyasa ekonomisinin sınırlarını iyi çizmek, beslendiği “sosyolojik-antropolojik çerçeve”nin içine sıkı sıkıya yerleştirmek gerekir, fakat bu “çerçeve”den ayrılması gerektiğini de görmezden gelmemeli.

Piyasa ekonomisi her şey değildir. Sağlıklı ve canlı bir toplumda piyasa ekonomisinin belirgin bir yeri vardır, ondan vazgeçilemez, onun saf ve net olması gerekir. Fakat piyasa ekonomisi hiç şaşmadan yozlaşır, çürür ve eğer bu sektörün yanında başkaları –bireysel ikmal, devlet ekonomisi, planlamacılık, fedakârlık ve ticari olmayan, basit anlamdaki insanlık sektörleri– yoksa, toplumun bütün diğer bölümlerini kokuşmuş tohumlarıyla zehirler.⁶⁶

Piyasa, sınırlarını, ticari mantıktan kurtulmuş alanlar içinde bulmalıdır: Öz-üretim, aile yaşamı ve kamu sektörü toplumsal yaşam için kaçınılmazdır.⁶⁷ Toplumsal alanların çokluğunun bu gerekliliği, bir etkinlik ya da adalet kaygısından kaynaklanmaz, insanın çoğul doğasına bağlıdır ve “ekonomik liberalizm”in anlamadığı da budur. Toplumsal bağ, bir ticaret ilişkisine indirgenemez.

Piyasa ekonomisinin, çok daha geniş bir alanın çerçevelediği ve sürdürdüğü toplumsal yaşamın dar bir kesimini oluşturduğu gözden yitirildi: İnsanların asla rekabetçi, üretici, tacir, tüketici, sömürü toplumu üyeleri, hissedar ve tasarruf sahibi değil, yalnızca ekmekle yaşayamayan kişiler, aile üyeleri, komşular, dindaşlar, meslektaşlar, kamusal alanın yurttaşları, adalete, şerefe, yardımlaşmaya, genel çıkar duyusuna, barışa, iyi yapılmış işe, güzelliğe ve doğanın huzuruna yönelen sonsuzca insani duyguları ve düşünceleleriyle etten kemikten varlıklar oldukları bir dış alanın varlığı gözden yitti. Piyasa ekonomisi yalnızca belirli bir örgütlenmedir ve görmüş olduğumuz gibi, gerçek ve deforme olmamış yerini bulduğu dar bir alanın içinde kesin-

65 W. Röpke, *Civitas humana, a.g.e.*, s. 74. Bu çerçeve ve içi boşluk, sınır ve boşluk imgesi, K. Polanyi’nin gömülme (*embeddedness*) temasını hatırlatmıyor değildir. Kapitalist uygarlığın krizinin aynı semptomlarından yola çıkan W. Röpke ile K. Polanyi taban tabana zıt politik sonuçlar çıkarırlar.

66 A.g.e., s. 72.

67 *Crise de notre temps*, Payot, Paris, 1962 içinde W. Röpke aynı anlamda yazıyordu: “Piyasa ilkesi de kimi sınırlar varsayar ve eğer demokrasinin, aşırı despotizme dönüşmemesi için devletin etkisinden kurtulmuş alanları olması gerekiyorsa, hoşgörüsüz olma pahasına, piyasa ekonomisinin de piyasa yasalarına tabi olmayan etkileri olmalıdır: bundan anladığımız, öz-tedarik alanı, gayet basit ve mütevazı yaşam koşulları alanı, devlet ve planlı ekonomi alanıdır” (s. 136).

likle zaruridir; tek başına bırakıldığında, tehlikelidir ve hatta savunulamazdır, çünkü o zaman insanları bütünüyle doğallık-karşıtı bir yaşama indirger ki, insanlar hem bu örgütlenmeyi, hem de onlar için iğrenç bir hal alacak piyasa ekonomisini er ya da geç reddederler.⁶⁸

Dosdoğru kolektivizme götüren Batı'nın büyük toplumsal ve ahlâki krizinin ana nedeni, toplumsal çerçevenin yeterince sağlam olmamasıdır. İşleyen şey piyasa ekonomisi değildir, çerçeveleyici yapılar gevşemiştir. W. Röpke toplumsal krizi, piyasayı "durdurması" gereken bentlerin çöküşü olarak düşüner: "Geçmiş dönemin liberal ekonomisini ve aynı zamanda liberalizmin bütün toplumsal sistemini yıkıma götüren bu delik deşik hudutlar olmuştur."

Bu durumda çare nedir? Eğer piyasa ekonomisinin içi boşsa, hudutlarını sağlamlaştırmak, "sosyolojik-antropolojik çerçevenin daha sağlam olmasını hedefleyen"⁶⁹ bir politika sürdürmek uygun olur.

Bu "sosyolojik program"ın birçok yolu vardır: ademimerkezileşme, proletaryasızlaşma, şehirden köylere yönelme. Bunların hepsi de ortak bir hedefe yönelir: Bağımsız ve birbirleriyle rekabet halindeki küçük ailevi konut ve üretim birimlerinden oluşan bir toplum. Herkes, bağımsızlığını ve haysiyetini garanti eden bir çalışma çerçevesine profesyonel olarak dahil olmalıdır. Tek kelimeyle, herkes küçük şirketin sunduğu garantilerden yararlanmalıdır, dahası, *herkes küçük bir şirket gibi işlemelidir*. M. Foucault'nun vurguladığı ikircikli durum görülmektedir: Piyasayı dışarıdan sınırlandıran ve bir *dışarı* gibi işlediği iddia edilen şey, tam da çok sayıda bağımsız birimden oluşan ayrılmış bir piyasa *modeli* üzerinde düşünülmektedir.

PROLETERLEŞMEYE ÇARE OLARAK KÜÇÜK ŞİRKET

W. Röpke'nin, kolektivizmin ana faktörü olan proleterleşmeye yönelik eleştirisini daha yakından inceleyelim. Sanayi toplumu, şehirde bir köksüzleşmeye ve ücretliler kitlesinin eşi benzeri görülmemiş göçebeliliğine yol açtı: "Bu, tarih boyunca asla bu kapsamda görülmemiş patolojik bir durumdur."⁷⁰ Auguste Comte'tan bu yana sosyolojide pek işitilmeyen vurguları yeniden ortaya atan W. Röpke, temerküz etmiş büyük exploitation köylülüğü ve zanaatkârlığı yıkmasına bağlı olan bu proleter göçebeliliğin, güvenceden ve istikrardan yoksun milyonlarca emekçinin yaşamında bir tür büyük boşluk yarattığını gösterir: "Bağımsızlıktan yoksun, mülksüz, sanayinin ve ticaretin dev exploitation

68 W. Röpke, *Civitas humana*, a.g.e., s. 71-72.

69 A.g.e., s. 74.

70 A.g.e., s. 228.

na dahil olmuş ücretliler."⁷¹ Yaratdığı boşluk nedeniyle proleterleşme, yaşam özerkliğinin yitimi ve toplumsal bir tecrit olarak analiz edilir:

Proleterleşme, insanların, mülkiyet yokluğu, (aile ve komşuluk bağları da dahil) her türden rezerv yokluğu, ekonomik bağımlılık, köksüzleşme, kitle-sel kışla şeklinde lojmanlar, çalışmanın askerileşmesi, doğadan kopma, üretici faaliyetin mekanikleşmesi, kısacası genel bir cansızlaşma ve kişilik-sizleşme gibi tehlikeli bir sosyolojik ve antropolojik duruma düşmeleri anlamına gelir.⁷²

Toplum politikasının önceliği, "proleterleri proleter olmaktan çıkartarak, onları kelimenin gerçek ve soylu anlamında burjuvalar, yurttaşlar, yani 'civitas'ın gerçek üyeleri yaparak, proleterleri burjuva toplumundan ayıran çukuru doldurmak"⁷³ olmalıdır. A. von Rüstow'un Lippmann kolokyumu sırasında alanını çizmiş olduğu bu entegrasyon politikası, küçük aile şirketinin gelişiminden ve tanışma bağlarının kurulabildiği küçük şehir ya da köyler çerçevesinde mülkiyetin yayılmasından geçer. Dolayısıyla, insanı kolektif yardımlara bağımlı kılarak biraz daha küçülten sosyal devlete karşı koyar. En büyük tehlike, proleter köksüzleşmenin ve bu durumu niteleyen her türlü kişisel mülkiyet yitiminin, refah devletinin bu yeni köleciliğine götürmesidir: "Proleterleşme yaygınlaştıkça, köksüzlerin ihtiyaçlarının ve ekonomik güncelerinin devletin garantisinde olması arzusu da kendini buyurgan bir şekilde gösterir ve kişisel sorumluluk kalıntıları da o ölçüde yok olur."⁷⁴ Sanayi kapitalizminin köksüzleştirdiği kitlelerin proleter olmaktan çıkması, onları sosyal güvenlik altındaki kişiler değil, mülk sahipleri, tasarruf sahipleri, bağımsız üreticiler haline getirmeye yarar. Rüstow'un gözünde mülkiyet, kişilerin bir ortama yeniden kök salmasını sağlamanın, arzuladıkları güvenliği onlara vermenin, onları çalışmaya teşvik etmenin tek yoludur: "Bizim görevimiz, üretim ve konut özelliklerine sahip köylülerin, zanaatkârların, küçük sanayici ve tacirlerin, kısacası, bütün bağımsız bireylerin sayısını tüm gücümüzle korumak ve artırmaktır."⁷⁵ Piyasa ekonomisi bu "insani dayanaklar"a, "ça-

⁷¹ A.g.e., s. 229.

⁷² A.g.e., s. 230.

⁷³ A.g.e., s. 167. W. Röpke'nin Almandaca hem "burjuva" hem "yurttaş" anlamına gelen *Bürger* kelimesinin anlam belirsizliği üzerinde kasıtlı olarak oynaması dikkat çekicidir. Fakat bu oyun ekonomik ve politik olan arasındaki ayrımı sulandırma yönünde neo-liberalizmin eğilimi üzerinde yeterince şey söylemektedir.

⁷⁴ A.g.e., s. 231.

⁷⁵ A.g.e., s. 257.

alışma ve yaşam tarzları sayesinde yaşamın içine daha sıkı demir atan insanlar”a ihtiyaç duyar.⁷⁶

Toplumsal reformun temel noktası olarak görülen bireysel mülkiyetin restorasyonu politikasına esin veren, aile işletmesinin bu idealleştirilmesi, yine de, bütün ücretlilerin fiilen küçük şirket müdürleri olacaklarını asla düşündürmez. Daha ziyade, herkesin, evinin mülkiyeti ve bahçesinin ürünü sayesinde yakınlık kurabileceği, ahlâki ve maddi getirilerini değerlendirebileceği bir *toplumsal model* söz konusudur: “Evin arkasındaki sebze bahçesinin bile mucize yaratabileceğine eminiz” diye haykırır.⁷⁷ Bahçeyle birlikte, gerçekleştirebileceği öz-üretim sayesinde, ücretli, üretim sürecinin bütününün sorumluluğuna sahip bir girişimci gibi, kendinin efendisi olacaktır. Birey, ailevi üretici ve mülk sahibi olarak, piyasa ekonomisi için son derece zorunlu olan önlem, ciddiyet, sorumluluk erdemlerine yeniden kavuşacaktır. Piyasa ekonomisi, toplumsal yapıların bağımsız, cesur, dürüst, emekçi, kesinlikli insanlar sağlamasına ihtiyaç duyar; onlar olmadan ancak bencil bir hedonizm halini alarak yozlaşabilir. Anlamlı bir şekilde, “politik iktisadın köylü çekirdeği”⁷⁸ olarak adlandırılan şeyi oluşturan, küçük şirketin bu ahlâki boyutudur. Piyasa üzerinde sağlıklı ve adil bir rekabet yalnızca “dürüstlük yasası”, bir çalışma etiği, bir özgürlük kaygısı her bir kişide yeterince kök saldıgında gelişebilir ve toplumsal dengeye yeniden kavuşulabilir. Tek kelimeyle, bireylerin “tutunmasını” sağlayan ahlâki “bentler”, piyasa ekonomisinin “tutunmasını” sağlayanlarla aynıdır. Bunlar, bütün toplum ölçeğinde şirket modelinin fiilen genelleştirilmesine yasanırlar. Tıpkı doğal toplulukların federalist yardımcılık ilkesi içinde, devlet iktidarının sınırlarını oluşturması gibi, küçük ve orta işletme de kapitalizmin getirdiği kuralsızlıklar karşısındaki siperdir.

“ÜÇÜNCÜ YOL”

W. Röpke’nin neoliberalizmi, “özgür insanların ekonomik örgütlenmesi”ni⁷⁹ hedefleyen toplumsal bir projedir. Ona göre, insan eğer mülk sahibiyse, yakınların (aile, dostlar, meslektaşlar) dayanışmasına güvenebilen, genel rekabete karşı durabilecek enerjiye sahip doğal bir ailevi, girişimci ve yerel topluluğunun üyesiyse özgürdür. Bu “üçüncü yol”, bırakınız yapsınlar’ın “sosyal Darwinciliği” ile beşikten mezara dek bireye özen gösteren sosyal devlet ara-

76 W. Röpke, *La Crise de notre temps*, a.g.e., s. 198.

77 A.g.e., s. 152.

78 W. Röpke, *Civitas humana*, a.g.e., s. 290.

79 W. Röpke, *La Crise de notre temps*, a.g.e., s. 201.

sındadır.⁸⁰ "Bireysel sorumluluk" fikri üzerinde temellenmelidir: "Devlet bizim sorumluluğumuzu ne kadar üstlenirse, kendi güçlerimizle hareket etme eğilimini o kadar az buluruz."⁸¹ Mülkiyet ve şirket, bu ekonomik iradenin özerkliğinin toplumsal çerçevesidir: "Yeterince büyük bir mülke sahip, borçsuz köylü, gezegenimizin en özgür insanıdır."⁸²

Bu üçüncü yolun birçok veçhesi vardır. Burada yalnızca bir uzlaşma, liberalizm ile planlamacılık arasında bir tür orta yol görebiliriz. Fanatiklerin "eksiksiz çözüm"leri arasındaki sert karşıtlığı reddeden W. Röpke'nin savaş öncesindeki bazı yazıları bunu düşündürmektedir.⁸³

Aslında söz konusu olan şey, keskin bir evet ya da hayır değil de liberalizmin azı ya da çoğuyken; bütünsel liberalizm bir imkânsızlıkken ve bütünsel müdahalecilik de kendi kendini ortadan kaldırıp saf komünizm olurken, liberalizm ile müdahaleciliği birbirinin karşısına geçirip savaştırmaya ne gerek var?⁸⁴

Bununla birlikte, başka yerlerde konuyu çok daha iddialı ele alır. Üçüncü yol, çağımızın büyük krizine çare bulmak için zorunlu olan eksiksiz bir toplumsal elden geçme olan "yapılandırıcı" bir sosyolojik liberalizmdir. *Gesellschaftspolitik*'i şöyle tarif eder:

Ekonomik özgürlüğün yeniden inşasını, çalışma ve yaşam koşullarının insanileşmesini, proleterleşmenin, kişisizleşmenin, toplumsal çerçeve yitiminin, kitlesel eğitimin, aşırı gelişme ve ayrıcalığın, kapitalizmin diğer patolojik yozlaşmalarının ortadan kalkmasını hep birlikte sürdürecektir bir politika. Böyle bir politika basit bir ekonomik ve toplumsal reformdan fazlasıdır [...] Zamanımızın bütün ekonomik düzensizlikleri toplumumuzun eksiksiz krizinin yüzeysel semptomlarından başka bir şey değildir ve onu bu şekilde tedavi edip iyileştirmek gerekir. Keza etkili ve kalıcı bir ekonomik reform aynı zamanda *radikal bir toplum reformu* olmalıdır.⁸⁵

W. Röpke'nin sosyolojik liberalizmi, kuşkusuz ki, "şirket ruhu", "bireysel sorumluluk alma" ve "rekabet etiği"nin ahlâki yanı üzerindeki bu ısrarla birlikte, şirketi, bireylerin tercih özerkliğine uygulanma gücü veren bir

⁸⁰ A.g.e., s. 183.

⁸¹ A.g.e.

⁸² A.g.e., s. 227.

⁸³ Örneğin W. Röpke'nin *Explication économique du monde moderne*, Librairie du Médicis, Paris, 1940 kitabında olduğu gibi (s. 281).

⁸⁴ A.g.e., s. 282.

⁸⁵ W. Röpke, *Explication économique du monde moderne*, a.g.e., s. 284-285.

tür evrensel biçim yapmak amacıyla ortaya konan bütün çabaları gayet iyi açıklamaktadır.

Kuşkusuz ki, köylülük yaşamının erdemlerinin yüceltilmesi, romantizm ve dirimselciliğin günümüzde biraz gözden düşmüş olması nedeniyle gü-lünç gelebilir. Fakat W. Röpke'nin neoliberal yönetimselliğe temel katkısı başka yerdedir: Yönetim müdahalesini yeniden bireye odaklamak ve böylelikle onun kendi yaşamını, yani özel mülkiyetiyle, ailesiyle, eviyle, güvencele-riyle, emekliliğiyle ilişkilerini örgütlemesini sağlayarak, yaşamının onu "bir tür daimi ve çoklu şirket"⁸⁶ haline getirmesini mümkün kılmak. Burada şir-ket modelinin bu evrenselliğe yükseltilmesinin bizi J. Locke'tan ne noktada uzaklaştırdığını vurgulamak gerekir. Locke'a göre, gördüğümüz gibi,⁸⁷ "mül-kiyet" kavramının genişletilmiş anlamının işlevi, dışsal malların mülkiyetini, emek yoluyla elde edilen mülkiyetin genişlemesi olarak meşrulaştırmaktır. Çağdaş neoliberallerden bazıları için, hem kişinin kendisiyle ilişkisi, hem de dışsal mallarla ilişkisinin model olarak alması gereken şey, başkalarıyla reka-bete giren üretim birimi olarak şirket mantığıdır. Başka deyişle, kişinin uzan-tısı sıfatıyla kişiye eklenen şey, çalışmanın sonucu değildir, bundan böyle bi-reyin kendisini yönetmesinin, şirketin işleyiş kurallarını içselleştirmesi gere-kir; içeriye doğru çekilen şey, dışarı (yani çalışmanın sonucu) değildir, ken-diyle ilişkinin içselliğine, kendi yeniden örgütlenmesinin normunu sağlayan şey, dışarıdır (yani şirkettir).

Kısacası, doktrinin bütününün tutarlılığı sorunlu olsa da, Alman ordo-liberalizminin iki kolunun çağdaş neoliberalizme bıraktığı politik miras iki temel noktaya bağlıdır. Birinci olarak, rekabetin bir "düzene koyma politika-sı"na rehberlik etmeye yönelik bir norm mertebesine çıkartılması: W. Euc-ken'in epistemolojisi, birkaç uzman dışında geniş ölçüde unutulmuş olsa da, iktisadi politikanın herhangi bir önlemini değerlendirmek için, "ekonomik oluşum"un ilkelerine başvurulmaya –bu çoğu zaman biçimsel bir tekrara dö-nüşe de– devam edilmektedir. İkinci olarak, politik eyleme tamamen özgül bir nesnenin, yani en ince dokusuna varana dek "toplum"un ve kendini yö-netmenin odağı ve tutumları yönetmenin dayanak noktası olan bireyin atfe-dilmesi. Gerçekten de, en tamamlanmış biçimi içinde "toplum politikası"nın savunduğu şirket mantığının evrenselleşmesinin derin anlamını burada gör-mek gerekir.

⁸⁶ M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 247.

⁸⁷ Bkz. *Supra*, Bölüm 3.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Girişimci İnsan

Eğer kurumlar ile bireysel eylem arasındaki ilişkinin odak noktası görülmezse, neoliberalizmin özgünlüğü kavranamaz. Gerçekten de, genel dengenin mutlak koşulu olan azamileştirici ekonomik davranış, artık bütünüyle doğal olarak kabul edilmediğinde, bunu etkileyen faktörleri, mükemmelliğe asla erişmeden belli bir etkinlik derecesine yaklaşım tarzını açıklamak gerekir. Neoliberal yazarlar arasındaki farklılıklar kısmen bu soruna getirilen çözümden kaynaklanır. “Neoliberal rönesans”ın belli başlı sorumluları gibi, L. Rougier, W. Lippmann ve Alman ordoliberalleri de yönetimin müdahale zorunluluğuna vurgu yapmaktayken, L. von Mises kurumların işlevini müdahalecilik terimleriyle tanımlamayı reddeder. Hatta Mises “bırakınız yapsınlar” ilkesine bağlılığının son derece yüksek ve güçlü olduğunu bile belirtir: “Bırakınız yapsınlar”ı eksen alan toplumsal örgütlenme türü olan piyasa ekonomisi içindeki alanda birey, cezalandırma tehdidiyle engellenmeden, çeşitli hareket etme biçimleri arasında seçim yapmakta özgürdür.”¹ Bu tür bölümleri okuyunca, tıpkı A. von Rüstow’un 1938 yılında saptamış olduğu gibi, L. von Mises’le birlikte her bir kişi ve herkes için refahın kaynağı olarak bırakınız yapsınlar’ın en dogmatik savunularına geri döndüğümüzü zü düşünebiliriz.

Bu düşünce akımının yeni hiçbir şey getirmediği ve dogmatik liberalizme basitçe bir geri dönüşle yetindiği sonucuna varmak ise fazla acele etmek olur. Bu, özellikle rekabetin ve girişimin toplumun genel biçimi olarak değer

1. L. von Mises, *L’Action humaine. Traité d’économie*, PUF, Paris, 1985, s. 297.

kazanmasının ifade ettiği değişimin inkârı olur. Kuşkusuz ki, klasik liberalizmle ortak noktaları, iktisadi makinenin *etkinliğinde* ve piyasa sürecinin devamında ekonomik özgürlüğün rolünü vurgulayarak, devletin piyasa adına sınırlandırılmasını haklılaştırma talebinde yatmaktadır. L. von Mises'in ya da F. Hayek'in eski Manchester liberalizminin "hortlakları" olduğunu düşündüren belli bir küçümseme buradan kaynaklanır.

Avusturya-Amerikan yaklaşımında² aldatici olabilecek şey, az çok geliştirilmiş olan "özneciliği"dir.³ Bu "öznecilik" L. von Mises'in kimi takipçilerini, örneğin Murray Rothbard'ı "anarko-kapitalizm"e, yani devletin varlığına atfedilen her türlü meşruluğun radikal bir reddine kadar götürmüştür. Bu yönelimi neoliberalizmin inşacı [*constructiviste*] esininin uzağına yerleştiren şeylerin, onda fazlasıyla "klasik" bulunabilecek şeylerin varlığını gözardı etmeden, bu yazarların düşüncesinin özgün katkısını ortaya çıkarmak önemlidir. Bu düşüncüyü bütünüyle şekillendiren, iki tür süreç arasındaki karışıklıktır: bir yıkım süreci ve bir inşa süreci. Von Mises'in "yıkımcılık" olarak adlandırdığı ilkinin temel faili *devlettir*. Bu "yıkımcılık", totalitarizme ve ekonomik gerilemeye götüren devlet müdahalelerinin sapkın zincirlenişine dayanır. Kapitalizme denk düşen ikincisinin faili ise *girişimcidir*, yani potansiyel olarak her iktisadi öznedir.

Bireysel eyleme ve piyasa sürecine vurgu yapan Avusturyalı-Amerikan yazarlar, ahlâkçılıkla ya da yıkıcı politik ve toplumsal müdahalelerle bozulmadığında, öncelikle dengeye yönelen iktisadi bir makinenin gerçekçi tanımını yapmayı hedeflerler. İkinci olarak, genel rekabet içinde insanın belli bir boyutunun *-entrepreneurship-*,⁴ kapitalist düzenin en temel, potansiyel bakımdan evrensel bu davranış ilkesinin nasıl oluştuğunu göstermeyi hedeflerler. Böylelikle, Thomas Lemke'nin M. Foucault yorumunda haklı biçimde belirttiği gibi, neoliberalizm kendini "daha önce var olduğu varsayılan bir toplumsal gerçekliği yaratmaya çalışan politik proje"⁵ olarak gösterir. Ordoli-

2 "Avusturya-Amerikan" deyimi burada Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş ya da Amerikalı olan ve iki önemli teorik ve ideolojik şahsiyeti L. von Mises ile F. Hayek olan modern Avusturya Okulu'na bağlı bulunan iktisatçıları belirtmektedir. Mises ve Hayek'in teorileri dışında, özellikle Israel Kirzner'in doktrine katkıları üzerinde durulacaktır.

3 Hayek *The Counter-Revolution of Science*'ta (The Free Press, New York, 1955) son yüz yıl içerisinde iktisat teorisindeki her önemli atılımın özneciliğin tutarlı bir şekilde uygulanmasında öne atılan bir adım olduğunu yazar (s. 31). Ve bu noktada, ustası olarak gördüğü von Mises'e saygısını belirgin biçimde belirtir.

4 Bu terim "girişimcilik" olarak tercüme edilmiştir.

5 T. Lemke, "The birth of bio-politics: Michel Foucault's lecture at the College de France on neo-liberal governmentality", *Economy and Society*, c. 30, no 2, 2001, s. 203.

beral sosyolojiden başka bir tarzda incelenen şirket-insanın bu antropolojik boyutu, tam da bu akımın temel katkısı olacaktır.

Neoliberalizmin savunduğu stratejik yolları, neoklasik iktisattan çok bu Avusturyalı-Amerikan yazarlara borçluyuz: Piyasa durumlarının yaratılması ve girişimci öznenin üretimi. Neoklasik program içinde rekabet, daima belli bir duruma gönderme yapar ve bu anlamda bir dinamikten çok bir statikten kaynaklanır. Daha doğrusu rekabet, hem bir piyasanın içinde bulunduğu çeşitli durumların kendisinden hareketle yargılamasının mümkün olduğu bir kurallar bütünüdür, hem de faillerin akılsal eyleminin ideal olarak dengeye yöneltebileceği çerçevedir. Saf ve eksiksiz rekabet koşullarına denk düşmeyen her durum, iktisadi failler arasında önceden tasarlanmış uyumu gerçekleştirmeye imkân tanımayan bir anormallik olarak kabul edilir. Neoklasik teori, böylelikle, *a priori* “normal” olarak belirtilmiş rekabet koşullarına bir “geri dönüş” buyurur. Neoklasik programın serbest piyasa söylemine, özellikle de küresel finansın “etkili piyasa” terimleriyle güçlü bir akademik itibar getirdiği doğru olsa da, neoliberal akılsallığın, sadece, hatta esasen Walras-Pareto genel denge programına dayandığını düşünmek hatalı olur. Bu bambaşka bir rekabet anlayışıdır ve neoklasik versiyonla tek ortak yanı adıdır; neoliberal rekabetçiliğin özgül temelini de bu oluşturur. Avusturyalıların –von Mises ve F. Hayek’in– attıkları önemli adım, piyasadaki rekabete, yeni kazanç imkânları bulmakta başkalarını aşmaya ve geride bırakmaya çalışan öznenin belli bir davranış tarzı olarak, işe yarar malumatın keşif süreci olarak bakmaktan ibarettir. Başka deyişle, klasik liberal düşüncede zaten mevcut olan bazı yanları (kendi kaderini iyileştirme, komşunun yaptığından daha iyisini yapma arzusu, vb.), tutarlı bir insan eylemi teorisi içinde sistemleştirip radikalleştirilen Avusturya doktrini, kavgacı bir boyutu öne çıkartır; rekabet ve yarış boyutudur bu. Biçimsel koşulların tanımladığı bir dengenin oluşumu değil, iktisadi yaşamın ta kendisi, faillerin mücadelesinden yola çıkılarak tarif edilebilir. Bu iktisadi yaşamın gerçek faili girişimcidir; itici gücü, herkesi farklı derecelerde harekete geçiren girişimcilik ruhudur ve önündeki tek engel de –serbest rekabeti kösteklediğinde ya da ortadan kaldırdığında– devlettir.

Düşünce tarzındaki bu devrim çok sayıda araştırmaya esin kaynağı olmuştur. Bunlar arasında, hâlâ büyüme gösterenler, yenilik ve enformasyon teknolojileriyle ilgili olanlardır. Fakat bu devrim özellikle, yalnızca mal ve hizmetlerle ilgili piyasaları büyük ölçüde aşan ve insan eyleminin bütününe kapsayan bir politikaya çağrı yapmaktadır. Saf ve kusursuz bir rekabetin kanunlarına yakınlaştıran bir ekonomik durumun inşası genellikle neoliberal

bir politikanın tipik özelliği olarak kabul edilse de, belki daha örtük ya da daha dolaylı olarak algılanan, eylemin içine rekabet boyutları katmayı, bu boyutları yeniden oluşturmaya ya da onları desteklemeyi hedefleyen ve daha temelde, özneleri, kazanç fırsatlarını yakalamayı bilen, daimi rekabet sürecine katılmaya hazır girişimciler haline getirmek için şekillendirmeyi hedefleyen bir başka yönelimin olduğu unutulur. Bu yönelim en güçlü ifadesini özellikle işyeri yönetimi [*management*] alanında bulmuştur.

MÜDAHALECİLİĞİN ELEŞTİRİSİ

Lippmann Kolokyumu sırasında L. von Mises'in devlet müdahalesini yeniden meşrulaştırmaya yönelik her türlü teşebbüsü en fazla eleştirenlerden biri olduğu, hatta diğer katılımcılardan bazılarının onu bu toplantıda oldukça yersiz kaçan bir *old liberal* olarak gördüğü hatırlardadır. Aslında sosyalizme katlanmadığı gibi devlet müdahalesine de hoşgörü göstermeyen biridir.⁶ Zaten onun gözünde devlet müdahalesi sosyalizmin tohumudur. Devlet müdahalesi piyasa ekonomisini yıkabilir ve piyasanın aktardığı malumatları bozarak refahı çökebilir. Fiyatlar zaman içerisinde bireysel projeleri yönlendirir ve bireylerin eylemlerini koordine etmeyi sağlayabilir. Fiyatların ya da paranın manipülasyonu, özellikle tüketicilerin arzularının bilgisini bozar ve şirketlerin bunlara uygun cevabı zamanında vermesini engeller. Uyum sağlamanın önündeki engellerin sonucu olan bu olumsuz etkiler, daha da zararlı bir süreç başlatır. Devlet ne kadar müdahale ederse o kadar çok soruna yol açar; bu sorunları ortadan kaldırmak için tekrar müdahale eder ve bu da totaliter bir sosyalizmin kurulmasına kadar gider. Bu tepki zinciri, halkın egemenliği ve toplumsal adalet mitleri üzerinde temellenen sınırsız demokrasi ideolojisi tarafından kolaylaştırılır.

Bu bakış açısından, *free market* ile devlet denetimi arasında olası bir üçüncü yol yoktur. Von Mises'e göre müdahale, tanımı gereği piyasa ekonomisine bir engeldir. Bu nedenle eleştirilerini ordoliberalere, "“üçüncü-yol” çözümler arayan bu müdahaleciler”e⁷ yöneltir. Aşırılıktan çekinmeyen von Mises, bu teorisyenleri diktatörlüğün muhtemelen irade dışı destekçileri olarak görmektedir. Ona göre, üretim tercihleri üzerinde tüketicinin mutlak egemenliği yerine yönetimin mutlak ekonomik despotizmine götürdüklerinin farkında olmadıklarından, "Hindenburg modelindeki Alman sosyalizmi"nin⁸ mirasçılardır. Yö-

6 Stéphane Longuet, *Hayet et l'École autrichienne*, Nathan, Paris, 1998.

7 L. von Mises, *L'Action humaine, a.g.e.*, s. 858.

8 A.g.e., s. 761. Mises ekler: "Müdahaleciliğin en yeni halinin, *Soziale Marktwirtschaft*'in [toplumsal piyasa ekonomisi] yandaşları, piyasa ekonomisini toplumun iktisadi örgütlenme sistemlerinin en iyisi ve en arzulananı olarak kabul ettiklerini, sosyalistlerin yönetimin mutlak erkini reddettik-

netim, toplumsal işbirliği koşullarını müdahale olmadan sağlamakla yetinmelidir. “Denetim bölünemez”: ya her şey tamamen özeldir ya da her şey devletin- dir; ya devlet diktatörlüğü ya da tüketici egemenliği. Devlet totalitarizmi ile “tüketici demokrasisi”⁹ olarak tanımlanan piyasa arasında orta yol yoktur. Her türlü müdahaleyi yasaklayan bu radikal tutum kendi kendinin girişimcisi olan ve ters yöndeki iki sürecin ayrışmasına dayanır: Yardım gören insanlar yaratan devletin kötü süreci ile yaratıcı girişimciler yaratan piyasa süreci.

Tüketicinin kusursuz demokrasisini altüst eden ve totaliter despotizme yolu açan şey, salt çıkardan farklı olan, piyasa sürecine heterojen etik ilkele- rin piyasa sürecine karışmasıdır:

[İktisat], kişisel sezginin ya da Tanrısal vahyin kesin bir bilgi sağlama iddi- asında olduğu doğal bir yasanın bakış açısından ya da sözde ezeli ve değişmez bir ahlâk yasası açısından kârların onaylanması ya da mahkûm edilmesi sorunuyla ilgilenmez. İktisat yalnızca, kârın ve zararın piyasa eko- nomisinin temel olgusu olduğunu ortaya koyar.¹⁰

Entelektüellerin taşıdığı değer yargılarının durumu da böyledir. İktisat mantığına heterojen olan bu yargılar, tüketicinin mutlak demokrasisine ve dolayısıyla piyasanın işleyişine saygı göstermez:

Ahlâkçı ve vaizlerin kâra yönelttikleri eleştiriler öze ilişkin değildir. Tüketi- ciler –halk, sıradan insan– eğer aperitifi Kitab-ı Mukaddes’e, polisiyeleri ciddi kitaplara tercih ediyorsa; ve yönetimler de topları tereyağına tercih ediyorsa, bu girişimcilerin suçu değildir. Girişimci ‘iyi’ şeylerdense ‘kötü’ şeyler satarak daha yüksek kâr elde etmez. Tüketicilere en yoğun bir şekil- de talep ettikleri şeyi sağlamayı başardıkları ölçüde kârları büyür.¹¹

Otoritenin uygulanması, kendi güçlenmesini getirir. Bu müdahalelerin yenilgisi karşısında devlet daha otoriter eylemlere başvurur, bireysel özgür- lükleri giderek daha belirgin bir şekilde tartışma konusu eder:

lerini yüksek sesle ifade ediyorlar. Fakat bir üçüncü yol politikasının bütün bu savunucuları, Man- chester liberalizminin ve ‘bırakınız yapsınlar’ı aynı kesinlikle reddetdiklerini de elbette vurgulu- yorlar. ‘İktisadi güçlerin serbest oyunu’nun ‘toplumsal bakımdan’ arzu edilmeyen durumlara var- dığı her seferinde ve her yerde piyasanın olgularına devlet müdahalesi şarttır diyorlar. Bu tezi des- tekleyerek, her özel durumda, herhangi bir iktisadi olgunun ‘toplumsal’ açıdan bastırılabilir kabul edilip edilmemesi gerektiğine ve sonuç olarak, piyasa durumunun yönetimin özel bir müdahale- sine gerek duyup duymadığına yönetimin karar vermesini de doğal kabul ederler.”

9 A.g.e., s. 856.

10 A.g.e., s. 315.

11 A.g.e., s. 316.

Yönetimin müdahalesinin daima ya şiddet eylemi ya da şiddete başvuru tehdidi olduğu anlamına geldiğini hatırlamak gerekir. [...] Yönetmek son tahlilde silahlı insanlardan, polislerden, jandarmalardan, askerlerden, hapishane gardiyanlarından ve infazcılardan yararlanmaktır. İktidarın temel çehresi, copleyarak, öldürerek ve hapsederek iradelerini dayatabileceğidir. Daha fazla yönetim talep edenler sonuçta daha fazla kısıtlama ve daha az özgürlük talep ederler.¹²

Müdahalenin bu kesin mahkûmiyeti bir gaspın teşhirine dayanır. Devlet kişiler için neyin iyi olduğunu onların yerine bilme iddiasındadır. Oysa, von Mises'e ve de Hayek'e göre, piyasa ekonomisinin özelliğini ve üstünlüğünü oluşturan şey, eylemlerinin amacına tek karar vermesi gerekenin birey olmasıdır, çünkü kendisi için neyin iyi olduğunu tek o bilir.

Piyasa ekonomisinde birey piyasanın ve özel mülkiyetin yörüngesi içinde hareket etmekte serbesttir. Tercihleri kesindir. Hemcinsleri için, onun eylemleri kendi eylemlerinde dikkate alması gereken olgulardır. Bütün bireylerin özerk eylemlerinin koordinasyonu piyasanın işleyişiyle sağlanır. Toplum kişiye ne yapması gerektiğini söylemez. Emirler ve yasaklarla işbirliğini zorunlu kılmaya ihtiyacı yoktur. İşbirliği yapmama kendi kendini cezalandırır. Toplum halinde üretkenlik çabasının gerekliliklerine uyarlanma ile bireye özgü hedeflerin sürdürülmesi birbiriyle çatışan şeyler değildir. Dolayısıyla hakenlik gerektirmez. Emirler ve yasaklar yayan, dikkafalıları cezalandıran bir otoritenin müdahalesi olmadan sistem yürüyebilir ve görevini yerine getirebilir.¹³

Kapitalist ekonominin işleyişinde bireysel çıkarın rolü ve serbest piyasanın erdemleri bundan daha açıkça yüceltilemez. Peki böylece Smith'e, hatta Mandeville'e geri mi dönmüş oldu?

YENİ BİR PİYASA ANLAYIŞI

Avusturya-Amerikan düşüncesi piyasaya merkezi bir rol verse de, *özel bir süreç* olarak bakar. Anahtar kelime olan *piyasa* geleneksel liberal düşüncedekiyle aynıdır ama belirttiği *kavram* değişmiştir. Bu artık Adam Smith'te ya da neo-klasiklerde rastlanan kavram değildir. Bu, *özneleri birbirlerine uyumlu kılarak değiştiren bir keşif ve öğrenim sürecidir*. Koordinasyon statik değildir, hep kendilerine benzeyen varlıkları birbirine bağlamaz; daima değişmekte olan bir gerçekliğin, içinde öznelerin evrim geçirdiği ve bu özneleri de dö-

12 A.g.e., s. 756-757.

13 A.g.e., sz. 762.

nüştüren çevreleri etkileyen bir hareketin üreticisidir. Piyasa süreci, bir kez yerleştiğinde, başka hiçbir tür müdahaleye ihtiyaç duymayan bir eylem çerçevesi oluşturur. Bu tür müdahaleler, ancak ekonominin yıkımına kaynaklık eden engeller olabilir, fakat piyasa da metaların engelsizce dolaştığı doğal “hava” olmaktan çıkar. Kesin olarak verili, doğal yasaların idaresinde, esrarengiz bir denge ilkesinin yönettiği bir “ortam” değil; psikolojik güçleri ve özgül yetenekleri için içine katan kurallı bir süreçtir piyasa. Kendi kendini regüle edici (yani kusursuz dengeye götüren) bir süreç olmaktan ziyade, kendi kendini yaratan, zaman içinde kendi kendini doğurabilecek bir süreçtir. Özellikle regüle edici dışsal güçlere ihtiyaç duymaması, kendi dinamiği olduğundandır. Bir kez yerleştiğinde, kendi kendini ileriye itici, daimi, kusursuz bir hareketi –zararlı sürtüşmeler yaratan devletin ve etişin köstekleriyle yavaşlatılmaz ya da saptırılmazsa– sürdürebilir.

Demek ki piyasa, ekonomik öznenin kendi kendini oluşturma süreci olarak, bireyin davranmayı öğrendiği, kendi kendini eğiten ve kendi kendini disipline eden öznel bir süreç olarak düşünülebilir. Piyasa süreci kendi öznesini yaratır. *Kendi kendinin yaratıcısıdır.*

Von Mises insanı etkin bir varlık olarak, bir *Homo Agens* olarak görmek ister. Devindirici motor, daha iyi olmaya duyulan bir tür muğlak özlemdir; kendi durumunu iyileştirmek için hareket etme itkisidir. Mises insan eylemini kelimenin tam anlamıyla azamileştirici bir hesaplama tanımlamaz; bu eylemi, durumu iyileştirme hedefine yönelik araçlar bulmaya onu iten asgari bir akılsallıkla tanımlar. İnsan eyleminin bir hedefi vardır. Çıkış noktası ve işin özü işte budur: Bu hedefi gerçekleştirme itkisinden yola çıkarak, piyasa düzeyinin ilk teorisyenlerinin varsaydığı gibi, tesadüfen fazla sahip olduğu şeyi –ne yapacağını bilemediği tavşan derileri ya da avlanmış balıklar– mübadele etmek için yoluna devam etmez; *girişimde bulunur* ve girişimde bulunurken de öğrenir. *Bireysel bir eylem planı* çıkartır ve girişimlere atılır, hedefler seçer ve bu hedeflere araçlar tahsis eder. L. von Mises’in öğrencisi ve takipçisi İsrail Kirzner’in dediği gibi, enerjisini yönlendirecek olan özlemlerine bağlı olarak “amaç-araç sistemleri” inşa eder. Bu neo-beralizmin referans varlığı, öncelikle ve esasen, mevcut verilerden yola çıkarak hesap yapan mübadele insanı değildir; bir hedef seçen ve bunu gerçekleştirmeye çalışan girişim insanıdır. Mises bunun formülünü vermiştir: “Her gerçek ve canlı ekonomide, her aktör daima girişimcidir.”¹⁴

14 Akt. I. Kirzner, *The Meaning of Market Process. Essays in the Development of Modern Austrian Economics*, Routledge, Londra, 1992, s. 30.

Bu Avusturya-Amerikan düşünce akımıyla birlikte neoliberal yönetim-sellik sorunundan çıkmış gibi görünsek de, aslında hiç de böyle değildir. Mises, girişimci öznenin inşasını, yalnızca piyasa sürecine atfeder gibidir.

İnsan eylemlerini sınırlandırma çabasını toplumun çerçevesine emanet eden Alman ordoliberallerinden farklı olarak, Avusturyalı-Amerikalılar “özelcilik” yolunu, yani öznenin kendi kendini yönetmesi yolunu tutarlar. İnsan kendini yönetmeyi “doğa” yoluyla değil, bir formasyon süreci oluşturan piyasa sayesinde bilir. Birey akılsal davranmayı, bir piyasa durumunun içinde sıkça bırakıldıkça öğrenir. Bu durumda, neoliberal yönetsellikten kaynaklanan eylem türü belirir: Sabit ve tedrici öğrenmeyi sağlayan bu tür piyasa durumlarının yaratılması. Rekabet durumundaki bu tercih bilimi, aslında bireyin piyasada kendini yönetmeye sevk edilmesinin teorisidir.

Ekonomi, azami kâr hesabından ziyade tercih işidir; daha doğrusu bu hesap, eylemin bir momentinden ya da boyutundan başka bir şey değildir ve bu eylemi bütünüyle kapsamaz. Gerçekten de hesap veri gerektirir; hatta, tıpkı genel denge doktrinlerinde olduğu gibi, veriler tarafından belirlenmiş olarak bile görülebilir. Tercih daha dinamik, yaratıcılık ve belirsizlik içerir. Yine İ. Kırzner’in dediği gibi, bir makine hesap yapabilir ama tercihte bulunamaz. Ekonomi ise bir tercih teorisidir.¹⁵ Öncelikle tüketicilerin tercihi; en iyi ticari işi, inşa ettikleri hedef ve araçlara, yani planlarına denk düşecek en iyi ürünü arayan yeni etkin hükümdarların tercihi. Mises ile Kırzner’in bağlılıklarını belirttikleri öznelciliğin katkısı, “piyasa fiyatı teorisini genel bir insan tercihi teorisine dönüştürmek” tir.¹⁶

Bu nokta temel önemdedir. L. von Mises’in *opus magnum*’unun *İnsan Eylemi* başlığını taşıyor olmasını, büyük ciddiyetle ele almak gerekir. Bu, *Homo Oeconomicus*’un daha geniş temellerde yeniden tanımlanmasıdır:

Genel tercih ve seçim teorisi [...], insan inisiyatifinin, insanın gerekli şeyleri edinme ve maddi varlığını artırma çabalarının “ekonomik tarafı”yla ilgili basit bir teoriden fazlasıdır. *İnsan etkinliğinin bütün cinslerinin bilimidir.* Seçme eylemi insanın bütün kararlarını belirler. İnsan tercihini yaparken yalnızca çeşitli nesneleri ve maddi hizmetleri seçmez; bütün insani değerler onun seçimine sunulur. Bütün amaçlar ve araçlar, maddi manevi düşünceler, yüce ve bayağı olan, soylu ve soysuz olan, tek bir dizide yer alır ve bunlar, falanca şeyi alıp bir diğerini uzak tutan bir karara tabi olurlar. İnsanla-

15 A.g.e., s. 123. Lionel Robbins’in ünlü tanımı (“ekonomi, insan davranışının amaçlarla az sayıda ki –dolayısıyla kullanımı tekkelci olan– araç arasındaki bir ilişki olarak incelenmesidir”), İ. Kırzner’e göre, bu noktada Avusturyalı iktisatçılardan etkilenmiştir.

16 L. von Mises, *L’Action humaine*, a.g.e., s. 3.

rın elde etmek ya da uzak tutmak istedikleri şeylerden hiçbiri, derecelerin ve tercihlerin tek bir dizi halinde ortaya konulduğu bu düzenlenmenin dışında kalmaz. Modern değer teorisi, bilimin ufkunu geriletip iktisadi incelemelerin alanını genişletir. Böylece, klasik okulun siyasal iktisadından insan davranışına dair genel bir teori ortaya çıkar: prakseoloji. İktisadi ya da katallaktik¹⁷ sorunlar daha geniş bir bilimin içinde kök salmıştır ve artık bu bağlantıdan kopamazlar. Tamamen iktisadi problemlere yönelik hiçbir inceleme tercih eylemlerinden yola çıkmaktan intina edemez; iktisat daha genel bir bilimin, prakseolojinin bir bölümü olur – bugüne dek en iyi şekillenmiş bölümü.¹⁸

PIYASA VE BİLGİ

Ortası yoktur: Ya tüketici demokrasisi, ya devlet diktatörlüğü. Etik ya da estetik ilkelerin piyasa alanında geçerliliği olmadığını belirtmiştik. Çıkarın tüm diğer eylem gerekçelerini dışlayan mutlak bir önceliği olmadan, piyasa ekonomisi olamaz:

Piyasa ekonomisinin, yönetsel düzenlerin herkese ne yapması ve nasıl yapması gerektiğini söylemeden işleyebilmesinin tek nedeni, kimseden kendi çıkarlarına en uygun düşen davranış hattından uzaklaşmasını istememesidir. Bireysel eylemlerin toplumsal üretim sisteminin bütününe dahil olmasını sağlayan şey, her bir kişinin kendi hedeflerinin peşinden koşmasıdır. Her aktör kendi 'açgözlülüğü'nü takip ederek, üretim faaliyetlerinin olası en iyi şekilde düzenlenmesine katkıda bulunur. Dolayısıyla, özel mülkiyetin –ve şiddete ya da hileye dayalı eylemlerin vereceği zarara karşı özel mülkiyeti koruyan yasaların– alanında, bireyin çıkarları ile toplumunkiler arasında hiçbir antagonizma yoktur.¹⁹

Yönetim iktidarının sınırlandırılması, temelini “doğal haklar”da ya da –nihai olarak– özel inisiyatif özgürlüğünün yarattığı refahta değil, iktisadi makinenin işleyiş koşullarında bulur. Uzlaşma ihtimalleri elbette vardır; ama işin özü piyasa ekonomisinin koşulunun en eksiksiz bireysel özgürlük olmasıdır. Bu etik olmaktan ziyade işlevsel bir argümandır: Piyasa mekanizmasının işleyiş koşulu, herkesin sahip olduğu enformasyona bağlı olarak serbestçe karar vermeyi seçebilmesidir. Hatta piyasanın tek başına işleyen bu araçlardan biri olması, dağınık bilgileri optimal tarzda kullanarak, uzmanlaşmış emeği koordine etmesine bağlıdır.

17 Bu terimin tam anlamı için bkz. bir sonraki bölüm.

18 L. von Mises, *L'Action humaine*, a.g.e., s. 3-4.

19 A.g.e., s. 763.

Hayek'in bilgi teorisi özellikle bu noktada anlamlıdır.²⁰ Hayek, bireyin her şeyi bilen bir aktör olmadığı fikrini von Mises'le paylaşır. Mises'in ileri sürdüğü gibi, birey belki akılsaldır, ama özellikle cahildir. Bu nedenle düşünmeden itaat ettiği kurallar vardır. Bildiği şeyi, toplumun adım adım geliştirdiği kurallar, davranış normları, algı şemaları dolayısıyla bilir.²¹

Bu bilgi sorunu, iktisat teorisi açısından tali bir sorun değildir. İşbölümü analizi adına uzun süre ihmal edilmiş olsa da temel önemdedir. En önemli iktisadi konu, uzmanlaşmış görevler ile kaynak dağılımının koordinasyonu problemi. Oysa, der Hayek "iktisadın, hatta toplumsal bilimlerin temel problemi", "bilgi bölüşümü"²² problemidir. İşbölümüne göre şekillenmiş bir toplumda kimse her şeyi bilemez. Malumat yapısal olarak dağınıktır. Fakat, birinci refleks malumatı "merkezileştirmek"ten ibaretken –ki sosyalizm de bunu yapmaya çalışır ("sosyalist hesaplama"nın üstünlüğünü öven teorisyenler bunu göstermektedir)– Hayek, von Mises'in ardından, bu teşebbüsün bilgi dağılımının erişilmezliği nedeniyle yenilgiye mahkûm olduğunu gösterir.

Burada söz konusu olan bilimsel bilgi değildir. "*Knowledge*", teorisini ilk oluşturan Hayek'e göre, piyasada doğrudan doğruya kullanılabilen bir tür bilgi anlamına gelmektedir. Zamanın ve mekânın koşullarıyla ilgili bilgidir bu; "neden"le değil "kaça"yla ilgili bilgidir; bir kişinin kendi pratiği içinde elde edebileceği bilgidir; değerini yalnızca o kişinin anlayabileceği ve rekabette diğerlerini geride bırakmak için kârlı bir şekilde kullanabileceği bilgidir. Çoğu zaman küçümsenen ve ihmal edilen bu özgül ve dağınık bilgi, bilginlerin ve idarecilerin bilgisi kadar değerlidir. Bu anlamda, Hayek'e göre, bir kambiyo görevlisinin ya da emlakçının bir mühendisten, bir araştırmacı ya da bir profesörden daha fazla kazanması anormal değildir: Bu sonuncu kategoriler de dahil herkes, kâr olasılıklarının piyasada fiilen gerçekleşmesinden kazançlı çıkar.

Bu bireysel ve tikel bilgiler en fazla önem taşıyan bilgilerdendir. Piyasada uyum sağlamak gereken daimi küçük değişimlerin tümünün gerçekleşmesini sağladıkları ölçüde, bu bilgiler toparlanan istatistik verilerden her koşulda daha etkilidir. Herkesin sahip olduğu malumatla hareket edebilmesi

20 Bu teori esasen iki önemli metinde bulunmaktadır. 1935 tarihli metnin adı "Economics and knowledge"dir; 1945 tarihli ismi ise "The use of knowledge in society"dir ve her ikisi de F. Hayek, *Individualism and Economic Order*, The University of Chicago Press, 1948'de yeniden basılmıştır.

21 A.g.e., s. 88. F. Hayek Alfred Whitehead'dan alıntı yapar. Ona göre, "uygarlık düşünmeden gerçekleştirebileceğimiz önemli işlemlerin sayısını artırarak ilerler", a.g.e., s. 88.

22 A.g.e., s. 50.

için kararların ademimerkezileştirilmesinin önemi buradan kaynaklanır. İktisadi süreçlerin “bilinçli denetim”ini talep etmek gereksiz, hatta tehlikelidir: Piyasanın üstünlüğü özellikle bu türden denetimlerden vazgeçebilmeye bağlıdır. Buna karşılık, herkesin sahip olduğu bilişsel fragmanları tamamlamak için malumat iletişimini kolaylaştırmak gerekir. Fiyat, bireylerin eylemlerini koordine edebilecekleri malumat iletişiminin bir aracıdır. Piyasa ekonomisi, merkezileşmiş denetimden vazgeçmeyi sağlayan bir malumat ekonomisidir. Yalnızca bireysel saikler bireyleri, ne yapmaları gerektiğini kimse onlara söylemeden, yalnızca kendilerinin sahip olduğu ya da aradığı bilgileri kullanarak, yapmaları gereken şeyi yapmaya teşvik eder.

Piyasa, bu malumatı seferber etmeyi ve fiyatlar aracılığıyla başkalarına iletmeyi sağlayan toplumsal bir mekanizmadır. İktisadın sorunu, demek ki, genel denge değildir. Bireylerin sahip oldukları parçalı bilgiden en iyi nasıl yararlanabileceklerini bilmektir.

KENDİNİ YÖNETME TARZI OLARAK GİRİŞİMCİLİK

Piyasanın özgürlüğünün bu savunusu, ister istemez buna eşlik eden postulata indirgmeden anlaşılamaz: Müdahaleye hiç ihtiyaç duyulmaz, çünkü yalnızca bireyler sahip oldukları malumatlardan yola çıkarak hesap yapabilirler. Güdümculük [*dirigisme*] iddialarını önceden çökerten şey, bu akılsal insan eylemi postulatıdır. Buradan yola çıkarak iktisat bilimini genel bir insan eylemi teorisine –“prakseoloji”– dayandıran von Mises’in çabasının önemi buradan kaynaklanır.

Standart neoklasik iktisat, devletin düzeltici müdahale imkânına açık kapı bırakıyordu. Gerçekten de, gerçekdışı hipotezler (verilerin kusursuz bilinmesi) temelinde denge modelleri inşa eden marjinalistler, bizzat kendi gerçekdışılıklarıyla, saf ve eksiksiz piyasanın gerçekdışılığı gösterdiler. Avusturyalı-Amerikalıların benimsedikleri öznelcilik, gerçek ekonomilerin işleyişinin bilinmesi için büyük önem taşımayan, genel denge kadar kuşku verici teorik bir sonucu, politik olarak bunca pahalıya ödemekten kaçınmayı sağlar. Öznenin gerçekte nasıl işlediğini, bir piyasa durumu içinde nasıl davrandığını anlamak daha önemlidir. Kendi kendini yönetme tarzı sorunu, bu işleyişten yola çıkarak ortaya konabilir.

Bu özyönetimin bir adı vardır: *girişimcilik* [*entrepreneurship*]. Bu boyut standart iktisat teorisinin hesaplama ve kârı azamileştirme kapasitesine baskın çıkar. Her bireyde girişimci bir yan vardır ve piyasa ekonomisinin özelliği bu insani “girişimciliği” serbest bırakmak ve teşvik etmektir. İ. Kirz-

ner bu temel boyutu şöyle tanımlar: “Katılımcıların iktisadi tutumundaki girişimcilik ögesi [...], daha önceden fark edilmemiş, mübadeleyi önceden olduğundan çok daha kârlı kılmalarını sağlayan, durumlardaki değişimlere karşı uyanıklıklarından ibarettir.”²³

Saf piyasa anlayışı başlangıçta hiçbir donanım gerektirmez, çünkü satın alınan bir malı daha pahalı satma imkânını kullanmaktan ibarettir: “Bunun sonucunda, *her birimiz potansiyel bir girişimci oluruz*, çünkü saf girişimcilik rolü, elde bir değer bulunması anlamında, başlangıçta iyi bir servete sahip olmayı gerektirmez.”²⁴ Girişimci, bir kapitalist değildir, bir üretici değildir, hatta üretim koşullarını sürekli değiştiren ve büyümenin motorunu oluşturan Schumpeterci bir “yenilikçi” de değildir. Kendisinin sahip olduğu ve başkalarında bulunmayan malumatlar sayesinde kavrayabildiği, önüne çıkan her kâr fırsatının peşinde koşan, ticari ruha sahip biridir. Yalnızca mal dolaşımına özgül müdahalesiyle tanımlanır.

Von Mises’e ve Kirzner’e göre, girişimcilik yalnızca “iktisadileştirici”, yani kârları azamileştirmeyi hedefleyen bir tutum değildir. Aynı zamanda “iyi fırsatlar”ı keşfetme, arayıp bulma faaliyetinin “iktisat dışı” boyutunu da içerir. Eylem özgürlüğü, kendi yetilerini deneyimleme, öğrenme, kendini düzeltme, uyumlanma olasılığıdır. Piyasa, kendini yetiştirme sürecidir.

Mises’e göre, girişimci, üretim unsurları ile ürünler arasındaki fiyat farklarını kullanarak kaderini iyileştirmek için hareket eden insandır. Onun geliştirdiği anlayış, riski ve öngörüğü birbirine katan spekülasyon anlayışıdır:

Her fail gibi girişimci de daima bir spekülatördür. Gelecekteki belirsiz durumlara göre tahayyülde bulunur. Onun başarısı ya da yenilgisi belirsiz olayları öngörüsünün kesinliğine bağlıdır. [...] Girişimcinin kârlarının tek kaynağı, tüketicilerin talebinin ne olacağını başkalarından daha iyi öngörme yetisidir.²⁵

İnsanın sürekli olarak, kendisine nasıl verildiğinin bilinmediği bir dizi hedefe erişmek için elindeki kozları azamileştirmesi gereken bir durumda bulunduğunu varsayan Lionel Robbins’ten farklı olarak, von Mises’in ve Kirzner’in “kendi kaderini iyileştirmek isteyen *Homo Agens*”i, “amaç ve araç çerçevesi” oluşturmak ve tercihlerini bunların içinde gerçekleştirmek zorundadır. O, pasif bir kâr azamileştiricisi değildir; uyanıklığıyla (*alertness*) keşfetti-

23 I. Kirzner, *Concurrence et esprit d’entreprise*, Economica, Paris, 2005, s. 12.

24 A.g.e., s. 12 (vurgu bize ait).

25 L. von Mises, *L’Action humaine*, a.g.e., s. 307.

77 Azeri

gi ve kullanabileceği kârlı durumlar yaratan biridir. İnsan, aktif, yaratıcı, insancı bir özne olduğundan, onun tercihlerine karışmamak gerekir; yoksa bu uyanıklık yetisi ve kapitalist ekonominin dinamizmi açısından son derece temel olan bu ticaret ruhu parçalanabilir. Malumat aramayı öğrenmek, bu yazarların tarif ettiği rekabetçi dünyada yaşamsal bir yetenek olur. Geleceğin bilgisine sahip olunmasa da, eylemi teşvik eden malumat, rekabetçi ve girişimci süreç sayesinde edinilebilir.

Girişimciliğin, yani ticari fırsat yakalamak için uyanıklığın saf boyutu, müdahale eleştirisinin dayandığı ilke olan *kendi kendiyile ilişkidir*. Biz hepimiz girişimciyiz, daha doğrusu hepimiz girişimci olmayı öğreniyoruz; yalnızca piyasa oyunu sayesinde, kendimizi girişimci gibi yönetmeyi öğreniyoruz. Bu demektir ki, eğer piyasaya girişimciler için serbest bir alan olarak bakılırsa, bütün insani ilişkiler, insanı oluşturan bu girişimcilik boyutundan etkilenir.²⁶

Piyasayı koordine eden şey, bireysel planların karşılıklı keşfi ilkesidir. Piyasa süreci böylelikle bir senaryoya benzer. Burada, durumun farkında olmayan tek tek kişiler, karşılıklı etkileşim içinde, birbirlerinin durumunu iyileştirecek fırsatları yavaş yavaş birbirlerinden öğrenirler. Eğer herkes her şeyi bilseydi, ayarlanma doğrudan doğruya olur ve her şey dururdu.²⁷ Piyasa, süregelen bir öğrenme ve daimi bir uyum sürecidir.

Süreçte önemli olan, imkân tanıdığı cehaletin asgariye indirilmesidir, *learning by discovery*'dir. Bu, hem planlamacının bütünsel bilgisine, hem de genel dengenin bütünsel bilgisine bir karşı çıkıştır. Girişimciler her zaman en iyi seçimi yapamazlar çünkü başkasının kararlarını bilmezler. Fakat ticari çatışma ve bizzat rekabet oyunu dolayısıyla ötekinin planlarının doğasını öğrenebilirler. Satın alma ya da satma fırsatlarını keşfetmek, bu fırsatları bozabilecek rakip girişimleri keşfetmek demektir. Dolayısıyla, kendi arz ya da talebini rakiplere uyarlayabilmektir. Piyasa özellikle içkin anlamda rekabetçi niteliğiyle tanımlanır. Her katılımcı, lider olmak ve öyle kalmak için bitmek bilmez bir mücadele içinde, ötekileri geride bırakmaya çalışır. Bu mücadelenin bulaşıcılık özelliği vardır. En iyiler taklit edilir, giderek daha uyanık olunur, *girişimcilik* adım adım kazanılır. Bütün modern ikna yöntemleriyle satmaya

26 I. Kirzner, *Concurrence et esprit d'entreprise*, a.g.e., s. 12.

27 Israel Kirzner, *Concurrence et esprit d'entreprise*'in Fransızca baskısına önsözde, stardart teorisinin Mises'in yaklaşımından ne ölçüde farklılaştığını vurgulayarak, piyasa süreci üzerinde değil, piyasa dengesi üzerinde yoğunlaştığını ve bir dizi girişimcilik keşfinden oluşan rekabet süreci içinde girişimcinin rolünü bilmediğini, gerçek piyasa süreçlerini incelemektense dengenin varsayimsal koşullarını düşünmeyi tercih ettiğini belirtir. A.g.e., s. IX.

çalışan girişimcinin tüketiciler üzerinde son derece olumlu etkileri olur. Satın alma olasılıklarının bilincine varmalarını sağlayan çabası “tüketicilere en azından kısmen mahrum kaldıkları girişimciliği sağlamayı” hedefler.²⁸

Burada, yeniliğin yalnızca dengesizlik getirdiğini ileri süren Schumpeter’den uzaktayız. Rekabet ve imkân tanıdığı öğrenimin, dolaşan malumat nedeniyle arz ve talep üzerinde dengeleyici etkisi vardır.²⁹

İktisadi dengesizlik, piyasanın potansiyel katılımcılarının içinde bulunduğu karşılıklı cehalete bağlıdır. Bu katılımcılar karşılıklı kazanç fırsatlarını dolaysızca görmezler, bunları herhangi bir anda keşfederler. Bunları bilmezler fakat keşfetmeye hazırdırlar. Piyasa süreci, bu cahillik durumundan çıkartan keşiflerin devamından başka bir şey değildir. Bu keşif süreci bir dengelenme sürecidir. Sürecin sonunda, geride cehalet kalıntılarından başka bir şey kalmadığında, yeni bir denge durumu oluşur. Fırsatları değiştiren her türden dönüşüm sürekli olduğundan elbette bu varsayımsal bir durumdur: “Cehaleti ortadan kaldırmaya ve karşılıklı keşfe yarayan güçler daima işlemektedir.”³⁰

Piyasayı keşif süreci, bilgiden ve cehaletten anlaşılması gereken şeyi bile değiştirir. Bilmediğimiz şeyin keşfi, bilmediğimiz şeyi önceden bilmemizi gerektiren kasıtlı bir bilgi arayışı değildir. Piyasa deneyiminin bize sağladığı keşif, bilmediğimiz farkında olmadığımıza, farkında olmadığımızın farkında olmadığımıza dayanır. Eğer gerçek keşif, kendisinin farkında olmayan bir cehalete bağlıysa, bilmediklerinin farkında olmadıkları için bir şey bulamayan planlamacıların güçlüğü daha iyi kavranır. Cehalet olduğu bilinmeyen bu cehalet, piyasa analizinin çıkış noktasıdır. Sürpriz, tesadüfen yapılan keşif, en fazla “uyanık” olanların, yani “girişimciler”in tepkisine yol açar. Tesadüfen gezerken, bir tüccarın 1 dolara sattığı meyveleri bir diğerrinin 2 dolara sattığını keşfedersek, bizi uyanık kılan girişim ruhu nedeniyle daha pahalı satandan vazgeçeriz. Piyasanın öznesi bir keşif deneyimine girer; burada ilk keşfettiği şey, bilmediğinin farkında olmamasıdır.

Görüldüğü gibi, İ. Kirzner, Hayek’in malumat teorisi ile argümanı serbest piyasadan yana yenileyen Mises’in girişimci teorisinin sentezini gerçekleştirmektedir. Piyasa, temel bileşenlerden biri olarak bireysel özgürlüğe ihtiyaç duyar.³¹ Bireysel özgürlük ise kendi tercih ölçeğini tanımlamaktan ya da kendi girişimcilik keşifleri yapmaktan ibaret değildir: “Özgür birey neyi göre-

28 A.g.e., s. 117.

29 Bkz. bütün bu konularda I. Kirzner, *The Meaning of Market Process...*, a.g.e.

30 A.g.e., s. 45.

31 A.g.e., s. 52.

ceğine karar verme özgürlüğüne sahiptir.”³² Hedefsiz özgürlük hiçtir, değerini ona somut hedefler veren sistemden, yani kâr fırsatlarından alır yalnızca! Kapitalizme kazanç sağlayan şey, ne istediğini önceden bilerek değiş tokuş edenler arasındaki özgür sözleşmeler değildir. Onun itici gücü “rekabetçi-girişimci” keşif sürecidir.

YENİ KİTLESEL GİRİŞİMCİYİ YARATMAK

L. von Mises’e göre insan ruhunun doğasının kendiliğinden bilinci yoktur; F. Hayek’e göre de, itaat edilen kuralların bilincinde olunmaz. İnsan eylemi daima belli bir pus içerisinde cereyan eder. Bu kuşkusuz en belirgin ve en az bilinen niteliklerinden biridir. İnsan eyleminin akılsallığına kanıt olan araçların amaçlara etkin uyumu, eylem üzerine düşünmeyi doğru davranmanın bir koşulu yapan her türlü akılsallığı dışlar. Bu bilinçsizlik aynı zamanda bir zaafıtır ve demagog rasyonalistler tarafından sömürülür; onların gözünde anarşi ve adaletsizlik kaynağı olan piyasanın koordinasyonunun yerine ekonominin bilinçli denetimini geçirmeye çalışırlar. Herkesin gerçek piyasa öznesi olmasını sağlamak, kapitalizmi eleştirenlerle mücadele etmeyi gerektirir. Entelektüellere düşen bu mücadele kaçınılmazdır, çünkü bireysel faaliyetin yönelimleri üzerinde ideolojilerin çok büyük bir etkisi vardır. Von Mises ve Hayek, tıpkı ardılları gibi, buna çok çabuk ikna olmuşlardı. Mises, büyük eleştirel yapıtı olan *Sosyalizm*’de kapitalizm ile sosyalizm arasında “fikir mücadelesi”nden daha önemli bir şey olmadığını belirtir.³³ Bu nedenle, düşünmeyen kitleler, sosyalizmin onlara daha yüksek bir refah garanti edeceğine inanırlar.³⁴

Mises iktisadi politikalar üzerinde iktisat biliminin olası ve arzu edilir etkisini gizlemez. Liberal politikalar iktisat bilimini uygulamaya koymaktan başka bir şey yapmamıştır. Zaten kapitalizmin gelişimini engelleyen bazı kitleleri patlatmayı başaran da bu iktisat bilimi olmuştur:

³² A.g.e., s. 53.

³³ L. von Mises, *Socialisme*, Librairie de Médicis, Paris, 1938, s. 507 (*Sosyalizm*, Liberte Yay., İstanbul, 2007).

³⁴ Mises şöyle yazar: “Kitlelerin düşünmedikleri kesin bir olgudur. Fakat tam da bu nedenle düşünenlerin peşinden giderler. İnsanlığın manevi idaresi kendiliklerinden düşünen az sayıda insana aittir; bu insanlar öncelikle eylemlerini başkalarının oluşturduğu düşünmeyi kabul etme ve anlama yetisine sahip çevrede uygulurlar. Bu yolla fikirler kitlelerin içinde yayılır, burada yoğunlaşan fikirler yavaş yavaş dönemin kamuoyunu oluşturur. Sosyalizm bizim dönemimizin egemen fikri olmadı çünkü üretim araçlarının toplumsallaşması fikrini kitleler oluşturdu, ardından yüksek entelektüel tabakalara aktardılar; tarihsel materyalizmin kendisi de, romantizmin ve tarihsel hukuk okulunun “popüler anlayış”ına ne kadar bulanmış olsa da, böyle bir sav ileri sürmeye asla cesaret edemedi. Kitlelerin ruhu, kolektif katliamlardan, talan ve yıkım eylemlerinden başka bir şey asla üretmedi.” a.g.e., s. 510.

Yüzlerce yıllık yasaların, alışkanlık ve önyargıların teknolojik yeniliklerin karşısına diktiği engelleri ortadan kaldırarak; o zamana dek loncaların gücünün, yönetim hamiliğinin ve her türden toplumsal baskının deli gömleği içinde kapalı duran reformcuların ve yenilikçilerin dehasını serbest bırakan, klasik iktisatçıların fikirleri oldu. Fatihlerin ve soyguncuların prestijini azaltan ve özel iktisadi faaliyetin toplumsal yararını kanıtlayan bu fikirler oldu. Kapitalizm-öncesi çağın zihniyeti iktisatçılar tarafından bütünüyle parçalanmasaydı, büyük modern yeniliklerin hiçbiri uygulanamazdı. Yaygın olarak 'sanayi devrimi' olarak adlandırılan şey, iktisatçıların doktrinlerinin gerçekleştirdiği ideolojik devrimin evladıydı.³⁵

Von Mises ile Hayek'in piyasanın tam özgürlüğüne karşı koyan yeni tehlikelerle mücadele etmek için, devlet müdahalesinin farklı biçimlerini eleştirmek için yapmaya çalışacakları şey tam da budur.³⁶ George Stigler ya da Milton Friedman'la birlikte, bunların yalnızca ünlü iktisatçılar olmadıkları, aynı zamanda korkunç "ideolojik girişimciler" oldukları da bilinmektedir. Devletin reformcu müdahalesine herhangi bir biçimde boyun eğmiş olan herkese karşı serbest teşebbüs kapitalizminden yana en sabit ve basmakalıp tarzda saf tuttuklarını gizlemezler. Bu yazarlar, ideolojik mücadelenin teorisini bile yapmışlardır: Von Mises'in söylemekten hoşlandığı gibi, eğer kitleler düşünmüyorsa, totalitarizmin çekirdeği olan ilericiliğin ve toplumsal reformun her türüne karşı mücadeleyi cepheden yürütme görevi dar entelektüel çevrelere düşer. Amerikan neoliberallerinin fikirlerinin medyada yayılmasına ve Amerikan okul ve üniversitelerinde ekonomi öğretimine yönelttikleri aşırı dikkat de buradan kaynaklanır.³⁷ Piyasa bir öğrenim süreciye, öğrenmek piyasanın öznel sürecinin temel bir unsuruya, iktisatçıların gerçekleştirdiği eğitim çalışması öznenin bu kendi kendini yetiştirmesini hızlandırmaya katkıda bulunabilir ve de bulunmalıdır. Girişim kültürü ve girişim ruhu okuldan itibaren öğrenilebilir; tıpkı kapitalizmin tüm diğer iktisadi örgütlenmeler üzerindeki avantajının da öğrenilebileceği gibi. İdeolojik mücadele makinenin iyi işleminin ayrılmaz parçasıdır.

35 L. von Mises, *L'Action humaine*, a.g.e., s. 9.

36 Böylelikle prakseoloji yeni liberal politikalara teorik dayanak olarak hizmet etmeye bilinçli olarak yönelir.

37 Neoliberal yazarların belli başlı kamuoyu seferberliklerinden biri, 1961 yılında *high school*'lar için bir ekonomi öğrenimi programı hazırlamakla görevli *Task Force* raporuna şiddetli muhalefet oldu. Bu raporu fazlasıyla betimleyici ve kapitalist ekonomi karşısında pek az olumlu bulmuşlardı. L. von Mises, "The objectives of economic education", Memorandum for Foundation for Economic Education, *Economic Freedom and Interventionism. The Foundation for Economic Education*, New York, 1990, s. 167.

İŞLETME-İNSAN'IN EVRENSELLİĞİ

Girişimciliğin bu şekilde değer kazanması ve bu yeteneğin ancak ticari ortamda oluşabileceği fikri neoliberal akılsallığın referans öznesinin yeniden tanımlanmasının ayrılmaz parçasıdır. Von Mises'le birlikte, bu tema net bir şekilde yer değiştirmiştir. İktisadi işleyiş içinde girişimcinin ne özgül işlevi, ne de özne olarak var olduğu haliyle girişimcilik *yeteneği* kalmıştır; yaşamın farklı alanlarında girişimci olma kapasitesi, hatta kendi yaşamının girişimcisi olma kapasitesi de artık yoktur. Kısacası söz konusu olan, herkesin mümkün olduğunca *“enterprising”* olmasını sağlamaktır.

Antropolojik nitelikteki bu türsel önerme, iktisadi insan figürünü az çok yeniden çizerek, geçmiştekinden daha dinamik ve daha aktif bir görünüm verir. Girişimcinin rolüne verilen önem yeni değildir. Daha 18. yüzyılda “proje insanı” (*“projector”*) kimilerine –örneğin Daniel Defoe– gerçek modern kahraman olarak görünmüştür. Girişimcinin özgül iktisadi işlevini vurgulayan Richard Cantillon'un ardından, özellikle Jean-Baptiste Say, kendini Adam Smith'ten ayırmak isteyerek, Smith'in gözünde fazlasıyla homojen olan çalışma kavramını üç ayrı işleve dağıtacaktır: Bilgileri üreten bilginin çalışması, yararlı yenilikler üretmek için bunları işleme koyan girişimcinin çalışması, üretici işlemi gerçekleştiren işçinin çalışması.³⁸ Girişimci, bilgi ile icra-
nın aracıdır: “Girişimci, insanlığın en soylu ve en mütevazı yeteneklerinden yararlanır. Bilginin buyruklarını alıp onları işçiye aktarır.”³⁹ Bilgileri uygulayan girişimcinin temel bir rolü vardır. İşletmenin başarısı ve genelleştirirsek, bir ülkenin refahı yalnızca ona dayanır. Fransa istediği kadar en iyi bilginlere sahip olsun, İngiltere girişimcilerinin mahareti ve işçilerinin becerikliliği sayesinde endüstriyel planda onu geride bırakır.⁴⁰ Bu işlev neden bu kadar önemlidir?

Sanayi girişimcisi üretimin temel failidir. Diğer işlemler ürünlerin yaratılmasında zorunludur; fakat bunları uygulamaya koyan, onlara yararlı bir itki veren, onlardan değer elde eden girişimcidir. İhtiyaçları ve özellikle bunları karşılama araçlarını değerlendiren, hedefi araçlarla karşılaştıran odur; zaten girişimcinin temel niteliği de değerlendirme, yargılama yetisidir.⁴¹

38 Bkz. J.-B. Say, *Traité d'économie politique*, Guillaumin, Paris, 1841 [6. baskı], Kitap I, Bölüm VI, s. 78 ve devamı; *Cours complet d'économie politique pratique*, Guillaumin, Paris, 1848, I. Kısım, Bölüm VI, s. 93 ve devamı.

39 J.-B. Say, *Cours complet d'économie politique pratique*, a.g.e., s. 94.

40 J.-B. Say, *Traité d'économie politique*, a.g.e., s. 82.

41 J.-B. Say, *Cours complet d'économie politique pratique*, a.g.e., s. 97.

Girişimciye, sağlıklı bir yargı yetisinin yanında, ancak deneyim yoluyla öğrenilen kendi pratiğinin bilimi de gerekir. Keza, rotayı tutması gereken gerçek bir şef olmasını sağlayacak kimi erdemleri de olmalıdır: akıllı bir cüret ve inatçı bir sebatkârlık.⁴² Fakat ticari faaliyetin belirsizliği içinde çok gerekli olan bu nitelikler toplum içinde eşit olarak dağılmış değildir. Başarılı olan ve kârlarını doğrulayan girişimcilerin tüm meziyeti burada yatmaktadır. Sanayi devrimine eşlik eden girişimcilerin büyük efsanesi burada başlamaktadır. Bu efsane-nin yayılmasına Fransa'da Saint-Simoncuların katkısı büyük olmuştur.⁴³

Girişimcinin teorik değer kazanması, daha ilerde, Joseph Schumpeter ve *Théorie de l'évolution économique* (1911) adlı eseriyle birlikte yeni bir atılım geçirecektir.⁴⁴ Avusturyalı iktisatçıya göre, teorinin dikkate alınması gereken temel olgu tarihsel durumların değişimidir. Bu ise, sanki saf anlamda tek-rara dayalı bir döngü söz konusuymuş gibi akıl yürütmeyi engeller. Başka de-yişle, hareket üzerinde hareketsizliğe, dengesizlik üzerinde dengeye ayrıcalık taniyan bir iktisat bilimi, işin özünü kaçıır. İktisadi evrim, üretici, teknik, ti-cari yeni bileşimlere, yeni ürünlerin yaratılmasından yeni piyasaların açılma-sına, yeni yöntemlerin uygulanmasına, yeni hammaddelerin kullanımına ve farklı örgütlenme türlerinin düzenlenmesine dek uzanan çeşitli türdeki yeni-liklere bağlı kopmaların sonucudur.

Süreksizlikleri öne çıkaran bu dinamik bakış açısı, kavramları yeniden tanımlamak zorunda bırakır: İşletme bu yeni bileşimlerin uygulanma yeridir; keza girişimci de aktif ve yaratıcı bir kişiliktir ve işlevi bunları uygulamaya koymaktır. Öz itibarıyla, Schumpeter'in girişimcisi, geleneksel yöntemleri kullanmakla yetinen rutin kişiliğin karşısı olan bir yenilikçidir.⁴⁵ "İktisadi durumlar"ın art arda kopmasıyla işleyen iktisadi evrimin açıklanmasında onun merkezi bir işlevi vardır.

Fakat, Schumpeter'e göre, herkes girişimci değildir. Yalnızca "yönlendiriciler" (*Führer*) buna muktedirdir. Görevleri ise tahakküm kurmak değil, durumun içinde gizil halde mevcut olasılıkları fiiliyata dökmektir.⁴⁶ Girişim-ci, iradesi ve otoritesi olan bir şeftir ve akıntının tersi yönde ilerlemekten çekinmez: Yaratır, rahatsız eder, şeylerin sıradan akışını parçalar.⁴⁷ "En ultra"

42 A.g.e., Bölüm XII.

43 Bkz. Dimitri Uzundis, *La Légende de l'entrepreneur. Le capital social, ou comment vient l'esprit d'entreprise*, Syros, Paris, 1999.

44 J.A. Schumpeter, *Théorie de l'évolution économique*, Dalloz, Paris, 1999.

45 A.g.e., s. 106.

46 A.g.e., s. 125.

47 A.g.e., s. 126.

insandır, “yaratıcı yıkıcılığı”⁴⁸ insanıdır. Hedonist bir hesap insanı değil, bir savaşçı, bir rekabetçidir, mücadele etmeyi ve galip gelmeyi sever; mali başarısı yaratıcı olarak başarısının işaretinden başka bir şey asla değildir. İktisadi faaliyet bir spor olarak, acımasız ve bitmek bilmez bir boks maçı olarak anlaşılmalıdır.⁴⁹ Yenilik rekabetten ayrılmaz, rekabetin en önemli biçimidir, çünkü rekabet yalnızca fiyatlara yönelik değildir, aynı zamanda ve özellikle yapılara, stratejilere, yöntemlere ve ürünlere de yöneliktir.

J. Schumpeter neoliberal bir militandan farklı değildir. Otuz yıl kadar sonra kaleme alınmış bir eser olan *Capitalisme, socialisme et démocratie*’de (*Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*), duraklamaya yol açacak olan “girişimcinin işlevinin çöküşü”nü⁵⁰ öngörerek karamsarlığını gösterecektir. Yenilik rutin hale geldiğinden kopmaya yol açmaz; bürokratikleşir, otomatikleşir. Daha genel anlamda, o zamana dek kendisini koruyan toplumsal ve politik koşullardan artık yararlanamadığından kapitalizm artık tehdit altındadır.

Bu karamsarlıktan uzak olan bir yeni-Schumpetercilik 1970’li ve 1980’li yıllarda, petrol krizlerinin ve kapitalizmin yeni işleyiş normlarının ardından yaygınlaşacaktır. Schumpeter’in çizdiği haliyle girişimci-yenilikçi figürüne referans, bu durumda kesinlikle savunmacı bir kapsam edinecek, hatta işyeri yönetimi el kitabının temel unsurlarından biri bile olacaktır. Daha önemlisi, bu yeni-Schumpetercilik “girişimci toplum” anlayışına da katkıda bulunacaktır. İşyeri yönetiminin önemli figürü Peter Drucker, yeni girişimci toplumun yükselişini duyurarak ve girişim ruhunun bütün topluma yayılmasını arzulayarak bu kahramanca figürün itibarını iade edecektir.⁵¹ İşyeri yönetimi ilerlemenin gerçek kaynağı olacaktır; ekonomiyi yeniden canlandıracak yeni teknolojik dalga bu olacaktır. “Schumpeterci” büyük yenilik, P. Drucker’e göre, bilişimden ziyade işyeri yönetimidir: “İşyeri yönetimi, Amerikan ekonomisini girişimciler ekonomisi evresine herhangi bir bilimden ya da özel yenilikten daha kolay geçiren ve Amerika’yı bir girişimciler toplumu yapmakta olan yeni teknolojidir.”⁵² Bu toplumun özelliği, “uyum sağlama gücü”, işleyiş normu ve daimi değişimdir: “Girişimci değişim arayacaktır, değişim üzerinde etkide bulunmayı ve bir fırsat olarak bundan yararlanmayı

48 J.A. Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Payot, Paris, 1990’ın VII. Bölümünün başlığı. (*Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, Alter Yay., Ankara, 2010)

49 A.g.e., s. 135.

50 A.g.e., s. 179.

51 P. Drucker, *Les Entrepreneurs*, Hachette, Paris, 1985. Peter Drucker Schumpeter’in romantik bakışını tamamen paylaşmamaktadır. Girişimci olmak bir meslektir ve bir disiplini gerektirir.

52 A.g.e., s. 41.

bilir.”⁵³ Yeni “girişimci işyeri yönetimi”, P. Drucker’in tanımladığı şekliyle, girişim ruhunu kolektif eylemin bütün alanlarına, özellikle kamu hizmetlerine yayma çabasıyla, yeniliği örgütlenmenin evrensel ilkesi yapar. Bütün problemler, “yönetim ruhu” ile “işyeri yöneticisi tutumu” içinde çözümlenebilir; bütün çalışanlar şirket içindeki işlevlerine ve şirkete katılımlarına işyeri yönetimi gözünden bakmalıdırlar.

Bireyin hem bir yenilikçi, hem de fırsatları kullanan biri olduğu anlayışı, birçok düşünce hattının vardığı yerdir. Von Mises’in “prakseoloji”si ve evrensel pratik geçerlilik iddiasında olan bir *management* modelinin yayılması da bu düşüncelerdendir. Neoliberal söylemin bu boyutu, bu eserin son bölümünde geri döneceğimiz birçok biçimde kendini gösterir. Bu yeni insan türü modelinin yayılmasında eğitimin ve basının belirleyici bir rol oynaması istenir. Uluslararası ve hükümetlerarası büyük örgütlenmeler, yaklaşık yirmi ya da otuz yıl sonra, bu yönde teşvik edici güçlü bir rol oynayacaklardır. İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’nün (OECD) ve Avrupa Birliği’nin, evrensel şirket-birey üzerine bu söylemin oluştuğu yerlere açıkça referansta bulunmasalar da, bunun güçlü araçları olduklarını, örneğin “girişim ruhu”nun yetiştirilmesini Batı ülkelerinde eğitim sisteminin bir önceliği yaptıklarını saptamak ilginçtir. Herkesin kendinden yola çıkarak kendisinin girişimcisi olması, Avusturyalı-Amerikalı akımın ve yeni-Schumpeterci *management* söyleminin ekonomik insan figürüne getirdikleri temel sapmadır. Kuşkusuz ki, neoliberal yönetimselliğin çağdaş biçimleri dikkate alındığında, bu akımın temel sınırı genellikle devlet karşısındaki fobisinde, dolayısıyla yönetimin zecri irade dayatmasını kısıtlamaya yönelik faaliyetinde yatmaktadır. Bu tutum, devlet faaliyetinin bireysel öznenin kendini yönetmesine karşı koymak ya da bir anlamda engel olmak yerine, olumlu anlamda nasıl gelip eklemlenebileceğini anlamasını engeller. Oysa Hayek’in gerçek özgünlüğü, piyasa hukukuna ya da özel hukuka saygı gösterilmesini sağlamak söz konusu olduğunda, devletin zorlayıcı etkisine başvurmaya açıkça meşrulaştırmaktır.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Özel Hukukun Bekçisi Olarak Güçlü Devlet

Hayek genellikle liberalizmin “canlanması”nda Lippmann kolokyumunun oynadığı belirleyici rolü geriye dönük olarak küçümseme eğilimindedir. Bu eğilim, özellikle, “Ekonomik Özgürlük İdeallerinin Aktarımı” başlıklı 1951 tarihli makaleye sonradan eklenen bir notun dolambaçlı ifadesinde çarpıcı bir şekilde kendini gösterir. Ordoliberallerin “Alman grubu”nu (W. Eucken, W. Röpke) tanıtırken Hayek şunu yazar:

Bu makalenin orijinal versiyonunda, bu liberal rönesansın umut verici başlangıcını belirtmeyi başıslanamaz bir şekilde unuttum. Bu rönesans, 1939 yılında savaşın başlamasıyla net biçimde durmuş olsa da, savaştan sonra uluslararası ölçekte yenilenmiş bir çabanın temelini oluşturacak çok sayıda kişisel ilişkiye imkân tanımıştır. 1937 yılında, Walter Lippmann *The Good Society*’de klasik liberalizmin temel ideallerinin parlak bir şekilde *yeniden-olumlayışını* yayımlayarak liberalleri hayran bıraktı ve teşvik etti.¹

Gerçekte hakiki bir “revizyon” olan bu sözde “yeniden-olumlama”nın ne olduğunu yukarda gördük.² Bu dipnotun içerdiği itiraf, liberalizm ile neoliberalizm arasındaki her türlü süreksizliği inkâr etme isteği üzerine çok şey söylemektedir. Bununla birlikte, Hayek’in Lippmann kolokyumunun katkısını doğrudan gözardı ettiği sonucunu çıkartmak haksızlık olur. Gerçekte,

1 F. Hayek, “La transmission des idéaux de la liberté économique”, in *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, çev. C. Piton, Les Belles Lettres, Paris, 2007, s. 300, dipnot 3 (vurgu bize ait).

2 Bkz. Bölüm 6.

Ağustos 1938’de başlayan eleştirel çizgi içinde, Manchester’in eski liberalizminden ayrılmaya daima önem verecektir.³

Sonuç olarak, onun özgünlüğü, “yenilenmiş” liberalizmin devlet müdahalesini ilke olarak mahkûm etmesinden uzak durarak, “müdahale etme ya da etmeme” alternatifinin yerine bu müdahalelerin *doğası nasıl olmalıdır* sorusunu geçirmekten ibarettir. Daha da kesin olarak soru, meşru müdahaleleri gayrimeşru müdahalelerden ayırmakla ilgilidir. *Kölelik Yolu*’nun belirgin bir şekilde söylediği budur: “Devlet ‘hareket etmeli’, ‘müdahale etmeli’ midir yoksa bunları yapmamalı mıdır? *Alternatifi bu şekilde ortaya koymak sorunun bağlamını değiştirmektedir. Bırakınız yapsınlar* terimi son derece muğlaktır ve liberal politikanın dayandığı ilkeleri deforme etmeye yarar.”⁴ Kısacası, “önem taşıyan şey, yönetimin faaliyetinin hacminden çok niteliğidir.”⁵ Bu ifadelerin tekrarlanması, Lippmann kolokyumunun başlattığı “yaşlı liberalizm”in yetersizliklerine yönelik belli bir eleştirinin, esasen savaştan sonra “liberal rönesans”ın baş yaratıcısı olacak kişi tarafından oldukça geniş ölçüde ve kalıcı biçimde paylaşıldığını doğrulamayı sağlar.

NE “BIRAKINIZ YAPSINLAR”...

NE “TOPLUMSAL AMAÇLAR”

Eleştirideki bu yakınlık yine de yanıltmamalıdır. Gerçekten de, devletin yürütmesi gereken müdahalelerin niteliği ve bunların meşruluk ölçütleri üzerine tam bir bakış ortaklığı asla yoktur. Israrlı bir görüş ayrılığının varlığına en iyi işaret, tamamen terminolojik bir düşünce farklılığını ilk bakışta ortaya koyar gözükmektedir. Tartışma konusu edilen şey, küçük bir kelimenin anlamıdır: “Toplumsal” kelimesi. Hayek’in 1957’de yayımlanan “Toplumsal mı? Ne Demek Bu?”⁶ adlı denemesi tek başına bu terimin Alman ordo-liberalizmi karşısında kesin bir görüş ayrılığını ne ölçüde somutlaştırdığını ortaya koymaktadır. Ona göre bu akımın hatası, piyasa düzeninin koşulları ile adaletin “ahlâki” gereklilikleri arasındaki kavramsal bulanıklığı beslemesidir. Gerçekten de, belli bir “toplumsal adalet”⁷ daha baştan itibaren “toplumsal piyasa ekonomisi” savunucularını harekete geçiren bir kavram-

3 Bkz. Özellikle *La Route de la servitude*, PUF, Paris, 2002, s. 33.

4 A.g.e., s. 64 (vurgu bize ait).

5 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, Litec, Paris, 1994, s. 223. Aynı anlamda, a.g.e., s. 231 ve *Droit, législation et liberté*, c. 1, PUF, Paris, 1980, s. 73.

6 Orijinal başlık: “What is ‘Social’? - What does it mean?”, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 353-366.

7 Ya da, en azından, yönetime “toplumsal hedefler” atfetme iradesi (bkz. Bölüm 7).

dır: Böyle bir hedefin “toplumsal” kelimesini her anlamda muğlak kıldığı görülebilir.⁸

Bu nedenle Hayek sürekli saldırır. 1957 tarihli denemenin dışında, iki başka metin de tıpatıp aynı yöndedir. Öncelikle, “Akılcılık Çeşitleri” (1964) başlıklı konferans, “‘toplumsal’ kelimesi, birlikte kullanıldığı terimleri (Almanca’daki “*soziale Marktwirtschaft*” ya da “*sozialer Rechtsstaat*” deyimlerinde olduğu gibi) her türlü belirgin içerikten yoksun bıraktığı”ndan, “zamanımızın en aldatıcı ve en zararlı kelimelerinden biri”ne karşı yürütülen aynı temel eleştiriyi yeniden gündeme getirir: “‘Toplumsal’ kelimesine karşı tavır almak ve özellikle toplumsal adalet kavramının hiç bir anlamı olmadığını ve berrak fikirli insanların uzak durması gereken bir yanılsama yarattığını kanıtlamak zorunda hissettim kendimi.”⁹ İkinci olarak, (1973 yılında çıkan) *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*’ün II. cildinde “toplumsal” kelimesinin anlamına dair bir açıklama: “Yalnızca ‘toplumsal adalet’ten değil, aynı zamanda ‘toplumsal demokrasi’den, ‘toplumsal piyasa ekonomisi’nden ya da ‘toplumsal hukuk devleti’nden de (ve yasanın toplumsal egemenliğinden, Almanca’da *sozialer Rechtsstaat*) söz edilmektedir; adalet, demokrasi, piyasa ekonomisi ya da hukuk devleti kusursuz anlamları olan ifadeler olsa da, ‘toplumsal’ sıfatının eklenmesi, onları her arzulan şeyi belirtmeye yatkın kılar.”¹⁰

Yönetimin müdahalesinin meşruiyetini sorgulayan çetrefil sorun üzerine Hayek’in tutumu, tamamen olumsuz biçimde sınırlandırılmış olan bu çerçeveye içine yerleştirilmeyi talep ettiği ölçüde daha iyi anlaşılmaktadır: Bir yanda, “hukuksal iskelet”in piyasanın düzgün işlemedeki temel rolünün zorunlu kıldığını düşündürecek belli bir müdahale türünü haklı gösteren Manchester liberalizminin yetersizliklerinin eleştirisi; diğer yanda, yönetime her türlü “toplumsal” hedef atfetmeyi ilkesel olarak reddetme. Bu reddin temel gerekçesi de bu tür hedeflerin, toplumun olumlu olarak tanımlanabilecek kolektif amaçlara bilinçli olarak yönelebileceğini düşünen, yapaycı [*artificialiste*] bir toplum anlayışını gerektirmesidir.¹¹

8 Bkz. Bölüm 7.

9 Age, s. 141.

10 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, PUF, Paris, 1981, s. 96. Aktarılan cümleyi takip eden dipnot burada aktarılmaya değer: “Bu kullanımdan hoşlanmıyorum; ancak buna başvurarak, Almanya’daki dostlarımdan bazıları (yakın dönemde İngiltere’de de) benim savunduğum türdeki toplumsal düzeni geniş çevreler için kabul edilebilir kılmayı başarmış görünmektedirler.” (s. 207) Eğer yanlış anlamıyorsak, “toplumsal” kelimesinin kullanımını Alman neoliberraller açısından doğrulayan tek şey, Hayek’in kendi doktrinini “dönemin ruhu”na uyarlamasıdır...

11 Aynı zamanda Hayek, uygun eylemler ile uygun olmayan eylemler arasında W. Röpke’nin yaptığı ayrımın pratik bakımdan makullüğü konusunda çok ihtiyatlı görünür, *a.g.e.*

Kısacası sorun, (“bırakınız yapsınlar” doktrinine karşı) yönetimin belli bir müdahale türünün, piyasa düzeninin (ki Hayek için bu düzen, toplumdaki bağların temelidir) yapay bir düzen olduğunu kabul etmeden (özellikle temel tezlerinden biri bu olan Alman neoliberallerine karşı) nasıl meşrulaştırılabileceğidir. Bu soruya cevap vermek, hukuksal iskeletin statüsünü aydınlatmayı (bu bir tür yapaylıktan mı kaynaklanmaktadır, yoksa, tersine, “doğallığın” belli bir biçiminden mi?) ve daha geniş olarak, Hayek’in her türlü yapaycı anlayışın karşısına çıkardığı alternatif toplum anlayışını incelemeyi gerektirir.

“PİYASANIN KENDİLİĞİNDEN DÜZENİ”

YA DA “KATALLAKSİ”

Hayek, düşüncesinin oluşumunda bir dönemeci belirten ve anlamlı bir şekilde “İnsan Niyetinin Değil İnsan Eyleminin Sonucu”¹² olarak adlandırılan, az bilinen bir makalede, “doğal” olan ile “uzlaşma dayalı” olan arasındaki klasik karşıtlığı karmaşıklıştırarak, üç tür fenomen arasında üçbölümlü bir ayırma gider. Gerçekten de, –Yunan Sofistlerinin *phusei* olan ile *thesei* ya da *no-mo* olan arasında yaptıkları ayırmanın mirası olan– klasik karşıtlığın önemli sakıncısı, bunun, insan *eyleminden* kaynaklanan şey ile bundan bağımsız olan şey arasındaki farklılığı belirttiği kadar, bir insan *iradesinin* sonucu olan şey ile bundan bağımsız olan arasındaki farklılığı da belirtebilmesidir. Hayek buradaki bir karmaşaya meydan veren bir şey olduğunu savunur: İnsan iradesinden bağımsız olan şey, ille de insan eyleminden bağımsız değildir; insan eyleminin kimi sonuçları, kendileri için arzulanmış olmasalar da, belli bir düzen ya da düzenlilik şeklini ortaya çıkartabilirler.

Dolayısıyla, *yapay olan* (doğrudan doğruya insan iradesinden kaynaklanan) ile *doğal olan* (insan iradesinden bağımsız) olanın arasına “ara bir kategori” dahil etmek uygun olur. Bu, her türlü niyetten bağımsız olmalarına rağmen, insan eyleminden kaynaklanan bütün yapılara denk düşen fenomenlerin sınıfıdır. Bu üçlü bölünmenin bir sonraki sistematikleştirilmesinde şunlar görülür: Yunanca *taksis* terimi, açıkça saptanmış bir niyete uygun olarak, çoğu zaman da bir plan aracılığıyla insanın inşa ettiği bir düzeni belirtir (buna “imal edilmiş düzen”, hatta “yapay düzen” denir, ki Hayek bunu genellikle “örgütlenme” terimiyle adlandıracaktır: bu bir konut, bir ku-

12 Orijinal başlık: “The result of human action but not of human design”, Ferguson’un kitabından alınmış bir ifadenin kullanımıdır: *An Essay on the History of Civil Society* (bkz. Bölüm 2), in *Essais de philosophie, de science politique et d’économie, a.g.e.*, s. 159-172.

rum ya da bir tüzükler bütünü olabilir); Yunanca *kosmos* terimi, kendi devindirici ilkesini kendi içinde bulan, insan iradesinden bağımsız bir düzeni belirtir (buna “doğal düzen” ya da “olgun düzen” denecektir: örneğin bir organizma böyle doğal bir düzendir); son olarak, Hayek’in “kendiliğinden düzen” (*spontaneous order*) olarak adlandıracağı, bir insan niyetinden (*design*) kaynaklanmamakla birlikte, insan eyleminin sonucu olan bütün fenomenleri bir araya getirerek, yapay ile doğal alternatifinin dışına çıkan üçüncü tür bir düzen görülür. Bu üçlü bölünmenin gerçekleştirdiği kavramsal kazanç özellikle önemlidir, çünkü piyasanın oluşturduğu özgül düzeni düşünmeyi sağlar: Piyasa düzeni gerçekten de kendiliğinden bir düzendir, hiçbir şekilde yapay bir düzen değildir.

Hayek’in düşüncesinde merkezi bir yeri olan bu tezin birçok veçhesi vardır. İlki, piyasa düzenini bir “ekonomi”yle karıştırmamak gerektiğidir. Terimin dar anlamında “ekonomi” (örneğin bir aile, bir çiftlik, bir şirket), *taksis*’ten kaynaklanan aynı amacın ya da “amaçların birliği düzeni”nin hizmetindeki belli miktardaki kaynağın kasıtlı bir “örgütlenme”si ya da “ayarlanması”dır.¹³ Bir ekonomiden farklı olarak, piyasa düzeni her türlü özel hedeften bağımsızdır. Bu da onun “ayrışan ve hatta zıt çok sayıda bireysel hedef peşinde kullanılabilmesi”ni sağlar. Kısacası, ortak hedeflere değil, “karşılıklılığa, yani farklı hedeflerin, katılımcıların karşılıklı yararına olacak şekilde uzlaştırılmasına”¹⁴ dayanır.

İkinci veçhe, piyasa düzeninin bağdaşıklığının, tam da genellikleri nedeniyle değer taşıyan biçimsel kurallar tarafından mümkün kılınmasıdır: Belirgin bir amaçla hareket eden her kural, burada yıkıcı bir etkiye bulunur, çünkü herhangi bir davranışı (başka hiçbir amaca değil bu belirgin amaca denk düşeni) yasaklayarak, ilkesi gereği her özel amaçtan bağımsız olan bir düzenin işleyişini bozabilir. Bu tür kurallar kişilerin yapması gerekeni değil, yalnızca ne yapmamaları gerektiğini belirleyebilir; “her bir kişinin korunaklı alanına tecavüz etme yasakları”ndan ibarettir.¹⁵ Hayek bu tür kuralları, (*emir* diye de adlandırılan) özel olumlu buyruklardan ayırdetmek için *yasa* olarak adlandırır;¹⁶ öyle ki piyasa düzeni *nomokrasi* (yasaların yönetiminde) olarak nitelenebilir, yoksa *teleokrasi* (bir ya da birkaç amacın yönetiminde) olarak değil.¹⁷

13 A.g.e., s. 252 (ayrıca bkz. *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 129-130).

14 A.g.e., s. 251.

15 A.g.e., s. 253 (ayrıca bkz. *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 148).

16 Yasa/emir ayrımı hakkında bkz. *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 148-149.

17 A.g.e., s. 251.

Üçüncü veçhe *toplumun* da kendiliğinden bir düzen olarak anlaşılması gerektirir. Kuşkusuz ki toplum piyasa düzenine indirgenemez; çünkü hem kendiliğinden düzenler (piyasa, para), hem de inşa edilmiş örgütlenme ya da düzenler (aileler, şirketler, kamu kurumları ve yönetimin kendisi) toplumun içinde bulunur. Toplum denen bu bütünsel düzen içinde, piyasa düzeni yine de temel bir yer işgal eder. Öncelikle, bu piyasa düzeninin tarih boyunca genişlemesinin sonucu, toplumun dar sürü, klan ve kabile örgütlenmelerinin ötesine geçmesi, sonunda da Hayek'in "Büyük Toplum" ya da "Açık Toplum" olarak adlandırdığı şeyi yaratmasıdır.¹⁸ İkinci olarak, "Büyük Toplumu bir arada tutan tek bağ saf anlamda ekonomik"tir: Çünkü bu toplumun bütünsel yapısı içinde ekonomik olandan farklı ilişkiler kuşkusuz olsa bile, "farklı projelerin uzlaşmasını mümkün kılan şey piyasa düzenidir"; üstelik bu projeler ekonomik olmayan amaçlar izleseler bile bu böyledir.¹⁹ Hayek'in tutumunun bu yanı yetirince vurgulanmamıştır: Piyasa düzeni *bir* "ekonomi" değildir, fakat "ekonomik ilişkiler"den meydana gelmiştir (bu ilişkilerin içinde, elde bulunan bütün imkânların tahsis edilmesini sağlayan şey, farklı projeler arasındaki rekabettir), *toplumsal bağın kökeninde* bulunan şey de bu ekonomik ilişkilerdir.²⁰

Piyasa düzeninin, kendiliğinden düzen olarak bu şekilde kavranışı, Hayek'in düşüncesinde aynı ölçüde merkezi olan bir başka tezle birliktedir: "Bilginin bölünmesi" tezi. Çok erken oluşturulmuş bu kavram²¹, Smith'in "işbölümü" kavramına benzetilerek türetilmiştir. Her birey yalnızca sınırlı ve parçalı bilgilere sahiptir (bunlar akli bilgilerden ziyade pratik malumatlardan ve becerilerden oluşur), dolayısıyla kimse toplumu oluşturan milyonlarca birey arasında dağılmış bilgiler bütününe belirli bir anda sahip olamaz. Bununla birlikte, piyasa mekanizması sayesinde, bu dağınık parçaların bileşimi toplum ölçeğinde sonuçlara yol açar; bunlara bilinçli bir yönelim yoluyla kasıtlı olarak varılamaz. Bu ancak, bir piyasa düzeni içinde, fiyatlar malumatı aktaran vektör rolünü oynadığı ölçüde mümkündür.²²

18 A.g.e. Buradan yola çıkarak Hayek Ferguson'un önemli fikirlerinden birini yenilemektedir: ("piyasapiyasa düzeni" kavramının "sivil toplum" kavramıyla tam olarak kesişmediği düşünülürse) tarihsel ilerlemenin motorunun "sivil toplum" olduğu fikri. Keza, her türlü "tutuculuk" biçiminden her zaman ayrı durması da pek şaşırtıcı değildir.

19 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 135.

20 Hayek böylelikle klasik liberalizmin ötesine gider; klasik liberalizm, ilk temsilcilerinin kişiliğinde (Smith, Fergusson) toplumsal bağı yalnızca ekonomik bağ üzerinde kurmayı daima reddetmiştir. *Droit, législation et liberté*'deki bir dipnot (Bölüm 10, s. 212 ve dipnot 12) bu tezin dayanağı olarak Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy'nin savını belirtir: "Commerce is the whole of Society."

21 Bu konuda önceki bölüme bakılabilir.

22 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 141.

Böyle bir bakış açısı, ekonomik doktrin düzleminde kaçınılmaz biçimde genel denge teorisiyle (L. Walras) çatışır: Bu teori, kararlarını temellendirmeye elverişli bütün verilerden kusursuz biçimde haberdar failler varsayarken, Hayek'in yaklaşımı, tersine piyasanın ekonomik failleri karşı karşıya bıraktığı belirsizlik durumuna vurgu yapar.²³ Burada da Hayek, Smith'in liberalizminin anahtar fikirlerinden biriyle özgün bir bağ kurar, çünkü –görmüş olduğumuz gibi– “görünmez el” metaforu, esasen ekonomik süreci bütünselleştirmenin imkânsızlığı anlamına gelmektedir, dolayısıyla yarar sağlayan bir bilinemezlik demektir.²⁴

Hayek'in piyasa düzeni anlayışını özetlemekte kullandığı terim “katalaksis”dir:

Bu kendiliğinden piyasa düzenini, ‘iktisadi bilimler’ kavramının yerine önerilmiş olan ‘katalaksis’ terimiyle analogi kurarak, *katalaksis* olarak adlandırmayı öneriyorum. *Katalaksis* eski Yunancadaki *katallattein* fiilinden alınmadır; fiilin anlamı yalnızca ‘takas etmek’ ve ‘değişmek’ değil, aynı zamanda ‘topluluk içine kabul etmek’ ve ‘bir düşmanı dost kılmak’tır.²⁵

Burada öncelikle Yunanca fiilin ikili anlamına dikkat etmek gerekir. Değişimin, farklı bireylerin karşılıklı eylemlerini ayarlayarak bir düzen yaratan toplumsal bağın ilkesi olduğu anlamına gelmektedir.

Hayek bu kendiliğinden düzen kavramını 18. yüzyılın büyük İskoç felsefesine, Ferguson, Smith ve Hume’un adlarıyla anılan felsefeye bağlamaktadır. “Akılcılık türlerini” iki başka akılcılığın –“naif akılcılık” ile “eleştirel akılcılık”– karşısına çıkartır. İlki, yani Bacon, Descartes ve Hobbes’un dahil olduğu akılcılık, bütün insan kurumlarının “bilinçli aklın kasıtlı yaratıları” olduklarını ileri sürer: Aklın sınırlarını bilmeyen bu ilk akılcılığa “inşacılık” adlandırması uygun düşer.²⁶ İkincisinin özelliği ise, tersine, aklın sınırlarının bilincidir; ve bilinçli bir düşünüp taşınmadan kaynaklanmayan düzenlere bir yer vermesini sağlayan da özellikle bu bilinçtir.

23 PiyasaPiyasam kendiliğinden düzeni ile bilgi bölüşümü arasındaki bağ hakkında G. Dostaler’in verdiği açık seçik ve bilgili sunuma bakılabilir: *Le Libéralisme de Hayek, La Découverte*, Paris, 2001, s. 31-32 ve s. 50-51. Ayrıca bkz. Bölüm 8.

24 M. Foucault, *NBP, a.g.e.*, s. 285.

25 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d'économie, a.g.e.*, s. 252-253.

26 *A.g.e.*, s. 143.

“GARANTİ EDİLMİŞ ÖZGÜRLÜK ALANI” VE BİREYLER HUKUKU

Kendiliğinden düzenin “teleokratik” olarak değil, “nomokratik” olarak nitelenmesi gerektiğini gördük. Hayek’in hukuka ayırdığı yeri anlamak için, kısaca bu “yasa” (*nomos*) kavramına geri dönmek gerekir. Gerçekten de bu terim, her türlü özel durumdan ve herhangi bir özel amacın sürdürülmesinden bağımsız olarak, her bireye dayatılan kişisiz ve soyut kuralları, *stricto sensu* belirtmektedir.²⁷ Bu tür biçimsel davranış kuralları, *özel hukukun* ve *ceza hukukunun* iskeletini oluşturur. En yıkıcı karışıklık, bunları *kamu hukukunun* kurallarıyla özdeşleştirmek olur. Bu kurallar *davranış* kuralları değil, *örgütlenme* kurallarıdır: Bunların işlevi devletin örgütlenmesini tanımlamaktır ve “özel hedefler ışığında” herhangi bir şekilde davranma gücünü bir otoriteye verirler. Hayek, son yüzyıl içerisinde kamu hukukunun özel hukuk içine adım adım sızmasının sonucunun, köken itibarıyla herkese uygulanabilir davranış kuralları belirten “yasa” teriminin, “anayasal olarak kurulmuş yasa koyucunun onayladığı her örgütlenme kuralını ya da hatta her özel düzeni” belirtmesi olduğunu saptar.²⁸

Liberalizm böyle bir evrime ancak karşı çıkabilir: Onun uyguladığı düzen, gerçekten de, Hayek’in alıp kullandığı Alman ordoliberal F. Böhm’ün güçlü ifadesiyle “özel hukuk toplumu” (*Privatrechtsgesellschaft*) olarak tanımlanabilir.²⁹ Bir davranış kuralının özü her türlü hedeften bağımsız olmakken, her örgütlenme kuralı özellikle bir hedefe göre düzenlendiğinden, bunları nominal olarak ayırt etmeye dikkat etmek gerekir. Yunanlıların *nomos* ile *thesis*’i zekice ayırdıkları hatırlanacaktır: Yalnızca özel hukuk *nomos*’tur, kamusal hukuk *thesis*’tir, bunun anlamı kamusal hukukun “resmen ilan edilmiş” ya da “inşa edilmiş” olmasıdır ve bu anlamda, “imal edilmiş” ya da “yapay” bir düzen oluşturur, oysa ki özel hukuk esasen “kendiliğinden” bir hukuktur. Kendiliğinden bir piyasa düzeninin oluşumunu mümkün kılan tek şey olan davranış kuralları, herhangi bir insanın keyfi iradesinden değil, uzun süre zarfında işleyen, kendiliğinden bir seçim [*sélection*] sürecinden kaynaklanır.

Bu noktada Hayek’in düşüncesi Darwinci evrim teorisinden dar anlamda esinlenir; bu düşünce hakkında bir “kültürel evrimcilik”ten söz edilebilir olması da nedensiz değildir. Hayek’in anladığı anlamda evrim kavramı,

27 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 42: “soyut”tan “kuralın gelecekteki belirsiz sayıda merciye uygulanması gerektiği”ni anlamak gerek.

28 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 258-259.

29 A.g.e., s. 258; ayrıca bkz. F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 37. Bu kavram için bkz. Bölüm 7.

“öngörülemez olaylara, öngörülemeyecek tesadüfi koşullara sürekli uyum süreci”ni belirtir.³⁰ Biyolojik evrim ile hukuk kurallarının insan toplumları ölçeğindeki evrimi arasında bir benzerliğe imkân veren de bu fiktirdir. Tıpkı doğal seçim mekanizmasının, çevrelerine en iyi uyum sağlamış türlerin hayatta kalmasını ve diğerlerinin yok olmasını sağlaması gibi, “doğru davranış” kurallarının (ya da özel hukuk kurallarının) bilinçdışı seçilimi de, toplumların genellikle düşmanca bir çevreye uyumlanmasını teşvik eder. “Deneme yanılma yöntemi”yle kuralların bu seçim süreci, uzun vadede, en etkili kuralların “çakışan evrim” mantığına göre en geniş bir şekilde yayılmasını sağlar; dolayısıyla bazı toplumların diğerlerini bilinçli olarak taklit ettiklerini ileri sürmeye gerek olmaz.³¹

Darwin’e yapılan bu referansın sağlamlığı ne olursa olsun, tartışma konusu edilen şey, toplumların ilerlemesinin, doğru davranış kurallarının seçilimine bağlı olduğu fikridir. Gerçekten de, bu yolla insanlık ilk kabile toplumlarından çıkabilmiş, içgüdü, yakınlık ve doğrudan işbirliği üzerinde temellenen bir düzenden kurtulabilmiş, “Büyük Toplum”un bağlarını kurmaya kadar varmıştır. Temel nokta, bu ilerlemenin özellikle yaratıcı olan yasa koyucuların bilinçli bir yaratısına bağlı olmamasıdır: Bu özel hukuk kuralları (özellikle ticaret hukuku kuralları), bu kuralları asla *yapmak* zorunda kalmamış, yalnızca *keşfetmiş* olan yargıçlar tarafından yasa olarak derlenmeden çok önce, geleneğin ve içtihadın içine dahil edilebilmiştir. Bu tür kuralların “ortaya konmuş” (*thesis*) olanlardan ayırt edilmesini haklılaştırmak için yeterlidir bu. Hayek’in açıkça belirttiği gibi, “yasaya uygulanan ‘pozitif’ nitelemesinin kullanımı, keşfedilmemiş ama doğa tarafından, *phusei* tarafından üretilmiş olana karşıt olarak, Yunancada insan iradesinin kasıtlı olarak yarattığı bir şeyi belirten *thesei* deyimini, *positus* (konmuş olan) ya da *positivus* diye tercüme eden Latince gelir.”³² Bu noktada Hayek hukuksal pozitivizmin tüm geleneğine doğrudan karşı koyar. Özellikle iki yazarı hedef alır. Öncelikle Hobbes: Latince atasözü “*non veritas sed auctoritas facit legem*”i³³ benimseyen Hobbes yasayı “yasama gücünü elinde tutan kişinin buyruğu” olarak tanımlar.³⁴ Buyruk

30 F. Hayek, *La Présomption fatale: le erreurs du socialisme*, PUF, Paris, 1993, s. 38 (akt. G. Dostaler, *Le Libéralisme de Hayek*, a.g.e., s. 86).

31 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 48.

32 A.g.e., s. 53 (ayrıca bkz. *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 169, dipnot 21).

33 Akt. F. Hayek, a.g.e. (T. Hobbes, *Léviathan*, 1651, Bölüm 26, “Yasayı hakikat değil otorite yapar.”)

34 Akt. F. Hayek, a.g.e., s. 54 (T. Hobbes, *Dialogue on the Common Laws*, 1681).

ile yasa arasında Hayek'in eleştirdiği bulanık, bundan daha iyi ifade edilemez; öyle ki Hobbes için yasa koyucu hükümrandır, hükümrandan başkası değildir. Ardından Bentham gelir: Bütün olarak İngiliz hukuku iki bransa bölünmüşse, yalnızca *yasa koyucunun yaptığı yasa gerçek yasa (statute law)* adıyla belirtilmeye değer: "Öteki branşın yaptığı varsayılan tüm düzenlemeler [...] gerçekdışı, gerçekten var olmayan, hayali, yapay, gayrimeşru hukuk, *yargıcın yaptığı* hukuk adlandırmasıyla belirtilmelidir."³⁵ Yargıcın "yaptığı" bu hukuk *common law* ya da *yazılı olmayan yasadır* ve Bentham bunu, tam anlamıyla yasa olan "bir yasa koyucunun buyruğunun iradesi" olmadığından değersiz göstermeye çalışır.³⁶ John Austin ile Hans Kelsen, Hayek'in gözünde, hukukun yasamadan önce var olduğunu ileri süren liberal geleneğin tam tersine, hukuku bir yasa koyucunun iradesine indirgeyen bu entelektüel geleneği sürdürmekten başka bir şey yapmamışlardır.

Bununla birlikte, adaletin her yasama ve örgütlü devlet üzerindeki bu öncelliğinin tanınması, asla doğal hukuk doktrinine katılmak demek değildir. Hayek pozitivizm ve doğalcılık alternatifini tersine çevirir: Adalet kuralları ne "doğal" akıldan soyut olarak çıkarsanmıştır (doğal hukukçuluk), ne de kasıtlı bir niyetin meyvesidir (pozitivizm). Bunlar "insan türünün pratik deneyiminin ürünü"dür,³⁷ yani "bir büyüme sürecinin öngörülemeyen sonuçları"dır.³⁸ Dolayısıyla Hayek açısından, Locke'un ardından, Tanrı'nın kendi yarattığı varlığa aklın bir buyruğu biçiminde yazdığı bir "doğal yasa"ya başvuru söz konusu olamaz.³⁹ "Doğa yasası"ndan söz etmek istiyorsak, bunu Hume'un belirttiği anlamda görmek gerekir: Adalet kuralları, bunları oluşturmakta tamamen güçsüz olan aklın ürünü değildir. Bunların, tıpkı diller ve para gibi, ihlallerinin sakıncalarının tekrar tekrar deneyimlenmesi sonucu adım adım oluşturulduklarından, (doğuştan olmadıkları için) "yapay" oldukları söylenebilir, yoksa "keyfi" değil.⁴⁰ Bu kuralların hepsi üç temel yasaya indirgenir: "mülklerin istikrarı, onay yoluyla aktarımları ve vaatlerin gerçekleşmesi";⁴¹ yani bütün özel hukuk sistemlerinin temel içeriği, "sözleşme özgürlüğü, mülkiyetin ihlal edilemezliği ve başkasına verilen zararları tazmin etme görevi"dir.⁴²

35 Akt. F. Hayek, *a.g.e* (vurgu bize ait).

36 Akt. F. Hayek, *a.g.e.*, s. 197, dipnot 35: "The primitive sense of the word law, and the ordinary meaning of the word, is ... the will of command of a legislator."

37 *A.g.e.*, s. 180.

38 *A.g.e.*, s. 167.

39 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, *a.g.e.*, s.

40 *A.g.e.*, s. 183.

41 *A.g.e.*; ayrıca bkz. F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, *a.g.e.*, s. 157.

42 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, *a.g.e.*, s. 48.

Doğru davranış kurallarının temel çekirdeğinin bu tanımlanması, kaçınılmaz olarak, klasik liberalizmin belli başlı akımları tarafından ortaya konduğu şekilde özgürlük ve bireysel haklar sorununun yeniden ele alınmasını gerektirir. Gerçekten de, piyasanın kendiliğinden düzenine paralel olarak adım adım vücut bulurken, bireysel özgürlük “alanı”nın genişlemesini mümkün kılmış olan şey bu kurallardır. Bu alan, bireyin eylemini kuralların biçimsel çerçevesi içine yerleştirdiği ölçüde, kendi “özel karar alanı”yla çıkarışır. Bu, özgürlüğün, doğal bir veri ya da aklın bir icadı olmasının ötesinde, ne ölçüde uzun bir kültürel evrimin sonucu olduğunu açıklamaktadır: “Özgürlük doğal bir durum değil, uygarlığın imal ettiği bir iyilik olsa da, bir niyetten doğmuş değildir.”⁴³ Doğalcılıkla iradecilik yine karşı karşıya gelmiştir. Özgürlük, “istenen şeyi yapmak” değildir, âdet ve geleneklerin aktardığı ahlâk kurallarının varlığından ayrı görülemez; bunlar, genel olduklarından, her bireyin bir diğeri üzerinde kısıtlama uygulamasını engellerler. Sonuç olarak, Hayek açısından özgürlüğün kabul edilebilir tek tanımı “olumsuz”dur: “Başkasının uyguladığı kısıtlayıcı engelin yokluğu”dur.⁴⁴ İster yönetim tercihinin ya da yasamanın oluşumuna insanların katılımı olarak anlaşılan “politik özgürlük” olsun, isterse de “filozofların pek övdükleri iç özgürlük” olsun (tutkuların köleliğine karşı kendine hâkim olma), özgürlüğün tüm diğer tanımları aldatıcıdır.⁴⁵ Hayek özgürlüğün zıddı olan kısıtlamayı şöyle tanımlar: “Kısıtlamadan bizim anladığımız, bir kişinin başkasının fazlasıyla denetiminde olan bir çevreye ve koşullara bağlı olması; dolayısıyla daha büyük bir kötülüğü engellemek için, kendi planına göre değil, diğer kişinin amaçlarının hizmetinde davranmaya mecbur kalmasıdır.”⁴⁶

Kısıtlamayı, bir kişiye bir ya da birçok başka kişinin amaçlarının dayatılması olarak tanımlayan Hayek, bir John Stuart Mill’le aynı çizgiye yerleştirilebilir. Ne var ki, yalnızca faillerini etkileyen eylemler ile başkalarının çıkarlarını etkileyenler arasındaki ayrım (bunun J. S. Mill için ne önem taşıyabileceği bilinir) *Özgürlüğün Anayasası*’nın yazarına kendi içinde pek işe yarar gelmez.⁴⁷ Hayek, J. S. Mill’in *Özgürlük Üzerine*’nin III. bölümündeki “âdetlerin despotizmi”ne yönelik şiddetli saldırısını aşırı olarak değerlendirir: Kamuoyu baskısını bir “kısıtlama” olarak göremeyeceğimizden, “ahlâki kısıtla-

⁴³ F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 53.

⁴⁴ A.g.e., s. 19.

⁴⁵ A.g.e., s. 13-16. Hayek “irade özgürlüğü” (*freedom of the will*) felsefi kavramını çevreleyen düşünce muğlaklığını teşhir eder.

⁴⁶ A.g.e., s. 21.

⁴⁷ A.g.e., s. 145.

ma” eleştirisinde, “özgürlük savunusunda muhtemelen fazla ileri gidiyordu.”⁴⁸ Yalnızca kişinin başkasının amaçları hizmetinde araçsallaştırılmasını içeren dar bir kısıtlama tanımı, “korunan alanın sınırlarını çizebilir.” “Kural-yasa”lar, bireyi başkasının uyguladığı kısıtlamadan koruma işlevi gördüğü sürece, bir özgürlük rejiminde, “bireyin özgür alanının genel bir yasa tarafından özel olarak kısıtlanmamış her alanını içerdiği” ortaya konulur.⁴⁹ Bireysel hakların, böyle bir sınırlandırma gerçekleştirme koşuluyla temellendirilebileceği umulabilir. Gerçekten de Hayek’in özgünlüğü, bu tür hakları Tanrı’nın buyurduğu bir doğa yasasına (Locke) ya da yaşamın genel yasasına (Spencer) değil, doğru davranışın kurallarına bağlamasıdır: “‘Hukuk’ kelimesinin bir anlamı vardır, buna göre *her doğru davranış kuralı, bireylerde buna denk düşen bir hak yaratır*”; bu kurallar “kişisel alanları belirlediği” ölçüde “bireyin bu alana hakkı vardır.”⁵⁰

Burada gayet iyi görülmektedir ki, her şey genel kuralların garanti ettiği bir “özel alan”ın ya da “ayrılmış alan”ın önceden tanınmasına bağlıdır: “Biri-nin beklentilerinin ‘meşru’ niteliği ya da birey ‘hakları’, tahayyül edilen özel alanın tanınmasının sonucudur.”⁵¹ Böylece, kısıtlamayı “bireysel hakların ihlali” olarak tanımlamak, ancak bu tanıma rıza gösterilmiş ise meşrudur; çünkü özel alanın fiilen tanınması, bu alanı sınırlandıran kuralların verdiği hakların tanınmasına denktir. Genel kurallar öncelikle ve her şeyden önce korunan alanların bileşim kurallarıdır ve bu haliyle her bir bireyin haklarını garanti ederler, ki bunun uzantısı kendine özgü alanının uzantısıyla kesinlikle orantılıdır. Bu kapsam genişlemesini bir kişiye ait maddi mallarla sınırlandırmak hata olur:

Bu alanı yalnızca ve esasen maddi mallardan oluşuyormuş gibi hayal etmemek gerekir. Kuşkusuz ki, etrafımızdaki şeyleri benim olan ile olmayan arasında paylaştırmak, alanların bileşim kurallarının ana hedefidir, fakat bu kurallar bize aynı zamanda, bazı nesnelerin kullanımında, güvenlik ya da yalnızca faaliyetlerimize karışılmasına karşı korunma gibi başka birçok “hak” da garanti eder.⁵²

“Mülkiyet” kavramına daha geniş bir anlam da verilecektir. Bu anlam Locke’un *Yönetim Üzerine İki İnceleme*’de türsel bir ad olarak “mülkiyet”e vermiş olduğu anlamla örtüşür:

48 A.g.e., s. 146.

49 A.g.e., s. 215.

50 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 121 (vurgu bize ait).

51 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 139.

52 A.g.e., s. 140.

John Locke döneminden beri, bu korunaklı alanı “mülkiyet” (Locke’un kendisi de “bir insanın yaşamı, özgürlüğü ve sahip oldukları” diye tanımlamıştı) olarak adlandırmak alışkanlıktır. Bununla birlikte, bu terim, çok daha dar ve tamamen maddi bir korunaklı alan anlayışı ileri sürer. Bu alan yalnızca maddi malları içermekle kalmaz, aynı zamanda başkalarına ve kimi beklentilere karşı çeşitli çareleri de kapsar. Mülkiyet kavramı, daima, bu genişlemiş anlamda yorumlansa da (Locke’la birlikte), adalet kuralları anlamında yasanın ve mülkiyet kurumunun birbirinden ayrılmaz olduğu doğrudur.⁵³

Bununla birlikte, şunu iyi görmek gerekir: Hayek, Lockecu “mülkiyet” kavramını tekrar keşfetse de, bunu, “bilinçdışı büyüme”den kaynaklı genel kural olarak kendi yasa fikrinden çıkartır, dolayısıyla doğal hukukçu temelden kopartır.

“YÖNETİMSEL FAALİYETLERİN MEŞRU ALANI” VE HUKUK DEVLETİ KURALI

Korunaklı alanın sınırlarının devlet müdahalesinin sınırlarını da kendiliğinden çizdiği söylenebilir: Devletin bu alana her müdahalesi bireyin haklarına keyfi bir saldırı olacaktır. Böylelikle meşru müdahaleler ile gayrimeşru müdahaleler arasında ayırım yapmayı sağlayan ölçüte sahip olabiliriz. Gerçekten de şunun üzerinde ısrarla durmak gerekir ki, Hayek için sorun öncelikle *meşruluk* sorunudur, yoksa *etkinlik* sorunu değil. Pratikte etkisizlik ya da yönetim müdahalesinin zararlı etkileri argümanı, ona göre, “bir özgürlük sistemiyle uyuşan önlemlerle uyuşmayan önlemler arasındaki temel ayrımı” göz ardı etmektedir.⁵⁴

John Stuart Mill’in yaklaşım tarzıyla Hayek’inki arasındaki mesafeyi ölçmek için *Özgürlük Üzerine* adlı denemesinin V. bölümünde yönetimin eyleminin sınırlarını belirlemeye çalışma tarzını hatırlamak gerekir. J. S. Mill serbest mübadele doktrinini bireysel özgürlük ilkesinden türetmez: Ticarete getirilen sınırlandırmalar kuşkusuz ki kısıtlamadır, fakat “bunlar yalnızca tahmin edilmiş sonuçlara yol açmadıklarında mahkûm edilebilir”; yoksa toplumun kısıtlama hakkını ortadan kaldırdıkları için değil.⁵⁵ Hayek, J. S. Mill’in bu soruna bakışının yetersizliğinin bilincindedir. *Özgürlüğün Anayasası*’nın II. bölümünün dipnotunda, ekonomistler her şeyi işe yararlılık açısın-

53 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 257.

54 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 222.

55 J. S. Mill, *De la liberté*, Gallimard, Paris, 2005, s. 209.

dan ele alma alışkanlığında olduklarından, “daha genel ölçütleri gözden yitirmeleri şaşırtıcı olmaz” demektedir. Ardından hemen Mill’le bir referans gelir: “John Stuart Mill, ‘iktidar müdahalesinin meşruluğunu genel anlamda yargılamayı sağlayacak ilke gerçekten de yoktur’ dediğinde (*On Liberty*, 1946, s. 8) her şeyin işe yararlılık sorunu olduğunu zaten belli etmişti.”⁵⁶ Hayek’in belirtmeye çalıştığı şey, tam da böyle bir meşruluk ilkesidir.

Bu ilkeye varabilmek için, öncelikle bireye ayrılmış eylem alanının, bütünüyle ve özellikle doğru davranışın genel kurallarının varlığıyla oluştuğunu anlamak gerekir. Sonuç olarak, bu kuralları yeniden tartışma konusu edecek her şey, bireysel özgürlüğü tehdit edebilir. Bu nedenle, hiçbir devlet müdahalesinin, ne kadar iyi niyetli olsa da, genel kurallara duyulan saygıdan muaf olmaması gerektiğini ilke olarak belirtmek gerekir: Başka deyişle, devlet tek tek kişiler için geçerli kuralları kendine de uygulamalıdır. Hayek’in alıp kullandığı F. Böhm’ün ifadesiyle, liberal düzenin bir “özel hukuk toplumu” oluşturduğu yolundaki önermeyi nasıl anlamak gerektiğini şimdi görüyoruz: Özel hukuk kuralları, piyasanın kendiliğinden düzeninden değil, devletten kaynaklanan “örgütlenmeler” de dahil olmak üzere, evrensel olarak baskın olmalıdır. Burada, bir anlamda, “ekonomik ilişkiler” üzerinde yükselen yapının (çünkü bunlar da özel hukuk tarafından yapılandırılmıştır) toplumun bütünü (“*the whole of Society*”)⁵⁷ olduğu fikrinin hukuksal sonucu görülür. Hayek’e göre, tarihsel olarak Almanya’da “hukuk devleti” (*Rechtsstaat*) adını almış olan şey, *özel hukukun genel kurallarını devletin kendine uygulama ilkesidir*. “Bir özgürlük sistemine uyumlu önlemler ile uyumlu olmayanlar arasında ayırım yapmamızı sağlayacak ölçüt hukuk devletidir” tezi buradan kaynaklanır.⁵⁸

Özgürlüğün Anayasası’nın, sonraki tüm liberal hareket için belirleyici önemini vurguladığı bu “Alman *Rechtsstaat* geleneği” nereden kaynaklanmaktadır? Hayek’e inanmak gerekirse, bu gelenek teorik esinini esasen Kant’ın hukuk felsefesinin etkisine borçludur. Kant’ın ahlâk ile hukuku eklemlediği tümdengelimci düzeni tersine çeviren Hayek, ünlü “kategorik buyruğu,”⁵⁹ “hukukun üstünlüğü fikrinin temelinde olan fikrin bütün etik alanına yayılması”⁶⁰ olarak serbestçe yorumlar. Bu alt üst oluş en açık ifade-

56 A.g.e., s. 484.

57 Bkz. dipnot 20.

58 A.g.e., s. 223.

59 “hangi özdeyişin evrensel bir yasa olmasını istiyorsan yalnızca ona göre davran”, E. Kant, *Fondation de la métaphysique des mœurs*, Flammarion, Paris, 1994, s. 97.

60 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 197. Kuşkusuz ki, sistemin yapısı içinde, *hukuk doktrini erdem doktrininden önce gelir*, fakat bunların her ikisinden de

sini, 1963 yılında *David Hume'un Hukuksal ve Politik Felsefesi*'ni konu alan konferans metninden alır:

Kant'ın ahlâki kavramı olan kategorik buyruğu kamu faaliyetlerine uygulayarak hukuk devleti teorisini geliştirdiği ileri sürülür. Ama muhtemelen *tersi* olmuştur, yani Kant kullanıma hazır bulduğu hukuk devleti (*Rule of Law*) kavramını ahlâka uygulayarak kendi kategorik buyruk teorisini geliştirmiştir.⁶¹

Almanca “hukuk devleti” deyimi ile İngilizce “yasa egemenliği” deyimi arasında burada ileri sürülen denklik, Hayek'in aynı metinde, “Kant'm bu konuda söylemesi gereken şey doğrudan doğruya Hume'dan türemiş gözüküyor” diyerek daha öteye gitmesini sağlar.⁶²

Bu sorunun teorik ve politik kapsamının çerçevesini çizebilmek için, M. Foucault'yu takip ederek,⁶³ hukuk devleti normunun Almanya'da ikili bir karşıtlıktan yola çıkarak oluştuğunu hatırlamak gerekir: Bir yandan despotizme karşıtlık, diğer yandan polis devletine (*Polizeistaat*) karşıtlık. Çünkü iki kavram örtüşmez. Despotizm, hükümrânın iradesini, kamu gücünün buyruklarına itaat etmeyi herkese dayatan yükümlülük ilkesi yapar. Polis devleti ise kamu gücünün genel ve daimi buyrukları (“yasa” diye adlandırılan şeyler) ile bu aynı kamu gücünün özel ve konjonktürel fiilleri (hukukta “yönetmelikler” düzeyinden kaynaklanan şeyler) arasında fark olmamasıyla nitelenir. Hukuk devletinin ikili tanımı buradan kaynaklanır: Öncelikle, hukuk devleti, kamu gücünün edimlerini, onları daha baştan sınırlandıran yasalarla çerçeveler; böylelikle yükümlülük ilkesini oluşturan şey hükümrânın iradesi değil, yasanın biçimi olur. İkinci olarak, hukuk devleti, evrensel geçerlilikleri bakımından değer taşıyan yasalar ile özel kararlar ya da idari önlemler arasında ilkesel bir ayırım yapar.⁶⁴ Bir süre sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu hukuk devleti

önce *âdetlerin metafizik temeli* gelir ve en yüksek ahlâk ilkesini bütün saflığı içinde ortaya çıkarmak buna düşer.

61 A.g.e., s. 189. Saf ahlâkın “uygulanması” probleminin hiç kuşku yok ki Kantçılık içerisinde nazik bir sorun olduğu doğru olsa da, Kant'ın kesin buyruk kavramına varmak için hukuku ahlâka “uyguladığı” savını doğrulayan hiçbir şey yoktur.

62 A.g.e., s. 188. Burada da, böyle bir “sapma” olasılığının sahte olduğu ileri sürülebilir: Hume'de “doğa yasaları” tedrici bir deneyimin meyvesidir, oysa ki Kant'ta “ahlâk yasası” tamamen *a priori*dir ve bu haliyle, her deneyimden bağımsızdır; bu yasanın tamamen biçimsel karakteri bunu doğrulamaktadır (Hume'ün ortaya koyduğu üç kuralın –mülk istikrarı, sahip olunanların rıza yoluyla aktarımı, vaatlerin yerine getirilmesi– belirli içeriğiyle tezat oluşturur).

63 M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 173-174.

64 A.g.e., s. 174-175. Foucault C. T. Welcker'in öncü eserine gönderme yapar: *Les Derniers Principes du droit, de l'État et de la punition* (1813).

kavramının oluşması “idari mahkemeler” problemini temel bir problem haline getirecek şekilde derinleştirilmiştir. Gerçekten de, kavramın bu oluşumunu takip edersek, hukuk devletinin özelliği, basitçe kendi eylemini genel bir yasa çerçevesinde sınırlandırmak değildir; bu, her yurttaşına kamu gücüne karşı hukuksal başvuru yolları sunan bir devlettir. Bu tür başvuru yolları düzenlemek, yurttaşlar ile kamu güçleri arasındaki ilişkilerde hakemlik etmekle görevli adli mercilerin varlığını gerektirir. 19 yüzyıl boyunca Almanya’da tartışmalar özellikle bu tür mahkemelerin statüsü üzerinde somutlaşacaktır.⁶⁵

Devletin, herhangi bir özel kişiyle aynı hukuk kurallarına bağlı olduğu ölçüde, her yurttaş tarafından herhangi bir özel kişi gibi mahkemeye çıkartılması fikrini benimseyen Hayek, bu hukuk devleti kavramını *her yasamanın kuralı* haline getirerek, görülmemiş bir kapsam verir. *Özgürlüğün Anayasası*’nın bir bölümü bunu çok açık ifade etmektedir:

Hukuk devleti her yasamanın sınırlandırılması olduğundan, yasa koyucunun yaptığı yasalarla aynı anlamda olamaz [...]. Hukuk devleti sonuç olarak yasanın koyduğu bir kural değildir, yasanın ne olması gerektiğiyle ilgili bir kuraldır, yasa-üstü bir kural ya da politik bir idealdir.⁶⁶

Böylelikle üç ayrı düzey elde edilir ve bunlar arasında her zaman titizlikle bir hiyerarşi oluşturmak gerekir: Birinci olarak, hukuk devleti ilkesinin düzeyi olan *yasa-üstü* düzey; ikinci olarak, *yeni genel davranış kurallarının* belirlenimi olarak anlaşılan yasama düzeyi, yani tamamen *yasal* düzey; nihayet üçüncü düzey, *özel* kararname ve kuralların ilan edildiği *yönetimsel* düzey. Bu hiyerarşileştirme içinde, hukuk devleti kuralının bütün genel kural ya da yasaların hazırlanmasına öncülük etmesi gereken kural olduğu görülür. Önemli olan bu ilkenin gerçek kapsamını anlamaktır: Bu kapsam, “yasa koyucunun yetkileri de dahil olmak üzere, her yönetimin yetkilerini sınırlandırmak”tan ibarettir.⁶⁷ Çünkü bu işlev basit bir yasallık gerekliliğine indirilemez: Yönetimin eylemlerinin mevcut yasalara uygunluğu, yönetimin hareket etme yetkisinin sınırlı olmasını tek başına asla garanti etmez (bir yasa gerçekten de yönetime kendi anladığı gibi hareket etme yetkisi verebilir); hukuk devleti kuralının gerektirdiği şey, bütün mevcut yasaların “bazı ilkelere uyması”dır.⁶⁸

65 Bu tartışmalar hakkında F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 201-204. Ayrıca M. Foucault’nun yorumu, *NBP*, a.g.e., s. 175-176.

66 A.g.e., s. 206.

67 A.g.e., s. 205.

68 A.g.e.

Sonuç olarak, “biçimsel hukuk devleti” (*formelle Rechtsstaat*) ile “maddi hukuk devleti” (*materieller Rechtsstaat*) birbirinden ayrılacaktır: Hayek’in anladığı anlamda hukuk devleti, doğru davranışın tektip kurallarının uygulanmasıyla devletin kısıtlayıcı eyleminin katı biçimde sınırlandırılmasını gerektiren “maddi hukuk devleti”ne denk düşerken, “biçimsel hukuk devleti” yalnızca yasallık gerektirir, yani “devletin her eylemine yasama tarafından izin verilmesini, bu yasanın genel bir doğru davranış davranmama kuralından ibaret olmasını” gerektirir.⁶⁹ Böylelikle, Bentham’ın bütünüyle yapay bir yasama anlayışına yönelik eleştirisi tamamen anlam kazanır. Bireye tanınan haklara varana dek her şeyin yasa koyucunun “imalatı”ndan kaynaklandığını ileri sürmek, “yasama iktidarının mutlak erki”ni⁷⁰ teorik olarak onaylamaktır. Tersine, bireysel hakların genişlemesinin özel hukuk kurallarının oluşumuyla birlikte ilerlediğini kabul etmek, bu kuralları, yasama yetkisinin faaliyetinin uyum sağlaması gereken ve dolayısıyla aşılmaz sınırları ona önceden dayatması gereken model olarak görmektedir.

Dolayısıyla, daha kesin bir ifadeyle, her yasanın hukuk devletinin yasa-üstü kuralına uyum sağlamak için yerine getirmesi gereken koşullar nelerdir? Hayek, “gerçek yasa”nın, yani “tözel” ya da az önce belirtilen anlamda “maddi” yasanın “sıfatları”ndan üçünü sayar. Bu kuralların ilk sıfatı elbette genel olmalarıdır: “Hiçbir kişiye, hiçbir özel alana ya da nesneye” referans yapmaları gerekmediğinden, “daima geleceği hedeflemelidirler ve asla geçmişe dönük etkileri olmamalıdır.”⁷¹ Bu da, ilk başta ne kadar arzu edilir gözükse de, sahici yasanın özel bir amaç hedeflemesini engeller. İkinci sıfatları, “anlaşılır ve kesin olmaları gereği”dir.⁷² Hayek’in özellikle bu koşul üzerinde durmasının nedeni, yasanın kesinliğinin ve kararların öngörülebilirliğinin, piyasanın kendiliğinden düzeni sayesinde belirsizlik koşullarında hareket etmeye mahkûm olan bireye bu asgari istikrarı garanti etmesidir. Bu istikrar olmadan kendi projelerini başarıyla sürdürmekte çok zorlanır: “Sorun, bireyin devletin eylemini öngörüp öngöremeyeceği ve bu bilginin ona kendi projelerini uyarlamak için mihenk noktası sağlayıp sağlayamayacağıdır.”⁷³ Son olarak, gerçek bir yasanın üçüncü sıfatı, eşitlikten başka bir şey değildir. Bunun anlamı, “her yasa herkese eşit biçimde uygulanır”dır.⁷⁴ Bu sonuncu ge-

69 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, a.g.e., s. 197, s. 254.

70 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, c. 2, a.g.e., s. 63.

71 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 208.

72 A.g.e.

73 F. Hayek, *La Route de la servitude*, a.g.e., s. 64.

74 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 209.

reklilik, “belirli kişileri öngörülebilir biçimde kayırma ya da kayırmama olgusunun tersidir.”⁷⁵ Sonuç olarak, devletin “herkesle aynı yasaya uyumlu olmasını ve böylelikle edimlerinde, herhangi bir özel şahısla aynı biçimde sınırlandırılmasını” gerektirir.⁷⁶

Hayek’e göre, yasanın bu üç sıfatından (genellik, kesinlik, eşitlik), *hukuk devleti idealinin bir özel hukuk toplumu idealiyle uyuşmasını* en iyi şekilde ortaya koyan, inkâr edilemez biçimde üçüncüsüdür. Neoliberalizm düşüncesinin, bütün bir klasik liberalizm akımının dile getirdiği politik otoritenin denetimi ilkesinin çok ötesine gittiği nokta budur. Hume “genel ve eşit” yasalar yapar; yönetim organları, otoritenin mutlak olmasını engelleyen bir sınırlandırma ilkesini bunlara uyumlamak zorundadırlar.⁷⁷ Fakat Hume yasama otoritesinin buyurduğu yasaların özel hukuk kurallarının modeline uyması gerektiğini asla ifade etmez; dahası, bu tür yasaları “doğa yasaları” denen adalet kurallarıyla karıştırmaz (mülkiyet istikrarı, mülkiyetin rıza gösterilerek nakli, vaatlerin yükümlülüğü). Aynı saptama Locke için de geçerlidir. *Yönetimin İkinci Kitabı*’na övgüyle gönderme yapan *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, bir dipnotta § 142’nin başlangıcından alıntı yapar: Yasama gücü –diye açıklar Locke– “özel durumlara göre değişmemesi gereken *istikrarlı ve resmen ilan edilmiş yasalara (promulgated established Laws)* göre yönetmelidir; zengin için de yoksul için de, sarayın gözdesi için de sabana koşulu köylü için de tek bir kural olmalıdır.”⁷⁸ Burada da Locke’un akıl yürütmesi, bir “özel hukuk toplumu” ideali çizmeye asla kalkışmayarak, yasama gücünün sınırlandırılması sorunsalı içinde kalır. Yasa yapma yetkisini, sabitliğin ve eşitliğin biçimsel kuralına tabi kılmak bir şeydir; Hayek’in savunduğu gibi, bu yasaların “töz”leri içinde özel hukuk kurallarına uymasını istemek başka şeydir. Locke’ta eşitlik buyruğunun, ancak toplumsal konumlarıyla tanımlanmış bireylere (zengin ve yoksul, saraylı ve köylü) yasanın uygulanmasını ilgilendirdiği ölçüde söz konusu edilmesi bunu yeterince göstermektedir; yoksa bu asla devletin bir özel hukuk kuralını kendine uygulaması değildir.

Özel hukukun bu şekilde devletin “kişiliği”ne dek uzanmasından ne sonuç çıkarmak gerekir? Birinci ve kuşkusuz Hayek’in bakış açısından en önemli sonuç şudur: hukuk devletinde, “politik iktidar bir kişinin özel ve korunaklı alanına ancak resmen ilan edilmiş bir kuralın ihlalini cezalandırmak

⁷⁵ A.g.e., s. 210.

⁷⁶ A.g.e.

⁷⁷ D. Hume, *Essais moraux, politiques et littéraires*, Vrin, Paris, 1999, s. 100.

⁷⁸ J. Locke, *Second Traité du gouvernement*, a.g.e., s. 104 (bkz. Bölüm 3).

için müdahale edebilir.”⁷⁹ Bunun anlamı, yürütmenin bireye “emir” ya da “buyruk” (yani –hatırlamak gerekir– belirli bir amaçla ilgili özel direktifler) vermemesi gerektiğidir. Herkes için eşit ölçüde geçerli olan doğru davranış kurallarına saygıya göz kulak olmalıdır yalnızca ve *bütün* bireylerin özel alanını bu şekilde koruma görevi, özellikle, bir kişi tarafından kuralların ihlali durumunda, cezai bir müeyyide uygulamak amacıyla *bu* bireyin özel alanına müdahaleye imkân tanır. Fakat, bu tür durumların dışında, “yönetim yetkilerinin” bir yurttaşın özel alanına “bu türden tecavüzlere imkân tanıyan hiçbir ayrımcı yetkiye sahip olmamaları gerektiği açık olmalıdır.”⁸⁰ Tersî, gerçekten de, özel kişiyi ve onun mülkiyetini yönetimin kullanımında basit bir araç olarak görmek anlamına gelir. Bu nedenle, yönetimin eyleminde genel kuralların katı çerçevesine uyum sağlayıp sağlamadığına ya da bu çerçeveyi keyfi olarak ihlal edip etmediğine karar vermeye yetkili bağımsız mahkemelere başvuru hakkını bu kişiye daima vermek gerekir (“idari mahkemeler”in yeri sorusuyla burada yeniden karşılaşılır). Önemli olan nokta, yine, “politik iktidarın her kısıtlayıcı eyleminin, bireyin kendi projelerini güven içinde yönetmesini sağlayan ve insan varlığına içkin belirsizlikleri mümkün olduğunca azaltan daimi bir hukuksal çerçeve içinde muğlaklığa düşmeden tanımlanmasıdır.”⁸¹

Burada söz konusu olan şey, *piyasa düzeninin etkinliğinin sürdürülmesidir*; çünkü güvenin temel ilkesi, hem devletin genel kurallara saygı gösterilmesini sağlama yeteneğine, hem de devletin kendisinin genel kurallara saygı göstermesine bireyin güvenmesinde yatar. Kısacası, hukuksal çerçevenin sağladığı kesinlik, piyasa düzeni gibi kendiliğinden bir düzen içinde bireyin durumuna içrek olan belirsizliği telafi etmelidir. Davranış kurallarının ihlali cezalandırmak gerektiğinde, devletin kısıtlayıcı eylemi önem kazanır: Devletin elinde bulundurduğu zor kullanımı tekeli gerçekten haklı gösterecek tek şey, iktisadi failerin güvenliğini garanti etmektir. Bu da, “bundan başka tekel olmamasını ve tüm diğer açılardan, herkesle aynı koşullarda hareket etmesini”⁸² gerektirir (Hayek’in yorumladığı eşitlik koşulu).

Yönetim iktidarının hukuk devleti ilkesine zorunlu olarak tabi oluşunun ikinci sonucu, bu kez olumlu düzeydedir: Bu ilke yönetimin *kısıtlayıcı* eylemleri için bir sınırlandırma oluşturduğu ölçüde, tüm bir faaliyet alanı, *kısıt-*

⁷⁹ F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 206.

⁸⁰ A.g.e., s. 213.

⁸¹ A.g.e., s. 223.

⁸² A.g.e., s. 224.

layıcı olmayan faaliyetlerin alanı devlete bırakılmış olur. Hayek'in anladığı anlamda liberalizm, "doğru davranış kurallarının uygulanmasıyla sınırlı davranan ve her türlü keyfiyeti dışlayan *devletin kısıtlayıcı yetkileri* ile bu amaçla kullanımına sunulmuş kaynakları kullanamayan, kısıtlayıcı gücü ya da tekeli olmayan, ama kendi keyfine kalmış kaynakları geniş geniş kullanabilen *devletin hizmet yükümlülüğü* arasında net bir ayrım talep eder."⁸³ Sorun, "saf hizmet" faaliyetlerinin finansmanının, vergi toplama biçiminde belli bir kısıtlamayı işin içine katmasıdır.⁸⁴ Hizmet faaliyetlerinin bu kısıtlayıcı yanı, devletin kimi hizmetleri sağlama tekeli hakkını kendine mal etmemesi koşuluyla haklı görülür; bu da, *ipso facto*, bir tekel oluşumu anlamına gelir (bu, yukarda hatırlatılan eşitlik koşulunun ihlali demektir). Çünkü, "tartışmalı olan şey, devlet girişimi değil, devlet tekelidir."⁸⁵ Meşru olarak devlete düşen bütün hizmet faaliyetlerinin en önemlileri, "bireysel kararlara elverişli bir çerçeve düzenleme çabasından kaynaklananlar"dır: Etkili bir para sisteminin kurulması ve sürdürülmesi, ağırlık ve ölçülerin tanımlanması, istatistik oluşturmak için malumatların düzenlenmesi, eğitimin şu ya da bu biçimde örgütlenmesi, vs.⁸⁶ Şunu da eklemek uygun düşer: "Kesin olarak arzulanan ama rekabetçi girişim tarafından sağlanamayan –çünkü yarar sağlayanlar tarafından karşılanmasını sağlamak ya imkansızdır ya da çok güçtür–" hizmetler arasında, "kişisel ve kamusal sağlık hizmetleri, yol yapımı ve bakımı ile belediyelerin hizmet verdikleri insanlar için düzenlediği çoğu şehir donanımı" sayılabilir.⁸⁷

Buna karşılık, hukuk devleti kuralının ilke olarak dışladığı önlemler vardır. Bunlar yerine getirilmesi kişiler arasında keyfi bir ayrımcılık gerektiren, çünkü herkes için hiç ayrımsız olarak ve tek tip biçimde geçerli genel kuralların uygulanmasına bağlı kalmak yerine, özel kişiler için özel sonuçlar elde edilmesini hedefleyen önlemlerdir. Burada özellikle "çeşitli ticaret ve mesleklere erişimi yönetmeyi hedefleyen önlemler, sözleşme süreleri ve üretilmiş ya da ticarileştirilmiş hacimler"⁸⁸ hedeflenmektedir. Fiyatların ve üretim miktarının her denetimi, ister istemez "keyfi ve isteğe bağlı" olduğu için, keza (fiyatların malumat aktarma rollerini oynamasını engelleyerek) piyasanın düzgün işleme-

83 F. Hayek, *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, a.g.e., s. 254 (vurgu bize ait).

84 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 223.

85 A.g.e., s. 225.

86 A.g.e., s. 224.

87 A.g.e., Hayek, hemen ardından, Smith'in, "bir kişi ya da biraz kalabalık bir grubun karşılaması gereken harcamayı kârın ödünleyemediği [...] bu kamusal çalışmalar" üzerine ünlü düşüncesine gönderme yapar.

88 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 227.

sini engellediği için yasaklanmalıdır. Katallaksi oyununun sonucu olan kaçınılmaz maddi durum farklılıklarını ortadan kaldırmayı hedefleyen her türlü yönetim müdahalesi de temelde aynı nedenlerle dışlanacaktır. Demek ki, gelirlerin doğru dağılımıyla ilgili hedeflerin sürdürülmesi (genellikle “toplumsal adalet” ya da “dağıtıcı adalet” ifadesiyle belirtilen şey) hukuk devleti kuralıyla biçimsel bir çelişki halindedir. Gerçekten de, “adil” bir ücretlendirme ya da dağıtım ancak “ortak amaçlar” (“teleokrazi”) sistemi içinde anlam taşır; oysa ki piyasanın kendiliğinden düzeni içinde bu türden hiçbir amaç baskın çıkmaz. Bu da gelir “dağılımının” ne “adil” ne de “hakkaniyetten uzak” olduğu anlamına gelir.⁸⁹ Kesin olarak, “adil” bir dağılımı garanti etme yönündeki her teşebbüs piyasanın kendiliğinden düzeninin bir örgütlenmeye ya da –başka deyişle– totaliter düzene dönüşmesine yönelir.”⁹⁰ Böylelikle, dağıtıcı adaletin devletlerin sıfatlarının parçası olduğu fikri ilke olarak mahkûm edilmiştir: “Hukuk devleti değişim adaletine dayansa da dağıtımçı bir adaletin sürdürülmesine karşıdır.”⁹¹ Buna karşılık, yönetimin, geçimlerini piyasadan sağlayamayan herkesin aşırı yoksulluğa düşmesine karşı bir korumayı, “asgari gelir garantisi ya da kimsenin daha altına düşemeyeceği bir gelir düzeyi biçiminde” “piyasa dışında” sağlamaya çalışması, başlı başına “bir özgürlük kısıtlaması ya da hukukun üstünlüğüyle bir çatışma” değildir: Problem oluşturan şey, yalnızca verilen hizmetlerin otorite tarafından belirlenmiş olmasıdır.⁹²

Artık, neoliberalizmin Hayekçi versiyonunun, yönetimin müdahalesini dışlamadığı gibi, buna davetiye de çıkardığını açık bir biçimde görebiliyoruz. Çünkü burada baskın olan “ekonomi oyununun kuralı” olarak yasa anlayışı, Foucault’nun “adli talebin artışı” olarak adlandırdığı şeyi ister istemez belirler ve “oyunun kuralları çerçevesinde hakemlik olarak uygulanması gereken *adli müdahalecilik*”ten söz etmeye kadar işi vardır.⁹³ Klasik liberalizm düşüncesi içinde, adli olanın yerine dair meydana gelen bu dönüşüm iyi anlaşılmalıdır. 18. yüzyılda yasanın önceliği fikri, “adli olanın ya da içtihatla ilgili olanın önemli ölçüde azalmasını” içermektedir: Adli olan ilkesel olarak yasanın doğrudan doğruya uygulanmasına bağlıydı. Bu durum *Yönetim Üzeri-*

⁸⁹ Bu düzeni içkin anlamda adil kabul ettiklerini hatırlayacağımız libertyenlerden farklıdır. Şunu da ekleyelim ki Hayek, kendiliğinden bir düzene uygulanan “dağıtım” teriminin makullüğünü bile reddeder, onun yerine kasıtlı bir eylem önermeme avantajına sahip “dağılma” terimini tercih eder, *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, a.g.e., s. 261.

⁹⁰ A.g.e., s. 261.

⁹¹ F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 232. Aristoteles’ten bu yana, “değişim adaleti” mübadele içindeki adaleti belirtir.

⁹² F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, a.g.e., s. 105.

⁹³ M. Foucault, *NBP*, a.g.e., s. 180 (vurgu bize ait).

ne *İki İnceleme*'nin, yasama, yürütme ve federatif iktidarlardan söz ederken adli iktidar hakkında tek kelime etmemesini açıklar.⁹⁴ Bundan böyle, yasa "herkesin kendi açısından ve kendisi için hâkimi kaldığı bir oyunun kuralı"ndan başka bir şey olmadığından, içtihat "yeni bir özerklik ve yeni bir önem" edinir.⁹⁵ Çünkü bu "katallaksi oyunu" içinde asıl ekonomik özne, şirketin kendisidir. Dayatılan hiçbir ortak amacın olmadığı ve şirketin kendisinin (Hayek'in bu terime verdiği teknik anlamda) bir "örgütlenme" olduğu dikkate alınırsa, şirket, biçimsel kurallar çerçevesi içinde kendi oyununu dilettiği gibi sürdürmeye teşvik edildiği ölçüde kendi hedeflerini de serbestçe belirler. Böylece, ekonomik özneler arasındaki çatışma ve ihtilaf vesileleri arttıkça adli mercilerin müdahale etmesi yönündeki talep de o ölçüde artacaktır; başka deyişle, yönetimin müdahalesi ne kadar gerilerse, adli eylem de müdahalelerinde o kadar güçlenmiş olur.

Adli yapının böylesine özerkleşmesi asla tesadüfi değildir; klasik liberalizmden aynı ölçüde önemli başka sapmalarla birlikte bir sistem oluşturur. Son tahlilde, üç önemli sapma ortaya konabilir. Birincisi, piyasa oyununun içindeki ekonomik ilişkileri "bütün olarak toplum"un temeli yapmaktır. İkincisi, bu düzeni oluşturan hukuksal çatıyı doğal hukuk ile kasti yaratı alternatifinden kurtarmaktır: Hukuksal kurallar özel hukuk ve ceza hukuku kurallarıyla (özellikle de ticaret hukuku kurallarıyla) özdeşleşir; bunlar binçidışı bir seçim sürecinin sonucudur. Bu ikinci sapma, klasik liberalizmin ideali olduğunu hiçbir şekilde söyleyemeyeceğimiz bir "özel hukuk toplumu" idealinin içini boşaltır. Üçüncü sapma, diğer ikisinin doruk noktasıdır ve bütün bu doktrinin vardığı noktayı gösterir: Devlet kendine özel hukuk kuralları uygulamalıdır; bunun anlamı yalnızca kendini herhangi bir özel kişinin dengi olarak görmesi gerektiği değil, kendine özgü yasama faaliyeti içinde bu aynı özel hukukun mantığına sadık yasalar ilan etmeyi de kendine dayatması gerektiğidir. Burada, klasik liberalizmin basitçe "yeniden olumlanması"ndan uzaktayız, hem de çok uzakta.

DEMOKRASİ YERİNE GÜÇLÜ DEVLET

Hayek sonuçta, neoliberalizmin çok sıklıkla indirgendiği "bırakınız yapsınlar"ın itibarını iade etmekten çok uzak durmaktadır. Zaten Hayek, "bırakınız yapsınlar" doktrininin, bağlılığını belirttiği "klasik İngiliz ekonomistleri"nin tezine kökten yabancı olduğunu belirtir:

⁹⁴ Bkz. Bölüm 3.

⁹⁵ M. Foucault, *NBP*, a.g.e.

Aslında onların tezi asla devlet olarak devlete karşı değildi, keza *akılcı bırakımız yapşınlar doktrininin mantıksal sonucu olan* anarşizme de yakın değildi; hem devlete özgü işlevleri, hem de devletin eyleminin sınırlarını dikkate alan bir tezdî.⁹⁶

Bunun anlamı, Robert Nozick'in savunduğu libertaryen "minimal devlet" anlayışını Hayek'in savunmasının söz konusu olmadığıdır. Nozick'in anlayışına göre, bir rekabet sürecinin sonunda güç tekeli eline almayı başarmış bir güvenlik ajansı devletin yerini kusursuz biçimde tutabilir. Hayek'in yaklaşımı, klasik liberalizmin devlete emanet ettiği bütün işlevlerin (ordu, polis, adalet, eğitim) özelleştirilmesinden yana bir anarko-kapitalizmin (David Friedman) radikal tutumlarından da çok farklıdır.

Bununla birlikte, klasik liberalizmle ilişkisine dair bizzat kendi açıklamasının tersine, Hayek, bu akımın tezlerine yeniden geçerlilik kazandırmış basit bir "takipçi" değildir. Birey hakları üzerinde ısrarla durması, onu Locke'un mirasçısı yapmaya asla izin vermez; keza Alman ordoliberalizminin inşacılığını üstlenmesi de onu Bentham'ın mirasçısı olarak görmeye imkân tanımaz. Politik iktidarın işlevi konusundaki temel sorunda onu Locke'tan ayıran şey, önemsiz bir kaç değişiklikten ibaret değildir. Gerçekte, *liberal demokrasi* köklü bir şekilde yeniden tartışma konusu edilmektedir. Gerçekten bir kopuş olduğuna ikna olmak için, Locke'un "sınırlı yönetim"i ("ortak iyilik", yasamanın en yüksek iktidar olması, halkın çoğunluğunun rızası) tanımlamasını sağlayan üç anahtar kavramı yeniden ele almak gerekmektedir. Öncelikle, yukarda gördüğümüz gibi, Locke "ortak iyilik"i ya da olumlu anlamda tanımlanmış "halkın iyiliği"ni, bütün yönetim faaliyetinin etrafında düzenlemesi gereken amaç haline getirir. Hayek ise "ortak iyilik" kavramını her türlü olumlu içerikten boşaltır: "Ortak iyilik", bir "amaca" denk düşmediğinden, "doğru davranış kuralları"nın mümkün kıldığı haliyle "bütünün soyut düzeni"ne indirgenir; bu da "ortak iyilik"i basit bir "araç"tan ibaret kılmak anlamına gelir, çünkü bu soyut düzen ancak "bireysel niyetlerin büyük çeşitliliğinin sürdürülmesini kolaylaştıran araç olarak"⁹⁷ değer taşır.

İkinci olarak, yine gördüğümüz gibi, Locke yasama kuvvetini yönetimin "en yüksek kuvveti" olarak kabul etmektedir. Buna güçlü bir anlam vermek gerekir: Yasa *yapma* yetkisi gerçekten ona aittir, ki bu yetki "içtihat" değişikliklerinin onaylamasına indirgenemez. Hayek ise yönetim ile yasama

96 F. Hayek, *La Constitution de la liberté, a.g.e.*, s. 59 (vurgu bize ait).

97 F. Hayek, *Droit, législation et liberté, c. 2, a.g.e.*, s. 6.

arasındaki, bir yanda karar ve kuralların hazırlanması ile diğer yandan yasaların ve “genel davranış kuralları”nın onaylanması arasındaki karışıklığı teşhir etmekten geri kalmamıştır. Dolayısıyla, bu iki işlevi, iki farklı meclise atfetmiştir. Yönetim meclisine yürütme yetkisini, yasama meclisine de yeni genel kuralları belirleme yetkisini vermiştir. Bu sonuncu meclis her türlü demokratik denetimin dışında kalır: Yasa koyucular olgunluk yaşına ulaşmış insanlardır (asgari 45 yaşında), aynı yaşta seçmenler tarafından on beş yıllık bir dönem için seçilirler. “Uzun sürmüş bir suiistimalin kirlettiği” “demokrasi” kelimesini kullanmaktan kaçınmak için Hayek “demaşî” terimini uydurmuştur.⁹⁸

Üçüncü olarak (ve burada sorunun gerçekten özüne temas edilir), Locke halkın çoğunluğunun rızasını, politik bedenin bütün üyelerinin tabi olduğu kural olarak görür. Hatta “yasamanın kendisine emanet edilen misyonla çelişik hareket ettiğini fark ettiğinde, *yasamayı* azledecek ya da *değiştirecek yüksek bir iktidar halkın içinde* daima vardır”⁹⁹ tezini bile ileri sürer. Onun tersine, Hayek, toplumun bütün üyelerini tabi kılacak bir yetkiyi halkın çoğunluğuna vermek istemez. Çoğunluk kuralının ne sınırlı ne de sınırlandırılabilir olması; işte, Hayek’e göre “halk egemenliği” kavramının içeriğini bu oluşturmaktadır.¹⁰⁰ Bu kavramın işlevi ise “totaliter demokrasi” halini ahp yozlaşmaya daima yatkın olan bir “sınırsız demokrasi”yi meşrulaştırmaktır. Bu demektir ki, demokrasi bir amaç değildir; yöneticileri seçme yöntemi olarak değer taşıyan bir araçtan başka bir şey asla değildir. Keza Hayek, Pinochet diktatörlüğü altındaki bir Şili gazetesine, tam olarak 1981 senesinde şunları söylediğinde açık yüreklilik göstermiş oluyor: “Benim kişisel tercihim liberal bir diktatörlükten yanadır, yoksa liberalizmin her türünün eksik olduğu demokratik bir yönetimden yana değilim.”¹⁰¹ “Halk egemenliği”nin ve “sınırsız demokrasi”nin bu eleştirisi temel bir kaygıya cevap verir: Son tahlilde önemli olan, özel hukuk kurallarını (mülkiyet ve ticari mübadele kuralları) “kolektif irade”nin uyguladığı her türlü denetimden kurtarmaktır. Bir

98 A.g.e., s. 48. “Demokrasi” çoğunluğun azınlık üzerinde uyguladığı zorlama halini alıp yozlaşabilirken, “demaşî” ancak çoğunluğun genel kurala uyması koşuluyla çoğunluğun iradesine yükümlülük yetkisi verir.

99 J. Locke, *Second Traité du gouvernement*, a.g.e., s. 108 (bkz. Bölüm 3).

100 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 104.

101 Akt. Stéphane Longuet, *Hayek et l'École autrichienne*, Nathan, Paris, 1998, s. 175. *El Mercurio* gazetesindeki Nisan 1981 tarihli söyleşinin İngilizce metni, Hayek Enstitüsü’nün yayımladığı haliyle, tıpatıp şöyledir: “As you will understand, it is possible for a dictator to govern in a liberal way. And it is also possible for a democracy to govern with a total lack of liberalism. Personally I prefer a liberal dictator to democratic government lacking liberalism.”

“özel hukuk toplumu” idealinin içeriğini hatırlarsak, bu kaygı gayet mantıklıdır: Kendi eylemini özel hukuk kurallarına tabi kılmayı ilke edinmiş bir devlet, bu kuralların değeri üzerine kamusal bir tartışma riskini üstlenemez; keza bu tartışmayı çözüme bağlamak için bunu halkın iradesine sunmayı hiç kabul edemez.

Neoliberalizmin oluşumuna Hayek’in katkısını nasıl değerlendirmeli? Mont-Pèlerin Cemiyeti’nin kuruluşundan (1947) itibaren entelektüel ve politik etkisinin belirleyici olduğuna kuşku yoktur. *Özgürlüğün Anayasası*’nın III. bölümünde ifade edilen politik önermelerin çoğu, özellikle sendikaların uyguladığı “zorlama”yla mücadele etmeyi hedefleyenler, Thatcher ile Reagan’ın programlarına doğrudan esin vermiştir.¹⁰² Ne var ki, eğer ölçüt olarak, doğrudan politik etki değil de, (M. Foucault’nun belirttiği anlamda) neoliberal *akılsallığın* yerleşmesine katkısı dikkate alınırsa, yeniden değerlendirme yapmak şart olur. (Hukuksal kuralların önemini ve “güçlü bir liberal devlet”in gerekliliğini vurgulayan L. Rougier ile W. Lippmann’ın ortaya koyduğu) kökensel öze ait temalara, o zamana dek görülmemiş bir kapsamı vermiş olan elbette Hayek’tir. Özel hukukun bekçisi olan bir yönetime dair F. Böhm’ün ileri sürdüğü fikrin derinleştirilmesini ve hatta bu hakkın bizzat yönetime uygulanma gerekliliğini açıkça belirtmeyi ona da –belki de özellikle ona– borçluyuz. Son olarak, iktisat teorisindeki “bilgi bölüşümü” kavramının oluşumunu da ona borçluyuz. Fakat, *piyasa düzeninin oluşumu* konusundaki temel meselede, bugünkü neoliberal pratiklerde baskın olan ögenin, Hayek’in kültürel evrimciliğinden çok uzak olan inşacı bir yaklaşım olduğunu kabul etmek gerekir.

¹⁰² Margaret Thatcher 5 Ocak 1981’de avam kamarasında şunu açıkladı: “Ben profesör Hayek’in büyük hayranıyım. Bu meclisin saygın üyeleri de onun kitaplarından bazılarını, *Özgürlüğün Anayasası*’nı, *Kanun, Mevzuat ve Özgürlük*’ün üç cildini okurlarsa iyi olur.” (akt. G. Dostaler, *Le Libéralisme de Hayek*, a.g.e., s. 24).

ÜÇÜNCÜ KISIM

Yeni Akılsallık

ONUNCU BÖLÜM

Büyük Dönemeç

1 1980'li yıllar Batı'da hem "tutucu" hem de "neoliberal" olarak nitelenen bir politikanın zaferinin damgasını taşır. R. Reagan ve M. Thatcher adları, sosyal-demokrasinin "welfare'ciliği"nden bu kopuşu ve dört nala giden enflasyonu, kârın düşüşünü ve büyümenin yavaşlamasını aşacağı iddia edilen yeni politikaların uygulanmasını simgeler. Batı'daki bu yeni sağın genellikle basitleştirici sloganları bilinmektedir: Toplumlar aşırı baskı altındadır, aşırı kurallara tabi kılınmıştır; sendikaların, bencil meslek birliklerinin, memurların çeşitli baskıları altındadır. Tutucu ve neoliberal politika özellikle "Fordist" denilen sermaye birikim rejiminin hem iktisadi hem de toplumsal krizine politik bir cevap oluşturma iddiasındadır. Bu tutucu yönetimler, Keynesçi makroekonomik düzenlemeyi, şirketlerin kamusal mülkiyetini, tedrici vergi sistemini, sosyal güvenliği, özel sektörün –özellikle çalışma hukuku ve ücretlilerin temsili konusunda– katı kurallarla çerçevelenmesini derinden tartışma konusu etmişlerdir. Öncelikli problemi enflasyon olan bu yönetimlerin temel hedefi, büyümeyi desteklemeye ve tam istihdamı gerçekleştirmeye yönelik talep politikası olmuştur.¹

¹ Bu politikalara dair bütünsel bir bakışa sahip olmak için İngiliz Muhafazakâr Parti'nin M. Thatcher'ın seçilmesine yol açan 1979 tarihli manifestosunu incelemek yeter. Partinin programı, enflasyonu denetlemeyi, sendikaların gücünün azaltılmasını, çalışmayı ve servet edinmeyi teşvik edici uygulamaların yeniden düzenlenmesini, parlamentonun ve yasanın teşvikini, daha etkin bir sosyal hizmet politikası yoluyla aile yaşamına yardımı, savunmanın güçlendirilmesini kapsamaktadır. Bkz. A. Gamble, *The Free Economy and the Strong State. The Politics of Thatcherism*, Duke University Press, Durham, 1988.

Fakat neoliberal politikaların niteliğini anlamak ve bunların liberalizmi teorik olarak yeniden temellendirme çabalarıyla sürdürdükleri ilişkilerin çerçevesini çizebilmek için, bu neoliberal politikaları belli bir tarihsel konjoktüre yerleştirmek yeterli midir? Bu politikaların onlarca yıl boyunca sürmesini nasıl açıklamalı? Bu politikalardan bazılarının “yeni sağ”² tarafından olduğu kadar “modern sol” tarafından da sürdürülüyor olması nasıl açıklanabilir?

Gerçekten de, bu yeni politik biçimler eskinin “saf” kapitalizminin ve geleneksel liberalizmin basitçe restorasyonundan daha önemli bir değişim getirmektedir. Bu politikaların temel özelliği, kapitalizmin işleyiş kurallarında bir değişim bağlamında, yönetsel iktidarın uygulanış tarzını ve doktriner referansları kökten değiştirmeleridir. Bunlar, kapitalizmin küreselleşmesine ve finansallaşmasına eklenmiş belli bir politik ve toplumsal akılsallık türüne tabi olmaya tanıklık etmektedirler. Tek kelimeyle, “büyük dönemeç” ancak tutum ve politikaları kalıcı biçimde yeniden yönlendirme ve entegre etme gücüne sahip yeni bir normatif mantığın genel olarak uygulanmasıyla var olur. Andrew Gamble bu yeni akışı şöyle ifade etmiştir: “Serbest ekonomi, güçlü devlet.” Bu ifade, devletin basitçe geri çekilmesiyle değil, devletin yeni temeller, yeni yöntemler ve yeni hedefler temelinde politikaya yeniden katılımıyla karşı karşıya olduğumuzu vurgulama meziyetine sahiptir. Bu ifade tam olarak ne demektedir? Bu formülde, elbette tutucu akımların buraya yerleştirmek istediği şeyleri görebiliriz: Dış düşmanlara karşı ulusal savunmanın, iç düşmanlara karşı polis ve genel olarak nüfus üzerindeki denetimlerin büyüyen rolü. Keza yerleşik otoriteyi, geleneksel kurum ve değerleri –özellikle “ailevi” olanları– yeniden tesis etme iradesini de unutmamak gerekir. Fakat oldukça klasik anlamda tutucu olan, kurulu düzeni savunma yönündeki bu çizgiden fazlası da vardır.

Yanlış anlamalar tam da bu belirgin noktada varlığını sürdürmektedir. Bazı yazarlar, yeni sağın ve modern solun sürdürdüğü iktisadi ve toplumsal politikaları yalnızca “piyasanın geri dönüşü” olarak görmek istemişlerdir. Bu tür politikaların daima, piyasaların iyi işlemesi için, vergileri azaltmak, kamu harcamalarını –artmasını anayasal kurullarla sınırlandırmak da dahil– kısıtlamak, kamu şirketlerini özel sektöre aktarmak, sosyal güvenliği sınırlandırmak, riskler karşısında “bireysel çözümleri” teşvik etmek, enflasyonu azaltmak için para kitlesinin büyümesini denetlemek, güçlü ve istikrarlı bir para-

2 “Yeni sağ” deyimini İngilizce *new right*’ın tercümesidir ve özellikle 1980’li yıllardan beri neoliberal ve tutucu söylemi sürdürmüş politik oluşumları, dernekleri ve medyayı belirtmektedir. Dolayısıyla bu adın Fransa’daki anlamıyla herhangi bir yakınlık içinde düşünülmemelidir.

ya sahip olmak ve piyasaların –özellikle emek piyasasının– kuralsızlaşması fikrine dayandığını haklı olarak belirtirler. Temelde, “sosyal-demokrat uzlaşma” devlet müdahaleciliğinin eşanlamlısıysa, “neoliberal uzlaşma” da onlar için serbest piyasanın eşanlamlısıydı. Yeterince iyi görülmeyen şey ise, bu politikanın *disipline edici* niteliğidir: yönetime hukuksal, parasal, davranışsal kuralların uyanık bekçisi rolü verir; büyük oligopollerle yarı resmi bir gizli anlaşma çerçevesinde, rekabet kurallarının gözetimi resmi görevini yönetime atfeder ve özellikle de, piyasa durumları yaratma ve piyasa mantıklarına uyum sağlamış bireyler yaratma hedefini yönetime atfeder. Başka deyişle, dikkati yalnızca “bırakınız yapsınlar” ideolojisine yöneltmek, yönetimlerin teşvik ettiği ya da doğrudan doğruya yerleştirdiği pratik ve düzeneklerin incelenmesine yönelmeyi engellemiştir. Sonuç olarak, standart “anti-liberal” eleştiride paradoksal olarak ihmal edilmiş olan şey neoliberal politikaların *stratejik boyutudur* ve bu boyut, fark edilmeden kalan global bir akılsallığın içinde var olmaktadır.

“Strateji”den tam olarak ne anlamak gerekir? Bu terim, en yaygın anlamında “bir amaca varmak için kullanılan araçların seçimi”ni³ belirtmektedir. 1970’li yıllar 1980’li yıllara dönerken iyi belirlenmiş bazı hedeflere (sosyal devletin parçalanması, kamu şirketlerinin özelleştirilmesi, vs.) en kısa sürede erişmek için tüm bir araçlar yelpazesinin seferber edildiği inkâr edilemez. Dolayısıyla, bu anlamda, bir “neoliberal strateji”den söz etmekte gayet haklı temellerimiz vardır. Bu “strateji”den anlaşılması gereken, yeni politik koşullar oluşturmaya, iktisadi işleyiş kurallarını değiştirmeyi, bu hedefleri dayatacak şekilde toplumsal ilişkileri dönüştürmeyi hedefleyen iktidar söylem, pratik ve düzenekleri bütünüdür. Bununla birlikte, “strateji” teriminin bu kullanımı ne kadar meşru olsa da, şirketler, ekonomiler ve devletler arasındaki genelleşmiş rekabet hedefinin, sanki başlangıçtaki hedeflerin hizmetine konulmuş araçlar kadar akılsal ve kasıtlı bir tercih konusuymuş gibi, uzun vadeli olgun bir projeden yola çıkarak hazırlanmış olduğunu düşündürtebilir. Bu düşünce ile 80’li yıllar dönemecini “komplo” terimleriyle düşünmek arasındaki mesafe uzun değildir ve bu adımı bazıları –özellikle soldan gelenler– çabucak atmışlardır. Refah devletine karşı entelektüel çevrelerin, profesyonel grupların, toplumsal ve politik güçlerin çoğu zaman da oldukça farklı hedeflerle, art arda ya da eşzamanlı olarak katıldıkları mücadeleden önce, rekabet yoluyla yeni bir düzenleme hedefi, bizce, yoktu. Dönemeç, kimse henüz dünya ölçeğinde yeni bir dü-

3 Hubert Dreyfus ve Paul Rabinow, *Michel Foucault. Un parcours philosophique*, Gallimard, Paris, 1984, s. 318-319.

zenleme tarzını düşünmezken, belirli koşulların baskısıyla belirmeye başladı. Bizim tezimiz, bu hedefin bizzat çatışma sırasında oluştuğu, bizzat bu çatışmanın mantığı nedeniyle çok farklı güçlere kendini dayattığı ve o zamana kadar nispeten dağınık kalmış güçlere bir dayanak noktası sunarak, bu andan itibaren bir katalizör rolü oynadığıdır. Hedefin doğuşunu önceden başlamış çatışma koşullarından yola çıkarak kavrayabilmek için, “strateji” teriminin bir başka anlamına, stratejiyi bir strateji uzmanının iradesinden ya da bir öznenin niyetinden kaynaklandırmayan bir anlamına başvurmak gerekir. Bu “öznesiz strateji” ya da “stratejistsiz strateji” fikri tam da M. Foucault’ya aittir. 1830’lu yıllarda işçi sınıfının ahlâklılaştırılması yönündeki stratejik hedefi örnek alan Foucault, bu hedefin o dönemde bunu uygulayacak fail olarak burjuvaziyi *ürettiğini*, ama önceden oluşmuş bir ideolojiden yola çıkarak bu hedefi tasarlamış olanın, önceden oluşmuş özne olarak burjuva sınıfı olmadığını ileri sürer.⁴ Burada düşünülmesi gereken şey, belli bir “pratikler mantığı”dır. Önce pratikler vardır; genellikle de birbirine uymayan pratikler. Bunlar iktidar tekniklerini (bunların da başında disiplin teknikleri gelir) uygulamaya koyarlar ve bütün bu tekniklerin çoğalması ve genelleşmesiyle de yavaş yavaş global bir yönelim ortaya çıkar. Bu “stratejik hedefe doğru atılım”ın⁵ teşvikçisi olan kimse yoktur. Rekabetin, herhangi bir “genelkurmay”ın üzerinde önceden düşünerek “seçtiği” bir şey olmaksızın, toplumsal güçler ile kimi iktisadi koşullar arasındaki bazı ilişkilerden yola çıkarak dünya çapında yeni bir norm şeklini alma biçimi, bundan daha iyi ifade edilemez. Neoliberal politikaların stratejik boyutunu ortaya çıkarmak, yalnızca bunların (“strateji” teriminin ilk anlamına göre) bazı araçların seçimine ne açıdan bağlı olduklarını ortaya koymakla sınırlı kalmaz. Bu, aynı zamanda, bütün bu araçlara global bir tutarlılık vermiş olan genelleşmiş rekabet hedefinin stratejik karakterini de (aynı terimin ikinci anlamında) ortaya koyar.

Biz bu bölümde şu dört noktayı sırasıyla incelemek istiyoruz. İlki, neoliberal politikalarla kapitalizmin dönüşümünün birbirini destekleyerek “büyük dönemeç” olarak adlandırdığımız şeyi meydana getirdiği *karşılıklı dayanak ilişkisidir*. Bununla birlikte bu dönemeç, yalnızca kapitalizmin krizine bağlı değildir, birdenbire de ortaya çıkmamıştır. *İdeolojik bir mücadeleden* önce gelmiş ve ona eşlik etmiştir. Bu mücadeleyi oluşturan şey, refah devletinin özellikle deneme yazarları ve politikacılar tarafından yürütülen sistematik ve kalıcı bir eleştirisidir. Bu saldırı kimi yönetimlerin eylemini doğrudan doğ-

4 “Le jeu de Michel Foucault”, *a.g.e.*, s. 306-307.

5 H. Dreyfus ve P. Rabinow, *Michel Foucault*, *a.g.e.*, s. 268-269.

ruya beslemiş ve yeni norm ortaya çıktığında bunu meşrulaştırmaya büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. İkinci nokta budur. Fakat yalnızca zihniyet değişimi yetmezdi; davranışlarda da bir değişim sağlamak gerekiyordu. Bu ise esasen *disiplin* teknik ve düzeneklerinin, yani iktisadi olduğu kadar toplumsal da olan zorlayıcı sistemlerin işiydi. Bu sistemlerin işlevi, bireyleri, rekabetin baskısı altında, kârı azamileştirici hesap ilkelerine ve sermayenin önem kazandığı bir mantığa göre kendi kendilerini yönetmeye mecbur etmekte. Bu da üçüncü noktadır. Disipline edici bu sistemlerin tedrici genişlemesi ile kurumsal kodlandırılmaları, sonuçta genel bir *akılsallığın* yerleşmesine varmıştır; her görüşten yöneticiye, insan davranışlarının kavranılabilirliğinin biricik çerçevesi olarak sunulan yeni bir tür gerçeklik rejimi.

REKABET YOLUYLA YENİ BİR DÜZENLEME⁶

“Büyük dönemeç”in anlamını gözden kaçırmanın iki biçimi vardır. Birincisi, bunu özellikle kapitalist sisteme içkin ekonomik dönüşümlerin sonucu olarak görmektir. Böylece bir kriz durumuna *tepki-uyum* boyutu yapay olarak yalıtılmış olur. İkincisi, “neoliberal devrim”i bir iktisat teorisinin –genellikle de ayrıcalıklı bir yer atfedilen Milton Friedman’ın teorisinin– kasti ve kararlı bir şekilde uygulaması olarak görmektir.⁷ Bu durumda, ideolojik *rövanşın* boyutuna aşırı değer verilir. Gerçekte, dünya çapında rekabet normunun yerleşmesi, teknolojik, ticari ve üretken bir bütün olan içsel [endojen] bir dinamiğe, politik bir projenin *bağlanmasyla* gerçekleşmiştir. Biz bu ve sonraki bölümde bu dinamiğin bellibaşlı ilkelerini ortaya koymaya çalışacağız. Özel olarak ikinci boyutun incelemesini ise ideolojiye ve disipline ayrılmış sonraki bölümlerde ele alacağız.

M. Thatcher ile R. Reagan’m, onların ardından çok sayıda yönetim tarafından kopya edilen ve IMF ya da Dünya Bankası gibi büyük uluslararası örgütler tarafından devralınan politik programı, kendisini öncelikle, “yönetilemez” olarak değerlendirilen bir duruma karşı *cevaplar* bütünü şeklinde ortaya koyar. Tamamen tepkisel olan bu boyut, *The Crisis of Democracy* başlıklı Üçyanlı Komisyon⁸ raporunda kusursuz biçimde görülmektedir. Bu

6 Bu bölümün içeriği, El Mouhoub Mouhoud ve Dominique Plihon’un “Question Marx” seminerindeki bir sunumundan kısmen alınmadır. Elinizdeki yayın vesilesiyle bu eserin yazarları tarafından El Mouhoub Mouhoud’un da yardımıyla bütünüyle gözden geçirilmiştir.

7 Bu yan Naomi Klein’in *La Stratégie de choc. La montée d’un capitalisme du désastre* (Leméac/Actes Sud, Arles, 2008’de) adlı son eserinde fazlasıyla tek yanlı vurgulanmıştır.

8 1973 yılında David Rockefeller tarafından kurulan Üçyanlı Komisyon, sözleşmesinde belirtildiği gibi, iki yüz “seçkin yurttaş”ı, yani “üçlü” (Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa, Japonya) köken-

anahtar belge, kapitalist ülkelerin çoğu yöneticisinin paylaştığı, demokrasilerin “yönetemezliği”nin bilincine kanıttır.⁹ 1975 yılında teşhislerini ifade etmek için çağrılmış uzmanlar, yönetilenlerin politik ve toplumsal yaşama çok fazla dahil olmaları nedeniyle, yöneticilerin yönetemez hale geldiklerini saptıyorlardı. Modernlerin duyarsızlığına öfke duyan Tocqueville’in ya da Mill’in tam tersine, Üçyanlı Komisyon’un üç raportörü olan Michel Crozier, Samuel Huntington ve Joji Watanuki, 1960’lı yıllarda ortaya çıkan “aşırı demokrasi”den, yani onların gözündeki, en yoksul ve en marjinal sınıfların eşitlikçi taleplerinin ve aktif politik katılım arzularının yükselişinden şikayet ediyorlardı. Onlara göre, politik demokrasi normalde ancak “bazı grup ve kişilerin bir ölçüde ilgisizliği ve katılımsızlığıyla” işleyebilirdi.¹⁰ İlk neoliberal teorisyenlerin klasik temalarını benimseyerek, “politik demokrasinin tanımsız yaygınlaşmasının istenir bir sınırı”¹¹ olduğunun kabul edilmesini talep ediyorlardı.

“Taleplere sınır” koyma yönündeki bu çağrı, eski Fordist normun krize girdiğini ifade ediyordu. Fordist norm, Taylorculuğun ilkelerini, (üretkenlik kazançları ve fiyat endeksleriyle) gerçek ücretlerin düzenli artışına uygun katma değer paylaşım kurallarıyla bağdaştırıyordu. Üretim ile kitle tüketiminin bu eklemlenmesi, ayrıca, ücret ile kâr arasında belli bir makroekonomik “dayanışma”yı garanti eden bu büyüme modelinin nispeten öz-merkezli¹² karakterine dayanıyordu. Talebin özellikleri (ürünlerin pek az farklılaşması, fiyatlar karşısında talebin aşırı esnekliği,¹³ gelir artışı), tüketim ve donanım malları bakımından ailelerin ihtiyaçlarının adım adım tatminine denk düşüyordu. Üretkenlik kazançlarındaki artışın sağladığı gelirlerin bu belirgin büyümesi, kitle üretiminin esasen ailevi piyasalara akmasını sağlamaktadır. Uluslararası rekabete pek az açık sanayi sektörleri, büyümede devindirici bir rol oynuyordu. Üretkenlik faaliyetinin örgütlenmesi çok atılım göstermiş bir işbölümüne, artmış ama katı bir otomatizasyona, uzun bir üretim/tüketim döngüsüne dayanıyordu. Bunlar ulusal, hatta uluslararası temelerde ölçek ekonomiler elde etmeyi sağlıyordu. Uluslararası temelerde olanlar ise, montaj segmentlerinin kütsel olarak Asya ülkelerine taşınmasına zaten bağlıydı.

li dünyanın politik ve iktisadi seçkinlerinin çok seçkin üyelerini bir araya getirmektedir. Bunlar “ortak eylem için pratik öneriler geliştirme”ye çabalayacaklardır.

9 M. Crozier, S. Huntington ve J. Watanuki, *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, New York University Press, New York, 1975.

10 A.g.e., s. 114.

11 A.g.e., s. 115. Akt. Serge Halimi, *Le Grand Bond en arriere*, Fayard, Paris, 2004, s. 249.

12 Terim, ulus-devletin toprak temeli üzerinde odaklanmış bir makro-ekonomik dolaşımı tanımlamayı sağlamaktadır.

13 Talebin esnekliği - talep fiyatı iktisat dilinde fiyat değişikliklerine talebin duyarlılığını belirtir.

Bu tür koşulların, sermayenin değer kazanmasını ve gerçek ücretlerdeki artışı belli bir noktaya kadar birbirine eklemleyen düzenlemeleri politik ve toplumsal düzlemde mümkün kıldığını anlıyoruz (bu durum “sosyal-demokrat uzlaşma” olarak adlandırılmaktadır).

Bununla birlikte, 1960’lı yılların sonundan beri, Fordist büyümenin “yararlı” modeli, kendi içinden kaynaklanan sınırlarla karşılaşır. Bu dönemde şirketler kendi kâr oranlarında çok hissedilir bir düşüşle karşılaşır.¹⁴ “Kârlılık”taki bu düşüş, üretkenlik kazançlarındaki yavaşlamayla, toplumsal güçlerin ilişkisiyle ve ücretlilerin mücadeleciliğiyle (“68 yılları”na tarihsel özelliğini veren budur), 1973 ve 1979’daki iki petrol şokunun yoğunlaştırdığı güçlü enflasyonla açıklanır. Bu durumda durgunluk, enflasyon ile resesyon arasında hakemlik iddiasında bulunan Keynesçi “konjonktüre kılavuzluk etme” sanatının vefat ilanını imzalar gibi gözükmemektedir. İki fenomenin –güçlü enflasyon oranı ile yüksek işsizlik oranı– birlikte varlığı, siyasal iktisadın aletlerini, özellikle de kamu harcamasının talep düzeyi ile faaliyet düzeyi üzerinde ve dolayısıyla istihdam düzeyi üzerindeki yararlı etkisini gözden düşürmektedir.

İkinci Dünya Savaşı’nın ertesinde yerleşmiş uluslararası sistemin kural dışılaşması, aynı zamanda krizin ilave bir faktörü olacaktır. 1973’ten itibaren paranın genel olarak dalgalanması, piyasaların iktisadi politikalar üzerinde artan etkisine yol açar ve yeni koşullarda, ekonomilerin büyüyen açılımı, özmerkezli “üretim-gelir-talep” dolaşımının temellerini dinamitler.

Yeni para politikası, özellikle durgunluk ile ücretli örgütlerinin uyguladığı baskı gücünün yarattığı iki temel soruna cevap vermeye çabalar. Ücretlerin fiyatlara endekslenmesini ortadan kaldırarak, iki petrol şoku sırasında ücretlilerin alım gücü üzerinden şirketler yararına para çekilmesini sağlamıştır. Siyasal iktisadın geri dönüşünün iki temel ekseni, dört nala giden enflasyona karşı mücadele ile 1970’li yılların sonunda kârların restorasyonuydu. Sert bir resesyon ve işsizlik artışı pahasına faiz oranlarının keskin artışı, sendikaların gücüne karşı bir dizi saldırıyı hızla başlatmaya, sosyal harcamaları ve vergileri azaltmaya, kuralsızlığı teşvik etmeye imkân tanıdı. Fransa örneğinin gayet iyi gösterdiği gibi, sol hükümetler de 1980’li yılların başında bu para politikalarını benimsediler.¹⁵

Bir başka “yararlı döngü” yoluyla, bu faiz oranı artışı, 1982 yılında Latin-Amerika ülkelerinin –özellikle Meksika’nın– borç krizine yol açtı. Bu

14 Bkz. Gérard Duménil ve Daniel Lévy, *Crise et sortie de crise, ordre et désordre néolibéraux*, PUF, Paris, 2000.

15 1983 yılında Delors hükümetinin sert dönemeciyle birlikte.

da IMF'in, geri ödeme koşullarının pazarlığı karşılığında, derin reformlar gerektiren yapısal düzenleme planları dayatmasına vesile oldu. 1979 yılında Amerikan faiz oranlarının iki misli artması ile bu durumun hem iç hem de dış sonuçları, alacaklılara borçlular üzerinde yeni bir iktidar verecek, borçlulara, onlardan daha yüksek bir gerçek ücretlendirme talep edilerek, çok olumsuz politik ve toplumsal koşullar dayatılacaktır.¹⁶ Bu para ve bütçe disiplini, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkeleri ile Dünya Bankası'nın kredilerine ve IMF desteğine dayanan Güney ülkelerinin bütününde anti-enflasyonist politikaların yeni normu haline gelir.

Böylelikle, farklı ulusal kapitalizmler arasında olduğu gibi ulusal alanların her birinin içindeki toplumsal sınıflar arasında da, "oyunun kuralları"nı derinden değiştirmiş iktisadi düzenek ve mekanizmalar içinde yeni bir yönetim, adım adım vücut bulmuştur. Alınan önlemlerin en ünlüleri, (genellikle ucuza elden çıkarılan) kamu şirketlerinin *özelleştirilmesine* yönelik büyük dalga ile ekonominin *kuralsızlaştırılması* yönündeki genel harekettir. Bu yönelimin temel fikri, ticari işlerin gidişatına ve kendi çıkarlarına dair daha kesin bir bilgidен yararlanılan özel faillere verilen özgürlüğün, doğrudan müdahaleden ya da kamusal düzenlemeden daima daha etkili olduğudur. Keynesçi ve Fordist düzen, şirketler arasındaki ve kapitalist ekonomiler arasındaki rekabetin, değişim oranları, ticari politikalar ve gelir paylaşımı konusundaki ortak sabit kurallar tarafından düzenlenmesi gerektiği fikrine dayansa da, 1980'li yılların sonunda yerleşen yeni neoliberal norm, rekabeti yönetimin en yüksek ve evrensel kuralı haline getirir.

Bu kurallar sistemi, *dünya çapında disipline edici sistem* olarak adlandırılabilir olan şeyi tanımlamıştır. Daha ilerde göstereceğimiz gibi, bu sistemin oluşumu, monaterizm dogmasını benimsemiş yönetimlerin 1970'li yıllarda uygulamaya koyduğu disipline edici düzeneklerin deneyimlenme sürecinin vardığı yeri temsil etmektedir. Bunun en yoğunlaşmış ifadesi ise John Williamson'un "Washington konsensüsü" olarak adlandırdığı şeydir. Bu konsensüs uluslararası mali topluluk içinde, borç ve yardım alabilmek için bütün ülkelerin izlemesi gereken buyruklar bütünü olarak yerleşmiştir.¹⁷

16 Bkz. Dominique Plihon, *Le Nouveau Capitalisme, La Découverte*, "Repères", Paris, 2003.

17 Dünya çapındaki yeni normun on buyruğu arasında şunlar yer alır: Bütçe ve vergi disiplini (bütçe dengesine uyulması, zorunlu kesintilerin ve vergi oranlarının düşürülmesi), gümrük duvarlarının kaldırılması ve rekabetçi değişim oranlarının saptanması ile ticaretin serbestleşmesi, yabancı sermaye hareketlerine açılma, ekonominin özelleştirilmesi, kuralsızlaşma ve rekabetçi piyasaların yerleşmesi, mülkiyet haklarının korunması, özellikle uluslararası oligopollerin teknolojik mülkiyet haklarının korunması.

Uluslararası örgütlenmeler bu normun yayılmasında çok etkin bir rol oynadılar. IMF ile Dünya Bankası 1980'li yıllarda, en güçlü ülke yönetimlerinin yeni yönetim akılsallığına kaymalarının etkisi altında, kendi misyonlarının köklü bir dönüşümüne tanık oldular. En dayanıksız yönetimlerin çoğu, yardımlarından yararlanabilmek ya da en azından onların “onaylarını” alabilmek için bu örgütlerin buyruklarına boyun eğmek zorunda kaldılar; böylece borç verenler ve uluslararası yatırımcılar nezdindeki imajlarını düzeltmeyi umuyorlardı. Dünya Bankası'yla çok çalışmış bir iktisatçı olan Dani Rodrick bu konuda “ustalıkla bir pazarlama stratejisi”nden söz etmekten tereddüt etmedi: “Yapısal düzenleme, ülkelerin kendi ekonomilerini krizden kurtarmak için girişimleri gereken bir yöntem gibi sunuldu.”¹⁸ Gerçekte, Joseph Stiglitz'in gayet iyi gösterdiği gibi, düzenleme planlarının sonuçları çoğunlukla çok yıkıcıydı. “Şok terapileri”, çok yüksek faiz oranlarıyla büyümeyi bastırdı, yerel üretimleri korumasız bir şekilde daha gelişmiş ülkelerin rekabetine maruz bırakarak yok etti, çoğu zaman eşitsizlikleri şiddetlendirdi ve yoksulluğu artırdı, ekonomik ve toplumsal istikrarsızlığı teşvik etti ve bu “açık” ekonomileri sermaye hareketlerinin uçuculuğuna tabi kıldı. IMF'nin ve Dünya Bankası'nın müdahalesi rekabetçi devletin politik çerçevesini dayatmayı hedefliyordu. Bu çerçeve devletin, tüm edimleriyle, rekabeti ulusal ekonominin yasası haline getirmeye, bu rekabetin hem yabancı üreticilerin hem de ulusal üreticilerin rekabeti olmasını sağlamaya yönelik politikasıdır.

Daha genel bir şekilde, Kuzey'deki yönetimler kadar Güney'deki yönetimlerin de izlediği politikalar, kendi iç sorunlarına çözümü dünya çapında piyasa paylarını artırmada arıyorlardı. Bu ihracat, yabancı piyasaların fethi ve tasarrufları ele geçirme yarışı, aşırı bir rekabet ortamı yarattı ve kurumsal ve toplumsal sistemlerde halklara yaşamsal bir zorunluluk olarak sunulan sürekli bir “reform” a doğru bir yönelime yol açtı. Şirketlerin verimini artırmak, sermayenin ve teşvik gören grupların üzerindeki vergi baskısını azaltmak, el emeğini disipline etmek, emeğin maliyetini düşürmek ve üretkenliği artırmak şeklindeki bu küreselleşme “uyarlanması”, ekonomik ve toplumsal politikaların tamamı tarafından temel ölçü olarak kabul edildi.

Devletler, bu aşırıya vardırılmış rekabetin anahtar ögesi olmuştur; sermayenin değer kazanmasına en uygun toplumsal koşulları ve vergi düzenlemelerini yaratarak yabancı yatırımcıların önemli bir bölümünü kendilerine

18 Akt. N. Klein, *a.g.e.*, s. 202. Burada, “strateji” teriminin ilk anlamının, önceden belirlenmiş bir hedefe erişmeyi sağlayan araçların seçimi olarak yeterince iyi bir açıklaması olduğunu da bu arada belirtelim.

çekmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla, onları yeni zorlamalara tabi kılan bir düzenin yaratılmasına geniş ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu zorlamalar onları kamu harcamalarını ve ücretleri kısıtlamaya, fazla masraflı olarak görülen “kazanılmış haklar”ı azaltmaya, özel sigorta mantığının dışında kalan dayanışma mekanizmalarını zayıflatmaya yöneltmektedir. Dünya çapındaki rekabetin hem faili hem de nesnesi olan, mali kapitalizmin kurucusu ve yardımcısı olan devletler, çok büyük ölçüde onların dışında kalan küreselleşmenin dinamiğinin altın yasasına giderek daha fazla maruz kalmaktadırlar. Böylelikle, hükümetlerin ve (mali ve ticari) uluslararası örgütlerin yöneticileri, küreselleşmenin bir *fatum* olduğunu savunabilmiş ve bu varsayımsal “kader”in yaratılması için sürekli olarak çalışabilmişlerdir.

MALİ KAPİTALİZMİN ATILIMI

Neoliberal normun dünya ölçeğinde yayılması, mali liberalleşmeyi ve teknolojinin küreselleşmesini ayrıcalıklı bir araç olarak benimser. Tek bir sermaye piyasası bir dizi yasama reformuyla yerleşir. Bu reformların en anlamlısı, mübadelelerin eksiksiz serbestleşmesi, banka sektörünün özelleşmesi, mali piyasaların sınırlarının kalkması ve bölgesel düzeyde tek bir Avrupa parasının yaratılmasıydı. Maliyenin bu *politik* liberalleşmesi, uluslararası yatırımcıların çağrılmasıyla karşılanacak olan kamu borcunun finansman ihtiyacı üzerinde temellenmiştir. Bu liberalleşme, mali aktörler arasındaki rekabetin, borçlu şirketlerin, ailelerin ve devletlerin finansmanı ile ilgili kredi yönetimi üzerindeki üstünlüğüyle teorik düzlemde haklılaştırılmış olur.¹⁹ Doktriner para politikalarının katı kurallarını terk etmiş olan Amerikan para politikasının tedrici revizyonu bunu kolaylaştırmıştır.

Dünya maliyesi yaklaşık yirmi yıl boyunca önemli bir genişleme yaşamıştır. 1980’li yıllardan bu yana ticari işlem hacmi, dünya ekonomisinin kronikleşmiş istikrarsızlığını artırarak, mali piyasanın üretim ve ticari mübadele alanından nispeten özerkleştiğini göstermektedir.²⁰ “Küreselleşme”nin başını finans çektiğinden beri, çoğu ülke sermaye sahiplerinin çıkarlarına aykırı düşecek önlemler alma imkânından yoksundur. Bu nedenle, ne spekülasyonun şişmeleri, ne de bu şişkinliklerin patlamasını engellemişlerdir. Dahası, 2000’den itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi, klasik para politikasından uzaklaşmış olan bir para politikasıyla bu şişkinliklerin benzerleşmesi oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Dünya para piyasasının birleşmesine uyum-

19 Bkz. D. Plihon, “État et les marchés financiers”, *Lec Cahiers français*, no 277, 1996.

20 Bkz. François Chesnais, *La Mondialisation financière. Genèse, coût et enjeux*, Syros, Paris, 1997.

lanma ölçütlerinin homojenleşmesi, kârlılık taleplerinin tek tipleşmesi, oligopol stratejilerinin çalışma alanlarını yeniden satın alma, kaynaştırma ve yeniden-yapılandırma dalgaları eşlik etmiştir.

Fordist kapitalizmden mali kapitalizme geçiş, şirketlerin denetim kurallarında hissedilir bir dönüşümün damgasını da taşımaktadır. Kamu sektörünün özelleştirilmesiyle birlikte, kurumsal yatırımların artan ağırlığıyla ve şirket mülkiyetinin yapısında yabancı sermayelerin artmasıyla birlikte, kapitalizmin önemli dönüşümlerinden biri hissedarların baskısı altındaki şirketlerin hedeflerinde görülür. Aslında, şirket sahiplerinin mali gücü, işyeri yöneticilerinin ücretliler üzerinde sürekli bir baskı uygulamasını sağlamıştır; böylelikle temettüleri artırılabilmiş ve borsa kurları yükseltilebilmiştir. Bu mantığa göre, “hissedarlık değeri yaratma”, yani borsa piyasalarının belirlediği haliyle hissedarlar yararına değer üretimi, yöneticilerin temel idari ölçütü olur. Şirketlerin tutumları bu mantıktan derinden etkilenecektir. Daha fazla mali “değer yaratma”nın tüm yollarını geliştireceklerdir: Şirketlerin birleşmesi veya satın alınması, temel meslekler üzerinde yeniden odaklanma, bazı üretim parçalarının dışarıya ihracı, şirket boyutunun küçültülmesi.²¹ İşyeri yönetişimi (*corporate governance*), işyerlerinin yönetiminin hissedarlar tarafından denetim altına alınma iradesine doğrudan bağlıdır. Yalnızca borsa endeksinin değişimiyle belirlenen “endekse bağlı” denetim denetimin hedefi, hissedarların çıkarlarından farklı, hatta onlarınkine aykırı çıkarları olduğu varsayılan işyeri yöneticilerinin özerk hedeflerini azaltmaktır. Bu denetim pratiklerinin temel etkisi, borsa kurunun artışını hissedarların ve yöneticilerin ortak hedefi yapmaktır. Böylece mali piyasa, yöneticiden en alttaki ücretliye dek, bütün şirket aktörleri için *disipline edici* bir rol oynamış oluyordu: Herkes *accountability* ilkesine, yani elde edilen sonuçlara göre “hesap verme” ve değerlendirilme ilkesine tabi olmalıydı.

Mali kapitalizmin teşvik edilmesinin başka önemli sonuçları oldu; bunların başında da toplumsal sonuçlar gelir. Gelirlerin ve mal varlıklarının temerküzü ekonominin malileşmesiyle birlikte hızlandı. Ücret deflasyonu, sermaye sahiplerinin büyüyen iktidarının ifadesi oldu ve sermaye sahipleri kendi mali verimlilik ölçütlerini bütün üretici alana dayatarak ve dünya ölçeğinde emek güçlerini rekabete sokarak önemli bir değer artışı elde ettiler. Çok sayıda ücretli borçlanmaya yöneldi. Borçlanma, 2000 yılındaki büyük çöküşten sonra, Federal Reserve Bank’ın parasal faaliyetiyle daha kolaylaşmıştır.

21 D. Plihon, *Le Nouveau Capitalisme, a.g.e.*, s. 67 ve devamı.

Böylelikle, ücretlilerin nispi ve çoğu zaman da mutlak yoksullaşması onları mali gücün baskısı altına soktu.

İkinci olarak, öznenin kendisiyle ilişkisi farklılaştı. Daha çekici bir vergilendirme ve kamu güçlerinin teşviki sayesinde, orta ve üst seviyedeki çok sayıda ailenin mali ve gayrimenkul mal varlığı 1990'lı yıllardan beri önemli ölçüde arttı. Thatcher'ın milyonlarca küçük kapitalistten oluşan Batı halkları hayalinden uzak olsak bile, mali sermayenin mantığının yine de ihmal edilemeyecek öznel etkileri oldu. Her özne kendini, yaşamının bütün boyutları içinde, değer kazanması gereken bir sermaye taşıyıcısı olarak kavramaya ve böyle davranmaya yöneldi: Ücretli üniversite öğrenimi, bireysel emeklilik tasarrufunun oluşumu, kendi evinin sahibi olma, borsa senetlerine uzun vadeli yatırım... Bunlar, "bireysel yaşamın sermayeleşmesi"nin vecheleridir ve ücretlilerin alanını ele geçirdiği ölçüde dayanışma mantıkları giderek iyice aşınmıştır.²²

Mali kapitalizmin ortaya çıkışı, bazı analistlerin o zaman ileri sürmüş olduğunun tersine, 19. yüzyılın örgütlü kapitalizminden "örgütsüz kapitalizm"e geçiş değildir.²³ Kapitalizmin yeni temeller üzerinde yeniden örgütlendiğini söylemek daha doğru olur. Bunun devindirici gücü ise, genelleşmiş rekabetin –özellik alanı da dahil olmak üzere– uygulamaya konmasıdır. Kapitalizmin artık hiçbir düzenleyici tarz tanımadığını düşündürten muğlak "düzensizleşme" deyimiyse adlandırmaktan hoşlanılan şey, aslında ekonomik faaliyetlerin, toplumsal ilişkilerin, davranışların ve özelliklerin yeniden *düzenlenmesidir*.

Bunu en iyi belirten şey, mali egemenlik altındaki yeni birikim rejiminin yerleşmesinde devletlerin ve uluslararası iktisadi örgütlerin rolüdür. Gerçekten de devletlerin azalan gücü karşısında mali sermayenin gücünün artışına üzülmede sahte bir naiflik vardır. Yeni kapitalizm, genelleşmiş rekabet ilkesinin yönettiği global bir maliyenin *politik* inşasına derinden bağlıdır. Finansın "piyasalaştırılması" (*marketization*) neoliberal aklın ürünüdür. Dolaşısıyla, neoliberalizm ile mali kapitalizmi üstünkörü bir şekilde özdeşleştirerek, sonucu neden yerine koymamak gerekir.

Kuşkusuz ki her şey devletten kaynaklanmaz. Başlangıçta mali piyasaların serbest bırakılmasının hedeflerinden biri kamu açıklarının finansmanının büyüyen ihtiyaçlarını kolayca karşılamaktan ibaret olsa da, global finan-

²² Bu konuda bkz. R. Martin, *The Financialization of Daily Life*, Temple University Press, Philadelphia, 2002. "Mali özneleşme" olarak adlandıracağımız şey hakkında bkz. Bölüm 13.

²³ Scott Lasch ve John Urry, *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge, 1987.

sın yayılması aynı zamanda mali ürünlerdeki, başlangıçta öngörülmemiş uygulama ve teknolojilerdeki çok sayıda yeniliğin de sonucudur.

Ne var ki devlet, işyerlerinin ve ailelerin tabi olduğu banka finansmanlarının daha idareli bir yönetiminin yerine, 1980'li yıllarda serbestleştirme ve özelleştirme reformlarıyla bir piyasa finansı oluşturmuştur. Şunu da hatırlayalım ki, 1930'lu yıllardan 1970'li yıllara dek mali sistem, onu *rekabetin etkilerinden korumayı* amaçlayan kurallar tarafından çerçevelenmişti. 1980'li yıllardan itibaren mali sistemin tabi olacağı kurallar kökten anlam değiştirir, çünkü bu kurallar uluslararası ölçekte finansın bütün aktörleri arasında *genel rekabeti kural haline getirmeyi* amaçlamaktadır.²⁴ Fransa bu dönüşümün iyi bir örneğidir. Fransız hükümetleri kredi yönetimi idaresine son vermeye kalkıştılar: kredinin çerçevesinin ortadan kaldırılması, kambiyo denetiminin sonlanması, banka ve mali kurumların özelleştirilmesi. Bu önlemler tek bir büyük sermaye piyasasının yaratılmasına imkân tanımış ve bankacılık, sigorta ve danışma faaliyetlerini birleştiren gruplaşmaların gelişimini teşvik etmiştir. Paralel olarak, 1990'lı yılların başında tam bir genişleme içinde olan kamu borcu idaresi, kökten bir biçimde dönüştürülerek, uluslararası yatırımcılara açık hale getirilmiştir. Böylelikle devletler küreselleşmiş finansın atılımına geniş ölçüde ve doğrudan doğruya katkıda bulunmuşlardır. Devlet, kendi eyleminin “geriye dönük şoku” şeklinde, kendi kendisini yeni uluslararası mali oyuna “uyumu”nu hızlı bir şekilde gerçekleştirmeye zorlamıştır. Borç verenlere vergi aracılığıyla gelir transferi ne kadar önem kazanırsa, memur sayısını azaltmak ve ücretlerini düşürmek, bütün kamu sektörünü özel sektöre aktarmak da o ölçüde gerekli hale gelir. Özelleştirmeler, tıpkı bireysel tasarrufun teşvik edilmesi gibi, sonunda bankacılara ve sigortacılara önemli bir güç vermiştir.

(En güçlüleri arasında Londra ve New York'un yer aldığı) diğer mali merkezlerin rekabetine karşı koyabilmek için piyasa boyutunun genişlemesi, piyasaların sınırlarının açılması, yan ürün piyasasının yaratılması kamu yetkilileri tarafından sistematik olarak teşvik edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1990'lı yıllarda, 1933'teki *Glass-Steagall Act*'in ortadan kaldırılmasıyla birlikte, banka sektörünün kapalılığının sona ermesine ve buna paralel olarak çokişlevli büyük gruplaşmaların doğumuna tanık olunur (*one-stop*

24 Dominique Plihon, Jézabel Couppey-Soubeyran ve Dhafer Saïdhaline'nin yazdıkları gibi: “Bundan böyle, kurallılaştırmanın hedefi bankacılık faaliyetini rekabetten kurtarmak değil, yasal ve hakkaniyetli faaliyet koşulları yaratmaktır (*level playing field*).” D. Plihon, J. Couppey-Soubeyran ve D. Saïdane, *Les Banques, acteurs de la globalisation financière*, La Documentation française, Paris, 2006, s. 113.

shopping). Amerika Birleşik Devletleri'nde 1970'li yıllarda başlamış olan alacakların menkul kıymete dönüştürülmesi, çoğu ülkede yasal bir çerçeveden yararlanmıştır (Fransa'da 1988 yılında).²⁵ Sonunda, mali sermayenin iktidarı ile şirket yönetimi arasındaki bağı bir başka alanda inşa etmek yine devlete düşmektedir: Şirket yönetiminin normlarına yasal bir çerçeve kazandıran, devletin kendisidir.²⁶ Bu çerçeve hissedarların haklarını onaylamakta ve yöneticilerin ücretlendirilmesinin hisse değerlerinin yükselişi üzerinde temellendiği bir sistem oluşturmaktadır (*stock-options*).²⁷

Piyasa finansının hükümetler tarafından yürütülen bu politik inşasını, kısa süre içinde IMF'nin ve Dünya Bankası'nın etkinliği devralmıştır. Kamusal politikalar, "kurumsal yatırımcılar"ın azami hisse değeri normu oluşturmalarına, giderek önem kazanan gelir akışlarını ele geçirmelerine, engelsiz bir spekülasyonu rantıye kesintileriyle beslemelerine güçlü bir şekilde ve aktif olarak yardım ettiler. Artık yeni ekonomik düzeneklerin merkezinde bulunan mali kurumların temerküzü, ailelerin ve şirketlerin tasarrufunun kütsel biçimde bir elde toplanmasına imkân tanımış ve aynı zamanda onlara tüm iktisadi ve toplumsal alanlar üzerinde giderek artan bir iktidar vermiştir. Dolayısıyla, finansın "serbestleşmesi" olarak adlandırılan ve esasen uluslararası finans piyasalarının inşası anlamına gelen şey, hem dağınık, hem global, hem de denetlenemeyen bir güce vakıf bir "yaratık" doğurmuştur.

Paradoksal bir şekilde, devletlerin bu aktif rolü 2000'li yılların ortasında kredi kurumlarının yoldan çıkmasını teşvik etmiştir. Onları kârlılıklarını korumak amacıyla giderek daha büyük riskler almaya iten şey, "çokişlevli" kredi kurumları arasındaki aşırı rekabettir.²⁸ Bu risk alma ancak devletin, sistemin en yüksek garantörü olarak kalmasıyla mümkündü. Amerika Birleşik Devletleri'nde bankaların 1990'lı yıllarda kurtarılması, devletin "*too big to fail*" ilkesine uygun olarak büyük bankaların iflasına ilgisiz kalamayacağını gösterdi. Gerçekte, neoliberal yönetim uzun süredir son tahlilde borç verici rolü oynamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bankalardan alacakların satın alınıp tahvile dönüştürülmesi bunu yeterince göstermektedir.²⁹

25 A.g.e., s. 18-19.

26 Örneğin Fransa'daki Mayıs 2001 tarihli "yeni ekonomi düzenlemeler üzerine yasa."

27 Mali kapitalizme elverişli bu önlemlerin iktisadi ve politik seçkinler arasında konsensus yarattığı hatırlardadır. Fransa'da bunları uygulamaya koymak sol bir yönetime düşmüştür.

28 Mali kriz mekanizmaları hakkında bkz. Paul Jorion, *Vers la crise du capitalisme américain*, La Découverte, Paris, 2007 ve Frédéric Lordon, *Jusqu'à quand? Pour en finir avec les crises financières*, Raisons d'agir, Paris, 2008.

29 Amerika Birleşik Devletleri'nde ipotek kredileri, konut kredisi vermekle görevli iki kamusal ajans -Fannie Mae ve Freddie Mac- tarafından büyük ölçüde garanti edilmiştir.

Dolayısıyla, hükümetlerin 2007 yılında krizin patlak vermesinden itibaren sigorta şirketlerini ve banka kurumlarını “kurtarma” müdahalelerinin çoğaldığını görmek şaşırtmamalıdır: Bu müdahaleler, “risklerin ulusallaştırılması ve kârların özelleştirilmesi” ilkesini çok büyük ölçüde açıklamaktadır. Örneğin, Gordon Brown’ın yönettiği İngiltere hükümeti, bankacılık sisteminin yaklaşık % 50’sini ulusallaştırdı ve Amerikan yönetimi de yüz milyarlarca dolarlık bir tutar karşılığında Wall Street bankalarında sermaye arttırımına gitti. Bazı analizcilerin ileri sürdüğünün tersine, söz konusu olan şey elbette “sosyalizm” değildi, yeni bir “Ekim Devrimi” de değildi, fakat *neoliberal devletin aktif rolünün zor altında gerçekleşmiş bir yayılmasıydı*. Finans kapitalizmin yapımcısı, taşıyıcısı ve partneri olan neoliberal devlet, kriz sayesinde, son tahlilde finans kurumu halini alarak ek bir adım atmıştır. Bu tespit son derece doğrudur: Bu “kurtarma” devleti, geçici olarak, tahvilleri düşük fiyata satın alıp daha ilerde daha yüksek bir rayiçten satmaya çalışacak bir tür *borsa* devlet haline getirmiştir. “Devletin geri çekilmesi”nden sonra “devletin geri dönüşü”ne tanık olduğumuz fikri ciddi olarak sorgulanmalıdır.

IDEOLOJİ (1): “SERBEST KAPİTALİZM”

Böyle bir yanılsamanın çok yaygın olması, geniş ölçüde, 1960’lı ve 1970’li yıllarda zihniyetlerin etkin bir biçimde dönüştürülme stratejisine bağlıdır: bu strateji, bir yandan devlete ve kamusal politikalara karşı bir ideolojik bir mücadele biçimini, diğer yandan da en dizginsiz kapitalizmin çekincesiz bir savunusu biçimini almıştır. Bütün bir *vulgate*, “devletin yükümlülüklerini bırakması” zorunluluğunu ve “piyasaların etkinliği”nin kıyaslanamazlığı temasını işlemiştir. Böylece, piyasaların en etkin şekilde *inşaasını* hedefleyen neoliberal politikalara rağmen, 1980’li yılların dönemecinde, kendi kendini düzenleyen piyasa mitinin geri döndüğüne inanılır.

Bu politik ve ideolojik fetih çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Kimi yazarlar çok bilinçli bir *ideolojik mücadele* stratejisi sergilemiştir. Hayek, von Mises, Stigler ya da Friedman, propagandanın ve eğitimin önemini gerçekten *düşünmüşlerdir*; bu tema onların yazı ve tebliğlerinin önemli bir bölümünü işgal eder. Hatta tezlerine popüler bir biçim vermeye bile çalışmışlardır. Böylelikle bu tezlerin doğrudan doğruya kamuoyunu olmasa da, en azından kamuoyunu oluşturanları etkilemesi hedeflenmiştir. Hayek’in *Kölelik Yolu*’nun dünya çapındaki başarısının gösterdiği gibi bu etki çok erken görülmüştür. *Think tanks*’lerin oluşumunu da bu açıklamaktadır: Bunların en ünlüsü olan ve 1947 yılında Hayek ve Röpke tarafından İsviçre’deki Vevey’de kurulan Mont-Pèle-

rin Cemiyeti, bütün ülkelerdeki geniş cemiyet ve militan çevrelerinin başını çekiyordu. “Piyasa Evanjelistleri” olan *think tanks*’lerin, iş çevrelerine bağımlı bir basına dayanarak, büyük sağcı partilere nasıl saldırdığını, sonra, giderek yakınlaşarak, piyasanın ve küreselleşmenin “modern fikirleri”nin, başta sosyal-demokrasi olmak üzere, bunlara doğrudan doğruya karşıt ideolojik sistemleri nasıl geri püskürtüp yok ettiğini tarihyazımı anlatmaktadır.

Olayların bu yanı tarihsel açıdan elbette temel önemdedir. Bir *vulgate* aynı argümanların sabitlenmesi ve tekrarı sayesinde sonunda her yerde, özellikle medyada, üniversitede ve siyaset dünyasında kendini dayatmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde Milton Friedman, akademik çalışmalarının yanında, istisnai denebilecek makale, kitap üretimi ve televizyon yayınları sayesinde kapitalizmin yeniden değer kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Döneminde *Time*’a kapak olmuş tek ekonomisttir (1969 yılında). Kapitalizm yanlısı fikirlerin bu biçimde yayılmasının öneminin tamamen bilincinde olan Friedman, yasamanın çoğu zaman kamuoyunda yirmi ya da otuz yıl önce ortaya çıkmış hareketleri takip ettiğini belirtiyordu.³⁰ Kamuoyunun 1880’li yılların “bırakınız yapsınlar”ına karşı çıkışı, politikada ancak 20. yüzyıl başında ifade bulmuştu. M. Friedman’a göre, rekabetçi kapitalizmden yana yeni bir değişim 1960 ve 1970’li yıllara doğru, Keynesçi düzenleme politikalarının, yoksulluğa karşı mücadele ve gelirlerin yeniden dağılımı politikalarının yenilgisinin ve Sovyet modeline karşı artan antipatinin ardından meydana geldi. Onun gözünde, Amerika Birleşik Devletleri’ne ve ötesine, birçok Batı ülkesine adım adım yayılmış bulunan 1978 yılındaki Californialı vergi mükelleflerinin isyanı, nüfusun kamu harcamalarını ve vergileri azaltma yönündeki bu yeni eğilime kanıt oldu. Yasama ve politika üzerinde kamuoyunun gecikmiş etkilerinin ve bu döngülerin bilincinde olan M. Friedman, yönetim önlemleri içinde ifade bulacak önemli bir dönemecin söz konusu olduğunu 1981 yılında duyurduğunda, bu durumu haklı olarak görmektedir.

Her ülkenin, vakti geldiğinde, kamu faaliyetinin ve “korumacı devlet”in masraflı suiistimallerini şiddetle teşhir ederek piyasanın geri dönüşünü ve tutucu Amerikan devrimini öven kendi *best-seller*’ları olmuştur. Yeni gerçeklikleri taşıyan bu engin dalga, halkın değilse de, en azından kamu sözünün sahibi “seçkinler”in onayını imal etmiş ve buna hâlâ karşı koymaya cesaret edenleri “arkaik” olarak damgalamaya imkân tanımıştır.³¹

30 Bkz. verdiği konferans, “The invisible hand in economics and politics”, Institute of Southeast Asian Studies, 1981.

31 Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde George Gilder, *Wealth and Poverty*, Bantam Books, New York, 1981 ya da Fransa’da Henri Lepage, *Demain le capitalisme*, Hachette, “Pluriel”, Paris, 1978.

Yine de onların hegemonyalarını sağlayanın yalnızca neoliberal fikirlerin gücü olmadığını unutmamalıyız. Bu hegemonya sol doktrinlerin zayıflamasından ve kapitalizme yönelik tüm alternatiflerin çökmesinden yola çıkarak dayatılmıştır. Bu hegemonya özellikle kapitalist ekonominin eski düzenleme tarzlarının krize girdiği koşullarında, dünya ekonomisinin petrol şoklarından etkilendiği dönemde kendini göstermiştir. 1930'lu yıllardan farklı olarak, Fordist kapitalizmin krizinin *daha az kapitalizme* değil *daha çok kapitalizme* uygun bir çıkışa varmasını açıklayan budur. Bu ideolojik savaşın ana teması, bütün israfın kaynağı ve refahın freni olarak görülen devletin eleştirilmesi idi.

Neoliberalizmin ideolojik başarısı, öncelikle devlete yönelik çok eski eleştirilerin yeniden rağbet görmesiyle mümkün kılınmıştır. 19. yüzyıldan beri devlet en sert eleştirilere esin kaynağı olmuştur. Bu konuda Spencer'den önce gelen Frédéric Bastiat, *Harmonies économiques* adlı kitabıyla öne çıkmıştı. Ona göre kamu hizmetleri sorumsuzluğu, yeteneksizliği, adaletsizliği, soygunu ve hareketsizliği beslemektedir: Rekabetin zorunlu dürtüsü olmadığından, “memurların egemenlik alanındaki her şey az çok durağandır.”³² Dolaşısıyla, yeniden kullanılacak olan temalar, yeni bir söz dağarcığıyla birazcık gençleştirilip yeniden sunulan eski temalardır: Fazla masraflı devlet, ekonominin dayanıksız makinesini kuralıslaştırır, failleri üretimden “soğutur.” “Devletin maliyeti” ve aşırı vergi yükü, vergi düzlemindeki ilk virajı meşrulaştırmak için otuz yıldan beri sürekli öne çıkarılmıştır. Bürokratik israf ilkesini ayrıntılandıran başka eleştiriler de eklenmiştir: Devlet harcamalarının enflasyonist karakteri, birikmiş borcun dayanılmaz boyutu, çok ağır vergilerin caydırıcı etkisi, şirketlerin ve kapitalistlerin sermaye gelirleri üzerinde ağırlık oluşturan vergilerin baskısıyla “rekabetçi olmaktan çıkarılmış” ulusal alan dışına kaçışı. Bu nedenle M. Friedman çok az vergilendirilen bir toplum hayal ediyordu:

Benim tanımım şöyle olacaktır: Bütün topluluklar bir araya getirildiğinde, kamusal harcamaların milli hasılanın % 10 ila 15'ini aşmadığı bir toplum “liberal”dir. Biz bundan çok uzaktayız. Başka ölçütler de elbette vardır; örneğin özel mülkiyetin korunması, serbest piyasaların varlığı, sözleşmelere saygı, vs. Ama bütün bunlar sonuçta devletin global ağırlığıyla ölçülür. 19. yüzyılın sonunda Kraliçe Viktorya döneminin doruğunda İngiltere'deki rakam % 10'du. Sömürgecinin altın çağı döneminde Hong-Kong % 15'ten aza

32 F. Bastiat, *Œuvres économiques*, metinleri sunan Florin Aftolion, PUF, “Libre Échange”, Paris, 1983, s. 207.

erişmişti. Bütün ampirik ve tarihsel veriler, optimal boyutun % 10 ila 15 olduğunu göstermektedir. Günümüzde Avrupa hükümetleri ortalama dört kat daha büyük konumdadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde biz yalnızca üç kat daha büyüğüz.³³

Bu mantık, iktisadi faileri kaynaklardan yoksun bırakıp motivasyonlarını yok ederek, onların faaliyetine zarar vermemek için aşırı servetlerden kesinti yapmayı engellemesi gereken “yetinen hükümet” [*gouvernement frugal*] şeklindeki çok eski temayla elbette bağ kurmaktadır. L. von Mises'in ve F. Hayek'in 1930'lu yıllarda bürokrasinin etkisizliği üzerine analizleri de bunu teşvik etmiştir. Bu bürokratik etkisizlik, onlara göre, esasen güdümlü ekonomide hesabın yokluğuna ve alternatif çözümler arasında hakemlik olasılıklarının yokluğuna bağlıdır. Bu yazarların “bürokrasi”ye ve “mutlak erk sahibi devlet”e karşı ifade ettikleri ve o dönemde akıntıya karşı olan argümanları, elli yıl kadar sonra basında ve sağın çok ötesinde büyük başarı kazandı. Sovyetler Birliği'nin çöküşü her türlü merkezileşmiş ekonominin çöküşünün fiili kanıtı olarak görüldü. Son olarak, Hayek'in ya da von Mises'in Stalinci türdeki bürokrasi ile ekonominin müdahalesinin farklı biçimlerini hiç tereddütsüz karıştırmaları, yeni *vulgate* tarafından kullanılmıştır. Keynesçi düzenlemenin yenilgileri, kitlesel eğitimin karşılaştığı güçlükler, vergilerin ağırlığı, kamusal sosyal sigorta sandıklarında görülen farklı açıklar, sosyal devletin yoksulluğu ortadan kaldırmadaki ya da eşitsizlikleri azaltmadaki nispi yetersizliği... Bütün bunlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük toplumsal güçler arasında bir uzlaşma sağlamış olan kurumsal biçimlerden vazgeçmenin bahanesi oldu. Dahası, sözleşmelerin mutlak özgürlüğü ve özel mülkiyetin koşulsuz savunulması adına 19. yüzyıldan itibaren gerçekleştirilen bütün toplumsal reformlar tartışma konusu edilmiştir. 1980'li yıllar Polanyi'nin “büyük dönüşüm” tezini haksız çıkararak, ideolojik düzlemde “Spencerci” bir dönem olarak ortaya çıkar.

Biraz farklı bir içerikle de olsa, Hayek'in *Kölelik Yolu*'nda kullandığı yöntemle, her şey birbirine karıştırılmıştır. Gulag ve vergi, özünde aynı totaliter sürekliliğin iki unsuru olmuştur. Örneğin Fransa'da “yeni filozoflar” ile “yeni iktisatçılar” aynı dönemde büyük Leviathan'ı aynı şekilde teşhire giriştiler. Dahası, toplumsal eleştiride de eksiksiz bir dönüğe tanık olduk: 1970'li yıllara dek, işsizlik, toplumsal eşitsizlikler, enflasyon gibi bütün “toplumsal patolojiler” kapitalizme bağlanırken, 1980'li yıllardan itibaren aynı kötülük-

33 “Milton Friedman: le triomphe du libéralisme”, Henri Lepage, *Politique internationale*, no 100, Yaz 2003.

ler artık sistematik olarak devlete atfedilir. Artık kapitalizm sorun değil, evrensel çözüm olmuştur. 1960'lardan itibaren M. Friedman'ın eserlerinin mesajı bu yöneydi.³⁴

Gerçekten de, 1920'li yıllardan itibaren "piyasa yenilgileri" (*market failures*) adına kamu müdahalesi haklı görülmüş ve savaştan sonra da yaygınlaşmıştır. Eleştirideki bu sapma M. Friedman tarafından *La Liberte du choix*'da kusursuz biçimde özetlenmiştir.

Piyanın kusurları'nı telafi etmekte ve karşılığını ödemeyi kabul ettiğimiz temiz hava, su ve toprak miktarlarını üretmek için kaynaklarımızı daha etkili kullanmakta sahip olabileceğimiz araçlardan biri, hükümettir. Ne yazık ki, 'piyanın kusuru'nu üreten faktör, aynı zamanda, hükümetin tatminkâr bir çözüme varmasını da engelleyen faktördür. Genel kural olarak, kimin zarar gördüğünü kimin kâr ettiğini belirlemekte, zarar ve yararın doğru hacmini değerlendirmekte hükümet de piyasaya katılanlar kadar güçlük çeker. 'Piyanın kusuru'nu düzeltmek için yönetimden yararlanmaya çalışmak, genellikle 'piyasa kusuru'nun yerine 'yönetim kusuru'nu geçirmek olur.³⁵

Ronald Reagan bunu slogan yapmıştır: "Hükümet çözüm değil sorundur."³⁶

İDEOLOJİ (2): "REFAH DEVLETİ" VE BİREYLERİN AHLÂKSIZLAŞMASI

Devletin maliyet ve avantaj dengesini hesaplamaya çalışan çok sayıda tez, rapor, deneme ve makale kesin bir hükme varır: İşsizlik tazminatları ve asgari gelir işsizliğin sorumlusudur; hasta masraflarının üstlenilmesi bütçe açığını derinleştirir ve maliyet enflasyonuna yol açar; eğitimin bedava olması öğrencileri aylıklığa ve göçebelığe iter; gelir dağılımını düzenleme politikaları eşitsizlikleri ortadan kaldırmaz, çaba sarf etmekten vazgeçirir; şehircilik politikaları ayrımı önlememiş yerel vergileri ağırlaştırmıştır. Kısacası, devlet müdahalelerinin piyasa düzenine yararı belirleyici sorusu her yerde sorulmuş ve çoğu durumda, devletin getirdiği "çözüm"lerin çözdüğünden daha fazla sorun yarattığı ortaya konmuştur.³⁷

³⁴ Bkz. M. Friedman, *Capitalisme et liberte*, Robert Laffont, Paris, 1971 [1962].

³⁵ M. Friedman, *La Liberte du choix*, Belfond, Paris, 1980, s. 204.

³⁶ Kamu müdahalesinin bu sorgulanmasını başka argümanlar da destekler. *Public Choice* denen Amerikan iktisat okulu, kamusal faaliyetlere bireysel iktisadi hesap mantığını uygulayarak daha gelişkin bir bakış açısı ortaya atmıştır. Bu doktrini 13. bölümde inceleyeceğiz.

³⁷ Bkz. Fransa'da üretilen ilk yükümlülük dosyalarından biri: Henri Lepage, *Demain le capitalisme*, Hachette, "Pluriel", Paris, 1978, Bölüm IV: "L'État-providence démystifié."

Fakat sosyal devletin maliyet sorunu yalnızca muhasebe boyutuyla sınırlı kalmaktan uzaktır. Çok sayıda polemikçiye göre kamusal faaliyetin en olumsuz etkileri üretebileceği yer, ahlâki zemindir. Daha kesin ifadeyle, “refah devleti” politikası özellikle nüfus içinde ahlâksızlık yaratma riski yüzünden maliyetli hale gelmiştir. Büyük neoliberal tema, bürokratik devletin sivil toplumun erdemlerini, dürüstlüğü, düzgün çalışma duygusunu, kişisel çabayı, adabı muâşeretini, vatanseverliği yok ettiğini ileri sürer. “Kazanç hırsı”yla³⁸ sivil toplumu yok eden piyasa değildir, çünkü piyasa sivil toplumun bu erdemleri olmadan işlev göremez; kişisel ahlâkın temellerini dinamitleyen devlettir. Albert O. Hirschman’ın gösterdiği gibi, bu argüman yeni değildi. “Gerici retoriğin” üç temel kavramından birini, Hirschman’ın “sapkın etki” diye adlandırdığı kavramı bu argüman oluşturur. Korumacı ve yeniden-dağıtımcı politikalarla çoğunluğun iyiliğini istemek, kaçınılmaz bir şekilde onları mutsuz kılar.³⁹ Reagan döneminin tam ortasında yayımlanmış eseri *Losing Ground*’da Charles Murray’ın ileri sürdüğü ve geniş ölçüde yayılan tezi böyledi.⁴⁰ Yoksulluğa karşı cömertçe mücadele başarısız kalmıştır çünkü yoksulları, sayısız göçmen kuşağının yapmış olduğunun tersine, gelişme göstermeye çalışmaktan caydırmıştır. Bireylerin değersizleşmiş kategorilerde tutulması, haysiyet ve özsaygı yitimi, yoksul sınıfın homojenleşmesi; işte, toplumsal yardımın istenmeyen bazı etkileri bunlardır. C. Murray için tek bir çözüm vardır: *Welfare State*’in ortadan kaldırılması ve aile dayanışması ile komşuluğun yeniden aktif hale getirilmesi. Böylelikle, kişiler, rezil olmamak için sorumluluklarına yeniden sahip çıkmaya, kendilerine bir statü, bir gurur konusu bulmaya mecbur olurlar.

Neoliberal söylemin değişmezlerinden biri, sosyal güvenlik sistemleri tarafından risklerin üzerinin çok cömertçe örtülmesinin yarattığı “destekleme” eleştirisidir. Neoliberal reformcular yalnızca etkinlik ve maliyet argümanından yararlanmakla kalmadılar, piyasa ya da piyasadan esinlenen çözümlerin *ahlâki* üstünlüğünü de öne çıkardılar.

Bu eleştiri bireyin riskle ilişkisine yönelik bir sava dayanır. “Refah devleti”, dayanışma mekanizmalarıyla nüfusun refahını teşvik etmek isteyerek bireyleri sorumsuzlaştırdı ve onları iş aramaktan, öğrenim görmekten, çocuklarına bakmaktan, zararlı ilişkilerden kaynaklanan hastalıklara karşı kendini korumaktan vazgeçirdi. Çare, bireysel ekonomik hesap mekanizmalarını her

38 Bu konuda Ferguson’un eleştirisi hatırlanacaktır, bkz. *Supra*, Bölüm 1 ve 2.

39 A. O. Hirschman, *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, Fayard, Paris, 1995.

40 C. Murray, *Losing Ground*. *American Social Policy*, basic Books, New York, 1984.

aland ve her düzeyde, ama öncelikle bireylerin davranışının mikroekonomik düzeyinde etkili kılmaktan ibarettir. Bunun da ikili bir etkisi olmalıdır: Davranışların ahlâkileşmesi ve sosyal sistemlerin daha etkili olması. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde çocuk sahibi olan ailelere yapılan yardım (*Aid Families with Dependent Children*) 1970'li yıllarda *Welfare State*'in zararlı etkilerinin sembolü olarak, aile bağlarının çözülmesine, yardım alan ailelerin çoğalmasına ve *welfare mothers*'in çalışmaktan uzak durmasına yol açtı. Genç anneler için bekar kalmanın avantajlarının ve bunun maliyetinin hesabına dayanan Gary Becker'in *A Treatise on Family*'deki akıl yürütmesi, bunun akademik bir tarzda onaylanmasıdır.⁴¹ "Refah devleti"nin sapkın etkisi, iktisadi faaliyetleri çalışmaktan ziyade keyfi tercih etmeye itmektir. Bıktırınca dek tekrarlanan bu argüman, bireylere güvence verilmesiyle sorumluluk duygusu yitimi, ebeveynlik görevlerinin terk edilmesini, çalışma sevgisi ve çabadan alınan zevkin silinmesini birbirine bağlar. Tek kelimeyle, sosyal güvenlik, yokluklarında kapitalizmin artık işleyemeyeceği değerlerin yıkımıdır.⁴²

R. Reagan'ın iktidara geldiği sırada çıkan çok-satan kitabı *Wealth and Poverty*'de değerler ile kapitalizm arasındaki ilişki üzerinde en belâgatli şekilde durmuş olan kişi kuşkusuz Amerikalı denemeci George Gilder'dir.⁴³ Ona göre, gelecek, *The Good Society*'de Lippmann'ın gösterdiği haliyle kapitalizme olan inanca dayanmaktadır:

İnsana inanç, geleceğe inanç, başışın artan verimliliğine inanç, ticaretin karşılıklı avantajlarına inanç, Tanrı'nın inayetine inanç; bütün bunların hepsi kapitalizmin başarılarıdır. Hayal kırıklığına uğramış bir dünyanın bütün yenilgi ve ketlemelerine karşı ve bunlar karşısında çalışma coşkusu ve girişim ruhunu teşvik etmek için; sıklıkla ihanete uğrayacakları bir ekonominin içinde dayanışma ve güven telkin etmek için; buhar olup uçma riski taşıyan bir gelecek adına dolaysız hazzardan vazgeçmeyi teşvik etmek için; nihayet, başkaları oyuna katılmayı reddettiğinde kârların buhar olup uçtuğu bir dünyada risk ve inisiyatif zevkini teşvik etmek için bütün bunlar gereklidir.⁴⁴

Servet bu erdemlere dayanıyorsa, yoksulluk da hem çalışma hem de servet konusunda caydırıcı politikalarca teşvik edilir: "Sosyal yardım ve diğer

41 G. S. Becker, *A Treatise on Family*, Harvard University Press, Cambridge, 1981.

42 Böyle bir argümanın örneği için bkz. Philippe Bénétou, *Le Fléau du bien. Essai sur les politiques sociales occidentales*, Robert Laffont, Paris, 1983, s. 287.

43 G. Gilder, *Richesse et pauvreté*, Albin Michel, Paris, 1981.

44 A.g.e., s. 85-86.

sübvansiyonlar çalışmaya zarar vermekten başka bir şey yapmazlar. Yoksullar boş vakit geçirmeyi tercih ederler çünkü ahlâki güçsüzlüklerinden değil, boş vakit geçirmek için para almaktadırlar.”⁴⁵ Zenginlerden alıp yoksullara vermek, aynı zamanda, vergi nedeniyle zenginleri zenginleşmekten caydırıcıdır: “Müterakki vergi, bu sistemi tehdit eden temel tehlikedir; zenginleri paralarını riske atmaktan caydırır.”⁴⁶

Bu duruma getirilecek çareler bellidir: Birilerinden diğerlerine aktarımları azaltmak. Mevcut yoksulluğa karşı tek savaş geleneksel değerlere geri dönüştür: “İş, aile ve iman, yoksulluğun *tek* çaresidir.”⁴⁷ Üç araç da birbirine bağlıdır, çünkü çaba ve iman duygusunu aktaran ailedir. Aileyi, cesareti ve çalışmayı yok eden sosyal yardımdan kurtulduğunda, tekeşli evlilik, Tanrı’ya inanç ve girişim ruhu refahın üç ayağıdır.

Milton Friedman ve eşi Rose, aynı yönde ilerleyerek, şunu ileri sürerler: “Son on yıllar boyunca devletin genişlemesi ve aynı dönemde suça eğilimliliğin gelişimi, aynı evrimin iki yönünü oluşturmaktadır.”⁴⁸ Çünkü devlet müdahalesi, bireyin “çevresinin ürünü, dolayısıyla edimlerinden sorumlu tutulamaz” olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu temsili tersine çevirmek ve –aksine– bireyi tamamen sorumlu kabul etmek gerekmektedir. Bireyi sorumlu kılmak, aileyi sorumlu kılmaktır.⁴⁹ Bu, başka hedeflerin yanısıra, anne baba tarafından okulun özgürce seçimi hedefi ve çocuklarının öğreniminin finansmanını kısmen kendilerine bırakma özgürlüğü olacaktır. Zenginleşmenin en yüksek değer olması, emekçilerin çabalarını ve verimliliklerini artırmaya teşvik için en etkin gerekçe olarak görülmesine bağlıdır; tıpkı konut ya da şirket özel mülkiyetinin bireysel sorumluluğun koşulu olarak görülmesi gibi. Bu nedenle, “mülk sahipleri demokrasisi”ni ve “popüler kapitalizm”i teşvik etmek için sosyal konutları satmak gerekir. Keza, özelleştirme yoluyla şirket yönetimlerini, kendi malvarlıklarının idaresi üzerinde hak iddia eden hissedarlara bırakmak gerekir. Daha genel olarak, müşteriye birçok işlemci arasında hakemlik konumuna getirmek gerekir; böylelikle daha iyi hizmet alabilmek için şirket ve failleri üzerinde baskı oluşturabilir. Tüketiciler tarafından bu şekilde işin içine katılan rekabet, işyerleri içinde ücretlileri “sorumlu kılma”nın, dolayısıyla onların verimliliğinin temel dayanağıdır.

Bireysel ve kolektif varlığa içkin olan “riske” değer veren yeni bir söy-

⁴⁵ A.g.e., s. 81.

⁴⁶ A.g.e., s. 72.

⁴⁷ A.g.e., s. 81 (altını yazar çizmiş).

⁴⁸ Milton ve Rose Friedman, *La Tyrannie du statu quo*, Lattès, Paris, 1984, s. 211.

⁴⁹ A.g.e., s. 214 ve 215.

lem, sosyal devlet düzeneklerinin, yaratıcılığa, yeniliğe, kendini gerçekleştir-meye son derece zararlı olduğunu düşündürtecektir. Eğer herkes kendi kade-rinden tek başına sorumluyorsa, toplum ona hiçbir şey borçlu değildir; buna karşılık, kendi yaşam koşullarını hak etmek için kendini sürekli kanıtlaması gerekir. Yaşam, daimi bir risk yönetimidir ve tehlikeli pratiklerden kesin ola-rak uzak durmayı, kendini sürekli denetlemeyi, tutuculukla esnekliği karıştı-ran tutumların düzenlenmesini gerektirir. Risk toplumunun büyük lafı “ken-di kendini düzenleme”dir [*autorégulation*]. Bu “risk toplumu”, özel güvence ve korumanın en çeşitli oranlarına eşlik eden gerçekliklerden biri olmuştur. Ev alarından emeklilik yatırımlarına uzanan geniş bir kişisel güvenlik piya-sası, zorunlu kolektif güvence düzeneklerinin zayıflamasına ve bir döngü et-kisiyle risk duygusunun ve bireysel olarak korunma ihtiyacının teşvikiyle orantılı olarak gelişmiştir. Örneğin işsizlikten koruyan ve “istihdam edilebi-lirliği” güçlendiren kalkanlar olarak bakılan eğitimin ve mesleki formasyo-nun durumu budur.

Bu yeni ahlâkı anlamak için, 1960’lı yıllardan beri Amerikalı ekono-mistlerin yapma iddiasında oldukları “devrim”i hatırlamak gerekir. Özel ve kamusal eylemin bütün alanlarına uygulanan iktisadi akıl, politika, toplum ve iktisat arasındaki ayırım çizgilerini eritmeyi sağlar. Global olarak, bu akıl bütün bireysel kararların temelinde olmalıdır; bütün davranışların kavranabi-lir olmasını sağlar, devletin eylemini yalnızca bu akıl yapılandırmalı ve meş-rulaştırmalıdır.⁵⁰

“Yeni” denen iktisatçıların gösterdikleri de budur. Bunlar standart te-orinin analiz alanını yeni nesnelere yaymaya çalışmışlardır. Burada, Avustur-yalı-Amerikalı teorisyenlerde görüldüğü gibi, bir girişimcilik teorisiyle iktisat bilimine yeni temeller getirilmez; onlar için önemli olan –ki bu da zaten yete-rince çok şeydir– maliyet-yarar analizini insan davranışının bütününe genel-leştirmek için iktisadi analizin geleneksel alanlarından çıkmaktır. Kuşkusuz ki, bu akımlar arasında çok sayıda köprü vardır, fakat mantıklar yine de he-terojendir. Von Mises insan tercihinine dair bütünlüklü bir bilimi amaçlamak-

50 G. Becker’e göre, insanın her eylemi iktisadidir: “*The economic approach provides a valuable unified framework for understanding all human behavior*” diye yazar *The Economic Approach to Human Behavior*’da (University of Chiago Press, 1976, s. 14). Bu, insan davranışının bütün veç-helerinin fiyata dönüştürülebilir olduğu anlamına gelmektedir (bkz. s. 6). Çalışmalarına bir tezle başlamıştır: *The Economics of Discrimination* (1957). Bu tez Amerika Birleşik Devletleri’ndeki emek piyasasında görülen ayrımcılıkları ele almaktadır. 1964 yılında insan sermayesi üzerine ki-tabıyla eğitimin etkilerini analiz ederek çalışmalarını sürdürmüştür: *Human Capital: A Theoretic-al and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Yöntemini *Economic Theory*’de (1971) ve *Economic Approach to Human Behavior*’da (1976) teorileştirmiştir.

taydı. Fakat bunu iktisadın kavramı ve yöntemlerini yeniden temellendirerek oluşturması gerektiğine inanıyordu. Böylece prakseolojinin incelediği amaç sisteminin yaratıcısı olarak genel insan eylemi ile (katallaksiden kaynaklanan) özgül para ve ticaret ekonomisini ayırt etmeye çalışıyordu.

Standart iktisat yanlısı Amerikalı iktisatçılar, en geleneksel analiz aygıtlarının en fazla yayılmaya yatkın olduklarını ortaya koymak ve böylelikle paradigmatik bir devrime gerek kalmayacağını göstererek, azami kâr hesabının eski aygıtlarını korumak isterler. Aile, evlilik, suça eğilimlilik, eğitim, işsizlik, ama aynı zamanda kolektif eylem, politik karar ve yasama da, iktisadi akıl yürütmenin konularına dönüşür. Örneğin, Gary Becker yeni bir aile teorisi ifade ederek aileyi farklı nitelikte “mallar” –yetenek, sağlık, kendine saygı ve çocuklar, prestij, arzu, duyu hazzı gibi başka “mallar”– üretmek için para ve zaman bakımından belli miktarda kaynağı kullanan bir firma olarak kabul eder.⁵¹

G. Becker’in yaklaşımının temeli, iktisadi analizde kullanılan yararlılık işlevini yaygınlaştırmaktan ibarettir. Böylece birey basit bir tüketici olarak değil, *üretici* olarak kabul edilir. Piyasalardan satın alınan mal ve hizmetleri, kişisel zamanı ve değer taşıyan, gizli ama hesaplanabilir fiyatları olan başka “input”ları kullanarak kendisini tatmin edecek temalar üretir. Kısacası, her malın çeşitli kaynakları –para, zaman, insan sermaye–, hatta “toplumsal sermaye”yle özdeşleştirilen toplumsal ilişkileri kullanan birey tarafından “üretildiğini” varsayarak “üretim işlevleri” arasında tercih yapmak gerekir.⁵² Elbette bu “input”ları tanımlama sorununu da beraberinde getirir, ama aynı zamanda hesaba dahil olan ve bir karara götüren parasal olmayan bütün yanların nicelendirilmesi sorunu da ortaya çıkar.

İktisat biliminin, klasik anlamda sınırlanmış alanının dışındaki bölgelere bu yeniden yatırmında önemli olan şey, neoliberal insan antropolojisine, yalnızca –G. Becker’in dediği gibi– yansız bir bilimsel hedefi takip etmek niyetiyle değil, toplumun neoliberal yönetimselliğine kaçınılmaz söylemsel destekler sağlamak için de teorik bir tutarlılık vermektir (ya da yeniden vermektir). *Sermaye olarak insan* şeklindeki bu anlayış –“insan sermayesi” kavramının tam anlamı budur–, ne kadar etkili olsa da, bugün gözlemlenebilen öznel kitlesel dönüşümleri tek başına yaratamazdı. Bunun olabilmesi için, öznelerin tutumunu kalıcı biçimde şekillendirmiş olan, çok, çeşitli, eşzamanlı ya da ardışık düzeneklerin yerleşmesi sayesinde maddi olarak vücut bulması gerekir.

51 G. S. Becker, *A Treatise on Family*, a.g.e., s. 24.

52 Gary Becker ve Kevin M. Murphy, *Social Economics. Market Behavior in a Social Environment*, Harvard University Press, Cambridge, 200’de böyle yapar.

DİSİPLİN (1): YENİ BİR DİSİPLİN SİSTEMİ

Tercihlerinde özgür oldukları varsayılan bireylerin eylemleri üzerindeki eylem anlamına gelen yönetimsellik kavramı, disiplini, piyasa toplumlarına özgü yönetim tekniği olarak yeniden tanımlamaya imkân tanır. *Disiplin* terimi burada şaşırtabilir. Bu terim, M. Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu*'nda, bireylerin bedenlerinin mekânsal dağılımı, sınıflandırılması ve terbiye edilmesi teknikleri söz konusu olduğunda, ona vermiş olduğu anlamdan en azından görünüşte belli bir sapma içerir. Foucault için disiplin modeli Benthamcı Panoptikon'du. Bununla birlikte, kimi yorumcuların savunduğu gibi, "disiplin", "normalleştirme" ve "denetim"i karşı karşıya getirmekten uzak olan M. Foucault'nun düşüncesi, "tutumların yönlendirilmesi"nin bu yeni biçiminin ana kalıbını giderek daha iyi ortaya çıkarmıştır. Bu yeni biçim, mahkûmların kapatılmasından piyasada satılan ürünlerin kalitesinin denetimine dek, ele alınan duruma göre çeşitlendirilebilir.⁵³ Eğer "yönetmek, başkalarının muhtemel eylem alanını yapılandırmak" ise, bu durumda disiplin, bireyin içinde bulunduğu duruma göre farklılaşan eylem alanını yapılandırma tekniklerinin bütünü olarak, daha geniş bir şekilde yeniden tanımlanabilir.⁵⁴

Klasik disiplin çağından itibaren iktidar, bir beden üzerinde saf bir zor kullanmayla uygulanamadığı için, bireysel arzuya eşlik etmesi ve Bentham'ın "etki" olarak adlandırdığı bütün içgüçleri işin içine katarak, bu arzuyu yönlendirmesi gerekir. Bu da disiplinin bireysel hesabın içine nüfuz etmesini, hatta ona katılmasını, böylelikle bireylerin yaptıkları hayali öngörüler üzerinde etkide bulunmasını gerektirir: Arzuyu (ödül yoluyla) teşvik etmek, (ceza yoluyla) zayıflatmak ve (nesne ikamesi yoluyla) saptırmak için.

Davranışı dolaylı olarak yönlendirmekten ibaret bu mantık, "seçme özgürlüğü"nü geliştirmeye yönelmiş neoliberal stratejilerin ufkudur. Bu stratejilere zorunlu olarak ait olan normatif boyut her zaman görülmez: "Seçme özgürlüğü", aslında, bireyin kendi çıkarı içinde zorunlu olarak seçmesi gereken şeyi, "tamamen özgür olarak" seçmesi için özellikle inşa edilmesi gereken kurumsal, kurallı, kurgusal, ilişkisel ve yasal bir çerçeve içinde, azamileştirici bir davranışa boyun eğme yükümlülüğüyle özdeşleşir. İktidar sanatının bütün sırrı, diyordu Bentham, bireyin kendi çıkarını sanki bu onun göreviymiş gibi (ve tersi) sürdürmesini sağlayacak şeyi yapabilmektir.

53 İfadeye verilen anlam budur: "*Panoptik, bizzat liberal yönetimselliğin ifadesidir.*" M. Foucault, *NBP, a.g.e.*

54 M. Foucault, "Le sujet et le pouvoir", *Dits et Écrits II, 1976-1988, a.g.e.*, s. 1056 ve devamı (*Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2011).

Bu neoliberal disiplinlerin üç veçhesini ayırdetmek gerekir: İktisadi öznelerin özgürlüğü, öncelikle, sözleşmelerin güvenliğini ve istikrarlı bir çerçevenin saptanmasını gerektirir. Neoliberal disiplin, sabit kurallarla istikrarlı kılınacak eylem alanını genişletmeye yönelir. Yalnızca yasal olmakla kalmayan, aynı zamanda bütçeyle ve parayla da ilgili olan bir çerçevenin oluşumu, öznelerin iktisadi siyasetin varyasyonlarını öngörmelerini, yani bu varyasyonları öngörü konusu yapmalarını engellemelidir. Bu, bireysel hesabın istikrarlı bir piyasa düzenine yaslanabilmesi anlamına gelir, ki bu da çerçevenin kendisini bir hesaplama konusu yapmayı dışlar.

Neoliberal strateji⁵⁵ mümkün olan en fazla sayıda piyasa durumu yaratmaktan, yani “seçme yükümlülüğü”nü çeşitli araçlarla (özelleştirme, kamu hizmetlerini rekabete sokmak, okulun ve hastanenin “piyasaya dahil edilmesi”, özel borç yoluyla ödeme gücüne erişme) örgütlemekten ibarettir; böylelikle bireyler piyasanın durumunu kendilerine “gerçeklik” olarak sunulduğu haliyle kabul ederler ve eğer “oyunda” kaybetmek istemiyorlarsa, dahası, kendi kişisel sermayelerini, birikimin yaşamın genel yasası olarak gözüktüğü bir evrende değerlendirmek istiyorlarsa, bireysel çıkara dayalı bir hesap işlemini gerçekleştirme zorunluluğunu da işin içine katarlar.

Ödüllendirme ve cezalandırma düzenekleri, teşvik edici ve “caydırıcı” sistemler, ticari ya da kısmen ticari durumların tümüyle gerçekleşebilir olmadığı yerde bireylerin tercihlerini ve tutumunu yönlendirmek için piyasa müeyyidelerinin yerini alacaktır.⁵⁶ Davranışı denetleme ve değerlendirme sistemleri inşa edilecek ve önlemler ödül almaya ve cezalardan kaçınmaya koşullayacaktır. Disiplinleştirici yöntem olarak değerlendirme teknolojisinin yaygın kullanımı şu olguya dayanır: Hesap yapan birey tercih etmekte *ne kadar* özgür varsayılsa, onun temeldeki oportünizmine çare bulmak için *o ölçüde* gözetlenmeli ve değerlendirilmelidir; ve çıkarını ona işveren kurumun çıkarıyla birleştirmeye mecbur edilmelidir.

M. Friedman bu yeni disiplin biçiminin önde gelen düşünürlerinden biridir. Serbest piyasa ve serbest teşebbüs ideallerinin kitlesel yaygınlaşmasında oynadığı rolü yukarda belirtmiştik. Kamuoyu tarafından Hayek’ten daha fazla tanınan ve Amerika’nın politik sorumluları üzerinde ondan daha etkili olan Friedman, Chicago Okulu’nun başı ve monetarizmin kurucusu olarak

55 Terimi burada ilk anlamıyla anlamak gerekir (bkz. “strateji”nin iki anlamının ayrımı).

56 Aynı şekilde, ama oldukça farklı bir bağlamda, Bentham bir yanda piyasa üzerinde kendiliğinden eylemlerin normalleştirici yapılanması ile diğer yandan ticari mübadele alanında tek başlarına işlev görmeyi başaramayanları eğitmeye ya da yeniden eğitmeye yönelik kurumlar içinde tutumların daha incelikli gözetlenmesini birbirinden ayırmıştı.

Nobel ekonomi ödülüne layık görülen akademik bir kariyer ile iktisadi özgürlüğün iyiliklerini öven propagandist kariyerini birlikte sürdürdü.

M. Friedman, monetarist ilkeyi, 1930'lu yıllarda neoliberaler tarafından düşünülen biçimsel kuralların dar anlamda iktisadi düzlemdeki simetrisi haline getirerek öne çıkmıştır. Bu özel ilke şöyle ifade edilebilir: İktisadi failer, piyasadaki faaliyetlerini iyi koordine edebilmek için, mübadelelerine öncülük eden basit ve istikrarlı kuralları önceden bilmek zorundadırlar. Hukuksal konuda doğru olan şey, iktisadi politikalar düzleminde haydi haydi doğru olmalıdır. İktisadi politikalar otomatik, istikrarlı ve önceden mükemmel bir şekilde bilinir olmalıdır.⁵⁷ İktisadi failer için zorunlu olan bu istikrara paranın katılımıyla onlar da faaliyetlerini yayabilirler. Fakat bu istikrarlı çerçeveyi sabitlemek, iktisadi failerin buna uyum sağlamaları gerektiği ve kendi tutumlarını değiştirecekleri anlamına gelir. Friedmancı müdahaleciliğin bütünü, bireyleri buna uyum sağlamaya zorlayan *piyasa zorunluluklarını* yerleştirmekten ibarettir. Başka deyişle, bireyleri "seçme özgürlüğü"ne, yani hesaplama kapasitelerini pratikte ortaya koymaya ve kendilerini "sorumlu" bireyler gibi yönetmeye mecbur eden durumlar içine yerleştirmek gerekir. Bu özel müdahalecilik, eski idari aygıtların çoğunu (aktif bütçe harcamaları, gelir politikaları, fiyatların ve kambiyonun denetimi) terk etmekten ve iktisadın faillerini modelin gerektirdiği gibi davranmaya mecbur eden kısıtlayıcı bir sistem içine kapatmak amacıyla, enflasyon oranı, para kitlesinin büyüme oranı, bütçe açığı ve devlet borçlanması gibi sınırlı bazı hedeflere ve bazı anahtar göstergelere bağlı kalmaktan ibarettir.

Para teorisi aktif parasal politikaların etkisizliği ilkesi üzerinde temellenen M. Friedman'ın peşinden, Amerikalı iktisatçılar 1970'li yıllarda makroekonomik regülasyon politikalarının iktisadi failerin öğrenme tutumları nedeniyle etkinliğini yitirebileceği fikrini geliştirdiler. Faiz oranının düşüşüyle ya da bütçenin teşvikiyle yeniden başlama iradesi, kullanımına kıyasla daha az başarılı olur, çünkü iktisadi failer bu önlemlerin ilan edilen gerçek etkilere sahip olmadıklarını "öğrenirler." "Akılsal öngörüler teorisi" istenmeyen etkiler yoluyla açıklamanın özel bir durumudur. Faillerin sofistike hesap yetenekleri dikkate alınmadığından politik niyetler sonuç itibarıyla hayal kırıklığına uğrar. Bu failer, bu politikaların sonuçlarının bir dizi deneyimi sonucunda, bol para ya da vergi düşüşü hayalleriyle aldatılmaya artık izin vermezler. Bunun sonucunda, artık yönetim bu faileri parasal ve bütçeyle ilgili itki-

57 Bernard Élie, "Milton Friedman et les politiques économiques", in M. Lavoie ve M. Seccareccia (edit.), *a.g.e.*, s. 55.

lere refleks yoluyla tepki gösteren pasif varlıklar olarak kabul edemez. Azami kâr hesabı bir anlamda politikaları da dikkate alınması gereken parametrelerden biri olarak içine katar. Politikanın bireysel hesaba bu şekilde “içselleştirilmesi” neoliberalizmin adım adım gelişimini yeniden düşünmeyi sağlar.

Friedman’ın teorisini yaptığı haliyle monetarizm, savaş sonrasının uluslararası para sisteminin parçalanmasının, dalgalanan kambiyo oranlarının oluşmasının ve parasal disiplinin yeni normlarına göre yönetilmeyen herhangi bir döviz tehlkeye atabilen uçucu sermayelerin artan rolünün yarattığı duruma bağlı olarak hızla yayılmıştır. 1976 yılında Büyük Britanya’da, 1991 yılında Fransa’da ve 1994 yılında İsveç’te görüldüğü gibi, bu yeni parasal normlar sonuçta mali piyasaların dayattığı bir disiplin olmuştur. Böylece, enflasyona karşı mücadele yönetim politikalarının önceliği olurken, işsizlik oranı basit bir “düzenleyici değişken” halini alıyordu. Tam istihdam için yürütülen mücadeleden bile, kalıcı etkisi olmayan bir enflasyon unsuru olarak şüphelenilmiştir. Friedman’ın “doğal işsizlik oranı” teorisi her görüşten politik sorumlu tarafından geniş ölçüde kabul gördü.

Bütçenin kendisi, davranışları disipline edici bir aygıt haline geldi. En yüksek gelirlere ve şirketlere uygulanan vergi indirimi, genellikle zenginleşmeye ve yatırım yapmaya teşvik edici bir araç olarak sunuldu. Gerçekte, çok daha örtülü bir şekilde, vergi baskısı azaltma hedefi ile toplumsal masraf paylarını artırmayı reddetmek, devlet borcunu sınırlandırmaya ve dengelere saygı adına sosyal programları ve kamu harcamalarını kısıtlamayı dayatmanın, güç ilişkilerinin durumuna göre az ya da çok etkili araçları oldular. Bu vergi stratejisinin en iyi örneği kuşkusuz R. Reagan’dı; önemli bir bütçe açığı oluştuktan hemen sonra, 1995 yılında bütçe dengesi yeniden kurulana dek kamu harcamalarının otomatik olarak kısıtlanmasını zorunlu kılan bir yasayı 1985 yılında benimsetti (*Balanced Budget and Deficit Reduction Act*). Kimilerine uygulanan zorunlu vergi kesintilerinin düşürülmesinin, başkaları için mecburen bir karşılığı olduğunu unutturmayı başaran neoliberal yönetimler, sosyal güvenliğin ve kamu hizmetlerinin “katlanılmaz” ve “aşırı” bedelini kanıtlamak için bütçelerde bu şekilde açılan “çukur”ları araçsallaştırdılar. Az çok iradi bir zincirlemeyle, sosyal programlara ve kamu hizmetlerine dayatılan kısıtlama, hizmetlerin kötüleşmesini getirerek, çoğu zaman kullanıcılarda hoşnutsuzluğa ve kendilerine yöneltilen etkisizlik eleştirilerine en azından kısmen katılmalarına yol açtı.⁵⁸

58 Public Choice Okulu’nun argümanları daha ilerde analiz edilecektir.

Parasal ve bütçeyle ilgili bu ikili kısıtlama, yerleşik kuralların esnek olmaması nedeniyle, istihdama öncelik vermeye çalışan, ücret taleplerini tatmin etmek isteyen ya da kamu harcamalarıyla ekonomiyi canlandırmaya çalışan her politikayı caydırma iddiasındaki “makro-ekonomik” toplumsal ve politik bir disiplin olarak kullanıldı. Sanki devlet, bu kurallar aracılığıyla, faaliyet düzeyi üzerinde bazı eylem imkanlarının kullanımı konusunda kendine mutlak yasaklar getiriyor gibidir; ama aynı zamanda da, sanki failleri bunları içselleştirmeye mecbur ederek, birbirleriyle rekabet halindeki bireyler gibi davranmak zorunda bırakarak, -Bentham’ın bir deyimini kullanırsak- “görünmez zincir” yoluyla onlar üzerinde sürekli etkide bulunma imkânı da ediniyordu.

“Genel riskler” söz konusu olduğu ölçüde, hastalık ve yaşlılıkla ilgili çok az bir sosyal yardımı kabul etmeye insanları ikna etmek güç olsa da, işsizlere öfkelenmek ve başarılı olan, ciddi bir şekilde iyi çalışanlar ile kendi hataları yüzünden başarısız kalmış, “yırtmayı” başaramayan ve dahası, toplumun sırtından yaşayanlar arasında bir kopma ilkesini işin içine katmak daha kolaydı. Thatcherizm bireysel suçluluk duygusu söylemini geniş ölçüde kullanmış, toplumun artık bireylerin kaderinden sorumlu kabul edilmemesi gerektiği fikrini geliştirmiştir.

Neoliberal politikaların temel argümanlarından biri, emek piyasasının çok katı olmasını eleştirmektedir. Söz konusu durumda yönlendirici fikir, el emeğinin yararlandığı koruma ile iktisadi etkinlik arasındaki çelişkidir. Bu fikir yeni değildir. Jacques Rueff, 1920’li yıllarda, Britanya *dole*’unu⁵⁹ Manş ötesindeki işsizliğin temel nedeni olarak teşhir ediyordu. Daha yeni olan, işsizlerin sorumluluğunun üstlenilmesindeki disipline edici anlayıştır. Gerçekten de, işsizlere her türlü yardım tamamen ortadan kaldırılmamaktadır; fakat öyle davranılır ki, yardım sayesinde, istihdam edilemeyen emekçiler gayet uyusal olmaya yöneltilir. İstihdam piyasası saf rekabet modeline çok daha uygun bir piyasa haline getirilir; hem de yalnızca dogmatik kaygıdan dolayı değil, verimliliğin yeniden inşası buyruklarına göre düzenleyerek el emeğini daha iyi disipline etmek için. Bu, istihdam edilemeyen emekçiye, aldığı yardımlarla çok uzun süre yetinmeden bir anlamda çabuk bir şekilde iş bulmaya itilmesi için cezalandırmayı hedefleyen bir politikayı yeni bir biçim altında sunmaktır. Şunu da hatırlamak gerekir ki, bir başka dönemde İngiltere’de yardım reformu da benzer hedefleri izlemiştir. Klasik iktisat ve faydalılık anlayışı içerisinde, Nassau Senior ile Edwin Chadwick’in teşvikiyle yasalaşan 1834 tarih-

59 *Dole* Büyük Britanya’da işsizlere verilen tazminatın adıdır.

li yoksulluk yasası, *workhouse*'da yaşayanlara neredeyse hapisane benzeri, kendi haysiyetlerini ve özgürlüklerini dert edinenler için gerçek bir bela oluşturan bir çalışma düzeni dayatmıştır.

Akılsal tercih postulatı üzerinde inşa edilmiş olan “*Welfare to Work*” (“toplumsal yardımdan çalışmaya geçiş”) politikalarının tüm zihniyeti budur. İstihdam politikası alanında neoliberal disiplin, piyasa kurallarına yeterince boyun eğmeyi kabul etmeyenlere yönelik ceza silahını kullanarak işsizleri “sorumlu kılmak”tan ibaretti. İşsizlik, iktisadi failin, topluluk tarafından sübvansé edildiği ölçüde boş vakit tercihinin ifade ediyordu, dolayısıyla da “gönüllü”ydü. Atılım politikalarıyla işsizliği azaltmak istemek, doğal işsizlik oranı doktrinine göre gereksiz, hatta zararlıdır. İşsizlere tazminat verilmesi “işsizlik tuzakları” yaratmak anlamına gelir. Birinci pratik görev, işsizliğin nedeni olduğu varsayılan bu katılığa katkıda bulunabilecek her şeye saldırmaktan ibaretti. İkincisinin hedefi ise işsiz ücretliler için çok daha kısıtlayıcı olan “istihdama geri dönüş” sisteminin inşasıydı.

Sendikalar ve çalışma yasaları, neoliberalizme bağlılıklarını belirten yönetimlerin ilk hedefleriydi. Gelişmiş kapitalist ülkelerin çoğunda sendikalaşmanın, örneğin sanayisizleşme ve fabrikaların düşük ücretli, toplumsal mücadele geleneği olmayan ya da despotik bir rejime tabi bölge ve ülkelere taşınması gibi kuşkusuz ki nesnel nedenleri vardı. Bu aynı zamanda, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya’da ifade bulan, sendikaların müdahale ve seferberlik gücünü sınırlandıran bir dizi önlem ve yasama düzenekleri sayesinde sendikal gücü zayıflatıcı bir politik iradenin ürünüdür.⁶⁰ Toplumsal yasama bundan böyle çok daha fazla işverenlerden yana bir yönelim edinmiştir: Ücretlerin düşürülmesinde revizyon, geçim endeksinin kaldırılması, istihdamın artan oranda geçicileştirilmesi, vs.⁶¹ Bu politikaların genel yönelimi, ücretlileri iktisadi faaliyetin döngüsel değişimlerinden koruyan sistemlerin parçalanmasında ve işverenlerin, iş gücü maliyetini mümkün olduğunca azaltarak, faaliyet düzeyinde el emeği ihtiyaçlarını optimal şekilde düzenlemelerini sağlayacak şekilde, bunların yerine yeni esneklik normlarının konmasında yatmaktadır.

60 R. Reagan’ın 1981’deki grevlerinin ardından büyük havayolu kontrolörlerini işten çıkarıp yerlerine sendikalı olmayanları alışındaki sertlik hatırlardadır. Bu, New Deal döneminde doğmuş toplumsal uzlaşmalara karşı genelleşmiş bir saldırının işaretiydi. Büyük Britanya’da da aynısı yaşanmıştır. M. Thatcher sendikalara karşı cepheden bir saldırı yürüttü ve faaliyetlerine sert kısıtlamalar dayattı.

61 Amerika Birleşik Devletleri’nde yasamanın evriminin analizi için bkz. Isabelle Richet, *Les Dégâts du libéralisme. États-Unis: une société de marché*, Textuel, Paris, 2002.

Bu politikalar, aynı zamanda, işsizlerin tutumunu değiştirerek emek piyasasını “faal” kılmayı da hedefler. “İş arayan” kişinin, kendi istihdamının faili bir özne, kendi sorumluluğunu üstlenen bir “*self-entreprising*” haline geldiği varsayılır. Korunma hakları, bireylerin tutumunun iktisadi bir yorumuna itaat eden teşvik ve cezalandırma düzeneklerine giderek daha fazla tabi olurlar.⁶²

“İş arayanlar”ı “sorumlu kılan” bu önlemler, tutucu yönetimlerin tekelinde değildir. En iyi savunucularından bazılarını da Avrupa solunda bulmuştur. İş arayanların yardım talebini, kendilerine sunulan işleri kabul etme uysallıkları koşuluna, keza ailenin gelir düzeyine ve sahip oldukları mallara kesin biçimde bağlayan Alman şansölyesi Gerhard Schröder’in “cesur” *Agenda 2010*’u buna kanıttır: “Vergi mükelleflerinin parasından her yararlanan, topluluğa yönelik yükümlülüğünü mümkün olduğunca kısıtlamaya hazır olmalıdır; bunun anlamı bütün mal ve gelirlerin öncelikle temel ihtiyaçlarını sübvansede edebilmek için kullanılabilir olmasıdır.”⁶³ Disipline edici bu politika, görüldüğü gibi, iktisadi risklerin muhtemel kurbanlarıyla dayanışma ilkelerini kökten sorgulamaktadır.

DİSİPLİN (2): SEÇME ÖZGÜRLÜĞÜ

Rekabetin, üreticiler üzerinde uygulanan teşvik sayesinde müşterinin tatmini artırmanın aracı olarak övülmediği tek bir alan yoktur. “Seçme özgürlüğü” öznelerin tutumuyla ilgili yeni normların temel temasıdır. Çıkarımı en iyi şekilde kollamayan, hesapçı ve aktif olmayan bir özne sanki artık tahayyül bile edilemez bir şeydir. Getirdiği faydaların, iktisat teorisinin en azından bir yüzyıldır ortaya koyduğu sınırları (ürünlerin farklılaşması, doğal tekel, vs.) bile unutulmuş olan yeni *doksa*’nın tek ilgilendiği şey, tüketicinin mal ve hizmet sağlayıcı üzerinde uygulayabildiği baskıdır. Kısacası, bireyleri, alternatif arzlar arasında seçim yapmak zorunda oldukları ve kendi çıkarlarını azamileştirmeye teşvik edildikleri durumlar içine yerleştiren yeni zorlamalar inşa edilir.

M. Friedman’a göre, rekabetçi kapitalizmden bekleme hakkına sahip olduğumuz bütün nitelikleri özetleyen “seçme özgürlüğü” devletin bellibaşlı

⁶² Bu noktada bkz. Mark Considine, *Entreprising States. The Public Management of Welfare-to-Work*, Cambridge University Press, 2001. Böylelikle tazminat koşulları aşağı yukarı her yerde sertleşmiştir. Örneğin Fransa’da 2005 yılında yerleşen cezalandırma sistemine göre, ilk iş teklifini reddedenin tazminatı % 20 düşürülüyordu, ikincide % 50, üçüncüde % 100. 2008 yılında, ANPE fişlerinde yer alanların artan oranda kütükten silinmesine imkân tanımış olan bu cezalandırıcı politika daha da güçlendi.

⁶³ G. Schröder, *Ma vie et la politique*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 295.

misyonlarından biri olur. Devlet, yalnızca mevcut piyasalar üzerinde rekabeti teşvik etmeyi görev bilmekle kalmaz, henüz olmadığı yerde rekabeti yaratmak da onun görevidir. Çünkü kapitalizm, her alanda, özellikle de politik alanda bireysel özgürlüğü koruyan tek sistemdir. Dolayısıyla, bireylerin aktif olmasını, müteşebbis, “kendi tercihlerinin faili” ve “risk alıcı” olmalarını sağlamak için piyasa düzeneklerini ve ticari ya da kısmen ticari teşvikleri de işin içine katmak gerekir.

Kuşkusuz ki, burada, serbest olduğu varsayılan belli bir seçim *et-hos*’unun nasıl olup da reklam mesajlarının ve pazarlama stratejilerinin merkezinde yer aldığını ve yavaş yavaş edinilen bu eğilimin, ürün yelpazesini ve *mass media*’nın dağılım kanallarını genişletmiş teknolojik gelişmeler tarafından nasıl olup da kolaylaştırıldığını hatırlamak gerekir. Tüketici öngörülü hale gelmelidir. Yukarda gördüğümüz gibi, bütün güvencelere bireysel olarak sahip olmalıdır (özel sigortaların koruması altında olmak, kendi konutunun sahibi olmak, istihdam edilebilirliğini beslemek). En iyi ürünleri ve giderek de en iyi hizmet sağlayıcıları (postayı, elektrik sağlayıcısını vs.) her alanda akılsal biçimde seçmelidir. Ve, her şirket kendi ürün yelpazesini genişlettiğinden, özne, en avantajlı ticari arzı giderek daha incelikli bir şekilde “seçmeli”dir (örneğin uçak ya da tren yolculuğunun tarihi ve saati, sigorta ve tasarruf ürünü, vs.). Toplumsal yaşamın bu “özelleşmesi”, özel tüketimle ve kitlesel eğlence alanıyla sınırlı kalmaz. Artık içinde yaşadığımız dünyayı belirtmek için Peter Drucker’in kullandığı güçlü ifadeyle, kamusal alan giderek “*global shopping center*” modelinde inşa edilmektedir.

Piyasa durumu yaratma konusunda, politik alanda neoliberallerin en fazla seferber oldukları alanlardan biri, eğitimidir. Bu alanda da M. Friedman öncülük etmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’nde eğitimde kamu sektörünün önemini giderek yitirmesi karşısında, “eğitim çeki” temelinde eğitim kurumları arasında bir rekabet sistemi inşa etmeyi 1950’li yıllardan beri önermiştir.⁶⁴ Bu sistem okulları doğrudan finanse etmeyerek, her bir aileye ortalama okul masrafını temsil eden bir “çek” vermek şeklindedir; aile bunu tercih ettiği okulda kullanmakta ve eğitim konusundaki tercihlerine göre dilediği miktarı eklemekte serbesttir. Burda da, yürütülen akıl, birçok olasılık arasında tercihte bulunması ve en iyi fırsatı seçmesi gereken tüketicinin akılsal olduğu

64 “The role of government in education”, yeni baskı, M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago, 1962 [1955]. bu fikir daha sonra tekrar ele alınmış ve geliştirilmiştir: John E. Chubb ve Terry M. Moe, *Politics, Market and America's Schools*, The Brookings Institution, Washington, 1990.

varsayılan davranışına dayanmaktadır. Gerçekte, “eğitim çeki” sisteminin birbirine bağlı iki hedefi vardır: Aileleri “okul tüketicisi”ne dönüştürmeye yöneliktir; kurumlar arasına rekabet sokmayı hedeflemektedir, ki bu da en vasat kurumların düzeyini yükseltecektir. Bu sistem, bütün toplum üzerindeki olumlu etkileri nedeniyle “ilköğretim” için meşru görülen kamusal bir finansman ile diğerleriyle rekabet halinde bulunan eğitim kurumunun girişimci tarzda idare edilmesini birleştirir. “Eğitim piyasası”nı destekleyen bu yönetim, 1990’lı yıllardan beri dünyadaki eğitim reformu politikalarına, ülkelere göre değişen düzeylerde egemen olmuştur. Bu durumun da eğitim sistemlerinin giderek daha fazla bölünmesi ile toplumsal sınıflara göre eğitim yer ve tarzlarının farklılaşması üzerinde sonuçları olmadığı söylenemez.

DISİPLİN (3): NEOLİBERAL ŞİRKET İDARESİ

Neoliberal disiplin, davranışları, akılsal faillerin kendi hesaplarına kattıkları varsayılan “makro-ekonomik” plana –değişmez kurallarla– yönlendirmenin bu “olumsuz” tarzıyla sınırlı kalmaz. Keza, yalnızca ticari mal ve hizmetleri tüketme alanının çok ötesinde seçmeye mecbur eden rekabet durumlarının yerleşmesine de indirgenemez. Piyasa mantıklarının yaygınlaşması ve derinleşmesinin, çalışmanın örgütlenmesi ve iş gücünün kullanım biçimleri üzerinde çok hassas etkileri olmuştur. Mali gücün mantığı, giderek daha yüksek sonuç alma gerekliliğine tabi olan ücretlilerin disiplin altına alınmasını artırmaktan başka bir şey yapmadı.⁶⁵ Borsada takıntılı bir şekilde artık-değer arayışı, yalnızca sermaye sahiplerine gelirlerinin ücretliler aleyhine sürekli büyümesini garanti etmekle kalmadı (ki bu durum, ücretlerin üretkenlik kazançlarına oranla gelişiminde büyüyen bir ayrıma ve –söylenildiği gibi– gelir dağılımında eşitsizliklerin daha belirgin bir şekilde artışına yol açtı);⁶⁶ aynı zamanda ve özellikle bütün ekonomiler, bütün sektörler ve şirketin bütün düzeyleri içinde daha yüksek verimlilik normlarının dayatılmasında da ifade buldu. Giderek artan sayıda ücretli, bu nedenle, hisse değerlerinin yaratılması hedeflerine erişmeyi ya da bu hedefleri aşmayı amaçlayan teşvik ve cezalandırma sistemlerine tabi kılındı (bu hedefler de uluslararası verimlilik normlarına uyarlayıcı yöntemler tarafından tanımlanmıştı). Bütün bir *hisse değeri disiplini*,

65 Catherine Sauviat çok haklı olarak mali sermayeden “ücretlileri disiplin altına alma makinesi” diye söz eder (C. Sauviat, “Les fonds de pension et les fonds mutuels: acteurs majeurs de la finance mondialisée et du nouveau pouvoir actionnarial”, F. Chesnais (der.), *La Finance mondialisée, racines sociales et politiques, configuration, conséquences*, La Découverte, Paris, 2004, s. 118).

66 Michel Aglietta ve Laurent Berrebi, *Désordre dans le capitalisme mondial*, Odile Jacob, Paris, 2007, s. 34.

böylelikle, el emeği idaresini değerlendiren ve muhasebesini yapan teknikler içinde şekillendi. Bu tekniklerin ilkesi, her bir ücretliyi bir tür bireysel “kâr merkezi” haline getirmekti. Kimi yazarların “denetimli özerklik”, “esnek zorlama”, “öz-denetim” olarak adlandırdıkları neoliberal idare ilkesi, hem şirketin içindeki mali verimlilik zorlamalarını “içselleştirme”yi, hem de üreticilerin etkinlik ve bireysel başarısındaki yeni normları ücretlilerin içselleştirmesini hedefler.

Bireyleri arzu edilen yönde hareket ettirmek, onları akılsal failer gibi davranmaya ve çalışmaya mecbur eden özel koşullar yaratmayı gerektirir. İşsizlik ve geçici işçilik [*précarité*] araçları, özellikle sendikalaşma ve ücret talebi konusunda kuşkusuz ki güçlü bir disiplin aracıydı. Fakat, korkuya dayalı bu “olumsuz” araçlar, kuşkusuz ki, firmaların yeniden örgütlenmesine yeterli değildi. Ücretliler üzerinde hiyerarşik baskıyı güçlendirmek ve sonuçlarını artırmak için başka idari aygıtlar da gerekliydi. Özel şirketlerin yönetimi, böylelikle, tekrarlanan niceliksel değerlendirmeler temelinde hedeflerin ve ödüllerin bireyselleştirilmesini ilke edinen el emeği idaresi pratikleri geliştirdi. İdeal tipini Max Weber’in çizdiği bürokratik modelin tartışma konusu edilmesiyle çoğu zaman özdeşleştirilen bu yönelim, aynı zamanda, itaatın anlamını da tersine çevirmişti. Biçimsel usüllere ve yukarıdan gelen hiyerarşik buyruklara itaat etmek yerine, ücretliler, sınırlandırılmaz kısıtlamaların tek kaynağı haline getirilmiş “müşteri”nin dayattığı kalite ve süre gerekliliklerine boyun eğmeye yöneltildiler. Her durumda, başarıların ve ödüllendirilmelerin bireyselleştirilmesi, şirket içindeki ilişkilerin normal türü olarak ücretlilerin kendi aralarında rekabete sokulmasını sağladı. Sanki çalışma dünyası, şirketler arasında var olan ya da var olduğu iddia edilen abartılmış rekabet mantığını, keza “değer yaratma”ya teşvik eden hissedarların getirdiği sermayeleri kapmak ve korumak için rekabetçi mantığı “içselleştirmiş” gibidir. Bu da artan sayıda ücretliyi, yalnızca kadroları değil işçileri ve memurları da piyasaların daha doğrudan baskısı altına soktu. Bu, hiyerarşik denetimlerin azalmasına değil, örgütlenme biçimlerine, yeni muhasebe, kayıt ve iletişim tekniklerine dayalı bir “yeni işyeri idaresi” [*management*] çerçevesinde tedrici olarak dönüşmelerine vardı.⁶⁷

Bu “yeni işyeri idaresi”, toplumsal ilişkilerin giderek daha fazla sözleşmeye dayandırılması, işyeri düzeyinde ücretliler ile patron arasında pazarlıkların ademimerkezileşmesi, işyeri birimlerinin kendi aralarında ya da dış bi-

67 Bkz. Michel Gollac ve Serge Volkoff, “*Citius, Altius, Fortius. L’intensification du travail*”, *actes de la recherche en sciences sociales*, no 114, Eylül 1996.

rimlerle rekabete sokulması, genel olarak kalite standartlarının dayatılması yoluyla normalleşme, sonuçların giderek daha çok bireysel değerlendirilmesi gibi çok çeşitli biçimler aldı.⁶⁸ Taşeronluğun, şirket içindeki yapıların özerkleşmesinin, geçici istihdama başvurunun, proje yapılarının, “misyenlar” halinde bölünmüş çalışmanın, dış danışmanlara başvurunun gelişimiyle birlikte şirketin içi ile dışı arasındaki hudutlar giderek flulaştı.

Emeğin ve işyeri yönetiminin örgütlenmesindeki bu yeni biçimler, Thomas Coutrot’un “neoliberal şirket”⁶⁹ olarak adlandırdığı yeni bir şirket modelini tarif etmeyi sağlar. Ekiplerin ya da bireylerin azami özerkliği, çokişlevlilik, “proje grupları” ile ademimerkezileşmiş birimler arasındaki hareketlilik, çalışma kolektiflerinin zayıflaması ve istikrarsızlığı bu modelin ifadesidir. Neoliberal şirketin yeni disiplin biçimleri, uzak mesafeden, dolaylı tarzda, üretim eyleminden önce ya da sonra gerçekleşir. Denetim, sonuçların kaydedilmesiyle, üretimin farklı evrelerinin belirlenmesiyle, davranışların, varlık tarzlarının, başkalarıyla ilişki tarzlarının daha yaygın gözetlenmesiyle gerçekleşir. Bu denetim özellikle de müşterilerle ilişkiye sokan bütün hizmet üretim yerlerinde ve çalışmanın uygulanmaya konmasının işbirliğini ve malumat alışverişini gerektirdiği her örgütlenmede gerçekleşir. Daha fazla “kişiselleşmiş” ve daha fazla flulaşmış bu işyeri yönetimi, ücretliler arasındaki ve şirketin bölümleri arasındaki rekabette etkili olur. Böylelikle ücretlileri, sonuçların ve yöntemlerin karşılaştırılması (*benchmarking*)⁷⁰ yoluyla, sonsuz bir süreçte göre azami başarı sağlamaya ve “en iyi uygulama”da bulunmaya mecbur eder. Böylelikle rekabet, sermayenin verimlilik kısıtlamalarını içselleştirmenin bir tarzı olur ve sınırsız bir disiplinleştirici baskıyı işin içine katarak, ara düzeydeki kadrolar aracılığıyla hiyerarşik hatları ve daimi denetimleri yumuşatmayı sağlar.

Bazı faaliyetlerin dışsallaştırılması, daha özerk birimler halinde ademimerkezileştirilmesi, faaliyetleri koordine edebilmek amacıyla değerlendirme ihtiyacını artırır. Değerlendirme, yeni örgütlenmenin anahtarı olur. Bu durum, yaratıcılık ve risk alma buyruğu ile şirket içinde fiili iktidar ilişkilerine

68 Bkz. Bu konuda Michel Lallement, “Transformation des relations du travail et nouvelles formes d’action politique”, Pepper D. Culpepper, Peter A. Hall ve Bruno Palier (der.), *La France en mutation, 1980-2005*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2006.

69 T. Coutrot, *L’Entreprise néo-libérale, nouvelle utopie capitaliste. Enquête sur les modes d’organisation du travail*, La Découverte, Paris, 1998.

70 *Benchmarking*, tam olarak, üretici bir yapının (şube, departman, şirket) sonuçlarını karşılaştırmayı, “doğru uygulamalar”ı saptamayı ve daha yüksek başarı hedefleri belirlemeyi sağlayan bir işyeri idaresi yöntemidir.

çağrı şeklindeki toplumsal yargı arasındaki çelişkiden kaynaklananlar da dahil, her türden gerilimi elbette somutlaştırmaktadır.

Şirketin bu yeni örgütlenme tarzının çalışma ve istihdam üzerinde önemli sonuçları vardır. Çalışmanın yoğunlaşması, sürelerin kısalması, ücretlerin bireyselleşmesi bunun ifadesidir. Bu sonuncu yöntem, ücretlendirmeyi başarıya ve rekabete bağlayarak, hiyerarşinin gücünü artırır ve bütün kolektif dayanışma biçimlerini azaltır. Fakat bu yöntem, dışsal kısıtlamadan çok daha etkili olduğu varsayılan “öz-denetim” üzerinde temellenen, ücretlilerin yönetiminin yeni bir pratiğiyle birlikte yaygınlaşmaktadır. Bu “*management felsefesi*” Peter Drucker tarafından formüle edilmiştir. Yeni bilgi ekonomisinde –diye açıklar– yapıları yönetmek değil, mümkün olan en fazla şeyi yaratabilmeleri için bilgileri olan kişilere “rehberlik etmek” söz konusudur. İşyerinin hedeflere dayalı yönetimi, gerçekleşen başarıların değerlendirilmesi, sonuçların öz-denetimi, bu birey idaresinin araçlarıdır:

İşyerinin hedeflere dayalı yönetiminin temel avantajı, kadroların kendi başarılarını ölçebilmesidir. Öz-denetim motivasyonu, daha iyisini yapma arzusunu, işin peşini bırakmamayı teşvik eder. [...] Yönetici ekibe bir yön ve çaba birliği vermek için zaruri olmasa bile, işyerinin hedeflere dayalı yönetimi öz-denetimi sağlamak için şarttır.⁷¹

Bu öz-denetim hem daha tasarrufludur –çünkü hiyerarşik piramidi eksiltmeyi sağlar– hem de çalışma dışsal bir zorunluluğa değil, içsel bir kısıtlamaya bağlı olduğundan daha etkindir:

Dış denetim yerine, çok daha katı, daha talepkâr ve daha etkili olan iç denetimini koyar. Kadroyu, birisi ona ne yapılması gerektiğini söylediği ya da buna mecbur ettiği için değil, görevinin nesnel ihtiyaçları bunu gerektirdiği için harekete geçmeye teşvik eder. Bu adam bir başkası böyle istediği için değil, bunu yapmaya kendi kendine karar verdiği için harekete geçecektir –başka deyişle, özgür insan olarak hareket edecektir.⁷²

Evrensel olarak uygulanabilen bu “özgürlük felsefesi”, “nesnel zorunlulukları kişisel hedeflere dönüştürerek başarıyı sağlar. Bu bizzat özgürlüğün tanımıdır – yasa çerçevesinde özgürlük.”⁷³ İşyeri yönetimi, bireysel enerjile-

71 P. Drucken, *Devenez manager! Les meilleurs textes de P. Drucker*, Village mondiale, Paris, 2006, s. 122.

72 A.g.e., s. 127.

73 A.g.e., s. 127.

ri, “sanatçı” ya da “hedonist” bir mantığa göre değil, arzu ve suçluluk duygusunun psikik mercilerini manipüle eden bir öz-disiplin düzenine göre ele geçirmeye çalışır. Hedeflerin gerçekleştirilmesi sorumluluğunu tek başına bireye yıkarak, şirketin hizmetinde “kendini gerçekleştirme” özlemi harekete geçirilir. Bunun bireyler için yüksek bir ruhsal maliyeti elbette vardır.⁷⁴

Bu kendi kendini yönetme, her bir kişinin özerklik özlemini manipüle eden ayartıcı bir işyeri yönetimi söyleminin basit etkisiyle kendiliğinden elde edilmemiştir. Öznelliğin bu denetimi ancak esnek bir emek piyasası çerçevesinde fiilen gerçekleşebilir; burada her ücretlinin önünde işsizlik tehdidi vardır. Aynı zamanda bu denetim, piyasa zorunluluklarını ve mali verimlilik gerekliliklerini hedeflerin ve sonuçların sayısal belirteçleri biçiminde nesneleştirmeye gayret eden ve kişisel söyleşiler sırasında ölçülen ve tartışılan performansların bireyselleştirilmesi yoluyla, kendi “istihdam edilebilirliklerini” sürekli iyileştirmenin yaşamsal zorunluluğunu ücretlilerin içselleştirmesini sağlayan idare tekniklerinin ürünüdür. Ücretlinin, yalnızca erişmesi gereken hedefleri değil, yargılanmayı istediği ölçütleri de tanımlamaya davet edildiği nokta, herkesi “kendi kendinin aygıtı” yapan sapkın mekanizmayı da ifade eden öz-denetimin doruğudur.

AKILLSALLIK (1): UZMANLARIN VE YÖNETİCİLERİN PRATİĞİ

Belli bir evrensel yaşam hakları düzenine göre, yani sağlık, eğitim, toplumsal entegrasyon, politik katılım hakları düzenine göre malı mülkü yeniden dağıtan *welfare*’cilik artık söz konusu değildir. Bunun yerine, tercihte bulunmak için ve belli bir refaha erişmenin koşulu olarak ortaya konan sonuçlara erişmek için öznelerin hesaplama kapasitesine çağrı yapılmaktadır. Bu, öznelere, “sorumlu olmak” için, bu hesabın öğelerine, karşılaştırma belirteçlerine, eylemlerinin hesaplanabilirliğe tercümesine, dahası, daha köklü bir şekilde, “tercih”lerinin parasallaştırılmasına hâkim olmasını gerektirir: Hastaları, öğrencileri ve ailelerini, üniversite öğrencilerini, iş arayanları “sorumlu kılmak” gerekir; temsil ettikleri “maliyet”in artan bir kısmını onlara yüklemek gerekir; tıpkı ücretlileri, çalışmalarının sonucuna bağlı olan ödülleri ve cezaları bireyselleştirerek “sorumlu kılma”nın gerekmesi gibi.

Bu politik ve etik sorumlu kılma çalışması, davranışı “özelleştirme”nin sayısız biçimiyle bağlantılıdır; çünkü yaşam yalnızca bireysel tercihlerin sonu-

74 Bkz. Nicole Aubert ve Vincent Gaulejac, *Le Coût de l'excellence*, Seuil, Paris, 1991.

cu olarak kendini gösterir. Obez insan, suça eğilimli kişi ya da kötü öğrenci kendi kaderinden sorumludur. Hastalık, işsizlik, yoksulluk, okul başarısızlığı ve dışlanma, doğru hesaplayamamanın sonucu olarak görülür. Sağlık, eğitim, istihdam, yaşlılık sorunları, herkesin tüm yaşamı boyunca biriktireceği ve yöneteceği sermayelerin muhasebeci bir bakış açısıyla gelip birleşir. Yaşamın güçlükleri, mutsuzluk, hastalık ve yoksulluk, bu idarenin, riskler karşısında öngörü, ihtiyat, güvence eksikliğinden kaynaklanan yenilgileridir.⁷⁵ Herkesin kendini, verimli kılması gereken bir “insan sermayesi”nin sahibi olarak kabul etmesi için gereken “pedagoji” çalışması buradan kaynaklanır; bireyleri kendilerine özen göstermeye, eğitmeye, iş bulmaya mecbur ederek onları “aktif hale getirmeye” yönelik düzeneklerin yerleşmesi buradan kaynaklanır.

Bu açıdan, yeni sağın muzaffer ideolojisi ile bunun dayanağı olan yönetimsel akılsallığı birbirine karıştırmamak önem taşır. Devlet müdahalesine karşı büyük ideolojik saldırı, yalnızca pratik yeniden düzenlemelerden önce gelmekle kalmadı, bunlara eşlik de etti. Neoliberal dönemeçte en önem taşıyan şey “devletin geri çekilmesi”nden ziyade, şirketlerin ve idarelerin “akılsallaşması” ve “modernleşmesi” adına müdahale tarzlarının dönüşümü olmuştur. Bu bakış açısından, en önemli rolü görüş değiştirmiş gazeteciler ve medyatik entelektüellerden ziyade, müdahale edebilecekleri farklı alanlarda, neoliberalizme özgü yeni düzenekleri ve idare tarzlarını, herkes için yararlı sonuçların aranışıyla yönlendirilen yeni politik teknikler olarak sunup yerleştiren uysal uzmanlar ve idareciler oynamamış olabilir. Neoliberalizmin bu “organik aydınlar”ı, kâh sağa kâh sola⁷⁶ (ya da sırasıyla birinden diğerine) bağlılıklarını bildirerek, bu pratiklerin benimsenmesinde, bunların ideolojik yansızlaşmasında ve sonuçta pratik olarak yerleşmesinde önemli bir rol oyna-

75 Bireylerin riskofobik kişilere dönüştürülmesinin, Fransız İşletmeler Hareketi’nin (Medef) istediği “toplumsal yeniden oluşum”un temeli olduğunu hatırlarız. İki tür insanın, baskın ve cesur riskofiller ile tahakküm altında ve dayanıksız riskofoblar arasındaki karşıtlık 2000 yılında François Ewald ile Denis Kessler tarafından teorileştirilmiştir: “Les noces de risques et de la politique”, *Le Débat*, no 109, 2000. Robert Castel *Le Monde*’da onlara sert bir cevap vermiştir (Robert Castel, “Risquophiles”, ‘risquophobes’: l’individu selon le Medef”, *Le Monde*, 6 Haziran 2001): “Vaktiyle ‘kötü yoksullar’ uyuşuk, ölçsüz, kösnül, pis ve kötü oldukları için yalnızca kendilerine öfkelenebiliyorlardı. Aynı iyi ahlak bilincinin modernleşmiş ve az çok örtmeceyle ifade edilmiş versiyonu günümüzde riskofobları, dayanıksızları ve geçmişin kazanımlarına budalaca bağlı kaldıklarından yarımın kapitalizminin bize hazırladığı bu güzel günlerin yükselişine katılacak kapasitede olmayanları toplumsal bakımdan hükümsüz kılma meziyetine sahiptir. Bu elbette egemenlerin egemenler için geçerli söylemidir.”

76 Bu noktada, neoliberal kavramların bu pratik yerleşmesinde aktörlerin kişisel yörüngelerini dikkate almak gerekir. Örneğin, Fransa’da “ikinci sol”un, içlerinden bir bölümü açısından, politik ya da sendikal bağlarından koparak, devletin sosyal ve eğitimle ilgili düzeneklerinin “reform”una aktif katılıma geçişi kolaylaştıran bir “köprü” oluşturup oluşturmadığını düşünebiliriz.

dılar. Araştırma hücreleri, çok sayıda kolokyum, kamu görevlerine personel alımında geniş formasyon işlemleri, modernleştirici seçkinlerin gerçek *lingua franca*'sı olan homojen bir söz dağarının kitlesel olarak üretimi ve dağılımı sonunda işyeri yönetiminin ortodoks söylemini dayatmayı başardılar. Yanıl-mayalım: Neoliberal politikalar “piyasa dini” adına değil, idari teknik buy-ruklar adına, etkinlik adına, hatta kamusal eylem sistemlerinin “demokratik-leşmesi” adına uygulamaya konmuştur. Kamu politikalarının *akılsallaşması* görüşünü benimsemiş olan seçkinler burada temel rolü oynadılar; elbette bu konuda “modernite” yanlısı argümanları devralmış olan rıza imal edici aygıt-ların bütününden de yardım aldılar.

Fransa’da sağda da solda da birkaç öncü şahsiyet kendini erkenden belli etmiştir. Örneğin 1978 yılında Raymond Barre ya da birkaç yıl sonra Jacques Delors, her ikisi de aynı “gerçekçilik”, “kesinlik” ve “modernite” partiyonunu dile getirmişlerdir. Gerçekten de birkaç yıl içinde bütün politi-ka ve iktisat seçkinleri “Keynesçi” bir yönetim tarzından “neoliberal” yöne-tim tarzına geçmişler ve idari ve parti kadrolarının büyük bölümünü de peş-lerinden sürüklemişlerdir. Bruno Jobert’in haklı olarak dediği gibi, “Bu de-ğişimlerin taşıyıcıları yeni seçkinlerden çok, yönelimleri değiştirmek pahası-na da olsa genellikle kendi etkilerini kalıcılaştırmaya başarıyla çabalamış olan eski seçkinlerdir. Neoliberalizmin öncüleri genellikle pişmanlık getir-miş, bu yeni kelamın lütfundan etkilenmiş kişilerdir [...]”⁷⁷ Stalinci appart-chik’lerin restore edilmiş kapitalizmin yeni efendileri olduğu eski Doğu ülke-leri için geçerli olan şey, kimi zaman solcu uzmanların ve genellikle kamu hizmeti kültü içinde yetişmiş olan idarecilerin işyeri yönetimi ve performans sözdağarını benimsedikleri Batı için de –daha az görünür biçimde de olsa– doğrudur.

Üst düzey görevlilerin uygulamalarının neoliberal dönemeci, bürokra-sinin kaynak hacmini ve müdahale kapsamını bu görevlilerin sürekli artırdı-ğını ileri süren *Public Choice* tezine bir reddiyedir. Gerçekten de, kamu faali-yetinin neoliberal dünyası bürokratik akılsallaşmada, devletin yükümlülükle-rinden vazgeçmesinden daha önemli bir dönemeç oluşturmaktadır. Üst düzey görevliler kendi çıkarlarını, “akılsal tercih” iktisatçılarının düşündüğü gibi il-le de vergilerin artırılmasında ve asıllarının sayısının artışında görüyor değıl-lerdir. Kendi çıkarlarını, Max Weber’in göstermiş olduğu gibi, iktidarlarının ve meşruluklarının artmasında bulmaktadırlar; bu da onları “değişim”in,

77 B. Jobert (edit.), *Le Tournant néo-libéral en Europe. Idées et recettes dans les pratiques gouverne-mentales*, L’Harmattan, Paris, 1994, s. 15.

“reform”un, hatta devlet bürokrasisinin “son”unun yandaşı yapmaya yeter – tabii bu yeni yönelim onların tahakkümünü tartışma konusu etmiyorsa.

AKİLSALLIK (2): NEOLİBERAL SOLUN “ÜÇÜNCÜ YOL”U

Neoliberalizmin kalıcı başarısı, dünya çapındaki rekabetin yeni politik projesine yalnızca sağcı büyük politik oluşumların katılımıyla değil, “modern sol”un büyük neoliberal temalara, kimi durumlarda –akla özellikle “Blaircilik” gelmektedir–⁷⁸ egemen akılsallığa tam bir itaat gösterecek kadar açık biçimde katılmasıyla da sağlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde de aynı eğilim görülmüş, “*liberal*”ler “*muhafazakârlar*” gibi konuşmaya, düşünmeye ve davranmaya başlamışlardır.⁷⁹ Neoliberalizmin bu kurumlaşmasında en çok önem taşıyan şey, esnek çalışma piyasasının neoliberal vizyonunun ve işsizlerin yeniden çalışmaya katılması politikasının modern sol tarafından kabulünden ibaretti. Buna, aynı zamanda, doktriner düzlemde, Keynes’e her türlü referansın terk edilmesi ve Avrupa’nın inşasının ve küreselleşmenin yol açtığı ölçek değişimine uyarlanmış yeni bir Keynesçiliğin gelişiminin reddi de haydi haydi eşlik eder.

Solun neoliberal dönemecini, yönlendirici hattı toplumsal malların eksiksiz yurttaşlık için zorunlu olan paylaşım kipi olan bütün sosyal-demokrat gelenekten kopan toplumsal politikanın anlam değişiminden daha iyi hiçbir şey açıklamaz. Eski sosyaldemokrat projede merkezi konumda bulunan eşitsizliklere karşı mücadelenin yerini, Anthony Giddens gibi Blairciliğin birkaç entelektüelinin teorileştirdiği “hakkaniyet” ve “bireysel sorumluluk” ideolojisine göre, “yoksulluğa karşı mücadele” almıştır. Bundan böyle, dayanışma, sistemin “dışlanmışlar”ını hedef alan, Hristiyan ve püriten bir bakışla yoksulluk “cepleri”ni hedefleyen bir yardım olarak tahayyül edilir. “Özgül nüfuslar”ı (“engelliler”, “küçük emekliler”, “yaşlılar”, “yalnız anneler” vs.) hedef alan bu yardıma, bağımlılık yaratmamak için, kişisel bir çaba ile fiili bir çalışma eşlik etmelidir. Başka deyişle, yeni sol geleneksel muhaliflerinin ideolojik anakalabını benimseyerek, herkes için sosyal haklar inşaaı idealini terk etmiştir.

78 Başka birçokları daha vardır. Bunlar arasında, G. Schröder’in politikası ve Alman sağ ile solu arasındaki büyük ittifak ve Fransa’da N. Sarkozy’nin Sosyalist Parti’nin bazı “şahsiyet”lerine açılım politikasının başarısı, yeni ideolojik akımın hangi noktada sosyal demokrasinin entelektüel ve politik yapısını parçaladığını göstermiştir.

79 Amerikan solunun sağın düşünce tarzı karşısındaki “büyülenme”sinin bir analizi için bkz. James K. Galbraith, *The Predator State. How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*, The Free Press, New York, 2008.

Bununla birlikte, eğer burada neoliberal ideolojiye basitçe bir katılım görmekle yetinilirse, sol neoliberalizm, yani sosyal demokrasinin yerini almış olan bu yeni politik biçim anlaşılmaz. Bu “modern sol”, neoliberalizm olduğunu düşündüğü şeyle, yani ona göre bütünsel “bırakınız yapsınlar” a basitçe bir geri dönüş olan şeyle arasına mesafe koyarak bundan kendini korumaktadır. Sağdan kendini ayırmak için bu “cangıl ideolojisi”ni teşhir etse de, bir düşünce biçimini, sorunları ortaya koymanın bir tarzını ve böylelikle, kapsayıcı bir akılsallık oluşturan bir cevaplar sistemini, yani bütün olarak gerçekliğin kavranılabilir kılındığı ve böylelikle belirli bazı politikaların “kendiliğinden” buyrulduğu normatif bir söylem türünü kabul eder, üstlenir ve yeniden üretir. Tek kelimeyle, ve belki de paradoksal bir biçimde, neoliberal akılsallığın doğasını, otuz yıldan beri solcu olduğunu ileri sürerken sağınkine çok benzer bir politika yürüten yönetimlerin pratiklerinin evriminden daha iyi hiçbir şey ortaya koyamaz.⁸⁰ “Sorumlu”, “modern” ve “gerçekçi” olan, yani bu akılsallığa katılan her söylem, piyasa ekonomisinin, rekabetin erdemlerinin, piyasaların küreselleşmesinin avantajlarının, mali ve teknolojik “modernleşme”nin dahil ettiği vazgeçilmez kısıtlamaların önceden kabulüyle nitelenir. Neoliberalizmin disipline edici pratiği, olgusal bir veri olarak, karşısında uyum sağlamaktan başka yapacak bir şey olmayan bir gerçeklik olarak kendini dayatmıştır.

Bu özdeşleşmenin en iyi örneği, kuşkusuz ki, T. Blair ile G. Schröder’in 1999 yılında Avrupa’daki seçimler vesilesiyle ortak olarak imzaladıkları ve “Üçüncü Yol ve Yeni Merkez” (“The Third Way / Das neue Mitte”) başlıklı “Manifesto”da verildi. Burada, modern solun hedefi şöyle belirtilir:

Rekabetçi piyasa ekonomisi için sağlam bir çerçeve. Üretim failleri arasındaki serbest rekabet ile serbest mübadele, üretkenliği ve büyümeyi teşvik etmek için temel önemdedir. Bu nedenle, piyasa güçlerinin uygun şekilde işlemesini sağlayacak bir çerçeveye sahip olmak şarttır: Bu, ekonomik büyüme için temel önemdedir ve istihdamdan yana etkin bir politikanın ön koşuludur.

“Sol için yeni arz politikası”nın konusu olan bu “çerçeve”, aşılmış denen neoliberal “bırakınız yapsınlar”ın [metinde Fransızca *laissez-faire*] son yirmi yılına aykırıdır. Burada, neoliberalizmin yanlış yorumlanmasının nasıl

⁸⁰ Bununla birlikte, solcu partilerin az çok şiddetli iç mücadelelerden geçtiğini de unutmamalıyız. Bu neoliberal yönelimlere muhaliflerin, geçmişteki masraflı, etkisiz ve demoralize edici idari yönetimin yandaşları olmakla suçlanarak savunmada kaldıklarını saptamak gerekir.

olup da yanlış bir karşıtlık oluşturmaya imkân tanıdığı görülür. Ve aynı zamanda böyle bir öncülle Manifesto'nun sahici anlamda neoliberal argümanlar bütününe genel olarak serimlediği görülür: Çok yüksek emek maliyeti, çok önemli kamusal harcamalar, hakların yükümlülükler üzerindeki tehlikeli önceliği, yönetim tarafından iktisadın idaresine atfedilen çok büyük güven.

Modern solun bu manifestosu esasen bizim burada "neoliberal akılsallık" olarak adlandırdığımız şeyi gayet iyi ifade etmektedir. Arkaik solun eski çözümlerinin yeniden tartışma konusu edilmesiyle başlamaktadır: "Toplumsal adalet hedefi zaman zaman gelirlerin eşitliği sloganıyla karıştırılmıştı. Bunun sonucunda, çabanın ve sorumluluğun kişisel olarak ödüllendirilmesine pek az dikkat edilmişti. Aynı zamanda, zihniyetlerde, yaratıcılığı, çeşitliliği ve performansı temsil etmek yerine, "sosyal demokrasi"yi "uygunluk ve vasatlık"la bağdaştırma riski vardı." Tersine, kamu politikalarının genel ilkesi olarak bireysel sorumluluğu teşvik etmek gerekir: "Sosyaldemokratlar sosyal hakların can kurtaran simidini bireysel sorumluluk için bir tramplene dönüştürmek isterler" – tipik anlamda Blairci bir ifadedir bu.

Ayrıca, çalışma piyasalarını da esnekleştirmek gerekir: "Şirketlerin, harekete geçmek ve kendini gösteren fırsatlardan yararlanmak için yeterince manevra payları olması gerekir: Fazla kuralla kösteklenmemelidirler. Emek, sermaye ve mal piyasalarının hepsi de esnek olmalıdır: Ekonominin bir sektöründe katılığa ve başka bir sektöründe de açıklığa ve dinamizme uyum sağlamak mümkün değildir. Uyumlanabilirlik ve esneklik, bilgi üzerinde temellenen bir ekonomide giderek daha kârlılık gösteren avantajlardır."

Vergileri de düşürmek gerekir; özellikle şirketlerin rekabet gücüne zarar verebilecek olanları. Ardından da devletin rolünü azaltmalı:

Emek maliyeti hep daha yüksek vergilerle şişirilmiştir. Piyasanın bütün kursor ya da boşluklarına devletin saldırması gerektiği inancı genellikle idarenin misyonlarının ölçüsüzce genişlemesine ve giderek büyüyen bir bürokrasiye yol açar. Bireysel faaliyetler ile kolektif eylem arasındaki denge bozulmuştu. Yurttaşlar için önemli değerler –özerk benlik inşası, kişisel başarı, girişim ruhu, bireysel sorumluluk ve bir topluluğa mensup olma duygusu– çoğu zaman evrensel toplumsal güvencelere tabi kılınmıştır.

Haklar sık sık yükümlülüklerin üzerine çıkartılmıştır. Fakat kendimize karşı, ailemize, çevremize ya da bütün topluma, devlete karşı sorumluluklarımızdan kurtulup yalnızca kendimize güvenemeyiz. Karşılıklı yükümlülük ilkesini unutursak, kolektif aidiyet duygusu zayıflar, kişinin yakınlarına ya da komşularına yönelik sorumlulukları ortadan kaybolur, suça eğilim ya da vandallık artar ve bütün yasal aygıtımız artık işlemez hale gelir.

Yönetimlerin kendi ulusal ekonomilerini kesin olarak düzenleme kapasitesi, büyümeyi ve istihdamı teşvik etmek amacıyla abartıldı. Zenginlik yaratmada şirketlerin ve iktisadi aktörlerin önemi küçümsendi. Gerçekte, *piyasanın zaafı abartıldı ve nitelikleri küçümsendi*.

Geride bırakılmış talep politikasının, yani Keynesçiliğin yerini alması gereken bu yeni arz politikasının önermeleri, ekonomide özel şirketnin önceliği genel ilkesine ve toplumda yayabildiği “değerlerin” önemine yaslanır. Bu da, daha modern, yeni bir yönetme tarzını tanımlamaya yönelir: “Devlet kürek çekmemeli, dümeni tutmalıdır: Tam kontrol etmeye yetecek kadar! Hedef budur.” Bunun anlamı, idarenin gelişimine ve kamu harcamalarına karşı mücadelenin bu yeni arz politikasının önceliği olmasıdır: “Kamu sektöründe, bürokrasi her düzeyde indirgenmelidir; somut sonuçlu hedefler formüle edilmelidir; kamu hizmetlerinin niteliği sürekli değerlendirilmeli ve işlevsizlik kökünden kazınmalıdır.” Fakat “kılavuzluk etme”nin bu yeni tarzı eski solun-kiyle alakası olmayan “ruh hallerine” ve değerlere dayanmalıdır:

Yeni kamu politikalarının eksiksiz başarısı için toplumun her düzeyinde ‘kazanar’ zihniyetini ve yeni bir şirket ruhunu öne çıkarmak gerekir. Bu şu-neri gerektirir: Yetenekli ve iyi yetişmiş, yeni sorumluluklar almayı arzula-yan bir el emeği; inisiyatif ruhunu, yaratıcılığı ve yeni meydan okumalara girişme arzusunu teşvik ederken yeni bir şans veren bir sosyal güvenlik sis-temi; işverenlere, onların bağımsızlıklarına ve inisiyatif ruhlarına uygun bir ortam. Küçük şirketlerin yaratılmasını ve hayatta kalmasını kolaylaştıra-cak şekilde davranmak gerekir. Biz, tıpkı sanatçıları ve futbolcuları baş tacı ettiği gibi şirket şeflerini de baş tacı eden ve yaşamın her alanında yaratıcı-lığa yeniden değer veren bir toplum istiyoruz.

Bu manifesto, Avrupa sahnesindeki temel elebaşı Tony Blair olan mo-dern solun “gerçekçiliği”nin doğasını daha iyi anlamayı sağlar. 1994 yılında İşçi Partisi’ni ele geçirmesinden beri Blairciliğin ilk özelliği, alt üst edilmesi ge-reken bir politika olarak değil, *olup bitmiş olgu* olarak görülen Thatcheri mirasın yeniden ele alınmasıdır.⁸¹

Anthony Giddens ile Tony Blair, ortak kitapları olan *Üçüncü Yol*’da bu virajı teorileştirirler. New Labour’un [İşçi Partisi] misyonunun, geri dö-nüşsüz bir veri olarak kabul edilen neoliberalizmin dayattığı yeni çerçeve için-de “merkez sol” cevaplar getirmek olduğunu ileri sürerler. Bu politik çizginin

81 Bkz. Bu konuda Keith Dixon’un kanıtları, *Un digne héritier. Blair et le thatcherisme*, Raison d’agir, Paris, 1999.

temel sloganı, bireylerin –küreselleşmiş ve finansallaşmış bir kapitalizmin rastlantılarına karşı onları korumak yerine– yeni gerçekliğe *uyumdur*. “Ye-ni sol”, liberal küreselleşmenin çerçevesini kabul eder; ekonomilerin büyüme-si ve rekabet güçleri için buradan elde edilebilecek bütün fırsatları över.⁸² Avrupa Ticaret Komiseri Peter Mandelson, dünya ölçeğinde “piyasaların açıl-ma patlaması”nı överken “konsensus”un çok berrak bir formülasyonunu ve-rir. Ona göre bu “konsensus”, iktisadi ve toplumsal politika alanında her tür-lü geri dönüşü engellemektedir ve herkesin refahı bu iktisadi açılıma bağlı ol-duğu sürece de geri dönüş zaten ne mümkündür ne de arzu edilir.⁸³

Modern sol, aynı zamanda, zenginliğin ve büyümenin tek değilse de belli başlı kaynağının özel şirket olduğunu kabul eder ve bundan şu sonucu çıkarır: Kamu gücü bütün eylemlerinde onu desteklemelidir ve kamu hizmet-lerine malzeme sağlanması açısından ekonominin bu önemli aktörüyle part-nerlik geliştirmelidir. Tony Blair’in yürüttüğü ilk mücadelelerden biri, üretim araçlarının toplumsallaştırılmasını hedef olarak belirleyen İşçi Partisi’nin tü-züğündeki 4. maddenin kaldırılması oldu. Gerçekten de, New Labour, M. Thatcher’ın yürüttüğü ve yaklaşık bir milyon ücretliyi temsil eden kırktan fazla büyük şirketi kapsayan büyük özelleştirme dalgasından asla geri adım atmadı. Keza, Fransa’da da 1997-2002 arasındaki “çoğul sol”da [*gauche plurielle*] 1980’li yılların ortasında başlatılmış olan süreci engellemedi.

Bu politikaya dayanak olarak hizmet eden toplum ve birey anlayışı, neoliberal sağın yönelimlerini yapılandıran anlayışa çok benzemektedir. Re-kabetin dayanışma üzerindeki önceliği, başarmak için fırsat yakalama maha-reti ve bireysel sorumluluk, toplumsal adaletin belli başlı temelleri olarak gö-rülür.⁸⁴ Modern solun politikası bireylerin birbirlerine yardım etmesine, ya-ni kendi içinde sorgulanmayan genel bir rekabetten “sıyrılmalarına” yardım etmelidir. Bu, toplumsal bağın rekabetle kurulması kavrayışına özgü katego-

82 Tony Blair bir söyleşide mükemmel bir tanım verir: “Bir yönetimin faaliyetlerinin küresel piyasa-da şirketler arasındaki rekabeti kösteklememesi gerektiğini söylüyorum. Kösteklemek uygun bir cevap olmaz ve yürümez, çünkü piyasa bize egemendir. Eğer şirketleri küresel piyasanın etkilerinden korumaya çalışırsak, o zaman birkaç yıl daha hayatta kalırlar ama sonra yok olurlar, çünkü küresel rekabetin baskı ister istemez buna yol açar. Buna karşılık yapabileceğiniz, bu şirketleri ve onlar için çalışan bireyleri donatmaktır, böylece bu küresel piyasanın sertliklerine karşı koyabilir-ler. İşte, bana göre, üçüncü yol budur.” Akt. Philippe Marlière, *Essais sur Tony Blair et le New Labour. La troisième voie dans l’impasse*, Syllepse, Paris, 2003, s. 97-98.

83 P. Mandelson, “Europe’s openness and the politics of globalisation”, The alcuin Lecture, Camb-ridge, 8 Şubat 1008.

84 Michael Freeden, “True blood or false genealogy: New Labour and british social democratic thought”, Andrew Gamble ve Tony Wright, *The New Social democracy*, Blackwell, Oxford, 1999, s. 163.

rilerin işin içine yeniden dahil edilmesiyle sürdürülen söylemde ifade bulur. Bu söylem, daha büyük bir dayanışmaya ve gerçek eşitlik hedeflerine dayanan alternatif bir toplumsal bağ anlayışının aleyhine, insan sermayesi, şans eşitliği, bireysel sorumluluk gibi kavramlara dayanır. “Modern sol” doktrin özünde “yaşlı” solun savunduğu bu “arkaik” toplum anlayışına göre oluşmuştur. Jacques Delors, Fransızca tercüme önsözünde iki yazarın anlayışını gayet iyi özetler:

Üçüncü yol yanlısı sosyaldemokratlar yurttaşın devlet tarafından korunması fikrini, Hobbes’un formüle ettiği gibi, yurttaşın doğumundan ölümüne dek beslenmesi, barındırılması, giydirilmesi fikrini artık savunmamaktadırlar; onların hedefi, daha ziyade, bireylerin kendi çabaları sayesinde kendilerine yakışır yüksek yaşam düzeyine erişmelerini sağlayan koşulları yaratmaktır.⁸⁵

A. Giddens üçüncü yolun politikasını şu sloganla özetlemektedir: “Sorumluluk yoksa hak da yok!” Bu, ona göre, emek piyasasında bireysel yükümlülükleri artırmak gerektiği anlamına gelmektedir.⁸⁶ Giddens’e göre devlet insanları korumaktansa uyum sağlamalarına yardım eden bir “toplumsal yatırımcı”dır:

Sosyaldemokratlar refah devletten miras alman güvenlik ile risk arasındaki ilişkiyi kavrayışlarını değiştirmelidirler ve hem devlet alanında hem de işyeri yönetimi ve emek piyasası alanında sorumlu risk alıcılar toplumu geliştirmeye çalışmalıdır.⁸⁷

Yurttaşlık artık politik bir topluluğa özgü ortak iyiliğin tanımına aktif katılım olarak değil, tüketicileri tatmin eden yerel malların üretimi için şirketlerle ve birliklerle her türden sözleşmelere ve partnerliklere girişi gereken bireylerin daimi bir seferberliği olarak tanımlanmaktadır. Kamusal eylem öncelikle bireylerin eylemine uygun koşulların yerleştirilmesini hedeflemelidir.

85 T. Blair ve A. Giddens, *La Troisième Voie. Le Renouveau de la social-démocratie*, Seuil, paris, 2002, s. 10. J. Delors Welfareciliğin rakiplerinin klasik söz dağarını ve argümanlarını kullanarak, “geleneksel sosyal güvenlik politikaları genellikle bir bağımlılık ve sorumsuzluk kültürü yarattı” (s. 12) demektedir. Neoliberal akılsallığın etkisinden mucize eseri kurtulabilmiş olan bir Fransız sosyalizminin ya da bir Avrupa inşasının ikiye bölünmüşlüklerinden kaçabilmek için de olsa, J. Delors’un kendi Avrupa projesini bu üçüncü yolun çerçevesi içine dahil ettiğini saptamak ilginçtir. Avrupa Komisyonu’nun 1993’te yayımladığı Beyaz Kitap’ı (*Croissance, compétitivité, emploi*) bunu ana hatlarıyla ele almaktadır.

86 A.g.e., s. 78.

87 A.g.e., s. 111.

Bu yönelim devleti “kamusal mallar” üreticileri bütünü arasında eritmeye yönelir. A. Giddens kamusal faaliyetin rolünü şöyle tanımlamaktadır:

Devlet sosyal güvenlik sağlamakla yetinemez. Daha yaygın ama aynı zamanda daha esnek, düzenleyici bir rol üstlenmeli, etkin bir kamusal alan ve tatmin edici kamusal mallar yaratılmasına katkıda bulunmalıdır. Devlet bu alandaki tek aktör değildir; bu durumdan çok uzaktadır. Örneğin mağazalara, süpermarketlere yiyecek erzak dağıtımı kamusal bir iyiliği temsil eder. Bu faaliyetin düzenlenme çerçevesini yaratmak devlete düşer.⁸⁸

Giddens’in kendi deyimiyle “iyi” topluma götürmesi gereken bu “düzenleme” tam olarak neden ibarettir? Bireyin, ürünler ile hizmetler arasında daima hakemlik edebilmesi gerekir. Büyük bir özgünlüğü olmayan rekabet ilkesi, kamu hizmetlerini de kapsayacak şekilde evrensel olmalıdır. Tek farklılık, rakiplerin izlemesi gereken normların her durumda aynı şekilde ve aynı aktörler tarafından tanımlanmış olmadığıdır. A. Giddens’a göre:

Piyasa güçlerinin serbestçe işledikleri alanlarda bireyin yurttaş-tüketici olarak hareket ettiği söylenebilir. Normlar esasen ve doğrudan doğruya rekabetten kaynaklanmaktadır. Diğerleriyle aynı fiyata önerilen kötü bir televizyon piyasada uzun süre kalmaz. Devletin ve diğer kamusal otoritelerin oynadığı rol genel çerçeveyi tepeden kontrol etmekle, monopollerin oluşumunu engellemekle ve sözleşmeleri garanti edecek imkânlar sunmakla sınırlıdır. Ticari olmayan alanlarda –devlet ve sivil toplum– tüketici kendisine belli bir tercihin sunulduğunu görmelidir. Piyasayı düzenleyen ilkeler önemsiz bir rol oynasa bile bu böyledir. Örneğin kamu sektöründe, birçok pratisyen doktor, okul ya da sosyal hizmet arasında tercih yapabilmek gerekir. Yine de normlar ticari alanda olduğu gibi rekabet tarafından garanti edilemez. Profesyonellerin ve kamusal yetkililerin doğrudan tepeden denetimine tabi olmalıdır. Diyebiliriz ki, bu alanlarda birey bir tüketici-yurttaşdır ve dışardan bir otoritenin normları kesin olarak uygulatmasını beklemek hakkıdır.⁸⁹

A. Giddens böylece *Public Choice* ve “yeni kamu yönetimi” teorisyenlerinin argümanını yeniden ele alır.⁹⁰ Memurların bencilliğine karşı, her alanda, özellikle sağlık ve eğitimde “tedarikçilerin çeşitliliğini teşvik etmek ve etkin teşvikler yaratmak” gerekmektedir.⁹¹ Rekabete sokmak ve seçme zo-

⁸⁸ A. Giddens, *Le Nouveau Modèle européen*, Hachette Littérature, Paris, 2007, s. 147.

⁸⁹ A.g.e., s. 158-159. Geçerken şunu da belirtelim ki, “genel çerçeveyi yukardan denetlemek” ifadesi fazlasıyla ordoliberal esinlidir.

⁹⁰ A.g.e., s. 163. “Yeni kamu yönetimi” bkz. Bölüm 12.

⁹¹ A. Giddens İsveç’te okulların özelleştirilmesini ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki eğitim çeklerini örnek verir, a.g.e., s. 166-167.

runluluğu devlette reformun yollarıdır: “Seçme olasılığı ve daha genel olarak kullanıcıya tanınan yetkinin artırılması, etkinliği ve maliyet hâkimiyetini teşvik eder,”⁹² çünkü yükümlü kişiyi hizmeti iyileştirmeye mecbur eder.⁹³ “Sosyaldemokratlar, kamu kurumlarının, piyasa disiplininin yararlanmayarak tembelleştikleri ve hizmetlerinin kalitesizleştiği eleştirisinden esinlenmelidirler.”⁹⁴

“Üçüncü yol” doktrini, sosyal-demokrasinin (ve İşçi Partiliğinin) temel dayanaklarının terk edilmesini oldukça iyi ifade etmektedir. Sosyal devlet ve gelirlerin yeniden dağıtımı politikaları artık toplumsal uzlaşmanın merkezi öğeleri olarak değil, büyümenin engeli olarak görülmektedir. New Labour, haklar ve kazanımlar üzerinde inşa edilmiş toplumsal politikaların teşhirini sürdürüp meşrulaştırdı; Malthus ya da Spencer’in inkâr etmeyeceği ahlâki vurgularla bireysel başarıyı yüceltti.⁹⁵ Kuşkusuz ki, Blaircilik monetarist türdeki saf iktisadi ortodoksluktan bazı farklar taşımaktadır: Asgari ücretin yerleşmesi, konjonktürel bir bütçe politikası, sağlık ve eğitim alanındaki kamu hizmetlerine özel sektörün yardımıyla yeniden yatırım. Ne var ki bu politik farklılıklar, ne kadar inkâr edilemez olsa da, aynı temel çerçeveye dahildir: Neoliberalizme özgü politik akılsallık ve disipline edici pratikler.

New Labour konusunda Keith Dixon “ikinci kuşak neoliberalizm”den söz etmektedir.⁹⁶ Neoliberalizmin devletin geri çekilmesi anlamına geldiği fikrini bir yana bırakırsak, Blairciliğin reformcu ve merkezileştirici aktivizminde bireyleri yönetmenin yeni biçiminin bu yapılandırıcı boyutunu görebiliriz.⁹⁷ New Labour politikasının bilançosunu çıkarmaya çalışan kimi analistlerinin ifade ettikleri şey budur:

92 A.g.e., s. 165-166.

93 A.g.e., s. 165. A. Giddens kullanıcının gücünü teşvik eden “gündelik yaşamın demokratikleşmesi” olarak adlandırdığı şey ile dosdoğru neoliberal “tüketimcilik” arasında fark ortaya koymak ister. Fakat bunları neyin birbirinden ayırdığını pek anlayamayız. Örneğin, eğitim ve üniversite konusunda A. Giddens, öğrencilerin borç alarak kendi eğitimlerini finanse etmeleri için modern sol ile yeni sağ arasında yeni bir konsensusa tanıklık etmektedir.

94 Akt. K. Dixon, *Un digne héritier*, a.g.e., s. 77.

95 Florence Faucher-King ve Patrick Le Galès bunu gayet iyi vurgulamaktadır: “New Labour, kazananları, işverenleri (renkleri, kökenleri, yaşları ne olursa olsun), malların ve kişilerin güvenliğini öne çıkartan bir bakış açısını benimsemiştir; topluma entegrasyonun, yenede dağıtımın ya da dayanışma söyleminin hedefi ve kamusal uzam bir yana bırakılmıştır.” F. Faucher-King ve P. Le Galès, *Tony Blair, 1997-2007*, Presses de Sciences-Po, 2007, s. 18.

96 K. Dixon, *Un abécédaire du blairisme*, Le Croquant, Bellecombe-en-Bauges, 2005, s. 15.

97 “Bırakınız yapınlar” ile eski sosyaldemokrat uzlaşmayı sırt sırta getiren “ne o, ne bu” aldatıcı biçimi altında bunun tezahürünü görürüz. T. Blair iktidara gelmeden önce olayları şöyle ifade ediyordu: “Yönetimin oynayacak hiçbir rolü olmadığını söyleyenlerin alışıldık “bırakınız yapınlar” cı tutumunu reddettiğim gibi, zamanını doldurmuş olan korporatist bir devlet modeline geri dönüşü

Reform programı, yönetimin denetleme ve yönetme kapasitelerini seferber ederek ve geliştirerek tamamlandı. Tutucuların miras bıraktığı çerçeveyi sürdüren ve benimseyen, yararcı mirası ("topluma güven yok") modernleştiren yeni İşçi Partililer yönetimde ve işleyiş tarzında sistematik reformlar yaptılar. Blair hükümetleri Büyük Britanya'nın merkezileşmesinde küresel artış sağladı, güçlendirilmiş bir kısıtlama ve denetim sistemi içinde bireyle ve örgütlere daha fazla özerklik bıraktı; M. Foucault'nun "davranışların yönlendirilmesi" sistemi diyebileceği bu sistem bürokratik, hatta otoriter bir sapmadan her zaman kaçamamaktadır.⁹⁸

Kimi zaman uygunsuz biçimde "solun neoliberalizme rücu edişi" olarak adlandırılan şey, yalnızca sağın ideolojik kampanyalarıyla ya da ikna kapasitesiyle açıklanamaz. Daha temelde, parti mantığından değil, ideolojik olarak yansız varsayılan insan yönetme tekniğinden kaynaklanan, geniş ölçüde paylaşılan bir gerçeklik olarak işleyen global bir akılsallığın dağılımıyla açıklanır.

Asıl önemli olan şey, neoliberal *vulgate*'nin zaferi değil, neoliberalizmin sonuçta ücretli nüfusun bir bölümünün maruz kaldığı ve hatta kimi zaman benimsediği somut politikalarca ifade tarzıdır. Oysa bu sırada kazanılmış haklar, gruplar ve kuşaklar arasındaki dayanışma geri itiliyor, toplumsal öznelerin büyük bölümünü güçlük içinde ve giderek büyüyen tehditler karşısında bırakıyor ve onları sistematik olarak ve açıkça bir "risk" mantığına yerleştiriyordu. Neoliberalizm partizan bir ideolojiden çok daha fazlasıdır. Neoliberal pratikleri uygulamaya koyan politik sorumlular genellikle kendilerini her ideolojiden sakınırlar. Neoliberalizm, somut politikalara esin verdiğinde, kendisinin ideoloji olduğunu inkâr eder, çünkü *aklın* ta kendisidir.

Böylelikle çok benzer politikalar çok çeşitli retoriklerin (durumlara ve olaylara göre tutucu, gelenekçi, modernist, cumhuriyetçi) kalıbına girebilmektedir, bu kalıplar içinde aşırı esneklik gösterebilmektedirler. Başka ifadeyle, neoliberal dogma kendini partizan kökenlere ilgisiz bir *genel pragmatik* olarak göstermektedir. "Politika yapmayanlar"ın deyişiyle, modernite ya da etkinlik ne sağdır ne sol. Önemli olan, Tony Blair'in sık sık tekrarladığı gibi, "işlerin yürümesi"dir. M. Thatcher ile R. Reagan'ın politik neoliberalizminin *militan* dönemi ile "iyi yönetim", "iyi pratikler" ve "küreselleşmeye uyum"dan başka bir şeyin sözünün edilmediği *işletmecî* dönemi arasındaki

de reddediyorum. Yönetim, ekonominin 'büyük komutanı' rolünü değil, yol arkadaşı rolünü oynamalıdır." T. Blair, *La Nouvelle Grande-Bretagne. Vers une société de partenaires*, L'Aube, La Tour-d'Aigues, 1996, s. 101.

98 F. Faucher-King ve P. Le Galès, *a.g.e.*, s. 16.

mesafeyi ölçmeyi sağlayan da budur. Bu olgunluk evresinde eski muhalifler eski kapitalizm eleştirilerini istedikleri kadar inkâr etsinler, sonunda “piyasa ekonomisi”ni ekonomik faaliyetleri koordine etmenin en etkin aracı olarak kabul etmek zorunda kalmışlardır. Kısacası, neoliberalizmin büyük ideolojik zaferi, izlenen politikaları “ideolojiszileştirmek” oldu; öyle ki artık herhangi bir tartışmanın konusu bile edilemiyorlar.

1990’lı yıllar boyunca solun tam anlamıyla doktriner çöküşünün nedenlerinden biri buradadır. Bireylerin neoliberal idaresinin pratik düzeneklerinin tek etkili, hatta tek mümkün şey olduğunu kabul edersek, bunları alttan destekleyen ilkelere (örneğin akılsal tercihler hipotezi) gerçekten nasıl karşı konulacağı ya da elde ettikleri sonuçların (küresel konjonktürün “kaza”larına ve rekabete daha fazla maruz kalma) fiilen nasıl sorgulanacağı anlaşılamaz. Geriye, alçak sesle kabul edilenleri çok güçlü teşhir etmekten ibaret retorik ikna mantığından başka bir şey kalmaz. Solcu sorumluların en “maharetli”lerinin gerektiğinde yapabildiği budur.⁹⁹ Fakat, dahası, geliştiği haliyle politik neoliberalizmin, bireylerin fiili tutumları üzerinde önemli etkileri oldu ve onları “kendi sorumluluklarını almaya”, kolektif dayanışmaya güvenmemeye ve kendi aralarında daha radikal bir rekabet ortamında daha bireysel mantıklar izleyerek çıkarlarını azamileştirmeye teşvik etti. Başka deyişle, neoliberal strateji, bireyler sanki her zaman ve her yerde piyasanın rekabet ve sözleşme ilişkileri içindelermiş gibi, onların tutumunu sistematik olarak yönlendirmekten ibaretti ve hâlâ da bundan ibarettir.

99 Mitterrand’ın “sosyalist” Fransası neoliberalizme çok düşman bir retorik banyosuna gömülmüş-tü, oysa ki Blairciliktern epey önce çok sayıda neoliberal yöntemi zaten benimsemişti.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Avrupa'nın İnşasının Ordoliberal Kökenleri

1980'li ve 1990'lı yıllarda meydana gelen dünya çapındaki büyük dönemeç, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen güçlü tutucu dalgayı izledi. Bu, karşılık olarak, Anglosakson "ultra-liberalizmi"ne direnişin kalesi gözüyle bakılan Avrupa'nın inşasıyla ilgili yaldızlı bir tür efsane doğurdu. Sol neoliberalizmin nakaratlarından biridir bu. Bu öykü çok daha karmaşıktır, daha az doğrusal ve daha az siyah-beyazdır. Gerçekte, Retort Kolektifi'nden Amerikalı akademisyenlerin haklı olarak değerlendirdikleri gibi, "siyasal bakımdan özerk bir Avrupa kavramı –Amerikan "barbarlığı"na karşı duran, sermayenin ve modernitenin içinde nispeten olumlu yer tutan bir Avrupa– büyük ölçüde hayal mahsulüdür." Varsayımsal bir Avrupa "istisnası"nın "kendi kendini tatmin eden imgesi"nde kendini hayranlıkla seyreden "sol, her türlü gerçek direniş imkânını terk eder."¹ Çünkü bu Avrupa inşası, birçok geleneğin, güçlü Hristiyan demokrat geleneğin ürünü olduğu doğru olsa da, neoliberal stratejilerin en eskilerinden birinden de kaynaklanır. Bunun belli başlı teorik temellerini, ordoliberalizm analiziyle birlikte daha yukarıda gördük. Bu orijinal ve çoğu zaman da bu haliyle bilinmeyen strateji, 1970'li yıllarda neoliberal ideolojinin yayılmasından ve Fordist kapitalizmin düzenleme krizinden önce gelir. Avrupa neoliberalizmi, gerçekte, büyük bir süreklilik anlayışıyla yürütülen politikalar sayesinde adım adım kurumlaşmak için fikir düzleminde zafer kazanmayı beklemiş değildir. Rekabetçi bir piyasanın hukuksal ve politik inşası yavaş yavaş gerçekleşirken, idari ve bü-

1 Retort, *Des images et des bombes, Politiques du spectacle et néolibéralisme militaire*, a.g.e., s. 8-9.

rokratik bir akılsallık egemen olmaya devam ediyordu. Keza, Keynesçi müdahalecilik ya da Fransa'da olduğu gibi "Colbertçiliğin" farklı biçimleri de yaşanan olaylarda baskın çıkıyordu. Avrupa'yı, daha sonra dünyanın geri kalanına da bulaşarak ele geçiren neoliberal deneyimin deneme tahtası olarak görmeye hiç çalışmıyoruz; yalnızca Avrupa'nın inşasına çok erkenden belli bir ivme kazandırmış olan ordoliberal mantığı yerli yerine oturtmaya çalışıyoruz. 1967 yılında bu inşanın ilk adımlarının bir gözlemcisinin saptadığı gibi, "rekabetçilik geçmişin liberalizminin yerini alıyor." Şöyle devam ediyordu: "Bu çağdaş neoliberalizmin temelindeki fikirdir."²

Avrupa'da "ortak pazar" inşası bu neoliberal "rekabetçiliğin" uygulanmasında özellikle ilginç bir örnek sunmaktadır. 1951 yılındaki Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (CECA) Antlaşması, ardından 1957 yılında Roma Antlaşması, ayrımcı uygulamalar, egemen mevkilerin suiistimalleri ve devlet subvansiyonları tarafından rekabetin saptırılmasını önlemek için katı kurallar koymaya başladılar. OECD'nin bir raporuna göre, bu zamandan itibaren, güçlü bir şekilde Avrupa Adalet Divanı'na dayanan Avrupa Komisyonu, gerçek bir "ekonomik oluşum"un temelini oluşturmuş bir araçlar bütünü hazırladı.³ Yaygınlaşmaya ve derinleşmeye devam eden bu rekabet politikası⁴, ekonomik entegrasyonun en güçlü kaldıraçlarından biri olarak kabul edilmiştir: "Piyasaya entegrasyon koşullarını belirlemek konusunda Divan'ın Komisyon'a verdiği teşvik, Antlaşma'nın rekabet kurallarına neredeyse anayasal bir nitelik verdi" diye vurgulamaktadır OECD.⁵

2 Louis Franck, *La Libre Concurrence*, PUF, Paris, 1967. L. Franck şunu belirtiyordu: "Kamusal müdahalelerin serbest rekabetin bazı biçimlerinin korunması için gerekli olduğu, bu serbest rekabetin olayların doğal akışı içinde olmadığı ya da bundan böyle olmadığı, serbest rekabet ve "bırakınız yapsınlar" kavramlarının birbirinden ayrılması gerektiği artık kabul görmektedir. Bilindiği gibi bu yeni liberalizmin öğretilerinden biridir, fakat klasik okula kıyasla pek az devrimcidir." (s. 7)

3 OCDE, *Droit et politique de la concurrence en Europe*, Paris, 2005, s. 12.

4 Ekonomik etkinliğin bir aracı olarak görülen serbest ve saptırılmamış rekabet fazlasıyla normatif direktiflerin meşruluğunu ve Avrupa kurumlarının hukuksal yetkisini temellendirmektedir. Rekabet Genel Müdürlüğü'nün tanımladığı ve Adalet Divanı'nın yargı yetkisiyle desteklenen hukuksal normlar, refah ve rekabet edebilirlikle ilgili bütün ekonomik hedeflere denk düşmektedir. Bu noktada Komisyon neoliberal programa tamamen sadık kalmıştır. Öncelikle özel sektörde rekabet koşullarını denetlemeye çabalayan Komisyon ile Divan 1980'li yıllardan itibaren kamu kurumlarının telekomünikasyon sektöründe tekel oluşturmaya saldırmaya başlamıştır. 1988 yılında Komisyon, rekabetin sapmalarına karşı mücadele hedeflerini genelleştirerek, rekabet hakkını ihlal eden bütün kamu tekellerini ortadan kaldırmayı hedefleyen bir direktifle kamu hizmetlerinin liberalleşmesinden yana uzun bir mücadeleye girişti. Kamu kurumlarının özel sektöre uygulanan rekabet hakkına uymak zorunda kaldığı enerji, ulaşım, sigorta, posta hizmetleri, radyo yayıncılığı gibi alanlar çok geniştir.

5 A.g.e., s. 12.

Bu politik neoliberalizm gökten inmiş değildir. Ordoliberalizm, Avrupa'nın güncel inşası henüz yeni kürsel akılsallığa tabi olmadan önce, bu inşanın doktriner temelini özünü oluşturdu. Avrupa'nın belli başlı neoliberalle-ri açısından, ordoliberalizm ile Ortak Pazar'ın, ardından da Avrupa Birliği'nin yerleşmesine öncülük etmiş anlayışın aynı soydan geldiğine hiç kuşku yoktur. Hatta içlerinden bazıları buna aracılık da etmiştir. Bu açıdan en ikna edici tanıklıklardan biri 10 Temmuz 2000'de Fribourg'daki Walter-Eucken Enstitüsü'nde Frits Bolkestein'in verdiği konferanstır. O dönemde kendini Avrupa Komisyonu "iç piyasa ve vergilendirme sorumlusu" olarak tanıtan hatip, konferansına şu adı vermişti:⁶ "21. Yüzyılın Liberal Avrupasını İnşa Etmek." Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeki iktisadi ve mali politikada ordoliberallerin rolünü, özellikle de doktrinde Walter Eucken'in başat yerini hatırlattıktan sonra, Frits Bolkestein şöyle diyordu:

Yarının Avrupasının vizyonu içinde, özgürlük fikri, Eucken'in savunduğu şekliyle, elbette merkezi bir yer işgal edecektir. Avrupa pratiğinde bu fikir iç piyasanın dört özgürlüğüyle somutlaşmıştır: Kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayelerin serbest dolaşımı.

Ve ekliyordu:

Gerçekten de, bu özgürlüklerin gerçeklik halini alması için yapılacak çok şey var. Avrupa Komisyonu ve Konsey bu hedeflerin bilincindedir. Geçen mart ayında gerçekleşen Lizbon Zirvesi'nin sonuç belgesinde özetlenen iddialı bir kuralılaşma ve esneklik programını benimseyerek bunu göstermişlerdir. Lizbon'da önerilen bütün önlemlerin gerçekleşmesi 'ordoliberal' fikirlere uygun bir Avrupa'nın gerçekleşmesinde önemli bir ilerlemeyi temsil edecektir.

Devamı daha da açıktır:

Ekonomik ve Parasal Birlik yönündeki iddialı proje bu açıdan özel bir hedefi belirtmektedir. Bu projenin hedefi yalnızca yurttaş özgürlüklerini güçlendirmek değildir, aynı zamanda Avrupa denen piyasanın büyük ekonomisini istikrarlılaştırmayı sağlaması gereken belli başlı politik aygıtlardan birini de oluşturmaktır. Dolayısıyla, bu sıfatla, 'ordoliberal' düşüncenin saf bir ürünüdür.

6 F. Bolkestein İsveçli bir politikacıdır, (liberal) Halk Partisi sorumlusudur, 1996-1999 arasında Londra'daki Liberal Enternasyonal'e başkanlık etmiştir, 1999-2004 arasında Avrupa Komisyonu'ndaki görevi sırasında "Hizmetler" direktifini hazırlamıştır.

Frits Bolkestein, bu “ordoliberal” Avrupa’yı bütün olarak gerçekleştirmeyi sağlaması gereken reform programını ayrıntılandırıyordu. Dört nokta vurgulanmıştı:

1. Emek piyasasının reformu yoluyla ücretlerin ve fiyatların esnekleştirilmesi (“istihdam piyasasının esnekliği alanında ilerlemek kesinlikle şarttır”; “belli başlı hedeflerimizden biri emek piyasasının ve sermaye piyasasının esnekliğini iyileştirmektir.”)

2. Bireysel tasarrufu teşvik yoluyla emeklilik reformu (“Emeklilerin oluşturduğu gecikmeli bombanın patlamasını önlemek istiyorsak, emeklilere dair yasama reformuna ciddi biçimde girişmemiz aciliyet taşımaktadır. Emekli sandıkları avro’nun sunduğu yeni yatırım imkânlarından yararlanmalıdır.”)

3. Girişim ruhunun teşviki (“Avrupalılarda girişim ruhu yetersiz gözükmektedir. Yeni ticari projelere atılmak için Avrupa’nın sorunu sermaye-risk eksikliği ya da para eksikliği değildir. Buna karşılık, kendi şirketlerini kurmak için adım atmaya hazır pek az insan vardır. Yapısal reformlar yurttaşlardaki zihniyet değişimiyle at başı ilerlemelidir.”)

4. Özgür bir toplum uygarlığı idealini “nihilizme” karşı savunmak (“Bu akımın ahlâki ve epistemolojik görececiliği liberal projenin temel değerlerini, keza eleştirel ve akılsal ruhu, özgür bireyin temel haysiyetine inancı sarsmakla tehdit etmektedir”; “yarının liberal Avrupasının gelişimi, genç Avrupalılara günümüzde okullarda ve üniversitelerde aktarılan eğitimle sarsılma riski altındadır [...]. Akademisyenlerin görevi, çalışmalarıyla özgür toplumun temellerini oluşturan değerleri aktarmak ya da özgür toplumu tehlikeye atmaya yönelik fikirlerle her koşulda mücadele etmektir.”)

F. Bolkestein Avrupa’nın inşasını daha baştan itibaren antisosyalist bir proje olarak, hatta sosyal devlete karşı bir proje olarak gördüğünü gizlemiyordu. Şunu da hatırlatıyordu: “Eucken’e göre sosyalizm dehşet verici bir vizyondur; yalnızca etkisiz olmakla kalmayan, aynı zamanda ve özellikle özgürlükten yoksun bir modeldi.”

Demek ki “liberal Avrupa”, F. Bolkestein’in hatırlatma dürüstlüğüne gösterdiği gibi, açıkça çizilmiş bir programdır. Bu yapının Alman ordoliberalizminin soyundan geldiğini, böylece Avrupa’nın Anglosaksonların “ultra-liberal” küreselleşmesine aykırı bir “toplumsal model”i temsil etmesini isteyen fikrin zıddı olduğunu vurgulamakta da çok haklıydı. Büyük ölçüde kasti olan karışıklık, tipik anlamda ordoliberal bir deyim olan, ama birçok kişinin “sosyal Avrupa”nın eşanlamlısı olarak kullandığı “toplumsal piyasa ekonomisi”nin anlamına yöneliktir. 2005 tarihli bir söyleşide Jacques Delors, “yeni

antlaşma, piyasanın yoldan çıkmasına karşı nasıl mücadele eder?" diye soran bir gazeteciye şu cevabı veriyordu:

Daha 1957 yılında Avrupa ülkeleri, eğer ortak bir pazarları olursa hem etkinliklerini, hem de kendi aralarındaki dayanışmayı güçlendireceklerini anlamışlardı. Bunu yapmak kolay değildir. Antlaşmada da aynı ilkeler mevcuttur. Bu açıdan yenilikçi değildir. Yeni olan şey, piyasa güçlerini dengelemek için devletin ve kurumların müdahalesini reddeden politik güçlerin fiilen öne çıkmasıdır. Benim her zaman mücadele ettiğim bir monetarizm adına, ekonomiyle paranın yeniden dengelenmesi reddedilmektedir... Antlaşma çözüm getirmemektedir. Şu ya da bu yönde gitme imkânını politik güçlere bırakmaktadır. Antlaşma olmadan, Fransa'nın meşru çıkarlarını savunmakta ve küreselleşmeye ve mali güce bir cevap olan bu yenilenmiş *toplumsal piyasa ekonomisi* yönünde ilerlemekte daha az kozumuz olur.⁷

Bu cevap, bu "toplumsal piyasa ekonomisi"nin Avrupa neoliberalizmi halini almadan önce Alman neoliberalizminin formülü olduğunu unutturmayaya yönelik belli bir Avrupa tarihi okuması açısından oldukça karakteristiktir. Jacques Delors bunu gizlemeye kalkışan tek kişi değildir. Avrupa Anayasası Anlaşması'nın (TCE) aşağı yukarı bütün yandaşları benzer yorumlar savunmuştur. Jacques Chirac, 27 Ekim 2005 tarihinde Hampton Court Zirvesi arifesinde yirmi altı Avrupa gazetesinde yayımlanan bir demecinde şöyle diyordu: Avrupa'nın modeli, "toplumsal piyasa ekonomisidir. Sözleşmesi, özgürlük ve dayanışma ittifakıdır, genel çıkarın güvencesi olan kamu gücü budur." Ve devam ediyordu: "Bu nedenle Fransa Avrupa'nın basit bir serbest mübadele bölgesine indirgenmesini asla kabul etmeyecektir", "bu nedenle dayanışma ilkesi üzerinde temellenen politik ve toplumsal bir Avrupa projesini yeniden başlatmalıyız."

Bu birkaç alıntı hem Avrupa neoliberalizminin kökenleri konusunu, hem de bu neoliberalizmin kendini dayatma yolları konusunu aydınlatma zorunluluğunu vurgulamaktadır.

AVRUPA ANAYASA ANTLAŞMASI'NIN İLKELERİNİN ARKEOLOJİSİ

Bir an için, hazırlanmasında Avrupa'daki liberal partilerle Hristiyan Demokratların temel bir rol oynadığı "Avrupa Anayasası"na dönelim. Fransa'da 2005 yılında cereyan eden referandum kampanyası, bazı iktisadi politika yö-

nelimlerinin “anayasalaşmasındaki” problemleri ortaya çıkarttı: Avrupa Merkez Bankası’nın monetarizmi, rekabetin ekonomik faaliyetin ilkesi olması, “genel çıkara yönelik ekonomik hizmetler”in kısıtlı ve ikincil payı. Bu seçenekler, bütün Birlik için yeni anayasanın resmi referans formülü olan “toplumsal piyasa ekonomisi”nin niteliği sorusunu ortaya atıyordu.

Kısa bir süslemeden sonra 2007 yılında “Lizbon Anlaşması” adını alacak bu anlaşma, daha başından itibaren Avrupa ekonomisinin niteliğine yönelik bir dizi temel ilke içeriyordu ve bunlar III. Kısım’da dile getirilmişti. Özellikle 3. maddede takip edilecek hedefin herkes için açık olduğu varsayılan, bir formülasyonu bulunuyordu: “Son derece rekabetçi toplumsal bir piyasa ekonomisi.” III. Kısım’da tanımlanan bütün iktisat politikası, anayasanın bölümlerinde ve maddelerinde sürekli tekrarlandığı gibi, Avrupa’yı “rekabetin serbest olduğu açık bir piyasa ekonomisi”nin bazı temel ilkeleri etrafında örgütlemeyi hedef almaktadır. Anayasa, bu “toplumsal piyasa ekonomisi”nin iki dayanağını kabul etmektedir: İktisadi faaliyetlerde en yüksek ilke olarak rekabet ve bağımsız bir Merkez Bankası’nın garantisi altındaki fiyat istikrarı.

Birlik, “iç piyasanın işlemesi için gereken rekabet kurallarının yerleşmesi”nde (madde I-13) özel bir yetkiye sahiptir. Madde III-162 ve III-163 bu prensibi uygulamaya koyarken iç piyasada rekabeti saptırabilecek, keza ege-men konumların suistimali olarak kabul edilebilecek her uygulamayı engeller. Madde III-167 özellikle rekabeti bozabilecek devlet yardımlarını engeller.

Paranın istikrarı ikinci önemli prensiptir. “Birliğin Yetkileri”ne yönelik I. Kısım III. faslın 29. maddesinde Avrupa Merkez Bankası’nın misyonları ve statüsü tanımlanmıştır. 2. bentte şöyle denmektedir:

Avrupa Merkez Bankaları Sistemi Avrupa Merkez Bankası karar organlarının yönetimindedir. Avrupa Merkez Bankaları Sistemi’nin temel hedefi fiyat istikrarını sağlamaktır. Fiyat istikrarı hedefine zarar vermeden, Birliğin hedeflerinin gerçekleşmesine katkıda bulunmak amacıyla Birlik içindeki genel iktisat politikalarına destek verir.

3. bentte de şöyle denmektedir:

Avrupa Merkez Bankası hukuksal şahsiyete sahip bir kurumdur. Avro emisyonuna izin verme yetkisi yalnızca ondadır. Yetkilerinin ve mali gücünün kullanımında bağımsızdır. Birliğin kurum ve organları ile üye devlet yönetimleri bu ilkeye uymakla yükümlüdürler.

Bu prensipler yeni değildir. 1992 yılında Avrupa Birliği'ni kuran Maastricht Antlaşması'nın 3. maddesi “iç piyasada rekabetin bozulmamasını sağlayan bir rejim” hedefini zaten dile getirmişti ve önemsiz olmayan bir 3A maddesiyle de “üye devletlerin iktisadi politikalarının sıkı sıkıya denetimi, iç piyasa ve ortak hedeflerin tanımı üzerinde temellenen bir iktisat politikasının tesisi” hedefi saptanmıştı; “rekabetin serbest olduğu açık bir piyasa ekonomisi” ilkesine uygun davranılacaktı. O zamandan beri gerçek bir slogan olarak kullanılan bu sonuncu ifade, Maastricht Antlaşması'nda defalarca kullanıldığı gibi Anayasa Sözleşmesi'nde de yer alacaktır.

Fakat Maastricht Antlaşması da daha eski bir mantığın ürünüdür. 1957 tarihli Roma Antlaşması, “ortak piyasada rekabetin bozulmamasını sağlayan bir rejimin yerleşmesi” (I-3) zorunluluğunu ileri sürüyordu. Madde 29'da ise Komisyon'un “Ortaklık içinde rekabet koşullarının gelişimini (bu gelişim şirketlerin rekabet gücünü artırdığı ölçüde)” izlediği belirtilmişti.

Topluluk politikasına ayrılmış olan üçüncü kısım “rekabet kuralları”nı titizlikle tanımlıyordu. 85. maddede şunu okuruz: “Üye devletler arasındaki ticareti etkilediği ölçüde, bir ya da birçok şirketin ortak piyasada ya da bunun önemli bir bölümünde egemen bir konumu suistimal edici biçimde kullanması yasaktır ve ortak pazarla uyumsuzdur.” Aynı vesileyle, *dumping* uygulamaları ve devlet yardımları da yasaklanmıştı. 92. maddede şöyle deniyordu: “Mevcut antlaşmanın öngördüğü aykırılıklar hariç, bazı şirketleri ya da bazı üretimleri teşvik ederek rekabeti bozan ya da bozmakla tehdit eden, devletlerin verdikleri ya da hangi biçim altında olursa olsun devlet kaynakları biçimindeki yardımlar, üye devletler arasındaki alışverişleri etkiledikleri ölçüde, ortak pazarla bağdaşmaz.”

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması Avrupa anayasası doktrininin özünü zaten içeriyordu. 1957'den itibaren temel ekonomik özgürlükler (“kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayelerin serbest dolaşımı”) anayasal bir değer edinir ve Avrupa Adalet Divanı tarafından Avrupa yurttaşlarının temel hakları olarak bu şekilde tanımlanır.⁸ Roma Antlaşması'nın “rekabetin serbest olduğu bir açık piyasa ekonomisi”nin söz konusu edildiği çok sayıdaki makalesinde ileri sürdüğü de buydu.⁹

8 Bkz. Laurence Simonin, “Ordoliberalisme et intégration économique européenne”, *Revue d'Allemagne et des Pays de langue allemande*, c. 33, fasikül 1, 2001, s. 66.

9 Gerçekliği inkâra yönelik tutumları bu referandum sürecinde özellikle belirgin olan, “onay” yanlısı Fransız sosyalistleri ise, tersine, bu antlaşmanın “her şey ekonomidir”in sonunu belirlediğini ileri sürüyorlardı. Böylelikle, yürürlükteki sürecin “ordoliberal” mantığını ne ölçüde kavradıklarını ya da kavramak istemediklerini göstermiş oldular. Bir örnek verirsek, Dominique Strauss-Kahn

1957'den bu yana toplumsal piyasa ekonomisinin "anayasallaşması" mantığı giderek iyice belirginleşmiştir. Böylece, Avrupa'nın inşasının ana hat-tının sektörel işbirliği ve özgül politikaların örgütlenmesi değil, daha ziyade toplumsal piyasa ekonomisinin temel ilkelerinin anayasal hakka dahil edil-mesi olduğu görülür.¹⁰ Roma Antlaşması, bu açıdan, terimin en geniş anla-mında politik anayasanın temel bir bileşeni olarak kabul edilen en yüksek iktisadi normu destekleyen, ağır gelişen bir hareketin doruğuna işaret eder.

İktisadi özgürlüklerin bu "anayasallaşması", çok geniş olarak, 1932-1945 arasında tanımlandıkları haliyle ordoliberalizmin ve daha genel olarak Avrupa neoliberalizminin temel ilkelerinin gerçekleşmesine denk düşer.¹¹ Li-beral esinli iktisatçıların ve politik sorumluların bir bölümü çok bilinçli ola-rak, özellikle Fransa ve İtalya'da, rekabetçi ilkelerin uygulandığını gördükle-ri bu yapıyı teşvik etmişlerdir. Keynesçi türdeki müdahaleci politikaların tar-tışılmasında oynadığı rolü yukarda belirtmiş olduğumuz Jacques Rueff örne-ği, bu açıdan çok aydınlatıcıdır.

1958 yılında J. Rueff birkaç ay önce imzalanmış olan Roma Antlaşma-sı'nın "kurumsal bir piyasa" oluşturma özelliğine sahip olduğunu, bu piyasa-nın da "Manchesterci türdeki piyasa"dan titizlikle ayırt edilmesi gerektiğini gösteriyordu. Diğerleriyle aynı denge özelliklerine sahip olmakla birlikte, "bu da bir 'bırakınız geçsinler' bölgesi olsa da, bir 'bırakınız yapsınlar' bölgesi değildi."¹² Çabucak anlaşmalar yapılmasına ve rezerve edilmiş piyasaların de-netlenmesine yol açmış olan "özel çıkarlar" piyasasını korumak, aynı zamanda piyasaların rekabete açılmasının toplumsal sonuçlarını yumuşatmak için kamu gücü davet edilmişti. J. Rueff kurumsal piyasanın temel işaretinin "temeldeki gerçekçiliği" olarak adlandırdığı şey olduğunu açıklıyordu. Kurucular "müda-halelerle sınırlandırılmış bir piyasayı tercih etmişlerdi; bu onlara ahlâki bakım-

ile Bertrand Delanoë *Le Monde*'daki bir köşede şunu yazıyorlardı: "Bu güne dek, Birliğin tarihi ge-niş ölçüde iktisadi inşa etrafında yazılmıştı. [...] Yeni antlaşma fazlasıyla tek yanlı bu yaklaşımın sonunu belirlemekte ve Avrupa Topluluğu'nun hedefini çeşitlendirmektedir: Yurttaşların toplum-sal hakları dışında, merkezinde bizim de bağlı bulunduğumuz *toplumsal adalet modelinin* –"top-lumsal piyasa ekonomisi"– yer aldığı Avrupa toplum modeli benimsenmektedir." ("Antlaşmayı Onaylamak Gerekir", *Le Monde*, 3 Temmuz 2004).

10 Bunun meşruluğunu ve zorunluluğunu savunan uzmanlarca zaten gayet iyi kabul görmektedir. Francesco Martucci "Avrupa'nın iktisadi anayasası" olarak adlandırdığı şey hakkında, "Avrupa Topluluğu piyasa ekonomisi üzerinde temellenen bir anayasaya sahiptir" diye yazarak, bunun he-def, araç ve ilkelerini ayrıntılandırmıştır ("La Constitution européenne est-elle libérale?", *Lettre de la fondation Robert-Schuman*'a ek, no 219, 2005, <www.robert-schuman.eu>).

11 Bkz. Bölüm 7.

12 J. Rueff, "Le marché institutionnel des Communautés européennes", *revue d'économie politique*, Ocak-Şubat 1958, s. 7.

dan kabul edilebilir, politik bakımdan ise kabul edilmiş olma şansı veriyordu.”¹³ Bu, piyasaya herhangi bir engel anlamına gelmiyordu, çünkü yine belirttiği gibi, kabul edilen müdahaleler “fiyat mekanizmasına saygı duyan” ve bunun piyasada serbestçe oluşmasını asla bozmayan prosedürlerden ibaretti.

Prototipi Avrupa'nın inşası olan bu “kurumsal piyasa”, J. Rueff'e göre büyük bir gelecek vaat etmektedir. Bunun gerçekleşmesi bütün liberal ve sosyalist partileri birleştirmeli ve dünya çapındaki ekonomik ilişkiler bütününe yayılmalıdır. Neoliberalizm, Rueff'e göre, Avrupa'nın inşasının zaten temel dayanağı olsa da, aynı zamanda, “eşitsizliği ve adaletsizliği insani bakımdan mümkün olduğu ölçüde ortadan kaldırarak, insanlara kargaşasız özgürlüğü ve köleliğin olmadığı refahı vermek isteyen, gelecekte bütün bireyleri ve bütün halkları ortak bir uygarlık içinde birleştirecek” bir dünya piyasasının temeli olmaktan da kaçınmaz. Liberalizmin ne sağcı ne de solcu olduğunu ileri sürdüğü savaş öncesi nakaratını yarım yüzyıl sonra tekrarlayan J. Rueff'in, sonunda liberallerin ve sosyalistlerin “kurumsal piyasa”nın aynı inşa hedefleri üzerinde anlaşacakları sözlerinin haberci karakterinden kuşkuya düşemeyiz.¹⁴

Fakat politik otoritenin inşa ettiği ve denetlediği bir piyasa fikri nereden gelmektedir? Dönemin başka gözlemcileri için olduğu gibi J. Rueff'e göre de “ortak piyasa”yı harekete geçiren fikrin 1930'lu yılların sonunda ortaya çıkmış neoliberalizmin saf bir ürünü olduğuna hiç kuşku yoktur:

Kurumsal piyasa, yirmi yıl kadar önce, neoliberalizm ya da toplumsal liberalizm, hatta liberal sosyalizm adı altında kendi özlemlerinin ve bunları karşılamaya uygun yöntemlerin adım adım bilincine varan ve sonunda Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun ve genel uygulaması yarın Avrupa Ekonomik Topluluğu olacak topluluğun ifadelerinde kendini bulan liberal düşüncenin yenilenme çabasının varlığı noktasıdır.¹⁵

Yeterince gördüğümüz gibi, hiçbir tekelden yararlanmasa bile, ordoliberalizmin Avrupa neoliberalizminin en tutarlı doktrininin gövdesini oluşturduğunu kabul etmek gerekir. J. Rueff'in saygıyla anması, Fransa eski cum-

13 A.g.e., s. 8.

14 J. Rueff şöyle diyordu: “Liberaller ve sosyalistler, amaçlarına erişmek için, kurumsal piyasanın disiplinlerine aynı ölçüde bağlıdır”, çünkü her iki taraf da planlı totalitarizme karşı aynı “piyasa uygarlığı”nı benimsemektedir.

15 A.g.e., s. 8. Başka yazarlar, 1960'lı yılların başında, ortak piyasa ilkeleri ile neoliberalizm arasında bağ kurdular. Örneğin Louis Franck, *La libre Concurrence, a.g.e.*, s. 20: “Neoliberalizmin, CEE'yi [Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu] kuran Paris Antlaşması ile CEE'yi [Avrupa Ekonomik Topluluğu] kuran Roma Antlaşması'nın benimsediği rekabeti kurtarma politikasını derinden etkilediğine de kuşku yoktur.”

hürbaşkanı V. Giscard d'Estaing ya da eski başbakan Raymond Barre gibi üst düzey sorumlular üzerindeki etkisi bunun diğer işaretleridir.¹⁶

FEDERAL ALMANYA CUMHURİYETİ'NDE ORDOLİBERALİZMİN HEGEMONYASI

Bu prensiplerin Avrupa'yı nasıl ele geçirdiğini anlamak için, geri dönüp İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Federal Almanya Cumhuriyeti'nde (FAC) nasıl benimsetildiğine ve nasıl en önemli Alman politik oluşumlarının yer aldığı bir konsensusun temelini oluşturduğuna bakmak gerekir. Bununla birlikte, genellikle yapıldığı gibi, Almanya'da dar anlamda ordoliberal gelenekten gelen şeyle daha eski bir mirasa ("Bismarckçı" sosyal devlet) ya da sendikal güçlerle patronlar arasındaki uzlaşmanın toplumsal ve politik koşullarına ("ortak-yönetim") bağlı olan şeyi birbirine karıştırmamak önem taşır. "Ren kapitalizmi", Alman liberal teorisyenlerin tanımladığı "toplumsal piyasa ekonomisi" değildir; tarihin ve toplumsal-politik güçler ilişkisinin meyvesi olan melez bir gerçekliğe gönderme yapar.

Alman neoliberalizminin başlangıçtaki başarısı birçok faktöre bağlıdır: FAC açısından yeni devletin meşruluğunu yeniden tesis etmek, özgür dünyaya entegre olmak, milliyetçi ve totaliter geçmişten uzaklaşmak önem taşıyordu.¹⁷ Keza, 1923 yılında ekonomiyi tahrip etmiş olan enflasyon korkusunu ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yeniden inşa süreci üzerinde etkisini de belirtmek gerekir. Bütün bu faktörler, liberalizm karşısında uzun süre kararsız kalan bir ülkede durumun alt üst olmasında etkili olmuştur. Nazizmden sonra otarşik devletçiliğin reddi ile iki savaş arası dönemdeki kargaşa içinde önem taşımış olan klasik ve neoklasik iktisadın liberalizminin reddini kaynaştırması sayesinde, ordoliberalizm kendini dayatabilmiştir. Böylece, karşılıklı özel çıkarlara karşı kendini dayatabilen ve rekabet oyununun bütün kurallarına boyun eğdiren, tarafsız ama "güçlü devlet"le uyum içindeki örgütlü bir liberalizmi geliştirmiştir.

Görüldüğü kadarıyla tarihsel ve pratik düzlemde ordoliberalizmin "şansı", 1948 yılında, iktisat politikası sorumluları nezdinde Ludwig Erhard'ın teşvikiyle bir Ekonomik Konsey kurulması oldu. Bu, ordoliberallerin egemenliğindeki bir konseydi. Genellikle "Alman mucizesinin babası" olarak

¹⁶ Avrupa'nın inşasının, üye ülkelerin "toplumsal ve iktisadi yapılarının katılıkları"nı sorgulamak için çok erkenden ve bilinçli olarak kaldıraç işlevi gördüğünü unutmamamız gerekir. 1959 yılında "Armand-Rueff Raporu" denilen *İktisadi Yayılmanın Engelleri Üzerine Rapor*, Fransız ekonomisinin ve toplumunun Avrupa'nın rekabetine hazırlığı üzerine övgülerin temelidir.

¹⁷ Bkz. Bu noktada M. Foucault, *NBP, a.g.e.*

tanıtılan L. Erhard bir teorisyenden ziyade “sistemin ihtiyaçları”na bağlı kalan ve her türlü iktisadi güdümcülüğü reddeden bir ekonomi pratisyeniydi. Deutsche Mark’ı ortaya çıkaran 21 Haziran 1948’deki ekonomi reformunun yaratıcısı o oldu. Kısa süre sonra, fiyatları aniden serbest bırakan da o oldu. 1957 tarihli “anti-kartel” yasasını onaylatan ve aynı yıl Bundesbank’ın bağımsızlığına karar veren de oydu. Dogması “önce rekabet”ti: “Rekabetçi ekonomiyi korumak toplumsal bir görevdir” diye yazar çok-satan kitabı *Herkes Refah Payı*’nda.¹⁸ Bu eserinde 1930’lu yıllarda “toplumsal görev olarak rekabet” üzerine bir kitap yayımlamış olan Walter Eucken’in bir öğrencisinin eserine gönderme yapar. L. Erhard –*Sozial Marktwirtschaft* deyimini muhtemelen borçlu olduğu–¹⁹ Alfred Müller-Armack gibi yarı teorisyen yarı pratisyen kişilerden yararlanmıştı.

Ordoliberalizmin başarısı öncelikle önemli Alman partilerinin “toplumsal piyasa ekonomisi”ni benimsemesiyle kendini gösterir. 1949 yılında Hristiyan demokratlar Ludwig Erhard’ın etkisi altında ordoliberal doktrinin özünü programına katar. Hristiyan demokratlar iki referans arasında bölünmüşlerdir: 1947 Ahlen programından ve Düsseldorf direktiflerinden esinlenen sosyal Hristiyanlar daha liberaldir.²⁰ Daha sosyal nitelikli olan Ahlen programında etkin olan bu liberallerdir. Joachim Starbatty’nin vurguladığı gibi, Hristiyan ve ordoliberal bu iki yönelim arasındaki bağ, yetki ikamesi ilkesidir: “İnisiyatif ve sorumluluk, mümkün olduğu ölçüde her yurttaşta bırakılır. Bu durum ademimerkeziyetçi kararlar almayı ve kişisel malvarlığının –piyasa ekonomisinin bileşenleri– oluşumunu belirler.”²¹ Hristiyanlık ile liberalizmin bu uzlaşması, bu neoliberalizmin hedonist Anglosakson geleneği reddederek Kant’tan esinlenen bir “iktisat etiği”ne bağlı kalmasıyla ve toplumsal hedeflerin adil bir ekonomik rekabetin “haklı” sonucuyla belirlenmesiyle mümkün kılınmıştır.

18 L. Erhardt, *La Prospérité pour tous*, a.g.e., s. 113.

19 Kimi tanıklara göre kendisine bu deymi 1945’te esinleyen L. Erhard’tı. Alfred Müller-Armack önce L. Erhard tarafından maliye bakanlığına “ilkel sorunlar müdürü” olarak atanmıştır. Bu sıfat bütün bir programı belirtmektedir. Daha sonra da Avrupa sorunları müsteşarı olmuş ve bu sıfatla Brüksel yakınlarındaki Val-Duchesse şatosunda Roma Antlaşması’nın kaleme alınmasına katılmıştır.

20 J. Starbatty, “L’économie sociale de marché dans les programmes de la CDU/CSU”, *Les Démocrates chrétiens et l’économie sociale de marché*, Economica, Paris, 1988, s. 91. CDU’nun “toplumsal piyasa ekonomisi”ne verdiği yorumlar iki referans metin arasındaki programatik gerilimleri yansıtmaktadır: *Ahlen Programı* denen metin Katolik toplumsal doktrinden esinlenmiştir; *Düsseldorf Direktifleri* denen diğeri ise çok daha net bir şekilde ordoliberal esinlidir.

21 A.g.e., s. 92.

Sosyal Demokrat Parti (SPD) ise piyasa ekonomisine resmi geçişini tam on yıl sonra, 1959 yılında, Bad-Godesberg kongresinde yapacaktır. SPD “Güdümlü” piyasa ekonomisinden söz etse de benimsemiş *Sozial Marktwirtschaft* ifadesinin kısa sürede savunucusu olacaktır. Yönetimin belli başlı partileri 1960’lı yıllardan itibaren bu doktrini benimserler. Sendikalar da benzer durumdadır; örneğin güçlü Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) 1964 yılında piyasa ekonomisini benimsediğini ilan eder. Yirmi yıl içerisinde ordoliberalizm –François Bilger’in deyiimiyle– “ulusal amentü” halini almıştır.²²

Toplumsal politika öngörülenden daha “global” olsa ve şirketlerin ortak-yönetimi ordoliberal programa yabancı bir pratik oluştursa da, doktrin büyük ölçüde gerçekleşmişti. Ordoliberal program, toplumsal ve politik uzlaşmalar gerektiren daha karmaşık bir toplumsal ve tarihsel gerçekliğe çarpmıştı. 1960’lı yılların ortasına dek iktidarda bulunan Hristiyan Demokratlar Bismarck döneminden miras kalmış bir refah devletiyle ve sanayinin yeniden örgütlendiği tüm evre boyunca çok örgütlü ve çok güçlü olan bir işçi sınıfıyla uyum içinde olmak zorundaydılar. 1960’lı yılların sonundan itibaren, SPD işin başındayken “Alman modeli” “sosyal demokratlaşır” ve “Keynesçileşir.” 1967 yılındaki “ekonominin büyümesini ve istikrarını teşvik” yasası, ordoliberalizmin ve Keynesçi politik konjonktürün bu öngörülemez birleşmesini açıklar.²³ 1965-1975 arasında “toplumsal piyasa ekonomisi” “solcu” bir görünüm edinecektir; deyimın anlamı hakkındaki bulanıklığın kaynağında kuşkusuz bu durumdur.²⁴

Ordoliberal doktrin ile kapitalizmin “Alman modeli”ni karıştırmak önem taşımaktadır. 1990’lı yılların başında Fransa’da büyük yankılar uyandıran bir kitapta Michel Albert “toplumsal piyasa ekonomisi” ile “Ren kapitalizmi”, yani örgütlü ulusal kapitalizm modeli arasında yaygınlaşmış olan bir karışıklığın iyice artmasına katkıda bulundu.²⁵ Michel Albert toplumsal piyasa ekonomisinde “değişik öğelerden oluşan bir bütün” görür ve bunun içine Welfare’ci önlemleri ve ortak-yönetimi de yerleştirir.²⁶ Anglo-

22 F. Bilger, “La pensée néolibérale française et l’ordolibéralisme allemand”, P. Commun (der.), *L’Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 17.

23 1990’lı yılların sonunda İstikrar ve Büyüme Paketi’ne bir esneklik katmak istediklerinde Fransız sosyalistlerinin yeniden kaleme almaya çalıştıkları şeyin kuşkusuz bu olduğunu belirtmeliyiz.

24 Dönüşüm o kadar belirgindir ki, 2004 yılında Şansölye Schröder toplumsal piyasa ekonomisine bağlılığını bildirirken, Hristiyan Demokratlar sosyal devlet imgesine iyice yakınlaşmış bir kavramı reddetme eğilimindeydiler. Bütün bu konular için bkz. Fabrice Pesin ve Christophe Strassel, *Le Modèle allemand en question*, Economica, Paris, 2006, s. 14.

25 M. Albert, *Capitalisme contre capitalisme*, Seuil, Paris, 1991.

26 A.g.e., s. 138.

sakson ülkelerde yürürlükte olan modelin karşısı bir “kapitalizm modeli” oluşturma yönündeki bütün çabalarını kökensel olarak liberal katkılarla ve sosyaldemokrat düzenlemelerle karıştırır. “Toplumsal piyasa ekonomisi” de-yimi 1947 yılında yaratılmışken, “Alman modeli” de-yimi daha sonra, 1970’li yıllarda, Sosyal demokrasinin Alman politikasını ücretlilerden yana döndür-meyi başardığı ve çok daha aktif konjonktürel bir desteğe doğru yönlendire-bildiği dönemde ortaya çıkmıştır. Bu “model”, toplumsal yardımların yay-gınlaşması, daha önemli bir yeniden dağıtım politikası ve zorunlu kesintilerin eğriliğinin artmasıyla ifade bulur ve böylece FAC sosyal güvenlik konusunda diğer Avrupa ülkeleriyle aynı hizaya gelir.

Toplumsal düzlemden “Alman modeli”nin en önemli yanlarından biri, patronlarla sendikalar arasındaki işverenlerle ücretliler arasındaki saf piyasa ilişkilerini sınırlandıran, pazarlık ilişkilerinin önemidir.²⁷ L. Erhard’ın yerine gelen sosyaldemokrat Karl Schiller, sosyal politika ve ücretler konusunda sen-dikalar, patronlar ve yönetim arasındaki “uyumlu eylem”i daha da öteye gö-türmek istedi. Bazı yasalar bu yapılandırılmış ve kurumsallaşmış “uyumu” sim-gelemektedir: Bunlar ortak-yönetim yasası (1951 tarihli yasada değişiklik ya-pan 1976 yasası) ile şirketlerin statüsü üzerine yasadır. Bu yasalar, çalışanların temsilcilerinin, idare, denetim ve şirket meclislerine katılımını düzenlemektedir. Ücretlilerin şirketlerdeki karar alma süreçlerine bu katılımı, sektör ve bölge dü-zeyinde, ücretler ve çalışma saatleri hakkındaki kolektif anlaşmalarla tamamlanır. Devlet, sendikalarla patronları, partnerlerin özerkliği prensibine uygun ola-rak pazarlıklarında –teorik olarak– serbest bırakır. Yine P. Wagner’in gösterdi-ği gibi, uzlaşma prosedürlerinden önce greve başvurulmasını yasaklayarak bu ilişkileri yapılandıran ve “toplumsal barış”ı öngören de elbette yasadır.

1970’li yılların sonu Almanya’da ve başka ülkelerde sosyal idarenin ve Keynesçi kapitalizmin tartışma konusu edildiği bir dönemdir. 1980’li yıllar-dan sonra, Hristiyan Demokrat Birliği’n (CDU) iktidara gelişinden itibaren, Patricia Commun’un kullandığı deyimle “toplumsal piyasa ekonomisinin toplumsal sapması”nın²⁸ tartışma konusu edilmesiyle birlikte “kaynaklara doğru bir geri dönüş”e tanıklık ederiz. Ordoliberalizmin ilkelerine bu geri dö-nüş, toplumsal ilerlemelerin bundan böyle kendiliğinden belirmiş hedefler olarak değil, rekabetçi düzenin ve mali istikrarın sonuçları olarak gerçekleş-mesi gerektiği anlamına gelmektedir.

27 P. Wagner, “Le ‘modèle’ allemand, l’Europe et la globalisation”, 2004 [1995], <<http://multitudes.samizdat.net>>.

28 P. Commun (der.), *L’Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 9.

AVRUPA'NIN ETKİ ALTINDA İNŞASI

Avrupa'nın gerçek "gizli geleneği" olan ordoliberalizmin nasıl olup da 1980'li yıllardan itibaren –orada burada rastlanan, özellikle Fransa'da görülen kimi çekincelerle birlikte– Birliğin yönetici seçkinlerinin referans doktrini halini aldığını bu bağlamda anlamak gerekir. Burada güçlü paraya bağlılık nedeniyle, zayıf büyümenin ve önemli bir işsizliğin sorumluluğunu Almanya'ya atfeden belli bir milliyetçi refleksten uzak durmak gerekir. Gerçekte, kapitalizmin "Ren modeli"ni dayatan Alman ekonomik gücü değildir; Avrupa'nın inşasına geniş ölçüde ordoliberalizmden esinlenen bir mantık verenler, Avrupalı sorumlulardır. Ayrıca, ulusal düzeyde örgütlenmiş bir kapitalizm olan "Alman modeli"nin özellikle Avrupa'nın birleşmesiyle sorgulanmaya başladığı –bunun nedeni "Avrupa sosyal diyalogu"nun "uyumlu eylem" in fazlasıyla resmi ve kısıtlayıcı kurallarından uzak olması olsa da– fark edilecektir. Alman patronlar için, toplumsal pazarlığın Avrupa düzeyine, hatta ulusdışı düzeye aktarılmasının, patronlarla ücretliler arasındaki ilişkinin önceki evresinde belirlenmiş ulusal pazarlığın kısıtlamalarından kurtulmanın bir yolu olduğu bile söylenebilir. Dahası, Avrupa'nın entegrasyonu, kurumsal sistemlerin "karşılıklı birbirini tanıma" ilkesi adına,²⁹ (daha ileride görüleceği gibi) giderek rekabete sokulması yoluyla gerçekleştiğinden, "rekabetçi kuralsızlaşma" yoluyla tartışma konusu edilen şey özerk ulusal uyum fikridir.

Diğer bir ilginçlik ise "Alman modeli"ne bu yapılan referansın "model" in hem Hristiyan Demokratlar hem de SPD tarafından tartışma konusu edildiği döneme denk düşmesidir; ve bu tartışma da Avrupa'da yapısal reformların zorunluluğu adına yapılmış bir tartışmadır. Daha da çarpıcısı, bütçe ve parayla ilgili büyüme ve istihdam konusunda yetersizliğini kanıtlamış katılıklarını bütün Avrupa'ya yaymaya çalışırken, Avrupa'nın inşasının ordoliberalizmin rekabetçi ilkelerini Almanya'ya yeniden getirmeyi sağlayan "kaldıraçlar" dan biri olarak kabul edilmesidir. Küreselleşme, Almanya'yı olduğu kadar bütün Avrupa Birliği'ni de esnekliği artırmaya, şirketlerin ücret yükünü hafifletmeye mahkûm eden temel kısıtlama olarak görülmüştür.³⁰

Ordoliberalizm ile Avrupa'nın inşası arasındaki ilişkilerin tarihi karmaşık bir sorundur. Kırk yıl içinde ordoliberallerin direnişinden başarılı bir ideolojik zafere geçilmiştir. Daha baştan itibaren ordoliberaller, ister teorik-

29 Ürünler olduğu kadar lisanslara da uygulanan bu ilkeye göre bir ülkede izin verilen her şeye Avrupa Birliği'nin diğer ülkelerinde de izin verilmelidir.

30 Deutsche Bundesbank'ın eski başkanı Hans Tietmeyer'in dediği gibi, "Küreselleşme esnek olanı ödüllendirir, esneklik yokluğunu ise cezalandırır." H. Tietmeyer, *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, Economica et Bundesbank, Paris, 1999, s. 81.

yenler olsun isterse de L. Erhard gibi pratisyenler, idari denetime ve ekonomik planlamaya benzeyen tutumlar karşısında çekimserdirler. Fransa'dan gelen her şeyin ardında dayanılmaz bir güdümcülük bulunduğundan kuşku duyuyorlardı. Örneğin, Konrad Adenauer 1950 yılında W. Röpke'ye Avrupa Demir ve Kömür ve Çelik Topluluğu'yla ilgili Schuman planını sunduğunda, o da bu tehlikeli inisiyatifi başka sektörler yaymamasını şiddetle tavsiye etmişti, çünkü "Avrupa ekonomisini her şeye kadir bir planlamanın himayesi altına yerleştirmek"ten kaçınmak gerekiyordu.³¹ L. Erhard, maliye bakanlığında, Fransızların varsayımsal güdümcülüğünü sınırlandırma arzusuyla davranarak, Jean Monnet'nin ve idari ekonomik işbirliklerini başka sektörler yaymayı hedefleyen Luxembourg Yüksek Otoritesi'nin politikasına karşı çıktı. Alman hükümetinin stratejisi öncelikle ülke ekonomisini dünya çapındaki bir serbest mübadele sistemine dahil etmekten ibaretti. Avrupa ortak pazarı bir kale olarak değil ama bu yolda bir evre olarak düşünülmelidir.

Mayıs 1955'te, "İşbirliği ya da Entegrasyon Sorunu Üzerine Mülâhazalar" başlıklı bir metinde L. Erhard, Avrupa'nın "daima yeni kurumlar yaratmayı" değil, "işlevsel entegrasyon"u, yani mal, hizmet ve sermaye hareketlerinin genel anlamda serbest bırakılmasını, paraların konvertibilitesini hedeflemesi gerektiğini yazar. Gerçekte, Alman hükümeti federalistler ile ordoliberaller arasında bölünmüştü. Federalistler tedrici bir ekonomik entegrasyondan geçen birleşme politikasını hedeflerken, ordoliberaller Avrupa çapında bir piyasa ekonomisini ve büyük dünya piyasasına entegrasyonu tercih ediyorlardı.

1957 tarihli ortak pazar aslında Fransa ile Almanya arasındaki bir uzlaşma ile Alman hükümeti içindeki eğilimlerin sonucudur. Fransa, ortak politikaların uygulanmasını sağlamış ve bunu topluluğun önemli kazanımlarından biri olarak görmüştür. Bugüne dek bağlı kaldığı tarım politikası da bunlardan biridir. Aynı zamanda, özellikle ücretlilerin tatiliyle ilgili bazı toplumsal düzenlemelerin yanında, Almanya'nın görüşüne karşın, oldukça yüksek bir dış tarife ile sömürge ya da eski sömürge ülkelerden gelen ithalata yönelik bir tür tercih de elde etmiştir. Fransız tutumunun mantığı, bilindiği gibi, kendi çiftçilerini korumak için istediği avantajlardan başka, bütün Avrupa'yı, "bloklar" karşısında bağımsızlığını garanti etmeye yetecek bir güçle donatmaktı.

31 Akt. Andreas Wilkens, "Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l'Allemagne fédérale. Convergences et discordances (1950-1957)", Gérard Bossuat ve Andreas Wilkens, *Jean Monnet, l'Europe et les chemins de la paix*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1999, s. 154.

Fakat Roma Antlaşması da Alman hükümetinin içinde federalist (Etel) akım ile ordoliberal (Müller-Armack) akım arasındaki iç uzlaşmadan kaynaklanır. Bir yandan sektörel bir genişleme savunulurken, diğer yandan piyasaların “işlevsel entegrasyonu” savunulur. Bu uzlaşma, sembolik olarak, iki akımın temsilcilerinin bulunduğu A. Müller-Armack’ın kır evinde 22 Mayıs 1955’te imzalanır.³² Ortak Pazar ile Atom Enerjisi Topluluğu üzerine aynı gün imzalanan iki Roma antlaşması Alman sorumlular arasındaki uzlaşma temelinde hazırlanmıştır.³³ Ulusaşırı idari organların yerleşmesinden – enerji hariç– kaçınan Almanya, dört temel ekonomik özgürlüğe ve saptırılmamış serbest rekabet ilkesine dayalı yatay ve “işlevsel” bir entegrasyon anlayışının başarısını sağlamıştır. J. Monnet ve federalistler partiyi kazandıklarını düşünüp L. Erhard galip çıkmıştı. L. Erhard’a göre, 1955 yılındaki Messine Konferansı’nın ertesinde ifade ettiği gibi, Avrupa’nın işbirliği bir “serbest ekonomiler sistemi” içinde yer almalıydı ve hayal edilebilir tek uluslararası organ da “ulusal devletlerin önceden saptamış olacakları oyun kurallarına bağlı kalmalarını garanti etmek amacı güden gözetim organları” olmalıydı.³⁴

Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu (CEE) kuran sözleşme, (tarım, ulaşım ile ilgili) ortak politikaların ve kişi, mal, hizmet ve sermayelerin serbest piyasasını yaratmayı hedefleyen önlemlerin gerekliliği arasında bir uzlaşma olarak görülebilir. Fakat ortak pazarın statüsü tuhaftır. Bu “Avrupa ekonomik topluluğu” (kömür ve çelik, atom, tarım gibi) diğer topluluklara benzer bir “topluluk”tur. Fakat genel bir ilkeye tabi kılarak diğer toplulukları da kapsar ve böylece diğerleri yalnızca parçalar veya istisnalar olur. Rekabet ilkesi yapılandırıcı ilke olarak buraya hemen dahil olur: Antlaşma, “rekabetin ortak pazar içinde yolundan sapmamasını sağlayan bir rejim” yerleştirir.

32 A. Wilkens bu sahneyi şöyle tarif eder: “Bir yandan bir ‘ortak serbest mübadele piyasası’nın adım adım kurulması ilkesi üzerinde hemfikir olundu. Bu piyasanın içinde kişi, mal, hizmet ve sermayelerin serbest dolaşımı sağlanacaktı. Diğer yandan, atom enerjisi alanında bir Avrupa topluluğu projesine katılım ve –federal iktisat bakanının Monnet’nin dostlarına ilave ödünü olarak– topluluk ülkelerinin üretici yatırımlarına destek amaçlı Avrupa fonlarının yaratılması üzerinde anlaşıldı. Müller-Armack’ın kurumsal olarak yapılandırılmış bir ortak pazar ilkesine önceki bir evrede katılmış olması bu uzlaşmanın sağlanmasında önemli bir rol oynadı” (A. Wilkens, “Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l’Allemagne fédérale...”, *a.g.e.*, s. 181).

33 SPD’nin J. Monnet’nin federalizmine ve Avrupa Birleşik Devletleri için eylem komitesine katıldığını da belirtmek gerek.

34 Akt. A. Wilkens, “Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l’Allemagne fédérale...”, *a.g.e.*, s. 186.

YASALARIN REKABETE SOKULMASINA

DOĞRU MU GİDİLİYOR?

Önemli ordoliberal ilkeler, Avrupa'nın liberal düzeni anayasalaştırma mantığı içinde, rekabet politikasının katı bir şekilde uygulanmasında ve Avrupa Merkez Bankası'nın (BCE) bağımsızlığında işlemektedir. Bugün de, Birliğin genişlemesine uygun bir politikanın içinde olduğu kadar dünya çapındaki serbest mübadelenin savunulmasında da bunları saptayabiliriz. Bu yönelimler Alman politik sorumluların Büyük Britanya'nın katılımından yana, ortak dış tarifelerin düşürülmesinden ve büyük dünya pazarına katılımdan yana sürdürdükleri mücadelelerin karşılıkları gibidir.

Bu ilkeler, hükümetlerin bütçe faaliyetini sınırlandırmaya yönelik disiplin kurallarının uygulanmasında ve daha genel olarak “yapısal reform” politikaları –yani emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve eğitim, tasarruf ve sosyal güvenlik konusunda “bireylerin sorumlu kılınması”– yararına konjonktürel politikanın gözden düşmesinde de uygulanmaktadır. Hans Tietmeyer, 2000 yılında formüle edilen “Lizbon Stratejisi”ni yazılı ve sözlü açıklamalarında önceleyerek Avrupa’da izlenmesi gereken ordoliberal davranış hattını çizmiştir. Ona göre, buyruk, ekonomiyi ve toplumsal ilerlemeyi engelleyen paylaşım ve koruma çabalarını sınırlandırmaktan ibarettir. Avrupa’da istihdam yetersizliği argümanı kamu harcamalarını ve parasal kaynak yaratmayı teşvik etmeye hizmet etmemelidir. Güvenlikli olan herkesin istihdamıdır, yoksa sosyal yardım değil.³⁵

Avrupa neoliberalizmi bu şekilde oluşmuş ve 1930’lu yılların ordoliberalizminin geniş ölçekteki gerçek bir laboratuvarı olan Avrupa’nın inşası aracılığıyla da yayılmıştır. Kuşkusuz ki bunun saf bir model olmadığı, ordoliberal ilkelerin heterojen toplumsal, ulusal, politik mantıklarla birleşmesi gerektiği, fakat Anayasal antlaşmanın ve piyasa ekonomisini anayasalaştırma teşebbüsünün her şeyden daha iyi kanıtladığı gibi, bunların giderek baskın çıkacağı söylenecektir.

De Gaullecülüğün ve stratejik tercihlerinin (blokların reddi şeklindeki dış politika, nükleer silahlanmaya dayalı askeri bağımsızlık, ulusların ve vatanların Avrupasını inşaya yönelik “politik” model)³⁶ yenilgisi 1970’li yıllarda V. Giscard d’Estaing’in ve R. Barre’in üstlendiği bir olgudur. Ekim 2005’te

35 H. Tietmeyer, *Économie sociale de marché et stabilité monétaire, a.g.e.*, s. 39.

36 De Gaulle “vatanısız ve sorumsuz birkaç teknokrat yetkili”nin yönettiği piyasalar Avrupasını hep eleştirmiş, ama “kuşkusuz bir konfederasyona doğru ilerleyen devletlerin örgütlü işbirliği”nden yana olmuştur (9 Eylül 1965 tarihli basın toplantısı).

J. Chirac'ın, antlaşmasının onaylanması sırasındaki yenilgisinden dört ay sonra "toplumsal piyasa ekonomisi"ni benimsemesi, "Fransız tarzı" bir Avrupa'nın politik inşasının kesin çöküşünün sembolik ifadesidir. Fakat bu tahakkümün Avrupa sosyal-demokrasisinin yenilgisinin ve birkaç toplumsal düzenlemeyle birlikte neoliberal modele katılımının da sonucu olduğunu gördük.

Ordoliberal modelin gücü özellikle parasal politikalar konusunda belirgindir. "Maastricht kriterleri"ne eklenerek izlenen çizgi, teoride, para ve bütçe aygıtları yardımıyla, yani Keynes esinli *policy mix* yardımıyla konjonktürü düzenlemeye yönelik her şeyi engeller. Fiyat istikrarının "temel yurttaş hakkı" olduğunu ileri süren H. Tietmeyer'in tipik anlamda ordoliberal fikri, paylaşılan bir kanaat olmuştur. Bu doktriner mantık aynı zamanda rekabet politikası konusunda da ortaya çıkar; ki bu politika Roma Antlaşması'ndan ve Antlaşma'nın 3. maddesinden beri Avrupa'nın inşasının odağıdır.³⁷ Saptanan bütün hedefler bu önceliğe bağlıdır: Kaynakların yardımda optimal kullanımı, fiyatların düşürülmesi, yenilik, toplumsal adalet, ademi-merkeziyetçi işleyiş, ulusal ekonomilerin kapalılığına son verilmesi... Bütün bunlara Komisyon'un sürdürdüğü rekabetçi düzenin ya nedeni ya da sonucu olarak bakılır.³⁸

Komisyon, ordoliberal mantığa kusursuzca uygun olsa da, istisnai bir yetkiye sahiptir ki bu da hükümetlerin üzerinde bulunan "teknik" bir merciyeye "oyunun kurallarını" dayatma yetkisi verir. Komisyonun "Rekabet" Genel Müdürlüğü, bu "kurallarla yönetim" mantığına uygun olarak, anlaşmalar, egemen konum suiistimalleri, temerküzler karşısında gözetim ve cezalandırma uygulamayı sürdürür. Yine bu mantıkla Komisyon, örneğin prensiplerine uygun bulmadığı bir şirket birleşmesini engellemeye yönelik önleyici önlemler alır ki bu da Avrupalı yetkililere ekonomik yapılar üzerinde gözetim ve denetim yetkisi verir.³⁹

Komisyon böylelikle kimi durumlarda sübvansiyon olarak yorumlanabilecek kamu sermayesi katkılarına ve devlet yardımlarına tepeden bir denetim sunabilir. Aykırılıkları uyumlandırarak izin veren de Komisyon'dur. Bu bir tür "sanayi politikası"dır; ama aynı zamanda politika olmayan bir şeydir, çünkü bu bakış açısından çok daha fazla "faydacı", yani daha az biçimci olan Amerikan politikasının yaptığı gibi amaçlara göre değil kurallara göre belir-

37 Fabrice Fries, *Les Grandes Débats européens*, Seuil, Paris, 1995, s. 186.

38 F. Fries bu "saf rekabet" politikasının, "efficiency excuses"u ya da etkinlik amaçlı istisnalar denilecek şeyleri kabul eden daha Amerikan "özlü" pratiğin tersine, biçimsel, hatta biçimci olduğunu gayet iyi gösterir.

39 A.g.e., s. 192.

lenir. Bu tam anlamıyla bir *çerçeve* politikasıdır ve yardımın niteliğinin meşru olup olmadığı konusunda Komisyon'a çok önemli bir yorum gücü sağlar. Bu yetki hem idari türdedir (soruşturma, rapor, yaptırımların uygulanması) hem de adli türdedir, çünkü yargılayıp ceza verir. Alman Karteller Ofisi (*Bundeskartellamt*) kadar bağımsız olmasa da, Komisyon, rekabet hakkının tüm diğer mülâhazalardan, özellikle toplumsal ve politik mülâhazalardan üstünlüğünü ileri sürer. Bu hukuksal üstünlük çok sayıda probleme de yol açmaktadır. Örneğin, çok karmaşık bir sorun olan piyasa analizleri: Piyasada egemen konum nedir, rekabetin önünde bir engel midir? En iyi analiz ölçüğü hangisidir, bir ülke midir, yoksa Avrupa ya da dünya mıdır? Gayet aşikâr görülmektedir ki, küreselleşme ile sermaye temerküzü evresinde, küçük ve orta ölçekli şirketlerden oluşan bir "insani ekonomi"nin ordoliberal kriterleri büyük ölçüde aşılmış bir mittir.

Fakat, Komisyon'un ordoliberal doktrine neredeyse kusursuzca sadık gözüktüğü bir alan varsa bu, "genel çıkara yönelik ekonomik hizmetler" alanıdır ki, bu hizmetlerin de en yüksek kural olarak rekabete tabi olmaları gerekir, çünkü tanım gereği rekabet kuralı tüm diğer kurallardan üstündür.⁴⁰ Ulaşım, iletişim, enerji ve posta sektörlerinde yaşananlar bu durumu gayet iyi açıklamaktadır. Avrupa, bu konuda, hangi şirketten hizmet alacağını daima seçmesi gereken bu "kral tüketici" idealine uyum sağlamaktadır.

Günümüzün genişlemiş Avrupası rekabet mantığında daha da ileri gitmektedir. Antlaşmalarda yazılı olduğu haliyle eski ordoliberalizm "ultra" anlayışlarla aşılmış gözükmektedir. Günümüzde, ister vergilendirme söz konusu olsun ister sosyal güvenlik ya da eğitim, *kurumsal sistemleri rekabete sokmaya* dayalı daha radikal bir mantık şekillenmeye başlamaktadır. Eleştiri amaçlı olarak "toplumsal alanda ve vergi alanında *damping*" adı verilen şey, rekabetin saptırılmasına yönelik liberal eleştirinin kapsamında değildir. Devlet sübvansiyonları yasaklanmış olsa da, yatırımcı sermayesini ya da komşu ülkelerin tasarruf sahiplerini çekmek amacıyla şirketlere uygulanan vergi indirimi bu kapsama girmez. Bu bakış açısından, yolu gösteren İrlanda olmuştur. Bütün Avrupa ülkeleri, özellikle yeni üyeler, ekonomik entegrasyon konusunda ayrıcalıklı bir araç olarak ortaya çıkan "rekabetçi düzen" in bu yeni yoluna girmişlerdir.

1970'li ve 1980'li yıllardan beri dünya ölçeğinde kapitalizmin idaresi-

40 Bu bakış açısından "basitleştirilmiş küçük antlaşma" uzlaşması kesinlikle hiçbir şey değiştirmez. Bir anlamda, ölçülü bir saptamayla, "ilke" olarak değil "hedef" olarak rekabet, Avrupalı yöneticilerin yaklaşımının *yapılandırıcı* boyutunu daha fazla suçlamaktan başka bir şey yapmaz.

ni etkilemiş olan dönüşümler sanki Avrupa neoliberalizmde bir sapmaya yol açmış ve ona özellik katan terimleri tersine çevirmiş gibidir: Rekabet düzenini Avrupa'nın yasaları yoluyla yaratmak yerine, tersine, serbest rekabet oyunuyla Avrupa yasamasını yaratmak. Dolayısıyla, bugün ortaya çıkan şey, *ordoliberalizmin belli başlı akımlarının bir tür mutasyonudur*; neoliberalizmin iki "soyu" arasında –Alman soyu ve Avusturya–Amerikan soyu– giderek daha büyük bir çakışmaya tanık olunmaktadır.

Bu mutasyon, bazı akımların neoliberalizmin kökenine geri dönme ve hatta işbirliği yapması gereken alanları –sosyal devlet, toplumun yararı için faaliyet gösteren kamu hizmetleri ve sendikal güç– yıkmak amacıyla neoliberalizmi radikalleştirme arzusuna denk düşer.⁴¹ Birinci kuşak ordoliberallerin "statik" ve devletçi anlayışı artık ikinci kuşak "neo ordoliberallerin" dinamik ve evrimci anlayışıyla aşılmış gözükmektedir; ki bunların temel kaygılarından biri "*sistemler arası rekabet ilkesi*" aracılığıyla gerçekleştirmek istedikleri Avrupa entegrasyonudur. Başka deyişle, yasama yoluyla bir çerçeve çizmek yerine, bu çerçevenin kurumsal sistemler arasındaki rekabetin ürünü olmasını isterler.

Avrupa'nın rekabet yoluyla yeni entegrasyonu, şirketlerin yerinden edilmesi, çalışanların göçü, oturulan yerin sürekli değişmesi üzerine kuruludur. Gidilen yerle "anavatan"ın karşıtlığı kriteri temel önemde görülmektedir. Çünkü ulusal düzenlemeler ancak bu yolla rekabete sokulabilir ve uyum mübadeleden *önce* değil *sonra* sağlanır. Bu uyum yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya, piyasaların serbest oyunuyla gerçekleşir. Deyim yerindeyse, nihai hakem, düzenlemelerin ve kurumların tüketicisidir.⁴² Rekabet yoluyla bu uyumlanma kamu hizmetlerinde ve sosyal güvenlik uygulamalarında, vergi sistemlerinde, çalışma, ticaret ve finans yasalarında gerçekleşmelidir.⁴³ Ordoliberallerin bu yeni kuşağı için hâlâ epey engel vardır. Bu engellerden bazıları, 1980'li yıllarda olduğu gibi tek tip toplumsal kurallar yerleştirmeye

41 Patricia Commun bu konuda "yeni toplumsal pazar ekonomisi"nden söz eder ki bu kuşkusuz Jacques Delors'un yenilik düşerinden epey uzaktır... (P. Commun, edit., *L'Ordolibéralisme allemand*, a.g.e., s. 11). Ayrıca bkz. P. Commun, "Faut-il réactualiser l'ordolibéralisme allemand? Réflexions sur la dimension historique, philosophique et culturelle de la pensée économique allemande", *Allemagne d'aujourd'hui*, no 170, 2004. Yazar, "*Initiative Neue Soziale Marktwirtschaft*"ta bir araya gelenlerin kaynaklara geri dönüş teşebbüsünden söz eder. Bu yeni neoliberaler "toplumsal"ı şöyle yeniden tanımlamaktadırlar: "Gerçek bir dayanışmanın temel niteliği olan kişisel inisiyatif ve sorumluluk gösteren kişi toplumsaldır."

42 Laurence Simonin'in bir saptamasına göre, "göç etme ihtimali yurttaşlara ilave bir güç vermektedir, çünkü bir yönetimin disipline olmaya yönelmesi için bir güç tehdidi yeterlidir." L. Simonin, "Ordolibéralisme et intégration économique européenne", a.g.e.

43 A.g.e., s. 85.

çalışan Komisyon tarafından bizzat konulmuştur. Dolayısıyla Komisyon'un, "anavatan" ve "karşılıklı kabul" ilkelerini genelleştirerek ve iktisadi faillerin eksiksiz hareketlilikleri sayesinde sistemler arasında serbestçe hakemlik yapmalarına izin vererek, sistemler ile düzenlemeler arasındaki bu rekabeti sağlayan daha açık seçik oyun kuralları saptaması gerekmektedir. Bu, onların gözünde Avrupa'nın "koruyucu devletler karteli" olarak kalmasını önlemenin tek yoludur.

Fakat bu "neo ordoliberal"lere göre, "yasamalar arası bu rekabetin yerleşmesinin *Avrupa özgürlük anayasası* içinde onaylanması"⁴⁴ önem taşımaktadır. Elbette Hayek'i anımsatan bu deyim, neoliberalizmin Alman ve Avusturya-Amerikan yorumları arasında önemli bir yakınlaşmayı muhtemelen belirtmektedir. Her koşulda, bu radikal yönelim, 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa'nın Komisyon'un yönetimi altında girdiği yönelimin değer kazanmasını sağlamaktadır.

M. Foucault, ordoliberalizmde, politik kurumları özellikle serbest piyasanın ekonomik ilkeleri temelinde meşrulaştırma yönündeki bu çok özgün, hatta istisnai amacı saptadığında doğru bir tespitte bulunmuştur. Almanya'nın yeniden inşası –"sıfır yılı" miti– ile Avrupa'nın yeniden inşası arasında mevcut politik kurumların "tabula rasa"sı olarak türdeş bir ilişki vardır. Ekonomik yapılanmanın oluşturulması yoluyla piyasa ve rekabet ekonomisi temelinde minimal bir politik yapı inşa etmek ordoliberalizmin başarısına yol açan temel güç olarak görülür. Bununla birlikte, birinci türdeki ordoliberalizm Avrupa devletlerinin ve mercilerinin yaptığı yasalarla piyasayı sınırlandırmaya çalışıyordu; yeni ordoliberalizm ise devletlerin yaptığı yasaları ayıklama ilkesiyle piyasayı yaratmaya çalışır. Bu bakış açısı içinde Avrupa Komisyonu'nun rolü yasama konusunda piyasanın hakemliğini onaylamaya indirgenir. Yeni ordoliberallerin gözünde bu durum, Avrupa Komisyonu'nun geçmişte fazla bir gayretkeşlikle sergilediği düzenleyici faaliyetlerin frenlenmesi açısından bir avantajdır. Böylelikle, sonunda piyasanın kararıyla onaylanacağından kendini, hem ulusal hem de Avrupa çapındaki yasama iktidarlarına tartışmasız bir şekilde dayatan bir Avrupa yasaması yerleşir.

Böyle bir gelişme, eğer doğrulanırsa, baştan itibaren neoliberalizmin ideali olmuş (F. Böhm'den F. Hayek devralmıştır) "özel hukuk toplumu" ideline özellikle gerçekçi bir ışık tutar: Özel hukuk kurallarının devletlere uygu-

44 Akt. L. Simonin, *a.g.e.*, s. 84.

lanması, rekabet ilkesini ulusal yasamaların uyumlanma ilkesi, dolayısıyla Avrupa yasamasının oluşum ilkesi yapma önerisiyle bir anlamda sonuca varmış olur. Bu eğilim bundan böyle, bizzat Avrupa neoliberalizminin odağında ki bazı güçlerin, yasama güçlerini temel ayrıcalıklarından yoksun bırakarak *liberal demokrasiyi tüm tözünden boşaltmaya* çalıştıklarının ifadesidir. Bununla birlikte böyle bir projenin, bizzat Avrupa'daki merciler içinde, özellikle de ordoliberalizmin "Avrupa" özgüllüğüne bağlı kalanlar içinde direnişle karşılaşmadan gelişemeyeceğini öngörebiliriz. 2007'de başlayan ilk etkisi politik neoliberalizmin ana hatlarını yerinden oynatmak olan, mali kriz ordoliberalizmin en klasik geleneğinin eski formüllerine beklenmedik bir şekilde bir ışık tutabilir.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Girişimci Yönetim

“Liberaller” de, “anti liberaller” de, özel çıkarlar alanı ile devlet alanı arasındaki geleneksel ayrımı, sanki özel çıkarlar alanı özerk ve kendi kendini düzenler şekilde işleyebilirmiş gibi, aksi nedenlerle de olsa daima onaylar gözükmektedir. Böylece “anti liberal” eleştiri, piyasayı doğal ve politik toplumdan önce gelen kapalı bir sistem olarak gören temsilin tuzağına düşmekten geri kalmaz. Dahası, neoliberalizmin saf “bırakınız yapsınlar” cılık şeklindeki bu yorumu, piyasa ekonomisine “sağlam bir çerçeve” verme iddiasında olduğu için, “modern sol” un kendini neoliberal sağa alternatif olarak sunmasını sağlamıştır. K. Polanyi’nin devletin geri dönüşünün liberal ütopyanın kesin sonu olduğuna inanarak işlediği tarihsel teşhis hatası da böylece sürmüştür.

Aslında 1980’li yıllarda yaygınlaşmış olan özelleştirme, kuralsızlaştırma ve vergi indirimi dalgaları, o zamana kadar ticari olmayan prensiplerin yönettiği alanlarda özel sermayelerin eylemini serbest bırakan ulus-devletlerin sona erdiği fikrini değilse bile, devletin yükümlülükten kurtulması fikrini öne çıkarmıştır.

Bununla birlikte, kendiliğinden ve özerk piyasa’nın “lekesiz hamileliği” masalından uzun süredir kuşku duyulmaktadır. Aynı saptamanın on yıllar sonra yeniden tekrarlanmasına şaşırabiliriz: Kimilerinin “serbest piyasa” diye adlandırmaktan hoşlandıkları şey, son derece riskli etkileriyle de olsa, gerçek uygulamalardan gayet uzak bir mitten kaynaklanır. 1935 yılında Walter Lippmann kısa ve kayda değer bir metinde (“Kalıcı New Deal”) piyasaların

kendi kendini düzenlediğine duyulan inancın kamuoyunda otorite yitimini şu sözlerle açıklıyordu:

Bu kelamı vaz edenler onu asla pratiğe geçiremezler. Bu onların davranış kuralı değildir. Ekonominin otomatik olarak kendi kendini düzenlediğini, arz ile talebin serbest oyununun servetin üretim ve dağıtımını bilinçli ve uyumlu bir yönetim ve idareden daha etkin bir şekilde düzenleyeceğini şiddetle savunurlar, fakat olaylara bu ilkeyi pek uygulamazlar. Bırakınız yap-sınlar ideali üzerinde en fazla duranlar, gümrük vergileri ve birleşmeler aracılığıyla ülkenin sanayi yaşamını son derece merkezileşmiş bir denetime tabi şirketler sistemi halinde örgütlemiş olanlarla aynı kişilerdir. Düşüncelelerini anlatış tarzları içinde onlar serbest mübadelecidir. Gerçek pratikleri içinde ise arz ile talebin serbest oyununu ertelerler ve bunun yerine, mümkün olan her yerde üretimin bilinçli idaresini, ücretlerle fiyatların idari olarak belirlenmesini geçirirler.¹

Böylece, daha 1930'lu yıllarda sorunun artık kendi kendini düzenleyen piyasa ile devlet müdahalesi şeklindeki basitleştirici alternatif terimleriyle ortaya konmadığı belli olmuştu. Sorun, yönetimin müdahalesinin niteliğine ve hedeflerine yönelikti. W. Lippmann'a göre, "hakikat şu ki, modern devlette, bir bırakınız yap-sınlar politikası bile iradi bir şekilde yönetilmelidir; tıpkı arz ve talebin serbest oyununun da iradi bir şekilde sürdürülmesi gerektiği gibi."² James K. Galbraith'in *The Predator State*'te (2008) aynı saptamayı yapmış olması önemsiz değildir. Piyasa ekonomisi denen ekonominin, Amerikan kapitalizminin önceki dönemlerinden miras kalmış toplumsal, eğitsel, bilimsel, askeri düzeneklerin sıkı ağı olmadan işleyemeyeceğini ileri sürer ve W. Lippmann'ın ifadesine tuhaf bir şekilde çok yakın bir deyişle bunu "*the Enduring New Deal*" olarak adlandırır.³

Fakat devlet müdahalesinin kalıcılığını saptamak yetmez. Bu müdahalenin hedeflerini ve kullandığı yöntemleri de yakından incelemek gerekir. Neoliberalizmin devletin "geri çekilmesini" ve sermaye birikim alanlarının genişlemesini sağlamaya çalışmadığı; bunun yerine, devleti de rekabet kurallarının yönettiği ve özel şirketlerinkine benzer etkinlik kısıtlamalarına tabi bir alan yaparak *kamusal eylemin dönüşümünü* amaçladığı sıklıkla unutulmaktadır. Devlet, genellikle birbirine karıştırılan iki tarzda yeniden yapılandırıl-

1 W. Lippmann, "The Permanent New Deal", in *The New Imperative*, Macmillan, Londra, 1935, s. 42-44.

2 A.g.e., s. 47.

3 James K. Galbraith, *The Predator State*, a.g.e.

miştir: “Üretici devlet”e son veren kamusal şirketlerin kütesel özelleştirilmesi yoluyla dışardan yeniden yapılandırılırken, aynı zamanda, yeni iktidar aygıtlarını seferber eden ve bunlarla birlikte, yönetim ile toplumsal özneler arasındaki yeni ilişkileri yapılandıran değerlendirici ve düzenleyici bir devletin yerleşmesiyle içeriden de yeniden yapılandırılmıştır.⁴

Devlete yönelik temel itiraz, küreselleşmenin dayattığı yeni kısıtlamalar çerçevesinde *etkinlik ve üretkenlikten topyekun yoksun oluşudur*: Topluluğa getirdiği avantajlarla kıyaslandığında çok pahalıya mal olmaktadır ve ekonominin rekabet gücünü kösteklemektedir. Dolayısıyla, yalnızca *ajanda* ile *ajanda-olmayanı* ayırdetmek için değil, *ajandaları* gerçekleştirme tarzı için de kamusal faaliyet ekonomik bir analize tabi kılınmaya çalışılır. 1980’li yıllardan itibaren inşa edilmeye başlanan “etkin devlet” ya da “işletmeci devlet” çizgisinin hedefi budur. Neoliberal sağ da modern sol da yönetimin, güvenlik, sağlık, eğitim, ulaşım, konut ve elbette istihdam konularında nüfusun idaresine ilgisiz kalamayacağını pratikte kabul etmiştir. Dünya çapındaki yeni rekabet normu, idari ve toplumsal düzeneklerin daha ucuz olmasını ve esasen ekonomik rekabet taleplerine yönelik olmasını dayattığı için bunu yeterince yapamaz. Bu politikaların getirmek istediği farklılık, bu idarenin etkinliğinde ve dolayısıyla nüfusa mal ve hizmet sağlamak için kullanılacak yöntemde yatmaktadır. Bu işleyiş eğer idarenin elindeyse, yeni ortodoksluğun “gerçekler”ine göre, bu, fiyatların rolü ve rekabetin gücü açısından piyasa mantığına aykırıdır. Devlet idaresi yöneticilerinin ve görevli uzmanların “modernist” fraksiyonunun anti bürokratik tutumunun temelinde bu yatmaktadır. Kamu hizmetlerinin tabanındaki faillerin küçümsenmesi, onlara ödenen düşük ücretler, keza bu hizmetlerde kullanılan personel ve imkânın kronik eksikliği –bürokratik yönetime karşı medyatik kampanyalardan ve “kesintilerin ağırlığından” söz bile etmiyoruz–, kamusal faaliyeti ve toplumsal dayanışmayı değersiz göstermekte çok etkin olmuştur. Paradoks şu ki, bu yergi çoğu zaman bürokratik alanda kendi iktidarlarını güçlendirmenin bir yolunu bulmuş olan idari seçkinlerin bir bölümünün eseridir. Fakat dünya çapındaki rekabet mantığının etkisi altında değişen şey özellikle kamusal faaliyet anlayışının dönüşümü olmuştur. Devlete, toplumu şirketlerin hizmetine sokacak şekilde reform yapmakla ve idare etmekle görevli bir aygıt gö-

4 Bkz. Bu konudaki Desmond King’in saptamaları: “Une nouvelle conception de l’État: de l’étatisme au néolibéralisme”, Vincent Wright ve Sabino Cassese (der.), *La Recomposition de l’État en europe*, La Découverte, Paris, 1996 ve aygıtın yapılandırıcı boyutu hakkında Pierre Lascoumes ve Patrick Le Galés (der.), *Gouverner par les normes*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2007.

züyle bakılırsa, bizzat devletin özel firmaların etkinlik kurallarına boyun eğmesi gerekir.

Kamusal faaliyetin merkezine özel şirketin değerlerini, pratiklerini ve işleyişlerini dayatma yönündeki bu irade, yeni bir yönetim pratiğini kurumlaştırmaya yöneliktir. 1980'li yıllardan beri bütün OECD ülkelerindeki yeni paradigma, devletin daha esnek, daha tepkisel, piyasa üzerinde kurulu ve tüketiciye yönelik olmasını istemektedir. İşletmecilik, bütün alanlar için geçerli "türsel" bir idare tarzı olarak, tamamen araçsal ve biçimsel, bütün olarak kamu sektörüne aktarılabilir bir faaliyet olarak kendini gösterir.⁵ Bu şirketsel dönüşüm, yalnızca etkinliği artırmayı ve kamu faaliyetinin maliyetini azaltmayı hedeflemekle kalmamakta, demokrasinin modern temellerini, yani yurttaşlık statusüne bağlı sosyal hakların tanınmasını da köklü biçimde alt üst etmektedir.

Politik müdahalenin bu şekilde özel aktörlerle yatay bir etkileşime indirgenmesi, bir perspektif değişimini de beraberinde getirir. İlk faydacılar döneminde olduğu gibi, devlete sorulan soru, faaliyetinin yararlılığı şeklindeki genel soru değildir; *başka aktörlerin eylemiyle karşılaştırıldığında devletin etkinliğinin niceliksel ölçüsü sorusudur*. Devlet ve özel yapılarda aynı düzlemde bir girişim görmeye yönelten şey, kamusal faaliyet anlayışının "büyüsünü yitirmiş" olmasıdır; "kamu girişi"nin "ortak zıkar"ın üretilmesindeki rolü azalmıştır. Başka bir deyişle, nasıl piyasa çıkarlar arasında doğal bir uyum yaratmıyorsa, devlet de kendi açısından yapay bir uyum yaratmayacaktır, tabii eğer son derece sıkı bir denetime tabi tutulmazsa...

Devletin istediği ve desteklediği yapı olan rekabetin yönetimindeki piyasa kurumu, rekabetçi piyasanın işleyiş kurallarını en geniş anlamda kamu sektörüne "ithal etmek"ten, sonunda yönetim iktidarının uygulanmasını girişimin akılsallığına göre düşünmeye kadar varmaktan ibaret bir yönelimce desteklenmiş ve sürdürülmüştür. Böylelikle, "kurumsal piyasa" deyiminin zaman içerisinde özellikle muğlaklaştığı görülür: Yalnızca politik bir piyasa kurumu değil; tersine, girişimsel kurallarla işlemesi buyrulmuş *kamu kurumunun piyasalaştırılması* söz konusudur. Bu bakış açısından neoliberalizm çok net bir pratik sapma yaşamıştır ki bu kamu gücünü inşa etmeye çalışan rekabet mantığının kendisine dönüşü olarak tanımlanabilir. Bu son yirmi yılın gelişimi, "özel çıkar nesnelerinin üretimine uygulanabilen serbest rekabet ilkesi, kamu çıkarı nesnelerinin üretimine uygulanamaz"⁶ diyen L. Walras'ı so-

5 Bkz. Denis Saint-Martin, *Building the New Managerialist State. Consultants and the Politics of Public Sector Reform in Comparative Perspective*, Oxford University Press, 2000.

6 Akt. L. Franck, *La Libre Concurrence*, a.g.e.

nunda haksız çıkardı. Çünkü yeni “yönetişimcilik” [*gouvernance*] yandaşlarının gerçekleştirme iddiasında oldukları şey de tam budur. Bu bakış açısından, politik neoliberalizm, rekabete kamusal faaliyetin performansını geliştirmenin en iyi aracı gözüyle bakarak radikalleşmiştir.

“İŞYERİ YÖNETİŞİMCİLİĞİ”NDEN “DEVLET YÖNETİŞİMCİLİĞİ”NE

Devlet anlayışının ve faaliyetinin değişimi bundan böyle politik söz dağarcığına da yansımıştır: “Yönetişimcilik” terimi dünya çapında yeni neoliberal normun anahtar sözcüğü olmuştur. “Yönetişim” (*gubernantia*) kelimesi eskidir. 13. yüzyılda yönetme olgusunu ve sanatını belirtmektedir.⁷ Terim, ulus-devletlerin oluşum süreci boyunca adım adım ikiye ayrılarak, *egemenlik* ve *yönetim* kavramlarını oluşturmuştur. Senegal cumhurbaşkanı Léopold Sédar Senghor tarafından 20. yüzyıl sonunda Fransızcada yeniden dolaşıma sokulan terim, İngilizce konuşan ülkelerde geçerlilik bularak başlangıçta iş yeri yöneticileri ile hissedarlar arasındaki ilişkilerin değişimini belirtmiş, sonra da politik bir anlam ve normatif bir kapsam edinerek küreselleşmenin zorlamalarına tabi kılınmış yönetimlerin pratiklerine uygulanmıştır. Bu dönemde, neoliberal disiplinin ilkelerini dünya çapında yaymakla görevli büyük örgütlenmelerin –özellikle de Dünya Bankası’nın Güney ülkelerinde– kullandığı temel kategori olmuştur. Çokanlamlılığı, terimin isabetli bir ifade olmasını sağlamıştır. Gerçekten de iktidarın giderek daha sıkı bir şekilde iç içe geçen üç boyutunu birleştirir: Şirketlerin yönlendirilmesi, devletlerin yönlendirilmesi, son olarak da dünyanın yönlendirilmesi.⁸

Politik kategori olarak “yönetişim”, daha doğrusu “iyi yönetim”, genelleşmiş rekabet normunun yayılmasında merkezi bir rol oynar. “İyi yönetim”, yapısal uyarlanmaların yönetim koşullarına uygun hale getirilmesine, öncelikle de ticari ve mali akışların serbest bırakılmasına itaat edendir; dolaşısıyla, dünya piyasasına entegrasyon politikasına sıkı sıkıya bağlıdır. Böylelikle, yavaş yavaş zaman aşımına uğramış ve değer yitirmiş “egemenlik” ka-

7 Bkz. J.-P. Gaudin, *Pourquoi la gouvernance?*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2002.

8 Eski Alman şansölyesi Willy Brandt’ın inisiyatifiyle 1992 yılında kurulan Commission on Global Governance kavramı şöyle tanımlamıştır: “Bireylerin ve kamusal ve özel kurumların ortak işlerini idare etmelerindeki farklı tarzların toplamı. Bu, çeşitli ve çatışmalı çıkarlar arasındaki işbirliği ve uyumlanmayla ilgili süregelen bir süreçtir. Resmi kurumları ve icra yetkisiyle donanmış rejimleri, keza halkların ve kurumların hemfikir oldukları ya da kendi çıkarlarına olduğunu algıladıkları gayri resmi düzenlemeleri kapsar.” Akt. Jean-Christophe Graz, *La Gouvernance de la mondialisation*, La Découverte, Paris, 2008, s. 41.

tegorisinin yerini almıştır. Bir devlet artık belli bir toprak üzerindeki *egemenliğini* sağlama kapasitesiyle (klasik Batılı anlayış bunu gerektiriyordu) değil, *yönetişimin* hukuksal normlarına ve ekonomik bakımdan “iyi uygulanmasına” riayet etmesiyle değerlendirilmelidir.⁹

Devletlerin yönetimselliği, şirketlerin yönetimselliğinden önemli bir özelliği ödünç alır. Nasıl şirket yöneticileri mali gücün egemen olduğu *corporate governance* çerçevesinde hissedarların denetimi altına girmişse, devlet yöneticileri de aynı gerekçeyle uluslararası mali topluluğun, uzmanların, notlandırma ajanslarının denetimi altına girer. Düşünce tarzlarının homojenliği, kamu politikalarını değerlendirme ve geçerlilik aygıtlarının özdeşliği, danışmanların denetim ve raporları... Bütün bunlar yönetim faaliyetini yeniden düşünme tarzının, büyük çokuluslu gruplar içinde egemen olan işyeri yönetimi mantığından geniş ölçüde ödünç alındığını göstermektedir. *Benchmarking*¹⁰ gibi bir yöntemin kamu politikalarının analizinde ve gidişatındaki başarısı, çokuluslu büyük şirketlerin kollarının faaliyetini denetlemeyi ve teşvik etmeyi sağlayan bir aygıtın firma alanından yönetim alanına nasıl geçebildiğini gösterir. Özel işyeri yönetiminden ithal edilmiş bu ifade, klasik olarak egemenlik ilkeleri içinde tutulan yapılara bütünüyle yabancı “ tarafların” bile “iyi yönetim”in tanımına girmesini sağladı. Bu “ taraflar”, kamu faaliyetinin niteliğini, yani kendi mali çıkarlarına uygunluğunu değerlendirme hakkına sahip olan ülkenin alacaklıları ve yabancı yatırımcılardır. Yabancı yatırımcılar *corporate governance* kurallarına saygı duydukları andan itibaren, yerel yöneticilerin de *state governance* kurallarını benimsemelerini beklerler. Böylelikle bu *state governance*’ın, sürdürülecek politikaların hedef ve araçlarını belirleyen özel ve hükümetler üstü merciler bütünü tarafından devletlerin denetimi altına koymaktan ibaret olduğu görülür. Bu anlamda, devletler, benzer normlara tabi kılınmış geniş bir politik-ekonomik iktidarlar ağının merkezinde diğerleri gibi bir “üretici birim” olarak görülür.

“Yönetişim”, genellikle, uluslararası ve ulusal politik, hukuksal kurumları, birlikleri, kiliseleri, şirketleri, *think tank*’leri, üniversiteleri vs. içeren, yeni tarzda bir iktidar uygulaması olarak tarif edilmiştir. Burada dünya çapındaki yeni iktidarın niteliğinin incelenmesine kalkışmadan, yeni rekabet

9 “Yönetişim” ve “egemenlik” kavramları kısmen çatışkır. Yönetişim öncelikle ticari ve mali büyük çıkarları temsil eden örgütlerin buyruklarına boyun eğmeyi gerektirir; aynı zamanda, uluslararası güç ilişkilerine ve jeostratejik çıkarlara bağlı olarak, STK’ların, yabancı silahlı güçlerin ya da alacaklıların insan hakları ya da azınlık hakları adına, veyahut daha doğrudan “piyasa özgürlüğü” adına müdahale hakkına imkân tanır.

10 Bkz. Bölüm 10, “Disiplin (3): Neo-liberal işyeri idaresi.”

normunun özel firmalara yetki vermenin sayısız biçiminin giderek artışıını içerdığını saptamak gerekir; öyle ki, çok sayıda alanda *uluslararası normların kamusal-özel ortak üretiminden* söz edilebilir. Örneğin internetin, telekomünikasyonun ya da uluslararası finansın durumu böyledir. İktisadi politikanın bu özel-kamusal ortak yönetimi, vergide ve düzenlemede, oligopolistik büyük gruplara sistematik olarak elverişli olan önlem ve düzeneklerin üretilmesini sağlar. Bu sürecin tezahürlerinden biri, hesaplanabilir norm hazırlığının dünya çapındaki özel bir örgüte (IASB) nakledilmesidir ve bu örgüt de büyük ölçüde Amerika Birleşik Devletleri'nde yürürlükte olan hesaplama/muhasebe prensiplerinden etkilenmiştir.¹¹

Şirket, yerel devletlerin desteğiyle birlikte dünya ekonomisinin “yönetişiminin” örgütlenmesinin temellerinden biri olur. Bundan böyle devletin *ajandasına* doğrudan doğruya emir veren, özel firmaların buyrukları, aciliyetleri ve mantıklarıdır. Bu, çokuluslu şirketlerin mutlak erk sahibi olduğu ve tekyanlı olarak “devletin çöküşü”nü örgütledikleri anlamına gelmediği gibi, devletin –hâlâ oldukça yaygın Marksist bir şemaya göre– onların ellerinde basit bir “aygıt” olduğu anlamına da gelmez. Bunun anlamı, makroekonomik politikaların büyük ölçüde kamusal ve özel kesimlerin ortak kararının meyvesi olduğudur. Devlet ise başka alanlarda belli bir özerkliği korur; ama bu özerklik ulus-dışı iktidarların varlığından ve STK'ların, dini cemaatlerin, özel şirketlerin ve birliklerin iç içe geçmiş ağlarına çok sayıda kamusal sorumluluğun nakil edilmesinden elbette zarar görür.

En başta egemenlik olmak üzere, devletin işlev ve pratiklerini düşünmek için kamu hukuku kategorilerinin yerine “yönetişim” kategorisinin öne çıkışını açıklayan şey, “kamusal” denen eylemin tam da bu genelleşmiş yeni *melezleşmesidir*. Uluslararası normun *imalatında* özelleşmeye ve ürünlerle sermayelerin mübadelenin koordinasyonunda gereken özel normalleşmeye gönderme yapar. Bu, devletin geri çekildiği anlamına gelmez, ancak özel faillerin (danışmanlık şirketleri, notlandırma ajansları, uluslararası ticari anlaşmalar) tanımladığı kuralları, standartları ve normları işin içine katarak özel aktörlerin faaliyetlerini elinden geldiğince yönlendirip kendi iktidarını daha dolaylı olarak uyguladığı anlamına gelir. Tıpkı özel işyeri idaresinin teşvik sistemiyle ücretlileri mümkün olduğunca fazla çalıştırmayı hedeflemesi gibi, “devlet yönetişi” de resmi olarak daha etkin olduğu varsayılan malları ve

11 Bkz. Nicolas Véron, “Normalisation comptable internationale: une gouvernance en devenir”, Conseil d'Analyse Économique, *Les Normes comptables et le monde post-Enton*, La Documentation française, Paris, 2003.

hizmetleri özel yapılara ürettirmeyi hedefler; *yasa yerine geçecek kendi kendini düzenleme normlarını* üretme yetkisini özel sektöre verir. Devlet bundan böyle ulusal ya da uluslararası özel aktörlerden uluslararası faaliyetlerin koordinasyonu yönünde hareket etmelerini bekler. Dolayısıyla devlet, *doğrudan hizmet üreticisi olmaktan ziyade "strateji uzmanı"* bir devlettir. Örneğin kendi özdenetim kriterlerini tanımlama çabasını uluslararası mali kurumlara bırakan II. Basel anlaşmalarının anlamı budur.

Basel Komisyonu'nun 2007 mali kriziyle sert bir şekilde kendini gösteren yenilgisi, tipik anlamda neoliberal bu melez yönetişimin öncelikle, hem kamusal iktidarları hem de sistemin önemli özel aktörlerini kapsayan yenilgisidir. Öncelikle mali sektörün bütünüyle kendi başına bırakılmadığını hatırlamak gerekir. Bu açıdan, bu eserin girişinde daha önce saptandığı gibi, kuralların *yokluğu* ile kuralların *kusurunu* birbirine karıştırmamak gerekir. Banka grupları arasındaki ve borsalar arasındaki dünya çapındaki rekabet, yeni uluslararası kuralları adım adım gerektirmiştir. 1974'ten itibaren, uluslararası para sisteminin çöküşünün ve döviz dalgalanmalarına bağlı risklerdeki artışın damgasını taşıyan koşullarda,¹² bankacılığın denetimi için Uluslararası Ödeme Bankası'nın (BRI) öncülüğünde Basel Komitesi kuruldu. Bu komite, mali sistemin "ihtiyatlı denetimi" olarak adlandırılması uygun görülen şeyi geliştirmekle görevlendirildi. Böylelikle, mali kurumların genelleşmiş rekabetine denk düşen bir kurallar bütünü saptandı.¹³ Bu yeni düzenleme bankaları kısıtlamayı hedefliyordu; yalnızca yasal kurallara boyun eğilmesini değil, daha kesin bir özdenetim (iç denetim) uygulamayı ve piyasanın diğer aktörleri karşısında daha kesin şeffaflık normlarına tabi olmayı da hedefliyordu.

Basel Komitesi sektörün denetiminin kurulması için ulusal düzenlemelerde kullanılabilir standartlar tanımlama eğilimindedir. Komisyon yetkilileri

12 1974 yılında Herstatt Bankası'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Franklin National Bank'ın iflasları.

13 Dominique Plihon, Jézabel Couppey-Soubeyran ve Dhafer Saïdane'nin Fransa hakkında yazdıkları bütün olarak mali sistem için de geçerlidir: "Fransa'da bankacılık sektörünün kuralsızlaştırılması ve özelleştirilmesi kimi zaman devletin yükümlülükten kurtulmasının ve bankacılık sektörünün gerçek bir kuralsızlaşmasının ilk adımı olarak değerlendirilmiştir. Hatta çoğu zaman bunlar 1990'lı yıllar boyunca bankaların yaşadıkları güçlüklerin sorumlusu olarak bile görülmüşlerdir. Bununla birlikte kuralsızlaşma kontrolün kaldırılması anlamına gelmemektedir. Kural koyma ortadan kalkmamakta, nitelik değiştirmektedir [vurgu bize aitt]. Bankaların faaliyetini idare etmeyi değil, özellikle borçların ödenebilirlik normlarına vurgu yaparak bu faaliyeti daha ihtiyatlı olmaya yönlendirmek söz konusudur. Böylelikle yeni bir düzenlemenin koşulları ortaya çıkar. Kurala bağlama, piyasayı dışlamamaktadır; risklerin artışı ise doğal olarak bankaları kendi risklerinin iç idaresine duyarlı kılmıştır." (D. Plihon, J. Couppey-Soubeyran ve D. Saïdane, *Les Banques, acteurs de la globalisation financière*, a.g.e., s. 113).

iç denetim sorumluluğunu bankalara verirken, riske bağlı faaliyetlerle risk denetimi faaliyetlerini birbirinden ayırmayı dayatmaktadırlar. Bu yetkililer her düzeyde iç denetim sürecini adım adım derleyip düzenlemiştir.¹⁴ 1988 yılında I. Basel olarak adlandırılan anlaşmalar kendine özgü temel normlar saptamışsa da, bunların piyasa risklerinin ve işlemsel risklerin yükselişine doğru dürüst uyum sağlayamadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. 2006 sonunda II. Basel olarak adlandırılan yeni anlaşmalar, bankaların tüm ağırlığını ortaya koyduğu uzun görüşmeler sonunda kabul gördü. Bu anlaşmalar ödeme gücüyle ilgili yeni kurallar, iç denetimle ilgili daha katı yöntemler ve şeffaf idari yükümlülükler saptamıştır. Düzenlemenin bu “sacayağı” daha önce mevcut ulusal düzenlemeleri tamamlayıcı niteliktedir. Amerika Birleşik Devletleri’nde 2002 tarihli Sarbanes-Oxley yasası Enron olayından sonra mali kurumların gözetim mekanizmalarını güçlendirmeye çalıştı; keza Fransa’daki 2003 tarihli mali güvenlik yasası da işlemlerin şeffaflığını artırmaya ve bir piyasa gözetim mercii (Sermaye Piyasası Kurumu - AMF) yerleştirmeye çalışmıştır.

Ancak bu kamusal/özel normatif bütünün gücünü yitirmekte olduğu ortaya çıkmıştır. Alacakların ve yan ürünlerin menkul kıymete dönüştürülmesi aracılığıyla, banka risklerinin dışarıya aktarılması yönünde sistematik bir uygulamanın gelişimini sağlamış olan budur. Aslında bankalar ödeme oranı konusunda II. Basel anlaşmalarında saptanan kurallardan kaçmanın yollarını, vasi devletlerin (en başta da Amerika Birleşik Devletleri’nin) bilgisi dahilinde bulmuş gibidirler: Pek fazla kurallı olmayan piyasalarda, riskleri, bankalardan daha az gözetim ve denetim altında olan başka aktörlere aktarmak (örneğin *hedge funds* ve sigorta şirketleri). Yanılgı, piyasadaki kredi riskinin daha fazla sayıda kişiye dağılmasının uluslararası mali piyasada bir istikrar unsuru olduğuna inanmaktır. Böylelikle, vasi yetkililer sisteme özgü istikrarsızlaştırıcı bir mekanizmanın yerleşmesine izin vermişlerdir. “Toksik” kredilere bağlı riskler çok uzun bir transfer zinciri boyunca son derece karmaşık her çeşit “araç”la aktarılmıştır; öyle ki zincirin ucunda bulunanlar, menkul kıymete dönüştürülmüş, yani aslında mikrop bulaşmış portföyün temsil ettiği potansiyel zararı değerlendirebilecek durumda değildirler.¹⁵ Bankalar riski dışarıya aktarma gücüne sahip olduğu sürece uyanıklıklarını gevşettiğinden, iyimser piyasa etkinliği teorileri¹⁶ üzerinde

¹⁴ A.g.e., s. 109.

¹⁵ Bankaların II. Basel kurallarından kurtulmalarını sağlamış düzenleme kaçamaklarının teknik analizi için bkz. Michel Aglietta, *Macroéconomie financière*, La Découverte, Paris, 2008, s. 96-97.

¹⁶ Bu teoriye göre, en iyi değerlendirmeyi bizzat satışa sunulmuş sofistike mali ürünler sağlar.

hizmetleri özel yapılara ürettirmeyi hedefler; *yasa* yerine geçecek *kendi kendini düzenleme normlarını* üretme yetkisini özel sektöre verir. Devlet bundan böyle ulusal ya da uluslararası özel aktörlerden uluslararası faaliyetlerin koordinasyonu yönünde hareket etmelerini bekler. Dolayısıyla devlet, *doğrudan hizmet üreticisi olmaktan ziyade "strateji uzmanı"* bir devlettir. Örneğin kendi özdenetim kriterlerini tanımlama çabasını uluslararası mali kurumlara bırakan II. Basel anlaşmalarının anlamı budur.

Basel Komisyonu'nun 2007 mali kriziyle sert bir şekilde kendini gösteren yenilgisi, tipik anlamda neoliberal bu melez yönetişimin öncelikle, hem kamusal iktidarlara hem de sistemin önemli özel aktörlerini kapsayan yenilgisidir. Öncelikle mali sektörün bütünüyle kendi başına bırakılmadığını hatırlamak gerekir. Bu açıdan, bu eserin girişinde daha önce saptandığı gibi, kuralların *yokluğu* ile kuralların *kusurunu* birbirine karıştırmamak gerekir. Banka grupları arasındaki ve borsalar arasındaki dünya çapındaki rekabet, yeni uluslararası kuralları adım adım gerektirmiştir. 1974'ten itibaren, uluslararası para sisteminin çöküşünün ve döviz dalgalanmalarına bağlı risklerdeki artışın damgasını taşıyan koşullarda,¹² bankacılığın denetimi için Uluslararası Ödeme Bankası'nın (BRI) öncülüğünde Basel Komitesi kuruldu. Bu komite, mali sistemin "ihtiyatlı denetimi" olarak adlandırılması uygun görülen şeyi geliştirmekle görevlendirildi. Böylelikle, mali kurumların genelleşmiş rekabetine denk düşen bir kurallar bütünü saptandı.¹³ Bu yeni düzenleme bankaları kısıtlamayı hedefliyordu; yalnızca yasal kurallara boyun eğilmesini değil, daha kesin bir özdenetim (iç denetim) uygulamayı ve piyasanın diğer aktörleri karşısında daha kesin şeffaflık normlarına tabi olmayı da hedefliyordu.

Basel Komitesi sektörün denetiminin kurulması için ulusal düzenlemelerde kullanılabilir standartlar tanımlama eğilimindedir. Komisyon yetkilileri

12 1974 yılında Herstatt Bankası'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Franklin National Bank'ın iflasları.

13 Dominique Plihon, Jézabel Couppey-Soubeyran ve Dhafer Saïdane'ın Fransa hakkında yazdıkları bütün olarak mali sistem için de geçerlidir: "Fransa'da bankacılık sektörünün kuralsızlaştırılması ve özelleştirilmesi kimi zaman devletin yükümlülüğünden kurtulmasının ve bankacılık sektörünün gerçek bir kuralsızlaşmasının ilk adımı olarak değerlendirilmiştir. Hatta çoğu zaman bunlar 1990'lı yıllar boyunca bankaların yaşadıkları güçlüklerin sorumlusu olarak bile görülmüştür. Bununla birlikte kuralsızlaşma kontrolün kaldırılması anlamına gelmemektedir. Kural koyma ortadan kalkmamakta, nitelik değiştirmektedir [vurgu bize aittir]. Bankaların faaliyetini idare etmeyi değil, özellikle borçların ödenebilirlik normlarına vurgu yaparak bu faaliyeti daha ihtiyatlı olmaya yönlendirmek söz konusudur. Böylelikle yeni bir düzenlemenin koşulları ortaya çıkar. Kuralla bağlama, piyasayı dışlamaktadır; risklerin artışı ise doğal olarak bankaları kendi risklerinin iç idaresine duyarlı kılmıştır." (D. Plihon, J. Couppey-Soubeyran ve D. Saïdane, *Les Banques, acteurs de la globalisation financière*, a.g.e., s. 113).

iç denetim sorumluluğunu bankalara verirken, riske bağlı faaliyetlerle risk denetimi faaliyetlerini birbirinden ayırmayı dayatmaktadırlar. Bu yetkililer her düzeyde iç denetim sürecini adım adım derleyip düzenlemiştir.¹⁴ 1988 yılında I. Basel olarak adlandırılan anlaşmalar kendine özgü temel normlar saptamışsa da, bunların piyasa risklerinin ve işlemsel risklerin yükselişine doğru dürüst uyum sağlayamadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. 2006 sonunda II. Basel olarak adlandırılan yeni anlaşmalar, bankaların tüm ağırlığını ortaya koyduğu uzun görüşmeler sonunda kabul gördü. Bu anlaşmalar ödeme gücüyle ilgili yeni kurallar, iç denetimle ilgili daha katı yöntemler ve şeffaf idari yükümlülükler saptamıştır. Düzenlemenin bu “sacayağı” daha önce mevcut ulusal düzenlemeleri tamamlayıcı niteliktedir. Amerika Birleşik Devletleri’nde 2002 tarihli Sarbanes-Oxley yasası Enron olayından sonra mali kurumların gözetim mekanizmalarını güçlendirmeye çalıştı; keza Fransa’daki 2003 tarihli mali güvenlik yasası da işlemlerin şeffaflığını artırmaya ve bir piyasa gözetim mercii (Sermaye Piyasası Kurumu - AMF) yerleştirmeye çalışmıştır.

Ancak bu kamusal/özel normatif bütünün gücünü yitirmekte olduğu ortaya çıkmıştır. Alacakların ve yan ürünlerin menkul kıymete dönüştürülmesi aracılığıyla, banka risklerinin dışarıya aktarılması yönünde sistematik bir uygulamanın gelişimini sağlamış olan budur. Aslında bankalar ödeme oranı konusunda II. Basel anlaşmalarında saptanan kurallardan kaçmanın yollarını, vasi devletlerin (en başta da Amerika Birleşik Devletleri’nin) bilgisi dahilinde bulmuş gibidirler: Pek fazla kurallı olmayan piyasalarda, riskleri, bankalardan daha az gözetim ve denetim altında olan başka aktörlere aktarmak (örneğin *hedge funds* ve sigorta şirketleri). Yanılgı, piyasadaki kredi riskinin daha fazla sayıda kişiye dağılmasının uluslararası mali piyasada bir istikrar unsuru olduğuna inanmaktır. Böylelikle, vasi yetkililer sisteme özgü istikrarsızlaştırıcı bir mekanizmanın yerleşmesine izin vermişlerdir. “Toksik” kredilere bağlı riskler çok uzun bir transfer zinciri boyunca son derece karmaşık her çeşit “araç”la aktarılmıştır; öyle ki zincirin ucunda bulunanlar, menkul kıymete dönüştürülmüş, yani aslında mikrop bulaşmış portföyün temsil ettiği potansiyel zararı değerlendirebilecek durumda değildirler.¹⁵ Bankalar riski dışarıya aktarma gücüne sahip olduğu sürece uyanıklıklarını gevşettiğinden, iyimser piyasa etkinliği teorileri¹⁶ üzerinde

¹⁴ A.g.e., s. 109.

¹⁵ Bankaların II. Basel kurallarından kurtulmalarını sağlamış düzenleme kaçamaklarının teknik analizi için bkz. Michel Aglietta, *Macroéconomie financière*, La Découverte, Paris, 2008, s. 96-97.

¹⁶ Bu teoriye göre, en iyi değerlendirmeyi bizzat satışa sunulmuş sofistike mali ürünler sağlar.

temellenen bu risk transferi mekanizması, risk almayı mekanik olarak artırmıştır.

Böylelikle, kapitalist iktisadi sistemin bağrında, bu yönetsellik dünya çapındaki rekabetin zorlamalarına doğrudan maruz kaldıkları ve kendi çıkarlarını takip ederek kendi kendilerini yönetmeyi bildikleri gerekçesiyle, ihtiyat denetiminin bir bölümünü “aktör”lere bıraktığında, mali kriz belirgin bir şekilde neoliberal yönetselliğe içkin tehlikeleri ortaya koyar. Uyanıklığı ortadan kaldıran ve son derece istikrarsızlaştırıcı davranışlara yönelten tam da bu melezleşme mantıklarıdır. Özel aktörler arasında en zararlı rolü özellikle banka kurumlarını değerlendirmekle görevli az sayıdaki notlandırma ajansı oynar. Son derece stratejik bir görev olan bu gözetimle görevli aktörlerin kendileri her türlü gözetimden azadedir ve notlandırılan şirketler tarafından talep edildiği ve satın alındığı ölçüde keskin değerlendirmeler çıkar çatışmaları sorunlarının göbeğindedir. Gözetim düzeneğinin kusurları elbette çok çeşitlidir. Fakat esas unsur, kuralların kendisidir: “Gözetlenenler” tarafından hazırlanmış ve uygulamaya konmuş olmalarının ötesinde, bu kurallar ele alınan kurumları tek tek ilgilendirir ve bu da sistemik kriz durumunda onları etkisiz kılar. Dolayısıyla tartışma konusu edilen şey, özel aktörlerin, kendi kendilerini yalnızca kendi kurumsal çıkarlarını değil sistemin çıkarını dikkate alarak disipline etme kapasiteleridir.¹⁷

Aynı dolaylı ve melez mantık, dünya ticareti için gerekli her bir sektörün profesyonellerinin pazarlığına bırakılmış bütün teknik uzmanlık süreçlerinde bulunur. Bu gelişim elbette ekonomik ve mali dönüşümlere gönderme yapar. Rekabet öylesine abartılmıştır ki üretim ve pazarlama konusunda çeşitli tepkilere, örneğin kendi aralarında rekabetin ayrıcalıklı bir tarzı olarak firmalar tarafından “ürünlerin farklılaştırılması”nda artışa yol açar. Dünya çapındaki büyük gruplar arasındaki oligopolistik rekabet, onları, kaynakları ve riskleri karşılıklı kılmak amacıyla “araştırma-geliştirme” (ar-ge) konusunda ittifaklar yapmaya iter. Bu konfigürasyon içinde, devletlerin yalnızca tabi ya da yardımcı bir rolleri vardır ve bu rolü oligopollerin en azından zımni

17. Oldukça geç de olsa Alan Greenspan’ın 23 Ekim 2008’deki kongrede kabul etmiş olduğu budur: “Örgütlerin ve özellikle bankaların gayet farkında oldukları çıkarlarının, kendi hissedarlarını ve firmaların sermayesini en iyi koruyabilecek şey olduğunu düşünme hatası işledim. On sekiz yıl boyunca Fed’deki görevlerimde ve önceki görevlerimde edindiğim deneyimlerim beni kurum yöneticilerinin kusur risklerini en iyi düzenleyiciden daha iyi bildiğini düşünmeye yöneltti. Demek ki sorun, özellikle sağlam gözüken temel yapılardan birinin çökmüş olduğudur. [...] Ne olduğunu ve niçin olduğunu tam olarak bilemiyorum. Fakat olaylar dayatırsa bakış açımı değiştirmekte tereddüt etmem.” “Liberal ideoloji” konusunda da şunu ekler: “Dünyanın işleyiş tarzı diyebileceğim şeyi tanımlayan temel yapıdaki bu çatlaktan çok etkilenmişim.”

onayı olmadan toplumsal, çevresel ya da bilimsel politikalar tanımlayamayacak kadar işselleştirmişlerdir.

Devlet geri çekilmez,¹⁸ yerleşmesine katkıda bulunduğu yeni koşullara boyun eğer. Global finansın politik inşası bunun en iyi kanıtıdır.¹⁹ Devletin imkânları sayesinde ve genellikle fazlasıyla geleneksel bir retoriğe (“ulusal çıkar”, “ülke “güvenliği”, “halkın iyiliği”, vs.) göre, yönetimler, kendilerinin de istedikleri bir rekabet ve kendilerinin inşa ettiği global bir maliye adına, şirketlerin yararına ve kendi ülkelerinin ücretlileri aleyhine politikalar sürdürürler. IMF, DTÖ, OECD ya da Avrupa Komisyonu gibi uluslararası ya da hükümetler arası örgütlerin büyüyen ağırlığından söz edildiğinde, bu örgütlerin denetim, rapor, buyruk ve direktiflerine *pasifçe* boyun eğmiş gözükten yönetimlerin aynı zamanda *aktif* olarak da taraf oldukları unutulmaktadır. Neoliberal disiplin, nüfusun büyük bir bölümüne sosyal gerilemeler dayatırken ve gelir transferini en zengin sınıflara doğru örgütlerken, sanki bütün yaşam alanlarında rekabet kuralının yerleşmesini sağlayarak sosyal ve eğitimci devletin parçalanmasının sorumluluğunu başka mercilere yıkmayı sağlayan bir “maskeleyme oyunu” varsayıyor gibidir.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan büyük uluslararası kurumlar (IMF, Dünya Bankası, GATT) yeni neoliberal normu dayatmanın belli başlı taşıyıcıları olmuştur. Büyük direnişlerle karşılaşmadan, Amerika Birleşik Devletleri’nin ve Büyük Britanya’nın yerini almışlardır. Bu nedenle, Bretton-Woods kurumları hem kendi rollerini yeniden tanımlamak hem de hükümetlerle alakası olmayan yeni kurum ve ajanslara yer açmak zorunda kaldılar. Dünya Ticaret Örgütü’nün (WTO) fiili yükselişi bunun önemli bir işaretidir. Bunu, devletlerin ve oligopollerin çıkar ve baskılarının uzağında yalnızca evrensel piyasa kurallarının bir aygıtı olarak görmek, dahası bu kuruma ticari pazarlıkların içeriğinin gelişmeye açık önceliklere doğru yer değiştirmesi nedeniyle Güney ülkelerinin ana savunucusu gözüyle bakmak yanıltıcı olur. Oligopol çıkarlarının mantığı özellikle teknolojik yenilik alanında açıkça tezahür eder. WTO içindeki pazarlıklar çerçevesinde, Kuzey ülkeleri, teknolojik mülkiyet haklarının yaygınlaşmasını sağlayarak, ar-ge harcamaları çok yoğun olan sektörlerdeki oligopollerin çıkarlarına daha çok hizmet etme eğilimindedirler. Bilgi oligopollerinin baskı grupları, uluslararası kurumlar aracılığıyla *yenilik rantlarının korunmasını* düzenlerler ve böylelikle özel gelişme

18 Bkz. S. Strange, *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, 1996.

19 Bkz. Bölüm 10, “Mali Kapitalizmin Atılımı.”

ve araştırma harcamalarının meyvelerini elde ederler ve gelişmekte olan ülkelerin az gelişmişlik içinde kalmasına katkıda bulunurlar.

Hükümetlerin eylemindeki bir diğer yön değişikliği de, dünya çapındaki rekabet normuna daha dolaysızca bağlı olup, devlet müdahalesinin üretim faktörleri üzerinde yeniden odaklanmasıyla ilgilidir.

Devletin artık oligopolle lojistik ve altyapısal destek olma konusunda, keza bu büyük oligopollelerin kendi idareleri altındaki ulusal toprağa nakillerini teşvik konusunda açık bir sorumluluğu vardır. Bu konu çok çeşitli alanları ilgilendirir: araştırma, üniversite, ulaşım, vergi teşviki, kültürel çevre ve şehircilik, sürüm garantisi (Amerika Birleşik Devletleri'nde orta ve küçük şirketlere açık kamusal piyasalar). Başka deyişle, yönetimin müdahalesi ekonomik çevrenin ve üretim faktörlerinin politikası biçimini alır. Rekabetçi devlet, çıkarlar arasındaki *hakem devlet* değildir, dünya çapındaki ekonomik savaşta oligopolistik çıkarların *partneri* olan devlettir. Ticaret politikası alanında bu gayet iyi görülür. Serbest mübadele de anlam değiştirmektedir. Üretici süreçlerin parçalanması nedeniyle, bir ekonominin ihraç ettiği ürünler içinde giderek artan oranda ithal edilmiş bileşen bulunmaktadır. Dolayısıyla devletler *tarife* koruyuculuğunun yerine *stratejik* koruyuculuğu, *ürünlerin* koruyuculuğunun yerine *üretim faktörlerine* sübvansiyon mantığını geçirmeye yönelmişlerdir.

Genelleşmiş rekabet normu, devletleri ya da diğer kamu mercilerini sermayeyi değerlendirecek optimal yerel koşullar üretmeye zorlar; buna, paradoksal bir şekilde, "sermayenin ortak iyilikleri" denir. Bu tür iyilikler, sermayeleri ve kalifiye ücretlileri çekmek için aşırı rekabet rejimi içinde gereken kurumlara ve altyapılara yatırımların ürünüdür. Araştırma yapıları, vergilendirmeler, üniversiteler, dolaşım araçları, bankacılık ağları, kadrolar için ikamet ve boş vakit bölgeleri, kapitalist faaliyet için zorunlu bu iyiliklerden bir kaçıdır. Bu durum, sermaye hareketliliği koşulunun devlet tarafından hareketsiz ve sabit altyapılar yerleştirilmesi olduğunu göstermeye yöneliktir.

Devlet kolektif yaşamın farklı düzeylerinin entegrasyonunu sağlamaya yönelik olmadığı gibi, toplumları dünya çapındaki rekabetin ve küresel finansın kısıtlamalarına göre düzenlemeye de yönelmez. Nüfusun idaresi anlam ve yöntem değiştirmiştir. Fordist dönemde başat fikir, benimsenmiş ifadeyle, ulusal bir kapitalizm çerçevesinde "ekonomik etkinlik ile toplumsal ilerleme arasındaki uyum" iken, aynı nüfus şimdi kâr-zarar terimleriyle yapılan bir analize göre şirketler için "kaynak" tarzında algılanmaktadır. Yerine yeni bir kelime bulunmadığı için hâlâ "sosyal" olarak adlandırılan politikanın mantı-

ğı, kitlesel üretimin sürümü için yeterli bir talep düzeni sürdürmeye yönelik üretkenliğin kazançlarının bölüşümü değildir artık; *nüfusun faydalılığını azaltmaktır* hedefleyerek, “istihdam edilebilirliği” ve üretkenliği arttırırken, sendikaların pazarlık gücünü zayıflatan, çalışma hakkını düşüren, emek maliyetini azaltan, emeklilik tutarını ve sosyal güvenliğin niteliğini “küreselleşmeye uyum” adına eksiltten yeni tür “toplumsal” politikalarla üretimin maliyeti düşer. Demek ki devlet, nüfusun idaresi konusundaki rolünü terk etmemektedir, fakat onun müdahalesi artık aynı buyruk ya da saiklere uymamaktadır. Ekonomik gelişme ile büyümenin meyvelerinin hakkaniyetli dağılımı arasındaki uyuma vurgu yapan “refah ekonomisi” yerine, yeni mantık, nüfusları ve bireyleri dünya çapındaki rekabete katılımlarının ve maliyetlerinin en dar açısından ele almaktadır.

Girişimci yönetimle birlikte, toplumsal grupların çatışmaya girdikleri koşullar da değişmektedir. Böylece neoliberal akılsallık, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra liberal demokrasilerde kurulmuş, sınıf karşıtlıklarını “içinde taşıyan” rejimin sonunu duyurmaktadır. Sosyaldemokrat idareye paralel olarak sendikaların “entegrasyonu” denen şey, çıkar çatışmalarını sermaye birikiminin devindirici güçlerinden biri yapar ve sınıf mücadelesini de büyümenin işlevsel bir unsuru haline getirir. Sendikal olarak çerçevelenmiş çatışmanın, pazarlığın ve genellikle bunun sonucu olan “toplumsal ilerleme”nin klasik bölünmesi, bizzat bu çatışmayı içine almanın tezahürüydü. Nüfusa hem “insan kaynağı”nın hem de “toplumsal yük”ün ayrıcalıklı bakışından iki kez bakıldığında durum böyle değildir. Sendikalarla ve daha genel olarak ücretlilerle ilişkilerin kabul edilebilir tek biçimi, herkes tarafından arzulanır olduğu varsayılan hedefler etrafında “konsensus”, “anlaşma” ve “amaç birliği”dir. Kim ki işyeri yönetimi ilkelerine uymayı reddeder, herhangi bir sendika “anlaşma”nın kaçınılmaz olarak götürmesi gereken sonuçları hemen kabul etmez ve böylelikle yönetenlerle “uyum içinde” hareket etmeyi reddederse, derhal “oyun”dan dışlanmış olur. Yeni yönetim rejimi yalnızca “stakeholder”ları, gönüllü olarak katıldıkları işin başarısıyla doğrudan ilgili olan “ tarafları” tanır. En belirgin olgu, kuşkusuz ki, kullanılan söylemin zorunlu birliğidir. Toplumsal ilişkilerin eski düzenlenmesinde, farklı ve ayrı kabul edilen mantıklar derhal uzlaştırılırken, “uzlaşma” arayışı içerdiği kabul edilirken, yeni düzenlemede anlaşmanın terimleri hemen ve kesin olarak belirlenmiştir, çünkü performans ile etkinlik asla düşman olamaz. Yalnızca pratik koşullar, ritimler ve bazı marjinal düzenlemeler hâlâ tartışma konusu olabilir. Bunun “cesur reformlar”ın, özellikle de çoğunluğun genel durumunu

kötüleştirmeyi hedefleyenlerin ilkesi olduğu bilinmektedir. Böylelikle çatışma tarzlarının şirketlerde, kurumlarda, bütün olarak toplumda değişim geçirdiği görülür. İki önemli değişim kendini gösterir. Bir yandan, işyeri yönetimi ekonomik, toplumsal ve politik alanları birleştirir ve yatay bir mücadele olasılığının koşullarını yaratır. Diğer yandan, sınıflar mücadelesini pasifize eden bütün kurumları sistematik olarak yapısöküme uğratarak çatışmayı “dışsallaştırır” ve ona girişimci devletin ve dolayısıyla yeni kapitalizmin global tartışması niteliği verir.

KÜRESEL YÖNETİMSİZ KÜRESEL YÖNETİŞİM

Küreselleşmiş ekonominin özelliklerine uyarlanmış “küresel iktidar” hiç görülmemiş bir şekilde yerleşmektedir. Ekonomik rekabet artık kendi aralarında ittifaklara girişen ve eylem ağları giderek küreselleşen şirketlerle koalisyon yapan devletler arasında çatışma görünümü almaktadır. “Dünya piyasası” olarak adlandırılan şey, devlet ve ekonomi iktidarlarının iç içe geçmiş çıkarlarını başarıya ulaştırmak için tüm (mali, diplomatik, tarihsel, kültürel, dilsel vs.) saiklerle ve kayıtlarla oynayan özel ve kamusal yapıların hareketli koalisyonlarının geniş iç içe geçişini oluşturmaktadır. Bu panoramaya, en iyi kozlarla donanmak amacıyla kendi aralarında başka rekabet biçimlerine girişmek için az çok büyük bir özgürlük payını kullanan bölgeler ya da şehirler gibi kamusal ve devlet-altı yapıların büyüyen rolünü de eklemek gerekir.

Dönemin önemli özelliklerinden biri, tam olarak, Kenich Ohmae’nin²⁰ deyişiyle “ulus-devletlerin sonu” değil, politik iktidarın örgütlenmesi, ulusal kültürün oluşumu ve dağılımı, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler, iktisadi yaşamın örgütlenmesi, istihdam düzeyi, yerel düzenleme gibi kolektif yaşamın bütün boyutlarını kapsayan yapı olarak rollerinin görecelileştirilmesidir. Devletler bu işlevlerin büyük bölümünü, zaten çoktan küreselleşmiş ya da küresel normlara boyun eğmiş özel şirketlere devretme eğilimindedirler. Örneğin “kitle kültürü”nü özel medyanın üstlenmesi gibi, ülkenin sosyo-ekonomik gelişimini garanti etme görevini kısmen onlara emanet edilmektedir. Böylelikle, *entegrasyon işlevlerinin kısmen özelleştirilmesine* tanık olunur. Bu işlevler, özel firmaların yetkilerine ya da kamu gücünün ayrıcalıklarına bağlı olmalarına göre farklı baskı ya da kısıtlamalara cevap verirler. Örneğin istihdam konusunda şirketlere verilen sübvansiyonlar, uzun vadede bölgenin gelişimi ve düzenlenmesi misyonlarını ancak geçici olarak sağlarlar. “Kültür” ya

20 K. Ohmae, *De l'État-nation aux États-région*, Dunod, Paris, 1996.

da eğitim alanında da durum budur; özel şirketler klasik olarak devlete atfedilenlerle aynı hedefleri takip etmezler.

Bu durumun sonucunda ortaya çıkan devletin ve özel kesimlerin çıkarları karmaşası, geçmişten gelen özel çıkar-genel çıkar kısıtlama ve baskısına denk düşmez. Yalnızca devletin hareket alanında bir erozyon yaşanmakla kalmamakta, dahası, devlet özgül oligopolistik çıkarların hizmetine girmekte ve hatta nüfusun sağlık, kültür, turizm gibi alanlardaki “oyuncu” idaresinin göz ardı edilemeyecek bir bölümünü de onlara vekalet etmekte tereddüt etmemektedir.

Bu görülmedik durum karşısında, dünya çapındaki oligopollerin giriştiği rekabetten ulusal ve yerel toplulukları koruyabilecek dünya çapında hiçbir yönetim yapısı yoktur; keza kendi halklarını Avrupa Birliği üyesi ülkelerin sosyal ve vergilendirmeye ilgili dampinginden koruyacak bir Avrupa hükümeti de yoktur. Dolayısıyla ne sosyal koşullar açısından, ne vergilendirme konusunda, ne de avro bölgesinin ötesinde parasal mübadelelerle ilgili hiçbir düzenleme sağlanmış değildir. Söylemeye gerek yok ki, dünya çapındaki hiçbir merci de mali krizleri önlemeyi, ekonomileri ve toplumları mali egemenlikli kapitalizmin büyüyen istikrarsızlığından korumayı başaramamıştır.

Kuşkusuz ki, bölgeler arasında sermaye dolaşımının kolaylığı ile düzenleyici kurumların zayıflığı arasındaki bu zıtlık, dünya çapında asgari koordinasyon sağlayan IMF, Dünya Bankası, WTO, G8 ya da G20 gibi uluslararası kurumlara emanet edilmiş, giderek büyüyen rol tarafından kısmen yumuşatılmıştır. İktidarın dünya çapındaki yapısı, ulusal egemenliklerin yaygınlaştığı dönemdeki “kişi hakları”nın (eski *jus gentium*) eski temsiliyle giderek daha az ilişkili hale gelmektedir. Bu dönüşüm, devlet egemenliğinin ölümü ve dünya çapında yeni iktidar biçimlerinin doğuşu şeklindeki postmodern tezi beslemektedir.²¹ Bu teze göre devlet iktidarı yarı kamusal yarı özel “melez” organ ve ajansların çoklu ve parçalı iktidarına doğru yer değiştirmektedir. Normları düzenleme çalışmasının şirketlere verilmesi –hatırlanacağı gibi– eğer gerçekse, yürürlükteki dönüşümün daha da küresel olduğunu unutmamak gerekir. Gerçekten de, en klasik “krallık işlevleri”* şeklindekiler de dahil olmak üzere, şirket modelinin büyüyen nüfuzuyla değişen şey, kamu faaliyetinin ilke ve tarzlarıdır. Naomi Klein, Bush yönetiminin, mahkûmların sor-

21 Örneğin M. Hardt ile A. Negri’nin *Empire* [İmparatorluk] (Exils, Paris, 2000) adlı eserinde ifade edildiği haliyle postmodern tez, kapitalist üretkenlik düzenine daha doğrudan tabi olmanın yeni biçimlerinin devlet egemenliğinin yerine geçtiğini ileri sürer.

(*) Fransızca “fonctions régaliennes”: devletin kamu ve sınır güvenliği gibi egemenliğini kuran, temel işlevlerine verilen isim – yay.haz.n.

gularından sağlık hizmetlerinin askerlere emanet edilmesine, her birimiz hakkındaki verilerin toplanması ve derinlemesine analizine (*data mining*) dek “yönetimin en nazik işlevlerinden çoğunu”, en ufak kamusal tartışma olmaksızın dışsallaştırmak için “terörizme karşı savaş” koşullarından nasıl yararlandığını hatırlatır. Bu durumda yönetim –diye devam eder– “bir tedarik ağının idarecisi olarak değil, daha ziyade, bu komplekse ihtiyaç duyduğu işletim fonlarını sağlayan iyi düzenlenmiş borsadaki bir sermaye-risk yatırımcısı olarak” hareket eder “ve hizmetlerinin ana müşterisi olur.”²² “Yönetişim” alanı deyimi yalnızca devletle ilgisi olmayan aktörlerin çok sayıda ilişkisinin örülmesinden ibaret değildir, yalnızca ulus-devletin çöküşünün işareti de değildir; artık *şirketlerin hizmetindeki bir şirket*²³ olarak görülen devletin “format”ında ve rolünde daha temel bir değişim anlamına gelir. Dünya çapındaki rekabet normu ile bireyleri yönetmenin neoliberal sanatı arasındaki yeni eklemlenme en iyi böyle kavranabilir.

ŞİRKET MODELİ

Neoliberal müdahalecilik, nüfusun iyiliği için arzu edilir olarak değerlendirilen politik hedeflere bağlı olarak “piyasa yenilgileri”ni sistematik olarak düzeltmeyi hedeflememektedir. Öncelikle, en “yeteneklilere” ve en güçlülere avantaj sağlama iddiasında olan, rekabete geçirici durumlar yaratmayı ve bireyleri bütün iyiliklerin kaynağı kabul edilen rekabete uyarlamayı hedeflemektedir. Bunun nedeni, piyasanın kendi içinde kamusal idareye daima tercih edilebilir olması değil, “devletin yenilgileri”nin piyasanın yenilgilerinden daha fazla zarar verebilir olduğunun varsayılmasıdır. Aynı zamanda özel işyeri yönetimi teknolojilerine, idari yönetimin ortaya attığı sorulara kamu hukuku kurallarından daha etkin çareler olarak da bakılır.

Britanya örneği bu bakış açısından kayda değerdir. Jack Hayward ile Rudolf Klein’in vurguladıkları gibi,

“Daha iyi yönetmek daha az yönetmektir” şeklindeki 18. yüzyılı hatırlatan bir görüşe geri dönüş olarak başlamış olan şey, kamusal idare yöntemleri-

22 N. Klein, *La Stratégie du choc*, a.g.e., s. 22. Yazarın “kompleks”ten anladığı, asker-sınai kompleksinden çok daha geniş olan ve “dokunaçlarını her yana yayan bir varlık”tır. Sadece rakamlar bile dönüşümün kapsamına dair bir fikir vermektedir: “2003 yılında, Amerika Birleşik Devletleri hükümeti güvenlikle ilgili görevleri yerine getirmekle görevli şirketlerle birlikte 3.512 piyasayı ele geçirdi; Ağustos 2006’da son bulan 22 aylık dönem boyunca iç güvenlik (Department of Homeland Security) tek başına aynı türden 115 binden fazla sözleşme imzaladı”, a.g.e., s. 23.

23 Naomi Klein’in kullandığı *corporate state* deyimi başka bir anlama gelmez. Fransızcaya “korporatist devlet” (a.g.e., s. 26) olarak tercümesi üzücü bir yanlış anlam getirmektedir.

nin yerine giderek (Büyük Britanya’da etkinlikleri nedeniyle yeterince bilinmeyen) özel şirket yöntemlerinin geçirilmesi üzerinde temellenen işyeri yönetimindeki etkinlik arayışı halini aldı.²⁴

Yeni muhafazakârlar için, kamu harcamalarının büyümesine otomatik engeller dayatmak yetmiyordu, kamu faaliyetinin yönetim tarzını da derinden değiştirmek gerekiyordu. Thatcherçılık, idare tarzlarının işyeri yönetimine göre yeniden oluşturulmasının yanında, iktidarın ademimerkezleştirilmesi yanlısı kimi neoliberallerin doktriner ilkelerine açıkça ters bir eğilime göre, yerel toplulukların zararına idareyi yeniden merkezileştirme yönünde derin bir hareket başlattı. Kamu işlevi, böylelikle, özgül hedeflerle donanmış ve “pilotaj merkezi”nin belirlediği kurallarca yönetilen, rekabete maruz ve tüketicilerin “egemen” kararlarına tabi, bağımsız ajanslara bölündü. Söz konusu durumda, kamu hukuku prensiplerine uyan bir idarenin yerine, rekabetin sıradan hukukunun yönettiği bir idare geçirilmiş oldu.

1980’li yıllarda öncelik şirkete verildi; bütün ilerlemelerin motoru, refah koşulu ve öncelikle istihdam sağlayıcı şirketti. Bu şirket ve işveren kültürü yalnızca patron lobilerinin ve doktrinerlerin işi değildir. Bu kültür her gün ve neredeyse her ülkede övenler idari seçkinler, yönetim uzmanları, ekonomistler, uysal gazeteciler ve politik sorumlulardır. İdeolojik homojenleşme, ekonomilerin uluslararasılaşmasıyla birlikte görülür: Rekabet edebilirlik “açılım” kapsamında politik bir ayrıcalık olur. Bütün niteliklerle donanmış şirket karşısında refah devleti bir “yük” olarak, büyümenin engeli ve etkisizliğin kaynağı olarak görülür.²⁵ Thatcher’ın sloganıyla “refah devletinın hudutlarını geriletmek”, inanç ve uygulamalar bütünü getiris; işyeri yöneticiliği [*managérialisme*] toplumun tüm kötülüklerine bir çare olarak sunulur, bu kötülükleri sistematik olarak etkinlik arayışındaki tekniklerle çözümlenebilecek örgütlenme sorunları durumuna indirger. Bu işyeri yöneticiliği, yöneticiye ve onun bilgisine elbette başat bir yer verir ve onu aslında yeni zamanların gerçek bir kahramanı yapar.²⁶

Bu yeni “yönetişim”in postulatı, özel işyeri yönetiminin kamusal idareden her zaman daha etkin olduğudur; özel sektör daha tepkici, daha esnek,

24 Jack Hayward ve Rudolf Klein, “Grande-Bretagne: de la gestion publique à la gestion privée du declin économique”, B. Jobert ve B. Théret (der.), *Le Tournant néo-libéral en Europe, Idées et recettes dans les pratiques gouvernementales*, L’Harmattan, Paris, 1994.

25 Bkz. Bu konuda Jean-Pierre Le Goff, *Le Mythe de l’entreprise*, La Découverte, Paris, 1992.

26 C. Pollitt, *Managerialism and the Public Services. Cuts or Cultural Change in the 1990s?*, Blackwell business, Londra, 1990, s. 8.

daha yenilikçi, teknik bakımdan daha etkindir, çünkü kamu sektöründen daha uzmanlaşmıştır ve tüzük kurallarına daha az tabidir. Bu üstünlüğün temel faktörünün neoliberaler için performansı kısırtıcı unsur olarak rekabetin disipline edici etkisinde yattığını yukarıda gördük. Kâh bütün kamu hizmetlerini, kâh faaliyet parçalarını özel sektöre doğru “dışsallaştırmayı” ya da (örneğin “kamu-özel partnerliği” biçiminde) özel sektörle sözleşmeli işbirliği ilişkilerini çoğaltmayı, hatta idari yapılar ile şirketler arasında sistematik taahhütler bağları geliştirmeyi hedefleyen bütün önlemlerin ilkesinde bu hipotez yatmaktadır. “Düzenleyici” devlet, belirli hedefleri gerçekleştirmek için idari bir özerklikten yararlanan şirketlerle, birliklerle ya da devlet kurumlarıyla sözleşmeli ilişkiler geliştiren devlettir.²⁷

Büyük Britanya’daki tutuculuk, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi çehre değiştirmiştir ve modernitenin değerleri adına bir “devrim” ya da geçmişten “kopuş” olarak görülme niyetindedir. Yeni sağ, kendisini, reformun ve değişimin tekeli elinde tutan, çoğu zaman yabancı düşmanlığının izini de taşıyan seçkin-karşıtı, devlet-karşıtı bir popülizm aracılığıyla ve halk kesimlerinin hoşnutsuzluğunu sistematik olarak kendi yararına çevirecek, tutuculuk-karşıtı ve “sistem-karşıtı” bir güç olarak göstermeye çabalamaktadır. Yeni sağın retorığının sabitlerinden biri, kamuoyunu “israflara”, “suistimallere”, bürokrasiyi doldurarak dürüst ve çalışkan sağlıklı nüfusun sırtından geçinen bütün parazitlerin “ayrıcalıkları”na karşı seferber etmektir. İşyeri yöneticiliği böylelikle, Christopher Pollitt’in belirttiği gibi, “devletle ilgili yeni sağ düşüncesinin kabul edilebilir çehresi” olmuştur. Bu reformu, ideolojik bakımdan ilgisiz, herkes için yararlı cerrahi bir işlem olarak sunarak, tutucu kampın çok ötesinde bir destek almış ve gerçek cisimleşmesi olmak istediği “modernite”yi iyice abartarak, solcu neoliberalizmin sağcı neoliberalizmden daha az “cesur” olmadığını göstermek isteyen modern solun temsillerine geniş ölçüde nüfuz etmiştir. Yeni kamu idaresinin “teknik” ve “taktik” çehresi, pratikte işin özünün, özel sektörün disiplin ve kategorilerini gerçekten işin içine katmak, kamu sektörünün bütünü içinde politik denetimi artırmak, bütçeleri mümkün olduğunca azaltmak, kamu görevlilerini mümkün olduğunca ortadan kaldırmak, belli bir miktar mesleğin (doktorlar, öğretmenler, psikologlar vs.) mesleki özerkliğini azaltmak, kamu sektöründeki

27 Luc Rouban’a göre, “Sözleşmeler ister kamusal ortaklıklar arasında yapılsın, ister özel sektördeki şirketler arasında yapılsa, kamusal faaliyetin yeni normatif çerçevesini bunlar sunar” (L. Rouban, “La réforme de l’appareil d’État”, in V. Wright ve S. Cassese, *La Recomposition de l’État en Europe*, a.g.e., s. 148.

sendikaları zayıflatmak, tek kelimeyle devletin neoliberal yeniden yapılanmasını gerçekleştirmek olduğunu unutturmaya imkân tanıdı.²⁸

BENCİL VE AKILSAK AKTÖR HİPOTEZİ

Kamusal eylemin yeniden yapılandırılması, görevlilerin de kullanıcılar gibi ekonomik fail oldukları ve yalnızca kendi kişisel çıkarlarının mantığına cevap verdikleri postulatına dayanır. Kamu faaliyetinin etkinliğini iyileştirmek, kısıtlamalarla teşvikleri kullanmaktan ibarettir. Bunlar bireylerin davranış tarzını yönlendirecektir; öyle ki, almak zorunda kalacakları kararlar maliyetleri hafifletecek ve azami sonuç sağlayacaktır. Daha önce sözünü ettiğimiz *Public Choice* akımı bu tür bir yöntembilimde öncü bir rol oynadı ve seçmenlerin tercihinin ve görevlilerin kararlarının nüfus için optimal önlemlere varacağını *a priori* kanıtlayan hiçbir şey olmadığı hipotezine vardı. Chicago Okulu ekonomistlerinin çoğu çalışmasında, özellikle de kararlarında dikkate almadıkları gizli maliyetlerin ve sapkın etkilerin varlığı nedeniyle, sosyal programların ve düzenlemelerin beklenen sonuçları elde etmekten uzak olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Başlangıçta bu araştırmalar Bentham'ın *Théorie des peines et des récompenses*'te gösterdiği kamusal kararların niceliksel değerlendirmesine yakındı. Benthamcı analizler gibi bu araştırmalar da, ilgili bütün failerin (yararlananlar, para ödeyenler, görevliler) özgül çıkarların peşinde koştukları ve piyasadaki bir şirket ya da bir tüketici gibi, bunları karşılamak için akılsal bir tutum benimsedikleri fikrine dayanıyorlardı.²⁹ Ayrıca, analizlerini bireysel hesap mantığı üzerinde temellendiren aynı araştırmalar, kimilerinin "kendi paraları için [başkalarından] daha fazla hesap kitap yaptığını" göstermeyi hedefliyordu. Böylece, refah devletinin ve genel olarak yeniden dağıtım politikalarının tüm meşruiyetini ortadan kaldırmayı hedefleyen zengin bir literatür, bu düzeneklerin aranılan eşitliğe aykırı etkilere sahip olma eğiliminde olduğunu göstermeye çabalamıştır.

Genel olarak, maliyet-avantaj hesabının uygulanması, "tüketici"nin

28 C. Pollitt, *managerialism and the Public Services*, a.g.e., s. 49.

29 J. Bentham'ın çok sayıda analizi bürokratik yaygınlaşmanın eleştirilerini önceler: "Bakanın çıkarı çok sayıda memurun, yani mümkün olduğunca çok kişinin kendine bağlı olmasındadır: Faileri çoğaltmak, kendi yarattıklarını çoğaltmaktır; onlara yüksek ücretler vermek, hamilerine daha fazla bağlamaktır; ve onları yakından gözetlemek için de hiç gerekçe yoktur, çünkü bunu ihmal etmek bir şey kaybettirmez" (*Théorie des peines et des récompenses*, 1811, c. 1, s. 224). Fakat J. Bentham için çözüm neoklasik ekonomistlerin öğütlerinden çok farklıdır. Bu çözüm, en radikal demokrasiye ve panoptik dispozitifler içinde temsilcilerin ve görevlilerin sürekli gözetlenmesine dayanmaktadır.

bir kamu malına özel maldan daima daha fazla ödediğini, keza üretimi kurala bağlanmış bir özel mala da üretimi kurlsız olandan daha fazlasını ödediğini göstermeye yöneliktir. Fakat, bunu gösterme niyetinin ötesinde, “politik üretim”in bu tür bir analizi, varsaydığı devlet anlayışı açısından önem taşır. Bu devlet türü, kendi hedeflerini takip eden, taleplere bir arzla karşılık vermesi gereken, üretimi diğer özel ekonomik faillerin üretimiyle kıyaslanabilen ve ekonomik sistem içindeki faillerden biri olarak *a priori* kavrandığı ölçüde ortak ekonomik analizden kaynaklanır.

Kamu faaliyetinin bu neoklasik yorumu, iktisat teorisinin resmi tarihinde nispeten yeni ortaya çıkmıştır. Devleti, dış sınırlara saygı duyması gereken, ticari düzene “dışsal” bir yapı olarak değil, mübadele alanına, iktisadi faillerin karşılıklı bağımlılık sistemine bütünüyle entegre olmuş bir yapı olarak kabul eder.

Her kamusal failin kendi özel çıkarını genel çıkarın önüne geçirecek bir yapı olduğu hipotezinden yola çıkmak aslında pek yeni bir şey değildir. Politik teorinin tarihinde bunu ilk kez bir analiz ve reform ilkesi yapan kişinin Jeremy Bentham olduğunu yukarda söyledik. Bu temel kaynağa geri dönülmezse, günümüzde bir yandaki piyasanın öne çıkarılması ile diğer yandaki “yeni şirket idaresi” ilkeleri arasındaki ilişkiler anlaşılmaz. Bentham, en azından her bir failin çıkarı ile yararlı hizmetler anlamında ondan kolektif olarak beklenebilecek olan şey arasındaki farkı ortadan kaldıracak şekilde, bireylerin tutumunu genel çıkara uygun hale getirmeye yönelik, incelikli ve sıkı denetim ve teşvik mekanizmaları kullanarak kamu faaliyetinin etkinliğini artırmak için akılsallaştırmaya çalışır.

Çıkarları ve eylemleri “en çok sayıda insanın en fazla mutluluğunu” sağlamaya en uygun şekilde yönlendirmek amacıyla devletin hem yasama yoluyla doğrudan, hem de nüfusları yönetmek ve gözetlemek için dolaylı olarak ekonomiye ve topluma müdahale etmesi gerektiğini anlayan J. Bentham, uzun düşünür ve teknoloji kariyeri boyunca, “çıkara ile görevin birliği ilkesi”ne³⁰ uygun olarak kamusal failleri kendi özel çıkarlarını kolektif çıkarlarla birleştirmek zorunda bırakacak şekilde zorlayıcı ve teşvik edici düzenekler üzerinde düşünmeye çalıştı. Kendisini, o zamandan beri “yeni kamu idaresi” olarak adlandırılan şeyin bilinmeyen öncülerinden biri yapan özgünlüğü, bürokratik ısraklarla mücadele etmek için piyasaya çağrı yapmakla yetinmemesidir. Piyasaya katılan bireyler üzerinde piyasa kadar etkin olacak kamusal failleri ikame

30 Bu konuda bkz. Christophe Chauvet’nin tezi “Les apports de Jeremy Bentham à l’analyse économique de l’État”, Université de Picardie, UFR de science économiques et de gestions, 2006.

edici araçlar da bulmaya çalışmıştır. Hedef, çoğunluğun çıkarlarına aykırı *si-nister interest*'lerinin kendiliğinden yozlaştırdığı politikacıların ve görevlilerin yönetilenleri maruz bıraktığı bütün suiistimalleri, yetersizlikleri, aşağılanmaları, mühletleri, baskıları, dalavereleri ortadan kaldırmaktır. Çok sayıda metinde, özellikle de 1820'li yıllarda kaleme aldığı *Anayasa Hukuku*'nda, memurların faaliyeti ile kamu çıkarının uyumunun denetimi ilkesine tümüyle uyarlanmış bir bürokratik aygıtın geniş tablosunu çizer.³¹

Bu düzenekler bütünü aracılığıyla kamusal müdahale, "en çok sayıda insanın en fazla mutluluğu" şeklindeki yönetim hedefine denk düşecektir. Devlet örgütlenmesiyle ilgili olarak bu hedef, birbirinin emrinde olan iki ilkenin uygulanmasıyla kendini özellikle belli edecektir: Kamu faillerinin yeteneğini azamileştirme ilkesi ile kamu harcamasını asgarileştirme ilkesi (*Official Aptitude maximized, Expense minimized*). Yarar ilkesi, hem piyasa üzerindeki kendiliğinden özel eylemlerin etkinliğini, hem de kendi özel çıkarlarını kolektif çıkarın önüne geçirebilecek olanların faaliyetini sıkı sıkıya denetleme zorunluluğunu düşünmeyi sağlar. Kişisel çıkarın önceliği, gerçekten de görüldüğü kadar çelişik olmayan iki istikamete yönelir: Bir yandan, piyasada kendi hedeflerini sürdüren faillere olası en büyük özgürlüğü bırakmaya yönelir; diğer yandan, kamu çıkarı adına çalışma iddiasındayken, yeterince gözetlenmediklerinde kendi memnuniyetleri için çalışmaya şaşmaz biçimde yönelen herkes üzerinde en titiz denetimin uygulanmasına yönelir. Kimilerine gösterilen –elbette nispi– güven, diğerlerine gösterilen mutlak güvensizliğin gerisinde kalır. Aynı ilke, çıkar ilkesi, özel alanda piyasanın yarattığı sonuçlar kadar arzulanır sonuçları kamusal alanda yaratacak normatif düzenekler keşfetmeye yöneltecektir. Her politik ilişkinin hastalığı olan iktidar suiistimallerine karşı çıkmak için Bentham, memurların ve seçilmiş temsilcilerin kendi hesaplarına çalışmasını ya da devlet gelirlerini israf etmesini engelleyen şeffaflığı genel çare olarak önerir. Az sayıda gözetmenin çok sayıda kişiyi gözetleyebildiği panoptik düzeneği tersine çeviren Bentham, *Constitutional Code* adlı eserinde, idari çalışma mekânları etrafında dağıtılmış localara yerleştirilmiş insanların, memurların iş yoğunluğunu sınırsız aynalar ardından gözlemlemesini sağlayan mimari düzenlemeler tarif eder. Panoptik hapishanede olduğu gibi, düzeneğin arzulanan etkiyi göstermesi için, kamusal failin sürekli gözetlendiğine inanması yeterlidir. Bu gözetleme yoluyla, suç niteliğindeki tutumla sağlanan kazanç umudu, gözetim altındaki failin muhtemelen cezalan-

31 Bkz. L. J. Hume, *Bentham and Bureaucracy*, Cambridge University Press, 2004.

dırılacağı yönündeki anlayışıyla dengelenmiştir. “İyi yönetim şu ana dek sınıldığından daha fazla mimariye bağlıdır” diye yazar.³² Benthamcı bürokratik yapının bütünü, her şeyin kendini uydurması gereken bir denetim sistemi olarak tasarlanmıştır: Mevkilerin, görevlerin ve talep edilen yeterliliklerin tarifi, memurlar ile kamu arasındaki ilişkilerde normların saptanması, hesap defterlerinin titizlikle tutulması, faaliyet raporlarının düzenli yayımlanması, hizmet bölümlerini sürekli denetleme sistemi ve hepsinden de önemlisi, kamuoyunun devlet görevlileri üzerinde uyguladığı denetim.

Fakat gözetim her şey demek değildir. Görevin yerine getirilmesine destek olacak olumlu teşvikleri kullanmayı da bilmek gerekir. Bentham, *Cezalar ve Ödüller Teorisi*’nde, devlet dairelerinde hüküm süren cansızlık ve aylaklığın temel sorumlusu olarak ücret eşitliğini görür. Çıkar ile ödevin birliğini sağlamak için ücreti hizmetin veriliş tarzına ve titizliğine orantılı bir ödül haline getirmeye çaba göstermek gerekir. Hizmet sorumlusunun ödüllendirilmesinde özellikle bu tavsiye edilir. Hastanelerde ya da tutukevlerinde, işyerlerinde, orduda, donanmada sorumlu bulunan kişi, yaralı, hasta, ölü sayısına göre ya cezalandırılacak ya da ödüllendirilecektir; böylelikle bu sorumlunun çıkarları kendisine emanet edilenlerin çıkarlarıyla uyum içinde olacaktır.

Bentham’ın analizleri, daima kişisel çıkarının rehberliğinde davranacak olan hesaplayıcı fail postulatından yola çıktığından, *Public Choice*’un analizlerini öncelemektedir. Fakat, daha ilerde görüleceği gibi, demokrasi mekanizmalarına atfedilen rol konusunda *Public Choice*’un analizleriyle arasındaki farklılık büyüktür. Ne var ki, *çıklarlar üzerinde temellenen yönetimselliği* tam anlamıyla oluşturan şeyin içine yerleştirilmedikleri takdirde, davranışları yönlendirmeye yönelik önlem ve teşvik uygulamalarının piyasa toplumlarında insanları yönetme tarzının ayrılmaz parçası olduğu görülmezse, bu iki yaklaşım arasındaki ilişki kavranamaz. Etkilerin ölçümü –günümüzde buna *değerlendirme* denmektedir– modern yönetsel uygulamanın dışında değildir. Gecikmiş bir ilave değildir; Benthamcı faydacılığın tüm teknolojisinin yönelttiği dikkatin gösterdiği gibi, daha baştan itibaren onun bir özelliğidir. Bu etkinlik değerlendirme boyutunun günümüzde ona tanınan kapsamı tümüyle edinmesi ve kamusal faaliyetin düzenlenmesinin “aşikâr” tarzıyla belirmesi için kuşkusuz zaman gerekmiştir. Bu açıdan, neoliberal uygulama, 18. yüzyıldan beri yönetim tarzlarını etkilemiş olan yavaş dönüşümleri güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

32 J. Bentham, *Constitutional Code*, c. 1, der. F. Rosen ve J. H. Burns, Clarendon Press, Oxford, 1983.

PUBLIC CHOICE VE YENİ KAMU İDARESİ

Kamu faaliyetinde neoliberal esinli bir reformdan yana konsensüs “bürokrasi çağı”nın sona erdiği inancından kaynaklanır.³³ Başka deyişle, bulunduğumuz ülkeye göre farklı derece ve ritimlerde tanık olduğumuz yönetim faaliyetinin yeniden yapılanması, kendi ölçütleriyle (başarı, tasarruf, verim) değil, parçası olduğu ve bellibaşlı teorisyenleri *Public Choice* iktisatçıları, özellikle de James Buchanan ve Gordon Tullock olan antropolojik mantığa göre yorumlanmalıdır.

Tarihsel merkezi Charlottesville’deki Virginia Üniversitesi olan *Public Choice* Okulu, ürettiği malların *doğasına* değil, bunları üretme *tarzına* ilgi göstererek bir yönetim analizi gerçekleştirmiştir. İktisat teorisini kolektif kurumlara uygulayan *Public Choice* Okulu, insan faaliyetinin her alandaki birliği dikkate alınırsa, devletin ve piyasanın işleyişinde hem teorik hem de pratik bir homojenleşme gerçekleştirmemek için hiçbir gerekçe olamayacağını kabul eder. Memur herkes gibi bir insandır, hesaplayıcı, akılsal ve bencil bir bireydir, genel çıkarın aleyhine kendi kişisel çıkarını azamileştirmeye çalışır. Kamu failleri açısından, erdemli açıklamalarına rağmen, yalnızca özel çıkarların bir gerçekliği ve bir anlamı vardır. Devlet genel çıkarı azamileştirmez; kamusal failler çoğu zaman, önemli bir toplumsal israf pahasına kendi özel çıkarlarının peşinde koşarlar.³⁴

Herkese benzeyen sıradan insanlar olan bürokratlar kararlarının çoğunu (yine de hepsini değil) kişisel olarak onlara en avantajlı gelen şeye göre alacaklardır, yoksa bütün olarak toplumun bundan elde edeceği yararı gözetererek değil. Her faninin ara sıra yaptığı gibi, onlar da zaman zaman kendi refahlarını daha genel bir çıkara feda edebilirler, fakat bu tutumun istisnai olduğunu unutmamak gerekir.³⁵

Bürokrat, kendi servisinin itibarını ve aslarının sayısını artırmaya ya da hiyerarşide yükselmeye çalışır.³⁶ Bir devlet dairesini kâr peşinde koşmayan ve failleri gelirlerini bir ürünün satışından elde etmeyen her örgütlenme gibi çok gevşek biçimde tanımlayan William Niskanen, bürokratin yararlılık

33 Toplumun merkezi ve örgütlenmesi olarak bürokratik modelden, yeni siyasal iktisada dayanan “post-bürokratik” (Michael Barzelay’a atfedilen kavram: *Breaking through Bureaucracy: A New Vision for Managing in Government*, a.g.e.) paradigmaya geçilir.

34 Bkz. Xavier Greffe, *Analyse économique de la bureaucratie*, Paris, 1988, s. 13.

35 G. Tullock, *Le Marché politique. Analyse économique des processus politiques*, Economica, Paris, 1978, s. 34.

36 G. Tullock, *The Politics of Bureaucracy*, Public Affairs Press, Washington, 1965; W. Niskanen, *Bureaucracy and Representative Government*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1971.

işlevinin kendi bürosunun bütçe artışına bağlı olduğunu ileri sürer. Özel firma kârı azamileştirmeye çalışıyorsa, devlet daireleri de bütçeyi azamileştirmeye çalışır.³⁷ G. Tullock da başka bir şey dememektedir:

Genel kural olarak bürokrasi, idaresi genişlediğinde yükselme şansının arttığını, iktidarının, nüfuzunun, gördüğü saygının arttığını, hatta bürosundaki maddi koşulların bile iyileştiğini görecektir. Bütün olarak bürokrasi genişlerse, bunun parçası olan neredeyse her bürokrat da bu genişlemeden bir şey kazanır; hele ki kendisinin istihdam edildiği alt-bölüm genişliyorsa daha da çok kazanır.³⁸

Arz artışına yönelik bu otomatik eğilime talep genişlemesi eğilimi denk düşer. Sosyal devlet çok sayıda müdahale talebine yol açtığından, parazit bürokrasi genişler. Memurlar ile kamu hizmetlerinden en fazla yararlanan orta sınıf üyeleri arasında önemli bir tür ittifak oluşur ve bu da görevli sayısında şişkinliğe ve kamu harcamalarında enflasyona yol açar. Bu durumdan yararlananlar, atomize haldeki vergi mükelleflerinin aleyhine iç baskı grupları (bürokratlar) ya da dış baskı grupları (lobiler) şeklinde örgütlenirler. Bu olgu, seferber olmuş seçmen kesimlerinin önem taşıyan oylarını “satın almaya” ve sayıları giderek artan memurların desteğinden yararlanmaya çalışan parlamenterlerin tutumundan da destek alır. Seçmen kitlesi içinde ne kadar çok bürokrat varsa, vergi ve harcama yanlısı seçmen de o kadar çoğalır. Sonuç, bürokrasinin nüfusun gerçek ihtiyacına kıyasla hizmetleri “aşırı üretme” eğiliminde olmasıdır. Topluluğa geri verilmemiş önemli kaynaklardan yararlanan idari birimler, kendi varlıklarını ve büyümelerini haklı göstermek için bunları ne pahasına olursa olsun harcarlar. Jean-Jacques Rosa’nın belirttiği gibi, “politik piyasa, kamusal müdahale vaatleriyle oyların değiş tokuş edildiği bir yerdir.”³⁹ Bu bürokrasi eleştirisi, faillerin akılsal bencilliği postulatından, kamu hizmetleri üretiminde böyle bir rekabet yokluğunun yönelttiği olumsuz etkiler bütününe varır.⁴⁰

W. Niskanen yapısal değişimin temel kaldırıcı olarak benzer hizmetlerin arzında devlet dairelerinin rekabete sokulmasını, böylelikle kamu tekelinin kırılmasını ve üretimin etkinliğinde artışı önerir.⁴¹ Aynı zamanda, çalış-

37 W. Niskanen, *a.g.e.*, s. 42.

38 G. Tullock, *Le Marché politique*, *a.g.e.*

39 “Face-à-face Attali-Rosa”, *L’Express*, 9 Haziran 1979, akt. Henri Lepage, *Demain le libéralisme*, Hachette, “Pluriel”, Paris, 1980, s. 60.

40 Bkz. *Public Choice* akımının tezlerinden H. Lepage’in yaptığı özet, *a.g.e.*, s. 202-206.

41 W. Niskanen, *a.g.e.*, s. 195.

maya teşvikte de değişiklikler önerir; örneğin ayrılan bütçe ile fiili maliyet arasındaki farkın bir bölümüne büro şeflerinin sahip çıkması üzerinde kurulan kişisel bir kâr sisteminin ya da sürati bütçe harcamalarındaki kısıtlamaya orantılı olacak bir terfi sisteminin kurulması. *Public Choice*'un normatif hedefleri açıktır:

Genel olarak, piyasada kişinin davranışları üzerinde etkili olan kısıtlamalar, devlet memurlarının katlandıklarından daha “etkili”dir; öyle ki, piyasadaki kişiler, kendi refah ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, kendi yurttaşlarının iyiliğine, yönetim için çalışanların yapamadığı kadar çok hizmet ederler. Gerçekte, “yeni iktisadın” hedeflerinden biri, yönetimin “etkinlik” katsayısını reformlarla yükselterek piyasamnkine yakınlaştırmaktır.⁴²

“Rekabet edebilir hale getirildiklerinde bile idari yapılar, pratikte, asla rekabetçi bir sanayi içindeki özel şirketler kadar etkili olmadıklarından,” bu katsayıya hiç erişilemese de farklı kaldıraçlarla durumun düzeltileceği umulur.⁴³ Bunların ilki, elbette ki, o zamana dek özellikle kamu idaresinin sağladığı hizmetlerin tedariğine katkıda bulunma imkânını sözleşmeyle özel şirketlere vererek kamusal ve özel hizmetleri rekabete sokma gerekliliğidir. Fakat bunun yolu, aynı zamanda bizzat bürokratik hizmetlerin rekabete sokulmasından da geçebilir. G. Tullock, bunun için bir idari birimi, performansları karşılaştırılacak olan “ayrı bütçeli küçük sektörler” bölmenin yeterli olduğunu belirtir.⁴⁴

Görüldüğü gibi, Virginia Okulu iktisatçılarının analizi birçok noktada J. Bentham'ın teşhis ve çarelerine yakındır. Her iki durumda da, memurun çıkarını yönlendirmek için piyasadakilere benzer olumlu ya da olumsuz teşvikler yaratmak söz konusudur. Bununla birlikte, demokrasi anlayışı konusunda önemli bir farklılık varlığını sürdürür. 1820'li yılların radikal Bentham'ında “çıkart ile görevin birliği ilkesi”, seçmenlerin temsilciler ve memurlar üzerindeki sıkı denetimleriyle uygulanabilirken, bu alanda Hayek'in eleştirilerini benimseyen *Public Choice*, bürokrasinin gelişmesinin temel faktörü olmakla suçlanan temsili demokrasiye son derece düşman bir harekettir. Demokratik bir rejimde yurttaşlar bürokratlar üzerinde gerçek bir denetim uygulayamazlar, örgütlenmeyi başardıklarında daha ziyade onlarla ittifaka girmeye çalışırlar. Parlamenterler, tekrar seçilebilmek için bürokratik bir aşırı üretimi teşvik

42 G. Tullock, *La Marché politique*, a.g.e., s. 15.

43 A.g.e., s. 44.

44 A.g.e., s. 46.

ederler. Vergi ödemeyen yoksullar ise, verginin esas yükünü taşıtamayacak kadar az sayıdaki zenginden çok daha önemli bir seçmen gücünü olumlu ve olumsuz anlamda kullanırlar. Bu anlamda James Buchanan, adı başlı başına belirtici olan *Les Limites de liberté* (1975) adlı eserinde refah devletinin ortadan kaldırılmasını ve yerine, alınan yardımların kaldırılması karşılığında zenginlerin yoksullara mali ödünde bulunduğu yeni bir toplumsal sözleşmenin konulmasını savunur. J. Buchanan hükümetleri borç, bütçe açığı ve vergi düzeyi sınırlarına saygı göstermek zorunda bırakan bir “anayasal devrim”i daha global bir şekilde savunur:⁴⁵ “Demokrasi, eğer anayasal sınırlar dayatılmaz ve bu sınırlara saygı göstermesi istenmezse, kendi kendinin Leviathan’ı olabilir.”⁴⁶ Bu devrim “bizzat anayasal düzenin temellerini yeniden inşa etmeyi” hedefler. Amerikalıların geleneksel pragmatizminin açmazları karşısında böylesine radikal bir önlem zorunludur.

Burada neoliberal akılsallığa özgü yeni yönetim tarzlarının merkezinde bulunmaktayız. Bunun önemli ilkelerinden biri Benthamcı formülle özetlenebilir: “*The more strictly we are watched, the better we behave*” (“Ne kadar yakından gözetlenirsek o kadar iyi davranırız”).⁴⁷ Kamusal faillerin tutumlarının temelde çıkarıcı olduğu postulatı, bunları denetleme ve bunlara rehberlik etme imkânlarının baştan aşağı elden geçirilmesine yol açar. Kamusal faillerin ve kullanıcıların bütün edimlerinin hesaba dayalı değerlendirilmesinin kütesel ve dağınık görünümüne sahip bu gözetim, mümkün olabilecek tek şey olarak sunulan kamu sektörü reformunun zımnı ilkesidir. Bu reform verimlilik üzerinde temellenen özel işyeri yönetimi pratiklerinden esinlenir.⁴⁸ Eğer mümkün olduğunca özelleştirmek gerekiyorsa, o zamana dek bürokrasileri ve kamu harcamalarını beslemiş olan mantıkları, yani iç baskı grupları, dış lobiler ve seçilmişler arasındaki çıkar ittifaklarını da parçalamak gerekir. Mümkün olan her yerde girişim bürokrasinin yerini almalıdır ve bunun olmadığı yerde de bürokrat mümkün olduğunca *bir girişimci gibi* davranmalıdır.

Yukarıda gördüğümüz gibi, *Public Choice* iktisatçılarına göre, azami kâr peşindeki bireyler açısından yalnızca özel çıkarların bir gerçekliği ve anlamı vardır. Her kamu failinin çıkarıcı bir hesapçı olduğu varsayımı, yerleşen denetim düzeneklerinin ilkesidir. Firma ekonomisinden kaynaklanan yeni kamu yönetişiminin referans modelleri, düzenleyicinin çıkarları ile icracının çıkarla-

45 J. Buchanan, *Les Limites de la liberté, entre l'anarchie et le Léviathan*, Litec, Paris, 1992, s. 42.

46 A.g.e., s. 184.

47 Akt. F. Faucher-King ve P. Le Galès, *Tony Blair, 1997-2007, a.g.e.*, s. 65.

48 Erkinliğin ölçütü bir probleme getirilen en iyi çözümken, verimlilik en tasarruflu çözümü mali olarak değerlendirmeyi varsayar.

rı arasındaki karşılıklı ve uzlaşma sorusunu tekrar gündeme getirir. 1970'li yıllarda ortaya çıkan "asli/fail" modeli iktisadi literatürde hiyerarşik düzeyler arasındaki ilişkileri düşünmekte kullanılmıştır. Bu model akılsal tercihler üzerinde temellenmiştir: Asli olan otorite sahibidir, fail ise icracıdır. Sorun, bireylerin kendi faydalarını azamileştirmeye çalıştıklarını ve sözleşmelerin yerine getirilecek görevlerin içeriğini buyurmadıkları (sözleşmelerin eksikliği postulatı) olgusundan yarar sağlamaya çalıştıklarını bilerek, gözetim ve teşvik düzeyleri sayesinde vekillerin (fail), vekillik verenlerin (asıl) çıkarlarıyla uygun biçimde hareket etmesinin nasıl sağlanacağıyla ilgilidir. Öncelikle hissedar ile yönetici arasındaki ilişkilerin analizi için kullanılan bu model, politik "karar merkezi" ile idari özerkliğe sahip ve değerlendirmeye tabi icra organları arasındaki ilişkileri okumanın şifresi olmuştur. Hiyerarşik düzeyler arasındaki ilişkileri düşünmenin de en sıradan tarzıdır bu artık: Giderek daha sofistike bir hal alan değerlendirme, "faillik sorunu"nu, yani karar vericinin sahip olmadığı bir bilgiye sahip olan icracının çıkarıcı tutumunu çözme iddiasındadır.

Bu yeni siyasal iktisat, idari yapıların yeniden örgütlenmesine yönelik çok geniş bir hareketin "sağduyu"su olmuştur. Christopher Hood 1991 yılında bu harekete türsel bir ad olan "yeni kamu idaresi" (*New Public Management*) adını vermiştir. Bu hareket, özel şirketlerde yürürlükte olan yönetim yöntemlerinden ve rekabet mantıklarından sistematik olarak esinlenerek devleti dönüştürmeyi hedefler.⁴⁹ Yeni kamu idaresi, 1950 ve 1960'lı yılların büyük programlarına bağlanan umutların çöküşü karşısında "yönetimi yeniden icat etmeye" çalışır ve bunu da müşteri olarak görülen kullanıcıları daha fazla hoşnut kılarken yönetimlerin maliyetleri sınırlandırabilme iddiasında oldukları politik bir bağlam içinde yapar.

Yönetimin yeniden icadının bu "global paradigması," ülkelere, yönetimlere ya da yorumculara göre farklı çehreler edinmiştir. Bunlar kimi zaman şirket modelinin ithali üzerinde, kimi zamansa nüfusların kararlara demokratik katılım zorunluluğu üzerinde dururlar; bu ikisini karıştırdıkları da olur. Fakat gelişmiş ülkelerdeki temel eğilim, idari yapılara şirket mantığına uyan

⁴⁹ Kamu sektöründe üretkenliği artırma çabalarının yeni olmadığı söylenecektir. Amerika Birleşik Devletleri bu hareketin öncüsüydi; 1950 yılındaki *Budget and Accounting Procedures Act*'nin kökeni olan 1949 yılındaki "performans bütçesi"nin kurulmasını savunmuş olan Hoover Komisyonu'nun çalışması buna kanıttır. Bu çalışma, 1960'lı yıllarda Planning Programming Budgeting System (PPBS) tarafından sürdürülmüştür ve "bütçe tercihlerinin akılsallaştırılması"nın çeşitli tarzlarının doğmasına yol açmıştır. Fakat 1980'li yılların sonundan ve 1990'lı yılların başından itibaren "yeni kamu yönetimi" reform hareketinin edindiği sistematik ve genel karakter bu teşebbüslerde görülmez. Keza bunların tek modeli de özel sektörün yönetimi değildir.

yeni bir akılsallaşma tarzı dayatmaktan ibarettir. Rekabet, *downsizing*, *outsourcing* (dışsallaştırma), denetim, uzman ajanslar aracılığıyla düzenleme, ücretlendirmelerin bireyselleştirilmesi, personel esnekliği, kâr merkezlerinin ademimerkezileştirilmesi, performans göstergeleri ve *benchmarking*; *meşruiyet güçlüğü çeken* gayretkeş idarecilerin ve politik karar vericilerin, devletin “piyasanın ve küreselleşmenin gerçekleri”ne uyumu adına kamu sektörüne ithal edecekleri ve yayacakları aygıtlardır.

Yeni kamu idaresi, kamu görevlilerinin yalnızca bürokratik kurallara uygun hareket etmelerini sağlamaktan değil, sonuçları azamileştirmeye ve müşteri beklentilerine saygı göstermeye çalışmalarını da sağlamaktan ibarettir. Bu durum, idari birimlerin kendi özgül üretimlerinden sorumlu olmalarını ve kendi projelerinin gerçekleşmesinde belli bir özerklikten yararlanmalarını gerektirir.⁵⁰ İş yönetimi teknikleri “hedefler-değerlendirme-tasdik” üçlüsü üzerinde temellenir. Her birim (üretim birimi, kolektif ya da birey) “özerk” ve “sorumlu” kılınır (*accountability* anlamında). Her birim kendi misyonları çerçevesinde kendisine erişilecek hedefler atfeder. Bu hedeflerin gerçekleşmesi konusunda düzenli olarak değerlendirilir ve sonuçta performansına göre olumlu ya da olumsuz diye tasdik edilir. Verimlilik, kamu görevlilerinin üzerinde her düzeyde ağırlığını hissettirecek olan hem sabit hem de hedefe yönlendirilmiş baskı nedeniyle artma iddiasındadır; öyle ki bu görevliler, hiyerarşisi zorlamalarından nöbeti devralan müşterilerin zorlamalarına maruz kalan özel sektör ücretlisiyle yapay olarak aynı duruma konmuş olurlar.

Bu yeni şirketçiliğin önemli yanlarından biri, “performans” üzerinde ısrar etmenin yanı sıra, faaliyetlerini tüketicinin tatminine tabi kılmaya çalışan özel şirketlerin kullandığı “kalite yöntemi”nin ithalidir.

KAMUSAL FAALİYETİN MERKEZİNDE REKABET

Rekabet bu yeni kamu idaresinin her kapıyı açan kelimesidir. Bu anlamda, bu yeni kamu idaresi Friedmancı dogmayı tercüme eder:

⁵⁰ Christian de Visscher ve Frédéric Varone bunun mükemmel bir sentezini verirler: “Kamu politikalarının uygulanmasında niceliksel hedeflerin tanımlanması, izlenecek prosedürden ziyade sağlanan yükümlülüklerle odaklanma, kamu hizmetleri üretim maliyetinin azaltılması, serbestçe kaynak sağlayan bir işyeri yöneticisi aracılığıyla idari birimin yönetimi, parasal teşviklerle personelin motivasyonu, kullanıcılara seçme özgürlüğü garantisi vb. Tek kelimeyle, yeni kamu idaresi örgütlerin geleneksel idarelerini performansa yönelmeyi hedefler. Böylelikle devlet, kamu yükümlülüklerinin niteliği ve devlet gelirlerinin etkin kullanımı yoluyla ikincil bir meşruiyet edinir. Bu, karar süreçlerinin çerçevesini tepeden çizen demokratik kurallara saygı üzerinde temellenen birincil meşruiyetini güçlendirir” (“La nouvelle gestion publique ‘en action’”, *Revue internationale de politique comparée*, “La nouvelle gestion publique”, c. 11, no 2, 2004, s. 79).

Tüketici için tehlikelerin en kötüsü tekeldir – ister özel olsun ister idari. Tüketicinin en etkin korunması içerde serbest rekabet, dünyanın her yerinde ise serbest mübadeledir. Tüketiciji bir tüccarın sömürsünden koruyan şey, malım satın alabileceği ve tek isteği ona mal satmak olan bir başka tüccarın varlığıdır. Birçok ikmal kaynağı arasından seçim yapma olanağı, tüketiciyi dünyanın bütün Ralph Nader’lerinden çok daha etkin korur.⁵¹

Kamu faaliyetinin bir “rekabet politikası” olması gerekiyorsa, devletin kendisi de diğer devletlerle özellikle dünya çapında rekabete giren bir aktör olmalıdır. İşin içine giren kategorilerin biricikliği sayesinde homojen gibi gözüken iki işlemi cepheden sürdürmek söz konusudur: Bir yandan, ticari alanda olası en rekabetçi piyasalar inşa etmek; diğer yandan, kamu faaliyeti çerçevesinde rekabet mantığının müdahalesini sağlamak. Böylece rekabet, telekomünikasyon, elektrik, gaz, demiryolları ya da posta gibi ağ endüstrilerinin serbestleştirilmesinin ilkesi olur. Özelleştirmeyle ya da denetimsizleştirmeyle karıştırılmaması gereken serbestleştirme, tekeli olarak kabul edilen ya da maliyet değerlendirmelerine yabancı ölçütlere cevap veren sektörlerde piyasaların ya da kısmi piyasaların yaratılmasıyla kamu müdahalesinin yeni biçimlerine tanıklık eder. I. Kirzner’in eserinin adını anarsak, *concurrence et esprit d’entreprise* [rekabet ve girişimcilik ruhu] neoliberal yönetim pratiğinin iki temel kelimesidir.⁵²

Thatcher yönetiminin ilk önemli önlemlerinden biri, Compulsory Competitive Tendering’in (CCT) uygulamaya konmasıdır: Her türlü yerel hizmet sağlanması için rekabetçi arzlar çağrısını ve *Value for Money* ölçütlerine göre en rekabetçi arz tercihinin zorunlu kılan bu sistem, özel şirketler ile yerel kolektiviteleri rekabete sokmak anlamına gelmektedir.⁵³

Rekabetin bu kurumsallaşması, yükümlü işçilerini seçmekte serbest olan müşterilerine en fazla tatmin sağlayarak ve maliyetleri azaltarak, kamu hizmetlerine atfedilen amaçların en iyi şekilde gerçekleşmesini teşvik eder görünmektedir. Bu, kamusal ya da özel yükümlülük biçiminin ne içeriği ne de sonucu etkilemesi anlamına gelir. Kamu hizmetlerinin etkinliğini teşvik eden tercih politikası onlara yeni bir meşruiyet verme iddiasındadır. Bu fikir, T. Blair’in vurguladığı gibi, modern solun retoriğinde merkezi konumdadır:

51 M. Friedman, *La liberté du choix*, a.g.e., s. 217.

52 I. Kirzner, *Concurrence et esprit d’entreprise*, a.g.e.

53 Bkz. CCT’nin analizi için Patrick Le Galès, “Contrôle et surveillance. La restructuration de l’État en Grande-Bretagne”, P. Lascoumes ve P. Le Galès (der.), *Gouverner par les instruments*, Presses des Sciences-Po, Paris, 2004.

Tercih, bizim programımızın temel ilkesidir. Yalnızca kamu hizmeti yükümlülükleri arasında değil, her bir hizmetin içinde de daha fazla tercih hakkı gerekmektedir. Mümkün olan her yerde, tercih, en yoksullara verilen hizmetin kalitesini düzeltir ve eşitsizliklere müdahale etmeyi sağlarken, orta sınıfların kolektif hizmete bağlılıklarını da güçlendirir. Eğitim alanında bunun anlamı, anne babaların çocuklarının ihtiyaçlarına tamamen cevap veren bir kurumu seçebilmeleri için birçok okul arasından seçim yapabilmeleridir.⁵⁴

Gerçeklik biraz farklıdır: Eğitim alanındaki çok sayıda incelemenin gösterdiği gibi, bütün aileler aynı kozlarla hareket etme kapasitesine sahip olmadıklarından “serbest seçim” çok eşitsizdir.⁵⁵

Rekabet, aynı zamanda, “insan kaynakları idaresi”nin de ilkesi olmasıdır. Mal ve hizmetlerle ilgili iç piyasaların oluşumu, faillerin kamu sektörünün bağrında rekabete sokulmasına eşlik eder. Yeni kamu yönetimi, eski notlandırma ve ücretlendirme sistemlerinde, bireysel performans ve kişiselleşmiş mali teşvik üzerinde odaklanan değerlendirmelerden yana derin bir dönüşüm gerçekleştirir. Böylece, büroların başındaki iş yöneticileri, üzerinde anlaştıkları hedeflerin gerçekleştirilmesine bağlı olarak, *ex-ante* değil *ex-post* değerlendirileceklerdir. Astlarını da kendileri değerlendirdiğinden, hizmetler ile idari yapılar, bireysel performansı gözetleyen ve denetleyen uzun zincire hiç olmadığı kadar benzerler.⁵⁶

Bu “performans yönetimi”, kamu hizmetinin bir tür “işlevsizleşmesi”ne katkıda bulunur ki bunun kimi veçheleri memurların uyması gereken kamu

54 T. Blair, “Comment réformer les services publics?”, *En temps réel, les Cahiers*, Haziran 2003, s. 36.

55 Merkezi yönetim yeni prosedürleri uygulamak için yaptırım imkânlarına sahip olduğundan, Büyük Britanya’da hizmet sağlayıcılığın “piyasaya sokulması”nın yerel yetkililer üzerinde uygulanan güçlü bir denetim aracı olarak tasarlandığını da unutmamak gerekir.

56 Jean-Ludovic Silicani’nin Beyaz Kitap’ında (*Livre blanc sur l’avenir de la Fonction publique, faire des services publics et de la fonction publique des atouts pour la France*, La Documentation française, Paris, 2008) birbirine bağlı bu zincirleme değerlendirme türünün özellikle yetkinleşmiş bir ifadesini buluruz: “İş yönetimi zinciri tepeden tabana süreklilik içerisinde seferber edilemezse sonuca varılamaz” diye yazmaktadır J.-L. Silicani. Şunu ekler: “Bu iş yönetimi hedeflerinin her bakanın aldığı misyon mektubunda hatırlatılması ve bu alandaki sonuçlarına göre yargılanması da temel önemdedir. Böylelikle o müdürleriyle aynı şekilde davranmaya teşvik edilirken, müdürler de meslektaşlarıyla aynı şekilde davranacaklar ve bu böyle sürecektir. Bu aklı başında iş yönetimi dinamiğinin harekete geçmesinin ve böylelikle idarenin etkinliğinde önemli bir iyileşmeye hızlı bir şekilde yol açmasının ilk koşulu, bir bakan ile merkezi idare yöneticileri arasında doğrudan güven ilişkisinin kurulabilmesidir.” Bu bürokratik kâbus içinde, bakandan en sıradan kamu görevlisine dek uzanan sürekli bir denetim zinciri idari bütünlüğün etkinliğini sağlama iddiasındadır. Herkes hem değerlendirir hem de değerlendirilir. Yalnızca, hiç kuşkusuz, başkan, En Yüksek Değerlendirici istisnadır.

hukuku kurallarının esnekleştirilmesi ya da ortadan kalkmasıdır; asaleten iş verme rekabetlerinin yerine özel hukuklu iş verme sözleşmelerinin konulması, hizmetler arasında ve kamu sektörüyle özel sektör arasında hareketlilik, yetersiz görülen memurların işten çıkarılmasının mümkün kılınması demektir.⁵⁷ Kamu istihdamının geleneksel tüzük boyutu yeniden sorgulanmaktadır. Yine de, daha ileride göreceğimiz gibi, herhangi bir “bürokratikleşmeye son verme”den henüz çok uzaktayız.

Kamu görevlilerinde yeni bir davranış tarzı yerleşmektedir: Girişimci yönetim. Bu, “performans yönetimi” ilkelerine dayanmaktadır ve davranışların “uzaktan yönetimi”ni sağlayan özel sektörden ithal edilmiş aygıtları –bir teşvik sistemiyle motivasyon idaresi ve sonuç göstergeleri– seferber etmektedir. Bu yönetim, sistematik bir değerlendirmeye ve “talep yoluyla kılavuzluk” ilkesine göre, çeşitlenmiş bir arz karşısında tercih kapasitesi uygulamaya davet edilen “müşteri-yurttaşlar”ın talebine tabi olan kamu görevlilerinin çalışmasının sıkı denetimini gerektirir. Bu strateji, mali ve normatif ikili karakterdedir. Kullanıcıyı mali bakımdan “sorumlu kılarak” hizmet bedeline doğrudan katkıda bulunmasını sağlar. Bu da vergi baskısını azaltma arayışına cevap verir ve aynı zamanda, talebini düzenlemeye davet edilmiş kamu hizmeti “tüketicisi”nin davranışını dönüştürmenin de aracıdır. Bu yeni yönetim pratiğinin bütün özelliklerini en iyi derlemiş kitap, 1992 yılında çıkan David Osborne ile Ted Gaebler’in *Reinventing Government* adlı çok satan eseridir.⁵⁸ Bu iki yazara göre tarihte hiçbir yönetim sabit değildir. New Deal döneminde kamu müdahalesinin biçimleri nasıl yenilenmişse, bugün de “enformasyon çağı”nın, küreselleşmenin ve “mali kriz”in “yeni dünya”sına uyarlanmış yeni bir yönetim icat etmek gerekmektedir.⁵⁹ Kamu hizmetleri üretimi, şirketlerin yeniden örgütlenmesine öncülük etmiş kuralların aynısına uymalıdır: Çaplarının daraltılması, bir “meslek” üzerinde yoğunlaşma, kalite artışı, otoritenin ademimerkezileştirilmesi, hiyerarşik hattın yataylaştırılması.⁶⁰ Harcama kapasitelerini azaltmak ya da çoğaltmak söz konusu değildir; keza kamusal politikaları ve örgütleri yeniden icat etmek de söz konusu ola-

57 B. Guy Peters, “Nouveau management public (*New Public Management*)”, *Dictionnaire des politiques publiques*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2006.

58 D. Osborne ve T. Gaebler, *Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector, from Schoolhouse to State House, from City hall to the Pentagon*, Addison-Wesley Publishing, Reading, 1992. D. Osborne aynı zamanda *Banishing Bureaucracy: The Five Strategies for Reinventing Government* ile *The Pice of Government: Getting the Results We Need in An Age of Permanent Fiscal Crisis* adlı kitabın da yazarıdır.

59 A.g.e., s. XVII.

60 A.g.e., s. 12.

maz. Weberci bürokratik modeli terk edip post-Weberci bir modele geçmemiz gereken bir dönemde yaşadığımızı yazmaktadırlar. Konularını özetlediğine inandıkları deyim “girişimci yönetim” dir.⁶¹

İki yazar, kendi hayal güçlerinin ürünü yeni bir model önerdiklerini düşünmezler. Onlar bizzat Amerika Birleşik Devletleri’nde yürürlükte olan şeyi açıklama iddiasındadırlar. Girişimci yönetimin yeniden icadı, onlara göre, Kaliforniyalı seçmenlerin 6 Haziran 1978’de, mülkiyet üzerindeki yerel vergileri yarı yarıya azaltan ünlü “öneri 13” ü oyladıklarında başlamış bir süreçtir. Bu “mali isyan” bütün Amerikan eyaletlerine yayılmış ve sonunda Reagan onu politikasının temel eksenini yapmıştır. Kaynaklarının eksildiğini sap-tayan belediye başkanları ve valiler 1980’li yıllarda yeni örgütlenme biçimleri geliştirmek ve “kamusal-özel partnerlikler”i teşvik etmek zorunda kaldılar. Yerel düzeyde “girişimci yönetimler” icat etmeyi sağlamış olan şey, bu yeni pratiklerdir.

“Girişimci yönetim”, yazarları tarafından ayrıntılı biçimde analiz edilmiş on ilkeye uyar. Girişimci yönetimlerin çoğu hizmet sağlayıcılar arasındaki rekabeti teşvik ederler; iktidarı bürokrasiden alıp yurttaşlara geri verirler; kaynaklar üzerinde değil sonuçlar üzerinde yoğunlaşarak görevlilerin performansını ölçerler. Onlara rehberlik eden şey, kurallara ve düzenlemelere itaat edilmesi değil, kendi hedeflerinin peşinden koşmalarıdır. Onlar kullanıcıları tüketici kabul ederler ve okullar arasında, formasyon programları arasında, yerleşim türleri arasında tercih imkânı sunarlar. İş işten geçtikten sonra hizmet sunmak yerine, problemleri ortaya çıkmadan öngörürler. Enerjilerini fon bulmaktansa harcamaları önlemeye yarırlar. Katılımcı iş yönetimini teşvik ederek otoriteyi ademimerkezleştirirler. Piyasa mekanizmalarını bürokratik mekanizmalara tercih ederler. Yalnızca kamu hizmeti sağlamaya değil, topluluk problemlerini çözümlmek için bütün sektörleri –kamusal, özel, işbirlikçi– eyleme geçirmeye yoğunlaşırlar.⁶²

D. Osborne ve T. Gaebler’in yazdığına göre, çeşitli veçheleriyle bu şekilde özetlenen bu girişimci yönetimi, tutucuların *free market*’iyle karıştırmaktan kaçınmak gerekir: “Kamusal bir hedefi gerçekleştirmek için piyasayı yapılandırmak aslında şeyleri düzenleme çabasını ‘serbest piyasa’ya bırakmanın karşıtıdır, piyasaya müdahalenin bir biçimidir.”⁶³ Her koşulda –diye ek-

61 Girişimci kelimesinin onlar için J.-B. Say’dan aldıkları belirgin bir anlamı vardır: Girişimci, hangi alanda olursa olsun, etkinliği ve üretkenliği artıran kişidir.

62 A.g.e., s. 20.

63 A.g.e., s. 283.

lerler– serbest piyasadan anlaşılan şey eğer yönetimin her türlü müdahalesinden bağımsız bir piyasaysa, böyle bir piyasa yoktur. Bütün yasal piyasalar yönetimlerin saptadığı kurallarla yapılandırılmıştır; bunun istisnası, gücün denetiminde olan ve şiddetin yönettiği karaborsa piyasalarıdır.⁶⁴ Özel kararları kolektif hedeflere yönlendirmek için kamusal kaldırmaçlar kullanan bu girişimci yönetim, tutucuların *free market*'i ile (terimin Amerikan anlamında) “liberaller”in *big government*'ının bürokratik programları arasında, onlara göre, bir “üçüncü yol” tanımlamayı sağlamaktadır.

Bu girişimci yönetim temasının devamı da gelmiştir. D. Osborne ile T. Graeber'in kitabından esinlenen *National Performance Review* Bill Clinton döneminde ortaya atılmıştır. “Daha iyi yürüyen ve daha az masraflı bir yönetim yaratmak”⁶⁵ programını hedef alan Al Gore'un 1993 yılında kaleme aldığı raporun ardından, Clinton idaresi geniş bir iletişim operasyonu örgütledi, yönetimi yeniden icat edecek “ekipler” ve “laboratuvarlar” kurdu.⁶⁶ Al Gore'a göre *National Performance Review* 351 bin kişinin kamusal istihdamını azaltmayı sağlamıştır. Benzer bir girişim Kanada'da da 1994 yılında memurların sayısını 45 bin azaltmaya yönelmiştir. Bu genel denetim prosedürü, OECD gibi uluslararası ekspertiz kurumlarından büyük ölçüde teşvik görek, her yerde farklı adlarda ama aynı mantığa göre yayılmıştır.

SOLCU BİR POLİTİKA MI?

Bu “yönetimin yeniden icadı” kendine çoğu zaman solcu politikanın yeniden icadı görünümü verir. Aslında bu, yalnızca yeni neoliberal aklın tahakkümü-nün en çarpıcı örneğidir. Kamu müdahalesi aygıtlarının bu reformu, 1990'lı yılların sonunda B. Clinton ile T. Blair ile Avrupa çözümün birkaç başka yöneticisi arasındaki anlaşmanın temeli oldu. Üçüncü yolun teorisini A. Giddens “devlet reformu”nun yeni yönelimlerini şu terimlerle ifade ediyordu:

Devletlerin çoğunun şirket idaresinin en iyi tekniklerinden öğrenecekleri hâlâ çok ders var. Özellikle sonuçları denetlemeli ve gerçek denetimlere girişmeliler, daha esnek karar yapıları kurmalı ya da çalışanların artan katılımını sağlamalılar.⁶⁷

64 A.g.e., s. 284.

65 Bkz. *From Red Tape to Results: Creating a Government that Works better and Costs less*, Government Printing Office, Washington DC. “Red tape” terimi idari belgelerin sarıldığı kırmızı şeridi belirtir. Bunun Fransızcadaki dengi, biraz laubali bir ifade olsa da, “paperasse”dır (değersiz kâğıt). Bu, bürokratik kuraldan sonuçlara uzanmak gerektiği anlamına gelir.

66 Bkz. X. Greffe, *Analyse économique de la bureaucratie*, a.g.e., s. 143.

67 A. Giddens ve T. Blair, *La Troisième Voie. Le Renouveau de la social-démocratie*, a.g.e., s. 87.

Bununla birlikte, kendini solun “yenilenmesi” olarak görmekten hoşlananlar, kamu faaliyetinin iş yönetimi dönüşümünün 1980’li yıllarda neoliberal yönetimlerin başlattığı bir politikanın derinleştirilmesinden başka bir şey olmadığını unutturma eğilimindedirler. Britanyalı tutucular gerçekten de bu yolun öncüsüdür. Yönetime tavsiyelerde bulunan denetim şirketlerinin danışmanlarının pek sevdikleri verimlilik ilkesini kamu sektörüne sistematik olarak uygulamak için 1980’den itibaren bir dizi düzenek kurulmuştur.⁶⁸ Efficiency Unit, Scrutinity Programme, Financial Management Initiative, National Audit Office.

1988 yılında Britanya başbakanına gönderilen bir rapor, idareyi kendi hedeflerinin peşinden giden ve performans göstergelerine itaat eden, kendi özerkliklerine sahip “üretim birimleri” ya da “kurumlar” bütünü olarak gören, iddialı ve sistematik bir *next steps*⁶⁹ operasyonunu başlattı. Kamu hizmetinin üretkenliğini düzeltmek için birçok seçenek açtı: Özelleştirme, özel sektöre taşeronluk ya da ajansın özerkleşmesi.⁷⁰ Bu son durumda, çok birleşik ve çok normalleşmiş bir kamu hizmeti, vasi bakan karşısında sorumlu ve ademimerkezileşmiş çok sayıda yapıya bölünüyordu. Britanya kamu faaliyeti, böylece, devlet kurumlarının % 80’ini bir araya getiren yaklaşık 110 özerk kuruma adım adım bölündü. Her kurum, *management* yetkinliğiyle işe alınmış ve performansına göre ücret alan bir sorumlunun yönetimindedir. İçinde bulunduğu idari yapıdan bağımsız olan bu sorumlu, eğer bu çözümün daha verimli olduğunu düşünürse, hizmetleri özel sektöre taşeron olarak verme imkânına sahiptir.

Tony Blair’in Büyük Britanyası Thatcherizmin yönelimlerini takip etti. Public-Private Partnership (PPP) olarak da adlandırılan Private Finance Initiative, özel sektör şirketlerinin eğitim, sağlık ve güvenlik alanlarında kamu hizmetlerini finanse etmesini ve yönetmesini sağlamaktadır. Sözleşme, altyapının finansmanı ve bakımı karşılığında özel sektöre uzun bir süre (yirmi ya da otuz yıl) boyunca bir hizmeti işletme hakkı vermektedir. Fakat özel şirketler ille de denk kalitede bir hizmet sağlamaz ve devlet özel şirketleri sübvans

68 Bkz. D. Saint-Martin, *Building the New Managerialist State*, a.g.e.

69 “Improving management in Government - the next steps”. Bkz. Christopher Hood, “A public management for All Seasons (in the UK)?”, *Public Administration*, 69/1, 1991, s. 3-19; Perry Anderson, “Histoire et leçons du néolibéralisme”, Kasım, 1996, s. 2; Xavier Greffe, *Gestion publique*, Dalloz, Paris, 1999.

70 Xavier Greffe “piyasa testi”ni hizmet sağlamayı rekabete açacak yöntemlerden biri yapan 1991 tarihli Beyaz Kitap *Competing for Quality*’den alıntı yapar: “Kalite için rekabet: ticari çözümler iyiyse özelleştirmek, yoksa müşterinin hizmet üzerindeki denetimini artırmak için piyasa mekanizmalarını mümkün olduğunca dahil etmek” (X. Greffe, *Gestion publique*, a.g.e., s. 151).

ederek masraflara katılmak zorundadır.⁷¹ Kamu sektörünü yeniden yapılandırıcı bir program Kanada’da (Public Service 2000), keza Avusturalya’da, Yeni Zelanda’da, Danimarka’da ve İsveç’te 1988’den itibaren uygulamaya konmuştur. Fransa’da Michel Rocard 19991 yılında bu tür yönelimi teşvik etmek istedi (“kamu hizmetinin yenilenmesi”). 1992 yılında “Kamu Hizmetleri sözleşmesi”ni yayımlatarak devletin karar yetkisini bıraktığı hizmetlerde “sorumluluk merkezleri” kurulması yoluyla iş yönetimi mantığını getirdi; bu merkezler hami bakanlıkla birlikte “hizmet projeleri” oluşturacaktı. Bu “yenilenme”nin anahtar iki kategorisi olan “sorumlu kılma” ile “değerlendirme” hiç de özgün değildi.⁷² Yeni kamu yönetiminin bu ilk nakli, başka yerde sahip olduğu kapsama erişemedi; kamu sektörünü bir müşteriye sağlanan hizmet üreticisi olarak kabul etmeye karşı direnme, kültürel ve politik bakımdan Fransa’da gücünü korudu.

Fransız devletin tepesini işgal eden modernleştirici seçkinlerin uzun süredir bayrak edip salladıkları tema olan iş yönetimi reformu,⁷³ 1990’lı yılların sonunda ve 2000’li yılların başında başlamış ve Ağustos 2001’de finans yasalarıyla ilgili örgütsel yasanın (LOLF) hazırlanması ve oylanmasına kadar varmıştır. Bu yasa, devletin mali idaresine bir performans yükümlülüğü katma çabasıdır. Bütçe finansmanı harcamanın doğasma değil, değerlendirmeye tabi tutulacak belirgin hedefleri açıklaması gereken “programlar”ın sonuçlarına bağlı olmalıdır. Görüldüğü gibi, “araçların mantığının yerine sonuçların mantığını koymayı” hedefleyen bu yeni pratikte pek de özgün bir yan yoktur.

Hızlanma olarak adlandırılan ikinci bir evre Temmuz 2007’de, Nicolas Sarkozy’nin seçilmesinden hemen sonra “kamu politikalarının genel revizyonu” (Al Gore’un *National Performance Review*’ini hatırlatan deyim) adı altında başlatıldı. “Modernleşme”nin ilk önlemlerinin çok tartışmalı bir bilançosunu çıkartan yönetim, gerçek bir “kopuş” gerçekleştirmek ister. Bu uygulama da, başka yerde olup bitenden daha yeni değildir, çünkü bütün kamu politikalarının ve toplumsal harcamaların sistematik denetimi yerleştirilmiş-

71 Philippe Marlière, *Essais sur Tony Blair et le New Labour. La Troisième Voie dans l’impasse*, Syllepse, Paris, 2003, s. 104.

72 Bakanlıklar arası bir değerlendirme komitesi, bilimsel bir değerlendirme meclisi ve değerlendirme gelişimi ulusal fonu bu dönemde kuruldu.

73 Bkz. Devletin sorumlulukları ve örgütlenmesi üzerine “Picq Raporu” (Mayıs 1994), Jean Picq, *L’État en France. Servir une nation ouverte sur le monde*, La Documentation française, Paris, 1995. Ayrıca bkz. Roger Fauroux ve Bernard Spitz, *Notre État: le livre-vérité de la fonction publique*, Robert Laffont, Paris, 2000.

tir ki, bunun amacı “kamu harcamasını azaltırken idari hizmetin verimliliğini ve kalitesini iyileştirmek”tir. Yaklaşım, “tabusuz ve *a priori*’siz” her kamu faaliyetinin “makullüğünü” sağlamaktan, sonra da hizmetlerin üretkenliğini iyileştirme imkânlarını dikkate alarak misyonların gerçekleştirilmesi için gereken maddi ve insani araçların düzeyini saptamaktan ibarettir. Özgünlük belki de cumhurbaşkanının en yakın çevresinin rehberlik ettiği bu “genel revizyon”un son derece merkezileşmiş prosedürlerinde yatmaktadır; o zamana dek bütçeyi ve idareyi denetim rolüne sahip olmuş bütün kurum ve merciler de aynı adımda marjinalleştirilmiştir.

Yeni yönetim modeli, başka birçok ülkeye de sirayet etti. “İyi yönetim” ve “iyi uygulamalar” tema ve terimleri, yönetim faaliyetinin sloganı oldu. Uluslararası örgütlenmeler, özellikle de az gelişmiş ülkelerde, kamu faaliyetinin yeni normlarını geniş ölçüde yaydılar. Örneğin Dünya Bankası, 1997 tarihli *Dünyada Gelişim Üzerine Rapor*’da “asgari devlet” deyiminin yerine “daha iyi devlet” deyiminin geçirilmesini önerdi. Rapor, özelleştirmeyi sistematik biçimde teşvik etmek yerine, devleti piyasaların bir “düzenleyicisi” olarak görmek istemekteydi. Devletin bir otoritesi olmalıydı, işin özüne yoğunlaşılmalıydı, ekonomi için zaruri olan düzenleyici çerçeveler yaratılabilmeliydi. Dünya Bankası’na göre etkin devlet, hukuk devletini garanti eden, piyasayı ve işleyişini kolaylaştıran düzenleyici bir faaliyete öncelik veren güçlü bir merkezi devlettir.⁷⁴ OECD de eksik kalmaz, kamu işletmesine ayrılmış bölümünün (PUMA) faaliyetleri sayesinde, 1990’lı yılların ortasından itibaren kamu hizmetlerinin rekabete açılması ve düzenleme reformu tavsiyelerini artırmıştır. Avrupa Komisyonu’nun 2001 yılında “Avrupa yönetişimi” üzerine *Beyaz Kitap*’ta da durum aynıdır; ne var ki bu komisyon kurumların işleyişi ile kamu hizmetlerinde girişimci ve rekabetçi modelin öne çıkarılmasını birbirine karıştırır.

Bu kamu idaresi reformu, yönetim sanatı biçimlerinin küreselleşmesine katkıda bulunur. Her yerde, yerel koşullar ne olursa olsun, aynı yöntemler savunulur, tek tip bir sözlük kullanılır (*competition, reengineering, benchmarking*).

74 Dünya Bankası 1997 tarihli raporunda şunu yazıyordu: “Piyasayla devletin birbirini tamamladığını saptamaktayız, çünkü piyasanın işleyişine gereken kurumsal temelleri yerleştirmek devlete düşer. Ayrıca, özel yatırımı çekebilmek için, yönetimin güvenilirliği –yani kamusal kural ve politikaların öngörülebilirliği ve uygulamalarındaki süreklilik– içerikleri kadar önemli olabilir.” Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde*, Washington, 1997, s. 4 (akt. Matthias Finger, “Néolibéralisme contre nouvelle gestion publique”, M. Hufty (der.), *La Pensée comptable. État, néolibéralisme, nouvelle gestion publique*, PUF, “Les Nouveaux Cahiers de l’Institut universitaire d’études du développement”, Paris, 1998, s. 62.

king, best practices, performance indicators). Bu yöntem ve kategoriler, ulusal savunmadan hastanelerin idaresine, adli faaliyete dek bütün sorunlar için, bütün eylem alanları için geçerlidir. Devletin özel sektörün ilkelerine dayanan bu “türsel” reformu, ideolojik olarak yansızmış gibi gösterilir. Yalnızca verimliliği hedefler ya da Britanyalı denetim eksperlerinin söylediği gibi, “*value for money*”i, yani kullanılan kaynakların optimalleştirilmesini hedefler. Yeni kamu idaresine katılımın partizan bölünmeleri aştığını ve yeni Amerikalı demokratlar ile yenilenmiş Avrupalı sosyal-demokratları bir araya getirme iddiasındaki “üçüncü yol”un önemli eksenlerinden birini oluşturduğunu yukarıda gördük. Bu girişim gerçekte pek az eleştiri ve muhalefetle karşılaştığından, son derece güçlü ve baskın bir akılsallık söz konusudur. Gayet evrensel görülen bu yeni kamu idaresi, kamu sektöründe ve karma sektörde etik ve politik direnişleri zayıflatarak, herhangi bir radikal söylemden daha etkili hareket eder. Hiçbir faaliyet alanını dışta bırakmayan bu faydacı insan anlayışı bu sözdağıryla ve kapsadığı akılsallıkla yayılır. Memur, maddi teşviklerle tepki gösteren akılsal bir faildir. Mesleğe özgü şeref yasaları, mesleki kimlikler, kolektif değerler, kimi kamu görevlilerini harekete geçiren ve onların bağlılıklarına anlam veren görev ve genel çıkar duygusu kasıtlı olarak gözardı edilir. Her yerde ve bütün sektörlerde harekete geçmenin gerekçeleri aynıdır; keza ödülleri ve cezaları koşullayan değerlendirme prosedürleri de aynıdır. Kamu faaliyetinin ve kamu görevlilerinin çalışmasının anlamını azaltma yönünde müthiş bir çalışma yürürlüktedir: Yalnızca en çıkarıcı davranış gerekçesi, yalnızca bunu yönlendirme iddiasında olan parasal teşvikler mantıklıdır.

Bu girişimci yönetimle birlikte, piyasa yalnızca devlet sektörüne ya da karma sektörlerle “tecavüz ettiği” için değil, kamusal ve toplumsal faaliyeti düşünmenin evrensel olarak geçerli modeli olduğu için kendini dayatır. Hastaneler, okullar, üniversiteler, mahkemeler ve hizmet sektörü, hepsi de aynı aygıt ve aynı kategorilerden kaynaklanan şirketler olarak kabul edilir. Kamu idaresine özgü bu indirgeme çalışması, doğal olarak, Batı toplumlarını niteleyen antropolojik dönüşümle ilişkilidir. Bu indirgeme, yalnızca bu dönüşümün yansımaları olmakla kalmaz; niceliksel performans mantığı karşısında heterojen olarak beliren alanları ilgilendirdiği için, özellikle etkili bir dönüşüm taşıyıcısıdır. Eğitim, kültür, sağlık, adalet ya da polisi düşündüğümüzde, bu alanlardaki dönüşümler diğer alanlarda olduğundan daha az hissedilir değildir.⁷⁵

75 Devlet hastanelerinde girişimcilik reformu için bkz. Frédéric Pierru, *Hippocrate malade de ses réformes*, Éditions du Croquant, Bellecombe-en-Bauges, 2007. “Üniversitelerin Sorumluluk Yasası” denen yeni üniversite reformu yasasının analizi için bkz. Annie Vinokur, “La loi relative aux li-

1990'lı yıllarda yaygınlaşan “adli akışın idaresi” gibi mefhumlar, hâkimleri her yıl kendi “prosedür portföyü”nü artırmak zorunda olan bir işletmeci yapmaya yöneliktir ve böylelikle hâkimin ücreti ve terfisi de giderek daha dayatmacı bir şekilde hesaplamaya bağlı olacaktır. Adli, tıbbi, toplumsal, kültürel, eğitimsel ya da polisiye faaliyetin kütleli olarak hesaba dökülerek değerlendirilmesinin, yeni idari ilkelerle yönetilen bu hizmetlerin “müşterileri”nin kabul ediliş tarzı üzerinde, keza failerin bu hesaplanabilir mantıklar ile kendi mesleklerine atfettikleri anlam arasındaki gerilimi yaşayış tarzları üzerinde ihmal edilemez sonuçları vardır.⁷⁶

Hesaplanabilir normlar bir “ideoloji” olmadığı gibi, iktisattan ihraç edilmiş özgül bir akılsallık biçimi de değildir. Bu anlamda, “performans yoluyla idare” genellikle sıyrılmaya çalıştığı korkunç problemler getirir: Performans göstergelerinin belirlenmesi sorunu, sonuçların şekillenmesi sorunu, “yukarı” ile “aşağı” arasında enformasyon dolaşımı sorunu. Sorun, adalette, tıpta, kültür ya da eğitimde “sonuç kültürü”nün ne anlama geldiği ve bunun hangi değerlerle ölçülebileceğidir. Gerçekte etik ve politik ölçütlerden kaynaklanan bir yargı eyleminin yerine ideolojik olarak yansız olduğu varsayılan bir verimlilik ölçüsü geçirilmiştir. Böylece, sanki her kurumun kendine özgü kurucu değeri yokmuş gibi, aynı hesaplanabilir norm adına her kurumun kendine özgü amaçları gizlenmeye yönelinir.⁷⁷

BİR DENETİM TEKNOLOJİSİ

Kamu faaliyetinin işyeri yönetimine [*management*] göre yeniden oluşumu, politik bir programın, bir hizmet faaliyetinin, her görevlinin çalışmasının sonuçlarını “akılsal” ve “bilimsel” olarak açıklayabilen genel ve eksiksiz bir değerlendirmenin erdemlerine duyulan inanca dayanır.⁷⁸ Fiili gücü ve meşruluğu, gözlem, soruşturma ve yargı gibi pratik aygıtların kavranışına ve hâkimi-

bertés et responsabilités des universités: essai de mises en perspective”, *Revue de la régulation*, no 2, Ocak 2008.

76 Bkz. Örneğin, yeni “adli iktisat” için Gilles Sainati ve Ulrich Schalchili, *La Décadence sécuritaire*, La Fabrique, Paris, 2007.

77 Araçların bir hedefe optimal uyumu mantığının buyurduğu, Weberci terimlerle “amaç akılsallığı”nın ideal tipi gerçeklikle örtüşme eğilimindedir. Muhtemeldir ki hiçbir kurumun eylemi, kendisini etik, dini ya da felsefi ilkelere tabi kılan “değer olarak akılsallık”tan tamamen yoksun kalamaz.

78 Aralık 2007’de Nicolas Sarkozy’nin kararıyla uygulamaya konan bakanların faaliyetinin yurttaşların kamusal yargısından değil denetim mantığından kaynaklanması gerektiği fikri, “yönetim ruhu”nun dünya çapındaki dogmatizminin karikatürleşme noktasına varmasından başka bir şey değildir.

yetine giderek daha fazla dayanan toplumsal gruplar, bu genelleşmiş değerlendirme mantığının taşıyıcısıdır. Büro şeflerinin işe alınması, yetiştirilmesi, toplumsallaşması her yerde büyük bir önem kazanmıştır; bunlara temel “modernleşme görevlileri” gözüyle bakılmaktadır. Giderek daha fazla *business school*’larda yetişen yüksek idari görevliler, özel şirket çevreleriyle daha güçlü bir simbiyoz ilişki içinde, “modernite” ile “bilimselliği” kaynaştıran ilave bir meşruluk kaynağını da burada bulurlar ve bunu da, kendi idari denetim ve önerme rollerinin ekspertiz gücünden yoksun kalmış demokratik kurumların aleyhine gerçekleştirirler.

Bu yeni kamu idaresi, çalışmaya daha fazla katılımlarını sağlamak amacıyla kamu görevlilerini sıkı sıkıya denetlemeyi hedeflemektedir. Bundan böyle onlardan beklenen, yalnızca işlevsel prosedürlere ve adli kurallara saygı göstermekten çok, özel şirkette olduğu gibi iradi olarak rakamlara dökülen sonuçlar elde etmektir. Bu performans ölçümü, kamu hizmetlerinde iktidar ilişkilerinin temel teknolojisi haline gelmiş ve görevlilerdeki gerçek bir “denetim takıntısı”, önemli bir bürokratikleşmenin ve normatif bir artışın kaynağı olmuştur.⁷⁹ Faaliyet buna göre şekillendirilir ve yüksek merciler karşısında “sözleşmeli bağlılıkları”na uyum sağlamaları için “değerlendirilenler”de öznel dönüşümler yaratmak hedeflenir. Böylelikle, doktorlar, yargıçlar ve öğretmenler gibi masraflı, aşırı hoşgörülü ya da az üretken bulunan belli bir meslek grubunun edindiği özerklik azaltılarak, onlara hızla çoğalan uzman bir teknik yapının inşa ettiği sonuç kriterleri dayatılır. İdeal, herkesin kendi sonuçlarının hesabını ve bunların kendisine buyrulan hedeflere uygun olup olmadığını günü gününe tutarak kendi kendinin gözetmeni olmasıdır. Hedeflerden biri, performans normlarını içselleştirmekten ve dahası, kimi zaman, *değerlendirilen kişinin kendisini yargılamaya hizmet edecek normların üreticisi olmasını* sağlamaktan ibarettir.

Değerlendirme, bireyleri yeni performans ve kalite kriterlerine uyum sağlamaya, klasik bürokratik kurallardan genellikle daha az biçimsel olmayan yeni prosedürlere uymaya yönelten bir normalleştirme sürecidir. Fakat, bu klasik kurallardan farklı olarak, yeni kriterler “mesleğin kalbi”ne, toplumsal anlamına, araştırmacılar, polis memurlarına, hastabakıcılara, postacılara dek en çeşitli profesyoneller dünyasında olabileceği gibi, üzerinde

79 Michael Power, *La Société de l'audit. L'obsession du contrôle*, La Découverte, Paris, 2005. Uygulamada yeni denetim teknikleri “verimlilik” dogmasını sorgulayan bir zaman, enerji ve para harcamasına yol açar. Denetim, değerlendirme, “projeler”in hazırlık zamanı, sözleşme arayışı zamanı, bakımından özellikle masraflı olabilir ve faaliyetlerin temel hedeflerinden saptırabilirler. Bu yöntemlerin uygulandığı her yerde, özellikle yüksek öğrenim ve bilimsel araştırma alanında durum budur.

yükseldiği değerlere daha doğrudan isabet edebilmektedir. Yeni yönetime özgü performans ve teşvik önlemlerinin bu tek tip biçimleri, mesleki özerklik biçimlerine ve ücretlilerin boyun eğdikleri değerler sistemine karşı korkunç bir savaş makinesi oluşturmaktadır.⁸⁰

İşyeri yönetimi, eylemin sonuçlarına dair sayısal bir hâkimiyet yanılmasına dayanır. Hizmetlerin “pilotajı”nı yönlendiren “komuta tablosu”nun kullanımının yönlendirdiği bir faaliyetin sonuçlarının tamamen sayısal yorumlanması, mesleki deneyimle ve bu deneyimin nicelendirilemeyen boyutlarıyla çelişkiye düşer.⁸¹ Aranılan etkinlik, böylece, başka değerlerin yönettiği profesyonel evrenler içinde bu “*management* kültürü”nün doğurduğu değerler çatışmasıyla inkâr edilmiş olabilir. “Demoralizasyon” etkileri hizmetin kalitesi üzerinde etkili olur; öyle ki, bağlılığa ve profesyonel bilince, aldatıcı kurgular ya da yeni *doksa*’nın içindeki istisnalar gözüyle bakılır.

Ayrıca yalnızca yeni kamu idaresinin bu etkilerin değerlendirmesinden dışında kalabilmesi de bir paradokstur. Gerçekte değerlendirmeyi ölçen kimdir? İsveç ya da Kanada’daki memur sayısındaki azalma, artan üretkenliğin kanıtı olarak gösterildiğinde, kimse bunun toplum üzerindeki etkisinin yararlı olup olmadığını, değerlendirilmemiş bir bedelin olup olmadığını ya da yükümlülüğün kimi toplumsal grupların üzerine bırakılıp bırakılmadığını söyleyebilecek durumda değildir.⁸² Memur sayısının azaltılması ve ücretlerinin düşürülmesi (1982 yılında maaşların endeks dışı tutulması beri Fransız memurlarının durumu budur) daha büyük bir performans koşulu değildir.

Ancak inşa edilen şey değerlendirilir, ancak ölçülebilir olana indirgenen şey ölçülür.⁸³ Değerlendirme, faaliyetlerin kendilerine özgü karakterlerinin tektipleştirilmiş standartlar (ISO 9000 tarzında) içerisinde silinip gittiği bir normalleştirme girişimidir.⁸⁴ Yeni denetim düzenekleriyle birlikte, yerine getirilecek görevlere dair yeni algılar, çalışmayla ve başka insanlarla yeni ilişkiler de gelişir. Kriter ve norm seçimiyle birlikte, değerlendirme, mesleğin ba-

⁸⁰ Henry Mintzberg gibi kimi örgütlenme teorisyenleri örgütlenme tarzlarını faaliyet türüne göre farklılaştırmanın zorunluluğunu göstermişlerdir (H. Mintzberg, *Structure et dynamique des organisations*, Éditions d’organisation, Paris, 1982).

⁸¹ Bu yanılma, Büyük Britanya’da yerel idareyi 1’den 4’e kadar giden bir ölçek üzerinde ölçen tek bir göstergenin yapımıyla birlikte iyice abartıldı.

⁸² Bu konuda bkz. C. Pollitt’in analizleri, *Managerialism and the Public Services*, a.g.e.

⁸³ M. Power şunu belirtir: “İşletmelerin verimliliği ve etkinliği bizzat denetim süreci içinde oluşturulmuş ve doğrulanmıştır”, *La Société de l’audit*, a.g.e., s. 111.

⁸⁴ M. Power’in güçlü tezi, iktidar teknolojisinin faaliyeti “denetlenebilir” kılmak için bu faaliyet üzerindeki bakışın dönüşümünden geçtiği şeklindedir. Bu “denetlenebilirlik” toplumsal ve politik bir yapıdır.

zı yanlarını görünür ya da görünmez kılma, bunlara değer verme ya da değersizleştirme etkisi gösterir: Faaliyet içinde görünür olan şey, görünmeyenin aleyhine değer kazanır. Genellikle sık sık sorulan değerlendirmenin “nesnelliği” sorusunun anlamı yoktur. Bu iktidar teknolojisi, öznelere meşru davranış normunun tanımına uygunluklarıyla değer kazanan bir ilişki türü yaratmayı hedefler. Dolayısıyla, kamu hizmetine dahil olan bu yönetim tarzını, davranışı değerlendirme prosedürleriyle ve bunlara bağlı yaptırımlarla yönlendirilecek bir *özne inşası* olarak değerlendirmek gerekir.

Performans normlarının içselleştirilmesi, göstergelere uyum sağlamak için sürekli kendi kendini gözetleme, başkalarıyla rekabet, “modernleştiriciler”in gerçekleştirmek istedikleri bu “zihniyet devrimi”nin içindeki temel harç malzemeleridir. Bentham’ın eski düşünüyü modernleştiren bu genel denetim rejimi bürokratik bir kâbusa dönüşebilecek kendine özgü bir mantığa sahiptir. Britanya’da yerel yetkililerin, özellikle yeni İşçi Partisi yönetimleri altında, erişilecek hedefleri ve kriterleri çoğaltarak denetim sistemini yetkinleştirmek istediklerinde deneyimledikleri de budur (Best Value for Money).⁸⁵

İŞLETMECİLİK VE POLİTİK DEMOKRASİ

Yeni kamu idaresinin iki boyutu vardır: Daha sofistike bir bürokratik akılsallaşmaya katılan daha incelikli kontrol tarzları getirir; ve kamu hizmetine özgü görevleri biçimsel olarak özel sektörün üretim çizgisine dahil ederek bunları karıştırır. Öyle ki, hem eski bürokratik mantıkla süreklilik vurgulanabilir, hem de bir miktar kopma noktası ortaya konabilir.

Önemli yanlardan biri, kuşkusuz ki, yerel özgürlüklerin güçlü olduğu ülkelerde ulusal ve tek tip standartlardan yola çıkarak yeni bir denetim rejimine varan bürokratik merkezileşmenin büyümesidir. Örneğin Büyük Britanya’da performans göstergeleri yoluyla yönlendirme [pilotaj], Ulusal Denetim Komisyonu’nun kurulmasıyla 1982’den itibaren yerel topluluklar üzerinde merkezi mercilerin denetimini çok güçlü biçimde artırmaya hizmet etti. Davranışların sofistike aygıtların zorlamalarına tabi olması, söz konusu alandaki aktörlere daha fazla özgürlük vermekten uzak olduğu gibi, bu aktörleri aşırı nesneleştirilmiş bir faaliyete kapatma eğilimi de gösterir. İstatistikî normlar, “Weberci” türde bürokrasinin mantığı içinde, tutumların standartlaştırılma-

85. Patrick Le Galès, yerel hizmetleri denetim sayısını enflasyonist bir öfkeyle önemli ölçüde artıran Denetim Komisyonu’nun kontrollerini karşılamak için karmaşık raporlar kaleme almakla vakit geçiren yerel sorumluların ödle ve gülünç durumunu tarif eder. (P. Le Galès, “Contrôle et surveillance. La restructuration de l’État en Grande-Bretagne”, *a.g.e.*, s. 52 ve devamı).

sında ve normalleştirilmesinde güçlü araçlar olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁶ Böylece, denetim ve düzenleme mercilerinin merkezileşmesi ile rekabete tabi hizmetlerin varsayımsal özerkliği arasındaki gerilim gözardı edilemeyecek sapkın etkilere yol açarak, hizmetlerin, kendi misyonlarının gerçek içeriğini pek dert etmeden, kendi performans hesaplarına takınaklı bir şekilde odaklanmasına yönelir. Bir sınavda başarı oranı, hastane yataklarının doluluk oranı, saptanmış olgular / açıklanmış olgular hesabı... Bütün bunlar çok farklı fiili sonuçlar, hatta verilen hizmetin gerçekliği karşısında çok ciddi sapmalar anlamına gelebilir. Rakamın bu fetişleştirilmesi, gerçek iyileşmeleri ifade etmekten uzak olan “sonuç imalatı” yönündeki bu aşırı akılsallaşmaya yönelir; öyle ki işletmeciler ve asları “oyunu oynamak” ve kolektif bir rakam üretimine katkıda bulunmak zorundadırlar. Gerçekliklerin şirket ve ticaret retoriğiyle daima örtüştüğünü ileri sürmemizi sağlayan hiçbir şey yoktur. Niceliksel değerlendirme ölçütleri, müşterilere dikkat etme yönündeki niteliksel ölçütlerle her zaman uyuşmaz.

Bürokratik akılsallaşmanın bu yeni evresi, kamu hizmetlerinin anlam yitimine eşlik eder. Yeni kamu idaresinin etkilerinden biri, gerçekte, kamu sektörü ile özel sektör arasındaki sınırların karışmasıdır. Sözleşmeli ilişkilerin ve zincirleme vekilliklerin çoğalmasıyla birlikte, keza kamu istihdamı biçimlerinde daha büyük bir çeşitlilik ve daha gelişkin bir geçici istihdam yönünde dönüşümlerle birlikte sorgulanan şey, ilkeleri ticari mantığa aykırı olan bir kamu sektörü fikridir.⁸⁷ Örneğin rekabetin artırılması, çok sayıda kamu görevlisi ve yurttaşın bağlı kaldığı kamu hizmeti yükümlülükleriyle kolaylıkla uzlaşmaz. Yeni kamu idaresi, Fransa’da yerleşmiş kamu işlevi ilkelerinden (kamu hukukunun önceliği, kullanıcıların muamele eşitliği, hizmet sürekliliği, laiklik ve politik yansızlığa saygı) iyice ayrılmaktadır. Verimliliği artırmak için mümkün olduğunca çok ürün satmak gereken kullanıcının tüketiciye dönüşmesi, eksperlerin söylemek istedikleri kadar “yansız” değildir. Değerlendirme prosedürlerine gelince, bunlar kurum içinde yapılabilecek sonuç ölçümleriyle bir politikanın toplumun bütünü üzerindeki uzun vadeli ve çoklu olası etkilerini karıştırma eğilimindedirler.

⁸⁶ Bu, bürokrasi maliyetleri üzerinde odaklanan *Public Choice*’in iktisadi analizinin sosyolojinin ortaya koyduğu akılsallaşma sürecinin önemli yanlarından birini bir kenara bıraktığını göstermektedir.

⁸⁷ Luc Rouban’a göre, “bu son yıllardaki idari dönüşüm kamu faaliyetini değil yönetim eyleminin kamusal araçlarını sınırlandırma eğilimindedir. Bu hareket, piyasa kurallarını ihlal eden adli ve mali bir rejimden yararlanan faaliyetleri kapsadığı düşünülen ‘kamu sektörü’ nasyonuna son vermeye yönelir” (L. Rouban, “La réforme de l’appareil d’État”, a.g.e., s. 147).

Ticari iktisat dünyasına özgü hesaplanabilir mantıkların ithali yalnızca faaliyetleri ve sonuçlarını “gerçeklikten uzaklaştırmaya” yönelmekle kalmaz, devlet ile yurttaşlar arasındaki ilişkileri depolitize etmeye de yönelir. Yurttaşlar, “paralarına göre sahip olmaları” gereken hizmetlerin satın alıcıları olarak kabul edilirler. Verimlilik boyutuna ve mali randımana verilen bu öncelik, vergi mükellefinin kişisel olarak ödediği ile kişisel olarak aldığı arasındaki denge dışındaki her adalet anlayışını kamusal alandan siler.

Güvensizlik ilkesi ve değerlendirmeye dayalı gözetim yöntemi insanları yönetmenin yeni sanatının en karakteristik özellikleridir. Bunu harekete geçiren işletme ruhu, kamu hizmetinin artık gözden düşmüş değerleri ve görevlilerin kendilerini aşan genel bir davaya bağlılıkları aleyhine kendini dayatır. Demokratik bir egemenlik idealine bağlı eski yönetim biçiminde, memurun görece özerkliği, kendisine dayatılan ve “dayanışma ruhu” oluşturan mesleki değerlere ve kamu hukukuna saygı göstermesi gereken bir davaya hizmet etme yükümlülüğüne dayanıyordu. Bir tüzükte ifade bulan bu bağlanmanın karşılığı, kamu görevlisinin erdemli davranışına dair belli bir güvendi – her ne kadar bu güven her zaman tüzüksel kaygılarla dengelenmiş olsa da. Yeni yönetim postulatı, bir kamu “ruhu”na her türlü bağlılıktan ve kendi dışındaki değerlere her türlü katılımdan içkin olarak yoksun “sıradan birey”e güvenilemeyeceğini veri aldığından, geriye kalan tek çözüm, özel çıkarların denetimi ve “uzak mesafeden yönlendirilmeleri” olur. Söz konusu kişiler hastane personeli, yargıçlar ya da itfaiyeciler bile olsa, mesleki faaliyetlerinin devindirici gücü ve ilkesi ancak kişisel ve korporatif çıkarlar açısından düşünülür. Böylelikle kendine özgü değerlere dayalı bir mesleğe bağlılığın her türlü ahlâki ve politik boyutu reddedilir. İşletmenin üç temeli olan “ekonomi, etkinlik, verimlilik” görev ve meslek bilinci kategorilerini iktidar mantığından silip atmıştır.

Kamu kurumları ile kolektif çıkarı dikkate almadan azami avantajlarının peşinde koşan “oportünistler” olarak görülen toplumsal ve politik özneler arasındaki ilişkiye damgasını vuran da güvensizliktir. Neoliberal yeniden yapılanma, yurttaşları, bencil tatminlerinden başka bir şeyi asla dikkate almayan hizmet tüketicisine dönüştürür. Bu da gözetim, kısıtlama, cezalandırma, “sorumlu kılma” prosedürleri aracılığıyla onlara da böyle davranılmasına yol açar. Tıbbi masrafların artan miktarını hastalara karşılatarak hastalar, üniversitelere kayıt harçlarını yükselterek öğrenciler bu sürece “katılır.” İdari kurumların, yerel toplulukların, hastanelerin ve okulların sentezleyici performans göstergeleriyle “pilotajı” (ki bunların sonuçları ulusal ve yerel basın

tarafından “ödüllendirilenler listesi” biçiminde geniş ölçüde yayılır), yurttaşı, yargısını yalnızca maliyet/kâr ilişkisi üzerinde temellendirmeye davet eder. Yurttaşlık “erdemleri”ne duyulan her türlü güvenin yok olmasının, kuşkusuz ki, yeni yurttaş-tüketicinin bundan böyle kolektif yükümlülöklere kattığı vergi payına ve bireysel olarak bundan “geri aldığı” şeye bakışı üzerinde performatif etkileri vardır. Bu yurttaş-tüketiciler, kurumları ve politikaları politik topluluğun çıkarı açısından değil, yalnızca kendi kişisel çıkarları açısından değerlendirmeye çağırılırlar. *Kökten değişmiş bulunan politik öznenin tanımı da budur.*

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Neoliberal Öznenin İmalı

Toplumu, şirketlerden oluşan bir şirket yapan anlayış yeni bir öznel norm olmadan işlemez. Bu norm, sanayi toplumlarının üretken öznesinin normu değildir. Burada ana hatlarını kabaca çizmek istediğimiz, oluşum halindeki neoliberal özne, günümüzde çok sayıda çalışmanın konusu olan bir performans ve haz düzeneğine bağlıdır. Günümüzde “hiper-modern”, “belirsiz”, “esnek”, “geçici”, “akışkan”, “ağırlıksız” insan tanımlarından geçilmemektedir. Bu değerli ve çoğu zaman çakışan, psikanalizle sosyolojinin kesiştiği çalışmalar, insanın yeni bir durumunun, etkisi kimilerine göre psşik iktisada dek varan ifadesidir.

Bir yandan, çok sayıda psikanalist, muayenehanelerine gelen hastaların yeni bir özne çağına tanıklık eden semptomlardan muzdarip olduklarını söylemektedir. Bu yeni öznel durum genellikle klinik literatürde “bilim çağı” ya da “kapitalist söylem” gibi geniş kategorilere bağlanır. Tarihsel olanın yapısal olanı istila etmesi, Lacan okurlarını şaşırtmayacaktır. Lacan’a göre psikanaliz öznesi ezeli bir töz olmadığı gibi, tarih-aşırı bir değişmez de değildir, tarihin ve toplumun içine kayıtlı söylemlerin etkisidir.¹ Diğer yandan, sosyoloji alanında, “birey”in dönüşümü inkâr edilemez bir olgudur. Muğlak bir terim olan “bireycilik”le çoğu zaman kastedilen şey, kimi zaman Durkheimci gelenekteki morfolojik dönüşümlere gönderme yapar, kimi zaman ise daha Weberci bir çizgide, akılsallaşmanın yaşamın her alanında yaygınlaşmasına gönderme yapar.

1 Bu nokta üzerinde durursak, J. Lacan’ın Batı tarihinde yararcı döneminin önemini yazılarında ve seminerlerinde defalarca belirttiği gösterilebilir. Örneğin bkz. *Écrits*, Seuil, Paris, 1966, s. 122.

Lacan'da olduğu gibi bir yandan bilime ve diğer yandan kapitalizme bağlanabilecek insan üzerine söylemin dönüşümünü, psikanaliz ve sosyoloji kendi tarzlarında kaydederler: Bu, 18. yüzyıldan itibaren insanın ne olduğunu ve ne yapması gerektiğini belirtmeye başlamış bilimsel bir söylemdir. İnsanı üretici ve tüketici hayvan, emek harcayan ve ihtiyaç duyan varlık haline getirmek için yeni bir bilimsel söylem insanın çapını yeniden tanımlama iddiasında bulunmuştur. Ama bu çok genel çerçeve, yeni bir normatif mantığın Batı toplumlarında kendini nasıl dayattığını saptamakta hâlâ yetersizdir. Özellikle bu son üç yüzyıl boyunca Batılı öznenin tarihinin geçirdiği değişiklikleri saptamaya izin vermez; neoliberal akılsallığa bağlanabilecek mevcut değişimleri ise hiç görememektedir.

Dolayısıyla, eğer yeni bir özne varsa, bunu, 20. yüzyıl sonunda, yeni bir türde psişik işleyişler meydana getirme etkisine sahip yaptırımlar, teşvikler, içerimler örgüsünün yerleşmesini teşvik ederek şirket-insan ya da "girişimci özne" figürünü doğurmuş olan söylemsel ve kurumsal pratikler içinde kavramak gerekir. Piyasa mekanizmalarının, ilişkilerinin ve tutumlarının çoğalması ve yoğunlaşması yoluyla toplumu, şirketleri ve kurumları tepeden tırnağa yeniden örgütlenme hedefine varmak, aynı zamanda öznenin başkalaşmasını da getiriyordu. Benthamcı insan, piyasanın hesapçı insanı ile sanayi örgütlenmelerinin üretici insanıydı. Neoliberal insan rekabetçi insandır; dünya çapındaki rekabete bütünüyle gömülmüştür. Bu dönüşümden önceki bölümlerde söz ettik. Şimdi, onun çeşitli biçimlerini daha sistematik olarak tarif etmemiz gerekiyor.

ÇOĞUL ÖZNE VE ALANLARIN AYRILMASI

Nereden yola çıkıyoruz? "Modern" denen Batılı özne uzun süre boyunca, hem birbiri karşısında heterojen hem de çatışmalı ilişki içinde olan normatif rejimlere ve politik kayıtlara bağlı kaldı: Eski toplumların geleneksel ve dinsel alanı, politik egemenlik alanı, ticari mübadele alanı. Bu Batılı özne üç farklı alanda yaşıyordu: Hâlâ kırsal ve Hristiyan bir toplumun yükümlülük ve inanç alanı; ulus devletlerin ve politik topluluğun alanı; emek ve üretimin parasal piyasasının alanı. Bu bölüşüm daha baştan oynaktı ve güç ilişkileriyle politik stratejilerin tüm meselesi, tam da bu alanların hudutlarını saptamaktan ve dönüştürmekten ibaretti. Politik rejimin doğasına yönelik büyük mücadeleler bu durumun özellikle yoğunlaşmış bir ifadesiydi. Daha önemlisi, ama kavraması daha güç olanı, insan ilişkilerinin adım adım dönüşümü, yeni ekonominin sonucu olan gündelik pratiklerin dönüşümü, ticaret alanında ye-

ni toplumsal ilişkilerin ve egemenlik alanında yeni politik ilişkilerin öznel etkileridir.

Liberal demokrasiler, çoklu gerilimlerin ve ayrıştırıcı atılımların evreniydi. Konumuzu aşan mülâhazalara girmeden, bunları öznenin heterojen işleyişine belirli sınırlar içerisinde izin veren ve saygı gösteren rejimler olarak tarif edebiliriz, çünkü yaşamın farklı alanlarını hem birbirlerinden ayırmayı, hem de birbirlerine eklemlmeyi sağlıyorlardı. Bu heterojenlik, kurumların, kuralların, ahlâki, dini, politik, ekonomik, estetik, entelektüel normların gö-reli bağımsızlığıyla ifade buluyordu. Bu, liberal demokrasileri harekete geçiren hareketin doğasının, bu denge ve “hoşgörü” özelliğine indirgenebileceği anlamına gelmez. İki büyük paralel atılım cereyan etmiştir: Politik demokrasi ve kapitalizm. Modern insan o zaman ikiye bölünmüştür: Devredilemez haklara sahip yurttaş ile kendi çıkarı peşinde koşan ekonomik insan; “amaç” olan insan ile “alet” olan insan. “Modernite”nin tarihi ikinci kutuptan yana bir dengesizliği kutsamıştır. Kimi yazarların yaptığı gibi, demokrasinin –sakatlanmış bile olsa– gelişimini öne çıkarmak isteseydik,² Marx, Weber ya da Polanyi’nin farklı şekillerde ortaya koyduğu ana eksen, azami kâr kuralına tabi insan ilişkilerinin genel mantığının serimlenmesini gözden kaçırırđık.

Ticaret ilişkisinin öz-nede doğurduğu bütün dönüşümleri burada göz ardı etmeyeceğiz. Marx, başkalarıyla birlikte ama belki de başkalarından daha iyi bir şekilde, piyasanın insan ilişkileri üzerindeki çözücü etkilerini gösterdi. Şehirleşmeyle birlikte toplumsal ilişkilerin ticarileşmesi, gelenekler, kök-ler, aile bağları ve kişisel sadakatler karşısında bireyin “özgürleşme”sinin en güçlü faktörlerinden biriydi. Bu öznel özgürlüğün bedelinin, sermayenin değer kazanmasının kişisiz ve denetlenemez yasalarına köle olmanın yeni bir biçimi olduğunu gösterme büyüklüğü Marx’a aittir. Liberal birey, Locke’taki kendisinin sahibi olan özne misali, tüm doğal yeteneklerinden yararlandığına, aklını ve iradesini serbestçe kullandığına inansa da, kendi indirgenemez özerkliğini dünyaya ilan etse de, klasik siyasal iktisadın analiz etmeye başladığı büyük mekanizmaların çarkı olmaya devam edecektir.

Bu yaygın metalaşma, insan ilişkileri içinde genel bir sözleşmeli ilişki biçimi aldı. Özgür kişileri bağlayan gönüllü sözleşmeler, hükümler mercinin kuşkusuz daima garanti ettiği sözleşmeler, böylece akrabalık ve soy zincirinin kurumsal biçimlerinin ve daha genel olarak sembolik karşılıklılığın eski biçimlerinin yerini aldı. Sözleşme, daha önce hiç olmadığı kadar bütün insan ilişkile-

2 Bkz. *Supra*, M. Gauchet’nin bakış açısından 5. bölümdeki tartışma.

verimlilik düzeneği - Foucault

rinin ölçüğü oldu. Öyle ki, birey gönüllü bağlanmadaki tam ve eksiksiz özgürlüğü ötekiyle ilişkisi içinde giderek daha iyi hissetti; "toplumu" kutsal haklarla donanmış kişiler arasındaki işbirliği ilişkileri bütünü olarak algıladı. Modern "bireycilik" olarak adlandırılması uygun olan şeyin merkezi buradadır.

É. Durkheim'ın gösterdiği gibi, sözleşmede daima sözleşmeden fazlası bulunduğu için burada tuhaf bir yanılsama vardı: Garantör devlet olmadan hiçbir kişisel özgürlük var olamazdı. Fakat M. Foucault'yla birlikte şu da söylenebilir: Sözleşmenin altında da sözleşmeden başka bir şey vardır; hatta öznel özgürlüğün altında öznel özgürlükten başka bir şey vardır. Bu, normalleşme sürecinin ve disipline edici tekniklerin verimlilik düzeneği olarak adlandırılabilir bir düzenlenmesidir. Özneler, sanayi ve ticaret toplumuna, yalnızca serbest mübadele propagandasıyla ya da yalnızca kişisel zenginleşmenin cazibesıyla asla gönüllü ve kendiliğinden "rücu" edemezlerdi. Hem hesapçı birey, hem de üretici emekçi olan insanın yeni idealinin kurumsal biçimleri olan zihin eğitimi türlerini, beden denetimi, emek örgütlenmesi, yerleşim, dinlenme ve boş vakit türlerini, "stratejisti olmayan bir stratejiyle" düşünmek ve yerleştirmek gerekmişti. Ekonomik faaliyete gerekli "insan kaynakları"nı bu verimlilik düzeneği sağlamıştır, üretimin ve tüketimin büyük dolaşımı içinde işlemeye elverişli ruh ve bedenleri üretmeye devam eden de budur. Tek kelimeyle, kapitalist toplumların yeni norm koyuculuğu, özel türde öznel bir normalleşme tarafından dayatılmıştır.

Biraz sorunlu olsa da bu sürecin ilk kartografisini M. Foucault çıkartmıştır. Verimlilik düzeneğinin genel ilkesi, genellikle dile getirildiği gibi, "bedenlerin terbiyesi" olmadığı gibi "zihinlerin idaresi" de değildir. Daha doğrusu, bedenler üzerindeki disipline edici eylemin, özneliğin işleyişinin belli bir tarzının şekillenmesindeki bir momentten ve bir veçheden başka bir şey olmadığını söylemek gerekir. Bentham'ın panoptiği gerçekten de bu öznel şekillendirmenin simgesidir. İnsanların yeni yönetimi onların düşüncelerine kadar nüfuz eder, eşlik eder, yönlendirir, teşvik eder, eğitir. İktidar yalnızca egemen irade değildir, fakat, Bentham'ın gayet iyi dediği gibi, çıkarları yönlendirmeye yönelik "dolambaçlı yöntem" ya da "dolaylı yasama"dır. Tercih özgürlüğünü varsaymak, bu özgürlüğü teşvik etmek, onu pratiğe geçirmek, öznelerin sanki "görünmez bir el" tarafından her birine ve hepsine yararlı olacak tercihler yapmaya yönlendirildiğini varsayar. Bu temsilin arka planında Yüce Saatçi modeline uygun büyük bir mühendisten ziyade, her özne de bütünü düzenleme ihtiyaçlarına cevap vermeye hazır bir çark bulan, ideal olarak tek başına işleyen bir makine vardır. Ama bu çarkı imal etmek ve beslemek gerekir.

Üretici özne sanayi toplumunun büyük eseri olmuştur. Söz konusu olan yalnızca maddi üretimi artırmak değildi; iktidarın esasen üretici olarak, sınırları yalnızca eyleminin üretim üzerindeki etkileriyle belirlenen, üretimi teşvik eden bir unsur olarak yeniden tanımlanması da gerekiyordu. Esasen üretici olan bu iktidarın karşılıklı olarak bağlı olduğu şey, üretici özneydi; yalnızca emekçi değil, ama yaşamının her alanında refah, haz ve mutluluk üreten özne. Siyasal iktisadın hemen bir paraleli ortaya çıktı: Onunla aynı yapıda olan psişik bir iktisadı tarif eden bilimsel bir psikoloji. İktisadi mekanik ile duyumların psiko-fizyolojisinin balayı daha 18. yüzyılda başlamıştır. Zevk ve acıların yönettiği insanın yeni iktisadını çizecek olan şey kuşkusuz bu önemli kesişmedir. Duyumların yönettiği ve duyumlarca yönetilebilir olan insan: Birey eğer özgürlüğü içinde ele alınacaksa, o aynı zamanda tam bir dolandırıcıdır, "potansiyel olarak cürüm işleyen"dir, öncelikle kendi çıkarıyla hareket eden bir varlıktır. Yeni politika, her bir kişinin herkes tarafından ve herkesin her bir kişi tarafından gözetlenmesinin şerefine dikilmiş panoptik anıtları açılır.

Fakat, diye sorulacaktır, özneleri gözetlemenin ve iktidarı azamileştirmenin nedeni nedir? Cevap kendiliğinden gelir: Azami mutluluk yaratabilmek için. Çabaların ve sonuçların yoğunlaştırılması, gereksiz harcamaların asgariye indirilmesi; verimliliğin yasası işte budur. Uysallıkla çalışan, yararlı, tüketmeye hazır insanlar yaratmak, *etkili insan* yaratmak; işte, daha Bentham'ın eserinde bile kendini gösteren şey budur. Fakat klasik faydacılık, eski kategorileri yok etme yönündeki müthiş çalışmasına rağmen, öznenin içindeki çoğulluğu sona erdirememiştir;³ keza bu çoğulluğun denk düştüğü alanların ayrımı da ortadan kalkmamıştır. Homojenleştirici amacı açıkça ortada olan fayda ilkesi, bütün söylemleri ve kurumları emmeyi başaramamıştır, tıpkı genel denklik olan paranın bütün toplumsal faaliyetleri kendine tabi kılmayı başaramaması gibi. Günümüzde sorgulanan şey, özellikle öznenin bu çoğul karakteri ile alanların bu ayrımıdır.

TOPLUMUN ŞİRKETE GÖRE ŞEKİLLENDİRİLMESİ

Belirttiğimiz gibi, ilk adım, bireyler arasında çıkar ilişkilerinin varlığının gerektirdiği zevk ve acıları azamileştirme çabasını kendi üzerinde uygulayan he-

3 Daha evvel (Bölüm 3, özellikle dipnot 88, s. 82) gördüğümüz gibi, J. Locke'un düşüncesi öznenin çıkar öznesinden, hukuksal öznenin, dini öznenin vs. bu farklılaşmasını yansıtmaktadır. Bu düşüncenin kendince ısrarcı etkisi, faydacılığın hegemonyasına rağmen, tekkelci çıkar rejimi altında öznenin sınıflandırılmasına belli bir tür direniş tanıktır.

sap insanını yaratmaktı. Kurumlar, bu yaşama daha ziyade ayak direyen öz-neleri oluşturup saflara katmak ve farklı çıkarları uzlaştırmak içindi. Fakat başta politik söylem olmak üzere kurumların söylemleri, tekanamlı olmaksan uzakta. Faydacılık tek meşru doktrin gibi dayatılmaktan çok uzaktı. İlkel karmaşık bir halde kaldılar; hatta 19. yüzyıl sonunda iktisadi ilişkiler içinde, sermayenin birikim mantığını ciddi biçimde sınırlandıran ve toplumsal mübadelelerin dar anlamda sözleşmeli anlayışına itiraz eden “toplumsal” mülâhazaların, “toplumsal” hakların, “toplumsal” politikaların ortaya çıktığı bile görüldü. Ulus-devletlerin inşası, hukukçular geleneğinin eski kelimele-riyle yazılmaya ve üretim düzenine yabancı politik biçimlere dahil olmaya devam etti. Tek kelimeyle, iktisadi verimlilik normu kendi dışındaki söylemler tarafından içerilmiş olarak kaldı; iktisadi insanın yeni akılsallığı da iç içe geçen teorilerce maskelendi ve karıştırıldı.

Buna karşılık, neoliberal momentin özelliği, şirket figürü etrafında insan söyleminin homojenleşmesidir. Bu yeni özne figürü, liberal demokrasi-nin varlığına izin verdiği ve kendi varlığını daha iyi sürdürmek için istifade ettiği öznelliğin çoğul biçimlerinde eşi benzeri görülmemiş bir birleşme ger-çekleştirir.

Ayrım yapmadan “girişimci özne” ya da “neoliberal özne” dediğimiz veya daha basitçe *neo-özne*⁴ diye adlandırdığımız bu yeni birleşik öznenin imalatına bundan böyle çeşitli teknikler katkıda bulunur. Zorlama yoluyla bedenleri terbiye etmeye ve onları daha da uysallaştırmak için zihinlere bo-yun eğdirmeye çalışan eski disiplinlerle, uzun süredir krizde olan bu kurum-sal yöntembilimle artık işimiz bitmiştir. Artık söz konusu olan, yerine getir-mesi istenen faaliyete bütün öznelliğiyle katılması gereken bir varlığı yönet-mektir. Bu amaçla, bu kişiyi oluşturan yok edilemez arzu payını bilmemiz ge-rekir. Yeni-işletme [*néomanagement*] literatüründe bolca bulunan “insan unsuru”nun önemi üzerine büyük ifşaatlar yeni tür bir iktidar ışığında okun-malıdır: Söz konusu olan, çalışan insanın hâlâ insan olarak kaldığını, asla pa-sif bir nesne statüsüne de indirgenmediğini kabul etmek değildir; söz konusu olan, onu, mesleki faaliyetine bütünüyle katılması, kendini tamamen adama-sı, kendini tamamen teslim etmesi gereken etkin özne olarak görmektir. Bir-leşik özne, kendini tamamen adanmış öznedir. Yeni iktidarın hedefi, kendini gerçekleştirme iradesidir, sürdürülmek istenen projedir, şirket “ortağı”nı ha-rekete geçiren güdülenme ve nihayet, verilebilecek her ad altındaki arzudur.

4 Jean-Pierre Lebrun'un *La Perversion ordinaire. Vivre ensemble sans autrui* de (Denoël, Paris, 2007) önerdiği bu yeni kelimeyi kullanıyoruz.

Arzulayan varlık yalnızca bu iktidarın uygulanma noktası değil, davranışları yönlendirme düzeneğinin aracıdır. Çünkü yeni özneyi imal ve idare etmede yeni pratiklerin göstermesi gereken etki, bireyin kendisi için çalışır gibi şirket için çalışmasını sağlamak ve böylece her türlü yabancılaşma duygusunu ve hatta birey ile onu istihdam eden şirket arasındaki her tür *mesafeyi* ortadan kaldırmaktır. Birey kendi verimliliği için çalışmalıdır, kendi çabasının yaygınlaşması için çalışmalıdır; sanki böyle davranmak içinden geliyormuş gibi, sanki direnmenin mümkün olamayacağı kendi arzusunun buyurgan emriyle kendi içinden yönetiliyormuş gibi yapmalıdır. ✖✖

“Kendi kendinin şirketi”nin yeni teknikleri, kuşkusuz, her türlü yabancılaşma duygusunu ortadan kaldırmayı iddia ederek yabancılaşmanın doruğuna erişir: Kişinin kendi arzusuna ve içinde alçak sesle konuşan Öteki-ne uyması aynı şeydir. Modern işletmecilik bir anlamda “Lacancı” bir yönetimdir: Öznenin arzusu Ötekinin arzusudur. Modern iktidar için bunun koşulu, kendisini öznenin Ötekisine dönüştürmektir. Piyasanın, şirketin ve paranın vasi simgelerinin inşası buna yöneliktir. Ama özellikle motivasyon, teşvik ve dürtme yönündeki incelikli tekniklerin elde edilmesine imkân tanıdığı şey budur.

“ŞİRKET KÜLTÜRÜ” VE YENİ ÖZNELİK

Girişimci yönetimsellik, kendi gücünü kapsayıcı karakterinden alan akılsallık bütünlüğünden kaynaklanır; öznelere yeni özlem ve tutumlarını tarif etmeyi, öznelere tutumları üzerinde uygulanması gereken denetim ve etki tarzlarını öngörmeyi, kamu faaliyetinin misyon ve biçimlerini yeniden tanımlamayı sağladığı için kapsayıcıdır. Öznenin devlete –şirketten de geçerek– uzanan aynı söylem, insanı, kendi yaşamını “başarma” isteğiyle, keza kendi “hedefleri”ni gerçekleştirmek için “rehberlik edilme”, “teşvik edilme”, “forme edilme”, “güçlü kılınma” (*empowered*) tarzıyla tanımlamayı sağlar. Başka deyişle, neoliberal akılsallık ihtiyaç duyduğu özneyi üretirken, onu, karşılaşması gereken riskleri alarak ve muhtemel yenilgilerin tüm sorumluluğunu üstlenerek azami sonuçlar elde edecek, gerçekten rekabet halindeki bir yapı gibi davranabilecek şekilde yönetme imkânlarını elinde bulundurur. Böylelikle “şirket”, neoliberal çağda kendi kendini yönetmeye verilmesi gereken ad olur. Bu “girişimci benlik yönetimi”, yukarıda sözünü ettiğimiz “şirket kültürü”nden bambaşka ve çok daha fazla bir şeydir. Şirket modelinin ideolojik değer kazanması kuşkusuz bunun bir parçasıdır; şirket her yerde bireylerin serpilip geliştiği yerdir; bireylerin gerçekleşme arzusunun, maddi refah-

larının, çalışma “topluluğu”nun ticari ve mali başarısının, keza toplumun genel refahına katkılarının sonunda gelip birleşeceği mercidir. Buradan yola çıkan yeni işletmecilik, vaktiyle Daniel Bell’in hedonist tüketim değerleri ile aetik çalışma değerleri arasında saptamış olduğu çelişkiyi hayali düzlemde aşma özlemindedir.⁵

Bununla birlikte, bu yeni işletmeciliğin cazibesine kapılırsak ağır bir hata işlemiş oluruz. Nasıl ki 18. yüzyıl hayırseverliği yeni iktidar teknolojilerinin yerleşmesine hafif bir müzikle eşlik etmişse, insanların modern idaresiyle ilgili hümanist ve hedonist sözler de daha etkili yeni kölelik biçimleri üretmeyi hedefleyen tekniklerin uygulanmasına eşlik etmektedir. Bunlar, ne kadar yeni olsalar da, kapitalizme özgü toplumsal şiddetlerin en gizli ve en klasığının damgasını taşımaktadır: Emekçinin basit bir metaya dönüşmesi eğilimi. Emekçi statüsüne bağlı hakların adım adım erozyonu, geçici, eğreti ve dönemsel “yeni istihdam biçimleri”nin tüm ücretlilik ilişkisinin içine yavaş yavaş damıtarak akıttığı güvensizlik, çok büyük kolaylıkla işten çıkarmalar, halk sınıflarının tüm kesimlerinin alım gücünün yoksulluğa varana dek zayıflaması gibi etkenler, emekçilerin işverenleri karşısındaki bağımlılığını son derece artırmıştır. Şirketlerde neo-işletmeciliğin yerleşmesini kolaylaştırmış olan şey bu sosyal korku ortamıdır. Bu açıdan, neoliberal söylemde riskin “doğallaşması” ile kolektif dayanışma ve korunmanın azalmasıyla ücretlilerin piyasa dalgalanmalarına giderek daha doğrudan maruz kalmaları, aynı madalyonun iki yüzüdür. Riskleri ücretlilerin üzerine atan, risk duygusunu iyice artıran şirketler, ücretlilerden çok daha önemli bir “el altında olma” ve bağlanma talep edebilmişlerdir.

Bu durum, neo-işletmeciliğin yeni bir şey olmadığı ve kapitalizmin özünde daima aynı olduğu anlamına gelmez. Tam tersine, büyük yenilik, bireylerin kendileri için oluşturulan yeni koşullara katlanabilir kıldıkları şekillendirmede yatmaktadır; bu, kendi tutumlarıyla bu koşulları giderek daha sert ve daha kalıcı kılmaya katkıda bulunduklarında bile böyledir. Tek kelimeyle, yenilik, “girişimci özneler” yaratarak bir “zincirleme etki” başlatmaktan ibarettir. Bu “girişimci özneler” de, sırası geldiğinde, kendi aralarındaki rekabet ilişkilerini yeniden üretecekler, genişletecekler, güçlendireceklerdir. Böylelikle bu özneler, kendi kendini gerçekleştiren bir sürecin mantığına göre, bizzat kendilerinin üretecekleri giderek sertleşen koşullara özneler olarak daima uyum sağlayabileceklerdir.

Luc Boltanski ve Ève Chiapello'nun *Le Nouvel Esprit du capitalisme*'de [Kapitalizmin Yeni Ruhu] yeterince göremedikleri şey budur.⁶ Kapitalizmin ruhunu tanımlayışlarına bağlı olarak, "kapitalizme bağlanmayı haklı gösteren"⁷ ideolojiyi konu almışlar ve yeni kapitalizmin 1990'lı yılların işletmecilik literatüründe kendi hakkında söylediği şeyi geçer akçe olarak kabul etme eğilimine girmişlerdi. Diplomalara, statü ve kariyer idaresi üzerinde temellenen eski iktidar modelini iyice gözden düşürebilmek için, bu literatürün belli bir tür bürokrasi, örgütlenme ve hiyerarşi eleştirisini kendine kattığını vurgulamak elbette önemlidir. Keza, belirsizlik, tepkisellik, esneklik, yaratıcılık ve ağ karşısında ifade edilen övgünün, ücretlilerin kapitalizmin "bağlantıcı" modeline katılımını teşvik eden vaat dolu ve tutarlı bir temsili hangi noktada oluşturduğunu ortaya koymak da önemsiz değildir.

Fakat bu, yeni iktidar tarzlarının yalnızca ayartıcı ve dar anlamda retorik veçhesini vurgulamak olur. Bu, yeni iktidar biçimlerinin etkisinin, özgül tekniklerle özel bir öznelilik yaratmak olduğunu unutmak, tek kelimeyle, işletmecilik söyleminin argümanını fazlasıyla harfiyen ele alarak, tamamen disipline edici olan yanı küçümsemektir. Bu küçümseme, "kapitalizmin yeni ruhu"nu sonuçta fazlasıyla tek yanlı bir tezle Mayıs 68 kaynaklı "artistik eleştiri"den türetmelerinin ve bireysel "gelişim" ideolojisine aşırı değer atfetmelerinin sonucudur. Oysa, "emek dünyası"ndaki gelişmelerin giderek daha iyi ortaya çıkardığı şey, denetim tekniklerinin özellikle davranışların yönetiminde belirleyici önemidir. Neo-işletmecilik "anti-bürokratik" değildir. Bürokratik akılsallaşmanın daha sofistike, daha "bireyselleşmiş", daha "rekabetçi" yeni bir evresine denk düşer; örgütsel iktidarın bir biçiminin bir başka biçime dönüşümünü sağlamak için de 68'in "artistik eleştirisi"ne ancak bir yanılsamanın etkisiyle yaslanmaktadır. Weber'in sözünü ettiği kapitalist ekonominin "çelik kafesi"nden çıkmış değiliz. Hatta bazı açılardan herkesin kendi hesabına kendi bireysel küçük "çelik kafes"ini inşa etmeye mecbur kaldığı bile söylenebilir.

Öznelerin yeni yönetimi, gerçekten de, şirketin öncelikle bir "topluluk" ya da bir gelişme yeri değil, bir rekabet aracı ve mekân olmasını gerektirir. Şirket, öncelikle, ideal olarak bütün yeniliklerin, daimi değişimin, piyasaya talebinin değişimlerine sürekli uyumun, mükemmellik arayışının, "sıfır kusur"un yeridir. Bu arada, özneye de, kendi üzerinde sürekli çalışarak bu imgeye içsel olarak uyması buyrulur: Mümkün olduğunca verimli olma, ken-

6 L. Boltanski ve È. Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme*, a.g.e.

7 A.g.e., s. 42.

dini çalışmasına bütünüyle katma, sürekli öğrenimle kendini yetkinleştirme, piyasaların dayattığı bitmek bilmez değişimlerin gerektirdiği en büyük esnekliği kabul etme konusunda sürekli uyanık olmalıdır. Kendinin eksperi, kendinin işvereni, kendinin mucidi, kendinin girişimcisi: Neoliberal akılsallık, ben'i, rekabette hayatta kalabilmek için kendini güçlendirme yönünde kendi üzerinde etkide bulunmaya teşvik eder: Her faaliyeti bir üretimle, bir yatırım-la, bir maliyet hesabıyla karşılaştırılmalıdır. İktisat kişisel bir disiplin olur. M. Thatcher bu akılsallığın en net ifadesini vermiştir: "Economics are the method. The object is to change the soul."⁸

İşletme tekniklerinin (değerlendirme, proje, prosedürlerin normalleştirilmesi, ademimerkeziyetçilik), kişinin istihdamında, ücretlendirilmesinde ve kariyerinin gelişiminde cezalandırılması pahasına, ondan beklenen davranış normuna katılımını nesneleştirmeyi, öznel çabasını kimi çizelgeler ve müdürün “kayıt tablosu”nun diğer kayıt aygıtlarıyla değerlendirmeyi sağladığı varsayılır.⁹ Kuşkusuz bu, yeterlilik ve performans ölçüsünün “nesnelliliğini” garanti etme iddiasındaki psikolojik kategorileri manipüle etmeye davet edilmiş bir hiyerarşinin son derece keyfi tutumu olmadan işleyemez. İşin özü, ölçünün doğruluğu değildir; “kendini çekincesizce adamaya”, şirket için “kendini aşmaya”, müşteriyi daha iyi tatmin etmek için daima “kendini motive etmeye” davet edilen özne üzerinde “derinlemesine” uygulanan, yani özneyi şirkete bağlayan sözleşme türünün ve çalışmaya kişisel bağlılığını kanıtlaması için ona uygulanan değerlendirme tarzının buyurduğu iktidar türüdür.

Girişimci akılsallık, bütün iktidar ilişkilerini tek bir söylemin ağı içinde birbirine bağlamak gibi kıyaslanamaz bir avantaj sunar. Şirketin sözcük dağarcığı, bu açıdan, farklı “varlık rejimleri”ni birleştirme potansiyelini içinde taşır; hükümetlerin buna geniş ölçüde başvurmasını da bu açıklar. Özellikle de, izlenen politikanın hedeflerini toplumsal ve bireysel yaşamın bütün bileşenlerine eklemlemeyi sağlar.¹⁰ Böylece şirket yalnızca taklit edilmesi gereken genel bir model olmakla kalmaz, aynı zamanda çocukta ve öğrencide de-

8 *Sunday Times*, 7 Mayıs 1988 (vurgu bize ait).

9 Ücretlilerin işletmenin ihtiyaçlarına itaatini, özdeşleşme, içselleştirme ve suçluluk duygusu mekanizmalarına dayandırmayı hedefleyen idare aygıtları üzerinde özellikle ısrarla duran bazı çalışmalar olmuştur. Proje yoluyla işletmecilik, kadrolara ve genel olarak ücretliye performans beklentilerine bağlılıklarını ve saygılarını sürekli kanıtlamayı “esnek” şekilde dayatmanın bir tarzıdır. Örneğin bkz. David Courpasson, “Régulation et gouvernement des organisations. Pour une sociologie de l'action managériale”, *Cahiers de recherches*, Groupe ESC Lyon, 1996 ve *L'Action contrainte. Organisations libérales et domination*, PUF, Paris, 2000.

10 Bkz. Nikolas Rose, *Inventing Ourselves. Psychology, Power and Personhood*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 154.

ğer verilmesi gereken belli bir tutum, ücretlide teşvik edilmesi gereken potansiyel bir enerji, hem kurumsal değişimler tarafından üretilmiş olan, hem de her alanda iyileşmeyi üreten bir varoluş tarzı halini alır. Kendinin yönetimi ile toplumların yönetimi arasında sıkı bir denklik oluşturarak yeni bir etik, yani belli bir iç düzenleme, belli bir *ethos* tanımlar. Bunu da kişinin kendi üzerinde uygulanan ve değerlendirme prosedürlerinin güçlendirip doğrulamakla görevli oldukları bir gözetim çalışmasıyla somutlaştırmak gerekir.

Bu ölçüde, işveren etiğinin ilk buyruğunun “kendi kendine yardım et!” olduğu ve bu anlamda bu etiğin bir “*self-help*” etiği olduğu söylenebilir. Bu etiğin yeni olmadığı, kapitalizmin başlangıç dönemi ruhunun parçası olduğu da haklı olarak ileri sürülebilir. Bunun ifadesi daha Benjamin Franklin’de, hatta bir yüzyıl sonra, 1859 yılında yayımlanan *Self-Help* adlı çok satan bir kitabın yazarı olan Samuel Smiles’da bulunuyordu. Smiles tamamen mümkün olduğunca serbest bırakılması gereken birey enerjisine dayanıyordu. Fakat onun gözünde tek belirleyici olan bireysel etiğe bağlı kalıyordu. *Self-help*’in herkesin kendisi için geliştirmesi gereken kişisel ahlâk gücünden başka bir şey, özellikle politik bir yönetim tarzı olabileceğini asla hayal edemedi.¹¹ Hatta özel alanla kamusal alanın kesin sınırlandırılmasına dayanarak, tersini bile düşünüyordu: “Bir insanın yönetilme tarzı çok önem taşımayabilir, buna karşılık her şey onun kendi kendini yönetme tarzına bağlıdır.”¹² Neoliberal teknolojinin büyük yeniliği tam da bir insanın “yönetilme” tarzını kendini “yönetme” tarzına doğrudan bağlamasıdır.

ÖZ-DEĞERLENDİRME ETHOS’U OLARAK KENDİLİK GİRİŞİMİ

Fakat bu, öznenin en mahrem yerine dek uzanan tam bir akılsallaşma çalışmasını gerektirir: *Arzunun akılsallaştırılması*. Arzunun bu akılsallaştırılması, kendilik girişiminin merkezidir. Bu işin teknologlarından biri olan Kaliforniyalı uluslararası danışman Bob Aubrey’in vurguladığı gibi, “kendilik girişiminden söz etmek, herkesin kendi yaşamı üzerinde hâkimiyet kurabileceği fikrini tercüme etmektir: Kendi yaşamını yönlendirmek, yönetmek, uygun

11 S. Smiles, *Self-Help ou caractère, conduite et persévérance illustrées à l’aide de biographies*, Fransızca’ya çev. Alfred Talandier, Plon, Paris, 1865. Yazar giriş bölümünde konuyu şöyle özetlemektedir: “Yaşamda bireysel refah ve mutluluk dâima bizim kendi çabalarımızdır, yeteneklerimizi geliştirme, disipline etme ve denetlemedeki az çok özenli çabamız sayesinde ve öncelikle de bireysel karakterin gerçek zaferini oluşturan şey, görevimizi gerçekleştirme yönündeki dürüst ve cesur çabamızdır”, s. 1.

12 A.g.e., s. 5.

stratejiler oluşturarak arzularına ve ihtiyaçlarına göre hâkim olmak.”¹³ İnsan ben’inin varlık tarzı olan kendilik girişimi, ilkelere ve değerlere göre kendini yönetmenin bir tarzıdır. N. Rose bu ilkelerden bazılarını ortaya koyar: “Enerji, inisiyatif, hırs, hesap ve kişisel sorumluluk.”¹⁴ Bu, her alanda kendi insan sermayesini azamileştirmeye çalışan, eski ekonomik insan gibi kendini yalnızca geleceğe yansıtmaya ve kârını zararını hesaplamaya çalışmakla kalmayan, özellikle kendini sürekli dönüştürmek, daha iyi olmak, daima daha etkili olmak için kendi üzerinde çalışmaya çabalayan başarılı ve rekabetçi bireydir. Bu özneyi ayırt eden şey, sonuçlarını ve performansını sürekli mükemmelleştirmeye yönelterek ilerlediği kendini iyileştirme sürecidir. Emek piyasasını, eğitim ve öğrenim piyasasını kapsayan yeni paradigmlar, “hayat boyu eğitim” (*long life training*) ve “istihdam edilebilirlik” bunun önemli stratejik tarzlarıdır.

Girişimci etiğin bu boyutunu, sanki bir aldatmacadan ve gasptan başka bir şey değilmiş gibi yermek haksızlık olur. Yeni zamanların etiğidir bu. Fakat bunu cılız bir varoluşçulukla ya da kolay bir hedonizmle de karıştırmak gerekir. Girişimci etiği, kuşkusuz, “kendini yaratan insan”ı ve “bütüncül gelişimi” överek bu etik biçimleri de kapsamaktadır, fakat kendini başka bir şekilde onlardan ayırmaktadır. İşletme etiği daha savaşı kapsamdadır, mücadeleyi, gücü, canlılığı, başarıyı yüceltmektedir. Keza çalışmayı kendini gerçekleştirmenin ayrıcalıklı aracı kılar: Kişi mesleki olarak başarılı olduğunda kendi yaşamını da bir “başarı” haline getirir. Çalışma özerkliği ve özgürlüğü sağlar; kendi yetilerini uygulamanın, yaratıcı enerjiyi harcamanın, kendi değerini kanıtlamanın en yararlı tarzı bu olur. Bu çalışma etiği kendinden feragat etme etiği değildir, bir üstün emirlerine itaati erdem haline getirmez.

Bu açıdan, özellikle bir kendinden kopuş etiği olan 3. ve 4. yüzyıl Hristiyan asetziminin “dönüşme” (*metanoia*) etiğinin taban tabana zıddıdır.¹⁵ Hatta ilk dönemlerdeki Protestanlığın çalışma etiğinden de derinden farklıdır: Çünkü, özneyi sürekli kendini sorgulamaya ve “kendini sistematik olarak denetlemeye” benzer bir şekilde davet etse de, özneye kesin selameti sağlama iddiasında olan çalışmadaki başarıyı “Tanrı’nın ayrıcalık nişanı” olarak görmez.¹⁶ Çalışmanın burada özgürlük alanı olma koşulu, herkesin geçmişteki ücretlinin pasif statüsünü aşmayı bilmesidir, yani kendi kendisinin şirketi ola-

13 B. Aubrey, *L’Entreprise de soi*, Flammarion, Paris, 2000, s. 11.

14 N. Rose, *Investing Ourselves*, a.g.e., s. 154.

15 M. Foucault, *L’Herméneutique du sujet*, Gallimard/Seuil, Paris, 2001, s. 203.

16 M. Weber, *L’Éthique protestante et l’esprit du capitalisme*, a.g.e., s. 176 ve devamı.

bilmesidir. Bu yeni çalışma etiğinin önemli ilkesi, bireysel özelemler ile şirket mükemmelliği hedefleri arasında, kişisel proje ile şirket projesi arasında olası bir bağın kurulmasının, ancak herkes küçük bir şirket haline gelirse mümkün olabileceği fikridir. Başka deyişle, bu, şirketi küçük kendilik şirketlerinden oluşan bir yapı olarak tahayyül etmeyi gerektirir: “Terimin iktisadi anlamıyla girişim, onu oluşturan kişilerin girişimlerinin bütünüdür. Günümüzde, çalışan insanları yalnızca görevli olarak değil, stratejileri ve yaşam amaçlarını kendi içinde taşıyan kişiler olarak kabul etmek gerekir.”¹⁷ “Terimin iktisadi ve klasik anlamında girişim, öncelikle bütün mensuplarının, hatta bütün ilgili taraflarının (örneğin müşteri ve üreticilerinin ücretlileri ve çevresi de dahil) ‘kendi kendinin girişimleri’nin yan yana olmasına dayanır”¹⁸ savını da aynı anlamda kavramak gerekir.

Bu yeni etiğe teorik bir güvence sağlamayı dert edinen Bob Aubrey, “kendilik girişimi” [*entreprise de soi*] ifadesini Foucault’dan alıp bunu mesleki formasyon yöntemi yapmaya çalıştığını ileri sürer.¹⁹ İktidarın eleştirel analizinin ücretlilere hitap eden buyurucu ve performatif bir bütüne dönüştüğünü görmek yeterince ilginç olsa da, ifade yine de yeterince açıklayıcı değildir. “Gelişme halindeki toplum”un yeni dünyasında birey kendini bir emekçi olarak değil, piyasada hizmet satan bir şirket olarak görmelidir: “Her emekçi bir müşteri aramalıdır, piyasada kendine bir yer edinmelidir, bir fiyat saptamalıdır, kendi maliyetlerini yönetmeli, araştırma-geliştirme çalışması yapmalı ve kendini geliştirmelidir. Kısacası, bence, bireyin bakış açısından, çalışması kendi şirkettir ve kendi gelişimi, kendisinin bir girişimi olarak tanımlanır.”²⁰ Bundan ne anlamalı? Kendilik girişimi, “psikolojik ve toplumsal, hatta tinsel kendilik”tir, bütün alanlarda faaldir ve bütün ilişkilerde mevcuttur.²¹ Özellikle çalışma sözleşmesini kökten değiştiren, hatta ücretlilik ilişkisi olarak ortadan kaldıran oyunun yeni bir kuralına verilen cevaptır. Bireyin piyasadaki çalışmasının değer kazanmasına bağlı olarak bireysel sorumluluğu mutlak ilke olmuştur. Herkesin kendi çalışmasının değeriyle sürdürdüğü bu ilişki “artık açık olan ve giderek daha küreselleşen bir emek piyasasında, idarenin, yatırımın ve gelişimin konusu”dur.²² Başka deyişle,

17 “L’entreprise de soi, un nouvel âge”, B. Aubrey’le söyleşi, *Autrement*, no 192, 2000, s. 97.

18 B. Aubrey, *L’Entreprise de soi*, a.g.e., s. 193.

19 A.g.e., Daha önce Bruno Tilliette’le birlikte yazmıştı: *Savoir faire savoir*, Interéditions, Paris, 1990 ve *Le Travail après la crise*, Interéditions, Paris, 1994.

20 B. Aubrey, *Le Travail après la crise*, a.g.e., s. 85.

21 A.g.e., s. 86.

22 A.g.e., s. 88.

emek ticari değeri giderek daha kesin ölçülebilen bir “ürün” olduğundan, ücret sözleşmesinin yerine “kendi kendinin şirketleri” arasındaki bir sözleşme-lik ilişkisini geçirmenin vakti gelmiştir. Bu bakış açısından “girişim” [*entre-prise*] kelimesinin kullanımı basit bir metafor değildir. Çünkü bireyin bütün faaliyeti *kendine değer kazandırma süreci* olarak görülür. Terim tam olarak, “bireyin faaliyetinin, çeşitli veçheleri altında (ücretli emek, bir dernek için karşılıksız çalışma, ev idaresi, yetenek kazanma, temas ağlarının gelişimi, faaliyet değişimine hazırlık...), öz itibarıyla girişimcilik olarak düşünüldüğü”²³ anlamına gelmektedir.

Kişinin emeğinin ticari değeri ile kendini değerlendirmesi arasındaki bu denklik, B. Audrey’i kendilik girişimini “kendilik kaygısı”nın modern bir biçimiyle, *epimeleia*’nın çağdaş bir versiyonuyla özdeşleştirmeye yönelten şeydir.²⁴ *Epimeleia* günümüzde “faaliyet portföyünü yönetmek”ten, çıraklık, evlilik, dostluk, çocukların eğitim stratejilerini geliştirmekten, “kendilik girişiminin sermayesi”ni yönetmekten ibarettir.²⁵ Gary Becker’den esinlenerek, bireysel olduğu kadar ailevi de olan bir sermayeyi büyüten her şeyi işin içine katmaya çalışır: Deneyimler, eğitim, bilgelik, ağlar, keza enerji ve sağlık, “müşteri tabanı”, “gelirler ve mal varlıkları.” “Kendilik girişimi” mefhumu, “kişisel yaşamla mesleki yaşamın entegrasyonu”nu gerektirir, faaliyet portföyünün ailevi idaresini, artık ücretli çalışma sözleşmesi tarafından değil çeşitli işverenlerce sürdürülecek projelerin belirleyeceği zamanla ilişkinin değişimini gerektirir. Ama bu durum, profesyonel dünyanın çok ötesine de uzanır; belirsizlik çağındaki kişisel bir etik söz konusu olan. “Kendilik girişimi, kişinin yaşamının bütününe bir anlam, bir bağlılık bulmasıdır.” Ve bu da erkenden başlar: Daha on beş yaşında, ne için yaşayacağını soran kişi, kendisinin girişimcisi olur. Her faaliyet girişimcildir, çünkü artık hiçbir şey edinilmiş değildir. Her şeyi fethetmek ve her an savunmak gerekmektedir. Çocuk bile “kendi bilgisinin girişimcisi”dir. Bir anlamda, her şey girişime dönüşür: Çalışma, tüketme, hatta boş vakitler; çünkü “azami servet elde etmek, bir tür yaratı olarak kendini gerçekleştirmek için bunları kullanmak amaçlanmaktadır.”²⁶

23 B. Aubrey, *L'Entreprise de soi, a.g.e.*, s. 15.

24 B. Aubrey, *Le Travail après la crise, a.g.e.*, s. 103. Şunu hatırlayalım ki, *epimeleia heauton* klasik Yunan kültüründe “kendilik özeni” ya da “kendilik kaygısı”nın [*souci de soi*] ifadesidir. Bu konuda bkz. M. Foucault, *L'Herméneutique du sujet, a.g.e.*

25 “Çalışmak, öğrenmek, ilişki kurmak, evliliğin uyum içinde yürütmesini sağlamak ve çocuk yetiştirmek, çevredeki yaşama katılmak, hayır işleri yapmak, yaşam kalitesini yükseltmek: Günümüzde bu faaliyetlere ancak sorumlulukları üstlenerek ve stratejiler geliştirerek girilebilir” (*a.g.e.*, s. 105).

26 *A.g.e.*, s. 101.

“Kendine hâkim olma”nın bir tür yeniden tanımı buradan kaynaklanır. “Günümüzde yeni bir fikir ortaya çıkmaktadır: Giderek artan sayıda, giderek daha hızlanan tercihlerle, olasılıklarla, fırsatlarla karşılaşırız. Dolayısıyla kendine hâkim olmak, kendi yaşamını doğrusal, katı ve çerçevesi belli bir şekilde yönetmekten ibaret değildir; esnekliğe, girişimciliğe yatkınlığı göstermek gerekir”. Ne kadar çok seçenek varsa, piyasada kendini değerlendirme zorunluluğu da o kadar çoktur. Bireyin değeri, doğuştan mucizevi bir şekilde elde edeceği haklara bağlı olmaz, diye devam eder, “her şeyin verili, belirli, kayıtlı olduğu bu hukuk dünyasıyla yetinmeme, hareket halindeki bir dünyaya, değişim yoluyla kendine değer vermek gereken toplumsal bir dünyaya girme iradesiyle sahip olunan girişimle” elde edilir; “emek piyasası bu dünyanın parçasıdır.”²⁷

B. Aubrey’in sözlerinin önemi, bu yeni insan figürünü, kişilerin “kendilik girişiminin kendi kendini idare eden gelişimi”²⁸ denen bu yeni bilgelik biçimine erişmesi için sahip oldukları pratik teknikler bütününe indirgemesidir. Eğer “kendilik girişimi doğrudan doğruya kendinden kaynaklanmıyorsa”, “bireysel ve ailevi eşlik etmenin terapik yaklaşımı” yerine “pragmatik alet ve stratejiler getirerek” yeni uygulamalar konmalıdır.²⁹ Çünkü söz konusu olan, gerçek bir *çileciliktir* [*ascèse*]: “Kendilik girişiminin gerçek çalışması, kendi üzerinde ve başkalarına hizmetle yapılan bir çalışmadır.”³⁰ Aubrey şöyle devam eder: “Kendilik girişimi, bir felsefe ya da ideoloji değildir: Kişileri kendi yaşam koşulları içinde (işletmeler, mahalleler, dernekler, aile, ağlar...) gelişim göstermeye yönelten deneyim ve aletleri yerli yerine koyan bir harekettir. Yaşam boyu gelişim tekniğidir.”³¹

Bu demektir ki, herkes kendi üzerinde uygulaması gereken eylemin içinde ve bu eylem aracılığıyla “aktif” ve “özerk” bir özne olmayı öğrenmelidir. Böylelikle, kendi insan sermayesini büyütme ve ona mümkün olduğunca değer kazandırmak için “yaşam stratejileri” geliştirmeyi kendi kendine öğrenecektir. Kendini yaratma ve geliştirme, “kimliğin, insan sermayesinin gelişiminin ve bir faaliyet portföyü idaresinin konumlanmasıyla ilgili üçlü zorunluluğa karşı koyabilmek için”³² edinilmesi gereken bir “toplumsal tutum”dur, geliştirilecek bir “eylem tarzı”dır.³³ Bu girişimci tutum herkes için geçerli ol-

27 “L’entreprise de soi, un nouvel âge”, *a.g.e.*, s. 99 ve devamı.

28 B. Aubrey, *Le Travail après la crise*, *a.g.e.*, s. 133 ve devamı.

29 *A.g.e.*, s. 138.

30 *A.g.e.*, s. 198.

31 B. Aubrey, *L’Entreprise de soi*, *a.g.e.*, s. 9.

32 *A.g.e.*, s. 10.

33 *A.g.e.*, s. 10.

malıdır, yoksa yalnızca şirket müdürleri ya da bağımsız çalışanlar için değil. Herkes, “yaşam stratejisi danışmanları”nın yardımıyla kendilik girişiminin benzeri bir formasyonundan geçer; bu formasyon, yaklaşımın farklı veçhelelerine yönelik –“Ben ve yeteneklerim”, “Ben ve davranış tarzım”, “Ben ve başarı senaryom”, vs.– modüler seminerlerde “kendi kendine teşhis”te bulunmayı sağlayacaktır.

“PERFORMANS ÇİLECİLERİ” VE TEKNİKLERİ

Bu neoliberal kendilik etiği şirketle sınırlı kalmıyorsa, bunun nedeni yalnızca kariyerdeki başarının yaşam başarısıyla karışması değildir; daha da temelde, modern işletmenin (*management*), kişilik denetimleri ve değerlendirmeleri, karakter özellikleri, varlık, konuşma, hareket etme tarzları, hatta bilinçdışı güdülenmeler yardımıyla “özellikleri kaydetmeye” çalışmasıdır.³⁴

İşletme söylemi, kendi üzerindeki “kendi yaşamının aktörü olan insanın ortaya çıkması”nı teşvik etmeye yönelik çalışmayı öneren çok sayıda teknik olmaksızın işlemez. Şirket yaşamı, zaten kendi içinde bir “formasyon” olarak, pratik bir bilgeliliğin edinildiği yer olarak görülmektedir. Bu da, politik ve ekonomik sorumluların herkesin çok genç yaşından itibaren şirket yaşamına katılması konusunda ısrar etmelerini açıklar. B. Aubrey, bu anlamda, şirketin başarılı olanlara meşruluk sağlayan eğitici bir parkur oluşturduğunu ileri sürmüştür; öyle ki manager’lar “bilgelerin ya da ustaların dengi”³⁵ kabul edilebilirler.

Bu tematik, bilinçli olarak M. Foucault’nun ve P. Hadot’nun Antikçağ bilgeliliğinin egzersizlerine ya da çilelerine yönelik çalışmalarından alınmıştır. Bu pratiklerin söylemde önerilen ideale yaklaşan bir kendilik üretmekten ibaret olduğunu hatırlıyoruz; bu da görevlerin her belirli durumda incelenmesini gerektirir. Foucault belli bir kendilik yönetiminin ve belli bir özneleşmenin, politik ve dinsel bir yönetimin icrasının koşulu olduğunu ileri sürerek analizi geliştirmişti. Bu, özellikle klasik Yunan etiğinin düşündüğü gibi sitede kendilik yönetimi ile başkalarının yönetimi arasındaki ilişki için geçerlidir: Kendini yönetmeyi başaramayan başkalarını yönetmeyi başaramaz.³⁶ Antikçağ pratikleri ile işletme pratiklerinin benzeştirilmesi, ücretlilerin formasyon piya-

34 Bkz. François Aballéa ve Lise Demailly, “Les nouveaux régimes de mobilisation des salariés”, Jean-Pierre Durand ve Danièle Linhardt (der.), *Les Ressorts de la mobilisation du travail*, Octares Éditions, Toulouse, 2005.

35 B. Aubrey ve B. Tilliette, *Savoir faire savoir*, a.g.e., s. 265.

36 Bu konuda Platon’un *Alcibiade*’sinin okunmasına ayrılmış Collège de France dersleri okunabilir, M. Foucault, *L’Herméneutique du sujet*, a.g.e., s. 27-77.

sasının sembolik değerini artırmaya yönelik hatalı bir yaklaşımdır elbette. Bu saptamayı sağlayan şey, kendilik girişimciliğindeki çileciliğin, öznenin şirketle özdeşleştirilmesiyle ereklendirilmiş olmasıdır. Bu girişimcilik, M. Foucault'nun sözünü ettiği, her tür toplumsal rol karşısında mesafe anlamına gelen, kişinin kendi karşısında etik bir *mesafe* inşa etme hedefini güden “kendilik kültürü” egzersizlerinin tam tersine, bizim yukarıda “kendini bütünüyle adayan özne” olarak adlandırdığımız şeyi üretmek zorundadır. Keza, Éric Pezet'nin haklı olarak “performans çileleri” diye adlandırdığı ve son derece yaygınlaşan bir piyasa oluşturan şeyle karşı karşıyayız.³⁷

Farklı teknikler, *coaching*, nöro-linguistik programlama (NLP), transaksyonel analiz (AT) ve bir “ekol”e ya da “guru”ya bağlı çeşitli yöntemler daha iyi bir “kendine hâkimiyet”, duygularına, stresine hâkimiyet, müşterilerle ya da meslektaşlarla, üstlerle ya da astlarla ilişkide daha iyi bir hâkimiyet hedeflemektedir. Hepsinin hedefi benliği güçlendirmektir, gerçekliğe en iyi şekilde uyum sağlamaktır, güç durumlarda son derece operasyonel olmaktır. Hepsinin kendi tarihi, kendi teorileri, bunlara denk düşen kendi kurumları vardır. Burada bizi tek ilgilendiren şey, onları birleştiren ortak noktalarıdır. Bu ortaklıkların ilk veçhesi, kendilerini özel bir sözlüğü olan, referans yazarları, özel yöntemleri, ampirik ve akılsal görünümlü argümantasyonları olan psikolojik bilgiler olarak sunmalarıdır. İkincisi, temel ilkeler bütününden yola çıkarak, şirket içinde ve dışında kullanılabilir bireysel dönüşüm teknikleri olarak sunulmalarıdır.

Her yöntemin kendi aygıtları, kiplikleri, teknisyenler hiyerarşisi vardır.³⁸ Özellikle bunların “kendinin ve başkalarının yönlendirilmesini” hedefleyen teknikler olması, başka deyişle, esasen ötekiyle ilişkinin etkinliğini artırmayı hedefleyen yönetsellik teknikleri olması önemlidir. Örneğin pedagojik bir NLP sunumunda şunu okuyabiliriz: “Neyin doğru neyin yanlış olduğunu söyleyecek değiliz. Herhangi biriyle iletişime geçmenin en etkin ve en yapıcı tarzının ne olduğu üzerinde düşüneceğiz.”³⁹ İster NLP olsun ister AT, iletişim kurallarının en iyi pratik bilgisi yoluyla “iletişim”e hâkimiyete vurgu yapılmaktadır. Bu yöntemler bireysel performans gerekliliklerine sıkı sıkıya bağlıdır; bireysel performans ise satışta, astların idaresinde, bir istih-

37 É. Pezet (der.), *Management et conduite de soi, enquête sur le ascèses de la performane*, Vuibert, Paris, 2007.

38 Koçluk tekniklerinin özellikle ağ alanındaki uygulamalarının eleştirel bir analizi için bkz. Roland Gori ve Pierre Le Coz, *L'Empire des coachs. Une nouvelle forme de contrôle social*, Albin Michel, Paris, 2006.

39 Antoni Girod, *La PNL*, Interéditions, Paris, 2008, s. 37.

dam yaklaşımının ya da bir terfi talebinin başarısında *ikna gücünden* geçmektedir.

Bir koçun yardımıyla ya da yardımsız, tek başına ya da grup halinde, işyerinde ya da dışında bir meditasyon, öz-düşünüm ya da öz-teşhis evresinden geçerek kendini daha iyi tanımak, bir “iletişim *process*”inde kendi yaptığımızı ya da başkasının yaptığını daha iyi anlamak için önem taşır. AT, “muhatapların kendi konuşmalarını yönlendiren derin motivasyonların gerçekten bilincinde olmadıkları dolambaçlı iletişimleri” önlemek amacıyla, eşit bir iletişimi, yani iletişimin aynı “benlik durumu” içindeki kişiler arasında yaratılmasını öğretmeyi hedefleyen bir teori ve pratik olarak sunulur.⁴⁰ İletişimde ilişkiye giren “benlik durumları”nı sağlayabilmek amacıyla, iyi bir ruh haline girmek, takdir alametlerini okumak ve göndermek, ama özellikle “transaksiyonları”, iletişimin temel birimlerini denetlemek gerekir. Kendi ben’inin “hallerini”, kendi “yaşam senaryosu”nu, farklı “toplumsal oyunların” kurallarını daha iyi tanımak, nasıl iletişim kurulduğunu anlamayı ve dolayısıyla iletişimin kendisini denetlemeyi sağlar. Aynı şekilde, NLP ötekiyle “senkronizasyon” egzersizleri önerecektir; bu teknikler ötekini “*pacing and leading*” ilkesine göre “yönlendirebilmek” amacıyla sözel olan ve olmayan farklı parametrelerin çakışması yoluyla bir ilişki sağlamayı hedefler.

Önerilen yaklaşımlar “pragmatik”tir; bunlar egemen *vulgate*’nin terimleriyle, “çözüme yönelik”tir. “Niçin işliyor?” diye sormak yerine “bu nasıl işliyor?” diye sorulur. Bu tür söylemlerde bulunan ifade tarzıyla söylenirse, “bir araba lastiğinin patlamasından sorumlu çiviye bulmak, tekerleğin nasıl değiştirileceğine dair bir şey söylemez.” Pek rağbet gören bir diğer ifadeye göre, bunların güçlü noktası, “ne istendiğini bilmek koşuluyla,” “gerçekten istenen şeyi elde etmek için yapılması gerekeni yapmak”tır.⁴¹ NLP’nin en gelişkin tanımlarından biri durumu gayet iyi özetlemektedir: “NLP, uygulamaya karar verdiğimiz farklı alanlarda performanslarımızın etkinliğini hedefleyen bir beşeri bilimler yaklaşımıdır. Esasen pragmatik olan NLP, etkin iletişim için ve açık seçik hedefler saptayıp bunlara erişmek için somut araçlar verir.”⁴² Seferber edilen psikolojik teori daima pratik kullanım tarafından belirlenir, öyle ki burada bir *iletişimsel etkinlik pragmatliğinden* söz edilebilir. Buna göre, ben’in duygulanımlarına hâkim olması basit bir araçtan başka bir şey değildir (ki bu da, laf arasında belirtelim, bütün bu söylemlerde bolca bu-

40 AT formasyon sitesi <www.france-pnl.com>.

41 NLP sitesi, <www.france-pnl.com>.

42 A. Girod, *La PNL*, a.g.e., s. 13.

lunan “kendine hâkim olma”. ideale yapılan referansı yerli yerine yerleştirmektedir).⁴³ Bütün NLP ilkeleri, herkesin “kaynaklar”ın kendi içinde olduğuna inanmasını sağlayacak olan kendi kendini ikna çalışması başta olmak üzere, bireyi daha etkin kılmaya yöneliktir: “Her birimizin, gelişmek için, hedeflerine erişmek için ya da problemleri çözmek için gerekli kaynaklara sahip olduğumuzu ileri sürmek, sorumluluk almaya ve özerkleşmeye teşvik eder ve kendine saygının gelişiminin temel bir taşıyıcısı olur.”⁴⁴

Bu yönetimsellik teknikleri, en geniş ve kuşkusuz en kârlı uygulanma alanlarını profesyonel dünyada bulurlar. Başkalarıyla “açık” ve “pozitif” ilişkisi, üretkenliğin koşuludur. Her şeyin bağlı olduğu şirket ilişkileri, özellikle psikolojik boyutlarıyla görülürler. Temel postulat, “kişisel gelişim”in, çalışmayla en iyi iletişimin ve şirketin global performansının birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğudur. “Kişisel potansiyelin gelişimi”, kaliteyi iyileştirmenin ve müşteriyi tatmin etmenin en iyi yolu olarak görülür. NLP, değişimin zorunlu olduğu küresel rekabet koşullarında şirketin “uyum modeli ve değişim tutumu” olarak görülür. İşletmecilere hitap eden bu teknikler başkalarının “potansiyel”lerini, “kendilerine güvenlerini”, “öz saygılarını” teşvik ederek onları yönlendirmekte yardımcı olur. NLP, şirket yöneticilerinin “karizmalarını” artırmayı ve liderliklerini uyandırmayı” vaat eder. Öncelikle “yönetimin etrafındaki kişiler”in nasıl görev yaptıklarını anlamayı ve “bu bilgidен güç alarak, enerjiyi ortak hedefe yönlendirmeyi” sağlar: “NLP, iletişimdeki etkinliği dolayısıyla, işletmeciye, kendi ekibini müşteri tatminine doğru teşvik edebilmesini sağlayacak etkili araçlar verecektir.” Net hedefler belirlemek; insan ilişkisini anlamak ve “motivasyon güçlerini harekete geçirmek”; “başarının anahtarı olarak” şirket personeli arasındaki iletişimi iyileştirmek (“şirketteki kötü iletişim enerji israfıdır”); “kişinin yaptığı şeyi etkin olarak anlamak ve bu kişinin yaptığı şeyi iyileştirmesini sağlamak” için “*feedback*”i iyi yönlendirmek”: Etkin bir işletme için NLP’nin katkılarından bazıları bunlardır.⁴⁵

“RUHUN İŞLETİLMESİ” VE ŞİRKETİN İŞLETİLMESİ

Kendini dönüştürmenin bütün bu pratik egzersizleri, karmaşıklığın ve rekabetin bütün yükünü yalnızca bireyin sırtına yüklemeye yöneliktir. Valéry Brunel’in kullandığı bir Lacan deyişiyle “ruh yöneticileri”, çalışmada belli bir

⁴³ Bu konuda şunu hatırlayalım: *enkrateia* ya da arzularına karşı mücadele yoluyla benlik üzerinde hâkimiyet, daha klasik dönemden itibaren bir ılımlılık ve adalet ideali olarak düzenlenmişti, ki bu da bizi “duyumların yönetimi”nin ötesine yerleştirir.

⁴⁴ A. Girod, *La PNL, a.g.e.*, s. 21.

⁴⁵ Alıntılar www.france-pnl.com’un “PNL et business” sayfasındandır.

tutum ve belli bir öznellik beklentisini tamamen öznelere yükleyerek, onlara rehberlik etmekten ibaret yeni bir yönetim biçimi getirirler.⁴⁶ Yaygın basma-kalıp ifadelerle, hızlı tepki göstermek, yenilik yapmak, yaratmak, “küreselleşmiş bir ekonomideki karmaşıklığı yönetmek” için herkesin kişisel niteliklerini geliştirmek zorunda olması, herkesin, ideal olarak, problemleri çözmek için güvenilirliği gereken bir işletmeci olma zorunluluğundan gelir. Kendine ve iletişim ilişkilerine hâkim olmak, artık kimsenin denetleyemediği küresel bir durumun gereği olarak görülür. Eğer artık ekonomik ve teknolojik süreçler üzerinde global bir hâkimiyet yoksa, tek tek kişilerin tutumu da programlanabilir değildir, bütünüyle tarif edilebilir ve önceden buyurulabilir değildir. Kendine hâkim olma, bir anlamda dünyaya hâkim olmanın imkânsızlığının telafisi olarak görülür. Birey, karmaşıklığın tek değilse de en iyi “entegre edicisi” ve belirsizliğin en iyi aktörüdür.

“Kendi üzerinde çalışma”nın, “kendini gerçekleştirme”nin, “kendini sorumlu kılma”nın söz konusu edilmesi, kendini nesne olarak ele alacak öznenin bir tür içe kapanması, kendi dışındaki hiçbir merciyle ya da düzenle ilişkiye girmemesi anlamına asla gelmez. M. Foucault’yla birlikte söyleyecek olursak, “kendilik kaygısı” –eğer “kendilik kaygısı” olduğu söylenebilirse– burada, kendiliğin kaygının hem nesnesi hem de amacı olması anlamında özereklidir.⁴⁷ Kişi, kendi üzerinde yalnızca kendisiyle belli bir ilişki yaratmak amacıyla, yalnızca kendisi için çalışmaz.

Pierre Hadot’un vurguladığı şey, Foucaultcu yorumdan anlaşılabilen olanın tersine, Helenistik dönemin (I.-II. yüzyıllar) “kendilik kültürünün” belli bir dünya düzenine, kozmosa içkin evrensel bir akla gönderme yaptığıydı, öyle ki içselleştirme hareketi burada aynı zamanda kendini aşma ve evrenselleşmeydi.⁴⁸ Bir anlamda, “performans çileleri” bu mantığın dışında değildir. Elbette bu düzen Stoacı “Doğa” düzeni değildir; Protestan etiğinin “dünya içi çilesi”nin istiflendiği, Yaratıcının istediği düzen de değildir. Ne var ki bu “çileci”, kendi nihai doğrulanışını, bireyi aşan –çünkü bireyin tutumunu onu kapsayan küresel rekabetin “kozmolojik düzeni”ne uyumlandırmak için özel olarak tasarlanmış– bir iktisat düzeninde bulur. Kuşkusuz ki, kişi kendini daha başarılı kılmak için kendi üzerinde çalışır, ama referans yapı olan şirketi daha başarılı kılmak için kendini daha başarılı kılacak şekilde

46 V. Brunel, *Les Managers de l'âme. Le Développement personnel en entreprise, nouvelle pratique de pouvoir?*, La Découverte, Paris, 2004 [cep boyutunda yeni baskı 2008].

47 M. Foucault, *L'Herméneutique du sujet, a.g.e.*, s. 81.

48 P. Hadot, “Réflexions sur la notion de ‘culture de soi’”, *Exercices spirituels et philosophie antique*, Albin Michel, Paris, 2002, s. 330.

çalışır. Dahası, öznenin tutumunu iyileştirdiği varsayılan egzersizler, bireyi, şirket dünyasıyla ve onun da ötesinde dünya piyasasının “makro-kozmos” uyla kusursuz uyum içindeki bir “mikro-kozmos” yapmayı hedefler.

Nihayet, bütün olarak şirkete uygulanan genel etkinlik normunun yerini, birey düzleminde, kendi performansını artırmayı amaçlayan öznenin işletilmesinin alması söz konusudur – çünkü kişisel refah ve mesleki ödüllendirme, ancak bu artışın sonucu olarak elde edilir. Öznenin geliştirmesi gereken nitelikler, “kendini adama”nın şirket için stratejik bir mesele olduğu toplumsal bir evrene gönderme yapar. Kesin olarak “açık”, “senkron”, “pozitif”, “empatik”, “işbirlikçi” olmak gerekiyorsa, bu yalnızca bireylerin mutluluğunu amaçlamaz, her şeyden önce “meslektaşlar”dan beklenen performansı elde etmek içindir. Hem ahlâki hem psikolojik tematiklerin manipülasyonunda sapkın bir şeyler olduğu düşünülebilir. Çünkü, özneyle etkin aygıt sıfatıyla ilgilenilmektedir ve ona başkaları karşısında belli bir “düzgün” davranış dayatılmak istenmektedir. Görüldüğünün tersine, psikolojik bilgilerin ya da etik sorunsalların şirket dünyasına uygulanması söz konusu değildir; tersine, psikolojiye ve etiğe başvuru yoluyla, şirket yönetiminin ayrılmaz parçası olan kendini yönetme teknikleri inşa edilmektedir.

Amerikalı psikolog ve “kişiler arası ilişkilerin temel yönelimleri” (Fundamental Interpersonal Relation Orientation-FIRO) başlıklı bir teorinin yaratıcısı olan Will Schutz’un teorisinin temeli budur. *Human Element: Self-Esteem, Productivity and the Bottom Line*’da şöyle yazar: “Ben kendi yaşamımı –tutumlarım, düşüncelerim, duygularım, duyumlarım, anılarım, zaaf larım, marazlarım, bedenim, her şey– seçiyorum ya da tercih şansım olduğunu bilmemeyi seçiyorum. Yaşamımın bütününe seçtiğimde ben özerkim.”⁴⁹ Başka deyişle, dünya değiştirilemediğinde, geriye kendini icat etmek kalır. Ne şirket ne dünya değiştirilebilir, bunlar dokunulmaz verilerdir. Her şey, öznenin yorumuna ve tepkisine bağlıdır. W. Schutz şunu yazar: “Stres, ‘stres yaratıcılar’dan değil, onların buyruklarını yorumlayış ve tepki gösteriş tarzımdan kaynaklanıyor.”⁵⁰ Benlik tekniği ile tercih tekniği bütünüyle denk düşer. Öznenin tercihlerinin bütünüyle bilincinde ve tercihlerine hâkim olduğunda, başına gelenden de bütünüyle sorumludur: Küresel karakteri nedeniyle yönetilemez olan bir dünyanın “sorumluluğu”nun karşılığı, bireyin kendi kaderine, başarıya ve mutlu olma kapasitesine karşı sonsuz sorumluluğudur. Geçmiş ka-

49 Akt. V. Brunel, *Les managers de l'âme, a.g.e.*, s. 67. Bkz. W. Schutz, *L'Élément humain, Comprendre le lien entre estime de soi, confiance et performance*, Interéditions, 2006.

50 A.g.e.

faı takmamak, pozitif öngörüler geliştirmek, ötekiyle etkili ilişkiler kurmak: Kendi kendinin neoliberal idaresi, kendinden daima daha fazlasını bekleyen ve kendine şaygısı paradoksal bir şekilde daha önce gerçeşleştirilmiş performanslara dair hissedebileceği hoşnutsuzlukla büyüyen başarılı bir benlik imal etmekten ibarettir. Ekonomik sorunlar, örgütlenme sorunları olarak görülür ve örgütlenme sorunları ise kendine ve başkalarıyla ilişkilerine yeterince hâkim olamamaya bağlı psişik sorunlara indirgenir. Etkinliğin kaynağı kişinin kendi içindedir, dışsal bir otoriteden kaynaklanmaz. Derindeki motivasyonu bulabilmek için ruhsallık içi bir çalışma gerekir. şef dayatamaz; yalnızca motivasyon uyandırmalı, teşvik etmeli ve desteklemelidir. Ekonomik ve mali zorlama, bir öz-zorlamaya ve bir öz-suçlamaya dönüşür, çünkü başımıza gelenen yalnızca biz sorumluyuz.

Kuşkusuz ki, yeni kendilik normu, serpilip gelişme normudur: Başarılı olmak için kendini tanımak ve sevmek gerekir. Bütün başarıların anahtarı olan *özsaygı* büyüü deyimi üzerindeki ısrar buradan kaynaklanır. Fakat, kendi olma ve olduğun hali sevme buyruğu üzerine bu paradoksal sözler, meşru arzu-yu düzene koyan bir söylemin içine kayıtlıdır. *Management*, kadife sözcükler içindeki demirden bir söylemdir. Onun etkinliği, öznenin içine girmesi buyru-lan sözsel, yöntemsel, ilişkisel akılsallaşmaya bağlıdır. “Kişiyi geliştirme” iddiasındaki bu yöntemlerle birlikte, esasen işletmeci usüllerle ve Valéry Brunel’in vurguladığı gibi, tamamen ticari ürünlerle karşılaşırız. Onların teknik usülleri, sunum şemaları, teknisyenlerle pratisyenler arasındaki işbölümleri, standartlaşmış ve aktarılabilir yasaları, “kullanım kılavuzları”, satış argümanları, ikna yöntemleri, etiketlenmiş bir büyük tüketim ürünü gibi satılan ve böyle düşünölen insani bir “teknoloji”nin farklı yanlarıdır. Fiyatlarını hak eden yüksek katma değerli ürünler söz konusu olduğunu düşündüren sofistike entelektöel ürünler, aynı zamanda basit kullanımlı ve hızlı sonuç alıcı aygıtlardır.

Bu kendi kendinin işletmesi, ayrıca, oligopolistik büyük makineleri ve “kişisel gelişim” piyasasında yer edinmeye çalışan küçük zanaatkârları seferber eden yaygın bir ticaret konusudur. Bu ticari yaygınlaşmanın şaşırtıcı bir yanı yoktur. Bu benlik idaresi tekniklerinin yaşamın bütün alanlarında kişinin bütünüyle “dönüşümü”nü hedeflediğini unutmayalım. Bununca en azından iki tamamlayıcı nedeni vardır. Bireysel yaşamın bütün alanları potansiyel olarak şirket için dolaylı “kaynaklar” haline gelir, çünkü bunlar bireyin kendi kişisel performansını büyütmenin vesilesidir; yaşamın her alanı kendilik girişiminin devindirici gücüdür. Dolayısıyla, bu tür idare tarzına davet edilen, *bütün olarak öznellik*ti, yoksa yalnızca “çalışan insan” değil; keza, şirketin

giderek daha çok “kişisel” ölçütlerle –fiziksel, estetik, ilişkisel ve davranışsal– adam alması ve değerlendirmesi de bu durumu perçinler.

RİSK: BİR YAŞAM BOYUTU VE DAYATILAN BİR YAŞAM TARZI

Yeni özneye “insan sermayesi”nin, sorumlu bir kâr-zarar hesabıyla olgunlaşmış açık seçik tercihlerle biriktirilmesi gereken sermayenin sahibi gözüyle bakılır. Yaşamda elde edilen sonuçlar –yalnızca bireysel olan ihtiyari özel sigorta sözleşmeleri hariç– yenilgi durumunda hiçbir telafi getirmeyen bir dizi karar ve çabanın meyvesidir. Ekonomik kaynakların ve toplumsal konumların dağılımına, özellikle kişisel gerçekleşmenin başarılı olan ya da olmayan parkurlarının sonucu olarak bakılır. Girişimci özne hayatın tüm alanlarında kaçamayacağı yaşamsal risklere maruz kalır; bu risklerin yönetimi kesinlikle özel kararlardan kaynaklanır. Kendi kendinin girişimci olmak, bütünüyle *risk* içinde yaşamayı gerektirir. B. Aubrey ikisi arasında sıkı bir bağlantı kurar: “risk, kendilik girişimi nosyonunun parçasıdır”; “kendilik girişimi, yarın ne yapılacağı bilinmeyen bir evrende yeniden canlanma ve yaratıcılıktır.”⁵¹

Bu boyut yeni değildir. Piyasa mantığı uzun süredir satamama, yitim, hileli iflas tehlikesine bağlı olarak düşünüldü. Risk sorunsalı, Ortaçağın bitiminden bu yana sigortalama tekniklerine başvurarak korunmak gereken “piyasa riskleri”nden ayrılmaz. Yenilik, o zamana dek yalnızca girişimcilere ayrılmış olan ekonomik bir yaşam tarzının evrenselleştirilmesine bağlıdır. Maliyeci ve fizyokrat Richard Cantillon, daha 18. yüzyılın şafağında, “belli güvencesi olan insanlar” ile “belli güvencesi olmayan insanlar”, yani girişimciler arasındaki ayrımı “antropolojik” ilke olarak saptamıştı:

Bütün bu tümevarımlarla ve nesnesi bir devletin bütün sakinleri olan bir konuda yapılabilecek sonsuz sayıdaki başka tümevarımla, Hükümdar ve Toprak Sahipleri hariç, bir devletin tüm sakinlerinin tabi olduğu; bunların iki sınıfa, yani Girişimciler ile Güvencesi Olan İnsanlar diye bölünebilecekleri; ve Girişimcilerin belirli bir güvencesinin olmadığı, geri kalan herkesin, görevleri ve mevkileri çok orantısız olsa da bunlardan yararlandıkları süreçte belirli bir güvenceye sahip oldukları ileri sürülebilir. Bir maaşı olan General, bir ödeneği olan Saray Mensubu ve güvencesi olan Hizmetçi bu sonuncu türdedir. Tüm diğerleri Girişimcidir, ya kendi şirketlerini yönetmek için bir fonla çalışırlar ya da belirsiz yaşadıkları kabul edilebilir; Dilenciler ve Hırsızlar bile bu sınıfa dahil Girişimcilerdir.⁵²

51 “L’entreprise de soi, un nouvel âge”, *a.g.e.*, s. 101.

52 R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, Londra, 1755, s. 71-72.

Bundan böyle, “dilenciler ve hırsızlar” dahil, bütün bireyler “güven-cesi belirsiz” olmaktadır. Patronların aktif olarak teşvik ettikleri stratejile-
rin kapsamı burada görülmektedir. İki tür insan arasındaki, bir yanda cesur egemenler, yani “risk-severler” ile diğer yanda egemenlik altındaki zayıflar, yani “risk-fobililer” arasındaki karşıtlık, Fransız patronlarına bağlı iki teo-
risyen olan François Ewald ile Denis Kessler tarafından ortaya atılmıştır.⁵³ Bu yazarlar, “toplumun yeniden temellendiği” her seferde çok sayıda kişi-
nin “risk-sever”e dönüştürülmesi gerektirdiğini ileri sürüyorlardı. Birkaç yıl sonra, Fransız patronlarının sorumlusu Laurence Parisot da daha dolaysız bir şekilde şunu söyleyecektir: “Yaşam, sağlık, aşk geçiciyken, çalışma ne-
den bu yasaya uymasın ki?”⁵⁴ Bundan anlaşılması gereken şey, pozitif yasa-
ların, geçici çalışmanın bu yeni “doğal yasa”sına uyma gerekliliğidir. Bu söylemde risk, her bir kişiyi harekete geçiren arzusunun ikizi olan ontolojik bir boyut olarak verilmiştir. Kişinin kendi arzusuna boyun eğmesi, risk al-
masıdır.⁵⁵ — Beck

Bununla birlikte, “belirsiz yaşamak” bu bakış açısından *doğal hal* olarak gözüke de, fiili pratik alanına geçtiğimizde olaylar bambaşka bir şe-
kil alır. “Risk toplumu”ndan söz edildiğinde, söylenmek istenen şey üzerin-
de gerçekten anlaşılmak gerekir. Toplumsal devlet, ücretlilik durumuna bağlı bir miktar mesleki riski zorunlu toplumsal sigorta biçiminde ele almıştır. Ar-
tık risk üretimi ve idaresi bambaşka bir mantığa boyun eğmektedir. Gerçek-
te, bireyselleşmiş risklerin toplumsal ve politik imalatı söz konusudur; bun-
lar sosyal devlet tarafından değil, sayıları giderek artan ve güçlenen, kendile-
ri de kesin bir şekilde bireyselleşmiş “risk idaresi” hizmetleri sunan bu şir-
ketler tarafından yönetilmektedir. Mensup oldukları çevrelerin dayanışma
biçimlerine olduğu kadar kamusal dayanışma biçimlerine de giderek daha az
güvenebilecek kişiler yaratıldığından, “risk” başlı başına ticari bir sektör ha-
lini almıştır. Aynı şekilde –ve risk öznesinin üretilmesiyle aynı süreçte–, özel
sigorta öznesi üretilmektedir. Hastalık masraflarının ya da emeklilik maaş-
larının sosyal kefilliğini yönetimlerden alarak, bunların idaresini özel sigor-
ta şirketlerine, bireyselleşmiş bir mantığa göre işlemesi buyrulmuş ortak ya

53 Bkz. Bu konuda dipnot 1, s. 314.

54 *Le Figaro*, 30 Ağustos 2005.

55 Bu belirgin noktada Ulrich Beck, klasik liberalizmin çıkar ontolojisini çağdaş kapitalizmin risk on-
tolojisiyle, çıkarın yönettiği buruva toplumu ile riskin yönettiği modern toplumu kesin biçimde
karşı karşıya getirirken haklıdır (J. Beck, *La Société du risque*, Aubier, 2001, s. 135). Buna kar-
şılık, tehlike ya da tehlikenin bilinci olarak bu “risk” musallatı üzerinde günümüzde ısrarla durul-
masını vurgularken elbette haklıdır.

da karşılıklı fonlara aktarma tarzı, gerçek bir stratejiyle karşı karşıya olduğunu gösterir.

Bize göre, Ulrich Beck'in çalışmalarından ve *Risk Toplumu*'ndan anlaşılması gereken şey budur. İleri kapitalizm, ona göre, esasen yaşamın *kolektif* boyutunu yıkmaktadır. Yalnızca kendisinden önceki geleneksel yapıları –en başta da aileyi– yıkmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal sınıflar gibi oluşumuna katkıda bulunduğu yapıları da yıkmıştır. Bütün eşitsizlikler bireysel bir sorumluluğa indirgendiğinden, toplumsal krizlerin bütün biçimlerinin bireysel krizler olarak görülmesini sağlayan radikal bir bireyleşmeye tanık olunur. Mevcut mekanizma, “dışsal nedenleri bireysel sorumluluklara ve sisteme bağlı problemleri de kişisel yenilgilere dönüştürür.”⁵⁶ U. Beck'in “kendi geçimlerini piyasa dolayımıyla sürdüren failer” olarak adlandırdığı kişiler, gelenekten ve kolektif yapılardan “serbestleşmiş” bireylerdir, kendilerine bir yer veren statülerden serbest kalmışlardır. Bundan böyle bu “serbest” bireyler “kendi kendilerine referansta bulunmalıdır”, yani bizzat kendilerini toplumsal ölçütlerle donatmalı ve bir sınır atfedilemeyen toplumsal ve coğrafi hareketlilik pahasına toplumsal bir değer edinmelidirler. Piyasa yoluyla bu bireyleşme yeni olmasa da, U. Beck günümüzde bunun daha radikal bir şekil aldığını göstermektedir. “Refah devleti”, toplulukçu yapıların yerine sosyal yardım “gişeleri”nin geçmesine yardım ederek, oldukça muğlak bir rol oynamıştır. Onun düzenekleri, mantiken “toplumsal” olarak karşılanacak “toplumsal riskler”in oluşumunda önemli bir rol oynadı. Fakat bu devletin finansman tarzı ve dağıtım ilkeleri, bu “sosyal riskler”in, nedenlerinde (işsizlik) ve olası sonuçlarında (işgücünün sağlık durumu), ekonominin ve toplumun işleyişinden kaynaklandığını ortaya koydu.

Risk konusundaki yeni norm, “yazgının bireyselleştirilmesi”dir. *Risk*’in yaygınlaştırılması, doğasındaki bir değişimle çakişır. “Risk” artık herhangi bir sosyal devlet politikasının üstlendiği “sosyal risk” olmaktan çıkmakta ve daha ziyade “yaşamsal risk” halini almaktadır. Yukarıda sözü edilen bireyin sınırsız sorumluluğu varsayımına bağlı olarak, özne hem bu riskin, hem de bunun karşılanma tercihinin sorumlusu kabul edilir. Öznenin “aktif” olarak kendini göstermesi gerektiği, kendi risklerinin “yöneticisi” olması gerektiği ve sonuç olarak istihdam, sağlık, eğitim konusunda *aktif* bir yaklaşıma yol açması ve buna eşlik etmesi gerektiği fikri burada görülür. François Ewald gibi yeni akımdan bazı teorisyenlere göre, bu bireysel risk

toplumu bir “enformasyon toplumu”nu gerektirmektedir: Kamu iktidarlarının ve şirketlerin rolü, emek piyasası, eğitim sistemi, hasta hakları vs. gibi konularda güvenilir bilgiler sağlamaktan ibarettir.⁵⁷

Bu, akılsal öznenin “serbest seçimi” üzerinde temellenen piyasa normu ile optimal bir tercihin koşulu olan toplumsal işleyişin “şeffaflığı” arasında ideolojik bir tamamlayıcılık bulmak anlamına gelmektedir. Fakat bu, özellikle, enformasyon *bölüşümü* ile riskin *taşınması* özdeşleştiren bir mekanizmanın yerleşmesidir: Bireyin kendi tercihi için gereken bilgilere erişebilecek durumda olduğu varsayıldığı andan itibaren, maruz kalınan risklerden tamamen sorumlu olduğu da varsayılmalıdır. Başka deyişle, ticari ya da yasal türdeki bir enformasyon düzeneğinin yerleşmesi, bir tedavi ya da bir operasyon “seçen” hastaya, eğitim “seçen” öğrenci ya da “işsiz”e, bir tasarruf tarzı “seçen” müstakbel emekliye, güzergâh koşullarını kabul eden yolcuya, vb. riskin aktarımını sağlar. Bu durumda, göstergelerin ve “ödül dereceleri”nin yerleşmesinin neoliberal özneleştirme tarzının yaygınlaşmasına ne kadar katkıda bulunduğu anlaşılır: Her karar, ister tıbbi olsun, ister eğitimle ya da meslekle ilgili, tamamen bireye aittir. Hatırlatmak gerekir ki, bu, yaşamının akışına, birleşmelerine, üremesine ve ölümüne hâkim olma özlemi duyan bireyde de yankı bulur. Ama sanki bu “bireyci” etik, “doğal” hiçbir şeyi olmayan risk transfer mekanizmaları aracılığıyla bütün maliyetlerin öznenin *yükümlülüğüne* taşınmasının vesilesi gibidir. Aslında strateji, risklerin bütününe yaşam tercihleri olarak yeniden yorumlamak için, yaşam tercihleri konusundaki kişisel kararlara duyulan özlemi kullanır. B. Aubrey bu kaymayı gayet iyi ifade etmişti: “Risk çok kişiselleşmiş bir mikro-risk halini aldı: Bir işim olduğu andan itibaren bu iş risk altındadır; sağlıklı olduğum andan itibaren bu sağlık risk altındadır; bir eşim olduğu andan itibaren bu ilişki risk altındadır.”⁵⁸

“ACCOUNTABILITY”

Girişimci yönetimin getirdiği yenilik, bireysel sorumluluk ve öz-denetim üzerinde temellenen yönetim tarzının genel, her yere yayılan, sistematik karakterinde yatmaktadır. Bu sorumluluk yeteneği verili değildir, kısıtlamaların içselleştirilmesi sonucunda benimsenir. Birey, kendi kendisiyle ilişkisinin teknik akılsallaşması yoluyla kendini içerden yönetmelidir. “Kendi kendinin girişimcisi” olmak, kendi toplumsal ve mesleki başarısının optimal aygıtı olmayı başarmak anlamına gelir. Fakat yalnızca “training” ve “coaching” teknolojisi-

57 “Entretien avec François Ewald”, *Nouveaux Regards*, no 21, ilkbahar 2003.

58 “L’entreprise de soi, un nouvel âge”, *a.g.e.*, s. 100.

ne güvenmek yetersiz kalır. Denetim, gözetim, değerlendirme tekniklerinin yerleştirilmesi, bu kendini denetleme ve bireysel performans gereğini artırmayı hedefler. Etkin öznellik koçları bu kişilerin her birini “kendinin eksperisi”⁵⁹ yapmayı hedefliyorsa, işin özü, Éric Pezet’in gayet iyi gördüğü gibi, *accountable* insan imal etmektir. Başarılı benlik üretim teknikleri, sayısız hazırlık ânu ya da telafi edici sekans gibi, bu denetim tarzına sıkı sıkıya bağlıdır.

Kullanılan İngilizce ifadenin farklı anlamları takip edilirse, bireyin hem kendinden sorumlu olması, başkaları nezdinde edimlerinin hesabını vermesi, hem de tamamen hesaplanabilir olması anlamına geldiği görülür. É. Pezet’in yazdığı gibi, “bireylerin ‘hesaplanabilir olmaya başlaması’ onları yalnızca sorumlu kılmakla kalmaz, insan kaynakları idare bölümlerinin ve işletmecilerin verdikleri ölçüm ölçeklerinden yola çıkarak kendi tutumlarının muhasebecisi de olurlar.”⁶⁰ “Değerlendirme”, bireysel “performans”a teşvik yoluyla davranışları yönlendirmenin ilk aracı olur. Bu “değerlendirme”, sonuçların ekspertizi konumuna yerleşmiş hiyerarşik üstlerin uyguladığı bir iktidar ilişkisi olarak tanımlanabilir. Bu ilişki, değerlendirilenlerin *hesaplanabilir özneleşmesini* gerçekleştirebilir. Değerlendirmelere göre yargılanmayı ve sonuçlarına katlanmayı kabul eden özne böylece her an değerlendirilebilen bir özne olur, yani bir değerlendirmeciye ve kullandığı aygıtlara bağımlı olduğunu bilen bir öznedir; zaten kendisi de hem değerlendirmecinin yeteneğini hem de aletlerin geçerliliğini önceden kabullenecek şekilde yetiştirilmiştir.

Demek ki, neoliberal özne Benthamcı özne değildir. Hatırlanacağı üzere, Benthamcı özne hesap tarafından yönetilebilir, çünkü kendisi hesaplayıcıdır. Oysa artık klasik yararcılıkta olduğu gibi, herkesin en iyi şekilde hesap yapabilmesi için herkes tarafından bilinen yasal bir çerçeveye ve “dolaylı yasama”nın önlemler bütününe sahip olunamaz; bireye çok daha yakın (doğrudan üst), daha sabit (faaliyetin süregelen sonuçları), daha nesneleştirilebilir (bilgisayar kayıtlarına bağlı niceliksel ölçüler) aygıtlar söz konusudur.

Neoliberal özne, idari sınıflandırma sistemlerine yerleştirilebilir, niteliksel ölçütlere göre kategoriler içinde dağıtılabilir, özel ve kamusal sanayi bürokrasisinin eksiksiz geniş tablolarının haneleri arasında paylaştırılabilir insan değildir. Bu eski “örgütlenme insanı”, statüsüne, diplomalarına ve niteliksel ölçekteki yerine bağlı olarak, nispeten öngörülür bir kariyer planına göre çıkarlarına dair yapabileceği hesapla yönlendirilirdi. Eski bürokratik

59 Bkz. V. Brunel, *Les Managers de l'âme*, a.g.e.

60 É. Pezet ve diğerleri, *Management et conduite de soi. Enquête sur les ascèses de la performance*, Vuibert, Paris, 2007, s. 8.

yargı sistemi, sınıflandırmada bireyin durumu ile kişisel verimliliği arasındaki bağı istatistikî olasılığın dayanıyordu. Öznenin verimliliği artık sıfatları, diplomaları, statüsü, birikmiş deneyimi, yani bir sınıflanmadaki yerine göre önceden değerlendirilmek istenmediğinde her şey değişir; çünkü yetenekleri en incelikli ve en düzenli bir şekilde fiilen her an gözler önüne serilmektedir. Özne artık okuldaki ve mesleki parkuru boyunca gösterdiği statü nitelikleriyle değil, iş gücünün doğrudan doğruya ölçülebilir kullanım değeriyle değer kazanır. Böylelikle, kendi kendinin girişimi şeklindeki insan modeli, piyasayla türdeş bir cezalandırma rejimi dayatmak isteyen bu iktidar tarzı içinde talep edilir.

Mali uygulamadan en uzak sektörler de dahil (akıl sağlığı, eğitim, hizmet, adalet) olmak üzere bu değerlendirme faaliyetinin modeli gibi sunulan ideal koşul, faaliyetlerinin ürettiği hisse senedi değerinin sorumlusu kabul edilen her ekibin ya da bireyin ürettiği kârları değerlendirebilmekten ibarettir.⁶¹ İşletmenin “kâr merkezleri”nin tabi olduğu denetimin ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik faaliyetler bütününe aktarılması, ücretlilerin *mali özneleşmesinde* gerçek bir mantık getirir. Her ürün bir “mali nesne” olur ve öznenin kendisi hissedarlar karşısında sorumlu bir hisse senedi yaratıcısı halini alır.⁶²

Her şey, değerlendirmenin getirdiği temel mutasyonun öznel düzende olduğunu göstermektedir. “Kendi kendinin girişimi”nin üretimini eksen alan yeni teknolojiler ücretlilerin çalışmada daha fazla özerklik özlemine cevap veriyor gözükürken, değerlendirici teknoloji “işletme zinciri” karşısındaki bağımlılığı artırır. “Kendi” hedefini gerçekleştirmek zorunda olan değerlendirme öznesi, aynı zamanda ötekine –tabi olana, müşteriye, hasta ya da öğrenciye– şirketin önceliklerini dayatmak zorundadır. Tıpkı herhangi bir bankanın finans danışmanı gibi, postanenin gişe memuru da herhangi bir “ürün”ün satışlarını artırmakla görevlidir, ama örneğin bir doktor, kâh kârlı “edimler” buyurmalıdır, kâh hastanedeki yatakları mümkün olduğunca çabuk boşaltmalıdır. En kesin etkilerden biri kuşkusuz ki “ticari alışverişler”in “ilişkiler” aleyhine giderek daha fazla yer tutmasıdır, ötekiyle ilişkinin bütün diğer tarzlarına zarar verecek şekilde ötekinin araçsallaştırılmasının önem kazanmasıdır. Fakat, daha temel olarak dönüşüm, öznelerin sanayi çağının karakteristik düzeneğinden oldukça farklı bir düzeneğe aktif olarak katılma tarzına

61 Bkz. Nelarine Cornelius ve pauline Gleadle, “La conduite de soi et les sujets entrepreneurs: les cas Midco et Lbco”, É. Pezet ve diğerleri, *Management et conduite de soi, a.g.e.*, s. 139.

62 Bütün bu konularda bkz., Bölüm 12.

bağlıdır. Kendilik tekniği, rekabetçi bir ortamdaki bir performans tekniğidir. Yalnızca uyum ve entegrasyonu hedeflemekle kalmaz, performansın yaygınlaşmasını da hedefler.

YENİ “PERFORMANS / HAZ” DÜZENEGİ

Neoliberal akılsallığa bir topluma ve bunun dışsal uygulama noktaları olan bireylere mekanik bir gücün dayatılması olarak bakılırsa, bu akılsallığın gelişim kapsamı ve karşılaştığı direniş biçimleri anlaşılamaz. Bu akılsallığın gücü, gördüğümüz gibi, öznelere kendilerine dayatılan oyunun terimleriyle hareket etmeye mecbur eden durumların yerleşmesine bağlıdır. Fakat, bir rekabet durumu çerçevesinde bir şirket gibi hareket etmek ne demektir? Bu ne ölçüde bizi “yeni bir özne”ye götürür? Performans / haz düzenegini oluşturan ve sınai verimlilik düzeneginin nispi yeniliğini doğrudan gösteren öğelerin birkaçını burada ele alacağız.

Yeni özne, rekabet ve performans insanıdır. Kendi kendinin girişimcisi, “başarmak” için, “kazanmak” için oluşmuş bir varlıktır. İdealleştirilmiş şirket müdürü figürlerinden daha çok işe yarayan rekabetçi spor, tanrıların, yarı-tanrıların ve modern kahramanların sergilendiği büyük toplumsal tiyatrodur.⁶³ Spor kültü elbette 20. yüzyıl başına tarihlenebilir, keza gerek faşizmle gerekse de Sovyetçilikle olduğu kadar Fordizmle de kusursuz biçimde uyumlu görülebilir, ama en çeşitli pratiklere içerden nüfuz ettiğinde, yalnızca bir sözlüğün ödünç alınmasıyla değil, daha önemlisi, öznel anlamını dönüştüren performans mantığıyla birlikte önemli bir değişim yaşamıştır. Bu, meslek dünyası açısından doğru olmakla birlikte, örneğin cinsellik gibi başka alanlarda da doğrudur. Cinsel pratikler, günümüzde bunları analiz eden, teşvik eden ve her türden öğütlerle çevreleyen geniş “psikolojik” söylemde, her bir kişinin toplumsal olarak talep edilen performans normuyla karşılaşmasına yönelten egzersizler halini alır: İlişki sayı ve süresi, orgazmların kalitesi ve yoğunluğu, partnerlerin çeşitliliği ve özellikleri, pozisyon sayı ve tipleri, her yaşta libidonun teşviki ve sürdürülmesi, ayrıntılı araştırmaların ve belirgin övgülerin konusu olur. Alain Ehrenberg’in gösterdiği gibi, spor özellikle 1980’li yıllardan itibaren, “çok yönlü eylem ilkesi” olmuş ve rekabet de toplumsal ilişki modeli olmuştur.⁶⁴ “Coaching”; spor, cinsellik ve çalışma arasındaki

63 Bkz. A. Ehrenberg, *Le culte de la performance*, Hachette, “Pluriel”, Paris, 1999.

64 A.g.e., s. 14. A. Ehrenberg haklı olarak Max Weber’in bu eğilimi öngördüğünü belirtir: “Amerika Birleşik Devletleri’nde, doruğa çıktığı yerlerde bile, servet arayışı etik-dinsel anlamından soyundığında, günümüzde tamamen agonistik tutkularla birleşme eğilimindedir ki bu da ona genellikle bir spor karakteri verir” (akt. s. 176).

bu sabit benzerliğin hem işareti hem de aracıdır.⁶⁵ Genelleşmiş rekabeti eksen alan belli bir normallliği kitlelere yaymış olan, bu performans görevini “doğallaştırmaya” imkân tanımış olan şey, rekabet edebilirlik üzerine ekonomik söylemden çok, muhtemelen bu modeldir. Söz konusu düzenek içinde şirket, sponsorluk ettiği ve imajını kullandığı şampiyonlarla seve seve özdeşleşirken, spor dünyası da, bilindiği gibi, komplekslerinden arınmış bir business laboratuvarı olur. Sporcular, kendi kendinin girişimcisinin kusursuz somutlaşmalarıdır, sadakat ve bağlılığı dikkate almadan kendilerini en çok teklifte bulunana satmakta bir an bile tereddüt etmezler. Fakat, dahası, beden bakımı, kendini geliştirme, güçlü duyum arayışı, “aşırılıktan” büyülenme, aktif kullanılan boş vakitlerden hoşlanma, “sınırların” idealleştirilmiş aşılması, sportif modelin birbirleri arasında boğuşan “güçlüler”in eğlendirici seyrine indirgenemediğini belirtir. “Tele-realite” denen bazı televizyon oyunları da yalnızca en kurnazların ve çoğu zaman da en siniklerin “hayatta kalmayı” başardığı bu “yaşam mücadelesi”ni örneklemekte (*Survivor* ve Fransız versiyonu *Koh Lanta*), Robinson mitini ve olağanüstü tehlikeli durumlarda “en yeteneklilerin hayatta kalması”nı bambaşka bir bağlamda yeniden etkinleştirmektedir. Bu tür çağdaş Robinsonluk kuşkusuz ki yeni toplumsal normu radikalleştirilmektedir, fakat performans ile hazzın tam anlamıyla ayrılmaz olduğu bir hayalgücünü daha iyi göstermektedir.

Neoliberal özne, “performans / haz” düzeneğinin ürünüdür. Çok sayıda çalışma öznel durumun paradoksal niteliği üzerinde ısrarla durmaktadır. Sosyologlar bunu ifade etmeye çalışmak için “denetimli özerklik”, “zorlamalı kendini adama” gibi “oksimoron”ları çoğaltmaktadır.⁶⁶ Bütün bu deyimler, yine de, özneyi tam da yönetilen özne olarak oluşturan özgül iktidar ilişkisinin dışında ve öncesinde bir özne varsayarlar. Fakat, iktidar ile öznel özgürlük artık zıt olarak düşünülmendiğinde, yönetme sanatının bir özneyi saf pasif nesneye dönüştürmekten ibaret olmadığı, ama bir özneyi yapmak istediğini kabul ettiği şeyi yapmaya yönelttiği düşünüldüğünde, sorun kendisini yepyeni bir açıdan gösterir. Yeni özne yalnızca –kapitalizmin tamamlanmış bir dönemine özgü olan– üretim / tasarruf / tüketim döngüsünün öznesi değildir. Eski sanayi modeli püriten çalışma asetzimini, tüketimin tatminini ve birikmiş mallardan huzur içinde yararlanma umudunu gerilimli bir şekilde birleştiriyordu.

65 Bkz. R. Gori ve P. Le Coz, *L'Empire des coaches*, a.g.e., s. 7 ve devamı.

66 Jean-Pierre Durand'ın vurguladığı gibi: *La Chaine invisible. Travailler aujourd'hui: du flux tendu à la servitude volontaire*, Seuil, Paris, 2004, s. 373. Bu paradoksun modeli vaktiyle Étienne de La Boétie'nin “gönüllü kölelik” adı altında dile getirdiğine benzerdir.

Çalışmada razı olunan fedakârlıklar (“yarar sağlamama”lar), gelir (“yarar”) sayesinde elde edilebilecek mallarla dengelenmişti. Daha yukarıda belirtildiği gibi, D. Bell bu asetik eğilim ile bu tüketim hedonizmi arasındaki giderek güçlenen gerilimi göstermişti. Ona göre bu gerilim 1960’lı yıllarda doruk noktasına çıkmıştı. Bu, söz konusu gerilimi, performans ile hazzı özdeşleştirecek ve ilkesi “aşırılık” ve “kendini aşma” olan bir düzenek içinde çözülmesini –henüz gözlem düzeyinde olmasa da– sezmek demektir. Çünkü, bir tür faydasızlık - faydalılık dengesi içinde, kişinin yapmayı bildiği şeyi yapması ve ihtiyaç duyduğu şeyi tüketmesi artık söz konusu değildir. Yeni öznenin “daima daha fazla” üretmesi ve “daima daha fazla” haz alması, sistemik hale gelmiş “haz fazlası”na [*plus-de-jour*] doğrudan bağh kalması talep edilir.⁶⁷ Bütün veçheleriyle yaşam, performans ve haz düzeneklerinin nesnesi olur.

Performansı görev haline getiren bir işletme söyleminin ve hazzı bir buyruk haline getiren bir reklam söyleminin ikiz anlamıdır bu. Yalnızca bu ikisi arasındaki gerilimi vurgulamak, performans görevi ile haz görevi arasında denge kuran her şeyi unutmak olur; her öznenin bütün alanlarda –okul, meslek, aynı zamanda ilişki, cinsellik, vs.– etkinliğini yoğunlaştırmayı hedefleyen “hep daha fazla” buyruğunu azımsamak olur. “*We are the champions*”; yeni girişimci öznenin marşı budur. Yeni öznel akışı kendi tarzında duyuran şarkının sözlerinden, özellikle şu uyarıyı akılda tutmak gerekir: “*No time for losers.*” Yenilik tam da *loser*’ın, sıradan insan, özü gereği kaybeden insan olmasıdır.

Öznenin toplumsal normu geçekten de değişti. Herkesin kendi üzerinde gerçekleştirmesi gereken “yeniden yapılanma”nın hedef noktası artık denge ve ortalama değil, azami performanstır. Öznenin yalnızca “uygun” olma-

67 Gilles Deleuze’e ve Félix Guattari’ye *Anti-Oedipus*’ta ve *Bin Yayla*’da ortaya koydukları, libidinal iktisattan ayrı olmayan bir başka siyasal iktisada dair ilk fikri veren şey, bu yoğunlaşma ve hızlanmadır. Kapitalizm, bu yazarlara göre, ancak üretim sisteminin yeniden-üretimi için mevcut toplumsal ve politik çerçeveleri aşan arzu akışlarını serbest bırakarak işleyebilir. Bu anlamda kapitalizme özgü özneleştirme süreci “şizofrenik” olarak nitelenmiştir. Fakat, kapitalizm “kodları çözen” ve “yersizyurtsuzlaştıran” libidinal enerjiyi giderek artan dozlarda serbest bırakarak işleyebiliyor olsa da, bunları sürekli olarak üretim makinesine yeniden dahil etmeye çalışır. “Kapitalist makine ne kadar çok yersizyurtsuzlaştırırsa, artı-değer elde edebilmek için akışların kodunu söker ve aksiyomlaştırır, bürokratik ve polisye ek aygıtları da artı-değerin artan bir payını emerek var güçleriyle yeniden yerliyuftlulaştırır” (G. Deleuze ve F. Guattari, *L’Anti-Edipe*, Minuit, Paris, 1972, s. 42). 1970’li yıllarda arzunun kaçış çizgilerine boş yere hâkim olmaya çalışan “paranoyak” baskıcı makinelerle vurgu yapan Deleuze daha ileride, bu arzu akışlarının serbest bırakılması ile “denetim toplumu” içinde akışlara rehberlik etme düzeneği arasındaki, “arzu”nın teşviki yoluyla özneleştirme biçimi ile performansların genelleşmiş değerlendirilmesi arasındaki ilişkiye vurgu yapacaktır. Bkz. G. Deleuze, “Contrôle et devenir” ve “Post-scriptum sur les sociétés de contrôle”, *Pourparlers*, Minuit, Paris, 1990.

sı, toplumsal yeniden-üretimin ve ekonomik üretimin faillerinin sıradan kılığına surat asmadan girmesi talep edilmez. Konformizm artık yeterli olmadığı gibi, işletmecilerin ve antrenörlerin sözüne kulak verilirse, özne “kendini aşmak”, “sınırları geri itmek” zorunda olduğundan, şüpheli bir hal bile alır. İktisadi makine artık asla dengeye yönelemez, yitime hiç yönelemez. Marx’ın “artı değer” olarak tanımlamış olduğu bir “öte”yi, bir “fazla”yı hedeflemesi gerekir. Sermaye birikim rejimine özgü bu gereklilik bu zamana kadar bütün etkilerini sergilemiş değildir. Artık öznenin olduğu kadar şirketlerin de işleyiş koşulu olan bu “kendinin ötesi”ni aramak öznel bir içerim haline geldiğinden beri bu mümkündür. Öznenin kendi kendinin işletmesi olarak, insan sermayesi olarak tarifinin önemi buradan kaynaklanmaktadır: Yeni özneyi ve yeni rekabet sistemini işleten şey, “haz fazlasın”nın, kişinin kendinden, yaşama zevkenden, yalnızca yaşıyor olmasından çekilip çıkarılmasıdır. “Hesaplanabilir” özneleştirme ile “mali” özneleştirme, son tahlilde *kendiliğin kendilik üzerindeki fazlalığı*, hatta *kendiliğin sonsuzca aşılması yoluyla özneleşmeyi* tarif eder. Bundan böyle görülmedik bir özneleştirme figürü belirir. Bu, kendinden kopuşu ve kendinden vazgeçmeyi onaylayan, kendiliğin bir *ötesini* hedeflemek anlamına gelen bir “öte-özneleşme” değildir. Bu, politik ya da ekonomik türdeki tüm diğer erekliliklerden bağımsız olarak kendilikle etik bir ilişkiye erişmeye çalışılan bir “öz-özneleşme” de değildir.⁶⁸ Bu, bir anlamda, bir “aşırı-özneleşme”⁶⁹ olup, amacı “kendine sahip olma”nın nihai ve istikrarlı durumu değildir; bizzat kendi rejimi içinde, şirket mantığına ve onun da ötesinde dünya piyasanın “kozmos”una daima itilen ve dahası kurumsal olarak buna göre düzenlenmiş bir kendinin ötesidir.

VERİMLİLİKTE PERFORMANSA

Bunun klasik “ekonomik insan”la arasındaki fark nedir? Ruh bedene, duyumlarının, fikirlerinin, umutlarının ve güdülenimlerinin bu maddi temeline bağlı kalmaya devam etmektedir. M. Foucault bir süre için disiplinin alanını bedenlerin terbiyesi ve idaresiyle kısıtlamış gözükebilmişse de, bunun nedeni bireylerin sınıflandırılmasında ve dağılımında, keza idare edilme tarzlarında bedensel özelliklerin birincil olmasıydı. Bedenleri bölüştüren ve tavırları dağıtan işbölümü bir anlamda öznenin idari paradigmasıydı. Her klasik faydacılık bu başat-

68 “Öte-özneleşme” ve “öz-özneleşme” M. Foucault tarafından 3.-4. yüzyılların Hristiyan çileciliği ile Helenistik dönemin “benlik kültürü” arasındaki farklılığı açıklamak için önerilmiştir.

69 *Aşırı*’nın Latince “ötesi” anlamına gelmesine baktarsak, aşırı-özneleştirme, fazla ya da taşkın bir özneleştirme demek değildir, benliğin içinde bir benlik ötesini daima hedefleyen bir özneleştirme-dir.

lığın yönetimindeydi; ta ki kelimeler yoluyla güdülenimlerin devindirici güçlerine temas edilebileceği fikrine varana dek. Faydalılık ilkesi, bedensel ve dolayısıyla psişik güçten kaynaklanan her şeyin azami ölçüde, geride hiçbir şey bırakmadan hizmet etmesi gerektiği fikrine dayanıyordu. Birincil veri olan beden, klasik disiplinler tarafından bütünüyle yararlı kılınmalıydı. “Disiplinler, yararlı bireyler üreten teknikler gibi işler” diye vurgulamaktadır M. Foucault.⁷⁰

Artık burada değiliz. “İnsan bedeninin doğal çerçevesi” hazza ve performansla günümüzde kabul edilemez hale gelmiş sınırlar dayatıyordu. Beden artık bir tercihin, bir tarzın, bir şekillendirmenin ürünüdür. Herkes yeniden icat ettiği ve keyfince dönüştürdüğü kendi bedeninin hesabını yapmaktadır. Fiili üretim ve zevk kapasitelerinin daima ötesine gidebilen bir beden edinmeye mecbur eden yeni haz ve performans söylemi budur. Yeni yükümlülükler karşısında herkesi eşitleyen de yine bu söylemdir: Doğuştan ya da çevreden kaynaklı hiçbir engel, genel düzeneğe kişisel katılımın önünde aşılmaz bir engel oluşturmaz. Keza bu viraj da, “psikolojik” söylemin desteklediği “psikolojik” işlevin, davranışın devindirici gücü olarak ve “psikolojik” teknikler tarafından olası bir dönüşümün hedef-nesnesi olarak tanımlandığı andan itibaren mümkün olabilmıştır. Neoliberal özne bu yapımın doğrudan bir ürünü değildir. Fakat özne üzerine söylem, psikolojik sözcelerle ekonomik sözceleleri kaynaştıracak kadar bunları yakınlaştırmıştır. Bu özne, aslında, klasik liberalizmin bireyi gibi *karma* bir etkidir. Klasik liberalizmin bireyinin farklı düzenlerden kaynaklanan çok sayıda mülâhazanın amalgam ürünü olduğunu gördük (anatomi ve fizyoloji, sağlam bir entelektüel dayanak sağlamak için siyasal iktisatla ve ahlâk bilimiyle kaynaşmışlardı). Aynı şekilde, insan varlığının psikolojik anlayışının, yeni iktisadi rekabet normunun, bireyin “insan sermayesi” olarak temsiline, örgütlenmenin “iletişim” yoluyla bağdaşıklığının, “ağ” olarak toplumsal bağın bileşimi yoluyla yavaş yavaş bu “kendi kendinin şirketi” figürü oluşmuştur.

N. Rose, M. Foucault’nun araştırmalarından bolca esinlenmiş çalışmalarında, “psikolojik” söylemin, uzmanlık iktidarıyla ve bilimsel meşruluğuyla birlikte, yönetilebilir modern bireyi tanımlamaya büyük ölçüde katkıda bulunduğunu gösterdi.⁷¹ “Entelektüel teknoloji” olarak anlaşılan “psiko-

⁷⁰ M. Foucault, *Surveiller et punir*, a.g.e., s. 246.

⁷¹ N. Rose, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*, Free Association Books, Londra, 1999 (2. baskı), s. VII. N. Rose, bununla birlikte, bir tarihleme hatası işlemiştir. “Psikolojik” dönemeç 19. yüzyıl sonuna tarihlenmiş değildir, daha erken başlar. Henüz fizyolojiden ayrılmış olmasa da, “psikolojik” söylemin başlangıcı siyasal iktisadın ve liberal yönetimselliğin doğuşuyla çağdaştır: Tutum ve davranışları yönetmek için güdülenimlerin oluşumuna etkide bulunmak gere-

lojik” söylem, bireyleri iç yapılarıyla ilişkili bir bilgiden yola çıkarak yönetmeye imkân tanıdı. Bunu yaparken de, kendilerini psikolojik varlıklar olarak tahayyül etmeyi, kendileri üzerinde çalışarak kendilerini değerlendirmeyi ve dönüştürmeyi öğrenmiş bireyler yetiştirdi; aynı zamanda kurumlara ve yönetenlere tutumları yönetme imkânı verdi. Özneyi, tutkuların, arzuların, çıkarların yeri olarak, aynı zamanda da normların ve ahlâki yargıların yeri olarak düşünerek, psikolojik güçlerin nasıl olup da davranış gerekçesi olabildiği ve nasıl uyarlanmış teşvik, tahrik, ödüllendirme, cezalandırma sistemleriyle psikşik alan üzerinde teknik olarak etkide bulunulacağı anlaşılmıştır. Eğitim, meslek, aile alanlarında teşhis ve “psşik ortopedi” tekniklerinin bütünü, sanayi toplumlarının önemli etkinlik düzeneğine dahil edilmişlerdir. Yönlendirici fikir, psikolojik güçlerle toplumsal ve iktisadi zorlamaların karşılıklı uyumuydu; ki bu da “kişiliği” ve “insan faktörü”nü rahatça “tedavi edilebilecek” ekonomik bir kaynak olarak görmeyi öğretmiştir.

Toplumsal ilişkilerin psikolojikleştirilmesi ve çalışmanın insanlaştırılması uzun süre atbaşı gitmiştir ve bu, en iyi niyetlerle yapılmıştır. Ergonomlar, sosyologlar, psiko-sosyologlar, emekçilerin işyerinde daha iyi yaşama, hatta çalışmadan zevk alma özlemine karşılık vermek istediler. Aynı anda, öznel boyut kendi içinde bir gerçeklik halini aldığı gibi, şirketin başarısının nesnel bir aygıtı da oldu. Çalışmaya “teşvik”, insanları çalışmaya, keza öğrencileri okullara, hastaları hastanelere, askerleri muharebe alanına yönlendirmenin yeni tarzının ilkeleri olarak ortaya çıkar. Heyecan ve arzulardan, tutku ve duygulardan, inanç ve tutumlardan oluşan öznelliğe, şirket performansının anahtarı gözüyle bakıldı. Arzulayan öznelilik ile şirket hedefleri arasındaki bütün özgül uzlaşma çalışması, insan kaynakları yönetimleri, iş bulma kurumları ve yetiştirme uzmanları tarafından uygulamaya kondu. Bu işletmecici “hümanizması”, güvenceli ve gelişkin bir çalışanın daha motive, dolayısıyla daha etkili bir çalışan olduğunu düşünen iyi niyetli bütün reformcular tarafından dışardan desteklenmiştir. Grup içindeki uyum, “aidiyet duygusu” ve “iletişim” üzerindeki ısrar, terapi erdemleri ve ikna edici kapsamıyla birlikte, buradan kaynaklanır. N. Rose’un belirttiği gibi, “demokrasi sinai üretkenliği ve insan tatminiyle el ele yürüyordu.”⁷² Psiko-sosyoloji ile sendikal ve politik bağlılığın kesiştiği noktadaki çok sayıda düşünce, özyönetimci sosyalizmden yana bilimsel argümanların “kolektif öznelliği”nden “demokratik türdeki liderliğin” etkilerine çark etti.

kir, yani Bentham’ın deyimiyle “psikolojik dinamik” üzerinde etkide bulunmak gerekir.

72 A.g.e., s. 88.

“Psikolojik” söylemin, ekonomik söylemle kesiştiğinde, gündelik kültür içinde başka etkileri olmuş ve tercih ideolojisine bilimsel bir biçim vermiştir. “Açık toplum”da, herkesin arzuladığı gibi yaşama, istediğini seçme, tercih ettiği tarzlara uyma hakkı vardır. Serbest tercih öncelikle “sağcı” bir ekonomik ideoloji olarak değil, kimsenin kendi arzularının gerçekleşmesine karşı duramayacağı anlamında “solcu” bir davranış normu olarak algılanmıştır. Yeni özneye kodların ve değerlerin büyük piyasasındaki “ürünler” ve farklı tarzlar arasında en yüksek hakemliği vermekte, iktisadi sözcelerle “psikolojik” türdeki sözceler örtüşmüştür. Arzunun işletmeci akılsallaşması yoluyla bireysel performansı hedefleyen bu benlik tekniklerine yol açmış olan şey de yine bu bağdır. Fakat performans/haz düzeneğinin gelişimini sağlamış olan şey, bu bağın bir başka türüdür: Birey ile şirketin, her birinin kendi gereklilikleri içinde, birbirlerine nasıl uyum sağlayabileceklerini değil, psikolojik özne ile üretim öznesinin nasıl *özdeşleşebileceğini* soran kısmı. Freudcu terimlerle konuşursak, sorun, en iyi uyum sağlayanlara daha fazla “mutluluk” vaat eden “uyumlayıcı” psikanaliz yanlılarının terapi hedefi olan bireyleri haz ilkesinden gerçeklik ilkesine geçirmek değil,⁷³ onları haz ilkesinden haz ilkesinin *ötesine* geçirmektir. İki öznenin özdeşleşmesi dengenin homeostatik ufuklarından uzaklaşarak yoğunlaşma ve sınırsızlaşma mantığı içinde gerçekleşir. İyi haz yanılması, özneye nesnenin uyumu yanılması, “gerçekleşme” ve “kendine hâkimiyet” biçimi altında korunduğu elbette söylenebilir.

Fakat işin özü bu değildir. Bu bakış açısından, N. Rose “psikolojik” tekniklerin ve liberal demokrasilere özgü yönetimselliğin birbirlerine ait olduklarını ileri sürerken haklı olsa da, kendine hâkimiyet idealinin tam anlamıyla neoliberal özneliliği nitelendirmede yeterli görmemektedir.⁷⁴ Özgürlük bir performans yükümlülüğü olmuştur. Normallik, artık itkilere hâkim olmak ve bunları düzenlemek değil, bu itkilerin birincil enerji kaynağı olarak yoğun bir şekilde teşvik edilmesidir. Çünkü “psikolojik” söylem ile iktisadi söylem arasındaki kaynaşma, kendilik girişimleri arasındaki rekabet normu etrafında cereyan etmektedir; bireysel özlemler ile şirketin mükemmelleşme hedefleri burada özdeşleşmekte, kısacası “mikro-kozmos” ile “makro-kozmos” burada uyumlanmaktadır.

73 Freud’a göre gerçekliğe uyumun, her hazdan feragat anlamına asla gelmediği gibi, belli bir haz biçimini kendi kendine doğurduğunu da hatırlamak gerekir.

74 N. Rose, *Inventing Ourselves. Psychology, Power and Personhood*, Cambridge University Press, 1996. Bkz. *Enkratieia* etik ideali üzerine bu bölümdeki dipnot 43.

Bu bağlanmayı sağlayan tek şey elbette *management* değildir. Pazarlama [*marketing*], her yerde mevcut ve bitmek bilmez bir *haz teşvikçisidir*; “başarı” nesnelere ve işaretlerine basitçe sahip olarak, imkânsız nihai hazzı vaat ettiği ölçüde son derece etkilidir. Geniş bir magazin literatürü, sürekli gelip geçen yayınlar, *non stop* bir politik ve medyatik tiyatro, geniş bir reklamcı ve propagandist söylem, hangi yolla olursa olsun en yüksek değer olarak “başarı”nın seyirlik hale getirilmesini sağlamaktadır. Seyirlik olan bu “başarı” başlı başına değerlidir. Kaçınılmaz yenilgilere rağmen başarı iradesi göstermiş olmak ve en azından hayatın bir döneminde buna erişmenin memnuniyeti buna kanıttır. Performans/haz düzeneği bu imge içinde yoğunlaşmaktadır. Bu açıdan, S. Berlusconi ya da N. Sarkozy gibi yeni tür politik sorumlular yeni öznel akışın simgesidir.⁷⁵

NEO-ÖZNEİN KLİNİK DURUMLARI

Böyle bir özne kendi hakikatini başarı hükmü içine yerleştirir, kendi değerini ve varlığını sınadığı bir “hakikat oyunu”na boyun eğer. Performans, çok kesin olarak, işletme iktidarının tanımladığı hakikattir. Bu bütünsel düzenek, kimsenin tamamen kaçamadığı patolojik etkiler yaratır. Bol miktardaki çağdaş klinik literatürü içinden kimi semptomlar ayırt edilebilir. Bu semptomların ortak bir noktası vardır: Bunların hepsi kurumsal çerçevelerin ve sembolik yapıların zayıflamasına indirgenebilir. Bu zayıflama, kurumun yerine şirketin genel olarak ve açıkça ikamesinin, daha doğrusu *kurumun şirkete dönüşümünün* doğrudan bir sonucudur. Bundan böyle, kuralları, kategorileri, meşru yasakları bölüştüren temel kurum olma eğilimindeki şey şirkettir; keza yine tüm diğer kurumlar, şirket oldukları ölçüde kuralları ve toplumsal kimlikleri belirleme meşruluğuna sahiptirler. Sonuçta, her kurum normallığe, etkinlik ve rekabet mantığına uygun olarak, şirket tarzında katılır.

Kliniğin etrafında döndüğü paradoks, yerleri dağıtan, kimlikleri saptayan, ilişkileri istikrarlı kılan, sınırlar dayatan kurumların, giderek, *sınırların sürekli aşılması ilkesi* tarafından yönetilmekte olduklarıdır. Bu ilkeyi uygulamaya koyma görevini özellikle yeni-işletmecilik [*néomanagement*] üstlenmiştir. “Sınırsız dünya” “doğa”ya herhangi bir dönüşten kaynaklanmaz; bu, her sınıra potansiyel olarak zaten aşılmış gözüyle bakan özel bir kurumsal rejimin sonucudur. Özneleri uzaktan ve doğrudan doğruya yönlendiren merkezi bir iktidar modeli olmaktan uzak olan performans/haz düzeneği, farklılaşmış

75 Bkz. Michaël Foessel ve Olivier Mongin, “Les mises en scène de la réussite. Entreprendre, n’être, animer”, *esprit*, Kasım 2007, s. 22-42.

denetim, değerlendirme ve teşvik mekanizmalarına dağılır, bütün üretim çarklarına, bütün tüketim tarzlarına, toplumsal ilişkinin bütün biçimlerine katılır.

Burada gelişim halindeki kliniğin getirdiği teşhislerin bütünsel bir tablosunu sunacağız.

ÇALIŞMA HAYATINA BAĞLI SIKINTI VE BOZULAN ÖZERKLİK

İşletmenin hedefler ve projeler aracılığıyla etkileri, çok sayıda sosyolojik ve psikolojik analizin konusu olmuş ve bunlardan bazıları geniş yankılar uyandırmıştır.⁷⁶ Çalışmada “stres” ve “taciz”, işyerindeki intiharların artışıyla ilişkili olarak, kolektif sigortalar için özellikle masraflı, acı verici ve tehlikeli “psiko-sosyal riskler” olarak kabul edilmektedir artık.⁷⁷

Bu semptomlar genellikle çalışmanın yoğunlaşmasına, çalışmanın yoğunlaşması da çalışma zamanının azaltılmasının üretkenlik kısıtlamaları üzerindeki sapkın etkilerine ve gerilimli akışlara bağlı olsa da, stres gibi zihinsel patolojiler hedeflerin gerçekleşmesinde sorumluluğun bireyselleşmesiyle ilişkili görülmüştür. İmkânsız görevlerin ya da ikili buyrukların karşısında yalnız kalan ücretli, geçmişte olduğundan daha fazla şeflerinin ya da meslektaşlarının saygısını yitirme riski içindedir. Çalışma kolektiflerinin zayıflaması ücretlinin bu tecridini güçlendirir. Denetimlerin vurgulanması, örgütlenme içindeki “toplumsal oyun”u, yani ücretlilik ilişkisinin bıraktığı ve çalışmaya anlam veren özgürlük payını tartışma konusu eder; keza ücretlilerin daha fazla gerçek özerkliğe olan özlemlerini engeller.⁷⁸ Normalleşmiş olan mesleki risk, bireyi, işletme kitaplarının olumlu bulup coşturucu ve zenginleştirici diye yorumladıkları (“sınav sizi büyütür!”) sabit bir zayıflık içine yerleştirir. İşletme öznesi kendi narsisizmini, rekabetçi bir savaş iklimi içinde benlik ile şir-

76 Bkz. Christophe Dejours, *Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale*, Seuil, Paris, 2006.

77 Bkz. “Rapport sur la détermination, la mesure et le suivi des risques psychosociaux au travail”, onursal yargıç Philippe Nasse ile psikiyatr hekim Patrick Légeron’un “Çalışma, Sosyal İşkiler ve Dayanışma Bakanı Xavier Bertrand’a 12 Mart 2008 tarihli tebliği.

78 Michel Gollac ile Serge Volkoff’un yazdıkları gibi, “işletme tarzlarının ve tekniklerinin ötesinde, bireylerin ekonomik olarak çıkarsız faaliyetlere yatırabilecekleri enerjiyi şirketin yararına ele geçirmek, insan kaynaklarının yönetiminin değişmez ve açık kaygısıdır: Üretkenliği artırmak söz konusu olduğunda hiçbir kaynak ihmal edilmemelidir. ‘Sıfır küçümseme’nin anlamı budur. Fakat, çalışmanın yoğunlaşması bu çalışmayı daha da güç kıldığında, mevki deneyimini değersizleştirdiğinde, öğrenimi bozduğunda, kolektifleri alt üst ettiğinde, özerklik ya da katılım terimleri anlam değiştirir. Sıfır küçümseme bu durumda sonsuz sayıda ikiyüzlülükle birleşir” (M. Gollac ve S. Volkoff, “*Citius, Altius, Fortius. L’intensification du travail*”, a.g.e., s. 67).

ketin birleşik başarısına bağladığında, en ufak “talihsizlik” son derece şiddetli etkilere yol açabilir. Neoliberal şirket işletmesi, piyasanın zorlamasını içselleştirerek, rekabetin belirsizliğini ve sertliğini işin içine katar ve kişisel yenilgi, utanç, değersizleşme tarzının öznelere için katlanılır olmasını sağlar.

Daha önce sözü edilen sosyolojik oksimoronların (“zorlamalı kendini adama”, “esnek zorlama” vs.) kanıtladığı gibi, çalışmanın yeni örgütlenmesinin çelişkileri mesleki hayal kırıklıklarını teşvik ederek, açık ve kolektif bir çatışmanın her türlü olasılığını engeller. Ekip ve birey değerlendirmenin ve sorumluluk almanın mantığı içine girmeyi bir kez kabul ettiğinde, öznenin kendisinden bekleneni kendi kendini zorlamayla gerçekleştirdiği olgusu gerçek anlamda tartışma konusu edilmez.⁷⁹ Çalışan özne, işletme ondan kendi özneliğini bütünüyle katmasını talep ettiğinden her koşulda iyice savunmasız kalır.⁸⁰ Bu katılımı gerektiren yeni işletme iktidarının paradokslarından biri, kuşkusuz ki, dayatılan zorlamaların “öznesiz” olması, tanımlı yaratıcı ya da kaynaklarının olmaması, bütünüyle nesnel olarak verilmiş olmaları olgusunun yol açtığı çatışmanın meşruluk yitimidir. Toplumsal çatışma engellenmiştir çünkü iktidar okunabilir bir şey değildir. “Psik sıkıntının” yeni semptomlarının bir kısmını açıklayan şey kuşkusuz budur.

KİŞİLİK EROZYONU

Kişinin tarihsel ve kültürel karakteri üzerine M. Mauss’un saptamalarından yola çıkan çok sayıda sosyolog, çağdaş kişiliklerin “sıvılığı”, “akışkanlığı” ya da “uçuculuğu” üzerinde durmuştur. Richard Sennett’e göre, kimi zaman yaşamı özgürce şekillendirmenin vesilesi olarak sunulan esnek örgütlenme gerçekte “karakteri” kesip parçalar ve kişilikte istikrarlı ne varsa –başkalarıyla bağları, değerleri ve ölçütleri– erozyona uğrattır.⁸¹ Yaşam zamanı giderek daha az doğrusaldır, giderek daha az programlanabilir. Bu ilişki altında, yeni normallüğün en elle tutulur işareti şudur: “Uzun zaman yoktur!”⁸² Çalışma artık istikrarlı bir çerçeve, öngörülebilir bir kariyer, sağlam bir kişisel ilişkiler bütünü sunmamaktadır. “Projelerin” ve “misyonlar”ın istikrarsızlığı, “ağlar”ın ve “ekipler”in sürekli değişmesi: Profesyonel dünya, asgari sadakat

79 J.-P. Durand, *La Chaîne invisible. Travailler aujourd’hui: du flux tendu à la servitude volontaire*, a.g.e., s. 309.

80 Bkz. Nicole Aubert ve Vincent De Gauejac, *Le Coût de l'excellence*, Seuil, Paris, 1991.

81 R. Sennett, *Le travail sans qualités. Les Conséquences humaines de la flexibilité*, Albin Michel, Paris, 2000. İngilizce başlığı daha anlamlıdır: *The Corrosion of Character, the Personal Consequences of Work in the New Capitalism*.

82 A.g.e., s. 24.

ve bağlılık içeren toplumsal ilişkiler yerine anlık “sözleşmelerin” toplamı olur. Bunun da özel yaşam, aile örgütlenmesi, benlik temsili üzerinde yankısı yok değildir: “Kısa vadeli kapitalizm karakteri, özellikle insanları birbirine bağlayan ve her birine kendi kalıcı benlik duygusunu veren karakter özelliklerini aşındırmakla tehdit eder.”⁸³ Özellikle ücretli çalışan, kendi meslek yaşamı süresinde birikmiş deneyimi içinde hiçbir destek bulamaz.

Yalnızca hemen kullanılabilen yetenekleri işleme yönündeki bu eğilim, “seniors”ların mesleki yaşamının dışına atılıp hızla geçersiz kalmasını açıklamaktadır. Bu eğilim, yaşamın zaman içinde kendini koruyan “insan sermayesi” olarak temsiliyle karmaşık bir ilişki sürdürür. Gerçekten de bu “insan sermayesi” teknik sermayeyle aynı değer yitimi riskine maruz kalır, ki bu da yaşları ilerledikçe toplumsal ve ekonomik yararsızlıklarının çökertici duygusuyla karşı karşıya gelen bireyleri elbette derinden etkiler. Pratik ilkeler R. Sennett’in ücretliler arasında yaptığı soruşturmada açıkça ifade edilmiştir: “Her şeye sürekli yeniden başlamalı”, “kendini daima kanıtlamak zorundasın”, “sıfırdan yeniden başlamak” gerekir. Sonuç çoktur: Hızlandırılmış mesleki yıpranma ile ilişkisel ve psikik bir “kaos.” Yeni kişilik mi? “Çabuk etkilenen bir benlik, yeni deneyimlere daima açık, sürekli oluşum halinde bir fragmanlar kolajı”dır R. Sennett’e göre.⁸⁴

MORAL YİTİMİ

Yeni-işletmeciliğin kendi kendini sürekli zorlayan bir çaba gerektirerek tutum ve davranışları denetlemeye ne kadar eğilimli olduğunu yukarıda gördük.⁸⁵ İşletme performansının hizmetindeki bu “çile”, “şirket zinciri” içinde ücretlilerin düzenli değerlendirilmesiyle birleşerek davranışları normalleştirirken, aynı zamanda öznelere birbirleri karşısındaki bağlılıklarını da ortadan kaldırır. İlişkiler, duygular ve olumlu duygulanımlar verimlilik adına seferber edilir. Eva Illouz, şirket ve tüketim alanının, iktisadi stratejiler tarafından araçsallaştırılmış duygularla ne ölçüde dolu olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁶ Formasyon ve testlerde “duygular” temasının önemi (duygusal sermaye, duygusal zekâ, duygusal yetenekler) bu huzur ve sevgi yükümlülüğüne gönderme yapar ki bu da elbette ifade edilen duyguların samimiyetine dair sürekli bir kuşkuyla yol açar.

⁸³ A.g.e., s. 31.

⁸⁴ A.g.e., s. 189.

⁸⁵ Bkz. Gabrielle Balazs ve Jean-Pierre Faguet, “Une nouvelle forme de management, l’évaluation”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, no 114, Eylül 1996.

⁸⁶ E. Illouz, *les Sentiment du capitalisme*, Seuil, Paris, 2006.

Toplumsal bağların erozyonu, cömertliklerin, sadakatlerin, bağlılıkların, dayanışmaların, çalışma yerleri üzerindeki toplumsal ve sembolik karşılıklılığa katkıda bulunan her şeyin sorgulanmasında ifade bulur. Çağdaş bireyden beklenen temel nitelik “hareketlilik” olduğundan, bunun sonucu olan bağlantısızlık ve ilgisizlik eğilimi, “ekip ruhunu” yüceltme ve “şirket topluluğu”nu sağlamlaştırma çabalarına da elbette karşı durur. Fakat yeni çalışma örgütlenmesinde *teamwork*’un bu değerlendirilmesi, kolektif bir dayanışma yaratmakla alakasız değildir: Değişken geometriye ekip kesinlikle işlemseldir ve üstlenilen hedefleri gerçekleştirmek için üyeleri karşısında bir kaldıraç gibi işlem görür. Daha geniş olarak, “kimseye bir şey borçlu olmayan” bireyin, *self-help*’in başarı ideolojisi toplumsal bağı parçalar, çünkü bu toplumsal bağ ötekiyle karşılıklı görevlere dayanmaktadır. Kimseye bir şey borçlu olmayan özneler nasıl bir arada tutulur? Kötü yoksullara, tembelle, yük olan yaşlılara ve göçmenlere karşı küçümseme, hatta nefret elbette toplumsal “zamk” etkisi görür. Eğer herkes kendini günün birinde verimsiz ve işe yaramaz olma tehdidi altında hissediyorsa, madalyonun arka yüzü de elbette vardır.

GENELLEŞMİŞ DEPRESYON

Mali ekonominin ritmiyle yaşayan gergin akışlı insan, kişisel çöküntülere maruz kalır.⁸⁷ A. Ehrenberg’e göre performans kültü, büyük çoğunluğu kendi yetersizliğini sınamaya ve büyük ölçekli depresif biçimler üretmeye yöneltir. Bilindiği gibi “depresyon” teşhisi 1979’dan 1996’ya yedi misli artmıştır; vaktiyle “nevristeni”nin olduğu gibi, gerçek bir “yüzyıl sonu” hastalığıdır.⁸⁸ Depresyon gerçekte performansın arka yüzüdür, öznenin kendini gerçekleştirme ve kendinden sorumlu olma, girişimcilik macerasında kendini daima daha fazla aşma buyruğuna bir cevabıdır.⁸⁹ “Birey hata yapma hastalığından ziyade yetersizlik patolojisiyle, yasanın evreninden ziyade işlevsizlik evreniyle karşı karşıya kalır: Çökmüş insan arızalı insandır.”⁹⁰ Depresif semptom artık negatif bir öge olarak normalliğin parçasıdır: Onu başkalarıyla teması geçiren rekabeti kaldıramayan özne, zayıf, bağımlı, “gereken düzeyde” olamamaktan çekinen bir varlıktır. “Kendini gerçekleştirme” ve “yaşamı başarma” söylemi, “başarısızların”, “fukaraların”, bahtsız insanların, yani toplumsal

87 Nicole Aubert, *Le Culte de l'urgence. La société malade du temps*, Flammarion, “Champs”, Paris, 2004.

88 Bkz. Philippe Pignarre, *Comment la dépression est devenue une épidémie*, La Découverte, Paris, 2001.

89 Bkz. Alain Ehrenberg, *La Fatigue d'être soi. Dépressinet société*, Odile Jacob, 2000.

90 A.g.e., s. 16.

mutluluk normuna erişemeyenlerin damgalanması sonucuna varır. “Toplumsal başarısızlık” sonuçta bir patoloji olarak kabul edilir.⁹¹

İşletme bir yaşam biçimi –Max Weber’in deyişiyle “*Lebensführung*”– olduğunda, her gün yapılması gereken tercihlerin çokluğu, sürekli risk alma-ya teşvik, sürekli kişisel sermaye oluşturmaya teşvik, uzun vadede “kendi olmaktan yorulmaya” yol açabilir. Giderek karmaşıklaşan ticari bir evren, her eylemi potansiyel olarak zaman alan ve çabaya mal olan bir bilgi toplamanın ve bir karara varmanın sonucu haline getirir: Neoliberal özne her alanda öngörülü olmalıdır (her türden sigorta); sanki bir yatırım söz konusuymuş gibi her şeyi seçmelidir (“eğitim sermayesi”, “sağlık sermayesi”, “yaşlılık sermayesi”); en basit hizmetleri satın alırken bile geniş bir ticari sunum yelpazesi içinden akılsal bir şekilde seçim yapmalıdır (trenle yolculuk saati ve tarihi, postasının nasıl gönderileceği, ağ erişimi, elektrik ve gaz sağlayıcısı).

Bu “sorumluluk hastalığı”na, sürekli tercihin yol açtığı bu yıpranmaya en yaygın çare genelleşmiş dopingtir. Fazlasıyla yalnız bireyleri artık desteklemeyen, kabul etmeyen, korumayan kurumun yerini ilaç alır. Çeşitli bağımlılıklar, görsel medyaya bağımlılık bu yapay durumların bazılarıdır. Meta tüketimi de bu toplumsal tedavinin parçasıdır, zayıflamış kurumların yerine geçer.

Bu depresif semptomatoloji çoğu zaman işverenlere yönelik karşılık görmemiş bir kabul talebiyle birlikte görülür. Göz ardı edilemeyecek olan bu haysiyet, özsaygı, kabul boyutu, görüldüğü gibi, yine de şirket retoriğinin her yerinde mevcuttur. Bu talebin içerisinde önemli bir fenomenin tercümesi elbette görülebilir: Öznenin kendisini, artık kendi değerinden daha az kuşku duymasını sağlayacak olan kimlik ve ideallerle donatacak durumda olmayan kurumlarla ilişkisi.

SEMBOLSÜZLEŞME

Kurumların taşıdığı her türlü idealin zayıflaması, psikanalistlerin sözünü ettiği bu “sembolsüzleşme”, kimilerine göre Freud dönemi kliniğiyle giderek aha az ilişkide olan “yeni psikik ekonomi”yi doğurmuştur.⁹²

Kuşaklar arasındaki ilişki, tıpkı cinsiyetler arasındaki ilişki gibi, vaktiyle farklı yerler dağıtan bir kültür tarafından yapılandırılmış ve hikâyeleştirilmişken, şimdi en azından belirsizleşmiştir. Sonsuz ve sınırsız bir tercihin

91 Bkz. Eva Illouz’un saptamaları, *Les sentiments du capitalisme*, a.g.e.

92 Bkz. Bu konuda Charles Melman’ın düşünceleri, *L’Homme sans gravité. Jouir à tout prix*, Jean-Pierre Lebrun’le söyleşi, Denoël, Paris, 2002.

yüceltilmesine karşı çıkıyor gözüken hiçbir etik ilke, hiçbir yasak yoktur. “Sembolik hafiflik” durumuna yerleştirilmiş olan neo-özne, yaşamda yönünü bulabilmek için, serbest seçim adına kendi üzerinde temellenmek zorundadır. Bu daimi seçim çağrısı, sınırsız varsayılan arzulara yönelik bu dilek, özneyi kararsız bir oyuncu yapar: Tatmin ve tatminsizlik oyununa göre, bir gün arasını değiştirmeye, bir gün başka partner bulmaya, bir başka kimlik ve bir başka cinsel kimlik bulmaya davet edilir. Buradan yola çıkarak, “dünyanın sembolsüzleşmesi” sonucuna mı varmamız gerekiyor?⁹³ Kuşkusuz ki sembolik yapının kapitalist iktisat mantığı yoluyla bir araçsallaştırmanın konusu olduğunu söylemek daha doğru olur. Lacan’ın “kapitalist söylem” diye adlandırdığı şeye verilebilecek anlam budur. Mevkilerle, görevlerle, şirkete özgü yeteneklerle özdeşleşmeler, tıpkı tüketim gruplarıyla, modanın, reklamın işaret ve markalarıyla özdeşleşmeler gibi, akrabalık içindeki yerlere ya da şehir içindeki statülere kıyasla ikame kölelikler gibi işler. İktisadi aygıtın bu özdeşleşmeleri manipüle etmesi, onları “sürekli elden geçirilebilen uçucu benlik idealleri” haline getirir.⁹⁴ Başka deyişle, kimlik tüketilebilir bir ürün olmuştur. Lacan’ın belirttiği gibi, kapitalist söylem her şeyi tüketiyorsa, doğal kaynakları olduğu kadar insan malzemesini de tüketiyorsa, aynı zamanda Marx’ın *Manifesto*’da belirttiği gibi çok sayıda kurumsal ve sembolik biçimi de tüketir. Bunların hepsini ortadan kaldırmak için değil, yerlerine birlikte var oldukları başka şeyleri, şirket ve piyasaları koymak için bunu yapar.⁹⁵

Sembolik olanın iktisadi kurumlar tarafından bu araçsallaştırılması, özneye yalnızca ideallerin bu “akışkanlığını” getirmekle kalmaz, aynı zamanda şeyler ve varlıklar üzerinde mutlak bir güç fantasması da yaratır. Bireylerin ve çıkarlarının hizmetindeki alet-kelimelerle her şey üzerinde hâkimiyet kurulur; bu kelimeler şeylerin kendisiyle karışır. Cinsiyetlerin ve kuşakların farklı yerlerini kurumlaştıran yasaklar ve hudutlar dünyasının yerine, bilimin ve metanın evreni olan bir nicelik evreni geçmişti. Ticari söylem ile bilimin söylemi birbirini tamamlayarak psikanalist Jean-Pierre Lebrun’un “sınırsız dünya” dediği şeyi oluştururlar.⁹⁶ Özne böylelikle sürekli kendisine gönderilmiş olur; toplumsal bir ideale dayanan güvenilir bir yasaklayıcı mercinin

93 Dany-Robert Dufour, *L’Art de réduire les têtes. Sur la nouvelle servitude de l’homme libéré à l’ère du capitalisme total*, Denoël, Paris, 2003, s. 13: “Ticari mübadele günümüzde dünyayı sembolsüzleştirme eğilimindedir.”

94 A.g.e., s. 127.

95 A.g.e., s. 137.

96 Jean-Pierre Lebrun, *Un monde sans limite. Essai pour une clinique psychanalytique du social*, Érès, Toulouse, 1997, s. 122.

yokluğunda, tamahkârlığın toplumsal mercileri ile bizzat özneye hitap eden yasakların teşvik ettiği sürekli dürtüler arasında salınmaya yöneltilir. Yeni öznenin oluşumu artık Oidipusçu ailenin normatif yollarını izlememektedir. Baba artık piyasadaki son eğilimden haberdar olmadığından ya da yeterince para kazanmadığından dolayı, genellikle benimsenmeyen bir yabancından başkası değildir. Küçük insanı annesine duyduğu arzudan koparmak ve onu Babanın Adı aracılığıyla bir yasa ve arzu öznesi statüsüne erdirmek için bir Öteki figürünün –sembolik düzlem– kaçınılmazlığı psikanalistler açısından temel bir noktadır. Ancak dinsel ve onun politik mercilerin güçten düşmesiyle birlikte, toplumsallık içerisinde piyasadan ve vaatlerinden başka ortak referans kalmaz. Birçok açıdan, kapitalist söylem sembolik biçimlerin yıkılmasıyla birlikte kitlenin psikotikleşmesine yol açar. Yukarıda hatırlattığımız gibi, G. Deleuze ile F. Guattari’nin tezi buydu. Ama bu aynı zamanda Lacan’ın daha az bilinen tezidir de: “Kapitalistin söylemini ayırt eden şudur: *Verwertung*, ret; sembolüğün tüm alanlarının dışına atılma ve daha önce söylediğim bunun sonucu olan şeyle birlikte. Neyin reddi? Hadım edilmenin.”⁹⁷ Sınırsız öznenin içine kapatıldığı bu mutlak erk dünyası, şizo ve paranoyak sınırlarıyla zaten kitle psikozuyla nitelenmemiş midir ya da bir başka düzlemdeki savunma kiplikleriyle, örneğin sistemik bir sapkınlıkla bu sapmadan korunmuş değil midir?⁹⁸

“SIRADAN SAPKINLIK”⁹⁹

Lacan’la aralarındaki otuz yıllık mesafeden yararlanan bazı psikanalistlere göre, kendi arzusuna uygunsuz şeye maruz kalan nevrozlu kişiyi niteleyen hayal kırıklığının yerini, hayali bir “eksiksiz haz” yanılması üzerinde temellenen *nesneyle sapkın ilişkinin* aldığı bir evrene girmiş oluyoruz. Her şey birbirine denktir, birbirine tahvil edilebilir ve pazarlık konusu edilebilir. Fakat, mümkün görünse de her şey kuşku vericidir, şüphelidir, çünkü bu noktadaki

⁹⁷ Hadım edilme Lacan’da sembolik düzene geçişle birlikte annenin hazzından ayrılma olarak anlaşılır. Akt. D.-R. Dufour, *L’Art de réduire les têtes*, a.g.e. s. 122-123 (“Ou pire” semineri, 3 Şubat 1972 tarihli oturum).

⁹⁸ Paranoid davranış üretimini bazı işletmecilerin savunması da önemsiz değildir. Intel Corporation’ın başkanı Andrew Grove, *Only the Paranoid Survive*, (Doubleday, New York, 1996) adlı eserinde, rekabet normunu doğrudan personelin “psikotikleşirici” yönetimine bağlayan bir yönetim metodunu savunuyordu: “Rekabet korkusu, iflas korkusu, aldanma korkusu, yitirme korkusu güçlü motivasyonlar olabilir. *Çalışanlarımızdaki yitirme korkusunu nasıl geliştirebiliriz?*” Bunu ancak biz de hissederek yapabiliriz” (s. 6).

⁹⁹ Bu ifadeyi Jean-Pierre Lebrun’dan ödünç alıyoruz: *La Perversion ordinaire. Vivre ensemble sans autrui*, Denoël, Paris, 2007.

vik edici olan şeyler görülmemiş bir yaygınlaşma alanı bulur. Klinik olarak, yetersiz gördüğü anda partnerini fırlatıp atılacak bir nesne gibi tüketme olgusuyla kendini gösteren sapkınlık, toplumsal ilişkilerin yeni normu olur.¹⁰³ Kesin bir buyruk olan performans, böylelikle, mutlak erk fantasmalarıyla, toplumsal olarak yaygınlaşmış eksiksiz ve sınırsız haz yanılısamasıyla uyuşur. C. Melman'a göre böylelikle, bastırma yoluyla örgütlenmiş bir ekonomiden "hazzın teşhiri yoluyla örgütlenmiş bir ekonomi"ye geçilir.¹⁰⁴

NEO-ÖZZENİN BENLİK HAZZI

Neo-öznenin *benlik hazzı* rejiminin işleyiş tarzını ele almamızda psikanaliz bize yardımcı olabilir. J. Lacan'a bakacak olursak, imkânsız tamlık özlemi olarak anlaşılan ve bu açıdan basit zevkten çok farklı olan bu benlik hazzı, toplumsal düzen içinde kendini her zaman sınırlı ve kısmi olarak gösterir. Kurum, bir anlamda, görevi bu hazzı sınırlandırmak ve bu sınıra anlam vermek olan şeydir. Batılı kapitalist toplumlarda insan kurumunun genel biçimi olan şirket bu kuraldan kaçamaz; ancak, bunu bir anlamda *inkâr eder*. Benlik hazzını, çalışma zorlamasıyla, disiplin ve hiyerarşiyle, çaba gerektiren belli bir çilenin parçası olan her türlü feragatle sınırlar. Haz yitimi, dindar toplumlarda olduğundan daha az değildir, ama *başka şekilde* görülür. Fedakârlıklar, yerel ve tarihsel farklılıklara bağlı olarak insanlık durumuna içkin olarak verili bir yasa tarafından yönetilir ve doğrulanır değildir artık; "kimseye bir şey borçlu olmayan" bireysel bir kararın talebiyle yönetilir ve doğrulanır.

Bir inkâr olarak işleyerek böyle öznel bir iddiayı mümkün kılan şey, kendi kendini inşa eden bireyi¹⁰⁵ aşırı değerlendiren bütün bir toplumsal söylemdir. Yitim gerçekten bir yitim değildir, çünkü buna karar veren öznenin kendisidir. Fakat ailenin ve okul eğitimi üzerindeki etkileri ihkâr edilemez olan bu toplumsal mit, neo-öznenin işleyişinin sadece bir yanıdır. Bireyin kendini çalışmaya teslim etmeye, yaşamın gündelik akışının zorlamalarına boyun eğmeye rıza göstermesi gerekir. Bunu gerektiren şey, kendi kendisinin girişimcisi olmasıdır; böylece benlik, eksiksiz bir dünyada tam bir *hayali* haz desteği alabilir. Herkes efendidir ya da -en azından- efendi olabileceğine inanır. Böylece hayali düzende benlik hazzı ile sınırın inkârı aşırı-özneleşmenin yasası olur.

Eski toplumlarda üretkenlik hazzın bir bölümünün feda edilmesine da-

¹⁰³ C. Melman, *L'Homme sans gravité*, a.g.e., s. 67.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 18-19.

¹⁰⁵ Oliver Rey, *Une folle solitude. Le Fantasma de l'homme autoconstruit*, Seuil, Paris, 2006.

yalıydı. Büyük dinsel ve politik kuruluşlar ve bunların yol açtığı dogmatik oluşumlar ve mimari yapılar bu üretkenliğin kanıtıdır. Birinci kapitalizmde biriken sermaye de bu türden bir üründü; halk sınıflarının olduğu kadar burjuvazinin de tüketimine koyulan kısıtlamaların meyvesiydi. Klasik siyasal iktisat açısından zarar, kârın bir bedeli olarak yorumlanmıştı.

Günümüzde durum farklıdır. Eğer zarar inkâr edilirse, hazzın sınırsızlığı hayali düzlemde şirketin hizmetinde kullanılmış olur; şirketin kendisi de sonsuz yayılma yönünde hayali mantıkların, borsada sınırsız değer kazanmanın esiridir. Öznelliğin teknik akılsallaşmasından vazgeçmek gerekse bile, bu asla akılsallaşmanın “gerçekleşmesi”nden başka bir şey değildir. Çalışma bir eza değildir, gerçekleştirilmesi gereken performans yoluyla benlik hazzıdır. Zarar diye bir şey yoktur, çünkü kişi doğrudan doğruya “kendi için” çalışır. Dolayısıyla inkâr konusu olan şey, aşırı-özneleşmenin çoklu-normlaşmış karakteridir, yani hazzın benliğin ötesinde sınırlanmasının, ticari birikimin sınırsızlığına göre düzenlenmesidir.

Yeni normatif mantığı ayırt eden şey, yenilmez bir kolektif güç ve ısıltılı bir gelecek yararına bireyin eksiksiz feragatini talep etmemesidir; bunun yerine, mesleki ve toplumsal yaşamı açıklama iddiasındaki anlamlı bir ifadeyle “herkesin kazandığı” bir oyuna eksiksiz katılımı şeklindeki bağımlılığını elde etmeye çalışır. Eski kapitalizmde herkes bir şey kaybederken; kapitalist aldığı riskle mallarının kesin tasarrufunu, proleter ise zamanının ve gücünün serbest kullanımını yitirirken; yeni kapitalizmde kimse kaybetmez, herkes kazanır. Neoliberal özne kaybedemez, çünkü o hem sermaye biriktiren emekçidir, hem de bundan yararlanan hissedar. Kendinin emekçisi ve hissedarı olmak, sınırsızca “performans göstermek” ve birikiminin meyvelerinden engelsizce yararlanmak... Neo-öznel durumun hayali budur.

Neo-özne kliniğinin tanıklık ettiği yükten kurtulma türü, bu öznelere sembolik çerçeveler dışındaki ertelenme durumları, başkalarıyla ilişkilerinin anlık sözleşmelere indirgenmesi... Bütün bunlar performans buyrukları karşısında olduğu kadar yeni ağ teknolojileri karşısında da işlevsiz değildir. Burada önemli olan, *benlik hazzının sınırsızlığının, imgelem düzeni içerisinde, sembol-sözleşmenin tam tersi olduğunu* anlamaktır. Benlik duygusu aşırılıkta, süratte, ajitasyonun verdiği kaba duyumda verilir; bu da kuşkusuz neo-özneyi depresyona ve bağımlılığa maruz bırakır, fakat üçüncü bir merciyle meşru bir ilişkinin yokluğunda, ona kırılan bir desteği ve beklediği etkinliği bulduğu bu “bağlantıcı” durumu sağlar. Neoliberal öznenin kliniği, “patolojik” olanın “normal”le aynı normatifliği paylaştığını asla gözden yitirmemelidir.

NEOLİBERAL ÖZNENİN YÖNETİMİ

Neo-öznenin klinik tablosunu izlersek, kendi kendinin girişiminin iki çehresi vardır: Muzaffer olan çehresi, utanıp sıkılmadan başarıdır; çöküntü halindeki diğer çehresi ise hâkim olunamayan süreçler ve normalleşme teknikleri karşısındaki yenilgidir.¹⁰⁶ Depresyon ile sapkınlık arasında salınan neo-özne ikiye bölünmeye mahkûmdur: Hayran olunan performans ustası ve fırlatılıp atılan haz nesnesi.

Bu analiz düzeyinde, “hedonist bireycilik” ya da “kitle narsisizmi” şeklinde çok sık yapılan bıkırtıcı sunum, otoritenin geleneksel biçimlerinin restorasyonuna çağrının kılık değiştirmiş bir tarzı olarak kendini gösterir. Oysa, neo-özneyi tutucular tarzında ele almaktan daha yanlış bir şey olamaz. O asla “hiçbir şeye saygı duymayan” anarşik haz insanı değildir. Yalnızca ticari şeyleşme olan kitlesel tüketimin yabancılaşmasını teşhir etmenin dengi ve simetriği bir hatadır bu. Kuşkusuz ki, haz almaya yönelten reklamcı buyruk, “şey”in estetikleşmesi-erotikleşmesi ve markanın büyüğü yoluyla “arzu nesnesi” olarak ve haz vaadi olarak oluşmuş bu seçmeli nesneler evreninin parçasıdır. Fakat bu neo-öznenin, yalnızca kendi kaprislerine teslim olmaktan uzak olarak, performans/haz düzeneği içinde *yönetilme* tarzını da ele almak gerekir.

Toplumların mevcut durumunda kösteksiz hazdan başka bir şey görmemek, bu durumu kâh “piyasa değerlerinin içselleştirilmesi”yle kâh “demokrasinin sınırsız yaygınlaşması”yla özdeşleştirmek, neoliberal normativitenin karanlık yüzünü unutmak olur: Kamusal ve özel alanın giderek daha yoğun gözetimi, ağların içinde bireylerin hareketinin giderek daha belirgin bir hal alması, bireylerin faaliyetinin giderek daha titiz ve daha çapsız değerlendirilmesi, enformasyon ile reklamı kaynaştıran sistemlerin eyleminin giderek daha başatlık kazanması ve belki de özellikle, bizzat öznelere giderek daha aldattıcı öz-denetim biçimleri. Kısacası, bu, hazzın müstehcen bir şekilde sergilenişini, işletmeci performans buyruğunu ve genel gözetimin ağ biçimi almasını çeşitli taşıyıcılarla birbirine eklemleyen neo-öznelere yönetiminin bütünsel karakterini unutmak olur.

Kuşkusuz ki, eski çerçevelendirmelerin bakış açısından özne artık “sağlam” durmuyor gibi gelebilir. Bu 19. yüzyıl tutucularının işlediği perspektif hatasıdır. Onlar insan haklarını toplumsal anarşinin yükselişi olarak görüyorlardı. Batı toplumlarının geçirdiği dönüşüm, geleneksel otoritelerin bir krizi gibi yorumlanmıştı; ki bu da ancak Eski Rejim’in değerlerinin resto-

¹⁰⁶ *L'Individu incertain*’de A. Ehrenberg muzaffer birey ile acı çeken bireyin “benlik yönetiminin iki yüzü” olduğunu haklı olarak belirtir (Hachette, “Pluriel”, Paris, 1996, s. 18).

rasyonuyla aşılabilirdi. Bu, çalışmaya, teknik ve toplumsal işbölümüne bağlı olarak sanayi toplumlarının öznelerini sıkıştıran kısıtlamanın yeni biçimlerini göz ardı etmekte. Tek kelimeyle, dönemin kapitalist toplumlarının yeni ah-lâki ve politik rejimini anlamamaktır.

Benzer bir anlamama günümüzde de işlemekte ve neo-öznelerin tutumları (sapma ve kötü-olma tezahürleri, direniş ve kaçış tarzları da dahil olmak üzere) ile onlar üzerinde uygulanan her türden denetim ve gözetim biçimleri arasındaki ilişkiyi anlamayı engellemektedir. Örneğin aile, okul gibi çerçeve kurumlarının, sendikal ya da politik örgütlenmelerin krizine üzülme ya da kültürün ve bilginin çökmesine, demokratik yaşamın çöküşüne üzülme tamamen kısır bir döngüdür. Bütün bu kurumların, değerlerin, faaliyetlerin günümüzde zorunlu “modernleşmeleri” adına performans/haz düzeneği içine dahil olma ve dönüşmelerinin nasıl olduğunu kavramaya çalışmak daha elzemdir. Nüfusları ve bireyleri denetleme ve gözetleme teknolojilerinin hepsini, bu nüfus ve bireylerin tıbbileştirilmesini, fişlenmesini, –henüz olgunlaşmamış davranışları da dahil olmak üzere– davranışlarının kayda geçirilmesini yakından incelemek daha elzemdir. Toplumsal *management* kurumlarını güçlendirmek için tıbbi ve psikolojik disiplinlerin güvenlik söylemine ve iktisadi söyleme nasıl eklemlendiğine bakmak daha elzemdir. Çünkü neo-öznelere yönetim düzeneğindeki hiçbir şey henüz kesinlikle belirlenmiş değildir. Çeşitli atılımlar vardır, buna aday bilimler eksik değildir; bunların kaynaşmaları sürmektedir ya da yakında kaynaşacaklardır.¹⁰⁷ Bireylerin yönetimine sorulan temel soru, benliğin sınırsız aşılması buyruğunun çok şiddetli ve çok açıkça suç niteliği taşıyan davranışlara sapmaması için bireyleri mümkün olduğunca nasıl programlamak gerektiğidir. Bu soru, taşkınlıkları ve ölçsüzlükleri önleyerek hazza yöneltmek gerektiğinde bir “kamu düzeni”ni nasıl sürdürmek gerektiğini bilme sorusudur. “Performansın toplumsal işletmesi” tam da bu yönetim buyruğuna denk düşer.

107 “Sosyo-biyoloji”nin atılımından sonra, bir “nöro-ekonomi”nin doğuşu gözardı edilmemelidir. Beyin biyolojisi ile mikro-ekonominin kaynaşması, kuşkusuz ki davranış denetiminde ilginç perspektifler sunmaktadır.

SONUÇ

Liberal Demokrasinin Tükenişi

Neoliberal aklı niteleyen ana hatlar nelerdir? Bu incelemenin sonunda dört ana hat saptayabiliriz.

Birinci olarak, klasik iktisatçıların düşündüğünün tersine, piyasa, doğal bir veri olarak değil, mevcut haliyle devletin aktif müdahalesini ve özgül bir hukuk sisteminin yerleşmesini gerektiren, inşa edilmiş bir gerçeklik olarak kendini gösterir. Bu anlamda neoliberal söylem, ticari bir ontolojiye doğrudan eklenmiş değildir. Çünkü, kendi meşruluğunun temelini “şeylerin doğal akışı” içinde aramaktan uzak olarak, “inşa edici proje” niteliğini kasıtlı ve açık olarak üstlenir.¹

İkinci olarak, piyasa düzeninin özü mübadelede değil, farklı üretim birimleri ya da “şirketler” arasındaki eşitsizlik ilişkisi olarak tanımlanan rekabette yatmaktadır. Sonuç olarak, piyasayı inşa etmek iktisadi pratiklerin genel normu olarak rekabeti öne çıkarmayı gerektirir.² Bu açıdan, ordoliberalin temel dersinin şunları getirdiğini kabul etmek önemlidir: Geleneksel “gece bekçisi” rolünün çok ötesine giden devlete düşen misyon, “kurucu” il-

1 W. Brown, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e. s. 51 ve 97.

2 Bu norm, “rekabetçi avantajlarını” güçlendirmek amacıyla firmaların uygulamaya koyduğu “ittifak” stratejilerini asla dışlamaz, tam tersine içerir. “İşbirliği” ile “rekabet”in esnek bileşimine başvuruyu açıklayan “işbirlikçi-rekabet” teriminin işletme sözlüğünde günümüzdeki yaygınlığı buradan kaynaklanır. Bununla birlikte, Spencer’in sözleşme biçiminde övdüğü “gönüllü işbirliği”nden daha fazla olmamak üzere, rakip firmalar arasında bir “bilgi mübadelesi”nin gerçekleşmesini sağlayan informal ilişkiler, *sözleşmeli olmayan ortaklık* anlamında gerçek bir işbirliğinden kaynaklanmaz.

ke olarak rekabetten yola çıkarak, “genel çerçevenin son gözetmeni olmak”³, bütün iktisadi faillerin buna saygı göstermesine göz kulak olmak ve “düzen-çerçeve”yi yerli yerine oturtmaktır.

Üçüncü olarak, birinci liberalizm açısından olduğu kadar 1890-1920’li yılların “reformcu” liberalizmi açısından da daha yeni olan şey, devletin yalnızca bu çerçevenin uyanık bekçisi olması değil, bizzat kendisinin de kendi eylemi içinde rekabet normuna tabi olmasıdır. Bu “özel hukuk toplumu”⁴ idealine göre, devletin uygulamakla görevli olduğu hukuk kurallarının dışında kalması için hiçbir neden yoktur. Tam tersine, devletin kendini muaf tutma ya da dışarda kalma çabalarının her biçimi, onu bu aynı kuralların şaşmaz bekçisi rolünden uzaklaştırır. Özel hukukun bu mutlak önceliğinden, kamu hukukunun bütün kategorilerinin resmen yürürlükten kaldırılması yönünde değil, bunların işlemsel geçerliliklerinin durdurulması yönünde giden tedrici bir iç oyulma süreci doğar. Artık devlet kendine, hem iç işleyişinde hem de başka devletlerle ilişkileri içinde bir şirket gibi bakmak durumundadır. Böylece, piyasayı inşa etmekle görevli olan devlet, aynı zamanda kendini de piyasa normlarına göre inşa etmelidir.

Dördüncü olarak, rekabet normunun evrenselleştirilmesi gerekliliği devlet hudutlarını geniş ölçüde aşarak, kendileriyle sürdürdükleri ilişki içinde ele alınan bireylere kadar dosdoğru ulaşır. Devletin eylemi düzleminde baskın çıkması gereken “girişimci yönetimsellik”, gerçekten de “şirket-birey”in benlik yönetimi içinde bir tür uzantısını bulur; daha doğrusu, girişimci devletin, bireyleri “yönetişim”in özel aktörleri gibi, girişimciymiş gibi davranmaya dayalı olarak yöneltmesi gerekir. Neoliberalizme özgü yönetimsellik tarzı “dar anlamda devlet faaliyetini aşan ve öznelerin kendileri için davranma tarzını düzenleyen yönetim teknikleri bütünü”⁵ kapsar. İşletme, özneleşmenin modeli mertebesine çıkartılmıştır: Herkes yönetilecek bir şirket ve meyve verecek bir sermayedir.

DEMOKRATİK-OLMAYAN BİR AKİLSALLIK

Piyyasanın inşaaından bu inşaaanın normu olarak rekabete, ardından iktisadi faillerin faaliyet normu olarak rekabetten devletin inşaaasının ve eyleminin normu olarak rekabete, nihayet de şirket-devletin normu olarak rekabetten

3 Bu deyimlerin anlamı hakkında bkz. ilki için Bölüm 7, ikincisi içinse Bölüm 10.

4 F. Böhm’ün bu deyimı hakkında bkz. Bölüm 7; F. Hayek tarafından yeniden ele alınıp derinleştirilmesi hakkında bkz. Bölüm 9.

5 W. Brown, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e. s. 56.

şirket-öznenin normu olarak rekabete: Ticari akılsallığın insan yaşamının her alanına yayılmasının gerçekleştiği ve neoliberal aklı gerçek bir dünya-aklı yapan momentler bunlardır.

Yanlış anlaşılmasın: Söylemlerin içinde zaten mevcut olmayan ya da iktidar düzeneklerinin dışında kalan bir “yaşantı dünyası” (*Lebenswelt*) gibi bir şey asla var olmadığı için, burada, Habermasçı “yaşantı dünyasının ele geçirilmesi” temasıyla bağ kurmak kesinlikle söz konusu değildir. Bu genişlemenin, özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımı silerek, bizzat liberal demokrasinin temellerine varana dek nasıl aşındırdığını saptamak söz konusudur. Gerçekten de, liberal demokrasi, A. Smith ile A. Ferguson’un eserlerinde doğrudan yankı bulduğu haliyle, politika ile ahlâkın belli ölçülerde iktisada indirgenemezliğini varsayıyordu.⁶ Ayrıca yasama edimi olarak yasanın belli bir önceliğini ve bu ölçü içerisinde yürütme gücünün yasama gücüne bir biçimde tabi olduğunu varsayıyordu.⁷ Aynı zamanda, kamu hukukunun özel hukuk üzerinde başatlığını olmasa da, en azından, karşılıklı olarak alanlarının sınırlandırılma zorunluluğuna dair keskin bir bilinci içeriyordu. Yurttaşın “ortak iyilik”le ya da “kamu iyiliği”yle kurduğu belli bir ilişkisiyle bağlantılı olarak varlık gösteriyordu. Aynı zamanda, özellikle de politik topluluğun bizzat varlığının tehlikede olduğu anlarda, yurttaşın kamu işlerine doğrudan katılımının değer kazanmasını gerektiriyordu.

Neoliberal akılsallık, ideoloji düzleminde bu ayrımların varlığını sürdürmesine kusursuzca uyum sağlarken, ayrımların normatif karakterini eşi görülmemiş bir iptale tabi tutar. Özel hukuk yararına kamu hukukunun erimesi, kamusal eylemin kârlılık ve üretkenlik ölçütlerine uyum sağlaması, yasanın kendine özgü eylemi olarak yasanın sembolik değersizleşmesi, yürütmenin güçlendirilmesi, prosedürün değer kazanması, polisin yetkilerinin her türlü adli denetimi aşma eğilimi, rakip “politik arzlar” arasında hakemlik yapmakla görevli “yurttaş-tüketici”nin teşviki... Bunlar politik norm olarak liberal demokrasinin sona erdiğine yeterince kanıt oluşturan eğilimlerdir.

Bu iptalin önemli semptomlarından biri, idarecilik söyleminde “iyi yönetişim” temasının taşıdığı önemdir. Hem kamusal eylemin bağlamını hem de olası seçeneklerin çoğulluğunu ortaya çıkarmayı sağlayan politik ve toplumsal kanaatlerin aleyhine, idare tamamen teknik olarak düşünülmektedir.⁸ Kamu malı anlayışı, tıpkı bunların dağıtım ilkeleri gibi, derinden etki-

6 Bkz. Bölüm 1 ve 2.

7 J. Locke’ta da görülür (bkz. bölüm 3 ve 9).

8 Bkz. P. Le Galès, “Gouvernance”, in L. Boussaguet, S. Jacquot ve P. Ravinet (der.), *Dictionnaire*

lenmiştir. Yükümlülüklerin bireyselleşmesi ve yarar sağlayanların bir “hedef kitle”nin emsal nitelikleriyle seçilmesi, keza tüketimci kamu hizmeti anlayışı, eşit muamele ve genel yararı sorgulanır kılmıştır. Bu anlamda, işletme kategorileri, şimdiye dek yurttaşlığın temeli olmuş ortak sembolik ilkelerin yerini doldurma eğilimindedir.⁹ Kamusal tartışmada izin verilen tek soru, anlamı açık seçik olmayan “reformları” sürdürme kapasitesidir; keza toplum üzerindeki bu eylemle elde edilmek istenen sonuçların ne olduğu da çok iyi bilinmemektedir.

İdari tarzın ve teknik idari aygıtların ötesinde, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişki kökten alt üst olmuştur. Gerçekten de, 18. yüzyıldan itibaren köklerine varana dek sorgulanan şey Batı ülkelerinde inşa edildiği haliyle yurttaşlıktır. Başta sosyal güvenlik hakları olmak üzere, politik demokrasinin mantıksal sonuçları olarak tarihsel bakımdan yerleşmiş bulunan ve yurttaşlığa bağlı görülen hakların pratikte tartışma konusu edilmesi özellikle bu durumun göstergesidir. İşsizleri düşük ücretli işleri kabul etmeye zorlamak için, hastaların ya da öğrencilerin yalnızca bireysel anlamda yararlı olarak görülen bir hizmet karşılığında ödeme yapmasını sağlamak için, anne baba eğitiminin arzu edilen biçimlerini ailenin karşılamasını şart koşturmak için “karşılık yoksa hak da yok!” denmektedir. Bazı mal ve hizmetlere erişim artık hakka imkân tanıyan bir statüye bağlı olarak değil, bir yükümlülük ile kullanıcıdan beklenen bir tutum ya da kullanıcının dolaysız bedeli arasındaki bir sözleşmenin sonucu kabul edilmektedir. Doğrudan kolektif sorumluluk sahibi “yurttaş” figürü sahnedan yavaş yavaş silinerek yerini girişimci insana bırakmaktadır. Bu insan yalnızca neoliberal retoriğin “egemen tüketici”si değildir; aynı zamanda, toplumun hiçbir şey borçlu olmadığı, – yeni yönetim tarzının klişelerinden bazılarını kullanırsak– “hiçbir şey yapmadan hiçbir şeyi olmayan” ve “daha çok kazanmak için daha çok çalışmak” zorunda olan öznedir. Kamusal faaliyetin referansı artık hak sahibi özne değildir, kendi kendinin girişimcisi aktörlerle en çeşitli özel sözleşmeler yapan kendi kendinin girişimcisi bir aktördür. “Sorunları çözmek” için tek tek vakaların görüşüldüğü sözleşme tarzları, kamu hukuku kurallarının ve genel oy hakkının meşrulaştırdığı politik karar prosedürlerinin yerine geçme eğilimindedir. Kamusal faaliyetin bu işletmecici reformu, “nötr” olmanın ötesinde, *toplumsal yurttaşlığın demokratik mantığına* doğrudan zarar verir: Yükümlülüklerin dağılımında ve istihdam, sağlık ve eğitim konusundaki

des politiques publiques, a.g.e., s. 244.

9 Marc Hufty (edit.), *La Pensée comptable, a.g.e., s. 19.*

kaynaklara erişimde toplumsal eşitsizlikleri teşvik ederek,¹⁰ artan miktarda “alt-yurttaş” ve “yurttaş-olmayan” imal eden toplumsal dışlama mantıklarını da teşvik etmektedir.

Bununla birlikte, neoliberal akılsallıkta, yalnızca demokratikleşmenin “üçüncü evresi”nin, yani 18. yüzyılın “sivil yurttaşlığı” ile 19. yüzyılın “politik yurttaşlığı”nı tamamlayan bir “toplumsal yurttaşlığın” uygulamaya konduğu evresinin tartışma konusu edildiğini görmek de yanıltıcı olur.¹¹ *Welfare’cilik*, yalnızca nüfusun biyopolitik bir idaresi değildir; tek etkisi savaş sonrasının Fordist düzenlemesi içinde kitle tüketimi olmamıştır; Robert Castel’in iyi vurguladığı gibi, yurttaşlığın somut koşullarının yerleşmesi aracılığıyla ücretlilerin politik alana dahil olmalarını sağlamıştır.¹² Yurttaşın toplumsal haklarının tedricen aşınması yalnızca “toplumsal” denen yurttaşlığı etkilemekle kalmaz, tarihin bu toplumsal temelleri birbirleriyle dayanışma içine sokması ölçüsünde, *mevcut haliyle* yurttaşlığın temellerinin genel olarak sorgulanmasının da yolunu açar. Böylelikle Batılı toplumların tarihinde yeni bir evre açar.¹³

Bu açıdan, toplumsal hakların sorgulanmasının, liberal demokrasilerin yalnızca politik değil kültürel ve ahlâki temellerinin de pratikte sorgulanmasına hangi noktada sıkı sıkıya bağlı olduğunu saptamak çarpıcıdır. Sinizm, yalan, aşağılama, darfakallılık, diline ve hareketlerine hâkim olamama, cehalet, paranın küstahlığı ve tahakkümün kaballığı... Yalnızca “verimlilik” adına yönetmenin geçerli sıfatları bunlardır. Performans bir politikanın tek ölçütü olduğunda, vicdanlara, düşünce ve ifade özgürlüğüne saygının ne önemi kalır? Yasal biçimlere ve demokratik prosedürlere saygının ne önemi vardır? Yeni akılsallık, liberal demokrasinin ahlâki ve adli ilkeleriyle ilişkisi olmayan kendi doğrulama ölçütlerini öne çıkartır. Dar anlamda işletme akılsallığı, yasa ve normlara nispi değeri hedeflerin gerçekleşmesine bağlı olan saf aygıtlar gözüyle bakar. Bu anlamda, geçici bir “demokratik büyüsüzleşme”yle değil,

10 Bkz. Sharon Gewirtz, *The Managerial School. Post-Welfarism and Social Justice in Education*, Routledge, Londra, 2002. Bu yolda en ileri ülkelerde yürütülen “management okulu”nun etkileri üzerine bütün araştırmalar eğitimdeki eşitsizliklerin artışı ve getto yerleşimlerdeki nüfusun en yoksul kesiminin marjinalleşmesini göstermektedir.

11 Bu tarihsel şema sosyolog T. H. Marshall tarafından 1949’da “Citizenship and social class” başlıklı bir konferansta sunulmuştur, akt. A. O. Hirschman, *deux siècles de rhétorique réactionnaire*, a.g.e., s. 14 ve devamı.

12 R. Castel, *Les Métamorphoses de la question sociale*, Fayard, Paris, 1995 [yeni baskı Gallimard, “Folio”, 1999].

13 Bu evreyi Colin Crouch “post-demokrasi” olarak adlandırmayı önermiştir. Bkz. C. Crouch, *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge, 2004.

politikayı etkileyen sembolsüzleşmenin tüm kapsamını ortaya koyduğu çok daha radikal bir dönüşümle karşı karşıyayız.

Bu nedenle W. Brown “demokratiksizleşme” kelimesini yaratırken son derece haklı olduğunu düşünmektedir: G. Agamben’in gayet iyi analiz ettiği gibi,¹⁴ yasanın ertelenmesi ve istisnai halinin daimi hale dönüşümü dolayısıyla özellikle kendini gösterdiği haliyle liberal demokrasinin kurucu kategorilerinin pratik nötrleşmesi, yeni bir politik rejimin yerleşmesine asla denk olmadığı gibi, onun ön hazırlığı da değildir.¹⁵ Bu, daha ziyade, politik rejimler arasındaki farklılıkları silerek bunları nispi bir *farksızlığa* göndermeye yönelik yeni normatif mantığın belirgin bir eğiminin ifadesidir. Bu *farksızlık*, sonuçta, klasik geleneğin tümünden miras kalmış “politik rejim” nosyonunun tutarlılığını dahi tehdit eder.

Bununla birlikte, bu farksızlığın, basit bir “yol kazası”ndan kaynaklanmadığı gibi, daha baştan itibaren neoliberalizmin entelektüel ve politik projesine dahil olduğunu da görmek gerekir. Soğuk Savaş’ın çağdaşı olan ve en eksiksiz ifadesini de Raymond Aron’un verdiği “demokrasi *versus* totalitarizm” karşıtlığı,¹⁶ demokrasinin iki biçimi arasındaki bir o kadar önemli bir başka karşıtlığı maskeleymiştir. Gerçekten de, F. Hayek’e göre, tek makul karşıtlık liberalizm ile totalitarizm arasındaki karşıtlıktır, yoksa demokrasi ile totalitarizm karşıtlığı değil. Bu yeni karşıtlığı temellendirmek, öncelikle demokrasiyi, sözde temellendiren değerlere göre değil, pratik sonucuna göre değerlendirilmesi gereken bir yönetici seçimi prosedürüne indirgemeyi gerektirir.¹⁷ Demokrasi sadece yöneticileri (seçim yoluyla) seçmeyle ilgiliyken, liberalizm esasen (çoğunluğunki bile olsa) iktidarın sınırlandırılma gerekliliğiyle tanımlanır. Sonuç olarak, yöneticiler çoğunluk tarafından seçilmiş olsa da, bu çoğunluğun uyguladığı iktidar sınırsız olduğunda “totaliter demokrasi”yle karşılaşırız. Tersine, liberalizm, yöneticilerin belirlenme tarzına bağlı olarak demokratik ya da otoriter olabilir. Ne var ki liberalizm,

14 G. Agamben, *État d’exception. Homo sacer*, Seuil, Paris, 2003.

15 Yasanın ertelenmesinin C. Schmitt anlamında bir “egemen diktatörlüğün”, yani yeni bir hukuk düzeninin kurucusu bir diktatörlüğün oluşumu anlamına geldiğini ileri süren Jean-Claude Paye’nin düşündüğünün (*La Fin de l’État d’exception à la dictature*, La Dispute, Paris, 2004, s. 197 ve devamı) tersine, W. Brown “yeni politik şekillenme”den ya da “henüz bir ad veremediğimiz politik ya da toplumsal biçim”den ihtiyatla söz eder, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e., s. 69-70.

16 R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Gallimard, “Folio”, Paris, 1987. Şunu unutmayalım ki, bu karşıtlığa göre, demokrasi politik çoğulculuğa dayanırken totalitarizm tek parti tekeline gönderme yapar.

17 F. Hayek, *La Constitution de la liberté*, a.g.e., s. 104.

ister demokratik olsun ister otoriter, “çoğunluk zorbalığı”na daima tercih edilir.¹⁸

Burada tartışma konusu edilen şey, demokrasinin halk egemenliğiyle özdeşleştiği fikridir. F. Hayek’e göre, temsilcilerin seçiminin *kökene* ile iktidarın uygulanmasının meşru *alanı* arasında tipik anlamda “inşa edici” bir karışıklık vardır: Halkın egemenliği doktrini, gerçekte, yönetimin seçmen çoğunluğu yararına topluluk işlerine sınırsızca müdahale hakkını kabul etmeye varır. Dolayısıyla, politik özgürlük kavramının özgüllüğü için çok temel olan özgürlüğün doğrudan halka atfedilmesi, Hayek’e, bu haliyle kuşkulu gelmektedir. Bir halkın özgür olduğunu söylemek, sonuçta, “bireysel özgürlük kavramının bir bütün olarak ele alınan insan gruplarına aktarımını” gerçekleştirmekten başka bir şey değildir. Oysa, F. Hayek’in belirttiği gibi, “bu anlamda özgür bir halk ille de özgür insanlardan oluşan bir halk olmayabilir”.¹⁹ Kişi demokratik bir sistemde baskı altında olabilir, tıpkı bir diktatörlük sisteminde özgür olabileceği gibi. Dolayısıyla en yüksek değer, korunaklı bir alanı (kendi “mülkiyet”leri)²⁰ kendileri için yaratma yetisinin bireylere bırakılması olarak anlaşılan bireysel özgürlüktür: Yoksa insanların kendi yöneticilerini seçmeye doğrudan katılımları olan politik özgürlük değildir. Burada önemli olan, demokrasinin, yöneticilerin belirlenmesinin teknik bir türüne indirgenmesinin, demokrasi içinde diğerlerinden farklı bir politik rejim görmeyi sağlamasıdır; bu anlamda, politik rejimlerin sınıflandırılmasında genel kabul gören farklılık ölçütlerinin göreleştirilmesinin yolu açılmış olur. Tersine, demokrasinin halk egemenliğine dayandığı ileri sürülürse, bu durumda bir doktrin olarak neoliberalizmin tesadüfen değil esasen *anti-demokratizm* olduğu ortaya çıkar. Bilindiği gibi radikal demokrasiden yana olan Bentham’ın liberalizminden onu kesin olarak ayıran şey budur.²¹

STRATEJİK NİTELİKTE BİR DÜZENEK

Temel nokta, günümüzde neoliberalizmin *egemen* akılsallık olması ve liberal demokrasiden geriye de, alternatif olarak “anmalık” ya da “haması” bir retoriğin gözden düşmüş biçimi altında varlığını sürdürmeye mahkûm boş bir kabuğun kalmış olmasıdır. Bu haliyle, bu akılsallık hem söylemsel hem de politik, hukuksal, iktisadi, kurumsal bir düzenek bütünü içinde vücut bulur.

18 Burada, F. Hayek ile M. Friedman’ın Pinochet diktatörlüğü karşısındaki tutumunu bir kez daha açıklayan bir şey vardır (bkz. Bölüm 9).

19 F. Hayek, *La constitution de la liberté, a.g.e.*, s. 13.

20 F. Hayek, *Droit, législation et liberté*, PUF, Paris, c. III, s. 181.

21 Bkz. Bölüm 4 ve 5.

Bunlar, istenmeyen, hatta kimi zaman başlangıçta aranan şeyle çelişik etkilerin ortaya çıkmasına bağlı olarak yeniden ele alınmaya ve düzenlenmeye yatkın, karmaşık ve hareketli bir ağ oluşturlar. Bu anlamda, *global bir düzene* *ne* *kten* söz edilebilir. Bu da, her düzenek gibi, esasen –M. Foucault’nun yeğlediği terimlerden birini ele alırsak– “stratejik” niteliktedir.²² Bu demektir ki, bu düzenek verili güç ilişkilerine ortak müdahaleden yola çıkarak oluşmuştur ve bu ilişkileri “stratejik bir hedef”e²³ doğru dönüştürmeyi hedeflemektedir. Bu hedef, asla manipülasyon ustası kolektif bir öznenin gizlice tezgâhladığı bir kurnazlık değildir; aktörlere bizzat kendini dayatmış olup, kendini dayatırken de kendi öznesini üretmiştir. Yukarda gördüğümüz gibi,²⁴ politik bir projenin yerli bir düzenleme dinamiğine bağlanmasıyla 1970-1980’li yıllarda meydana gelen şey tam da budur: Genelleşmiş rekabet şeklindeki stratejik hedefi dayatma etkisi taşıyan iki mantığın birbirine bağlanması. Yine de, Fordist düzenleme modelinden, öncelikle entelektüel olarak tasarlanmış olan, sonra da ikinci bir evrede planlı biçimde uygulamaya konan bir başka modele geçiş yönünde bilinçli bir proje söz konusu değildir.

Görüldüğü gibi, düzeneğin stratejik niteliği, gelişimine imkân tanıyan ve zaman içinde onu başkalaştıran yeniden-uyarlanmalar dizisini ve uzam içinde aldığı biçimlerin çeşitliliğini açıklayan tarihsel durumların dikkate alınmasını gerektirir. Mali krizin kapsamıyla egemen kapitalist ülkelerin yöneticilerine dayatılan “dönemeç” ancak bu koşulla anlaşılabilir. Görmüş olduğumuz gibi, *neoliberal yönetimselliğin krizini* başlatan budur. Bizim önümüzde duran şey, birinci acil “relafi”nin (yeni muhasebe normlarının uygulanması, vergi cennetlerinin *a minima* denetimi, notlandırma ajanslarında reform, vs.) ötesinde, muhtemelen devlet/piyasa düzeneğinin *bütün olarak yeniden-uyarlanmasıdır*. Ailelerin aşırı borçlanması üzerinde temellenen mali rejimin yerine kimi iktisatçılarca yeni bir “sermaye birikim rejimi” ihtimalinin tartışılması çok normaldir. Bu yeni büyüme rejiminin, gayrimenkul ve mali aktifler mekanizmalarından başka mekanizmalar üzerinde etkide bulunarak, neoliberal akılsallığın doğrudan sorgulanmasıyla kendiliğinden çakışacağı sonucunu çıkarma riskini göze almak ise gayet ihtiyatsız olabilir. Fakat, işleyiş normları düzeltilmiş, “gerçek ekonomi”nin içine kalıcı biçimde yerleşmiş, çevreye saygılı, nüfusların ihtiyaçlarına dikkatli ve –neden olmasın!– insanlığın ortak mal

22 Söylemsel olduğu kadar “söylemsel olmayıp toplumsal” da olan heterojen öğeler ağı şeklindeki bu genişletilmiş “düzenek” kavramı hakkında bkz. M. Foucault, *Dits et Écrits II*, a.g.e., s. 299-301.

23 A.g.e.

24 Bkz. Bölüm 10.

varlıklarını dert edinen bir “iyi kapitalizm”in yakında ortaya çıkacağı teşhisinde bulunmak, iyiniyetli bir masala ya da kendi kendini düzenleyen bir piyasa ütopyasının aynı ölçüde acemi yanılmasıyla bağlanabilir. *Neoliberalizmin yeni bir evresine* girdiğimiz kesin. Hatta bu yeni evre, ideoloji düzleminde, “kaynaklara geri dönüş”ün bir türüyle birlikte görülebilir. Sonuçta, “düzenlenmiş kapitalizmin yeniden temellendirilmesine çağrı”, hukuk kurallarının doğru “trafik kuralı”nı eski “bırakınız yapsınlar”cıların “doğal yasa”sının körlüğüne karşı çıkaran 1930’lu yılların yeniden kurucularının vurgusuyla buluşamaz mı? Belki de, sırrı ideolojide olan bu dengeleyici hareketlerden biri sayesinde, özgül anlamda ordoliberal değişkenin fiili geri dönüşüne tanık oluruz, kim bilir? Ordoliberal değişken –tamamen göz ardı edilmediği durumlarda–²⁵ Avusturyalı-Amerikalı rakibi tarafından tali bir yere nasıl uzun süre atılmışsa, bu da o kadar ihtimal dahilindedir.

G. Agamben’in *Düzenek Nedir*’de bizi dolaylı olarak davet ettiği gibi, eğer neoliberal düzeneği son dönem Heidegger’inin *Gestell*’iyle ya da 2. yüzyılın Hristiyan teolojisindeki *oikonomia*’yla yakınlaştırırsak,²⁶ onun stratejik karakterini göremeyiz. Agamben’le birlikte, Foucault’nun “düzenekleri”nin “teolojik bir soykütüğü”nden söz etmek, düzeneklerin fiilen “varlık içinde hiçbir temeli” olmasa da ve sonuç olarak “kendi öznelarini yaratma” durumunda kalsalar da, “varlık ile eylemi, ontoloji ile praksiyi Tanrı’da ayıran duruşu”²⁷ tekrar etmediklerini kavramamak olur: Teolojik Tecessüm [*Incar-nation*] sorununa gönderme yapan insanların Tanrı tarafından yönetiminden farklı olarak, bu düzenekler, daima *tekil* ve *olumsal* tarihsel koşullardan yola çıkarak oluşurlar ve özellikle “stratejik” bir nitelikleri vardır, yoksa “yazgısal” veya “dönemsel açıdan önemli” değildirler. Bu noktada, 1580-1660 arasında ortaya çıktığı haliyle yönetimin yeni sorunsalının özgüllüğüne işaret

25 Bu göz ardı edilme –doğrudan inkâra da varabilir (ordoliberalizm neoliberalizm değildir)– neoliberalizmin serbest piyasa ideolojisine indirgenmesinin nedenlerinden biridir elbette. Diğer neden ise, finansın küreselleşmesi ile yukarıda ima edilen (bkz. Bölüm 12) neoliberal akıl arasındaki nedensellik ilişkisinin tersine dönmesidir. Böylelikle ikili bir özdeşleşme kalıcı bir şekilde yerleşir: Neoliberalizm, finansın sürüklediği kendi kendini düzenleyen piyasadan başka bir şey değildir. Mali krizin neoliberalizmin ölüm belgesini imzaladığı şeklindeki aceleci sonuç buradan kaynaklanır.

26 G. Agamben, *Qu’est-ce qu’un dispositif?*, Rivages, Paris, 2007, s. 22-28. *Gestell* terimi tam anlamıyla insana “buyruk tarzında” gerçeği açığa çıkarmayı –Heidegger’e göre bu, modern tekniğin özüdür– buyurarak insandan yararlanmayı düzenlemek anlamına gelir. Teologların *oikonomia*’sına gelince, insanların ve dünyanın yönetimini Tanrı tarafından Oğluna emanet edilmiş olarak düşünmeyi sağlar. G. Agamben’in “düzenek” kavramına Foucaultcu tarihsel tekillik kaygısıyla pek bağdaşmayan bir uzanım vermesi önemlidir (*a.g.e.*, s. 31).

27 *A.g.e.*, s. 25. Bu fikrin tekrar ele alınıp derinleştirildiği yer: *Le Règne et la gloire, Homo sacer, II*, 2, Seuil, Paris, 2008, Bölüm 3, “Être et agir”, s. 93-109.

eden M. Foucault'nun saptamasını hatırlamak önem taşır: Yönetme eylemi tematikleştirmeye yol açıyorsa, "ne Tanrı'da ne de doğada"²⁸ bir model bulamadığı içindir. Başka deyişle, insanların ve dünyanın *Tanrı tarafından* yönetiminin "teolojik mirası", insanların insanlar *tarafından* yönetimini açıklayan bir sorun olmadığı gibi, aslında, insanları yönetme sanatı üzerine düşünmeyi serbest bırakan şey, dünyanın Tanrı tarafından "pastoral yönetiminin" modelinin krizidir. Yönetimin genel sorununun ortaya çıkışı için geçerli olan şey, yönetimselliğin özgül anlamda neoliberal biçiminin oluşumu için de geçerlidir. Bu, sermaye birikim sürecinin zorunlu devamı ya da Tecessüm'ün genel mantığının bir hali olmadığı gibi, esrarengiz bir "Varlık gönderisi", keza basit bir entelektüel doktrin ya da "yanlış bilinç" in geçici bir biçimi de değildir.

Ne var ki neoliberal akılsallık, egemen akılsallık olmaya devam ederken, saf ticari mantığa yabancı ideolojilerle de eklemlenmeye yatkındır. W. Brown'un gayet iyi belirttiği gibi, "neoliberalizm egemen ideoloji olmadan yönetimsellik olarak kendini dayatabilir."²⁹ Bu, elbette gerilimli ve çelişkili bir durumdur. Amerika örneği bu açıdan son derece eğitici. Yeni-muhafazakarlık [*neoconservatism*] orada kendini yeni sağın referans ideolojisi olarak dayatmıştır, oysa ki bu ideolojinin "son derece ahlâkileştirici kapsamı" neoliberal akılsallığın "ahlâkdışı" niteliğiyle bağdaşmaz gözükmektedir.³⁰ Yüzeysel bir analiz "ikili oyun" la karşı karşıya olduğumuzu düşündürtebilir. Aslında, neoliberalizm ile yeni-tutuculuk arasında asla tesadüfi olmayan bir çakışma vardır: Neoliberal akılsallık şirketi özneleşme modeli mertebesine yükseltiyorsa, bunun nedeni *şirket biçiminin emekçi bireyin ahlâkileşmesinin "hücresele biçimi" olmasıdır* yalnızca; tıpkı çocuğun ahlâklılı olmasının "çekirdek biçimi" nin aile olması gibi.³¹ Emeklilik, kamusal eğitim ve sağlık sistemlerinin dağılmasına eşlik eden, çalışkan, tasarruflu ve öngörülü aile reisi

28 M. Foucault, *Sécurité, territoire, population*, a.g.e., s. 242.

29 Yazar sonra da şunu eklemektedir: "Yönetimsellik iktidarın uygulanmasına gönderme yaparken, egemen ideoloji yönetimselliğe kusursuzca uyumlu olabilen ya da olmayabilen ve hatta aslında yönetimselliğe bir direniş yeri bile sunabilen popüler inançlar düzenine gönderme yapmak tadır", W. Brown, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e., s. 67.

30 A.g.e., s. 86, dipnot 6. Şunu da belirtmek gerekir ki yazar bu aynı dipnotta yeni-tutuculuktan bir "ideoloji" olarak söz etmektedir: "neoliberalizm ve yeni-tutuculuk belirgin biçimde ayrışır; özellikle ilki politik akılsallık olarak işlev görürken ikincisi bir ideoloji olarak kalır." Fransızca baskının önsözünde ve "Amerikan Kâbusu" adlı ikinci denemede neoliberalizmden ve yeni-tutuculuktan iki "politik akılsallık" olarak söz eder. Biz ise, neoliberal *akılsallık* ile yeni-tutucu ideoloji arasında hiçbir simetri bulunmadığını düşünüyoruz.

31 İşletme, neoliberalizmin "etik-politik kaidesi" ni oluşturur. Gerçekten de, neoliberalizmin kökenlerinden beri -W. Röpke'de- şirket biçimi bireyin "ahlâklılılaşma-sorumlulaşma" biçimi olarak düşünülmüştür (bkz. Bölüm 7).

figürü dolayısıyla hesaplayıcı ve sorumlu bireyin sürekli övülmesi buradan kaynaklanır. Basit bir “temas bölgesi”nden daha fazlası olan şirketin aileyle eklemlenmesi, neoliberal normallik ile yeni-tutucu ahlâkçılık arasındaki örtüşme ya da kapsanma noktasını oluşturur. Bu nedenle, siyasal iktisat alanındaki yandaşlarının varsayımsal “liberalizmi” adına ahlâki ve kültürel tutuculuğu eleştirmek her zaman tehlikelidir: Çünkü, bu yandaşların “tutarsızlığını” ortaya çıkarmaya çalışmak, özellikle, neoliberalizmi “bırakınız-yapsıncılık”tan ayıran farklılığı kavrayamamaya yol açar; dahası, kendi eleştirisinin tutarlılığını kurtarmak için bütünsel ve sistematik bir tür bırakınız yapsıncılığı üstlenme riskine düşülür.

Fakat, yeni-tutuculuk ile neoliberalizm arasındaki denklik, farklı menşelerden malzemeleri birleştiren ideolojik bir karmamn günümüzde geniş ölçüde güçsüz düşmüş bir fikir akımının yerini alamayacağı anlamına asla gelmez. Blair’den esinlenen sol, örf ve âdetlerin serbestleşmesi de dahil olmak üzere, tüm veçheleriyle modernitenin lirik yüceltilmesinin neoliberal akılsallıkla kusursuz biçimde eklemlenebileceğini geçmiş aracılığıyla zaten göstermiştir. Bir başka düzlemde, iktisadi politika düzleminde Keynesçi doktrinin bazı öğelerinin işletmecî yönetim uygulamasına destek vermesi de mümkün görülmüştür: Bütçenin geçici olarak canlandırılması, parasal istikrar ölçütlerinin geçici olarak paranteze alınması, piyasaların spekülasyonunu gemlemeyi hedefleyen önlemler... Bunlar, sermaye ile emek arasında gelirlerin temel bölüşümüne dokunmayan, dolayısıyla savaş sonrası dönemle kıyaslanabilir bir ücret uzlaşmasını canlandırmaya yönelmeyen öğelerdir. Tamamen koşullara bağlı ve “pragmatik” bu çakışmanın kendisi yine de neoliberalizmin normatif mantığına zarar verici nitelikte değildir; neoliberalizm ancak geniş kapsamlı ayaklanmalarla bozguna uğratılabilir.

BİR BAŞKA YÖNETİMSELLİK İCAT ETMEK

Yeni akılsallık, solun karşısma korkunç bir meydan okuma çıkarmaktadır: “Genelleşmiş ticarileşme”nin üstünkörü eleştirisi yeterli olmayacağından, sol, egemen normatif rejimin hiç görülmemişliği “düzeyinde” bir politik cevap bulmak zorundadır. Egemen rejim liberal demokrasinin geri dönüşsüz çöküşünü getirdiğinden, sol, genellikle yapma eğiliminde olduğu gibi, liberal demokrasiyi savunmakla yetinemez. Kamusal özgürlükleri savunmaktan vazgeçmesi elbette gerekmemektedir; ama bunu, örneğin “neoliberal otoritarizm” ile “liberal demokrasi”yi karşı karşıya getirerek *bu* [liberal] demokrasi adına yapmaktan kaçınması gerekir. Bir kez daha W. Brown’dan alıntı yaparsak:

Liberal demokrasiyi liberal terimler içinde savunmak, yalnızca solun bakışını feda etmek değildir; aynı zamanda, bu feda etme yoluyla, solu zımnı olarak yerleşik rejime daimi bir itirazdan başka bir şey olmamaya indirgeyerek gözden düşürmektir: Alternatif bir politik, toplumsal ve iktisadi bakışa sahip bir partiden ziyade, sızlanan bir parti olmaktadır.³²

Yine bu aynı nedenle, “biçimsel demokrasi”nin Marksist eleştirisine de geri dönemeyiz, çünkü bu, liberal demokrasinin tükenişinin bu eleştiriyi her türlü temelden yoksun bıraktığını göz ardı etmek olur: Neoliberal yönetimsellik tam da biçim bakımından demokratik olup olgusal düzeyde anti-demokratik değildir; *biçimsel anlamda bile olsa*, hiç demokratik değildir, ama elbette diktatörce ya da otoriter iktidar uygulamasıyla da özdeşleştirilemez. O, demokratik-olmayandır. “Yurttaş” ile “burjuva” ayrımının miyadı dolmuştur ve bununla birlikte, insanın kendisiyle yeniden birleşmesi çağrısı da geride kalmıştır. Yine aynı nedenle, sol, çökmekte olan temsili demokrasiyi “katılımcı demokrasi”nin çürük payandalarıyla desteklemeye çalışarak, “yaşlanan sistemlere yeniden soluk verme”yi kendine görev edinemez.³³ “Politik liberalizm” ile “iktisadi liberalizm”i karşı karşıya getiren geri çekilme hattında da duramaz: Böyle bir tutum, “tamamen politik” liberalizmin temellerinin bile, “tamamen iktisadi” olmak dışında her şey olan bir neoliberalizm tarafından aşındırıldığını anlayamamak olur. Daha genel olarak, doğrudan doğruya ve radikal bir şekilde tartışma konusu edilen şey, “sosyal-demokrasi” olarak adlandırmanın uygun olduğu şeyin işgal ettiği alanın tümüdür; çünkü bu adlandırma anlamını, politik demokrasiyi, klasik politik yurttaşlığı tamamlayan ve güçlendiren toplumsal bir yurttaşlığı tanımlayan toplumsal hakların kabulüyle sürdürme imkânına borçludur.

Bu açıdan, belli bir söz dağarcığının ne ölçüde tam bir karışıklık yarattığını göstermek gerekir. “Sosyal-liberalizm” diye bir şey yoktur ve olmaz. Bunun nedeni basittir, çünkü neoliberalizm, insan varlığının bütün boyutlarını hemen istila eden global bir akılsallık olarak, toplumsal düzlemde kendinin uzantısına dair her olasılığı engeller. Demek ki, vaktiyle “sosyal demokrasi” politik demokrasi karşısında neyse, “sosyal liberalizm”in de neoliberalizm karşısında o olduğunu düşündüren analogi yanlıcıdır. Buna karşılık, gerçekten var olan şey, ne sosyal-demokrasiyle ne de

32 W. Brown, *Les Habits neufs de la politique mondiale*, a.g.e., s. 78.

33 Loïc Blondiaux’nun önerdiği budur: *Le Nouvel Esprit de la démocratie*, Seuil, Paris, 2008, s. 100.

liberal politik demokrasiyle alakası olmayan bir *sol neoliberalizmdir*.³⁴ Gerçekte, “sosyal” önekinin gizlemeyi başaramadığı şey, liberalizmi ekonomik bırakınız yapsınlarlıkla hatalı bir şekilde özdeşleştiren üstünkörü formüldür. Solun büyük bölümünün cömertçe dağıttığı, hatta çevredeki neoliberal ortodoksluğa utanmazca yaklaşmaya çalıştığından iyice cömertçe dağıttığı “ultra-liberalizm” etiketi için de aynı şey söylenebilir.³⁵ Burada da, neoliberalizmin “her şey piyasa” anlamına gelmediğini, dolayısıyla neoliberalizmi, devletin müdahale aygıtlarından vazgeçmeyen “saygıdeğer” bir liberalizmin varlığının anlaşılmasını daha iyi sağlayacak şekilde “ultraliberalizm” olarak adlandırmanın hiçbir anlamı olmadığını hatırlamak gerekir. Ne kadar tekrarlasak azdır, F. Hayek bir “ultraliberal” değildir, o da tıpkı çok sayıda başka neoliberal gibi güçlü devlet yanlısı bir “neoliberal”dir.³⁶ Asgari devleti savunan ya da devletin ortadan kaldırılmasını talep eden libertaryanizme gelince, bu da bir “ultraliberalizm” değildir, bir *başka* liberalizmdir ve bunun da neoliberalizmle ilişkisi basit bir derece farklılığına indirgenemez.

Gerçekte ortaya atılmaya değen tek soru, solun neoliberal yönetsellik karşı alternatif bir yönetsellik çıkartıp çıkartamayacağıdır. M. Foucault “Biyopolitiğin Doğuşu” üzerine 31 Ocak 1979 tarihli dersin sonunda, “özerk sosyalist yönetsellik” gibi bir şeyin var olup olmadığını sorar. Cevabında muğlaklığa yer yoktur: Böyle bir yönetsellik hiçbir zaman olmamıştır. Tarihsel deneyimin ortaya koyduğu şey, sosyalizmin daima başka yönetselliklere “bağlanmış” olduğudur. Örneğin, “liberal” bir yönetselliğe bağlanmış olabileceği gibi, “idari” bir yönetselliğe de bağlanabilir. Buradan şu soru doğar: İçkin anlamda sosyalist bir yönetsellik nasıl olabilir? M. Foucault’un ortaya koyduğu şey, sosyalizmin ve metinlerinin içinde arandı-

34 Bkz. Bölüm 10..

35 Gérard Desportes ve Laurent Mauduit’nin *L’Adieu au socialisme*’de (Grasset, Paris, 2002, s. 290) haklı olarak saptadıkları gibi. Michel Rocard’ın mali kriz karşısında benimsediği tutum bu açıdan çok açıklayıcıdır: “Günümüzdeki kriz liberalizmi tartışma konusu etmemektedir. Buna karşılık, ultraliberalizmin, Milton Friedman’ın kurduğu bu canice düşünce okulunun çanını çalmaktadır [...]”, 2-3 Kasım 2008 tarihli *Le Monde*’da çıkan söyleşi. Chicago Okulu’nun “canileştirilmesi” burada ikili bir avantaj sunmaktadır. Öncelikle A. Smith ile M. Friedman arasında hiç bağ yokmuş gibi yapmayı, dolayısıyla neoliberalizmi Friedmancı versiyonuna indirgemeyi sağlar! Ardından, “hâlâ son derece De Gaullecü” (*sic*) olarak görülen Fransız sağını güvence altına alma işlevi görür; bu da, Fransız solunun bu sağ karşısındaki güçsüzlüğünün derin nedenleri hakkında dolaylı olarak çok şey söylemektedir.

36 Bkz. Dokuzuncu Bölüm. Serge Audier F. Hayek’i W. Röpke’nin “antikapitalist” liberalizminin karşısına çıkarmak için “yeni bir ultraliberal ütopya”nın yaratıcısı yaparak bu basitleştirmeden pek kaçamaz, *Le Colloque Walter Lippmann*, a.g.e., s. 234.

ğında bu yönetimselliğin *bulunamaz* olduğudur. Ve bulunamadığı için de “icat edilmesi gerekir.”³⁷

Bu icadın gerekliliğini anlamak için, “yönetim” fikrine kısa bir dönüş yapmak gerekir. Michel Foucault’ya göre yönetmek, kelimenin tam anlamıyla, “şeyleri tanzim etmek”tir; “şey”den anlaşılması gereken ise, insanların zıddı olan şeyler değil, “insanlarla şeylerin iç içe geçtiği” durumlardır.³⁸ Yönetimsellik fikri, demek ki, bir anlamda insanların yönetimi fikriyle şeylerin idaresi fikrini birbirine bağlamaktadır, oysa ki egemenlik paradigması egemenin tebaası olan bu insanlarla doğrudan ilişkisini öne çıkarır.³⁹

İnsanların, şeylerin doğasına karşı koymamaya özenli yönetimi ile şeylerin insanların özgürlüğü üzerinde etkili olan idaresi arasındaki bu bağlantı, yönetme sanatı üzerindeki düşünmeye belirleyici bir itki verecek, egemenliğin eski hukuksal çerçevesinden kurtulmasını sağlayacaktır. Çünkü, bu çerçeve içerisinde yasaya verilen öncelik, egemenin iradesinin, daima itaatsizlik etmeye çalıştıklarından kuşku duyulan ve daima itaat görevine çağrılan öznelere iradesiyle doğrudan ilişkisini yansıtır. Keza, egemenlik teorisini yeni temeller üzerinde inşa etmeye yönelik her teşebbüs, bu önceliğe yeniden götürmeye, hatta yasanın gerçekten kutsanmasına varana dek bunun vurgulanmasına yöneliktir. Bu, özellikle J.-J. Rousseau’nun teşebbüsü için geçerlidir: Şeylerin idaresine ve insanların yönetimine uygun bir yer düzenlemeye çalışırken, insanları egemenlik ilkesinin altına yerleştirmeye çalışır. Örneğin, *Ansiklopedi*’nin “Siyasal İktisat” maddesinde “kamusal iktisat” ya da “yönetim”i, “yüce otorite” ya da “egemenlik”ten ayırt eder. Hem kişilerin yönetiminin hem de malların idaresinin kaynaklandığı yönetim, yasa yapma yetkisini tek başına elinde tutan egemene kesin olarak tabi olmalıdır. Politika açısından buradaki sorun, ona göre, tıpkı geometrideki “çemberin kare olması” sorunu gibidir: “Yasayı insanın üzerine koymak.”⁴⁰ Bu amaca ulaşmanın tek bir yolu vardır, “yasayı insanın yerine geçirmek.”⁴¹ İdeal olan, politik yasaların doğa yasalarıyla aynı esnemeziği ve aynı değişmezliği edinmeleridir; öyle ki insanların bunlara itaatsizlik göstermesi imkânsız olursa, yasalar karşısındaki bağımlılık doğrudan doğruya şeyler karşısındaki bağımlılıkla özdeşleşir.⁴² Bir

37 Her türlü açıklama için bkz M. Foucault, NBP, a.g.e., s. 93-95.

38 M. Foucault, *Dits et Écrits II*, a.g.e., s. 634-644.

39 M. Foucault, *Sécurité, territoire, population*, a.g.e., s. 50.

40 J.-J. Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, *Œuvres complètes*, c. III, Gallimard, “La Pléiade”, Paris, 1995, s. 955.

41 J.-J. Rousseau, *Émile*, *Œuvres complètes*, c. IV, a.g.e., s. 311.

42 A.g.e.

tür sınır aşımıyla mutlaklık halini alan yasanın egemenliği ilkesi, insanların yönetimini tamamen *gereksiz* kılar: Yönetmek burada yasaların icrasını sağlamak olduğu ölçüde, yasaların ihlal edilmesinden çekinmesi gerekmeyen bir yönetime ne tür faaliyetlerin düşeceği artık belli değildir. İdeal olan, sonuçta, yasaların yenilmezliğinin insanların *her türlü yönetimden vazgeçmesini* sağlamasıdır.

Yönetimselliğin Rousseau tarafından bu kabulünün ve inkârının solcu bir yönetimsellik icat etme zorunluluğuyla ne alakası olduğunu kuşkusuz kendimize sorabiliriz. Dolaylı olsa da, bu ilişki gerçeklikten yoksun değildir. Sol gerçekte tarihsel olarak Marksizme referans etrafında oluşmuştur. Marksizm ise belli bir yönetim anlayışını Saint-Simon'a borçludur. F. Engels *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de (1883) Saint-Simon'un *Endüstri* adlı eserine şu terimlerle övgülü bir gönderme yapar: "[...] İnsanların politik yönetiminden şeylerin idaresine ve üretim işlemlerinin yönlendirilmesine geçiş, yani son zamanlarda üzerinde bunca gürültü koparılan 'devletin ortadan kaldırılması' burada açıkça ifade bulur."⁴³ Gerçekten de, *yönetim* ile *idare* ayrımını ilk yapan Saint-Simon'dur. Bu ayrım iki tür rejim arasında gerçek bir karşıtlığa denk düşer: Bir yanda "yönetimsel ya da askeri" rejim, diğer yanda "idari ya da sınai rejim."⁴⁴ "Askeri" denen sanayi-öncesi toplumlarda toplumsal düzen bütünüyle komutana bağlıdır ve yönetimin başat olmasını açıklayan da budur: Yönetme eylemi bazı insanların başkalarına emretme gücüne sahip olmalarından ibarettir ve bu anlamda, kaçınılmaz olarak keyfidir. Bu, elbette ki, yönetim biçimine (mutlak monarşi ya da parlamentarizm) değil, böyle bir eylemin özüne bağlıdır: Keyfilik her türlü iradenin özündedir ve yönetme eylemi insanlar için başka insanlara emir vermekten ibarettir.⁴⁵

Modern sanayi toplumlarında durum bambaşkadır. Yönetim işlevini üstlenmiş olanlar bilginler ve sanayicilerdir; başkalarının kendi iradelerine boyun eğmelerini sağlama yetenekleri, yani güçleri nedeniyle değil, yalnızca diğerlerinden daha fazla şey bildikleri için bunu yaparlar. Bu koşullarda, insanları insanlar yönetmez, bilginlerin ve sanayicilerin ağzından doğrudan doğruya konuşan hakikattir ve bilinmektedir ki, hiçbir şey hakikatten daha az keyfi değildir. Hakikate karşı konulamaz, ancak kendini hakikate doğru

43 F. Engels, *Socialisme utopique et Socialisme scientifique*, Éditions sociales, Paris, 1977, s. 99.

44 Saint-Simon öz olarak insan soyunun "yönetimsel ya da askeri rejimden idari ya da sınai rejime geçmeye mecbur" olduğunu söyler. Akt. Émile Durkheim, *Le Socialisme*, PUF, "Quadrige", Paris, 1992, s. 179.

45 Burada É. Durkheim'in argümanını kullanıyoruz, *a.g.e.*, s. 177-178.

yönlendirmek mümkün olur, çünkü hakikat buyurmaz, ama kendini kabul ettirerek kendini dayatır. Dolayısıyla, yönetimin zorlaması keyfilikle birlikte yok olma eğilimindedir. Sanayi toplumunda yönetme eylemi asgariye indirgenmiştir ve sifıra yönelir; öyle ki hakikate göre düzenlenmiş yönetim, mümkün olduğunca az yöneten ve *kendi ilgasına yönelen* yönetimdir. Saint-Simoncu ideal, buyruk vermenin keyfiliği üzerinde temellenen yönetimin yerine hakikatin bilinmesi üzerinde temellenen bir idarenin eksiksiz ikamesidir.

Marksizmin de benimsediği bu ideal, insanların *şeyler* üzerindeki eylemi –ya da “idare”– ile insanların *insanlar* üzerindeki eylemi arasında köklü bir ayırım varsayar: “Ne kadar tekrarlasak azdır, insanın şeyler üzerinde uyguladığından daha yararlı başka bir eylemi yoktur. İnsanın insan üzerindeki eylemi, her zaman, kendi içinde, neden olduğu ikili güç yıkımı nedeniyle türe zararlıdır.”⁴⁶ Yönetme eylemini zorlamaya ve emir vermeye indirgeyen tamamen olumsuz bu yönetim anlayışının, insanlar üzerindeki eylem ile şeyler üzerindeki eylem arasında yönetsellik fikrinin gerçekleştirdiği düğümü çözmeye bağlı olduğu görülmektedir.

Burada da, tıpkı Rousseau’da olduğu gibi, es geçilen şey, yönetme sanatının özgüllüğüdür. Kuşkusuz ki, Saint-Simon, toplumu yasaların keyfiyetine tabi kılan “hukukçular” arasında saydığı Rousseau’yu açıkça suçlamaktadır. Onun gözünde, şeylerin yeni düzeninde, “insanların keyfiliğine yer yoktur, *keza yasaların keyfiliğine de yer yoktur*, çünkü her ikisi de, deyim yerindeyse, kendi doğal öğeleri olan belirsizlikte uygulanabilirler.”⁴⁷ Bilimin hakikatinin gizlediği şey tam da bu “belirsizlik”tir ve bu nedenle, “yönetme eylemi, ‘buyurma eylemi’nin belirti olarak hiçtir ya da hemen hemen hiçtir.” Eğer egemenlik varsa, “bizzat şeylerin doğasından türeyen bir ilke içinde” var olabilir, yoksa “kitlenin yasa haline getirdiği keyfi bir kanaat içinde” değil.⁴⁸ Ne var ki, Rousseaulukta olduğu gibi Saint-Simonculukta da, yönetimin eylemi talidir; bunun nedeni ya egemenliğin iradi yasalara ait olmasıdır ya da hakikatin kendisinden kaynaklanmasıdır. Marksizm Saint-Simonculuktan iki temel fikir alır: Öncelikle, yönetimin esasen şiddet ve zorlamaya dayalı bir polis işlevi gördüğü; ikinci olarak, hakikate göre düzenlenmiş yönetimin şeylerin idaresi içinde kendi yok oluşuna yönelen yönetim olduğudur. Fakat Marksizm, hakikatten, “şeylerin doğasından türemiş hareketsiz ilke”yi değil, tarihin meydana getirdiği ve akılsallığının tezahür ettirdiği hakikati an-

46 Saint-Simon, *Écrits politiques et économiques*, Pocket, “Agora”, Paris, 2005, s. 327.

47 A.g.e., s. 330 (abç).

48 A.g.e.

lar. Sonuçta, yasaların egemenliğinin ya da şeylerin bilimsel idaresinin ortak yanı, yönetme eylemini her türlü gerçek doğrulanmadan yoksun bırakmaktır. İnsanları yönetmek, onları ne yasanın eğilmez sultasına tabi kılmaktır ne de onlara bir hakikatin gücünü onlara kabul ettirmek. Sol, bunu asla kavrayamadığı için, daima kendini ödünç yönetimselliklere göre düzenlemeye mahkûm olmuştur. Sol yönetimselliğinin hâlâ icat etmesi gereken şey tam da budur.

ÖZNELEŞME PRATİKLERİ OLARAK “KARŞI-TUTUMLAR”

Bununla birlikte, yönetimsellik başkalarının yönetimine indirgenemez. Diğer çehresiyle, kendi kendinin yönetimini içerir. Neoliberalizmin mahareti, bu iki çehreyi tuhaf bir biçimde birleştirerek, kendi kendinin yönetimini başkalarının yönetiminin uygulanma noktası ve hedefi yapmasıdır. Bu düzeneğin sonucu neoliberal öznenin ya da yeni-öznenin üretimi idi ve hâlâ da böyledir. Sol bu gerçekliği göz ardı edemez; tersine, bununla daha iyi mücadele edebilmek için bunu anlaması gerekir. Sol açısından en kötü tavır, sorunların boyutunun değiştiğini, mevcut güçlerin aynı olmadığını ve sermayenin küreselleşmesinin böyle bir uzlaşmayı temellerine varana dek ortadan kaldırdığını düşünmeden, ulusal ya da Avrupa çerçevesinde Keynesçi ve Fordist sosyal-demokrat uzlaşmaya geri dönüşü savunmak olur. Yine de, neoliberalizmin başlangıçtaki “saf kapitalizm”e geri dönüşe indirgenmesinin ardında genellikle hissedilen şey böyle bir tutumdur. Terazinin okunun yönetimlerin doğrudan düzenlemesine geri dönmek için öncü işaretleri –açıkça sevinmeye pek cesaret edilemese de– dört gözle beklenmektedir. Bu “geri dönüş”ün girişimci bir devletin yararına gerçekleştiğine pek dikkat edilmemektedir. Rekabetin “kötü” akılsallığının karşısına devlet düzenlemesinin “iyi” akılsallığı seve seve çıkartılmaktadır. Bunu yaparken, neoliberal kapitalizmin akılsallığının *saf* anlamda iktisadi bir akılsallık olmadığı göz ardı edilmektedir ve (böyle bir geri dönüşün arzulanır olduğunu varsayarsak; ki bu, en azından tartışmalıdır) aynı zamanda idari ve planlamacı bir iktisadi akılsallığa her türlü geri dönüşü engelleyen tarihsel koşulların farklılığı olduğu da gözden kaçırılmaktadır. Sorun, sermayeye neoliberalizm öncesinin uzlaşmasına geri dönüşün nasıl dayatılacağı değil, neoliberal akılsallıktan nasıl çıkılacağıdır.

Bununla birlikte, bir akılsallıktan çıkmaktansa hapishaneden firar etmenin daha kolay olduğu bilinmektedir; çünkü böyle bir çıkış, bütün bir içselleştirme çalışması aracılığıyla yerleşmiş normlar sisteminden kurtulmak demektir. Bu özellikle neoliberal akılsallık için geçerlidir; bu akılsallık her öz-

neyi kendisinin inşa ettiği küçük bir “çelik kafes”e kapatma eğiliminde olduğundan iyice güçtür. Keza, sorun öncelikle böyle bir çıkış için yolu nasıl hazırlamak gerektiğidir; yani egemen akılsallığa şimdi ve burada nasıl direnilebileceğidir. Uygulanabilir tek yol, *kendi kendinin işletmesi modeline alternatif özneleşme biçimlerini* şimdiden harekete geçirmektir. Yeni-öznenin, yönetsel politikanın kökten yeniden yönlendirilmesiyle büyük ölçüde yaratılan koşullardan yola çıkarak oluştuğu ileri sürülecektir. Dolayısıyla, aldatıcı bir analojinin tuzağına düşerek, bu diğer öznenin oluşum koşullarını, bir yönetim değişikliğinin ardından gelecek politika değişikliğinin yaratması beklenebilir. Bu, neoliberalizmin gerçekleştirdiği yeniden-yönlendirmenin, voluntarist olsa bile, *ex nihilo* [hiçten] bir yaratı olmadığını kavramamak olur. Neoliberalizm, yeni rekabet normuna uygun olarak düzenlenmiş dünya ekonomisinin bütün bir hareketinden destek almıştır; öyle ki özneler çeşitli iktidar teknikleri aracılığıyla bu norma içsel olarak “boyun eğmiş” gibidir. Dahası bu, basit bir politika değişikliğiyle bir akılsallıktan ya da bir düzenden çıkılamadığını, keza yönetim değiştirerek insanları yönetmenin bir başka tarzının icat edilemediğini unutmak olur. Bu, her yeni yönetimin sürdürdüğü politika karşısında olduğu gibi, her yönetim değişikliği karşısında ilgisizliğin kabul edilebileceği anlamına da gelmez. Fakat, kesinlikle, bu tür durumlarda benimsenmesi gereken tavrın tek bir ölçüte uyması gerektiğine işaretler: Bu yönetimin edimleri neoliberal akılsallığa direnişi hangi ölçülerde desteklemekte ya da tersine engellemektedir? Sonuçta, *kurum* olarak yönetim sorunu, burada, kendiyile ilişkiyi ve aynı zamanda başkalarıyla ilişkiyi gerektiren *faaliyet* olarak yönetim sorununa kıyasla ikincildir. Oysa bu ikili ilişki özellikle öznenin oluşumundan, başka deyişle özneleşme pratiklerinden kaynaklanır.

Bunu anlamak, alternatif öznenin, olsa olsa aktive etmek ya da teşvik etmek gerekecek bir veri tarzında “zaten orda” olarak şu ya da bu biçimde bulunabileceği yanılısamadan kopmayı gerektirir. Marksizmin geçmişte yaşadığı bu yanılısamanın birinci biçimi, insan özgürleşmesinin öznesinin ontolojik konumlanmasıyla ilgili yanılısamadır: Toplumsal varlığın içinde, baskıyı doruğa taşıyan verili bir yer vardır, yani “sınıf-olmayan” bir sınıf; varlık koşulu “insanın eksiksiz yitimi”ni gerçekleştirmek olan ve dolayısıyla insanın “eksiksiz yeniden fethi”ni de gerçekleştirecek “evrensel sınıf.”⁴⁹ Bu yanılısama bir *ontolojik dışsallık ayrıcalığı* tezi tarafından desteklenir. Bu teze göre, herhangi bir toplumsal özne bir toplumun aktörlerinin daima içinde bulun-

49 Marx'ın Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*'da ve *Alman İdeolojisi*'nde proleterya konusunda dile getirdiği tezi burada görebiliriz.

dukları iktidar ilişkileri karşısında nispeten radikal bir “dışarı”nın içine yerleşmiş bulunur. Benzer dışsallık yanılsaması Michael Hardt ile Antonio Negri’nin savunduğu “çokluğun ontolojik özerkliği” tezinde de görülür.⁵⁰ Kuşkusuz ki, M. Hardt ile A. Negri “imparatorluk” uzamının içindeki hiçbir yerin biyo-iktidarın istilasından kaçamadığını tekrarlamaktadırlar, ama bu, çokluğa emperyal denetimden –en azından kısmen– kurtulmasını sağlayan kendine özgü ontolojik bir yer atfetmek içindir.⁵¹ Neoliberalizmin uygulamaya koyduğu özneleşme sürecinin kavranmaması sonucunda Negri, komünizmin “yeni insanlar”ının zaten mevcut olduğunu, yeni “bilişsel kapitalizm”in dinamiğinin ürünü olduklarını ileri sürmeye kadar varır.⁵²

Önceden-verili bir özneye dair bu aynı yanılsamanın bir başka biçimi, Axel Honneth’in “şeyleşme” analizinde giriştiği “eleştirel teori”yi yenileme çabasında belirgin bir ifade bulmuştur.⁵³ Kitabının 5. Bölümünde Honneth kendi kendini şeyleştirme olgusunu analiz etmeye girişir. Bu terim altında, kendimizi hemen tanıma ilişkisinin “bir tür aldatmaca”sı olan kendi kendini şeyleştiren bir tutumu düşünmek gerekir. Dolayısıyla tartışma konusu edilen şey, “toplumsal ontolojinin bakış açısı”nda, kendiyle bu ilişkinin önceliğinden başka bir şey değildir.⁵⁴ Bütün analizin temelinde bu önceliğin ileri sürülmesi yatmaktadır: “Kendimizi zaten hep tanırız.”⁵⁵ Bu önceliği herhangi bir toplumsal sınıfın ayrıcalıklı konumu üzerinde temellendirmemiz elbette söz konusu değildir. Fakat sorun, “şeyleşmeyi sorunsallı bir sapma olarak tarif etmeyi sağlayan normal, ‘kökensel’ bir kendiyle ilişki biçimini önceden varsaymak gerekir”⁵⁶ mi, bunu bilmektir. Heideggerci “kaygı” temasına gönderme yapan A. Honneth, M. Foucault tarafından “benlik kaygısı” kavramının yeniden oluşturulmasını daha öteye götürür.⁵⁷ Bu, Heidegger’e göre “kaygı”nın kişinin kökensel bir ilişki olarak kendisiyle yakınlık kurmasının asla dengi olmadığını, daha ziyade, kendine sahip çıkmayı *Dasein*’a atfedilen bir görev yapan dünya içine dalma ve dağılma tarzı olduğunu kavrama-

50 M. Hardt ve A. Negri, *Empire, a.g.e.* ve *Multitude*, 10/18, Paris, 2006.

51 Bu tezin bir eleştirisi için bkz. Pierre Dardot, Christian Laval ve El Mouhoub Mouhoud, *Sauver Marx?*, La Découverte, Paris, 2007.

52 “Nous sommes déjà des hommes nouveaux”, Jean Birnbaum’un A. Negri’yle söyleşi, *Le monde*, 13 Temmuz 2007.

53 A. Honneth, *La Réification. Petit traité de Théorie critique*, Gallimard, Paris, 2007.

54 A.g.e., s. 93.

55 A.g.e., s. 105.

56 A.g.e., s. 94. Bu sözde-“kökensellik” iktidar ilişkileri karşısında özgürlüğün dışsallığı varsayımıyla ilişkisiz değildir; Foucaultcu yönetimsellik nosyonu da buna karşı oluşturulmuştur. Bkz. Giriş.

57 A.g.e., s. 101-102, keza dipnot 17, s. 136.

maktır. A. Honneth'le birlikte, Heidegger gibi konuşursak, "öncelikle ve çoğu zaman" egemen olan şey kendini tanıma değil kendini unutmadır. Aynı saptama M. Foucault için de geçerlidir. *Cinselliğin Tarihi*'nin *Benlik Kaygısı* başlıklı üçüncü cildi (1984), keza Collège de France'ta verdiği "Öznenin Yorumbilgisi" başlıklı ders (1981-1982) aynı noktaya vurgu yapmaktadır: Benlik kaygısı kişinin kendisiyle temel bir ilişkisinden değil gerçek bir *tekhne*'den, "kendi"yi tüm bir çilenin (*askesis*) terimi yapan *tekhne tou biou*'dan ("yaşam sanatı") kaynaklanır.

Bu, neoliberalizmin büyük dersini kendi biçimimizde benimsememizin önemini gösterir: *Özne her zaman yeniden inşa edilmelidir*. Bu durumda bütün sorun özneleşmeyi iktidara direnişe nasıl eklemek gerektiğini bilmektir. Bu soru tam da M. Foucault'nun bütün düşüncesinin merkezindedir. Fakat, yakın dönemde Jeffrey T. Nealon'un gösterdiği gibi, Kuzey Amerikan ikincil literatürünün bir bölümü, tersine, iktidar üzerine araştırmalar ile öznelilik tarihine yönelik son dönem araştırmaları arasında var olduğunu düşündüğü kopukluğa vurgu yapmıştır.⁵⁸ J. T. Nealon'un hoş bir şekilde adlandırdığı gibi bu "*Foucault consensus*"una göre, başlangıçtaki yeni-yapısalcılığın ve panoptik iktidarın bütünleştirici analizinin ardışık açmazları "son Foucault"yu iktidar sorununu bir yana bırakıp özellikle her türlü politik boyuttan yoksun bir varoluş tarzının estetik icadıyla ilgilenmeye yöneltir. Dahası, bu depolitize edici Foucault okumasını takip edersek, etğin bu estetikleştirilmesi, benlik icadını özellikle yeni bir norm yaparak neoliberal dönüşümü önclemiştir. Gerçekte, iktidar ve özne sorunları, birbirlerini gözardı etmek bir yana, özneleşme tarzları üzerine son çalışmalara varana dek her zaman sıkı sıkıya birbirine eklenmiştir. Bu açıdan belirleyici bir rol oynamış bir kavram varsa, bu, 1 Mart 1978 tarihli derste ortaya konduğu haliyle "*karşı-tutum*" [*contre-conduite*] kavramıdır.⁵⁹ Bu dersin büyük bölümü ruhbanlığın krizine yöneliktir. Ruhban ["pastoral"] iktidar tarzının bağdaşığı gibi duran "isyanların" ya da "direniş tutumları"nın özgüllüğü üzerinde durulmaktadır: Bu tür direnişlere "tutumla ilgili" deniyorsa, *tutum* olarak iktidara direniş oldukları içindir ve bu haliyle bunlar bu "iktidar-tutumu"na karşıt *tutum biçimleri* oldukları içindir. "Tutum" terimi gerçekten de iki anlam içerir: Başkalarını yönlendirmekten ibaret bir faaliyet ile bu iletme/yönlendirme fa-

58 J. T. Nealon, *Foucault beyond Foucault. Power and its Intensifications since 1984*, Stanford University Press, Stanford California, 2008.

59 M. Foucault, *Sécurité, territoire, population, a.g.e.*, s. 195-232 (bu kavramın oluştuğu temel evre hakkında bkz. s. 221, dipnot 5.).

aliyetinin etkisi altında kendini yönlendirme tarzına gönderme yapar.⁶⁰ “Karşı-tutum” fikri, kelimenin pasif anlamına gönderme yapan “tutum yok-sunluğu” teriminden farklı olarak, “başkalarını yönlendirmek için uygulamaya konan usüllere karşı mücadele” anlamına doğrudan doğruya gelmek gibi bir avantaj sunar.⁶¹ Karşı-tutumla, hem başkalarının tutumundan kaçmak, hem de başkaları karşısında kendi davranış biçimini kendi için tanımlak söz konusudur.

Neoliberal yönetimselliğe direniş üzerine düşünmekte bu saptama ne önem taşıyabilir? Bu kavramın, yönetimselliğin değil ruhbanın analizi çerçevesine girdiği söylenecektir. Yönetimsellik de, en azından özgül anlamda neoliberal biçimi içinde, başkalarının tutumunu onların kendileri karşısındaki tutumları *dolayısıyla* kişinin kendi gerçek amacı yapar. Kişinin kendi karşısındaki bu tutumun, yani kendi kendinin işletmesi gibi davranmanın özü, başkaları karşısında belli bir tutuma dolaysızca ve doğrudan doğruya varmaktır: Kendi kendinin işletmesi gözüyle bakılan başkaları karşısındaki rekabet tutumu. Bunun sonucu, *bu* yönetimselliğe direniş biçimi olarak karşı-tutum, ayrılmaz biçimde *hem* kendi karşısında *hem de* başkaları karşısında bir tutuma denk düşmelidir. Bireylerin dışında bir zorlamayla uygulandığı varsayılan bir otoriteye karşı isyan çağrısıyla, bu kadar dolaylı bir yönlendirme tarzına karşı mücadele edilemez. “Politika, yönetimselliğe direnişle, ilk ayaklanmayla, ilk çatışmayla doğan şeyden ne daha fazlası ne daha azıdır”⁶² savı doğruysa, bu demektir ki, *etik ile politika kesinlikle ayrılmaz*.

Ultra-özneleştirmenin oluşturduğu “özneleştirme - tabi kılma”nın karşısına karşı-tutumlarla bir özneleştirme çıkarmak gerekir. Başkalarının tutumunu yönetmenin özgül tarzı olan neoliberal yönetimselliğin karşısına bir o kadar özgül *ikili* bir ret çıkarmak gerekir: Kendi karşısında kendinin işletmesi gibi davranmanın reddi ile başkaları karşısında rekabet normuna göre davranmanın reddi. Bu anlamda, bu ikili ret bir “pasif itaatsizlik”ten⁶³ kaynaklanmaz. Çünkü, kendinin işletmesinin kendiyle ilişkisinin başkalarıyla ilişkisinin belli bir türünü, genelleşmiş rekabet ilişkisini dolaysız ve doğrudan belirlediği doğruysa, tersine, kendinin işletmesi olarak işlev görmeyi ret, kendine mesafe koymak ve performans yarışına kendini bütünüyle ve otomatik olarak katmanın reddi olarak, başkaları karşısında işbirliği, paylaşım ve ortaklaşma

60 A.g.e., s. 196-197.

61 A.g.e., s. 205.

62 A.g.e., dipnot 5, s. 221.

63 Berkeley’in kendi döneminde savunduğu yerleşik iktidarlar karşısında “pasif itaat”ın saf olumsuzluğu olan davranış (*De l’obéissance passive*, Vrin, Paris, 1983).

ilişkileri kurma koşuluyla pratikte değer taşıyabilir. Gerçekten de, her türlü birliktelik pratiğinden kopmuş bir kendine mesafe koyuş ne anlam taşıyabilir? En kötüsü, aldananlara dönük küçümseyici bir sinizm; en iyisi, bir simülasyon ya da ikili oyun, belki de kişisel korunmaya yönelik tamamen doğrulanmış bir kaygının dayattığı, ama özne için uzun vadede bitkin düşürücü oyun. Bir *karşı-tutumun* oyunu olmadığı kesin. Böyle bir oyun, kişiyi, elinden daha iyisi gelmediğinden, bir telafi kimliğine sığınmaya yönelterek, en azından, kendini sonsuzca aşma buyruğuyla tezat oluşturan belli bir istikrarın avantajını sunabilir. Oysa kimliğin sabitlenmesi, niteliği ne olursa olsun, neoliberal düzeni tehdit etmenin ötesinde, tersine, kendilerinden yorulmuş özneler için, yarışı terk etmiş olan ya da yarıştan derhal dışlanmış olan herkes için geri çekilme tutumuna örnek olur; daha da kötüsü, “küçük topluluklar” arasındaki ilişkiler ölçeğinde rekabet mantığına yeniden yönlendirir. Bireysel özneleşme, kendi başına taşıdığı değerın ötesinde, politikayla her eklemlenmeden bağımsız olarak, kendinin en derininde kolektif özneleşmeye bağlıdır. *Etiğin saf anlamda estetikleşmesi, bu anlamda, gerçek bir etik tavrıdan doğrudan doğruya vazgeçmektir.* Yeni yaşam tarzlarının icadı, birliktelik yönündeki karşı-tutumların çoğalmasına ve yaygınlaşmasına bağlı olarak, ancak kolektif bir icat olabilir. “Daha fazla çalışma”nın kolektif reddi, yalnızca yerel bile olsa, bu tür karşı-tutumlara yolu açabilen bir tavrın iyi bir örneğini oluşturur: Gerçekten de, özlemle andığımız André Gorz’un tam da “yapısal suç ortaklığı” olarak adlandırdığı şeyi, yani “para kazanmak”, daima daha fazla kazanmak hem emekçinin hem de sermaye sahibinin belirleyici hedefi olduğundan emekçiyi sermayeye bağlayan bağı kopartır; “daima daha fazla”, ‘daima daha hızlı’ şeklindeki içkin zorlama”da⁶⁴ ilk yarık açılır.

Bu eserde ortaya konmaya çalışılan neoliberalizmin soykütüğü, dünyanın yeni aklının insanlığı zincire vuran zorunlu bir yazgı asla olmadığını bize öğretmektedir. Hegelci Aklın tersine, neoliberalizm insan tarihinin aklı hiç değildir; kendisi de baştan sona *tarihseldir*, yani aşılamaz olarak düşünmeye hiçbir şeyin izin vermediği tamamen tekil koşullarla ilgilidir. Önemli olan, bizi bir başka *akılsallık* savunma görevinden *hiçbir şeyin* azat edemeyeceğini anlamaktır. Bu nedenle, mali krizin neoliberal kapitalizmin sonuna işaret ettiğine inanç, inançların *en kötüsüdür*. Bu, belki de en küçük parmaklarını bile kımıldatmadan gerçekliğin kendi arzularının önüne geçtiğini düşünenlerin

64 A. Gorz, *Ecologica*, Galilée, Paris, 2008, s. 115 ve 133.

hoşuna gitmektedir. Bunu geçmişteki “uzgörüler” için haklılık malzemesi yapanların içini elbette rahatlatmaktadır. Özünde bu, entelektüel ve politik istifanın en az kabul edilebilecek biçimidir. Neoliberal kapitalizm, iç çelişkileri nedeniyle “olgun meyve” gibi düşmeyecektir; keza borsacılar, istemeseler de, umulmadık “mezar kazıcılar” olmayacaktır. Marx bunu güçlü bir şekilde söylemişti zaten: “Tarih bir şey yapmaz.”⁶⁵ Verili koşullarda hareket eden ve kendi eylemleriyle bir gelecek açmaya çabalayan insanlardan başka bir şey yoktur. Yeni bir yol açma olasılığını hissetmeye imkân tanıyacak olan bizleriz. İnsanların yönetimi, azami performans, sınırsız üretim, genelleşmiş denetimden başka ufuklara göre *düzenlenebilir*. Başkalarıyla, “kendi kendinin girişimcisi aktörler” arasındaki rekabet ilişkisinden başka ilişkilere açılan bir kendi kendinin yönetimine *dayanabilir*. Bilginin “ortaklaşması”, karşılıklı yardımlaşma, işbirliğine dayalı çalışma pratikleri *dünyanın başka bir aklının* özelliklerini *belirtebilir*. Bu alternatif aklın en iyi adlandırılması şu olabilir: *Ortaklığın Aklı*.

65 K. Marx, *Œuvres III*, Gallimard, “La Pléiade”, Paris, 1982, s. 526.

PIERRE DARDOT - CHRISTIAN LAVAL

**“Neoliberal Normlar
ve
Ortaklığın Politikası”**

SÖYLEŞİ
FERHAT TAYLAN

MAYIS 2012

Ferhat Taylan Kitabınız Fransa'da 2009 senesinde, finansal kriz sırasında, kimilerinin neoliberalizmin ölümünü ilan etmeye başladıkları bir bağlamda yayınlandı. Oysa devletlerin bu krize verdikleri tepki, "neoliberalizm ile işimizin bitmediğini" söyleyen çözümlemelerinize hak verdi. Dünyanın Yeni Akli'nin yayınlanmasını takip eden olayları nasıl yorumluyorsunuz?

Christian Laval İlk olarak kitabın yayınlanmasından hemen önceki olaylardan söz edebiliriz, çünkü kriz Eylül 2008'de, kitabın yazımının son aşamasında ortaya çıktı (kitap da Ocak 2009'da yayınlandı). "Neoliberalizm ile işimiz bitmedi" cümlesini giriş bölümünün başına koymaya karar vermemiz boşuna değil. Bu, *Lehman Brothers*'ın iflasından itibaren, bu krizin –Joseph Stiglitz'in bir makalesinin başlığındaki gibi– "neoliberalizmin sonu" olduğunu söylemek için birbirleriyle yarışanlara cevap vermenin bir biçimiydi. Fransa'da siyasetçilerin ve siyasi yorumcuların büyük bölümü de, krizi, "aşırılıklara" ve "kötü kullanımlara" yol açan bir "ideolojinin" ölüm fermanı olarak görüp, Stiglitz ile benzeşen tepkiler verdiler. Ancak bizim bütün çözümlemelerimiz, bu krizin, "neoliberalizmin sonu" değil, "dünyanın yeni akli" adını verdiğimiz şeyin yayılmasını yalnız başına durdurmaya yetmeyecek, ağır bir belirti olduğu yönündeydi. Bu "son" yanılmasını desteklemek, Adam Smith'e ve mutlak bir "bırakınız yapsınlar" düşüncesine dönüş olarak yorumlanan neoliberalizme dair, uzun zamandır yapılan bir teşhis hatasını sürdürmekti. Neoliberalizm, ya bir piyasa ideolojisi, ya da bir ekonomi poli-

tikası olarak görülmeye devam ediyordu. Stiglitz'e göre, neoliberalizmin sonu, monetarist döngünün de sonuydu ve bu yüzden Keynes'e dönüş ya da devletin müdahaleciliği demekti. Devletin 2009'dan beri müdahale ettiğini hepimiz gördük, fakat bu hiç bir biçimde Stiglitz'in arzuladığı anlamda, yani finansın regülasyonu anlamında olmadı. Tersine, kriz, yalnızca bankaları kurtarmak için değil, aynı zamanda sağlık, eğitim, adalet gibi alanların tümünde neoliberal tipteki reformları hızlandırmak için de devletin işine yaradı. Bu tür bir hızlanmayı Fransa'da çok iyi gördük. Yani kriz, yalnızca finansal kapitalizmin işleyişindeki bozuklukları ve açmazları göstermekle kalmadı, aynı zamanda neoliberalizmin, tam da bizim "akılsallık" olarak adlandırdığımız bir şey, egemen bir ideolojiye ve ekonomik bir politikaya indirgenmeyen bir şey olduğunu da gösterdi.

Pierre Dardot Christian'ın verdiği cevaba ek olarak, söylemdeki bir tür değişimi de gözler önüne sermek gerekiyor. Kriz, 2008'de ortaya çıktığında, kapitalizmin uluslararası düzeyde regüle edilmesi gerektiğini savunan bir dizi söylem de ortaya çıktı. Stiglitz'in de aralarında bulunduğu bir dizi yorumcu, devlet yeniden müdahale ettiği için burada bir dönüm noktası olduğunu söylerken tam da bu söylemlerden destek alıyordu. Fakat son iki yılda bu söylemlerde çok ciddi bir ton değişikliği olduğunu görmek gerekir. Artık, Kasım 2008'de, krizin en güçlü anında duyduğumuz bu "kapitalizmin ahlâkileştirilmesi" çağrısından eser kalmadı. Tam tersine, kriz artık radikal neoliberal politikaların haklılaştırılması için kullanıldığından, söylem rejimindeki bir değişimden söz edebiliriz. Bunun sonucu olarak, hükümetlerin büyük ekonomik dengelere hükmetmesini sağlayacak bir değişim olmadı ; bunun yerine, daha da fazla deregülasyon sağlamaya yönelik bir çağrı yapıldı. Özellikle Avrupa'da, ama daha geniş olarak dünya ölçeğinde de bir dizi toplumsal kazanımın sorgulanmasına yönelik bir çağrı yapıldı. Yani neoliberalizmin radikalleşmesi söz konusuydu ve burada bir komplo teorisine düşmeksizin söyleyebiliriz ki, neoliberal politikalar kriz sayesinde kendilerini güçlendirdiler. Burada komplocu bir irade yok, çünkü önceden "krizi şunun için kullanacağız" demediler. Ancak, kendi mantıkları içerisinde, aynı yolda daha da sağlam bir biçimde devam etmek üzere, bankalara çok yüksek meblağlar verdikten sonra, bu hesabı maaşlı kesime ödetmek üzere, onların alım güçlerini azalttılar, toplumsal kazanımlarını sorguladılar, vb. Bu anlamda, kriz sonrasında olup bitenler, yalnızca "neoliberalizmle henüz işimiz bitmediği" için bizi haklı çıkarmakla kalmadı, bunun da ötesinde, neoliberal politikaların temel eksenini,

küresel düzeyde güçlenmiş oldu. Bu politikalar krizden öncesine göre daha güçlü değiller, fakat artan bir yoğunlukla aynı yönde ilerliyorlar.

F.T. Aslında, kitabınızda sözünü ettiğiniz bütçe disiplini de kriz sonrasında güçlendi – Yunanistan vakası ise krizin bütçe üzerinden ülkelerin disipline edilmesine yaradığını oldukça iyi gösterdi.

C.L. Çok doğru. Kitapta iki şeyin altını çizmiştik : ilk olarak monetarizm, disiplinler bir sistem gibi işliyor. Yani Milton Friedman'ın ve Chicago Okulu'nun önermeleri yalnızca doktriner öğeler olarak değil, aynı zamanda da yönetsellik [gouvernementalité] öğeleri olarak ele alınmalılar. İkinci olarak, maaşlı kesimin ve nüfusun yaşam ve çalışma koşullarını kötüleştiren reformları gerçekleştirmek için bütçe açıklarının kullanıldığının altını çizmiştik. İşte Yunanistan, Portekiz, İrlanda ya da İspanya gibi ülkelerin durumu, bu fikirlerin doğruluğunu ortaya koyuyor. Bugün IMF, Avrupa Merkez Bankası ve Avrupa Birliği'nin baskılarıyla uygulanan kemer sıkma politikaları, yalnızca maaşları düşürerek ya da KDV tipi vergileri arttırarak bütçe açıklarını kapatmaya yönelik politikalar olarak değil, eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerinin yönetilmesindeki temel dönüşümleri ve yoğun özelleştirmeleri getiren, toplum üzerinde derinlemesine etkide bulunan politikalar olarak incelenmelidir. Başka türlü söylersek kriz, neoliberal politikaları henüz sonuna kadar uygulamamış ülkelerde neoliberal normların yayılmasını hızlandırmak için kullanıldı. Kriz, neoliberalizmin sonunu ilan etmek şöyle dursun, ekonomik ve toplumsal düzlemdeki disiplinler zırhı güçlendirerek "gecikmeyi yakalamaya" yaradı.

P.D. İlginç olan, finansal değerlendirme ajanslarından ve onların oynadığı rolden söz edilme biçimi. Çünkü, krizin ilk aşamasında bunları dize getirmekten, yalnızca bu ajanslar tarafından belirlenmeyen normları onlara dayatmaktan söz ediliyordu. Aslında tam tersi oldu, yani onların isteklerine boyun eğmekten başka çare olmadığı fikrini haklılaştırmak için, iktidarları daha da yüceltildi, büyütüldü ve abartıldı. Böylece bütçe disiplini, bu finansal otoritelerin gücünden söz edilerek meşrulaştırıldı. Söylemdeki bu tersine dönme, son derece şaşırtıcıdır : ilk olarak değerlendirme ajansları sağduyuya davet edilecekmiş gibi yapıldı, sonra da tam tersine, onların taleplerine boyun eğmeyi haklılaştırmak için, rolleri abartıldı.

F.T. İkinci soru, kitabımızın nasıl karşılandığıyla ilgili. Dünyanın Yeni Aklı Fransa'da geniş bir yankı gördü, yalnızca üniversite çevrelerinde değil, kendi alanlarında neoliberal normları sorgulayan emekçiler ve militanlar tarafından da okunup tartışıldı. Özellikle de psikiyatrideki yeni reformlara direnen genç psikiyatrist kolektiflerinden büyük bir ilgi gördünüz. Muhalif psikiyatri ve psikanaliz çevrelerinden gelen bu ilgi, tam da sizin "neoliberal özne" adını verdiğiniz tarihsel oluşumun incelenmesi için, klinik ortamların özellikle önemli olduğunu gösteriyor, değil mi?

C.L. Aslında, psikiyatri ve psikanaliz çevrelerinden gelen bu ilgiye ilk şaşırın biz olduk. Gerçekten de analizlerimizi ilgiyle karşıladılar, her ne kadar kimi noktalarda anlaşmazlıklar yaşansa da, verimli tartışmalar da oldu. Tabii bu kitabın, "akıl sağlığı" sektöründe, sağlık alanına baskıcı politikalar dayatan bir dizi dönüşüme karşı, psikiyatristlerin ve psikanalizlerin son derece duyarlı oldukları bir dönemde yayınlandığını belirtmek gerek. Ayrıca, bu mesleklerle uğraşanlar, kimi zaman "yeni patolojiler" ve "yeni öznellikler" olarak adlandırılan ve toplumsal dönüşümlerle doğrudan bağlantısı olan durumlarla özellikle ilgililer. Bir bakıma, son 20-30 yıl boyunca politik alandan uzaklaşmış olan bu çevrelerde, bugün politik ve toplumsal bir radikalleşme görüyoruz. 1960-70 döneminde psikoloji çevreleri politik sorunlar ve düşüncelerle çok içiçeyken, sonraları bundan uzaklaşarak, toplumsal sorunlara büyük ölçüde kapalı bir kliniğin içine hapsedildiler. Bugün bizim çalışmamızla onların hem politik hem de klinik meselelerinin karşılaşmasını sağlayan da, bu çevrelerdeki dönüşümdür. Hem Marx'ta hem de Foucault'da bulduğumuz bakış açısı şudur : öznellikler tarihseldir, yani tarihte kendilerini dönüştürürler, bir dizi kurum, toplumsal ilişki ve düzenek ile ve bunların içinde kendilerini üretirler. Bu fikir, psikoloji dünyasını ilgilendiriyor, ama kimi psikiyatrist ve psikanalistlerin direnişiyle de karşılaşılıyor, çünkü onlar özneyi, Foucault'dan çok farklı biçimde, tarihsel olmaktan çok yapısalcı bir biçimde ele alıyorlar. Öyle ki, Lacancı doktrin ile Foucault'nun sorunlarını kesiştiren bir takım teorik meseleleri uyandırdığımızı düşünüyoruz.

P.D. Gerçekten de kitabın bu çevrede yarattığı etki bizi şaşırttı, çünkü kitap yayınlandığında kimi psikanalistler hızla bizimle iletişime geçtiler. Ama bana öyle geliyor ki, öznenin ne olduğu konusundaki tartışmaların ötesinde, normlara direniş konusunda aramızda derin bir politik anlaşma zemini var. Bu, şu anda Fransa'da, tam da bir norm belirleyen "akıl sağlığı" kavramına

dair bir yasa maddesi hakkında yoğun tartışmaların yaşandığı bir bağlamda, özellikle genç psikiyatristler için son derece temel bir şey. Bu yasa maddesinde söz konusu olan, hastanın iradesi dışında ve hastane dışında zorla tedavi edilebilmesidir. Bu ise, genç psikiyatristler tarafından gerçek bir direnişle karşılaştı ve bence bu direniş uzun sürecek, çünkü tartışmayı doğru bir noktadan hareketle, yani norm meselesinden hareketle ortaya koyuyorlar. Bir normun ne olduğunun ve bu yasa ile norm arasındaki ilişkinin iyi anlaşılmasını gerektiriyor bu, çünkü bu konuda bir sürü insan hedef şaşıyor. Soru, aşağı yukarı şu terimlerle ortaya konur : acaba bu kötü yasa, akıl sağlığının iyi bir normunun iyi bir uygulamasını savunarak mı eleştirilmeli, yoksa sorun normların kendilerinin tartışılacağı, yani akıl sağlığı normunun kendisinin tartışılacağı bir alana mı çekilmeli? Kitabımızın psikiyatri çevrelerinde bulduğu ilginin sebebi de burada : biz tam da normlara parmak basıyoruz, bu sorunun yanından geçmek yerine, onu merkeze koyuyoruz.

F.T. O halde, kitabınızda temel bir rol oynayan bu norm meselesine gelelim. Neoliberalizmi, "çağdaş kapitalizmin akli" olarak, "insanları evrensel rekabet ilkesi uyarınca yönetme" eğiliminde olan ve toplumlarımızda baskın rol oynayan bir akılsallık biçimi olarak tanımlıyorsunuz. Ancak neoliberalizmin "akılsallık" ekseninde böyle çözümlenmesi, onun normatif çözümlenmesinden ayrılmıyor : neoliberalizm, şirket gibi norm koyucu bir odaktan yayılan rekabetçi bir yaşam normu olarak tanımlanıyor. Bir yandan da, neoliberal akılsallığın genelleşmesi, tek bir merkezden değil, bir çok noktadan yayılan normlardan geçiyor. Neoliberal normları dolaşıma sokan pratik şemaları sorgulamak, bu normların dayanak noktalarını düşünmeyi gerektiriyor. Üçüncü bölümde, kimi zaman söylem biçimlerini (reklamcı, işletmecisi, makro-ekonomik, psikolojik, vb.), kimi zaman da pratik biçimlerini (şirketin işletilmesi, devletin yönetimi, vb.) çözümlüyorsunuz, pratiklerin söylemlerle nasıl iç içe geçtiğini de. Bu analizlerin arkasında genel bir norm dolaşımı kurumu var mı? Neoliberalizmi hem norm koyucu bir çerçeve, hem de bir akılsallık olarak okuma tercihinizin arka planı nedir?

C.L. Normatiflik meselesi, bu kitapta olduğu kadar başka kitaplarda da, çalışmamızın merkezinde yer alıyor. Neoliberalizm, 18. Yüzyıl yararcılığına kadar götürülebilecek daha eski bir norm sisteminin çağdaş bir versiyonu aslında. Neoliberalizmi, ekonomiyi bir yönetme biçimi ya da kapitalizmi haklılaştıran bir ideoloji olarak değil, her alanda aynı tip normları yayan bir

söylem, düzenek ve politikalar bütünü olarak ele alıyoruz. Neoliberalizmi normatif açıdan ele aldığımızda, çok farklı alanlarda yer almakla birlikte, birbirleriyle çok güçlü ilişkileri olan davranış normları ve varoluş biçimlerinin yayıldığını görüyoruz. Akıl sağlığı “idaresi”nin normundan söz ettik, ama aynı şeyi küçük bir suçlunun kendi “adli hikayesini” ve yasalarla ilişkisini “idare” etme biçiminde, bir öğrencinin üniversite hayatını “idare” etme biçiminde de bulabiliriz. En nihayetinde, birçok bakış açısından, çok çeşitli etkinlik alanlarında sondajlar yaparak, aynı davranış normu ve varoluş biçimi tipini bulabiliriz. Bu anlamda, genel bir normatifiklik veya genel bir akılsallık, bizim için tam olarak aynı şeydir.

P.D. Akılsallığın her şeyden önce bireyleri yönetme edimindeki bir mantık olarak, yönetsel bir mantık olarak görülmesi, normların ise başka bir şey olduğunun düşünülmesi mümkün – hatta belki Foucaultcu bir açıdan bile mümkün. Ancak bizce Foucault’nun düşüncesinde normlarla ilgili ilginç olan şey, tam da edim mantığının, pratik mantığının kendisinin içeriden normlanmış olmasıdır. Normlanmış olduğu kadar normları dayatmaya da çalışır, normlar karşısında özgür değildir, birdenbire onları uygulamaya karar veremez. Edimlerin ve pratiklerin normlar karşısında özgür olduğu ve karar verebileceği fikri, zihnin bir görüşünden ibarettir. “Genel bir norm kuramı”mız yok, çünkü bu bizim için fazla iddialı olurdu, ama her durumda normların merkezi bir politik seçimden hareketle yerleştikleri fikri, bize son derece boş geliyor. Bu, tam da bugün anlaşılması gereken şeylere sırtını dönmüş eski bir çözümleme biçiminin tuzaklarına yeniden düşmek olur. Yani, küçük bir bireyler çekirdeğinin bir takım normları yerleştirmek için kasıtlı olarak yaptığı planlar ya da anlaşmalar yok. Toplumsal dokunun farklı noktalarında ortaya çıkan normlar var, bunlar daha sonra kendi aralarındaki karşılıklı kesişmeler ve destekleşmeler sayesinde, toplumda yatay olarak yayılıyorlar. Mesela akıl sağlığı örneğini ele alırsak, bunun psikiyatrik bir norm dışında her şey olduğunu görürüz. Akıl sağlığını psikiyatrik bir norm olarak ele alan insanlar, tamamen yanılıyorlar. Bu, toplumsal bir normdur. Bu toplumsal norm, yalnızca psikiyatristlerin kullanımında değildir, yalnızca ciddi şekilde hasta olanlara, şizofrenlere vb. yönelik bir norm değildir. Bu, yalnızca Fransa ölçeğinde değil, Avrupa ölçeğinde de böyledir, çünkü bu akıl sağlığı normu Avrupa Birliği tarafından tüm Avrupa’da uygulanmak üzere kabul edildi. Yani burada normların dolaşım biçimlerinde, onların sağlamlaştırılmasına yönelik bir mantık olduğunu anlamak gerekir. Ama bu mantık,

normlara göre özgür olan ve "bak işte, bu normu ötekilere dayatmak bizim için iyi olur" diyebilecek bireylerin arasındaki bir yardımlaşma fikrine tamamen yabancıdır. Bu bizim için gülünç bir fikirdir ve düşüncenin karşısındaki bir engelden ibarettir.

F.T. Evet, tam da normların çoklu odaklardan yayıldığı fikrinde Foucault'daki "öznesiz stratejiler" düşüncesine açıkça gönderme yapıyorsunuz, dolayısıyla burada komplo değil, normların yayılımının için biçimleri akla geliyor. Ancak yine de, aynı tür bir varoluş tipinin bu normatif yayılımının, çözümlemede bir bütünleştirme [totalisation] tehlikesi doğurup doğurmadığı sorulabilir. Özellikle üçüncü bölümü okurken, öznenin yaşamının cinsellik veya spor gibi çok farklı alanlarındaki normların, aynı özellikleri (performans, rekabet, vb.) içerdiği fikrini görüyoruz. Toplumsal alanı bu biçimde okumak, neoliberal normların ya da neoliberalizmin aşırı biçimde bütünleştirilmesi, homojenleştirilmesi riskini taşıyor mu?

C.L. Ekonomik, pedagojik, psikolojik, psikiyatrik vb. alanlarda, aynı kategorileri, aynı düşünce tiplerini, aynı buyrukları bulduğumuz son derece açık. Çok basit bir örneği, "insan sermayesi" örneğini ele alalım. Bireyi bir sermaye olarak ele almak, davranışlarını bir sermaye birikimiyle, hareket sebeplerini de bu sermayenin verimliliğinin artışıyla eş tutmak, bir çok etkinlik alanında görülen bir şey. Bütünleştirme, çözümlemenin bir ürünü değildir. Pratikleri çerçeveleyen norma bağlıdır ; bu etkinliklerde işler vaziyette olan düşünce tiplerine bağlıdır, karşılıklı güçlendirme ve kesişme etkileri sayesinde, bireyde bir sermaye görmeye iten genel bir etki yaratır. Akıl sağlığı örneğinin yanı sıra, pedagojide de aynı normatif mantığı görebiliriz, fakat bu mantık yalnızca pedagojik alanda geçerliymiş gibi görünen kelimelerle ortaya konuluyor. Okulda bugün bir "yetenekler" [compétences] mantığı devreye sokulduğunda, bu mantık öğretmenin pratiklerini dönüştürdüğü, içerikleri değiştirdiği, farklı kontrol kiplerini belirlediği ölçüde elbette pedagojiktir, ama sadece pedagojik olduğu söylenemez, daha doğrusu başka alanlarda, başka biçimlerde varolan normatif bir mantığın pedagojik formudur. Psikiyatrik ortamdaki, adli ortamdaki, şirket ortamında ya da okul ortamındaki iktidar biçimlerini ve söylemlerini birbiriyle bağlantıya geçirerek, bizim "neoliberal özne" dediğimiz şeyin üretimini ve neoliberal akılsallığın gelişiminin farklı kiplerini ortaya çıkarmak mümkündür. Bu düzeneklerin ve normların tamamı, bir özne tipine yol açar.

P.D. Evet, normların yayılmasındaki mantığın genişliğini ya da farklı normların karşılıklı olarak birbirini kuvvetlendirmesini, bütüncü (totaliter) bir projeye bağlamamak gerekir. Bunun anlamı şudur : eğer bütünlleştirme varsa, bu bütünlleştirme normların gerçekleşmesindeki bir bütünlleştirmedir, pratik bir bütünlleştirmedir. Bu, gelişkin bir projeye bağlı bir şey değildir, özel hayata hiç bir yer bırakmayan ideal bir toplum halini gerçekleştirmek için, bilinçli ve kasıtlı olarak hazırlanmış bir bütünlleştirme değildir. Bütün bunların proje hali yoktur. Bütüncülük (totalitarizm) yoktur, yalnızca pratik bir bütünlleştirme vardır. Bütüncülük (totalitarizm) kategorisi, neoliberalizmi anlamak için tamamen faydasız bir kategoridir.

C.L. Neoliberalizm, “soft” bir totalitarizm bile değildir. Totalitarizm, bir partinin ya da bir devletin toplumsal dönüşüm için “bütün” bir projesi olduğu ve bunu ne pahasına olursa olsun uyguladığı bir duruma gönderme yapar. Neoliberalizmin gücü ve ona karşı yürütülen mücadelenin son derece zor oluşu, burada odakların çoklu olmasına ve tek bir merkezin yokluğuna bağlıdır. Neoliberalizmde, bir orkestra şefi ve hatta bir ideoloji olmaksızın, neredeyse teknik bir biçimde işleyen bir yönetimsellik vardır. Neoliberal normun, hiç bir şeyi değiştirmeksizin birbiri ardına hükümete gelen son derece farklı siyasi partilerce paylaşıldığını, birbirinden çok farklı toplumsal ve profesyonel gruplar tarafından uygulandığını her gün ve her yerde görüyoruz.

F.T. *Demin kullandığınız bu “pratik bütünlleştirme” kavramı çok ilginç, çünkü sizin çözümlemelerinizde, örneğin yeni psikolojik bilme biçimlerinin nasıl ekonomik verilerle iç içe geçtiğini ya da neoliberal bir ekonominin taleplerine nasıl boyun eğdiğini görüyoruz. Bu tür kesişmeler de yeni bilme alanları ortaya çıkarıyor...*

P.D. Bu, son derece önemli bir nokta. Örneğin bence, psikiyatri ile neuro-ekonomi ve neuro-bilimler arasındaki, bunlarla neoliberal “ekonomik” akılsallık arasındaki kesişmeleri, bilinçli olarak hazırlanmış karşılaşmalar olarak görmek son derece yanıltıcı olur. Bunların hepsi, kökenleri itibariyle çok farklı alanlardan gelseler de, karşılaşmalarının sebebi şudur : vaatkar gözüken şu ya da bu bilimsel pratiğin doğrulanmasına ihtiyaç duyulur ve bu doğrulama, tam da neuronal bilimlerde aranır. Tersten baktığımızda ise, neuronal bilimlerde kendi kategorilerinin, bireylerin uyumluluğunu arttırmak üzere bir tür “saha” psikolojisi tarafından kullanılarak meşrulaştırılmasının

dan son derece memnundur. Yani bunlar, bütün toplumsal ilişkileri bir tür korse gibi kapatmayı amaçlayan bir sistem inşa etme talebine verilen cevaplar değiller. Böyle bir şeyi tahayyül etmek çalınıklık olur.

F.T. Aslında bu daha sonra sormak istediğim bir soruydu ama madem neuro-ekonomiden söz ediyoruz, şimdi soracağım : doğalcılık [naturalisme] meselesi. Kitabınızda, klasik liberalizmin doğalcı olduğunu, neoliberalizmin ise, doğal olarak kendi çıkarımı arayan bir birey fikrini terk ettiği için, temel olarak inşacı [constructiviste] olduğunu söylüyorsunuz. Peki acaba neuro-ekonomi ya da dikkat ekonomisi gibi yeni alanlar, tam da bireylerdeki bir tür doğallığa, örneğin dikkat etme yetisine gönderme yaparak, neoliberalizme özgü yeni bir doğalcılık sergilemiyorlar mı? Neoliberalizmin inşacı olma özelliği-ne karşıt değiller, ama insan doğasının yeni bir figürünü sunuyorlar sanki...

C.L. Öncelikle, kitapta neoliberalizmin inşacılık özelliği hakkında ısrar ettiğimizi, ve böylece onu klasik liberalizmden ayırdığımızı belirtelim. Klasik liberalizm bir insan doğası fikrine dayanmakla kalmaz, bu insan doğası fikrinden, mübadelenin ve piyasanın doğallığına dayanan bir toplumsal düzen türetilir. 19. Yüzyılda "bırakınız yapsınlar" böyle haklılaştırıldı. 1930'lar-daki büyük neoliberal kopuş da tam olarak bu noktada yaşandı. 1938'deki Walter Lippmann Konferansı'nda, sağlamasını bir tür insan doğası kavrayışında bulan bu "bırakınız yapsınlar" cılığın, bu liberal doğalcılığın artık aşıldığı ve tarihsel deneyimleri gözönüne alarak doktrini baştan kurmak gerektiği konusunda bir uzlaşma oluştu. Yani neoliberalizmi, yirmi otuz yıl boyunca yapıldığı gibi, yalan yanlış bir insan doğasından söz ediyor diye eleştiremeyiz. Neoliberalizmi çözümlemek ve onunla mücadele etmek için, bu inşacı tarafı çok ciddiye almak gerekir. Eğer Foucault ile neoliberalizm arasında bir yakınlık olduğu iddia edilebildi ise (ki biz hiç öyle düşünmüyoruz), bunun sebebi Foucault'nun, neoliberal inşacılıktaki "insanı insan üretir" fikriyle yakından ilgilenmesidir. Senin soruna dönecek olursak, bütün bu söylediklerimiz, neoliberalizmin neuro-bilimler üzerinden yeniden doğallaşmasına şahit olduğumuz ihtimalini ortadan kaldırmıyor. Bugün muhtemelen neuro-bilimlerden destek alan yeni bir insan doğası kavrayışına doğru gidiyoruz.

F.T. Evet, çünkü buradaki doğallık, bireyin doğal olarak çıkarımı araması fikrinden gelmiyor. Örneğin dikkat ekonomisinin kuramcıları, rasyonel aktör teorisinin tamamen terk edilmesi gerektiğini ve ekonomik bir aktörün

edimlerinin anlaşılması için, bilişsel (cognitif) süreçlerin anlaşılması gerektiğini söylüyorlar. Ekonomi açısından bunun anlamı, akılsal bir doğallıktan bilişsel bir doğallığa geçiyor olmamız...

C.L. Bilişsel bir doğallık ama bu doğallık, performansı artırmak için kullanılabilir. Artık söz konusu olan kurumsal bir düzeni, bir yasalar sistemi, ahlâki bir kurallar bütünü, sabit olduğu düşünülen bir doğaya uydurmak değil, insanın doğasında dönüştürülebilir, aşılabılır, düzeltilebilir olanı bulmak. Bu, bir doğalcılık olsa bile, “kendini aşma” yolundaki neoliberal akılsallık tarafından kuşatılmış haldedir. Bizim “ultraözneleşme” dediğimiz şeyi, yani kendiyle, sürekli kendini aşmak üzerinden kurulan tuhaf ilişkiyi destekler.

P.D. Evet, burda bireyin kendi beynine özdeş olduğu yönündeki normatif kurguyu, yani “beyin-birey” kurgusunu örnek olarak alabiliriz. Bu kurgu, bir tür doğallığa (“*birey kendi beynidir*”) dayanır, bu fikri geliştirmek için bilimsellik iddiası taşıyan bir bilgiye dayanır, ama pratik düzeyde işlevi son derece açıktır : birey eğer beyni ise, beyniyle arasında bir bakım (özen) ilişkisi kurmak zorundadır. Öyle ki hepimizin, beynimizi bir sermaye işletiyormuşcasına işletmemiz istenir. Bu haliyle normatif kurgu, kendisini doğal olarak ortaya koyan bir kurgudur, fakat aslında tamamen pratik bir normun, neoliberalizmin ekonomik performans ve rantabilite normunun hizmetindedir – ki bu da tamamen “inşa edilmiş” bir şeydir. “Beyin-bireyler” arasındaki toplumsal ilişkilerde, bu bireylerden birinin kazanmasını sağlayan şey, onun beynine gösterdiği özendir. A.B.D’deki neuro-yasalarda söz konusu olan budur, çünkü artık orada “neuron bir sorumsuzluk” iddiasında bulunmak mümkün. Ama bu, öteki türlü de işleyebilir, bireye şöyle denebilir : “*beyninizin şu ya da bu özelliğe sahip olduğunu bildiğinize göre, bununla ilgilenmek ve buna dikkat etmek de sizin sorumluluğunuzdur.*” Burada, inşacılıkla uyum içinde işleyen bir doğalcı yan olduğunu görüyoruz. Ama bizim açımızdan yanıl-samalı olan şey, bununla, “iyi bir insan doğası” adına mücadele etmektir. Yani ortada önceden verili olan, el altında bulunan bir insan doğası olduğunu varsaymanın ve yabancılaştırmanın bu doğa üzerinde bıraktığı tortuları temizleyerek onu etkinleştirmenin, neoliberalizmle mücadele etmeye yaradığını düşünmek, bizim için son derece tehlikeli bir yanılsamadır. Bugün F. Fischbach ya da S. Haber gibi, marksizmden hareketle bu yanılsamaya düşenler var. Demin Christian’ın sözünü ettiği “insanı üreten insandır” fikrini görmezden

gelerek, insanın insanı üretmesinin nasıl bir şey olduğunu sormadan Marx'ı okumanın bir biçimidir bu. Ya da bu üretimin, bireyin toplumsal kuvvetlerinden oluşmuş verili bir doğa üzerinden yapıldığı, özgürleşmenin de bu yabancılaşmış kuvvetleri yeniden ele geçirmek olduğu düşünülür. Bizim için bu söylem, neoliberal akılsallığı anlamak açısından son derece yanlıştır.

F.T. Evet, tam da bu yüzden bu doğalcılık meselesi üzerinde durmak, yabancılaşma ve insan doğası kategorilerini kullanmayı reddedişiniz üzerinde durmak önemli. Genel olarak, yaşamın bir direniş olduğu yönündeki Deleuzecü fikri ve onun örneğin Negri'deki yeniden ele alınışlarını reddediyorsunuz.

C.L. Evet, bugün neoliberal inşacılığı, ilerici ve eleştirel bir doğalcılıkla aşmaya çalışan değişik akımlar var. Birbirleriyle kesişen üç akımdan söz edebiliriz. İlki marksistlerdeki yabancılaşma fikri, ikinci olarak Deleuzecülerin canlılığı (*vitalisme*), üçüncü olarak da "armağan paradigması" üzerinden neoliberal kapitalizme karşı insanın sembolik bir özü olduğunu savunanlar. Bizim açımızdan, hangi biçimde olursa olsun, bu doğalcılık bir çıkmazdır. Neoliberalizmin ve hatta Bentham'ın yaptığı paradoksal katkısı görmezden gelir – oysa Lacan ve Foucault kendilerine özgü bir biçimde bunlarla hesaplaşmışlardı. Sözüne ettiğim katkı, tam da doğalcılığı reddederek toplumsal ve ekonomik düzenin hukuki-politik yönü üzerinde ısrar etmektir. İşte neoliberalizme karşı verilen mücadele, tam da bu alanda verilmelidir. Bu, inşacılıktan geriye doğru gitmek değil, onun alternatif bir biçimini geliştirmektir. Tarihsel bir normlar sistemini bozmak ve pratiklerden hareketle bir yenisini inşa etmektir, asi bir doğa fikrinin teskin ediciliğine sığınmak değil. Neoliberalizme karşı geliştirilen mevcut muhalefet hareketlerinin ortak özelliği, normlar etrafında verilen büyük mücadele sorununu hasıraltı etmeleridir. Az önce kitabımızın psikanalistler ve psikiyatristler tarafından olumlu algılandığından söz ettik, bence doğalcı çıkmaza düşmediğimiz için bize müteşekkirlere.

P.D. Evet, yine de burada sorunun karmaşık olduğunu teslim etmek gerekir. Pratiklerin mantığı olarak, normatif mantık olarak neoliberalizmin, aşırı sadeleştirilmiş bir kavranışından uzak durmak gerek. O yüzden demin, bilinçli bir projeden doğan bir homojenlikten değil, pratik bir bütünleştirmeden söz ediyordum. Mesela bugün A.B.D'de insan doğasını değiştirmek üzere gerçek bir mühendislik talep eden insanlar var, *transhümanistler* gibi. Ta-

bii onlar, beyin-birey gibi bir doğalcı kurgunun içinde değiller. Fakat, beynin işleyişini bütün mizaç sorunlarını ortadan kaldıracak biçimde iyileştirmek söz konusu, yani artık insan olmayan, insani durumun ötesine geçmiş yeni bir varlık üretmek söz konusu. Burada yüceltilmiş ve abartılı bir yapaycılık var. Dolayısıyla mesele karmaşık. İlginç olan ise şu : beyin-birey gibi bir doğalcı kurguyu savunanlarla, transhümanistler arasındaki pratik kesişim, tam da normlar üzerinden kuruluyor. Bir yandan transhümanistler, herkesin en büyük kaygısının, diğerleriyle rekabet içerisinde ve biraz estetik cerrahi modeline yakın bir biçimde, beyin sağlığı ve neuro-gelişme olacağını savunuyorlar. Diğer yandan, doğalcılığı savunanlar ise rekabet ve performansın neoliberal normlarının içselleştirilmesi fikrine yakınlar. Nihayetinde, bütün bunlar normun genelleştirilmesini içeren bir pratik anlamda birleşiyorlar. İşte bu yüzden, norm çözümlemesini merkeze koymak gerekir.

F.T. Gallimard Yayınları'na bu sıralarda teslim ettiğiniz Marx kitabınızda, Marx düşüncesinin doğalcı olmayan taraflarıyla ilgili öğeler bulacağımızı tahmin ediyorum...

P.D. Zor bir nokta bu. Marx'ta gerçekten bir tür doğalcılık var : kitabın sonunda Rousseau ile bir karşılaştırma yapıyoruz, *Yahudi Sorunu Üzerine*'de *Toplumsal Sözleşme*'den bir alıntı var ve Marx 1843'ten itibaren "bireyin kendisine yabancılaşmış toplumsal güçleri yeniden kendine mal etmesinden" söz ediyor. Bu, yabancılaşma temasıdır. Fakat Rousseau ile aralarındaki fark, Marx'ın, dolaysız ve doğrudan biçimde toplumsal olan güçlerin bireyin doğasını oluşturduğunu düşünmesi. Oysa ki Rousseau'da toplumsal olmayan güçler de var, çünkü bunlar, doğa durumundaki bireyin, başkalarıyla ilişkiye girmeksizin gerçekleştirebileceği güçler. Toplumsal sözleşme daha sonra ve bir yapaylık olarak devreye girer, bu hususi güçler de yabancı güçlere dönüşürler. O yüzden ilginç bir Rousseau okuması var, çünkü genç Marx'ta, doğanın ya da özün varlığının, bir güçler bütünü tarafından oluşturulduğu fikri var – ama Rousseau'dan farkı, bu güçlerin toplumsal olmasıdır. Ancak bu, olumsuzlamanın olumsuzlanması mantığı içinde, bu toplumsal güçlerin bireyin cinsil [*générique*] özü olduğu ve daha sonra ona yabancılaştıkları anlamına gelir : ikinci olumsuzlama da bireyin onları yeniden kendine mal etmesidir. Bu, kimilerinin üzerinde özellikle ısrar ettiği bir özelliktir, ama Marx'ta bu fikrin olduğu, elbette yadsınamaz. Ancak diğer yandan Marx'ta çok ileri giden bir yapaycılık da vardır, ve bu yüzden bu iki tarafın nasıl bir

araya geleceği belli değildir, çünkü bir yandan bireyin yeniden kendine mal etmesi gereken cinsil varlığı olarak doğa ile, *Grundrisse*'de, *Kapital*'de karşımıza çıkan, bireyin kendi güçlerini "mutlak olarak geliştirmesi" fikri arasında, aşılabilir bir gerginlik olup olmadığı sorulabilir. O yüzden bu karmaşık bir konu olsa da, bizce burada en ilginç olan şey, Marx'ın insan doğasıyla ilgili söyledikleri değil, eylem mantığını, yani pratiklerin mantığını nasıl kavradığıdır : bireylerin, başkalarıyla çatışma içinde kendilerini şu ya da bu biçimde üretmelerini sağlayan mantık.

C.L. Biraz önce de söylediğimiz gibi Foucault, Marx'taki bu "insanı üreten insandır" fikrini iyi tespit etmişti ve bu, son dönemdeki özleşme süreçleri analizinde ortaya çıkar. Ama Marx'ın kendisinde durum karmaşıktır. Onda, bütünsel bir insan özgürleşmesi kavrayışı ile özgürleşme *pratiklerinin* tasviri arasında bir gerilim vardır ; bu pratikler de, proleteryanın veya insanlığın özgürleşme sürecine girmesini sağlayan mücadelelerdir. Marx'ta her zaman, bir süreç olarak özgürleşme ile gerçekleşmiş bir durum olarak mutlak özgürleşme arasında gerilim vardır.

F.T. Çalışmalarınızda, kendileri de pratik olan iktidar ilişkilerine karşı, Marx'a kadar götürülebilecek, pratik ya da inşacı bir direniş fikrini savunduğunuzu görüyoruz. Oysa kitabımıza yönelik eleştirilerden biri – son derece yersiz bir eleştiri –, sizi bir tür "kötümserlik"le suçluyordu (sanki "iyimserlik" ve "kötümserlik", gerçekliği düşünmek için sağlam kategorilermiş gibi). Bu sözde eleştiri, bir tür solda sıkça görülen bir düşünce tembelliğinden besleniyor: buna göre, her teorinin bir toplum projesi biçimindeki bir mutlu sona hızla ulaşması bekleniyor. Siz, neoliberal normlara direnişten söz ederken Foucault'daki "karşı tutum" kavramına gönderme yapıyorsunuz. Eğer bir insan doğası fikrini savunmuyorsak ve özne, hem geçerli normlar tarafından oluşturulmuş hem de hep kendisini oluşturması gereken bir şeyse, karşı tutumların, yani rekabetçi ve yararcı olmayan bir özelliğin kurulması meselesi elzem hale geliyor. Bir kaç yıldır "Marx meselesi" isimli bir seminer yürüttüğünüzü ve bir süredir burada "ortaklıklar" [commons] sorununa eğildiğinizi düşünürsek, bu "ortaklıkların" inşası sorununu nasıl görüyorsunuz?

C.L. Tabii ki iyimserlik ve kötümserlik tartışmasının hiç bir önemi yok. Burada bize soldan yöneltilen ve tamamen yüzeysel olan bir dizi eleştiri var. Bizim için mesele, kitleleri heyecanlandırmak, onlara ne pahasına olursa

olsun “umut” vermek değil, bir sürecin neresinde olduğumuzu görebilmek. Çeşitli mücadelelere girmiş insanlara yapabileceğimiz en büyük iyilik, yaşadığımız topluma ve içindeki insana dair belli çözümlemeler getirebilmek. Bizim kötümser olduğumuzu düşünenler, genellikle bugünkü durum ve mücadele amaçları konusunda yanılıyorlar. Ya devlete geri dönüş fikrini savunuyorlar ve piyasanın zorlaması olarak gördükleri neoliberalizmle mücadele için gereken tüm aygıtların devlette olduğunu düşünüyorlar. Burada devletle piyasa arasındaki korkunç gel-gitten çıkılamıyor. Ya da kapitalizmin, sonuna kadar zorlandığında kendini aşacağı yolundaki eski marksist temayı tekrar ediyorlar ve bunu daha çekici post-modern renklerle süslüyorlar. Bu ise, en kötüyü isteme politikasından başka bir şey değildir, yani marksizmin yanılsamalarının doruğudur. Biz ise normlara karşı verilen direniş üzerinde ısrar ediyoruz, normların dayatılmasının her yerde direnişle karşılaşması gibi, kolayca gözlemlenebilecek bir olgudan söz ediyoruz. Herkes kolektif mücadele için büyük bir örgüt olmadığından ve kapitalizmden çıkışı ilan edecek büyük anlatıların yokluğundan söz ediyor, ama direnişlerin ve mücadelelerin giderek daha yatay olduğunu fark ediyoruz. Toplumun bir çok noktasında, ve hatta dünya çapında, belirli mücadelelere girmiş insanlar arasında, koordinasyonların kurulduğunu ve karşılaşmaların yaşandığını görüyoruz. Aslında gördüğümüz şey, direnişlerin pratik bütünleşme mantıkları ve biçimleridir. Bugün verilen tüm mücadelelerde, kolektif pratikler, ortaklaşma talepleri, karşıt normlar ortaya çıkıyor. Bütün bunlar bizim “ortaklığın politikası” dediğimiz ve hala düşünülmesi gereken bir şey. Tarihte “komünizm” adını alan şey, çok kötü sonuçlar doğurdu. Ama bu, ortaklığın politik bir düşüncesinin, cemaatçi ya da devletçi bütünlükler üzerinden değil, pratikler üzerinden düşünülmesini engellemediği gibi, bunu çağırıyor da.

P.D. Evet, sanırım önemli olan da, bu ortaklık sorununa pratikler üzerinden gelmek. Yani, ortaklığı eskimiş kategoriler üzerinden düşünmek yerine, karşı-tutumların, sadece olumsuz olmakla kalmayan pratiklerden oluştuğunu, yani yalnızca normlara karşı çıkmakla yetinmediğini göstermek. Bu, aynı zamanda kendine ve başkalarına karşı olumlu bir tutumu harekete geçirmeyi gerektirir. Bu anlamda, bir dizi normun pratik olarak yaratılmasını da gerektirir. Yani karşı tutumların, bir norm koyucu üretkenlik biçimi olmaksızın sistemleşmeleri ve birbirlerini güçlendirmeleri zordur. Bu norm koyucu üretkenlik bize son derece temel geliyor, çünkü ortaklığı tam da bu üretkenliğe anlam veren şey olarak düşünmeye uğraşıyoruz. Rekabetin, şirketin, giri-

şimci öznenin mantığına direnerek karşı-tutumları savunan bireylerin, başka normları var ettiklerini görüyoruz. Bu psikiyatride de, başka sektörlerde de böyledir. Yani başka normların üretimi etrafında örgütlenen kolektiflerin varolduğunu görüyoruz. Ortaklık meselesi tam da burada devreye girer, ama neoliberallerin yaptıklarına tamamen zıt bir toplum projesi biçiminde değil. Bir proje olarak özgürleşmenin tek işlevi, özgürlük pratiklerine anlam vermektir ve ortaklık meselesi böyle devreye girer. Bu, eski zamanların büyük anlatılarını yeniden canlandırmaya yarayacak bir büyük toplum projesi değil, pratikleri besleyecek, onları koordine etmeye yarayacak alternatif normların desteklenmesi anlamında bir özgürleşmedir. Bugün bize önemli gelen budur.

F.T. *Egemen normlarla alternatif normlar arasındaki bu karşıtlığın altını çizmeniz önemli, çünkü hiç bir biçimde, sanki canlı bir varlık normsuz yaşayabilirmiş gibi, "normlardan bir çıkışı" savunmuyorsunuz. Bu konuda, Canguilhem ve Foucault'yu takip ediyor gibisiniz.*

P.D. Tamamen öyle.

C.L. Ayrıca, ortaklığın kaynağını yeni iletişim teknolojilerinde arayan bir determinizme de karşıyız. Daha önceki bir kitabımızda, Negri ve Hardt'ı bu konuda eleştirmiştik. Alternatif normların internete ihtiyacı yoktur, ama tabii ki yeni ortaklık pratikleri internette de kendilerini gösterebilirler. İnternet üzerinden oluşabilecekleri gibi, başka bir sürü etkinlik ve yerde de kendilerini gösterebilirler.

P.D. Evet, tek kelimeyle özetlersek, ortaklığın bir ontolojisi yoktur, yalnızca ortaklaştırma pratikleri ve bu pratiklere anlam veren bir proje olabilir.

F.T. *Son sorum özgürlük kavramı üzerine, çünkü Foucaultcu bir perspektif üzerinden bu kavramın düşünülmesi özellikle ilginç olabilir. Kitabın 10. sayfasında şöyle yazıyorsunuz: "Yönetmek, insanların tutumunu yönlendirmektir, ancak bu tutum başkasına yönelik olduğu kadar insanın kendine yöneliktir. Bu nedenle yönetim, kendi mümkün olma koşulu olarak özgürlüğe ihtiyaç duyar: Yönetmek, özgürlüğe karşı ya da özgürlüğe rağmen yönetmek değildir, özgürlük aracılığıyla yönetmektir, yani bazı normlara kendiliğinden uyum sağlamaları için, bireylere bırakılan özgürlük alanı üzerinde aktif olarak etkide bulunmaktadır." Burada neoliberalizmin neden bir "özgürlük*

ya da tahakküm” alternatifi üzerinden ele alınamayacağını anlıyoruz, çünkü söz konusu olan, Foucault’nun dediği gibi, “özgürlüğü üretmek ve tüketmek, tüketmek ve üretmek” ihtiyacı hisseden bir yönetsel akılsallıktır. Bu çözümlemenin özgürlük kavramına getirdiği yenilik nedir? Yalnızca fikirlerin, insanların ve malların özgür dolaşımını, ifade özgürlüğünü savunmaya indirgenen sol düşünce, çıkmazda değil midir?

P.D. Gerçekten de, “özgürlükler” alanındaki talepler üzerinden bir tür açık artırmaya gitmek, yetersiz olduğu kadar tuzaklı da gözüküyor. Elbette, “özgürlükleri” tanınamış insanların bir “özgürlükler” rejimini talep etmeleri, şunu ya da bunu yapma özgürlüğünü talep etmeleri son derece anlaşılır geliyor bana. Ama bizim durumumuza bakacak olursak, “daha çok dolaşım özgürlüğü olsun, daha çok ifade özgürlüğü olsun” gibi bir söylemin uzun vadede hiç bir faydası yoktur. Neoliberalizm, özgürlüğe karşı bir yönetim değil, özgürlük sayesinde bir yönetim olduğu için, özgürlüğü insanların davranışlarını yönlendirmek için kullanır. Elbette özgürlüğü anlamamın farklı biçimleri vardır: Burada “özgür irade” meselesini bir kenara bırakıyorum çünkü bu felsefi bir kurgu olarak – hala savunucuları olsa da – bana çok ilginç gelmiyor. Ben burada yalnızca edim gücü, pratik edim gücü olarak özgürlükten söz ediyorum. Bu anlamda bakarsak neoliberalizm, bu edim gücünün fiili tanınmasıyla uyumlu olduğu gibi, üstelik bu tanımayı varsayar. Bireylerin bir durumda çok farklı biçimlerde eyleyebileceklerini varsayar. Mesele tam da direnişin nerede konumlandırılacağıdır. Edim gücünün olabildiğince çok yayılması mı talep edilecek, yoksa mesele tam da o bireyin edimlerinin özgür bıraktığı imkanlar alanının önceden tanımlanması mı? Temel soru budur, çünkü Foucault’nun dediği gibi, yönetselliğin formülü, “mümkün eylemler üzerinde eylemlerde bulunmaktır”; bu, liberalizm için doğru olduğu gibi neoliberalizm için de doğrudur. Peki mümkün eylemler üzerinde eylemde bulunmak istendiğinde ne yapılacak? Bireylere “şunu yapamazsınız, bunu yapamazsınız” diyerek onların eylem alanı sınırlanmayacak. Birey, bir durumun içerisine yerleştirilecek ve bu durumun yarattığı içsel zorlamanın, bireyi ondan beklenen seçimi yapmaya götürmesi umulacak. Yani, sadece soyut olarak, daha fazla dolaşım vb. özgürlüğü istediğimizde, bu mantığa direnme araçlarından kendimizi yoksun bıraktığımız gibi, istemeden onu desteklemiş de oluyoruz. Bütün sorun, tam da durumun kendisinin dayatılma biçimini sorgulamak. Çünkü bir durum içerisinde bir çok seçim gerçekten mümkün olsa da, durumun kendisi seçilmiş değildir. Durum bir kere yaratıldıktan son-

ra, bireyden seçimler yapması beklenir, onun özgürlüğü yüceltilir, ama burada bizi ilgilendiren, bunun öncesine bakabilmektir, yani bireyin içerisine konduğu ve seçiminin gerçekleştiği çerçeveyi oluşturan durumun inşa edilme biçimini sorgulamaktır. Dönüp geldiğimiz mesele, normlar meselesidir.

F.T. Sorunu böyle ortaya koymanın politik önemi gerçekten çok büyük. Örneğin Türkiye’de AKP hükümeti, dolaşım ve ifade özgürlüklerindeki artışa paralel olarak, şehircilik gibi pratik stratejiler üzerinden, hem muhafazakar hem de neoliberal bir takım yaşam normlarını da yayabiliyor. O zaman, yaşam ve eylem alanlarının planlanarak önceden belirlenmesi, özgürlükleri garanti altına alan hukuki düzenlemelerin genişlemesinden daha önemli bir politik strateji olarak ortaya çıkıyor.

C.L. Neoliberalizmin “özgürlükten” anladığı, herkesi kişisel çıkarlarını “idare etmeye” ve “kazanan” davranışları geliştirmeye mecbur bırakan bir rekabet durumunun yaratılmasıdır. Bizim bu kitapta yaptığımız gibi, vurguyu rekabet durumlarının yaratılmasına yapmak, “özgürlük toplumları” ya-nılsamasını alt etmenin en iyi yoludur. Bireyler, rekabetin genelleştiği bir düzen çerçevesinde özgürler. Eğer ne oyunun kurallarına, ne rekabetin koşullarına, ne de fırsatların toplumdaki dağılımına hakim oldukları bir durumda, kendi akıbetlerinden sorumlu olma gibi tuhaf bir özgürlükleri olmasaydı, bu düzen işleyemezdi. Neoliberal özgürlük bir amaç değildir, rekabetin aracı ve performansın taşıyıcısıdır.

Kişi Dizini

III. Reich 175

Agamben, G. 414, 417
Al Gore, Albert 349, 351
Albert, Michel 306
Aristoteles 27, 28, 237
Aron, Raymond 141, 166, 414
Aubrey, Bob 371, 373, 375, 376, 383, 386
Austin, John 119, 120, 226

Bacon, F. 223
Barre, Raymond 166, 283, 304, 311
Bastiat, Frédéric 3, 261
Beck, Ulrich 384, 385
Becker, Gary 265, 267, 268, 374
Bell, Daniel 368, 391
Bentham, Jeremy 20, 27, 32, 68, 69, 81, 87, 89-107, 113-121, 128-133, 152, 161, 180, 226, 233, 239, 269, 270, 273, 335-338, 341, 342, 357, 362, 364, 365, 387, 394, 415
Bilger, François 179, 306
Bismarck, Otto Van 112, 187, 304, 306
Biziou, Michaël 25, 39
Blair, Tony 284-293, 342, 345, 349, 350, 419
Bodin 61
Bolkestein, Frits 297, 298
Boltanski, Luc 14, 369
Böhm, Franz 169, 173, 175, 178, 184, 185, 224, 230, 241, 315, 410
Brown, Gordon 259
Brown, Wendy 9, 414, 418
Brunel, Valéry 379, 382
Buchanan, James 339, 342
Burlamaqui 62

Cantillon, Richard 383
Carlyle, Thomas 115

Carnegie, Andrew 125
Castel, Robert 282, 413
Chadwick, Edwin 273
Charlevoix, François-Xavier 46
Chiapello, Ève 14, 369
Chirac, J. 299, 312
Clinton, Bill 349
Commun, Patricia 169, 307, 314
Comte, Auguste 109, 117, 121, 122, 126, 151, 192
Constant, Benjamin 60, 64, 76, 90, 91, 105
Coutrot, Thomas 279
Crozier, Michel 250
Cumberland (piskopos) 67

d'Estaing V. Giscard 304, 311
Darwin, Charles 121-124, 126, 225
de Boisguilbert, Pierre 29, 31
de Gaulle, Charles 166, 311, 421
de la Rivière, Mercier 31, 37
Deleuze, Gilles 391, 403
Delors, Jacques 251, 283, 289, 298, 299, 314
Descartes 29, 223
Dewey, John 131, 132
Dicey, A. V. 91, 107
Dixon, Keith 287, 291
Domat, Jean 29
Dostaler, Gilles 128-130, 223
Drucker, Peter 215, 216, 276, 280
Du Haillan 61
Dumont, Louis 30, 93
Durkheim, Emile 117, 122, 361, 364, 423

Ehrenberg, Alain 389, 400, 407
Engels, F. 423
Erhard, L. 175, 176, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 304, 305, 307, 309, 310
Eucken, Walter 15, 169-173, 175-180,

- 196, 217, 297, 298, 305
 Ewald, François 282, 384, 385
- Faccarello, Gilbert 29, 31
 Ferguson, A. 21, 24, 26, 28, 35, 36, 42-50, 53-55, 57, 58, 60, 163, 220, 222, 223, 264, 411
 Foucault, Michel 8-11, 15, 19, 20, 42, 43, 47, 48, 50, 52, 61-64, 81, 82, 85, 89, 110, 138, 148, 171, 173-176, 179, 188, 189, 192, 198, 231, 237, 241, 248, 269, 292, 315, 364, 373, 376, 377, 380, 392, 393, 416-418, 421, 422, 427, 428
 Franklin, Benjamin 28, 371
 Freud, Sigmund 395, 401
 Friedman, Milton 212, 239, 249, 259-263, 266, 270-272, 275, 344, 345, 415, 421
 Fukuyama, Francis 56-60
- Gaebler, Ted 347, 348
 Galbraith, James K. 318
 Gamble, Andrew 246
 Gauchet, Marcel 13, 110, 363
 Giddens, Anthony 284, 287, 289-291, 349
 Gilder, George 265
 Gorz, André 430
 Greenspan, Alan 4, 5, 326
 Grossman-Doerth, Hans 169
 Grotius 66, 67, 71
 Guattari, Felix 391, 403
- Hadot, Pierre 376, 380
 Hardt, M. 331, 427
 Hayek, Friedrich 11, 13, 15, 68, 69, 107, 118, 141, 143, 145-148, 150, 161, 163, 166, 167, 185, 186, 190, 198, 199, 202, 206, 210-212, 216-241, 259, 262, 270, 315, 341, 410, 414, 415, 421
 Hayward, Jack 332, 333
 Heidegger, Martin 417, 427, 428
 Helvetius 89
- Hirschman, Albert O. 27, 33, 264
 Hobbes, Thomas 27, 28, 44, 57, 66, 67, 72, 119, 223, 225, 226, 289, 404
 Hobhouse, Leonard 130-132
 Hobson, John Atkinson 126, 130, 132
 Honneth, Axel 427, 428
 Hood, Christopher 343
 Hume, David 14, 21, 24, 41, 45, 57, 82, 102, 163, 223, 226, 231, 234
 Huntington, Samuel 250
 Husserl, E. 178, 179
- Illouz, Eva 399, 401
- Jobert, Bruno 283
- Kant, I. 69, 70, 230, 231, 305
 Kelsen, Hans 226
 Kessler, Denis 282, 384
 Keynes, J. M. 2, 7, 91, 128, 129, 132, 137, 143, 181, 245, 251, 252, 260, 262, 283, 284, 287, 296, 302, 306, 307, 312, 419, 425
 Kirzner, Israel 198, 203, 204, 208, 210, 345
 Klein, Naomi 249, 253, 331, 332
 Klein, Rudolf 332, 333
- Lacan, Jacques 361, 362, 367, 402, 403, 405
 Lafitau, Joseph-François 46
 Lasch, Christopher 53
 Latouche, Serge 30
 Lavergne, Bernard 142, 145
 Lebrun, Jean-Pierre 401-403
 Lemke, Thomas 198
 Leroux, Pierre 105
 Lippmann, Walter 15, 128, 135, 141-167, 172, 173, 193, 197, 200, 217, 218, 241, 265, 317, 318
 List, Friedrich 113
 Locke, John 22, 23, 42, 57, 64-87, 90, 96, 196, 226, 228, 229, 234, 239, 240, 363, 365

- Machiavelli, N. 49
 MacIntyre, Alasdair 27
 Malebranche, N. 37, 76
 Malthus, T. R. 118, 123-125, 191
 Mandelson, Peter 288
 Mandeville, B. 23, 24, 26, 202
 Manin, Bernard 12, 13
 Marouby, C. 26, 51
 Marx, Karl 7, 363, 392, 402, 426, 431
 Mauss, M. 398
 Meek, Robert 41
 Melman, Charles 401, 404, 405
 Mill, John Stuart 64, 105, 114-116, 126, 130, 132, 151, 227, 229, 230, 250
 Monnet, Jean 309, 310
 Montesquieu 27, 57
 Murray, Charles 12, 198, 264
 Müller-Armack, Alfred 173, 175, 185, 186, 188, 305, 310

 Nealson, Jeffrey T. 428
 Negri, A. 331, 427
 Nicole, Pierre 29, 31
 Niskanen, William 339, 340
 Nozick, Robert 12, 64, 69, 70, 77, 78, 239

 Ohmae, Kenich 330
 Osborne, David 347-349

 Parisot, Laurence 384
 Pasquier 61
 Pezet, Eric 377, 387
 Platon 56, 166, 376
 Polanyi, Karl 32, 51, 127, 132-136, 146, 191, 262, 317, 363
 Pufendorf 62, 71

 Quesnay, F. 37-40

 Reagan, Ronald 3, 4, 241, 245, 249, 263, 264, 265, 272, 275, 292, 348
 Ricardo, David 113, 123, 129
 Robbins, Lionel 146, 204, 208
 Rocard, Michel 351, 421
 Rockefeller, John D. 125, 249
 Rodrick, Dani 253
 Rose, N. 266, 372, 393-395
 Rothbard, Murray 12, 198
 Rougier, Louis 143-146, 148-150, 153, 155, 156, 171, 197, 241
 Rousseau, J. J. 42, 45, 50, 62-64, 125, 185, 422-424
 Röpke, Wilhelm 15, 141, 148, 160, 172-174, 176, 177, 181, 182, 186, 187, 189-196, 217, 219, 259, 309, 418, 421
 Rueff, Jacques 141, 144, 146, 147, 166, 273, 302-304

 Saint-Simon, C. H. 105, 117, 214, 423, 424
 Sarkozy, Nicolas 6, 284, 351, 354, 396
 Say, Jean-Baptiste 3, 113, 213, 348
 Schiller, Karl 307
 Schröder, Gerhard 275, 284, 285, 306
 Schumpeter, Joseph 4, 208, 210, 214-216
 Schutz, Will 381
 Senghor, Léopold Sédar 321
 Senior, Nassau 273
 Sennett, Richard 398, 399
 Smiles, Samuel 371
 Smith, Adam 3, 4, 13, 21, 24-26, 31-35, 39-42, 48, 51-55, 57-60, 92, 100-102, 113, 123, 129, 172, 202, 213, 222, 223, 236, 411, 421
 Spencer, Herbert 54-56, 67, 68, 92, 116-124, 126, 133, 138, 151, 152, 154, 156, 228, 261, 262, 291, 409
 Stalin, J. 57, 262, 283
 Starbatty, Joachim 305
 Steuart, James 23, 32, 33, 57
 Stigler, George 212, 259
 Stiglitz, Joseph 3, 253
 Summer, William Graham 125

 Taylor, Charles 250
 Thatcher, Margaret 3, 241, 245, 249, 256, 273, 274, 287, 288, 292, 333, 345, 350, 370

Tietmeyer, Hans 308, 311, 312
Tocqueville, A. 54, 114-116, 126, 250
Tort, Partick 55, 123, 124
Truchy, Henri 146
Tullock, Gordon 339, 340, 341
Tully, James 71
Turgot, A. R. J. 42

Viner, Jacob 24
Voltaire 25
von Mises, Ludwig 15, 143, 145-148,
197-200, 202-204, 206-213, 216,
259, 262, 267

von Rüstow, Alexander 141, 146, 148,
156, 160, 173, 185, 193, 197

Wagner, Adolf 127, 307

Wagner, P. 127, 307

Walras, L. 199, 223

Watanuki, Joji 250

Weber, Max 2, 14, 278, 283, 348, 354,
357, 361, 363, 369, 389, 401

Zizek, Slavoj 7

Kavram Dizini

II. Basel anlaşmaları 6, 324, 325
1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 62
1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları
Bildirgesi 62
1917 Devrimi 165
1987 borsa çöküşü 5

a priori 90, 99, 199, 231, 335, 336, 352
Açık Toplum 222, 395
ademimerkeziyetçileştirme 176, 177, 190,
305, 312, 370
ahlâki duygular 24, 25, 55, 56
ajanda-olmayanlar 100, 128, 129, 319
ajandalar 128, 129, 137, 319
Alman Karteller Ofisi 313
Alman modeli 306-308
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 111,
114, 125, 127, 131, 133, 198, 249,
254, 257, 258, 260, 262, 265, 267,
274, 276, 284, 290, 295, 304, 323-
325, 327, 328, 332, 334, 343, 348,
389
Amerikan Merkez Bankası 6
ampirik faydacılık 116, 117, 119
anarko-kapitalizm 198, 239
Anarşi, Devlet ve Ütopya 69
Ansiklopedi 422
anti-demokratizm 415, 420
anti-liberalizm 8, 12, 13, 148, 167, 247,
317
anti-merkantilist 36
antropoloji 21, 25, 29, 30, 41, 51, 58, 92,
191-193, 199, 213, 268, 339, 353,
383
aristokrasi 96, 107
artı değer 391, 392
aşırı demokrasi 250
Atina 35
Atom Enerjisi Topluluğu 310
Avrupa Adalet Divanı 296, 301

Avrupa Anayasası Anlaşması (TCE) 299
Avrupa Birliği 6, 216, 297, 301, 308, 331
Avrupa Ekonomik Topluluğu (CEE) 301,
303, 310
Avrupa Komisyonu 289, 296, 297, 315,
327, 352
Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
(CECA) Antlaşması 296, 303
Avrupa Merkez Bankası (BCE) 300, 311
barbarlık 44, 45, 48, 52, 295
Basel Komisyonu 324
Benchmarking 279, 322, 344
bencillik (*selfishness*) 45, 47, 55, 56, 121,
156, 290, 340
benlik hazzı 405, 406
birakınız yapınlar 2, 3, 8, 14, 39, 55, 91,
116, 117, 122, 125, 127-129, 133,
135-137, 144-146, 150, 151, 158,
167, 172, 194, 197, 201, 218, 220,
238, 239, 247, 260, 285, 291, 296,
302, 317, 318, 417, 419, 421
bilisel yönetim 38
Birinci Dünya Savaşı 109, 127, 134, 137,
146, 165
biyolojik evrimcilik 55, 56, 121, 124
Bundesbank 181, 186, 305, 308
bürokrasi 105, 133, 262, 283, 284, 286,
287, 334, 339-342, 348, 357, 358,
369, 387
bürokratikleşme 347, 355
Büyük Britanya 272-274, 292, 295, 311,
327, 333, 334, 346, 350, 356, 357
Büyük Çöküntü 111, 127, 143
Büyük Dönüşüm 118, 132-134, 136, 262
Büyük Toplum 222, 225
Calvincilik 2, 30
Chicago Okulu 3, 270, 335, 421
cinsel pratikler 389

Civitas Humana 172, 190
Common Law 83, 161, 163, 226
 Compulsory Competitive Tendering (CCT) 345
corpus 109
 cumhuriyet 35, 49, 53, 80, 81, 83, 110, 131, 160, 162, 169, 292, 297, 304
çilecilik 98, 159, 375-377, 392
 Danimarka 351
 dayanışma ruhu 359
de facto 20
decay 50, 53
 depresyon 400, 406, 407
 despotizm 32, 37, 39, 94, 107, 113, 115, 189, 191, 200, 201, 227, 231
 devlet müdahalesi 2, 7, 8, 19, 68, 90, 101, 108, 117, 119, 120, 127, 130, 133, 138, 146, 152, 163, 180, 200, 201, 212, 218, 229, 230, 266, 282, 318, 328
 devrimci aksiyom 20
 dinsel idealizm 23
Discourses of Trade 30
 dogmatik liberalizm 14, 37, 110, 112, 197
 doğal yasama gücü 66
 doğal yürütme gücü 66, 80
doksa 2, 3, 7, 8, 276
 Dünya Bankası 249, 252, 253, 258, 321, 327, 331, 352
 Dünya Ticaret Örgütü (WTO) 327, 331
Düzenek Nedir 417
 Ekim Devrimi 259
 emek piyasası 247, 267, 273, 275, 281, 289, 298, 372, 373, 375, 386
 enflasyon 134, 181, 245, 246, 251, 252, 261-263, 271, 272, 304, 340, 357
 enformasyon toplumu 386
 entegrasyon 148, 160, 176, 177, 187, 193, 281, 291, 296, 308-310, 313, 314, 321, 328-330, 374, 389
epimeleia 374
ex nihilo 120, 426

Fabiancular 107, 111, 132
fallacies 93, 120
 faşizm 128, 134, 145, 389
 fayda ilkesi 22, 90, 92, 97, 98, 104, 107, 365
 Federal Almanya Cumhuriyeti (FAC) 169, 297, 304, 307
 Federal Reserve Bank (Fed) 4, 255
feedback 379
 fizyokrazi 21, 37-39150, 189, 383
 fordizm 245, 250-252, 255, 261, 295, 328, 389, 413, 416, 425
 Frankfurt Okulu 404
 Fransa 6, 8, 61, 63, 64, 105, 110, 113, 131, 132, 144-146, 166, 213, 214, 246, 251, 257, 258, 260, 262, 263, 272, 275, 282-284, 288, 293, 296, 299, 302, 303, 306, 308, 309, 324, 325, 351, 358
 Fransız Devrimi 19, 184
 Fransız Halk Cephesi 155
free market 200, 348, 349
free trade 107, 172
 Fribourg Okulu 173, 189
 G20 331
 G8 331
 geçici işçilik 278
Gesellschaftspolitik 173, 185, 188, 190, 195
girişimcilik 198, 199, 207-210, 213, 267, 345, 353, 374, 375, 377, 400
 görünmez el 3-5, 31, 32, 112, 223
 görünür el 112
Hapishanenin Doğuşu 269
Harmonies économiques 261
 haz fazlası 391, 392
 haz yitimi 405
 hedonist bireycilik 407
 hedonizm 14, 194, 372, 391
 Helenistik dönem 380, 392
 Hristiyan Demokrat Birliği (CDU) 305, 307
 Hristiyanlık 305

- Histoire de la sexualité* 9
Homo Agens 203, 208
Homo juridicus 81
Homo legalis 81
Homo oeconomicus 50, 81, 204
 hukuk devleti (*Rechtsstaat*) 156, 170, 179, 185, 219, 229-237, 352
- International Money Foundation (IMF)
 249, 252, 253, 258, 327, 331
- İkinci Dünya Savaşı 129, 134, 142, 251, 262, 304, 327, 329
 İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün (OECD) 216, 252, 296, 320, 327, 349, 352
 İlâhi Yasa 20
 imparatorluk 164, 331, 427
 İngiliz radikalizmi 20, 89, 120, 130, 132
İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme 22, 23, 90
inşacılık (constructivisme) 56, 223, 239
 İskitler 45
 İskoç Aydınlanmacıları 24
 İskoçya 21, 37, 39
 İsveç 272, 290, 297, 351, 356
 işbirliği paktı (*pactum unionis*) 43
 işbölümü 25, 29, 41, 44, 48-50, 55, 113, 119, 121, 123, 155-162, 164, 172, 206, 222, 250, 392, 408
 işçi sınıfı 129, 248, 306
 işsizlik 134, 147, 251, 262, 263, 267, 268, 272-274, 278, 281, 282, 308, 385
 itaat paktı (*pactum subjectionis*) 44
- Jansenizm 30
- kamu görevlileri 334, 344, 346, 347, 353, 355, 358, 359
 kamu hizmetleri 3, 216, 261, 270, 272, 283, 287, 288, 290, 291, 296, 314, 319, 334, 340, 344-352, 355, 357-359, 412
 kamusal eylem 49, 93, 97-99, 101, 267, 283, 289, 318, 335, 411
 kamusal müdahale 3, 4, 11, 90, 106, 136, 138, 146, 296, 337, 340
 kamusal regülasyon 4, 5
 Kanada 349, 351, 356
 kapitalizmin ruhu 14, 160, 369
 karşı-devrim 94, 157
 katallaksi 220, 223, 237, 238, 268
 Katolik doktrin 176
 klasik liberalizm 21, 23, 29, 56, 57, 89, 111, 128, 131, 136, 138, 143, 146, 150, 167, 178, 188, 198, 217, 222, 227, 234, 237-239, 384, 393
 kolektivizm 107, 141, 143, 145, 157, 160, 165, 174, 189, 190, 192
 kozmopolitizm 142
 köleleştirme 84, 96, 154
Kölelik Yolu 150, 218, 259, 262
 kurumsal piyasa 302, 303, 320
 kutsallaştırma 87
- La Cité libre* 143-145, 150, 166
 Latin Amerika 251
Leviathan 27, 262, 342
 liberal demokrasi 58-60, 83, 127, 239, 316, 329, 363, 366, 395, 409, 411, 413-415, 419, 420
 liberal ekonomi 29, 122, 129, 154, 192
 liberal müdahalecilik 146, 154, 156, 167, 181, 187, 332
 liberal sosyalizm 128, 129, 142, 303
lingua franca 283
 Lizbon Anlaşması 300
 London School of Economics 142
long life training 372
 Luxembourg Yüksek Otoritesi 309
- Maastricht Antlaşması 301
 maddi servet (*wealth*) 51, 91, 92, 96, 98, 101, 102
 makro-ekonomi 250, 273, 277
 makro-kozmos 381, 395
 mali kapitalizm 1, 7, 254-256, 258, 327
 Manchester Okulu 113
 marjinalistler 129, 207
 Marksist eleştirisi 13, 129, 171, 323, 420

Marksizm 13, 423, 424, 426
mass media 276
 Mayıs 68 14, 269
megalothymia 57-59
 Meksika 251
 meşruluk sorunu 229
 metafizik 93, 94, 119, 144, 231
 mikro-kozmos 381, 395
Milletlerin Zenginliği 25, 26, 33, 34, 52
 modern iktisat 32
 modern sol 246, 284-289, 291, 317, 319, 334, 345
 modern toplumlar 50, 92, 114, 131, 159, 161, 165, 173, 384
 modernist 292, 319
 modernite 1, 283, 292, 295, 334, 355, 363, 419
Mondain 25
 monetarizm 270, 272, 299, 300
 Mont-Pelerin Cemiyeti 141-143, 167, 186, 241
 mübadele 25, 29-31, 34, 41, 43, 87, 97, 99, 103, 109, 113, 114, 116, 123, 124, 127, 130, 132, 133, 138, 152, 153, 158, 161, 164, 171, 176, 178, 180, 203, 208, 223, 223, 237, 240, 254, 270, 271, 285, 299, 309-311, 314, 318, 323, 328, 331, 336, 345, 362, 364, 366, 402, 409
 mülkiyet hakkı 38, 39, 70-2, 75-79, 84, 86, 95-97, 105, 116
Naissance de la biopolitique 8
 narsisizm 397, 407
 Nazizm 170, 174, 304
neo-özne 366, 396, 402, 405-408
 neoliberal akılsallık 9, 11, 12, 15, 199, 213, 241, 285, 286, 289, 329, 342, 362, 367, 370, 389, 411, 413, 416, 418, 419, 425, 426
 neoliberal devlet 7, 259
 neoliberal model 6, 312
 New Labour (İşçi Partisi) 287, 288, 291
 nihilizm 298
nomokrasi 221

nöro-linguistik programlama (NLP) 377-379
 nüfus artışı 36, 51, 52, 86
oikonomia 417
old liberal 200
 oligopoller 112, 247, 252, 255, 323, 326-328, 331, 382
On Socialism 116
 ordoliberaller 15, 146, 148, 158, 160, 167, 169-185, 187, 188, 196, 197, 200, 204, 217, 218, 224, 239, 290, 295-298, 301-316, 409, 417
 organik aydınlar 282
 Ortak Pazar 296, 297, 301, 309, 310
Ortaklığın Akli 431
 öjenizm 159, 160
 öz-denetim 278, 280, 281, 386, 407
 özelleştirme 257, 266, 270, 281, 288, 317, 342, 345, 350, 352
Özgürlüğün Anayasası 227, 229, 230, 232, 241
Özgürlük Üzerine 227, 229
 öznelcilik 198, 204 207
 özsayı 264, 382, 401
 özsevgi (*self-liking*) 22, 24, 29
 panoptik gözetim 106
 pazarlama (*marketing*) 253, 276, 326, 396, 404
 performans yönetimi 346, 347
plasmodium 54
pleonexia 27, 28, 404
 polis devleti (*Polizeistaat*) 231
 popüler kapitalizm 266
 pozitivizm 143, 225, 226
 prakseoloji 205, 207, 212, 216, 268
Principles of Biology 122
Privatrechtsgesellschaft (özel hukuk toplumu) 224
 psikanaliz 361, 362, 395, 405
Public Choice 263, 272, 283, 290, 335, 338-342, 358
 Public-Private Partnership (PPP) 350

refah devleti 187, 188, 193, 247, 248,
263-265, 306, 333, 335, 342, 385
Ren modeli 308
Retort Kolektifi 10, 295
risk idaresi 384
Risk Toplumu 267, 384, 385
Roma Antlaşması 296, 301-303, 305,
310, 312

sanayi devrimi 132, 144, 157, 158, 160,
212, 214
sanayi toplumu 55, 56, 124, 186, 192,
365, 424

Self-Help 371

sendika 112, 135, 155, 165, 187, 241,
245, 251, 274, 278, 282, 304, 306,
307, 314, 329, 335, 394, 408

Senegal 321

serbest ekonomi 246, 310

serbest piyasa 5, 12, 91, 111, 117, 133,
199, 202, 210, 247, 261, 270, 310,
315, 317, 348, 349, 417

sermaye birikimi 7, 171, 245, 318, 329,
392, 416, 418

Sermaye Piyasası Kurumu (AMF) 325

sinizm 413, 430

sivil hukuk 163

sivil toplum 19, 24, 42-44, 48, 50, 58, 62,
64, 99, 162-164, 184, 222

sosyal Darwincilik 122-124, 126, 129,
194

sosyal demokrasi 245, 260, 284-286, 291,
307, 312, 420

Sosyal Demokrat Parti (SPD) 306, 308,
310

sosyal devlet 193, 194, 247, 262, 264,
267, 291, 298, 304, 306, 314, 340,
384, 385

sosyal-demokrat 129, 245, 247, 251, 260,
284, 286, 289, 291, 312, 353, 420,
425

sosyalizm 7, 105, 110, 116, 117, 119,
125, 127-129, 132, 142, 145, 153,
157, 200, 206, 211, 215, 259, 289,
298, 303, 394, 421, 423

Sovyetler Birliği 262

soykütüksel 10

Sparta 35

spekülasyon 6, 28, 208, 258, 419

spekûlatörler 5, 7, 208

sponte açta 92, 99-103

stoacı felsefe 53, 153, 380

şiddet 31, 59, 67, 103, 113, 135, 159,
202, 205, 260, 349, 368, 408, 424

şirket kültürü 367

şirket ruhu 195, 287

tacir toplumlar 22

taksis 220, 221

Tarihin Sonu 54, 56-60

Tatarlar 45

teamwork 400

tektipleşme 255

tekel (*monopol*) 31, 72, 73, 112, 148, 156,
158, 161, 170, 171, 182, 189, 190,
204, 235, 236, 239, 275, 296, 303,
334, 340, 345, 365, 414

teleokrasi 221, 237

The Good Society 143, 217, 265

think tanks 142, 259, 260

thymos 57-59

toplumsal eşitsizlik 262, 413

toplumsal ilerleme 52, 126, 145, 173, 186,
187, 307, 311, 328, 329

toplumsal liberalizm 111, 128, 131, 142,
145, 303

toplumsal mühendislik 57, 58

toplumsal patoloji 262

totalitarizm 137, 144, 145, 176, 198, 201,
212, 303, 414

totoloji 65, 70

transaksiyonel analiz (AT) 377, 378

tüketici 10, 48, 112, 149, 154, 174, 178,
182, 183, 186, 189-191, 200, 201,
204, 205, 208, 210, 266, 268, 275,
276, 277, 289, 290, 313, 314, 320,
333, 335, 344, 345, 347, 348, 358-
360, 362, 404, 411, 412

Türlerin Kökeni 122

- ultra-liberalizm 295, 421
 ultra-özneleştirme 429
 ultraliberal 421
 Uluslararası Ödeme Bankası (BRI) 324
 uygarlaşmış toplumlar 48
 uygarlık 44, 45, 48, 50, 115, 116, 123, 126, 127, 134, 160, 163, 172, 176, 190, 191, 206, 227, 298, 303
 uyumlanma (*adaptation*) 138, 187, 208, 225, 314, 316, 321, 395

 üçüncü yol doktrini 128, 189, 194, 195, 200, 201, 284, 285, 287-289, 291, 349, 353
 üretim artışı 31
Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm 423
 ütopya 54, 56, 69, 134, 317, 417, 421

 vahşilik 44, 48, 51
 Viktorya çağı 117, 129, 261
 Virginia Okulu 341
 Viyana Çevresi 143

 Wall Street 5, 259
 Walter-Eucken Enstitüsü 297
Wealth and Poverty 265
 Whigg 96, 109

 yeni bilim 25, 37, 39
 yeni liberalizm 126-132, 137, 142, 143, 296
 yeni-muhafazakarlık (*neoconservatism*) 418
 yoksulluk 1, 7, 45, 51, 60, 75, 84, 96, 106, 109, 112, 114, 117-119, 124, 127, 130, 147, 155, 187, 234, 237, 250, 253, 256, 260, 262, 264-266, 274, 282, 284, 342, 346, 368, 400, 413
 yozlaşma 35, 50, 152, 195, 240
 yönetsellik 8-10, 12, 33, 41, 62, 85, 86, 90, 110, 116, 128, 152, 163, 196, 204, 216, 268, 269, 322, 326, 338, 367, 377, 379, 393, 395, 410, 416, 418-425, 427, 429
 yönetim 255, 321-324, 330, 332, 333, 342, 349, 352, 410, 411
 Yunan Antikçağı 28

 zenginler 1, 7, 77, 96, 155, 266, 342

